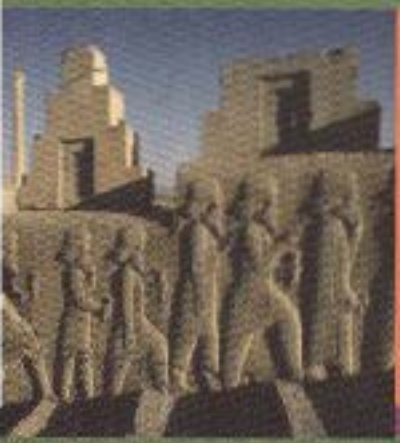

İRAN TARİHİ (1700-1925)

Yılmaz Karadeniz

SELENGE

İRAN TARİHİ

(1700-1925)

Yılmaz KARADENİZ

Selenge Yayınları
İstanbul 2012

Yılmaz Karadeniz

1970 yılında Malatya'nın Kale ilçesi Erdemli Köyü'nde Şevket ve Hatice Karadeniz'in dördüncü oğlu olarak dünya geldi. İlkokulu kendi köyünde okuduktan sonra Malatya Atatürk Ortaokulu ve Malatya Fatih Lisesi'nde ortaöğretimini tamamladı. Yükseköğrenimini Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde, *"Harput Şer'iye Sicilleri"* isimli tez ile 1993'te tamamladı. Aynı yıl İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans'a başladı. 1996'da *"H. 1182-1183 Şer'iye Sicillerine Göre Amasya'nın Siyasi, İdari, Sosyal ve İktisadi Yapısı"* konulu tez ile mezun oldu. Nisan 1997'de aynı enstitünün açmış olduğu Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora programına birincilikle girdi. *"Kaçar Hanedanı (1795-1925)"* konulu tez ile 2004'te doktorasını tamamladı. Bu süre içerisinde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda Tarih Öğretmenliği ve okul idareciliği yaptı. Aralık 2007'de Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü'ne Yardımcı Doçent olarak atandı. Halen aynı üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. İran ve Afganistan ile ilgili çok sayıda akademik çalışması bulunan yazar, uluslararası bir kuruluş olan "**Marquıs Who's Who in the World**" isimli kuruluşun 2010 katalogunda yer alma başarısını göstermiştir. Evli ve iki çocuk babası olan yazar Farsça bilmektedir.

Öğrenim hayatım boyunca her türlü fedakârlığa katlanarak yetişmemde büyük emeği geçen merhum babam Şevket Karadeniz ve vefakâr annem Hatice Karadeniz'in aziz hatıralarına.

Selenge Yayınları No: 63
Tarih Serisi: 51

Kapak-Sayfa Düzeni
Ahmet Yanar

Tashih ve Redaksiyon
Mehmet Efendioğlu

Baskı-Cilt
Günaydın Ofset
Tel: 0212 482 11 51

ISBN 978-975-8839-84-1

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: 0212 514 45 73 Faks: 0212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-mail: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 13
GİRİŞ 17

I. BÖLÜM

AFGAN HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

A-SAFEVİ DEVLETİNİN İNHİTATI 49
1. Devletin Kuruluşundaki Mezhebi Bağlılığın Giderek Yok Olması . 50
2. Ordu İçerisindeki Eski ve Yeni Unsurların Çarpışması 52
3. Mülk ve Hassa Topraklar Arasındaki Dengenin Bozulması 52
4. Perde Gerisindekilerin İdareyi Etkisiz Hale Getirmesi 54
B- AFGANLILARIN İRAN'A YÖNELMELERİ 59
1- Afganlıların Menşei 59
2- Afgan Kabileleri 66
2.1- Abdaliler 68
2.2- Gılzailer 71
3- Safeviler Döneminde Afganlıların İran'a Yönelmeleri 73
4- Herat'ta Abdalilerin İran'a Yönelmeleri 78
5- Mahmud Gılzai (Afgan)'nin I. İran Seferi (1721) 80
6- Mahmud'un II. İran Seferi ve Gülûnabad Savaşı (1722) 85
7- Ferahabâd ve Culfa'nın İşgali 87
C- SAFEVİ DEVLETİNİN YIKILIŞI VE
MAHMUT AFGAN'IN İRAN'DAKİ FAALİYETLERİ 88
1- İsfahan'ın Fethi ve Afgan Hâkimiyetinin İran'da Yayılması 88
2- Mahmud Afgan'ın İran'daki Faaliyetleri 91
2- Derbend'in Ruslarca İşgali (1722) 93
3- Afgan İstilasının Başlarında Osmanlı Devletinin
İran'a Karşı Tutumu 95
4- Kazvin'de Afganlıların Yenilgiye Uğratılması (1723) 98
5- İsfahan'da Katliam (1723) 99
6- Şiraz'ın Alınması (1724) 100
7- Mahmud Afgan'ın Ölümü (1725) 101

D- MAHMUD AFGAN SONRASI OLAYLARI 102
1- Eşref Han'ın Tahta Geçişi ve Osmanlı Devleti ile Savaşması 102
2- Eşref Han Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri..... 103
3- Nadir Kuli Mirza'nın Şah Tahmasb İle Birleşmesi (1727)..... 106
4- Meşhed'de Afganlılar'ın Yenilmesi (1729) 108
5- Afganlıların İran'dan Atılması (1730) 110

II- BÖLÜM

AFŞAR HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

A- NADİR ŞAH AFŞAR'IN İRAN TAHTINA YÜKSELİŞİ 113
1. Afşar 113
2. Afşarların Menşei ve Yaşadıkları Yerler..... 114
2- Nadir Kuli Mirza'nın Zuhuru 124
3- Nadir'in Melik Mahmud Sistani'nin Hizmetindeki Faaliyetleri ... 126
4- Nadir'in Afgan ve Osmanlılar İle Mücadelesi 129
5. Nadir'in Gılzailerle Mücadelesi
(Mihmandost ve Murçehort Savaşları)..... 131
6. Nadir Kuli Mirza'nın Osmanlı Devleti İle Mücadelesi 133
7- Kerkük Savaşı (1733) 139
8- Topal Osman Paşa'nın Leylan Savaşında İran'a Yenilmesi (1733) 140
9- Nadir'in Kafkasya Harekâtı (Bağaverd Savaşı 1734) 142
10- Nadir'in İran Tahtına Oturması (1736) 145
B- NADİR ŞAH ve FETİHLERİ 148
1- Bahtiyariler Üzerine Sefer 148
2- Afganistan Seferi ve Kandehar'ın Fethi (1737-1738) 150
3- Nadir Şah'ın Hindistan Seferî (1738) 153
a- Sefer Öncesi Hindistan'ın Durumu 153
b- Kernâl Savaşı (1738) 156
c- Kernal Savaşının Sonuçları 160
4- Besend Seferi ve Hindistan Hazinelerinin Herat'ta Sergilenmesi .. 161
5- Türkistan Seferi (1740) 162
6- Dağıstan Seferi ve Rıza Kuli Mirza Olayı (1741-1743) 165
7- İran'da İç İsyanlar (1733-1744) 168
8- Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti İle Savaşması (1743-1745) 169

9. Nadir Şah Döneminde
İngilizlerin İran'daki Faaliyetleri (1739-1742) 174
10. Nadir Şah'ın Denizcilik Faaliyetleri 177
11. Nadir Şah'ın Öldürülmesi (1747) 179

III- BÖLÜM

ZEND HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

A- NADİR ŞAH'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA İRAN'IN DURUMU 185
1- Kerim Han Zend'in Menşei ve Tarih Sahnesine Çıkışı 189
2- İran Tahtı Üzerine Zend-Afgan-Kaçar Mücadelesi 191
3- Zeki Han Zend'in İsyanı ve Kirman'ın Alınması 195
4- Mir Mühenna İsyanı 197
5- Umman Savaşı 198
6- Basra Muhasarası 199
7- Kerim Han Zend Döneminde Liman ve Adaların Durumu 200
8- Kerim Han Zend'in Ölümü (1779) 204
B- KERİM HAN ZEND SONRASI DÖNEM 205
1- Zeki Han Zend Dönemi (1779) 205
2- Ebul Feth Han Dönemi (1779) 206
3- Sadık Han Dönemi (1779-1782) 206
4- Ali Murad Han'ın Saltanatı (1782-1785) 207
5- Cafer Han Zend (1785-1789) 208
6- Lütf Ali Han Zend ve Kirman Seferi (1789-1794) 209
7- Zend Hâkimiyetinin Sonu 211

IV. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİ

A- KAÇARLARIN MENŞEİ VE İRAN TARİHİNDE İLK ROLLERİ 213
B- KAÇARLARIN İRAN'DA ETKİLİ OLMAYA BAŞLAMALARI 222
1- Safeviler Döneminde Kaçarlar 222
2- İran'ı İstilâ Eden Afganlılar Döneminde Kaçarlar 224
3- Nadir Şah Döneminde Kaçarlar 227
4- Zendliler Döneminde Kaçarların Silahlı Mücadeleye Başlamaları. 230
5- Saltanata Geçme Denemeleri ve İç Karışıkılıklar 235
6- Ağa Muhammed Han'ın Kardeşleriyle Mücadelesi 237

7- Kerim Han Zend Sonrası Mücadeleler ve Kirman Faciası 238
8- Ağa Muhammed Han'ın Afşarlarla Mücadelesi..... 239
9- Kafkasya Askeri Harekâtı ve Tiflis'in Fethi (1794) 240

KAÇAR HENADANI'NIN KURULUŞU..... 241
A- AĞA MUHAMMED HAN DÖNEMİ (1795-1797)..... 241
1- Ağa Muhammed Han'ın Tahta Oturduğu Sırada Civar Ülkeler ... 243
2- Ağa Muhammed Han'ın Horasan Askeri Harekâtı 244
3- II. Gürcistan Seferi ve Ağa Muhammed Han'ın Öldürülmesi 245
B- FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834) 247
1- İç Düzenlemeler ve İsyanlar 249
2- Feth Ali Şah Döneminda İngiltere'nin İran ve
Afganistan Politikası..... 251
3- Horasan ve Herat Olayları 252
4- Sadrazam Hacı İbrahim Gilânter'in Öldürülmesi 255
C- FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER..... 256
1- İran'ın Afganistan ve Hindistan ile İlişkileri 257
2- İran-Fransa İlişkileri 259
2.1- Finkenstein Anlaşması ve
Fransa Askeri Heyetinin İran'a Gelmesi 262
3- İran-İngiltere İlişkileri 269
3.1- İngiltere İle İlişkilerin Kesilmesi 271
3.2- Harford Jones'in İran Elçiliği ve
1809 İran-İngiltere Anlaşması 272
3.3- Sir Gore Ouseley'in İran Elçiliği ve
1814 İran-İngiltere Anlaşması 275
4- İran-Rusya İlişkileri 278
4.1- Feth Ali Şah Öncesi İlişkiler..... 278
4.2- Feth Ali Şah Döneminde İran-Rus Savaşları ve
Gülistan Anlaşması 280
4.3- İran-Rus Savşlarının İkinci Devresi ve
Türkmençay Anlaşması 287
4.4- Türkmençay Anlaşması'nda İngiltere'nin Rolü 294

4.5- Rus Elçi Gribaidov'un Öldürülmesi 294
5- İran-Osmanlı İlişkileri 296
5.1- Kaçar Dönemine Kadar İran-Osmanlı İlişkileri 296
5.2- Ağa Muhammed Han Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri 298
5.3- Feth Ali Şah Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri 300
a. İran-Osmanlı Münasebetlerinde İngiltere'nin Etkisi 302
b. Ruslara Karşı İran-Osmanlı Askeri İşbirliği 304
c. İran-Osmanlı Hudut Meseleleri 306
ç. Bükreş Anlaşması'ndan Erzurum Anlaşması'na Kadar Osmanlı-İran İlişkileri (1812-1823) 307
d. İran-Osmanlı Barışı ve Erzurum Anlaşması 312
1- Feth Ali Şah Döneminde Avrupa'nın Siyasi Durumu ve Bu Durumun İran'a Tesiri 316
2- Herat Muhasarası (1833) 320
3- Abbas Mirza'nın Ölümü 322
4- Feth Ali Şah'ın Ölümü (1834) 323

KAÇAR HANEDANI'NIN YÜKSELME DEVRİ 324
A- MUHAMMED ŞAH DÖNEMİ (1834-1848) 324
1- Sadrazam Hacı Mirza Ağasi ve Devlet Yönetimi 327
2- Saltanat Mücadeleleri 328
3- Herat Muhasarası (1837-1838) 331
3.1- İngiltere'nin İran'da İç Karışıklık Çıkarma Teşebbüsleri 337
3.2- Herat Meselesinden Sonra İngiltere-İran Uluslararası Rekabeti 340
3.3- Muhammed Şah'ın Herat Dönüşünde Afganistan'ın Durumu 343
4- Ağa Han Mahallati ve Seyyid Ali Muhammed İsyanları 345
5- İran-Osmanlı Hudud İhtilafı ve Erzurum Görüşmeleri 346
6- Horasan'da Muhammed Hasan Han (Salar) İsyanı 347
7- Fransa'nın İran'dan Ticari İmtiyaz Alma Çabası 349
8- Muhammed Şah'ın Vefatı (1848) 350
B- NASIRÜDDİN ŞAH DÖNEMİ (1848-1896) 351
1- Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'ın Sadrazamlığı 352

2- Salar ve Babai (Bahai) İsyanları 355
3- Sadrazam Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) ve İç Islahatlar 357
4- Serahs Akderbend Savaşı 360
5- Herat'ın Fethi (1856) 361
6- Nasırüddin Şah'ın Avrupa Ziyaretleri ve Etkileri 365
7- İçteki Sıkıntılar ve Sınırların Tayini Meselesi 369
C- NASIRÜDDİN ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER 371
1- İran-Osmanlı İlişkileri 371
1.1- Hudud Komisyonu'nun Çalışmaları 372
1.2- Kotur Meselesi ve İkinci Komisyon Çalışmaları 376
1.3- Kırım ve Herat Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri 379
1.4 Irak-ı Arab'da Osmanlı-İran Çekişmesi 382
a. Irak-ı Arab'daki İranlıların Askere Alınması Meselesi 385
1.5- Şeyh Ubeydullah ve Şehzade Abbas Mirza Mülkara Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri 3867
1.6- Nasırüddin Şah'ın Bağdat ve İstanbul Ziyaretleri 390
2- İran-İngiltere İlişkileri 393
2.1- İngiltere'nin İran ile Siyasi İlişkileri Düzeltmeye Çalışması 393
2.2- Herat Buhranı ve İran-İngiltere İlişkilerinin Kesilmesi 395
2.3- Paris Anlaşması'ndan Sonra İran-İngiltere İlişkileri ve Hindistan 399
3- İran-Rusya İlişkileri 401
3.1- İran-Rus İlişkilerinin Siyasi ve Ticari İmtiyazlar Dönemi 403
4- İran-Fransa İlişkileri 404
5- İran-Almanya İlişkileri 408
6- Bahreyn Adalarının İran'ın Elinden Çıkması 409
7- Reji Vak'ası ve Nasırüddin Şah'ın Katli (1895) 410

EKONOMİK BUNALIM VE MEŞRUTİYET HAREKETİ 413
A- MUZAFFERÜDDİN ŞAH DÖNEMİ (1895-1906) 413
1- Muzafferüddin Şah'ın Tahta Geçişi 414
2- İmtiyazların Verilmesi 417
3- Dış Borçlanma ve Muzafferiddün Şah'ın Avrupa Seyahatleri 425

B- REJİM DEĞİŞİKLİĞİ ve MEŞRUTİYETİN İLANI 428
1- Meşrutiyet Hareketinin Sebepleri 429
1.1- İran Uleması ve Yazarlarının Etkisi 429
1.2- Tütün İmtiyazının Etkisi 432
1.3- Adalet İsteği 433
1.4- Fikri Sebepler 433
1.5- Batı Medeniyetinin Etkisi 437
1.6- Gizli Cemiyetlerin Kurulması 440
2- Meşrutiyetin İlanı ve Muzafferüddin Şah'ın Ölümü (1906) 445
C- MUHAMMED ALİ ŞAH DÖNEMİ (1906-1909) 449
1- Muhammed Ali Şah'ın Tahta Cülûsu ve Meclis Çalışmaları 449
2- İran'ı Paylaşma Anlaşması (1907) 451
3- İran'ın Askeri İşgal Dönemi 455
3.1- Ali Asgar Han-Hemedani Hükümetleri ve Muhammed Ali Şah 455
3.2- Büyük İnkılâp veya Rejimin İnkırazı (1907-1909) 456
3.3- Muhammed Ali Şah'ın İstibdat Yönetimi ve Meşrutiyetçilerin Zaferi 462

KAÇAR HANEDANININ SÜKÛTU 466
A- AHMED ŞAH DÖNEMİ (1909-1925) 466
1- Ahmed Şah'ın Tahta Oturtulması 467
2- II. Meclisin Açılması ve Siyasi Karışıklıklar 470
3- Meşrutiyetçiler Arasındaki İhtilaflar ve Partilerin Kurulması 473
4- Mirza Hasan Hükümeti ve Mali Islahatlar 476
5- Dış Borçlanma ve II. Meclisin Sonu 481
B- BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE İRAN 483
1- İran'ı Savaşa Sokma Çabaları 484
2- Kirmanşah Geçici Hükümetinin Kurulması ve Çift Başlılık 489
3- Güney Petrolü Meselesi 491
4- Ceza Komitesi'nin Kurulması 493
5- Rus Bolşevik İhtilâlinin İran'a Tesiri ve İlk Temaslar 494
6- Güney'deki Hareketlilik (1918-1920) 498

7- IV. Meclis ve Partiler 500
8- Kuzey Petrolü 501
C- I. DÜNYA HARBİ'NDEN SONRA
İRAN'DA İNGİLİZ HÂKİMİYETİ 503
1- 1919 İran-İngiltere Anlaşması ve İstiklâlin Zayıflaması 503
2- İran Üzerine İngiltere-Sovyetler Birliği Mücadelesi 508
3- Hükümet Darbesi (Üçüncü Hût İhtilali) 510
4- Ahmed Kavâm Hükümeti ve İç Huzursuzluklar 515
5- Kuzey Petrolleri ve Amerikan Petrol Şirketleri 518
6- Kaçar Hanedanının Sonu 521
BİBLİYOĞRAFYA 525
DİZİN 557

ÖNSÖZ

İlk çağlardan itibaren sahip olduğu beşeri, fiziki ve stratejik imkânlar sebebiyle birçok kavim ve hükümdarın dikkatini celbeden İran coğrafyası, Parth ve Sasani gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Ahura Mazda'nın kutsal ülkesi, İskender'in hayallerini süslediği gibi Bizans'ın da fethetmek istediği ülkelerin başında gelmiştir. Dünya hâkimiyeti için yapılan mücadelenin merkezi olan bu coğrafya, güneyden İslâm fatihlerinin dikkatini çekmiştir. İslâm fütuhatı ile Arap hâkimiyetine girdikten sonra cazibe merkezi olma özelliğini devam ettirerek, din olarak İslâm'ı seçerken, kültür olarak Fars kültür unsurlarını devam ettirmiştir. Müslümanların fethinden sonra hicri üçüncü ve sekizinci yüzyıllar arasında tarihi ve kültürel hareketliliklere sahne olmuştur. Bu süreç içerisinde Fars kültürü unsurlarını sürekli bünyesinde tutarak üzerinde kurulan devletlerin dışlamasına imkân vermemiş; Büyük Selçuklu ve Moğol İlhanlılarını bunu hesaba almaya mecbur etmeştir.

Safevilerin dini temeller üzerine ve Türkmen boyları yardımıyla kurdukları devlet, onsekizinci asrın ilk yarısından itibaren zayıflamaya başlayınca, kuzeydeki Afgan savaşçılarının saldırısına maruz kalmıştır. İçeride ise iç karışıklıktan istifade etmeye çalışan Afşar, Kaçar ve Zend boyları hâkimiyet mücadelesine girişmiştir. Afgan istilasından sonra tahtı ele geçiren Nadir Şah Afşar, onsekizinci asrın Asya fatihi ünvanını kazanmıştır. Hindistan'ı fethederek Hind hazinelerine el koymuştur. Batı sınırlarında ise Osmanlı Devleti ile hâkimiyet mücadelesine girişmiştir. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra idareyi ele geçirmeye çalışan Kerim Han Zend, bütün ülkeye hâkim olamamış ve sönük idaresi kısa sürmüştür. Ölümünden sonra oğulları ve kardeşleri arasında başlayan taht mücadelesi, Kaçar Türklerinin devreye girip tahtı ele geçirmelerine kadar sürmüştür. Kaçar idaresi ile birlikte İngiltere'nin İran'daki yoğun sömürgecilik faaliyeti başlamıştır. Rusya'nın da mücadeleye katılmasından sonra İran'ın iki ülke arasında paylılması süreci başalmıştır.

Kaçar iktidarının siyasi olarak sıkıştırılıp yıpratılmasından ve siyasi nüfuzun tesisinden sonra harekete geçirilen İngiliz ve Rus sermayedarlar, İran'ın

zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını paylaşmada büyük bir rekabete girişmişlerdir. Devletin ağır borç yükü altına sokulmasından sonra alınan imtiyazlar ile petrol ve madenlerin elde edilmesi sağlanmıştır. İran'dan kendi sanayilerine hammadde taşımak için alınan demiryolu ve telgraf hatları imtiyazları, bütün İran topraklarının uzmanlarca taranmasına sebep olmuştur. Petrol ve maden rezervi tespit edilen bölgeler imtiyaz olarak alınmaya başlanmıştır. Bu sürede Pers ve Sasani dönemine ait arkeolojik kalıntıların bulunduğu yerlerde kazılar yapılarak İran medeniyetinin şaheserleri dışarıya taşınmıştır. Bununla yetinmeyen iki devlet, İran iç pazarı üzerinde kurdukları hâkimiyet ile yerli üretimi durdurmuşlardır. İngiltere'nin kurduğu Bank-ı Şahinşahi ve Rusya'nın kurduğu Bank-ı İstikrazi aracılığıyla Kaçar hükümetinin borçlanması sağlanarak siyasi ve ekonomik nüfuz ile birlikte geri kalmışlık psikolojisi kabul ettirilmiştir.

Çalışmalarım sırasında desteklerini esirgemeyen Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanları ve İran Kültür Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına, Tahran'daki İntişarat-ı Babek yayınevine, kıymetli meslektaşlarım Tebriz Üniversitesi Tarih Bölümünden Menije Sadri ve Vali Dinparast'a, kıymetli hocam Prof. Dr. Mesut AYDIN'a teşekkür ediyorum.

Yılmaz KARADENİZ

Erdemli-Malatya/2009

KISALTMALAR

a.g.e.,	: adı geçen eser
a.g.lug.	: adı geçen lugat
a.g.m.,	: adı geçen madde
a.g.mk.,	: adı geçen makale
a.g.t.,	: adı geçen tez
B O A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz-bkz	: bakınız
E H U İ D	: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi
EI	: Encylopedıa Iranica
H.H	: Hatt-ı Humayûn
HR	: Hariciye Nezareti
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
MHM	: Mühimme Kalemi
neşr	: neşr eden
No	: numara
s.	: sayfa
SYS	: Siyasi Kısım
T D V İ A	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
tash	: tashih eden
terc.	: tercüme eden
AE III.	: Ali Emiri III. Ahmed Tasnifi
AE I.	: Ali Emiri I. Mahmud Tasnifi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz	: Bakınız
C. AS	: Cevdet Askeri
C. HR	: Cevdet Hariciye
E H U İ D	: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi
EI	: Encylopedia Iranica
HAT	: Hatt-ı Humayun
NMH	: Name-i Humayun
MHM.d	: Mühimme Defteri
neşr	: Neşreden
No	: Numara

GİRİŞ

Asya Kıtası ve Ortadoğu coğrafyasının merkezinde yer alan İran, Anadolu ile Hindistan ve Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında önemli bir konuma sahiptir. İlkçağlardan itibaren bu konumu sayesinde önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve birçok hükümdarın dikkatini çekmiştir. Doğu ile batı ve kuzey ile güney arasında geçit vazifesi görmesi, ticari yolların buradan geçmesine sağlamıştır. Bugün sahip olduğu 1.648.195 km^2 alanıyla geniş bir ülke konumunda olup, kuzeyde Hazar Denizi, Türkmenistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile komşudur.[1] Güneyde Basra Körfezi ile denizlere açılmaktadır. Doğu ve kuzeydoğuda Afganistan ve Pakistan ile komşudur. Batıda ise Anadolu ve Irak ile komşudur. Bu coğrafi konumu ve sahip olduğu eski medeniyetler sebebiyle sürekli batılı seyyahların dikkatini celbetmiştir.[2]

İran'a seyahat eden batılı seyyahlar ve coğrafyacılar bu topraklar için *"Persia"* tabirini kullanmışlardır. Strabon, Pers topraklarını Part'ın yani İran'ın güneyinde göstermiştir. Giovanni Bouter ise, bu toprakları Fars ve Farsistan olarak kaydetmiş,[3] bu topraklar üzerinde *"Nuh Tufanı"* yaşandığını ve Nemrut'un Babil dönemindeki faaliyetlerine sahne olduğu söylemiştir. Batılı tarihçiler Nemrut sülalesinden Kuş'un oğlu ve Ham'ın torunu Nemrut'un tufandan yüzelli yıl önce bu topraklarda yaşadığını iddia etmişlerdir.[4]

---

1 Mahmud Purşalci, Meyveha-yı Dar Kitab-ı Evvel Asr-ı Kacar, Tehran 1376, s. 21

2 M. P. Petrov, Müşahhasat-ı Coğrafya-yı Tabi-i İran (terc. H. Gülab), Tehran 1336, s. 1

3 Guy Le Strange, Don Juan-ı İran (terc. Mesud Receb Niya), Tehran 1338, s. 58. Ayrıca bkz. M. İsmail Marcinkowsky, İran Tarihi ve Coğrafyası: İran, Kafkasya Orta Asya, Hindistan ve Erken Osmanlı Türkiye'si Konusunda Başlıca Çalışmalar Üzerine Bertold Spuler Yazıları, Singapur 2003

4 Belokus ve diğer bazı tarihçiler Babil'in Nemrut'un oğlu Belus'dan 1700 yıl sonra "Deşt-i Şinar" topraklarına geldiğini söylerler. Belus'un babası Seturn'un Hz. Nuh ile aynı dönemde yaşadığını söylemişlerdir. Nemrut'un saltanatının sekizinci yılında kardeşi Shepa (Saba)'yı Nuh'un yanına göndererk Arabistan bölgesinde yerleşmek istediğini söylemiştir. Gag, oğlu Guneg ve Sind'i onunla birlikte aynı bölgeye göndermiştir. Bkz. G. Le Strange, a. g. e., s. 81-85

Hehamenşi İmparatorluğu İran'da kurulmuş, M.Ö. 549'da sınırlarını İran'dan Mısır ve Kuzey Afrika'nın Libya kısmına kadar genişletmiştir. Hehamenşiler ile Yunanlılar arasındaki savaşlar dolayısıyla batılı tarihçilerin*"Persia"* adını verdikleri İran toprakları, Sasaniler döneminde aynı isim ile anılmıştır. Sasani İmparatorluğu döneminde coğrafi olarak geniş bir alana yayılmıştır. Batıda Mısır ve Libya'dan başlayan sınırlar, Doğu'da Hindikuş Dağları'na kadar uzanmıştır. Ermenistan, Irak ve Mezopotamya'nın sınırlara dâhil olmasıyla Sasani yayılması en geniş sınırlarına ulaşmıştır.[5] Müslüman Arapların İran'ı fethetmesinden sonra Afganistan, Belucistan ve Merv sınırlara dâhil edilmiştir. Ortaçağ'da ise coğrafi ve siyasi olarak bir bütünlük sağlayamamış, Selçuklu Devleti başta olmak üzere üzere birçok devlet kurulmuştur.[6]

İran, bugün de fiziki ve beşeri olarak farklı özellikler göstermektedir. Ülkenin etrafı adeta sıradağlarla çevrilmiş olup, güneydeki Basra Körfezi'ne doğru yükseklik azalmaktadır. Dağların çevrelediği alanda geniş çöller ve verimli topraklar olduğu gibi, Hazar Denizi kıyılarında geniş ormanlık alanlar bulunmaktadır. Yüksek yerler yazın oturulan soğuk alanları (serdsir/yaylak), daha alçak yerler ise kışın oturulan sıcak alanları (germsir/kışlak) oluşturmaktadır.[7] Yükseltisi 1000-1500 m. arasında değişen ve içinde birçok çöküntü çukuru bulunan İran yaylası, Hazar Denizi kıyıları ile Basra Körfezi'ni içine almaktadır.[8] Kuzeydeki *"Deşt-i Kevir"* ve güneydoğudaki *"Deşt-i Lût"* dünyanın en önemli iki çölünü oluşturmaktadır.[9]

İran'ın platosunun etrafını çeviren dağların ortalama yüksekliği 4.000 m. olup kuzeyden güneye doğru gidildikçe yükseklikler azalmaktadır. 5604 m. yükseklik ile en büyük yükseklik Dimavend-Elburz dağ silsilesidir.[10]

---

5 Pavel Schurates, Coğrafya-yı Tarih-i Fars (terc. Keykavus Cihandari), Tehran 1372, s. 27; John de Morgan, Heyet-i İlmi-i Fransa der İran I (terc. Kazım Vedîî), Tebriz 1338, s. 35. Ayrıca bkz. Ahmed Müstevfî, Coğrafya-yı Umumi I, Tehran 1332

6 Guy Le Strange, Don Juan-ı İran (terc. Mesud Receb Niya), Tehran 1338, s. 71 vd; J. H. Kramers, "İran," İslâm Ansiklopedisi V/2, İstanbul 1993, s. 1013; Peter Avery, Tarih-i Muasır-ı İran (terc. Muhammed Refi' Mihrabadî), Tehran 1363, s. 30

7 Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed Mukaddemi, Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifetü'l-Ekâlim (terc. Ali Naki Münzevi), Tehran 1361, 83 vd; M. P. Petrov, a. g. e., s. 1; Rebi Bediî, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran I, Tehran 1367, s. 71-81

8 M. Purşalci, a. g. e., s. 21

9 İbni Batuta, Sefername-i İbni Battuta (terc. Muhammed Ali Müehhed), Tehran 1361, s. 191; Mirza Ali Han, Sefername-i Safiyü's-saltana-yı Naiyeni (tash. Muhammed Gülben), Tehran 1366, s. 29 vd.; R. Bediî, a. g. e I, s. 35 vd.; M. Purşalci, a. g. e., s. 21. Ayrıca bkz. Laurence Lockhart, Persıan Citties, London 1960

10 Abdussamed Mirza-Melikonov, Sefername-i İran ve Rusya (tash. Muhammed Gülben-Fermuz Talibi), Tehran 1363, s. 90-92

Bunu 4823 m. ile Taht-ı Süleyman-Elburz dağ silsilesi takip etmektedir. Alemkûh (Âlem Dağı) 4580 m. ve Zerkûh (Altındağ) 4547 m. yüksekliği olan dağlardır. Eşteran-Bahtiyari, Kerbuş-Zağros, Dinar-Zağros, Sebelan-Azerbaycan önemli yüksekliklerdir.[11] Sebelan ve Dimavend yanardağları depremlere sebep olmaktadır.[12]

İran'ın yüksek dağları arasındaki çukurlarda suyu aşırı derecede tuzlu olan göller (Urumiye Gölü gibi) bulunmaktadır. Kıyı bölgeleri hariç tutulduğunda büyük akarsuların deniz ile bağlantıları bulunmamaktadır. Ancak Hazar Denizi'nin güneyini kaplayan Elburz Dağları'ndan akan akarsular, diğer bölgelere göre fazla olup sularını buraya bırakmaktadır.[13] Önemli akarsulardan Hilmend Sistan vadisinde, Herireved ise kuzey bozkırlarında kaybolmaktadır. Dağlar ile çöller arasındaki vadiler arasında sıkışmış birçok dereler sınırlı bir ziraata imkân vermekte, bu yüzden dağlık alanlar bir vaha karakteri oluşturmaktadır. Şehirler ile köyler arasında kalan tuzlu arazi bozkır özelliği taşıdığından çöl manzarası görünümündedir. Çöl hayatı genellikle senenin belirli aylarında görülen göçebe hayatıdır.[14] Ülkenin çok çeşitli bir coğrafya karakteri taşıması, tarihin eski dönemlerinden itibaren siyasi bütünlüğün oluşmasını güçleştirmiştir.[15]

İran'nın batı ile doğu bölgelerini Hazar Denizi'nden başlayarak güneydoğu istikametinden Hind Okyanusu kıyısındaki Mekran'a kadar uzanan çöl ayırmaktadır. Çölün kuzey kısmında bitki yetişmezken, daha güneyde *"Deşt-i Lût"* ile yollar üzerinde bulunan vahalara rastlanmaktadır. Bu bölge aynı zamanda Fars ile Kirman şehirlerini Horasan ve Sistan'a bağlamaktadır. Ülkenin kuzeyindeki Tahran ve Hazar kıyıları ziraate elverişle verimli toprakları oluşturmaktadır.[16]

---

11 M. P. Petrov, a. g. e., s. 6

12 R. Bediî, a. g. e. I, s. 44; J. de Morgan, a. g. e. I, s. 45; B. Hourcade, a. g. m, s. 393; Alexis Soltykof, Misafiret-i be İran (terc. Muhsin Saba), Tehran 1336, s. 39 vd. Ayrıca bkz. Jean Sauvaget, Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmi, (terc. Aferin Ensarî), Tehrah 1366, s. 50

13 Abbas Mirza-Melikonov, a. g. e., s. 97

14 Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed Mukaddemi, a. g. e., s. 372 vd; Bernard Hourcade, "İran," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXII, İstanbul 2000, s. 392

15 Rebi Bediî, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran II, Tehran 1367, s. 3 vd; A. Grantosky - P. Petrofesky, Tarih-i İran (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran 1359, s. 24 vd.

16 Rebi Bediî, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran I, Tehran 1367, s. 54; Francise Fouribez, Kiş-i Mat (terc. Hüseyin Ebu Turabiyan), Tehran 1366, s. 30-42; Abdulrıza Feraci, Coğrafya-yı Kamil-i İran II, Tehran 1366, s. 745 vd.

Sasanilerin Müslüman Araplara yenilmesinden sonra ülkenin batı bölgeleri *"Al-Cibal"* ve *"Irak-ı Acem"* olarak anılmaktadır. Bu bölge kuzeybatı ve güneydoğu istikametinde uzanan sıradağlar ile çevrilmektedir. Hemedan ve İsfahan en önemli şehirleri oluşturmaktadır.[17] Kuzeybatıdaki Azerbaycan, dağlık olup Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir intikal noktası teşkil etmektedir. Hazar Denizi üzerinden gelen yağmurlar sebebiyle bol yağış almaktadır. Akarsular bakımından diğer bölgelere nazaran daha zengindir. Akarsuların suladığı verimli topraklarda tarımsal faaliyetler yoğun olarak yapılmaktadır. En önemli yerleşim yerlerini Tebriz, Gilân ve Mazenderan oluşturmaktadır. İklim bakımından diğer yerlerden farklı özelliklere sahip olup dört mevsim yaşanmaktadır. Güneyindeki Elburz dağ silsilesi sayesinde yeterli miktarda yağış almaktadır.[18]

Hazar Denizi kıyıları hariç kurak iklimin hüküm sürdüğü İran'da yıllık yağış ortalama 300 mm. civarındadır. Hazar kıyıları bol miktarda yağış almakta ve metrekareye 1197 mm. yağış düşmektedir. Tahran ve İsfahan'ın aldığı yağış 200 mm. altında iken, Batı ve Kuzey İran nispeten nemlidir. Genellikle kara ikliminin hâkim olduğu yerlerde kışlar uzun ve sert geçer (Tebriz'de Ocak ayı sıcaklık ortalaması 1.7°, Tahran 3.3° dir). Güneyde çöl ikliminin etkisiyle yaz mevsiminde sıcaklık 50°'yi bulmaktadır. Buralarda gündüz ve gece arasındaki sıcaklık farkları yüksektir.[19]

İran akarsularının %67'si deniz ve okyanuslara ulaşmadığından kapalı havza görünümündedir.[20] Elburz yaylasının yüksek kesimlerinden doğup Hazar Denizi'ne dökülen Sefidreved Nehri, akarsular içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Elburz Dağları'nın yamaçlarından Hazar Denizi'ne ulaşan küçük akarsular bulunmaktadır. Horasan Dağları ve Hindikuş Dağları'ndan akan Herireved ve Gürgan yakınlarındaki Şahreved akarsuları önemli kaynaklardır. Zagros Dağı'ndan Huzistan Ovası'na ve Basra Körfezi'ne akan nehirler tarımsal faaliyetlerin yapılmasını sağlamaktadır.[21] İklime bağlı ola-

---

17 B. Hourcade, a. g. m, s. 392; Mirza Hüseyin Han, Coğrafya-yı İsfahan (tash. Menuçehr Setude), Tehran 1342, s. 10 vd; J. H. Kramers, a. g. m, s. 1013. Ayrıca bkz. Seyyid Ali Davud, Du Sefername ez Cenub-u İran, Tehran 1368

18 P. Schurates, a. g. e., s. 28; J. de Morgan, a. g. e I, s. 36 vd. Ayrıca bkz. V. M. Hillyer, Coğrafi-i Cihan, (terc. Ahmed Mukarrabi), Tehran 1371

19 M. P. Petrov, a. g. e., s. 43

20 Hasan Kara Nejad, Coğrafya-yı Giyahi, İsfahan 1351, s. 18 vd.; Muhammed Taki Mustavfi, İklim-i Pars Asar-ı Tarihi ve Amakin-i Bastan-ı Fars, Tehran 1375, s. 1 vd.

21 P. Schurates, a. g. e., s. 30; R. Bedîî, a. g. e I, s. 119; B. Hourcade, a. g. m, s. 393; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, İran, İstanbul 1927, s. 3; J. H. Kramers, a.g. m, s. 1013

rak ülkenin kendine has bitki örtüsü mevcuttur. Kuzeydeki Elburz Dağları ve yağış alan yerler zengin ormanlık alanlara sahiptir. Akdeniz ikliminin görüldüğü yerlerde ise maki ve bodur ormanlar görülmektedir. Ormanlık alanlar toprakların %12'sini kaplamaktadır.[22]

Hazar Denizi 1260 km. uzunluk ve 550 km. genişliği ile Asya'nın en büyük gölüdür. Akarsularla beslendiği için tuzluluk oranı fazla değildir. Balıkçılık açısından önemli bir kaynaktır. Ayrıca kıyıdaki verimli topraklarda yapılan tarım önemli gelir kaynağını oluşturmaktadır. Güneydeki Basra Körfezi ilk çağlardan itibaren önemini muhafaza etmektedir. Açık denizlere açılması sebebiyle önemli mücadelelere sahne olmaktadır. Buşir, Hürmüz, Benderabbas, Harg ve Kaşem körfezi önemli liman yerleridir. Uzakdoğu ve Çin'den gelen ticari mallar buralardan Suriye, Mısır ve Anadolu üzerinden batıya aktarılmaktadır. İran, Hindistan'a açılan stratejik yollar üzerinde bulunması ve Basra Körfezi'ne egemen olması sebebiyle önemini bugün de muhafaza etmektedir.[23]

Sasani döneminden 1660'a kadar İran'ın kontrolünde olan Basra Körfezi ve limanları, bu tarihten sonra Hollanda, Portekiz, Fransa ve İngiltere'nin deniz yolları ve üzerine yaptıkları mücadele neticesinde kaybedilmiştir. İngiltere'nin Kaçar Hanedanı döneminde buralara iyice yerleşip Hindistan ile irtibatı buradan kontrol etmesi, ticaretin İngiliz tüccarların kontrolüne girmesine sebep olmuştur.[24]

İran coğrafyasının batılı devlet ve seyyahları kendisine çektiğini yukarıda söylemiştik. Bunun bazı sebepleri vardır. Birincisi, bu coğrafyanın Avrupa-Asya ve Asya-Hindistan arasında bir kapı olmasıdır. Bu yoldan her dönemde Avrupa'ya ticari mallar aktarılmıştır. İkincisi, İran'ın sahip olduğu eski ve dikkat çekici medeniyetlere sahip olmasıdır. İran'daki tarihi kalıntı ve hazineler, batılı seyyah ve arkeologların rüyalarını süslemişlerdir. Üçüncüsü ise, tabiatının güzelliği ve çeşitliliğidir. Dağları, dereleri, denizleri, körfezleri, çölleri ve ormanları ile dünyanın önemli yerlerindendir. Dördüncüsü, aynı mevsimde su, hava ve sıcaklar arasındaki yüksek farklılıklardır. Sıcaklıklar arasındaki farkın 40 dereceye ulaştığı bu coğrafyada bütün mevsimleri aynı anda yaşamak mümkündür. Beşincisi ise, İran sanatının sahip olduğu zerafet ve kültür zenginliğidir. İlkçağlardan itibaren

---

22 H. Kara Nejad, a. g. e., s. 76 vd; Ayrıca bkz. Ahmed Hüseyin Adil, Ab ve Hava-yı İran, Tehran 1339

23 M. Purşalci, a. g. e., s. 22

24 M. Purşalci, a. g. e., s. 23-24. Ayrıca bkz. J. B. Kelly, Britain and the Persian Gulf, Oxford 1968; Ruhullah Ramazani, The Persian Gulf: Iran's Role, Virginia 1972

görülen sanattaki incelik ve sanat eserleri dikkatleri üzerinde toplamıştır. Altıncısı ve en önemlisi ekonomik olup petrolün bulunmasıyla birlikte sömürgeci batılı devletlerin petrolün de içinde bulunduğu ticari rekabetlere girişmeleridir.[25]

1908'de Mescid-i Süleyman bölgesinde petrol bulunduktan sonra İngiliz-İran şirketi Oil Company'nin işlettiği bu doğal zenginlik, 1951'de Muhammed Musaddak Hükümeti tarafından İran Petrolleri Milli Şirketi kurularak millileştirilmiştir.[26] Fakat 1953'te İran şirketi, yerini İngiliz ve Amerikan şirketlerince idare edilen milletlerarası bir komisyona bırakmıştır. Huzistan'da Ahvaz, Geçsaran, Agacari ve Basra Körfezi üretimi yıllık 250.000.000 tona kadar çıkmışsa da 1980-1988 İran-Irak savaşının ardından 65.000.000 tona kadar düşmüştür. Hazar Denizi kıyılarındaki İran petrol kaynakları henüz değerlendirilememiştir. Petrol üretim kapasitesi 1978'de günlük 7.000.000 varil iken 1990'dan itibaren günlük 4.000.000 varilin altına düşmüştür.[27]

Basra Körfezi'ndeki Harg Adası yükleme tesislerinden yapılan ihracat, iç tüketimin hızlı artışından sonra azalmakla birlikte yıllık 15.000.000 ile 18.000.000 dolar gelir sağlamaktadır. Abadan petrol rafinerisinin İran-Irak savaşı sırasında tamamen tahrip olmasından sonra rafinerilerin ülkenin iç kısımlarında inşa edilmesi siyaseti yoğunluk kazanmıştır. Doğalgaz kaynakları bakımından dünyada ikinci sırada gelmektedir. Ayrıca Kirman'da çinko, barit, uranyum, demir, kömür gibi çok farklı maden yatakları bulunmaktadır. 1985'te işletmeye açılan Şerşem bakır madeni dünyanın en zengin bakır yataklarını oluşturmaktadır.[28]

Sanayi yatırımlarına harcanan petrol geliri alt yapıların tamamlanmasını sağlamıştır. Sanayide çalışanların sayısı 1947'de 100.000 kişi iken 1986'da faal nüfusun dörtte birini teşkil etmiştir. 1979 İslâm Devrimi'nden sonra uygulanan yeni iktisadi siyaset, İran-Irak Savaşı ve Amerikan ambargosu sanayiyi menfi yönde etkilemiş ve yabancı sermaye ile ilişkileri yavaşlatmıştır. Sağlam bir alt yapıya sahip olan sanayi işletmelerinin yarısına ya-

---

25 M. Purşalci, a. g. e., s. 31-32

26 R. Bediî, a. g. e III, s. 314 vd; Firuz Kazımzade, Russıa and Brıtaın ın Persıa 1864-1914, London 1968, s. 560

27 Muhsin Azizi, Coğrafya-yı İktisadi, Tehran 1330, s. 101; B. Hourcade, a. g. m, s. 395; R. Bediî, a. g. e III, s. 363

28 B. Hourcade, a. g. m, s. 393; Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Katouzian, The Political Economy of Modern İran: 1926-1979, London 1981; J. Amuzegar, İran's Economy Under the İslamic Republic, London 1993

kını Tahran-Kereç bölgesinde toplanmıştır. Ağır sanayi üretimi olan çelik, otomotiv, elektrikli ev aletleri, makine, alüminyum ve kimya sanayi önemli alanları oluşturmuştur. Aktif sanayi siyaseti Kirman, Zencan, Kazvin, Simnan, Kum ve güneydeki Benderabbas'da yeni sanayi tesislerinin geliştirilmesini sağlamıştır[29]

1950'den itibaren yılda %2,5'luk hızlı nüfus artışına sahip İran'da nüfusun %67'si kuzeybatı bölgelerinde yaşamaktadır. 1950'den sonra nüfus artışıyla birlikte şehirleşme başlamış ve nüfusu 100.000'nin üzerindeki şehir sayısı dokuz iken 1991'de kırk yediye ulaşmıştır. Nüfusu etnik olarak çeşitli olup Farslılardan başka Türk, Arap, Kürt, Ermeni, Beluci ve Afganlılar toplam nüfusun %50'sini oluşturmaktadır.[30] Nüfusun %29'u tarımla uğraşmaktadır. Tarıma ayrılan 17.000.000 hektar arazinin %44'ünde sulu tarım yapılmaktadır. Büyük ekim alanları ülkenin kuzeyinde ve Huzistan'da yer alırken, sadece tarıma elverişli toprakların %4'üne sahip olan Hazar kıyıları üretimin dörtte birini teşkil etmektedir. Hazar kıyıları ve diğer sulu topraklardaki ürünler çeşitli olup tarım alanlarının dörtte üçünü tahıl oluşturmaktadır.[31]

İran, yetiştirdiği büyük ve küçük hayvancılık bakımından bölgenin önemli ülkelerinin başında gelmektedir. Ovalar ile yaylalar arasında gidip gelen sürü sahibi göçebeler bakımından Moğolistan'dan sonra dünyada ikinci sırayı almaktadır. İran'ın petrole dayanmayan işletmelerinin büyük kısmını tarım ürünleri oluşturmaktadır. Hazar kıyılarında havyar için mersin balığı, Basra Körfezi'nde karides ve Hind Okyanusu sularında ton balığı avcılığı yapılmaktadır.[32]

İç ulaşım genelikle otoyollardan oluşan karayolu ile sağlanmaktadır. Türkiye ile olan karayolu bağlantısı diğer komşularına göre daha iyi kurulmuştur. Türkiye ile olan sınırlardaki diğer noktalar sadece mahalli veya bölgesel ulaşımı sağlamaktadır. Hazar'ı Basra Körfezi'ne ve Meşhed'i

---

29 A. Rıza Feraci, a. g. e., s. 770 vd; B. Hourcade, a. g. m, s. 393 - 394. Ayrıca bkz. Charles İssawi, The Economic History of İran, 1800-1914, Chicago 1971

30 Cevad S. Nejad, "Cemiyet-i Aşair-i İran ez 1128 ta 1220," Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV, Meşhed 1367, s. 5 vd; Kazım Vediî, Coğrafya-yı İnsani, Dimah 1339, s. 47; Henrich Brughes, Sefer-i be Derbar-ı Sahibkuran I (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tehran 1367, s. 176; R. Bediî, a. g. e., s. 55

31 Rebi Bediî, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran III, Tehran 1367, s. 33 vd; J. de Morgan, a. g. e I, s. 56 vd; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, a. g. e., s. 4 - 5

32 A. Feracî, a. g. e., s. 109 vd; Fransuva Care, "Sayed-i Mahi der Derya-yı Hazar" (terc. Ebul Hasan S. Mukaddem), Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV, Meşhed 1367, s. 306 vd.

Türkiye sınırına bağlayan hatlar ülkenin en önemli demiryolu arterlerini oluşturmaktadır.[33] 1966'da Türkmenistan demiryolu ağı kurularak Orta Asya'nın dışarıya ve Hazar Denizi'ne açılmasını sağlamıştır.[34]

İran, ucuz enerji sayesinde ekonomik alanda avantajlara sahiptir. Doğal gaz ve elektrik enerjisine dayanan ürünlerin üretiminde büyük tasarruf sağlamaktadır. Ayrıca yetişmiş ucuz insan gücü, hızlı ulaşım ve bölge pazarlarının varlığı ekonomik canlılık getirmektedir. Son yıllarda yabancı sermayenin teşviki amacıyla Kiş, Kaşem, Çahbahar ve Sircan bölgelerinde çok sayıda serbest ticaret bölgeleri oluşturulmuştur. Kaşem serbest ticaret bölgesi, petrol ve doğalgaz kaynaklarına yakınlığı ve uygun konumu sebebiyle önemli miktarda yabancı sermaye çekmiştir. Cumhurbaşkanı'nın idaresinde olan bu serbest bölgelerde İran'ın içerdeki yasalarından farklı özel yasalar uygulanmaktadır.[35]

Aryanilerin İran'a gelmesinden önce bölgede farklı medeniyetlerin yaşadığı, Bahtiyari dağlarındaki Pabda Mağarası'nda ele geçen arkeolojik malzeme ve av resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla bundan 10.000 yıl önce İran'da yerleşmenin olduğu anlaşılmaktadır. İran'ın batı bölgesindeki Zağros Dağları'nın kuzeyindeki alanlarda "Guti" medeniyeti, daha sonra ise aynı bölgede "Lullubi Medeniyeti" yaşamıştır.[36] M.Ö. 5000'de bugünkü Kaşan şehrinin bulunduğu nehir kenarındaki "Silktepe" denilen yerde yerleşmenin olduğu görülmüştür.[37] Damgan yakınında "Tepehisar," Gilan'da "Marlik," Kirman yakınlarında "Şehdad" ve Nihavend'de "Tepegiyan" isimli yerlerde eski medeniyet eserlerine rastlanmıştır. M.Ö. 1250'ye ait Zigurat denilen taş yapılardan eski kavimlerin bölgedeki varlıkları anlaşılmıştır.[38]

M.Ö. 3200'de İran'ın güneybatı bölgesi ve Huzistan'da devlet kuran Elamlılar, Mezopotamya ve Mısır medeniyetinden etkilenmiştir. Elam medeniyeti bugünkü Huzistan, Şuş, Fars, Buşir ve Luristan'a kadar yayılmıştır.[39]

---

33 Rebi Bediî, a. g. e III, s. 477 vd; A. Mukaddemi, a. g. e I, s. 60; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, a. g. e., s. 104 vd.

34 P. Schurates, a. g. e., s. 215 vd; G. N. Curzon, İran ve Kaziye-i İran (terc. Vahid mazenderanî), Tehran 1349, s. 22 - 23; İran coğrafyası için bkz. Laurence Lockhart, Persıan Citties, London 1960

35 Bkz. Hüseyin Beşiri, The State and Revolution in İran 1962-1982, New York 1968; Emin Banani, The Modernization of İran, 1921-1941, Stanford 1961

36 A. T. Olmstead, History of The Persıan Empire, Chıcago 1959, s. 16. Ayrıca bkz. Walter Harold Bailey, "Arya," Encylopedıa Iranica II, Calıfornıa 1998

37 John Malcom, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362, s. 23-24

38 J. de Morgan, a. g. e., s. 35

39 J. D. Vigne-J. Peters, "First Steps of Animal Domestication," Proceeding of the 9th Conference of the International Concil of Archaeozoology, Durham 2002, s. 3 vd.

Bu dönemde Sümer ve Akadların Zağros dağlarının olduğu bölgeye sefer düzenledikleri tespit edilmiştir. Elamlılar, Kral Shutruk Nakhunte ve oğlu II. Kutir Nakhunte zamanında gücünün zirvesine ulaşmıştır. Elam Devleti M.Ö. 640'da Asur kralı Asurpanipal tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Aryani denilen Hind-Avrupa kavimleri M.Ö. 2000'da Orta Asya'dan İran'a göç etmiştir. Bu tarihten sonra Aryaniler İran'da önemli rol oynamıştır.[40] Bazı tarihçiler bu kavimlerin M.Ö. 1000-800 yılları arasında bölgeye geldiklerini iddia etmişlerdir. Med ve Perslerin bu kavimler içerisinde Hazar Denizi üzerinden ve Kafkaslardan İran'a indikleri söylenmiştir.[41] Bunlardan Keyanilerin güçlü bir idare tesis ettikleri kalıntılardan anlaşılmıştır. Ayrıca ilk kavimlerden olan Mitanniler, İran'ın ilk döneminde önemli bir yer tutmuştur. "*Mitra*" denilen ışık meleklerine tapınmaları bu kavimlerin önemli özellikleri arasında sayılmıştır.[42]

İlkçağlarda İran'da medeniyet kurmuş olan kavimlerden bir diğeri Med Kavmidir. Medler, M.Ö. 1000'de Hazar'ın doğu kıyılarından geçerek İran'a yerleşmişlerdir. Kurdukları devletlerini büyük bir imparatorluğa dönüştürmüşlerdir.[43] İran'ın batısında devlet kuran Medler, M.Ö. 708'de dönemin uygarlıklarına beşiklik eden Batı Asya'yı ele geçirmişlerdir.[44] M.Ö. 837'de kuzeybatı bölgesi ve Zağros Dağlarından Urartu topraklarına kadar Med hükümdarlarından Dudman tarafından ele geçirilmiş, Babil Devleti ile komşu olmuşlardır. M.Ö. 550'de Hehamenşi Hanedanlığı'ndan II. Kiros tarafından Med İmparatorluğu'na son verilmiştir.[45]

Hehamenişler, M.Ö. 700'de mahalli bir idareden hanedanlık tesis etmişti. Hanedanlık ikiye ayrıldıktan sonra Pers kralı II. Kiros, Med krallığını yıkarak M.Ö. 550'de Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur.[46] Pers kralı, M.Ö. 546'da yaptığı fetihler ile Babil, Fenike gibi zengin yerleri alıp ül-

---

40 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 16. Bkz. George Cameron, İran der Sipide-i Dem-i Tarih (terc. Hasan Anuşe), Tehran 1379

41 Percy Sykes, Sefername (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 3; Jean Sauvaget, Müddehil-i

Tarih-i Şark-ı İslâmi (terc. Aferin Ensarî), Tehran 1366, s. 75; J. Malcom, a. g. e., s. 24-26

42 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 20-22; Kazım Musevi, "İran-ı Müddehil," Dairetü'l-Buzurg-u Maarif-i İslâmi-i X, Tehran 1367, s. 524; Jean Babtiste Tavernier, Sefername-i Tavernier 1632-1668 (terc. Ebu Turab Nuri-tash. Hamid Şirani), İsfahan 1363, s. 418

43 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 22; Esko Naskali, "İran," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXII, İstanbul 2000, s. 394

44 Will Durant, Maşrik-i Zemin Gehvare-i Temeddün (terc. Aran-Paşai-Aryapur), Tehran 1367, s. 404-407

45 W. Durant, a. g. e., s. 407; J. Malcom, a. g. e., s. 31

46 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 23-28; K. Musevi, a. g. mad, s. 524-525

keyi zengin bir krallık haline getirmiştir. Ermenistan, Lidya ve Krezus'un servetini ele geçirip bütün Anadolu'yu hâkimiyeti altında birleştirmiştir. Böylece Yunanlılar ile savaş dönemi başlamıştır. M.Ö. 539'da Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Babil üzerine saldırmış ve orayı fethedip kendisini Babil kralı ilan etmiştir. Bundan sonra Suriye, Filistin ve Finike'yi fethetmiştir.[47] Mısır'a sefer hazırlığına başlamış, kuzeydoğu sınırlarını sağlamlaştırmak için iki kabileyle savaşmıştır. Kiros, M.Ö. 530'da yaptığı savaşta hayatını kaybetmiştir.[48] Yerine oğlu Kambises (M.Ö. 530-522) tahta geçmiştir.[49] Kambises döneminde Mısır fethedildikten sonra Kartaca'ya kadar Pers ordusu ilerlemişse de Kartaca ordusunu yenememiştir. Kambises döneminde Gomata isimli bir Med rahibinin başını çektiği mecusiler ayaklanmıştır.[50]

Kambises Mısır dönüşü yolda ölmüş, yerine ünlü kral I. Darius geçmiştir. Yeni imparator kabile isyanlarını bastırdıktan sonra çeşitli alanlarda devrim niteliğinde idari ıslahatlara girişmiştir. Bu dönemde insicamlı Hehamenşi yapıları yükselmiş, kral yolu inşa edilmiş ve altın para bastırılmıştır. I. Darius, daha sonra fetihlere girişerek doğuda Hindistan'a dayanmıştır. Kafkasya'daki İskitlere karşı sefer düzenlemişse de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[51] Daha sonra batıya yönelip, Trakya, Makedonya ve Ege'ye saldırıp buraları ele geçirmek istemiştir. Ancak M.Ö. 490'da Yunanlılar ile yapılan *"Maraton Savaşı"*nı kaybetmiştir. Yenilgiyi hazmedemeyip M.Ö. 486'da ölmüştür. Yerine oğlu Heşyareşa (I. Xerxes) tahta geçmiştir. Bunun döneminde M.Ö. 480'de Yunanlılar ile yapılan *"Salamis Deniz Savaşı"* kaybedilip büyük hazinelerle birlikte bol miktarda ganimet Yunanlıların eline geçmiştir.[52]

II. Artakserkes döneminde devlet hızla çözülmüş, içte ayaklanmalar olmuş ve isyanlar güçlükle bastırılmıştır. Bu kralın M.Ö. 465'de öldürülmesinden sonra yerine geçen II. Darius (M.Ö. 423-404) döneminde Mısır bağımsızlığını ilan etmiştir.[53] II. Ardeşir (M.Ö. 404-359) döneminde ise Yunanlılara karşı yenilgiler devam etmiştir. III. Ardeşir (359-338), Mısır'ı tekrar almışsa da çözülme devam etmiş, hanedan içerisinde katliamlar

---

47 J. de Morgan, a. g. e I, s. 112. Bkz. Igor Mihailoviç Diakonov, Tarih-i Mad (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1376

48 A. Grantosky - P. Petrofesky, Tarih-i İran (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tehran 1359, s. 24

49 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 34

50 W. Durant, a. g. e., s. 408-435

51 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 107-110; J. Malcom, a. g. e., s. 48

52 J. de Morgan, a. g. e I, s. 112 vd. Bkz. Mihail Mihailoviç Diakonov, Tarih-i İran-ı Bastan (terc. Ruhi Erbab), Tehran 1380

53 J. Malcom, a. g. e., s. 48; A. T. Olmstead, a. g. e., s. 110-113

olmuştur.[54] III. Darius'un Yunanlı İskender ile M.Ö. 334'te yaptığı savaş yenilgiyle neticelenmiş,[55] 332'de Mısır'ın fethinden dönen Yunan ordusuyla Musul yakınındaki Gaugamela'da yapılan savaşta Pers ordusu ağır bir yenilgi aldıktan sonra M.Ö. 330'da tarihe karışmıştır.[56]

İran, M.Ö. 330'dan itibaren başlayan Makedon egemenliği sırasında pek çok küçük krallığa bölünmüştür. İskender'in ölümünden sonra Selevkiler zamanında fetret devri yaşanmış ve siyasal birlik sağlanamamıştır. İskender'in komutanlarından olan Sevkus Nikatur, M.Ö. 323'te tahta oturmuştur. Selevki dönemi M.Ö. 64 yılına kadar sürmüştür.[57]

Part sülalesinden Erşek'in Yunanlılara karşı isyan ederek başarılı olması, devlet yönetiminin tekrar İranlıların eline geçmesini sağlamıştır. Onun ölümünden sonra kardeşi II. Erşek tahta oturmuştur.[58] Bu kral ile birlikte hanedandan tahta oturanlara *"Erşekan"* denilmeye başlanmış ve zamanla *"Eşkaniyan"* olarak değişmiştir.[59] M.Ö. 171'de Eşkani tahtına oturan I. Mihrdad, Bahter (Belh)'i fethettikten sonra M.Ö. 148'de Med, Selevki ve Babil topraklarını ülkesine katmıştır. Elam'ın hâkimiyete alınmasıyla kendi adına sikke darbetmiştir.[60] Pers toprakları hâkimiyete alındıktan sonra bütün Elam toprakları ele geçirilmiştir. I. Mihrdad'ın M.Ö. 138'de ölmesiyle Eşkani devleti mahalli bir kimliğe bürünmüş, Sakaların tehdidi altına girmiştir.[61]

II. Ferhad'dan sonra tahta oturan II. Mihrdad, iç karışıklığı bertaraf ettikten sonra M.Ö. 121'de Ermenistan'ı fethetmiştir. M.Ö. 113'te Herat, Sistan ve Hazar Denizi'ne kadar olan toprakları ülkesine katmıştır. Batıda ise Fırat Nehri'ne kadar sınırlarını genişletmiştir. Eşkanilerin Bizans (Rum) topraklarına komşu olmaları ile birlikte iki devlet arasında savaşlar başlamış, III. Ferhad, M.Ö. 53'te *"Harran Savaşı"*nda Rumları yenmiştir.[62] I. Bilaş'ın

---

54 J. de Morgan, a. g. e I, s. 115

55 J. Malcom, a. g. e., s. 50-52

56 A. T. Olmstead, a. g. e., s. 135-214; K. Musevi, a. g. e., s. 525-526; J. Malcom, a. g. e., s. 53; E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 110 - 111. Bkz. E. Herzfeld, Archaeological History of Persia, London 1935

57 Abbas Namcu, İran Ferheng-i Simayi, Tehran 1378, s. 148; E.A.Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 112. Ayrıca bkz. Pigolevskaya, Tarih-i İran ez Ahd-ı Bastan ta Kurn-u 18 (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1353

58 J. de Morgan, a. g. e., s. 118

59 E. Naskali, a. g. mad, s. 394

60 J. Malcom, a. g. e., s. 54-55

61 W. Durant, a. g. e., s. 440-445. Ayrıca bkz. M. Dıakonov, Eşkaniyan (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1344

62 Arthur Cotterel, From Aristotle Zoroaster: An a to Companıon to The Worl, Newyork 1998, s. 272; J. Malcom, a. g. e., s. 56

ölümünden sonra ülkenin siyasi bütünlüğü bozulmuştur. Sasanilerin M. S. 224'te tarih sahnesine çıkmalarıyla Eşkani Dönemi sona ermiştir.[63]

Sasani Devleti (224-651), IV. İran Hanedanı ve ikinci Fars İmparatorluğu'nun adı olarak kullanılmıştır. Hanedanlığın müessisi Sasan, Pars bölgesinde mahalli bir idareci iken oğlu Babekan ile birlikte idareyi devam ettirmiştir.[64] Onun da oğlu I. Ardeşir, Sasani Devleti'ni kurmuştur. Sasani hükümdarı Şehinşah (Krallar kralı) III. Yezdigirt (632-651)'in erken halifelikle yani ilk İslam Devleti ile girdiği on dört senelik mücadeleyi kaybetmesiyle sona ermiştir.[65] İmparatorluğun sınırları bugünkü İran, Irak, Ermenisten, Afganistan, Anadolu'nun doğu bölgesi, Suriye'nin bir kısmı, Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın tamamını kapsamıştır. II. Hüsrev'in hükümdarlığı (590-628) sırasında Mısır, Ürdün, Filistin, Lübnan kısa süreliğine imparatorluğa dâhil olmuştur. Sasaniler kendi topraklarını *"İranşehr* (*Iranshaer)"* yani İranlıların (Aryanların) memleketi olarak adlandırmıştır.[66]

Sasani dönemi, İran tarihinin Geç İlkçağ'ını kapsayan etkili dönemlerinden biri olarak kabul edilmiş, birçok yönüyle Fars medeniyetinin en önemli başarılarına tanıklık etmiş ve İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önceki son büyük İran İmparatorluğu olmuştur. İran, Roma Medeniyetini bu dönemde fark edilir bir şekilde etkilemiştir.[67] Kültürel etkisi imparatorluk sınırlarının çok ötesine, Batı Avrupa, Afrika[68], Çin ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır.[69] Ayrıca bu kültürel etki, Avrupa ve Asya'da ortaçağ sanatının oluşmasında rol oynamıştır.[70] Bu etki erken dönem İslam dünyasına kadar taşınmıştır. Hanedanın kendine has aristokratik kültürü, İran'ın fethini bir Fars Rönesansına dönüştürmüştür. Daha sonra İslami kültürün, mimarinin, yazının ve diğer becerilerin çoğu Sasanilerden çevreye aktarılmıştır.[71]

---

63 K. Musevi, a. g. mad, s. 527; J. Malcom, a. g. e., s. 56-57.

64 J. Sauvaget, a. g. e., s. 181

65 R. Gene Garthwaite, The Persians, Blackwell 2006, s. 2

66 R. Gene Garthwaite, Khans and Shahs: The Bakhtiyari in Iran, Cambridge University, 1983, s. 2

67 J. B. Bury, a. g. e., s. 109

68 R. Altheim-Stiehl, "The Sasanians in Egypt. Some Evidence of Historical Interest," Bulletin de la Societe d'Archéologie Copte, XXXI, 1992, s. 87-96; C. E. Bosworth,"Arya", Encyclopedia Iranica II, London 1985, s. 226-228; R. N. Frye, Bahrain Under the Sasanians, Dilmun. New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain, Berlin 1983, s. 167-170.

69 Ali Akbar Sarfaraz-Bahman Firuzmandi, Mad, Hakhamanishi, Ashkani, Sasani, London 1996, s. 329-330

70 Ann Kathrine Swyn Lambton, "Iran," Encylopedıa Iranica IV, Newyork 1987, s. 13

71 Abdulhüseyin Zerinkob, Tarih-i Iran ez Ağaz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi, Sukhan, 1999, s. 305

I. Ardeşir'in babası Babekan (Papag), ilk başlarda küçük bir şehir olan Kheir'in yöneticisiydi. 220'de Bazrangidlerin son kralı Gocihr'i tahttan indirerek kendisini yeni hükümdar olarak ilan etti. Bazrangidler, Partlara (Arşaklılara) bağlı olarak Persis'in yerel yöneticiliğini yapıyorlardı. Annesi Rodhagh, Persis eyalet valisinin kızıydı. Sasani ismi I. Ardaşir'in baba tarafından dedesi olan Sasan'dan geliyordu. Sasan, Anahita tapınağının başrahibiydi.[72]

Babekan'ın yerel gücü ele geçirme çabası, o sıralarda Mezopotamya'da kardeşi VI. Vologases ile hanedanlık mücadelesi veren Arşak İmparatoru IV. Artabanus'un gözünden kaçmıştır.[73] Babekan ve büyük oğlu I. Şapur, Arşaklılar arasında çıkan karışıklıktan faydalanarak gücünü bütün Persis'e yaymıştır. Fakat 220'de Babekan'ın ölmesiyle o sırada Darabgird'in valisi olan I. Ardeşir'in en büyük kardeşi I. Şapur ile güç mücadelesine girmiştir.[74]

I. Ardeşir, devlet merkezini Persis'in güneyine kaydırarak Firuzabad'da (Ardaşir-Gur) yeni bir başkent kurdu. Yüksek dağlarla çevrili ve dar geçitler arasında kolayca savunulabilen şehir, I. Ardeşir'in güç kazanma çabalarının merkezi oldu. Persis'te egemenliğini kurduktan sonra Fars'ın yerel prenslerinden feodal sadakat talep etti.[75] Kirman, İsfahan, Susa, Mesene komşu eyaletlerinin kontrolünü ele geçip süratle topraklarını genişletti. I. Ardeşir'in sınırları genişletmesi bir derebeyi olan IV. Artabanus'un gözünden kaçmadı. IV. Artabanus, 224'te Huzistan (Khuzestan) valisi ile birlikte I. Ardeşir üzerine saldırıya geçtiyse de Hürmüzgan (Hormizdeghan)'da yapılan savaşta öldürüldü. I. Ardeşir, Part yenilgisinden sonra batı vilayetlerini ele geçirmeye devam etti. Knesifon, 226'da Tizpon şehrinde İran'ın yegâne hükümdarı olarak taç giyip Şehinşah ünvanını aldı. Böylece 400 senelik Part İmparatorluğu sona ererek dört asırlık Sasani hâkimiyeti başlamış oldu.[76] I. Ardeşir, bir kaç yıl içinde imparatorluk etrafında yerel isyancıları takip ederek Sistan, Gürgan, Horasan, Merv, Belh ve Harezm vilayetlerini ele geçirip imparatorluğunu doğu ve kuzeybatı yönünde genişletti. Bahreyn ve Musul'u Sasani egemenliğine aldı.[77]

---

72 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 156. Ayrıca bkz. M. Cook, The Persıan Empıre, London 1983

73 J. Malcom, a. g. e., s. 57-59

74 A. Zerinkob, a. g. e., s. 194-198; E. Naskali, a. g. mad, s. 395

75 Abbas Kadıyani, Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye, Tehran 1376, s. 385

76 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 156. Bkz. Eliz Sansarian, Religious Minorities in İran, Cambridge 2000

77 J. de Morgan, a. g. e I, s. 102 vd. Bkz. Alessandro Bausani, The Persıans, Florance 1962

I. Ardeşir'in oğlu I. Şapur (240-270), genişlemeyi devam ettirerek Bakhtria ve Kuşan'ı fethetti. Bizans topraklarının içine kadar ilerleyerek 256'da Antakya'yı ele geçirdikten sonra yağmaladı. Bizans İmparatoru Gordiyanus'u 244'te öldürdükten sonra Valerianos'u 260'daki *"Edessa Savaşı"*nda esir aldı. Bu olay uzun süre Bizanslılar için büyük bir utanç kaynağı oldu. I. Şapur, zaferini *"Nakş-ı Rüstem"* de kaya kabartmalarına kazıtarak ölümsüzleştirdi.[78]

I. Şapur, yeni yerleşim yerleri kurarak Roma topraklarından göç edenleri yerleştirdi. Bunlar arasında Hıristiyanlar da olup inançlarını özgürce yaşamalarına izin verdi. Nişabur şehri onun ismine izafeten o dönemde kuruldu. Din olarak Mani dinini destekleyip Mani'yi kendi korumasına aldı. Yahudi haham Neherdealı Samuel ile olan arkadaşlığı yahudileri baskıdan kurtardı. I. Şapur'dan sonra tahta oturan I. Behram(273-276) Mani dinine tabi olanlara işkence uyguladıktan sonra Mani'yi hapsettirdi. Mani, rivayete göre idamını beklerken öldü.[79]

II. Behram (276-293), zayıf karakterli ve dirayetsiz bir idareci olup babasının izlediği din politikasını devam ettirdi. Onun beceriksizliğinden faydalanan Bizans imparatoru, İran'ın batısındaki birçok eyaleti ele geçirdi.[80] Hükümdarlığı sırasında yarım asır İran tarafından yönetilen Ermenistan'ın büyük bir bölümünü Diocletianos (284-305)'a kaptırdı.[81] 293'te yerine geçen III. Behram'dan sonra Nerseh (293-302) hükümdarlık tahtına oturdu. Nerseh, Fırat Nehri yakınlarında Bizans imparatoru Galerius (305-311)'a karşı kazandığı zaferin akabinde, 297'de Ermenistan'da ani bir baskınla tuzağa düşürülüp yenilgiye uğratıldı. Sasaniler, bu yenilgiden sonra Bizans ile imzaladıkları anlaşmaya göre Dicle Irmağı'nın batısındaki bütün toprakları teslim etmeyi ve Ermenistan ile Gürcistan'ın içişlerine karışmamayı kabul etti.[82] Bu hezimeti kabullenmeyen Nerseh, 301'de üzüntü içinde öldü. Yerine oğlu II. Hürmüz (302-309) Sasani tahtına oturdu. II. Hürmüz, Sistan ve Kuşan'daki isyanı bastırdıysa da zayıf idaresi ülke kontrolüne kâfi gelmedi. 309'da bir av sırasında öldürüldü.[83]

II. Hürmüz'ün ölümünden sonra Arap orduları Sasanileri sarsmaya başlamış, Fars Eyaleti ve güney şehirleri akınlara maruz kalmıştır. Bu arada devlet

---

78 J. Malcom, a. g. e., s. 60

79 A. Zerinkob, a. g. e., s. 197; J. Malcom, a. g. e., s. 61-62

80 J. Malcom, a. g. e., s. 63

81 A. Zerinkob, a. g. e., s. 199. Ayrıca bkz. R. N. Frye, The Hıstory of Iran, Munich 1984

82 A. Zerinkob, a. g. e., s. 200. Ayrıca bkz. Hasan Pirniyâ, Tarih-i Bastan, Tehran 1370

83 A. Kadıyani, a. g. e., s. 387. Ayrıca bkz. Richard Nelson Frye, The Golden Age of Persia, London 1975

içerisinde etkili olan asiller, II. Hürmüz'ün en büyük oğlunu öldürdükten sonra ikincisinin gözlerine mil çektirmişlerdir. Roma topraklarına kaçan diğerini de yakalayıp hapsetmişlerdir. Sasani tahtı II. Hürmüz'ün henüz doğmamış olan çocuğuna kalmıştı. II. Şapur daha annesinin karnındayken tahta geçen ilk kral olmuştur. Doğmamış kral büyüyünceye kadar ülke idaresi annesi ve asiller tarafından devam ettirilmiştir. Tahta oturduğunda ise etkili bir hükümdar olduğunu göstermiştir.[84]

II. Şapur, Müslüman Arapların güneydeki tazyikini kırmak için oraya yönelmiş, Araplar ile yaptığı savaşta onları yenmiştir.[85] Daha sonra batıda Romalılar'a karşı ilk seferini başlatmıştır. Seferin başlarında başarılı olmuş, fakat doğu sınır boylarındaki göçebe baskınları yüzünden durmak zorunda kalmıştır. Bu baskınlar İpek Yolu'nun kontrolü için stratejik açıdan önemli olan Maveraünnehir'i tehdit etmeye başlamıştır. Ancak II. Şapur, ordusunun yetersizliği yüzünden Bizans İmparatoru II. Konstantin ile anlaşma imzalamak zorunda kalmıştır.[86] Bu anlaşmadan sonra doğuya doğru ilerleyip Orta Asya üzerinden Afganistan'ı fethetmiştir. Böylece Sasani sanatı ve kültürü Türkistan ve Çin'de yayılma fırsatı bulmuştur. 359'da Romalılara karşı sefer düzenleyerek beş vilayeti ele geçirmiş, böylece Sasaniler en geniş sınırlıra ulaşmıştır. Romalıların Hıristiyanlığı yayma siyaseti karşısında onlara sert davranmış, Yahudileri ise rahat ettirmiştir. Zerdüştlüğün kutsal metinleri olan Avesta'nın toplanmasını sağlamıştır.[87]

II. Şapur, 370'te ölünce yerine üvey kardeşi II. Ardeşir (379-383), ondan sonra da oğlu III. Şapur (383-388) geçmiştir.[88] Bu iki hükümdar idarede yetersiz kalmıştır. IV. Behram (388-399) babası kadar pasif olmasa da imparatorluk için önemli bir şey başaramamıştır. Bu dönemde, Ermenistan toprakları Roma ve Sasaniler arasında paylaşılmıştır. Sasaniler, Ermenistan üzerinde hâkimiyetlerini yeniden tesis ederken, Bizans ise Batı Ermenistan'ın küçük bir bölümünü elde tutmuştur.[89]

IV. Behram'ın oğlu I. Yezdigirt (399-421), Bizans imparatoru I. Konstantin gibi diplomasiyi iyi bilip fırsatları iyi değerlendirmiştir. I. Yezdigirt, dini hoşgörüye dikkat ederek devlet içerisinde azınlıkların yükselmesine yol açmıştır. Hıristiyanların eziyet görmesine engel olup aksi uygulama ya-

84 J. Malcom, a. g. e., s. 64; E. Naskali, a. g. mad, s. 395

85 Zerinkob, a. g. e., s. 206; J. Malcom, a. g. e., s. 65

86 E. Naskali, a. g. mad, s. 395

87 J. Malcom, a. g. e., s. 65. Ayrıca bkz. E. G. Browne, A Literary History of Persia IV, Cambridge University Press, 1925-28

88 J. Malcom, a. g. e., s. 66

89 J. Malcom, a. g. e., s. 67. Ayrıca bkz. Jean Louis Huot, Persia II, Cleveland: World Publishing, 1965-1967

pan asiller ve rahiplere karşı sert davranmıştır. Dönemi nispeten huzurlu geçmiştir. Bizans ile anlaşma imzaladıktan sonra II. Theodosius (408-450)'u koruması altına almıştır. Bir Yahudi prensesiyle evlenerek bu evlilikte Narsi adında bir oğlu olmuştur.[90]

I. Yezdigirt'in yerine birçok efsanenin kahramanı olan oğlu V. Behram (421-438) geçmiştir. Bu efsaneler Sasani İmparatorluğu'nun Araplar tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra devam etmiştir. V. Behram (Behram Gur), babası I. Yezdigirt'in bir Arap hanedanı olan El-Hirah tarafından yardım gören asilzadelerin muhalefetleri neticesinde aniden ölmesi ya da suikaste uğramasının ardından tacı ele geçirmiştir. V. Behram, 427'de göçebe Eftalitlerin doğuda başlattıkları işgali durdurmuştur. Böylece Buhara demir paralarında portesi yüzyıllar boyunca kalacak şekilde hâkimiyetini Orta Asya içerlerine kadar genişletmiştir. V. Behram, Ermenistan'ın İran'a tabi kralını azlederek orayı eyalete çevirmiştir.[91]

V. Behram, Romalı, Türk, Hindistanlı ve Afrikalılara karşı elde ettiği zaferleri, avcılık ve aşk maceralarının konu alındığı hikâyelerin anlatıldığı Fars geleneğinde sevilen bir isim olmuştur. Gur lakabını, avcılığa merakı ve yaban eşeği avlamayı sevmesine binaen almıştır. Altın çağın zirvesinde bir kralı sembolize etmiştir. Tacını erkek kardeşiyle giriştiği mücadele ve yabancı düşmanlarla savaşması sayesinde kazanmıştır. Avcılık ve saray maiyetinde meşhur kadınlar grubu ve nedimeleriyle düzenlediği partilerle meşhur olmuştur. Hükümdarlık sarayının zenginliği kendisiyle sembolleştirilmiş, hükümdarlığı süresince Sasani edebiyatının önemli eserleri ortaya çıkmıştır. Sasani müziğinin dikkate değer parçaları bestelenmiş, Polo gibi sporlar kraliyet uğraşları olmuştur. Yerine oğlu III. Yezdigirt Sasani tahtına oturmuştur.[92]

III. Yezdigirt (438-457) adaletli bir hükümdar olmasına karşın Hıristiyanlara karşı sert bir politika uygulamıştır.[93] Hükümdarlığının başlarında Hindli müttefikler de dâhil olmak üzere farklı uluslardan karma bir ordu kuran Bizans'a saldırı düzenleyip Bizans içlerine kadar ilerlemiştir. Bizans imparatoru II. Theodosius, ordu komutanını III. Yezdigirt'in kampına göndererek barış çağrısında bulunmuş, 441'de devam eden görüşme-

---

90 J. Malcom, a. g. e., s. 68. Ayrıca bkz. David Nicolle, Sasanian Armies: The İranian Empire Early 3rd to mid-7th Centuries, Montvert 1996

91 J. Malcom, a. g. e., s. 69

92 J. Malcom, a. g. e., s. 70. Bkz. L. Elton Daniel, The History of İran, Greenwood 2001

93 A. Zerinkob, a. g. e., s. 218. Bkz. I. M. Oranskij, Les Langues Iraniennes, Paris 1977

ler neticesinde iki devlet, sınırlarda karşılıklı istihkâm oluşturmamak üzere anlaşmıştır.[94] III. Yezdigirt, kuvvetli olmasına rağmen Kidarite Krallığı'nın Parthia ve Harezm'deki akınları sebebiyle anlaşma imzalamıştır. 443'te kuvvetlerini Nişabur'da topladıktan sonra Kidaritelere karşı uzun süreli bir sefer başlatmıştır. Birçok muharebenin ardından 450'de Kidarite'yi mağlup ederek Amu Derya'nın ötesine sürmüştür. 457'de Ermeniler ile yaptığı savaşta ölmüş ve yerine oğlu III. Hürmüz (457-459) geçmiştir. III. Hürmüz, kısa hükümdarlığı süresince Akhunlar ile savaşırken kardeşi I. Firuz ile de mücadele etmek zorunda kalmış. 459'daki mücadelede kardeşi tarafından öldürülmüştür.[95]

Doğuda Akhun saldırılarının yoğunlaştığı sırada tahta oturan I. Firuz (459-484), bu savaşlarda yenilgiye uğramıştır. 483'te ülkesi yağma ile karşı karşıya kalmış ve iç kargaşa içerisine girmiştir. Eftalitleri ülkesinden uzaklaştırmayı hedefleyen I. Firuz, Herat'a giderken çölde tuzağa düşürülerek ordusu yok edilmiştir.[96] Eftalitler bu zaferin ardından Herat şehrine doğru ilerleyip Sasanileri kargaşa içine atmışlardır. Bu dönemde Fars ailesinden Sokhra adında bir soylu düzeni sağlamıştır. I. Firuz'un kardeşi Balaş (484'te tahta oturmuş, hükümdarlığı sırasında Hıristiyanlara imtiyazlar vermiş, Akhunlara karşı herhangi bir savaşı göze alamamıştır. Gözlerine mil çektirilmek süretiyle tahttan indirilmiş ve yerine I. Kavad (488-531) geçmiştir.[97]

I. Kavad, Mazdek tarafından kurulup zenginlerin eşleri ile servetlerini fakirlerle paylaşmasını isteyen sapık fırkaya destek vermiştir. Bu şekilde Mazdeki doktrinini benimseyerek zengin soyluların ve yükselen aristokrasinin idarede giderek artan etkisini kırmak istemiştir. Bu girişimleri kendi sonunu hazırlamış, Oblivyon Kalesi'ne hapsedilmiştir.[98] Kardeşi Jamaspa (496-498) saltanat tahtına oturmuştur. Ancak 498'de zindandan kaçan I. Kavad, Akhunlar tarafından himaye edilmiştir. Jamaspa, idaresi döneminde köylü ve fakirleri rahatlatmak için vergileri azaltmış, Mazdeklere iyi davranmış, fakat Akhunların I. Kavad ile birlikte düzenledikleri savaşta yenilmiş ve tahtı kardeşine tekrar bırakmıştır.[99]

Sasani Devleti'nin ikinci yükselişi I. Kavad'ın ikinci hükümdarlığı sırasında olmuştur. I. Kavad, Akhunların yardımıyla Romalılara karşı sefere

---

94 A. Zerinkob, a. g. e., s. 217; J. Malcom, a. g. e., s. 71

95 A. Zerinkoob, a. g. e., s. 219; J. Malcom, a. g. e., s. 72

96 J. Malcom, a. g. e., s. 73-74

97 J. Malcom, a. g. e., s. 75

98 J. Malcom, a. g. e., s. 76. Ayrıca bkz. Ali Akbar Sarfaraz-Bahman Firuzmandi, Mad, Hakhamanishi, Ashkani, Sasani, Marlik 1996

99 J. Malcom, a. g. e., s. 77-78

çıkarak 502'de Ermenistan'ın elindeki Theodosiopolis (Erzurum)'i, 503'te Dicle üzerindeki Amid (Diyarbakır)'i ele geçirmiştir. 505'te Ermenistan'ın Hunlar tarafından işgal edilmesi üzerine ateşkes yapılmıştır. Bu sırada Romalılar İran'ın Kafkaslardaki istihkâmların bakımı için para yardımında bulunmuştur. 525'te Gürcistan yeniden ele geçirilmiştir. 530'da ordu komutanı Mirranes komutasında Roma hudut şehri Daras'a gönderilen ordu, Romalı General Belisaros ile yapılan savaşta yenilmiştir. Daha sonra Sasanilere bağlı el-Mundir Krallığı yardımıyla 530'da Nisbis ve 531'de Sallinicum Savaşı'nda olmak üzere iki kere Bizans ordusu mağlup edilmiştir. I. Kavad, hükümdarlığının sonuna kadar Akhunların boyunduruğunda kalmıştır.[100]

I. Kavad'ın ölümünden sonra oğlu Anuşirvan ismiyle bilinen I. Hüsrev (531-579) tahta oturmuştur. Sasani tarihinde kendisinden en çok bahsedilen bu hükümdar zamanında devletin yönetim yapısı yenilenmiştir.[101] Yaptığı reform ile gelirlere göre vergilendirme yoluna gitmiştir.[102] Babası döneminde başlatılan uygulamaları devam ettirerek gelir kaynaklarını arttırmıştır. Bu dönemde feodellerin elindeki toprakların sınırları genişlemesine rağmen gelirler azalmıştı. Ayrıca maaşlı ve merkezi hükümet tarafından donatılan askeri birlikler oluşturmuştur. Aynı şekilde bürokrasiye el atarak feodal beylerin elinden almıştır.[103]

I. Hüsrev, Bizans imparatoru I. Justinyan'ın (527-565) 440.000 altınlık rüşvet teklifine rağmen 532'de imzalanmış olan *"Sonsuz Barış"* Anlaşmasını hiçe sayarak 540'da Antakya'yı işgal etmiş ve Suriye'yi ele geçirmiştir. Geri dönerken de Bizans şehirlerinden haraç almıştır.[104]

Bizans imparatoru Justinianus 565'de öldükten sonra yerine II. Justinianus (565-578) geçmiştir. II. Justinianus, kendisine bağlı Ermeni valinin Yerevan yakınlarında bir ateş tapınağı inşa etmesi ve Mamikonian ailesinin etkili bir üyesini öldürmesi durumu değiştirmiştir. 571'de meydana gelen bu olay İran valisinin ve korumasının katledilmesine yol açan bir ayaklanmaya neden olmuştur. Ermeni başkaldırısını fırsat bilen II. Justinianus, Kafkas geçitlerinin savunması için I. Hüsrev'e ödediği yıllık ödemeyi durdurmuştur. Ermenileri müttefik olarak kabul eden Bizans, 572'de Sasani topraklarına saldırmıştır. Fakat Bizans generalleri arasında çıkan ihtilaf kuşatmanın başarısız olmasına ve Dara'da kuşatılmalarına yol açmıştır.

---

100 A. Zerinkob, a. g. e., s. 229
101 J. Malcom, a. g. e., s. 79
102 R. Frye, a. g. e., s. 325
103 J. Malcom, a. g. e., s. 80
104 J. Malcom, a. g. e., s. 81

Dara şehri Sasanilerin eline geçtikten sonra Suriye talan edilmiştir. Bizans imparatoru II. Justinianus barış istemek zorunda kalmıştır. Savaştan sonra genel af ilan eden I. Hüsrev, Ermeni isyanının sona ermesini sağlamıştır.[105]

570'de Yemen kralı Sasanilerden yardım isteyince I. Hüsrev tarafından Aden'e donanma ve ordu gönderilmişti. Başkent Sana'yı kuşatan Sasani ordusu şehri işgal etmiştir. Sasaniler doğuyla yapılan deniz ticaretini kontrol etmek için Arabistan'nın güneyinde bir üs kurmuştur.[106] Daha sonra Arabistan krallığının Sasani hâkimiyetini tanımaması üzerine gönderilen ikinci ordu burayı Sasani egemenliğine almıştır.[107]

I. Hüsrev'in hükümdarlık dönemi dihkanların (köy beyleri) yükselişine tanıklık etmiştir. Dihkanlar daha sonraları eyalet yönetiminin ve vergi toplama sisteminin iskeletini oluşturacak olan arazi sahibi küçük asilleri oluşturmuştur.[108] I. Hüsrev, imar faaliyetlerine önem vererek yeni şehirler kurmuş ve yeni binalar inşa etmiştir. Savaşlarda harap olan kanalları ve çiftlikleri tamir etmiş, geçitlerde güçlü istihkâmlar kurmuş ve sınır boylarında dikkatlice seçilen şehirlere işgalci güçlere karşı durmak üzere krallığa bağlı kabileler yerleştirmiştir. Zerdüştiliği resmi devlet dini olarak ilan etmesine rağmen bütün dinlere karşı hoşgörülü davranmıştır. Kendi oğlundan birisi Hıristiyan olunca rahatsız olmamıştır.[109]

I. Hüsrev zamanında Sasaniler en geniş sınırlarına erişmiştir. I. Hüsrev'den sonra IV. Hürmüz (579-590) tahta geçmiştir.[110] IV. Hürmüz, kendisinden öncekilerin başarılarını ve devletin refahını devam ettiren kuvvetli bir hükümdar olmuştur.[111] Ondan sonra tahta geçen II. Hüsrev (590-628), hükümdarlığı esnasında meydana gelen General Behram Çubi'nin başkaldırısı imparatorluğu kısa bir süre karışıklığa sürüklemişse de bu dönemi kolay atlatmıştır. II. Hüsrev, devlet hâkimiyetini yeniden kuvvetlendirdikten sonra Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan iç savaşı fırsat bilerek bu toprakları işgale başlamıştır. Sasanilerin Hehamenşi sınırlarını yeniden ihya etme hayalleri, Kudüs, Şam ve Mısır'ın fethiyle tamamlanmıştır. İstanbul, 626'da İranlılar tarafından desteklenen Avarlar tarafından işgal edilmiştir. Sasanilerin bu dikkat çekici yayılması aynı zamanda Fars sanatı, müziği ve mimarisinin zenginleşmesini sağlamıştır. 622'ye gelindiğinde Bizans İmpa-

105 R. Frye, a. g. e., s. 325
106 J. Malcom, a. g. e., s. 82
107 R. Frye, a. g. e., s. 325
108 J. Sauvaget, a. g. e., s. 181
109 E. Naskali, a. g. mad, s. 395
110 J. Malcom, a. g. e., s. 83-84
111 J. Malcom, a. g. e., s. 85-86

ratorluğu yıkılma noktasına gelmiş, Sasaniler ise bütün Anadolu ve Asya sınırlarına ulaşmıştır.[112]

Sasani ordularının Bizans topraklarında yayılması ilk bakışta büyük bir zafer olarak görülse de aslında ordunun oldukça geniş bir alana yayılması masrafların artmasına sebep olmuştur. Bunu karşılamak için halka ağır vergiler yüklenmiştir. Bizans imparatoru Heraklius (610-641), bir taktik ile misilleme yaparak kuşatma altındaki başkentten çıkarak Karadeniz'e gemiyle geçtikten sonra İran'a arkadan saldırmıştır. Heraklius, Hazar ve diğer Türk boylarının yardımıyla onbeş yıl süren savaşlar neticesinde yıpranan Sasanilere karşı yıkıcı zaferler elde etmiştir. Heraklius, Sasani orudusunu 627'de *"Nineveh Savaşında"* mağlup ederek büyük bir zafer kazanmıştır. Heraklius, bu zaferin ardından Mezopotamya ve Batı İran'a yönelerek *"Taht-ı Süleyman"* ve *"Dastugerd Sara"* yı yağmalamıştır. Sasani imparatoru II. Hüsrev ise bu esnada bir suikast sonucu öldürülmüştür.[113]

II. Hüsrev'in öldürülmesi iç karışıklık ve savaşlara sebep olmuştur. On dört yıl süren karışıklık döneminde II. Hüsrev'in kızı Şahbaraz'ın aralarında bulunduğu on iki hükümdar tarafından idare edilmiştir.[114] Merkezi otoritenin gücü zayıflayarak generallerin eline geçmiştir. İhtilaller serisinin ardından güçlü bir kralın ortaya çıkmaması Sasanilerin toparlanmasını güçleştirmiştir.[115] 632'de I. Hüsrev'in torunu III. Yezdigirt, tahta oturduktan sonra iç karışıklığı önlemiştir. Bu tarihten itibaren Müslüman Arap ordularının İran topraklarına akınları da başlamıştır. Yıllarca süren savaşlar neticesinde hem Sasani hem de Bizans kuvvetleri yıpranmış, ekonomik bunalım, ağır vergiler ve katı sosyal tabakalaşma iki devleti güç durumda bırakmıştır. Toprak derebeylerinin güçlenmesi ve hükümdarların sıkça değişmesi Arapları askeri açıdan avantajlı duruma getirmiştir.[116]

Sasani İmparatorluğu'u Arap ordularının tehditlerine karşı hiçbir zaman yeterli bir direniş gösterememiştir. Bizans da aynı şekilde yakın zamanlarda ortaya çıkan Arap fütuhatını enegelleyememiştir. III. Yezdigirt, danışmanlarının kontrolü altında küçük feodal krallıklara bölünmeye başlayan ülkeyi birleştirmekten aciz kalmıştır. Arap tazyiki kendisini hissettirmeye başlamıştır. Sasanilerle Müslüman Araplar arasındaki ilk karşılaşma 634'te Sasanilerin zaferiyle sonuçlanacak olan *"Köprü Savaşında"* olmuştur.

---

112 J. Malcom, a. g. e., s. 87-88

113 J. Malcom, a. g. e., s. 88-95; E. Naskali, a. g. mad, s. 395

114 J. Malcom, a. g. e., s. 96

115 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 178; J. Malcom, a. g. e., s. 97

116 Grantosky - Petrofesky, a. g. e., s. 178. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, The Jews of Islam, Princeton 1984

Arap tehditi bununla kalmamış, Hz. Peygamber (s.a.v)'in seçilmiş sahabelerinden Halid bin Velid komutasındaki disiplinli Arap ordularıyla birlikte yeniden ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer (r.a) döneminde Müslüman Arap ordusu 636'da Rüstem Farrokhzad komutasında kendilerinden daha büyük Sasani ordusunu *"Kadisiye Savaşı"*nda mağlup ederek Ktesifon şehrini kuşatmıştır. Uzun süren bir kuşatmanın ardından şehir düşmüş, III. Yezdigirt savaşın ardından imparatorluğun devasa hazinesinin çok büyük bir kısmını geride bırakıp doğuya doğru kaçmıştır.[117] Çok geçmeden Ktesifon'u ele geçiren Araplar güçlü bir ekonomik kaynağın sahibi olmuş, Sasaniler ise yorgun düşerek bölünmüş, çok güvenilen Azadan (Asatan) isimli atlı birlikleri etkili olamamıştır. Sasani yerel idarecileri güçlerini birleştirip Araplara karşı savaşmaları da sonuç vermemiştir.[118] 642'deki *"Nihavend Savaşı"* ile Sasani mukavemeti tamamıyla kırılmış ve yenilgiye uğratılmıştır. Yenilgi haberini alan III. Yezdigirt, Fars soyluları ile birlikte kuzeyde Horasan'ın iç taraflarına kaçmış, 651'de saklandığı yerde bir değirmenci tarafından Merv'de öldürülmüştür.[119] İran soylu ve feodalleri Türkistan'a yerleşerek bu bölgede İran kültürü ve dilini yayacak ilk yerel Fars Hanedanlığından olan Samanoğulları Devleti'ni kurmuştur. Samaniler İslam'ın egemen olmasından sonra Sasani gelenek ve kültürünü diriltmeye çalışmıştır.[120]

Sasani Devleti'nin Müslüman hâkimiyetine geçişi yaklaşık beş yıl sürmüştür. Bu süre içerisinde Rey, İsfahan ve Hemedan'da direnişler olmuşsa da buralarda hâkimiyet sağlanmıştır.[121] Yerel halkın İslâm dinine girmesi süreci başlamıştır.[122] Bu esnada Sasanilerin tuttukları eski kayıtlar ve yazılı eserler zarar görmüştür. Geriye kalanlar Arapça ve Farsça'ya tercüme edilip muhafaza edilmiştir. Sasani döneminde yapılan muhteşem saray bahçeleri ortadan kaldırılmıştır.[123] İranlı şair Firdevsi, Sasanilerin yıkılışıyla ilgili olarak şöyle demiştir;

---

117 Barthold Spuller, Tarih-i İran (terc. Cevad Felaturî), Tehran 1349, s. 1; İzzeddüdevle-Melikunov, Sefername-i İran ve Rusya (tash. Muhammed Gülşen-Feramuz Talibi), Tehran 1363, s. 113; Abbas İkbal Aştiyani, Tarih-i İran Pes Ez İslâm, Tehran 1378, s. 46

118 J. Malcom, a. g. e., s. 97

119 J. H. Kramers, "İran," İslâm Ansiklopedisi V/2, İstanbul 1993, s. 1015. Ayrıca bkz. Procopıus, Cengha-yı İran ve Rum (terc. Muhammed Saidi), Tehran 1344

120 K. Musevi, a. g. e., s. 527-530

121 A. Zerinkob, a. g. e., s. 305-317; J. Malcom, a. g. e., s. 142

122 Grantosky - Petrofesky, a. g. e., s. 179. Süleyman Başir, Arabs and others in Early Islam, London 1997, s. 117. Ayrıca bkz. S. Mackey, The Iranians: Persia, İslâm and the Soul of a Natıon, Newyork 1996, s. 69

123 Zerinkob, a. g. e., s. 307; Peter Avery, Tarih-i Muasır-ı İran (terc. M. Refi Mihrabadi), Tehran 1363, s. 38

kojā ān bozorgān-e Sāsānīyānze Bahrāmīyān tā be Sāmānīyān?

"Nereye gitti büyük Sasaniler? Ne oldu Behram'a ve Samanilere?"

Emevi Hanedanı (632-661)'nın kurucusu Muaviye, Hz. Ömer (r.a) döneminde 641'de Şam valisi olmuş ve Suriye'yi denetimi altına almıştı. Muaviye, 656'da Hz. Ali (r.a)'nin halifeliğini tanımayarak Hz. Osman (r.a)'ın öldürülmesinden sorumlu tutmuştu. Hz. Ali, Şam valiliğine başkasını tayin edince çekişme savaşa dönüştü.[124] Muaviye, 657'deki Sıffin Savaşı'nda yenilmek üzere iken mızrak uçlarına Kur'an yapraklarını taktırıp Hz. Ali'nin ordusunu durdurdu. Halifelik sorununu hakeme başvurarak çözmeyi önerdi. Ancak Muaviye'nin hakemi Hz. Ali'nin hakemini safdışı ederek Muaviye'yi halife ilan etti. Hz. Ali, bu sonucu kabul etmemekle birlikte kargaşaya da sebep olmadı.[125]

Hz. Ali'nin 661'de Hariciler tarafından öldürülmesinden sonra iktidara gelen Muaviye Emevi dönemini başlatmış oldu. Dönemin başında halifeliğini tanımayanlara karşı sert uygulamalara yöneldi. Ardından yeni fetihlere girişip Emevi egemenliğini doğuda Hindistan'a, batıda Kuzey Afrika, oradan da Güney İspanya'ya kadar yaydı. Arap savaşçılar 669-678 yılları arasında İstanbul önlerine kadar geldiler.[126]

Muaviye'den sonra oğlu I. Yezid'in tahta çıkmasıyla devlet idaresinde çözülme ve iç savaşlar başlamıştır. Yezid'in 681'de Kerbela'da sebep olduğu katliam asırları aşarak günümüze kadar gelmiştir. Saltanatı süresince acımasız uygulamalara sebep olmuş, devleti inkıraza götürmüştür. 683'te öldükten sonra oğlu II. Muaviye tahta oturmuştur. Bir yıl sonra I. Mervan, ondan sonra Mervan'ın oğlu Abdülmelik (685-705) tahta geçmiştir. 717'de Bizans'a karşı alınan yenilgi gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Arap olmayan *"Mevali"* lerin dışlanması merkezi hükümete karşı tepkiyi artmıştır. Neticede Ebu Müslim'in Abbasilere yardım etmesi ile Emevilerin saltanatı sona ermiştir.[127]

Ebul Abbas ile başlayan dönemde Ebu Müslim Horasani'nin de etkisiyle Türk ve İranlı unsurlar ordu içerisinde görev almaya başlamış, 754'te tahta oturan Mansur döneminde aynı uygulamaya devam edilmiştir. 762'de kurulan Bağdat şehri başkent olmuştur. Harun Reşid dönemi Abbasilerin en parlak dönemi olarak tarihe geçmiştir.[128] Harun Reşid'in oğulları Emin

---

124 J. Sauvaget, a. g. e., s. 214

125 Kramers, a. g. mad, s. 1017

126 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 75-81

127 Kramers, a. g. mad, s. 1017

128 Percy Sykes, Tarih-i İran (terc. Muhammed Taki Fahrdai Gilani), Tehran 1330, s. 1-2; B. Spuller, a. g. e., s. 31; J. Sauvaget, a. g. e., s. 235

(809-813), Memun (813-833) ve Mutasım (833-842) babalarının politikasını sürdürmüşlerdir. Mutasım, annesinin Türk olması sebebiyle bunlardan özel askeri birlik kurmuştur. Türk unsurları devlet yönetiminde önemli görevlere getirmiştir.[129] Bu dönemde askeri gücün Bağdat'taki varlığı bazı huzursuzluklara neden olduğundan Samarra adıyla yeni bir kent kurdurarak devlet merkezini oraya taşımıştır. 838'de Bizans üzerine bir sefer düzenleyen Mutasım, İznik yakınlarına kadar gelmiştir. Yerine geçen oğlu Vâsık döneminde Türk emirleri askeri işlerin yanısıra idarede etkili olmuştur.[130] Vâsık'ın ölümünden sonra Abbasi Devleti parçalanma sürecine girmiş, toprakları üzerinde Samani, Karahanlı, Fatımi, Tolunoğulları ve Hamdaniler gibi bağımsız devletler kurulmuştur.[131]

İran'da hüküm süren Büveyhiler, 945'te Bağdat'a egemen olmuşlardır. Bundan sonra Abbasi halifeleri Büveyhilerin izniyle başta kalabilmişlerdir. Halife Kaim (1031-1075)'in çağrısıyla Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey, 1031'de Büveyhileri Bağdat'tan çıkarıp Abbasilere yeniden saygınlık kazandırmıştır. Ancak Abbasiler eski güçlerine ulaşamayıp Mustazhir dönemindeki Haçlı Seferlerine karşı başarılı olamamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla birlikte Abbasi iktidarı gücünü yitirmeye başlamıştır. Cengiz'in torunu Hülagu'nun yönetimindeki İlhanlılar, 1258'de Bağdat'ı yakıp yıkmışlardır. Halife Mustasım ve hanedan üyeleri öldürülmüştür. Böylece 508 yıllık Abbasi Devleti son bulmuştur.[132]

Halife Zahir'in oğlu Ahmed Mısır'a kaçtıktan sonra Baybars'ın koruması altında 1261'de halifeliğini ilan etti. Mısır Abbasi halifeliği, siyasi ve askeri yetkiden yoksun yalnız dinsel otoritesi olan bir kurum olarak devam etti. Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır topraklarına girerek, halifenin yetkileri ile kutsal emanetleri alıp Abbasi halifeliğine son verdi.[133]

Sasani Devleti'nin Müslüman Araplar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Emevi ve Abbasi ordusunda görev yapan komutanlar zamanla güçlenerek görev yaptıkları bölgelerde bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdi. Yerel hanedan şeklinde ayrı idareler tesis etmişlerdi. Halife Memun, Horasan bölgesinde etkili olan Tahir bin Hüseyin'e o toprakları vermek zorunda kaldı. Tahir bin Hüseyin, burada halife adına okutulan hutbeyi

---

129 P. Sykes, a. g. e., s. 5

130 B. Spuller, a. g. e., s. 55-74; P. Sykes, a. g. e., s. 5

131 J. Sauvaget, a. g. e., s. 235 vd.

132 Kramers, a. g. mad, s. 1017; A. İ. Aştiyani - B. Akıli, a. g. e., s. 83 - 84. Ayrıca bkz. A. Houtum - Schindler, Eastern Pesıan-ı Irak, London 1897; D. Morgan, Medieval Persia (1040-1797), A History of the Near East, Longman 1994

133 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, Ankara 1988, s. 225

kesip kendi hanedanlığını kurdu. Böylece İran toprakları içerisinde ilk Müslüman devlet Tahiri Hanedanlığı (820-872)'nı kurmuş oldu.[134] Bugünkü Afganistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan topraklarını egemenliğine aldı.[135] Nişabur'u başkent yaparak Bağdat ile olan ilişkiler sembolik hale getirdi. Görünüşte Bağdat'ta bulunan Abbasî halifesine bağlı olmakla birlikte Tahirî hükümdarları etkin biçimde bağımsız hareket ediyorlardı. Tahir'in askeri başarıları İran'ın doğusundaki topraklar ile ödüllendirilmiş ve bu topraklar kendinden sonra gelen komutanlar tarafından Hindistan sınırına kadar genişletilmiştir.[136]

Tahiriler ile birlikte ikinci hanedanlık olarak Alavi Hanedanlığı kurulmuştur. Mazenderan bölgesinde şii karakterli olarak kurulmuştur. Alavilerin kurucuları Hz. Ali (r.a)'nin oğlu Hz. Hasan'ın soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir.[137] Alavilar Hazar'ın güneyine hâkim olup 928'de Samaniler tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Alavi komutanlar bundan sonra Samani ordusunda görev almış, bu komutanlardan Ziyaroğlu, Ziyaroğlu Hanedanı'nı, Büveyhoğlu Ali, Hasan ve Ahmed ise Büveyhi Hanedanlığı'nı kurmuşlardır.[138]

İran'ın güneydoğusu ve Afganistan'ın güneybatısındaki Sistan'da Seferiler Devleti (861-1003) kurulmuştur. Seferiler, bugünkü Afganistan sınırları içinde kalan Zaranc şehrini merkez yapmıştır.[139] Hanedanın geçmişi hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte İran'da bakırcılıkla uğraşan Yakup bin Leys tarafından kurulduğu kaydedilmiştir.[140] Yakup bin Leys, etrafında topladığı askeri kuvvet sayesinde Sistan, İran ve Afganistan topraklarının büyük bir kısmını fethetmiştir. Ölümünden önce Tahirilerin elinde bulunan Horasan'ı ele geçirip onlara son vermiş ve Bağdat'a kadar ulaşmıştır.[141]

Seferi Devleti, kurucusu Yakub'un ölümünden sonra fazla devam etmemiştir. Yakub'dan sonra tahta geçen kardeşi Amr bin Lait, 900'da Samanilerle yaptığı savaşta yenilmiştir. Daha sonra Horasan'ı teslim etmek zorunda kalmıştır. Siyasi ve askeri gücü azalan Seferiler 1003'te Samaniler tarafından ortadan kaldırılmıştır.[142]

---

134 A. İ. Aştiyani-B. Akılı, a. g. e., s. 103

135 P. Sykes, a. g. e., s. 19

136 B. Spuller, a. g. e., s. 100; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 105-106

137 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 107

138 B. Spuller, a. g. e., s. 119 vd; A. Kadıyani, a. g. e., s. 515; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 113-116

139 P. Sykes, a. g. e., s. 20; J. Malcom, a. g. e., s. 143

140 İzzeddüdevle-Melikunov, a. g. e., s. 115

141 Kramers, a. g. mad, s. 1018; J. Malcom, a. g. e., s. 144

142 P. Sykes, a. g. e., s. 23- 27; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 103 J. Malcom, a. g. e., s. 145-146

Samanoğulları Devleti (875-999), Horasan'da Saman bin Hadat tarafından kurulduktan sonra Orta Asya ve Doğu İran'da yayılmıştır. Yaklaşık 102 yıl süren egemenlikleri süresince topraklarını Horasan, Taberistan, Kirman, Gürgan, Rey, Maveraünnehr'e kadar genişletmiştir.[143] Buhara, Semerkand ve Herat sıra ile başkent yapılmıştır. Samaniler eski İran kültürünü canlandırmak ile kalmamış, İslâm dininin civarda yayılmasını siyaset olarak benimsemiştir. Pers-İran kültürünün etkilerini Orta Asya'ya yaymıştır. Sanat ve çömlek yapımında, süslemeli yazı sanatında mükemmel eserler bırakmışlardır. Samani egemenliğinde yaşayan birçok topluluk bu dönemde İslâmiyet'i seçmiştir. Samani döneminde yaklaşık 200.000 Türk'ün İslâmiyet'e girdiği kaydedilmiştir.[144] Türklerin yoğun olarak İslâma geçişi gelecekte bölgeyi egemenlikleri altına alacak olan Gaznelilerin büyük bir hızla güçlenmesine ortam hazırlamıştır. Samanoğulları 999'da Karahanlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.[145]

İran'ın Mazanderan, Gürgan ve Hazar bölgesini elinde bulunduran Ziyariler (928-1402), İran'da kurulmuş olan başka bir hanedanlıktır. Bu dönemde yetişen ünlü bilim adamı El Biruni, devrin hükümdarı Kâbus tarafından desteklenmiştir.[146] Biruni, 1000'de ay tutulmaları hakkında önemli araştırmalarda bulunmuştur. Ayrıca Gabus Kümbeti bu dönemde İslam öncesi İran mimarisi tarzında yapılmıştır.[147]

Gazne Devleti (962-1186), İran'ın kuzeyindeki Horasan'da kurulmuş başka bir Türk devletidir. Samani Devleti'nin dağılma sürecine girmesi ve iç isyanların artması döneminde ortaya çıkmıştır.[148] Samani Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden Horasan komutanı Sebüktegin, 961'de Ali Muhammed Belam'i ile birleşerek tahtı zorlamaya başlamıştır.[149] Gazneli Devleti, Alptegin'in beraberinde getirdiği Türk askerlerine dayanmıştır. Gazneli Mahmud (997-1027) zamanında altın çağını yaşamıştır. Ülke sınırlarını genişleten Mahmud, İslâm dininin yayılmasına büyük önem vermiştir. 997'de Karahanlı Devleti'nden aldığı yardım ile Horasan'a girerek Samanoğulla-

---

143 J. Malcom, a. g. e., s. 149-150; P. Sykes, a. g. e., s. 27-28

144 Ibn Athir, a. g. e VIII, s. 396; J. Malcom, a. g. e., s. 151-152

145 Edmond Cliford Bosworth, Tarih-i Gazneviyan (terc. Hasan Anuşe), Tehran 1364, s. 15; J. Malcom, a. g. e., s. 153-155; P. Sykes, a. g. e., s. 28-29

146 P. Sykes, a. g. e., s. 29-30

147 A. Kadıyani, a. g. e., s. 347; J. Malcom, a. g. e., s. 153-158. Ayrıca bkz. Richard W. Bulliet, The Patricans of Nishapur, Cambridge 1972; E. C. Bosworth, Iran and Islâm, Edınburg 1971

148 P. Sykes, a. g. e., s. 35; J. Malcom, a. g. e., s. 159-160

149 J. Malcom, a. g. e., s. 162

rına son vermiştir.[150] 1001-1027 arasında Hindistan üzerine onyedi sefer düzenlemiştir. Mahmud'un oğlu I. Mesud, babasının izlediği siyaseti idrak edememiş ve devletin gerilemesine sebep olmuştur.[151] 1040'da Selçuklular ile yapılan *"Dandanakan Savaşı"nın* kaybedilmesi çözülme dönemini başlatmıştır. Selçuklular bu savaştan sonra ülkenin büyük bir bölümünü ele geçirip devlet kurmak için tarih sahnesine çıkmaya başlamışlardır.[152] Selçuklu Devleti'nin kurucuları Tuğrul ve Çağrı Bey'in yanındaki Türkmen kuvvetleri Gazne'yi ele geçirdikten sonra Sultan Mesud'un kuvvetlerini yıpratmışlardır. I. Mesud, üç gün süren savaşı kaybettikten sonra yanındaki askerler ile canını zor kurtarmışsa da daha sonra yakalanarak öldürülmüştür.[153] Gazneli Mahmud, Abbasi halifesini şii Büveyhoğullarına karşı korumuş, halife de bu hizmete karşılık Gazneli Mahmud'a *"Sultan"* ünvanını vermiştir. Bu tarihten sonra Türkler, sünni İslamiyetin savunucusu konumuna gelmiştir.[154]

İran coğrafyasında kurulduktan sonra dünya devleti mesabesine ulaşan Büyük Selçuklu Devleti, Oğuzların *"Kınık"* boyuna mensup Türkler tarafından kurulmuştur. Kınık boyu, devlete adını veren Selçuk Bey'in önderliğinde X. asrın ikinci yarısında Cend bölgesine yerleşerek İslam dinini benimsemişlerdir. Bu göçebe topluluk Karahanlı ve Samanilere savaşlarda asker vererek karşılığında geniş otlaklar elde etmiştir. 1009'da Selçuk Bey'in ölümünden sonra güneye inerek Selçuk Bey'in oğlu Arslan Bey'in idaresinde toparlanmışlardır. Arslan Bey'in Gazneli askerlerince tutuklanması ve 1032'de ölmesinden sonra torunları Tuğrul ve Çağrı Bey bağımsız olmak için harekete geçmişlerdir.[155] 1035'te Gazneli ordusunu yenerek Horasan içlerine doğru ilerlemiş, 1037'de Merv kentini ele geçirmişlerdir. 1038'de Tuğrul Bey'in önderliğinde Gaznelileri ikinci kez yenip Nişabur'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.[156]

Gazneli Devleti ile 1040'ta yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Harezm ve Horasan'da hâkimiyet sağlanmıştır. Tuğrul Bey, savaşın ardından giriştiği fetihlerle bütün İran'ı hâkimiyeti altına almıştır. 1048'deki Pasinler Savaşı ile Bizans ve Gürcü ordusu yenilgiye uğratılarak Doğu Anadolu'ya

---

150 E. C. Bosworth, a. g. e., s. 148; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 35; J. Malcom, a. g. e., s. 163-169; P. Sykes, a. g. e., s. 36-37

151 J. Malcom, a. g. e., s. 172-174

152 P. Sykes, a. g. e., s. 40

153 Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Ankara 1993, s. 336-338; J. Malcom, a. g. e., s. 176

154 J. Malcom, a. g. e., s. 176

155 J. Malcom, a. g. e., s. 177

156 M. A. Köymen, a. g. e., s. 336 - 338; P. Sykes, a. g. e., s. 35 - 37

kadar sefer düzenlemişlerdir. Tuğrul Bey, Abbasi halifeliğini baskı altında tutan Büveyhiler üzerine 1055'te sefer açarak Bağdat'a girmiştir.[157]

Tuğrul Bey, 1063'te ölünce kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Selçuklu tahtına oturmuştur. 1071'de kazanılan *"Malazgirt Savaşı"* ile Anadolu kapıları Türklere açılmıştır.[158] Alparslan, 1072'de vefat edince yerine oğlu Melikşah (1072-1092) tahta geçmiştir. Selçuklular en geniş sınırlara bu dönemde ulaşmıştır. Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen Arabistan Yarımadası'nın doğu kıyıları ele geçirilmiştir.[159] Ancak Melikşah'tan sonra sırasıyla başa geçen Mahmud (1092-1094), Berkyaruk (1094-1105), II. Melikşah (1105) ve Muhammed Tapar (1105-1118) dönemlerinde devletin gücü zayıflamaya başlamıştır.[160] Hanedan üyeleri yönettikleri bölgelerde bağımsız davranmaya başlayarak Suriye Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Irak Selçukluları ismiyle devletler kurmuşlardır. Bu dönemde doğudan bölgeye gelen Oğuz boyları iç düzeni büyük ölçüde sarsmaya başlamışlardır. 1118'de tahta oturan Sultan Sencer'in ülke topraklarını yeniden birleştirme çabası başarılı olmamıştır. Sencer'in 1153'te Oğuzlara tutsak düşmesi ve 1157'de ölmesiyle Selçuklu Devleti sona ermiştir.[161] Devletin iç karışıklığından istifade eden Harezmşahlar, toprakların büyük bölümünü ele geçirmişlerdir. 1175'te Kirman ve 1194'te Irak Selçukluları tarih sahnesinden çekilmiştir.[162]

İran hâkimiyetindeki Gur bölgesi topraklarında devlet kurmuş olan Gurlular (1148-1215), Horasan bölgesinde etkili olmuşlardır. Gurlar doğudaki İran Tacikleri gibi sunni Müslümanlığı benimsemişlerdir. Gurlular'ın kurduğu devletin sınırları bugünkü İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan'ın kuzey bölgeleri, Türkistan'ın ve güneydeki Arap ülkelerinin bazı bölümlerinden oluşmuştur.[163] Muhammed Gur (1175-1192) zamanında Uç, Multan, Peşaver, Lahor ve Dehli devletin sınırlarına dâhil edilmiştir. 1206'da Gurluların ordusunda yer alan Türk komutan Kutbettin Aybek Dehli'yi fethetmiştir. Burada güçlenen Kutbettin *"Dehli Sultanlığı"* (1206-1526) Devleti'ni kurmuştur.[164]

---

157 P. Sykes, a. g. e., s. 43; J. Malcom, a. g. e., s. 178

158 J. Malcom, a. g. e., s. 179-180; P. Sykes, a. g. e., s. 45-46

159 P. Sykes, a. g. e., s. 46-49; J. Malcom, a. g. e., s. 181-183

160 J. Malcom, a. g. e., s. 186; P. Sykes, a. g. e., s. 54-55

161 P. Sykes, a. g. e., s. 68; J. Malcom, a. g. e., s. 187-189

162 E. Merçil, a. g. e., s. 72 vd; J. de Morgan, a. g. e I, s. 126-130; P. Sykes, a. g. e., s. 56-58. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, Ankara 1990

163 V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 359; P. Sykes, a. g. e., s. 66

164 E. Merçil, a. g. e., s. 169; J. de Morgan, a. g. e I, s. 97; J. Malcom, a. g. e., s. 175

İran'da kurulan Harzemşahlar Devleti (1098-1219), Selçuklu Devleti'ne bağlı valiler tarafından idare edilirken,[165] 1128'de Harezm valisi olarak tayin edilen Atsız döneminde yarı bağımsız, 1141'de *"Katvan Savaşı"* nda Selçukluları yenip bağımsız olmuştur.[166] İl Arslan döneminde Orta Asya'nın önemli devleti olmuştur. Alaaddin Tekiş dönemi her bakımdan parlak bir dönem olup bu dönemde Irak, Azerbaycan, Karadenizin kuzeyi, Horasan ve Doğu Türkistan'ın bir bölümü ele geçirilmiştir. Alaaddin Tekiş, kendisini Selçukluların devamı ve varisi olarak görmüş ve "*Sencer*" unvanını kullanmıştır. Abbasilerle iyi ilişkiler kurmuş, Batinilere karşı sünni halifeyi savunmuştur.[167]

Alaaddin Tekiş'in oğlu olan Alaaddin Muhammed döneminde Karahitaylara ve Karahanlılara karşı zaferler kazanılmıştır. Bu hükümdar Gaznelileri yıkan Gurları bertaraf ederek Pakistan ve Afganistan'ı kendi topraklarına katmıştır. Alaaddin Muhammedin amacı Çini ele geçirmek olmuştur. Fakat bu dönemde Moğollar Çin'i alarak büyük güç haline gelmiş olduğundan Moğollarla iyi geçinmek zorunda kalmıştır.[168] Moğol ticaret kervanının Harzemşah halkı tarafından talan edilmesi Moğollarla ilişkileri bozmuştur. *"Otrar Faciası"* olarak tarihe geçen olaydan sonra Moğol tehlikesi başlamıştır. 1220'de başlayan Moğol istilası Harezm Devleti'nin sonunu hazırlamıştır.[169]

İlhanlılar Devleti (1265-1335), Cengiz Han'ın torunu Hülagu tarafından merkezi Tebriz olmak üzere İran'da kurulmuştur. Azerbaycan'ı ele geçiren Hülagû Han, 1258'de Bağdat'ı alarak Abbasi halifeliğine son vermiştir.[170] Bu harekâttan sonra Anadolu Selçuklularını egemenliğine almıştır. Bu esnada Anadolu'da kültür ve ilim merkezleri Moğollar tarafından talan edilmiştir. Moğollar, bununla yetinmemiş, Suriye ve Filistin'in işgalinden sonra Mısır'a ilerlemişlerdir. Ancak Memlükler ile 1260'da yapılan *"Ayın Calut Savaşını"* kaybederek Filistin ve Suriye topraklarından çıkarıldıktan sonra 1277'de Mısır Memluklu sultanı Baybars tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han döneminde (1295-1304) islâmiyetin kabulü hızlı olmuştur. 1336'da dağılmaları üzerine Celayirliler Devleti kurulmuştur.[171]

---

165 J. Malcom, a. g. e., s. 176

166 P. Sykes, a. g. e., s. 73

167 J. de Morgan, a. g. e I, s. 97; P. Sykes, a. g. e., s. 73

168 P. Sykes, a. g. e., s. 74

169 P. Sykes, a. g. e., s. 96 - 97; B. Spuller, a. g. e., s. 35; J. Malcom, a. g. e., s. 204-209

170 J. Malcom, a. g. e., s. 210-212; P. Sykes, a. g. e., s. 140-141

171 V. V. Barthold, a. g. e., s. 490. Ayrıca bkz. Abdulhüseyin Zerinkob, Tarih-i İran Ba'de ez İslâm, Tehran 1373; P. Sykes, a. g. e., s. 155

Timur Devleti (1369-1507), kuruluşundan 1405 yılına kadar yaptığı seferler ile Harezm, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Dehli Sultanlığı, Irak, Suriye, Altınordu Devleti ve Osmanlı toprakları ele geçirilmiştir.[172] Timur'un Türkistan hâkimiyeti Özbek, Kazak ve Türkmenlerin tarihinde önemli bir sayfa olmuştur.[173] 1398-1399'da Hindistan Dehli Sultanlığı üzerine düzenlediği sefer ile bölgedeki siyasi ve kültürel yapının değişmesine sebep olmuştur. Ancak Timur'un 1399'da düzenlediği Anadolu seferi ve 1402'deki Ankara Zaferinden sonra Yıldırım Bayezıd'ı esir alması Osmanlı Devleti'nde fetret devrini başlatmıştır.[174] Timur 1405'te ölünce oğulları arasında taht kavgaları başlamış ve devletin sonunu hazırlamıştır. 1507'de ise Özbek hükümdarı tarafından ortadan kaldırılmıştır.[175]

İran'da kurulan Karakoyunlu Devleti (1378-1469), Erbil ve Nahcivan başta olmak üzere kuzeybatı İran topraklarında etkili olmuştur. Karakoyunlu Devleti'nin kuruluşunda Türkmen boyları önemli rol oynamıştır. Karakoyunlu reisi Bayram Hoca tarafından kurulan devlet, Kara Yusuf döneminde sınırlarını genişletmiştir.[176]

Akkoyunlu (1378-1502), Oğuzların Üçok kolunun Bayındır boyuna mensup olarak İran'da hâkim olmuşlardır. Horasan'dan Fırat Irmağı ve Kafkaslardan Umman Denizi'ne kadar hâkimiyet kurmuşlardır.[177] Akkoyunlular XIV. asırdan itibaren Diyarbakır yöresini yurt edinmişlerdir. 1340'tan itibaren Tur Ali Bey'in önderliğinde Anadolu, Suriye ve Irak içlerine akınlar düzenleyerek Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarını yağmalamış, Rum İmparatoru saldırılardan korunmak için kızını Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirmiştir. Devletin esas kurucusu Kutlu Bey'in oğlu Kara Yölük Osman Bey, 1398'de Kadı Burhaneddin'i öldürdükten sonra Memluk Sultanı'nın hizmetine girmiştir. 1400'de Timur'un Anadolu'yu fethine destek vermiş, bu hizmete karşılık Malatya'yı, 1402'deki Ankara Savaşı'na verdiği desteğe karşılık da Diyarbakır'ı almıştır. 1403'te Diyarbakır'da hü-

---

172 P. Sykes, a. g. e., s. 174; İsmail Aka, Timurlular, Ankara 1995, s. 1 vd.

173 J. Malcom, a. g. e., s. 225-242

174 Hüseyin Mir Caferi, Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan, İsfahan 1373, s. 273; P. Sykes, a. g. e., s. 182

175 P. Sykes, a. g. e., s. 194 vd; J. Malcom, a. g. e., s. 245-248. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Mir Caferi, Tarih-i Tahavvüllat-ı Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Fergeng-i İran der Devre-i Timuriyan ve Türkmenân, İsfahan 1375

176 P. Sykes, a. g. e., s. 198; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 549 vd. Ayrıca bkz. Mehinduht Hafız Kurani, Kitabşinasi-Tarih-i İran, Tehran 1375; John Morby, The Oxford Dynasties of the World, London 2002

177 P. Sykes, a. g. e., s. 200

kümdarlığını ilan etmiştir. Osman Bey, 1435'te Karakoyunlulara karşı savaşırken ölmüştür.[178]

Osman Bey'in ölümünden sonra oğulları arasında iktidar kavgasında devlet güç kaybetmiş, 1453'te Uzun Hasan Diyarbakır'ı ele geçirerek iktidar kavgalarına son vermiştir. Uzun Hasan, devletin sınırlarını doğuda Horasan'a batıda Fırat Irmağı'na, kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Umman'a kadar genişletmiştir. Karakoyunluları ortadan kaldırdıktan sonra başkenti Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımıştır.[179] Uzun Hasan, devletin sınırlarını genişlettikten sonra Osmanlı Devleti'ne rakip olmuştur. Fatih Sultan Mehmed, Trabzon Rum İmparatoru üzerine sefer düzenlediği zaman imparatorun kızıyla evli Uzun Hasan, kayınpederine yardımcı kuvvet göndermiştir. 1461'de Trabzon'u fetheden Fatih Sultan Mehmed, Akkoyunlu seferine çıkmıştır. 1473'te Otlukbeli savaşını kaybeden Uzun Hasan, yenilgiden sonra toparlanamamış, 1478'deki ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgaları başlamıştır. 1507'de Şah İsmail tarafından Akkoyunlu Devleti ortadan kaldırılmıştır.[180]

Şah I. İsmail, 1501'de Akkoyunluların son kalıntılarını bertaraf ettikten sonra Tebriz'de İran tahtına oturarak Safevi Devleti'nin temellerini atmıştır. Şah İsmail'in dedesi Safiyüddin Erdebili, Gilani'nin tarikatına girip şeyhin kızıyla evlenmiş ve tarikatın başına geçtikten sonra itibarı artmıştır.[181] Erdebil şeyhliği etrafında toplanan Şii-Alevi Türkmenlerin çokluğu sebebiyle devletin temelleri bu mezhebin esasları üzerine atılmıştır.[182] Şah İsmail, devletin kuruluşunda Türkmen oymaklarından yardım görmüştür. Ustacalu, Tekelu, Dulkadir, Varsak, Çepni, Arapgirli, Turgutlu, Bozcalu, Acırlu, Hınıslu ve Çemişgezeklu oymakları devletin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır. Bu oymakların meydana getirdiği Safevi Kızılbaş topluluğu, mezhebi ve siyasi bakımdan Akkoyunlu ve Karakoyunlu boylarından farklı bir örgütlenmeye sahip olmuştur.[183] Safevi Devleti'nin kuruluşuna yardım eden bu oymaklardan başka Akkoyunlu ve Karakoyunlu boyları da yer almıştır.[184]

---

178 A. Kadıyani, a. g. e., s. 60 - 61. Ayrıca bkz. Clifford Bosworth, The New Islamic Dynasties, Oxford 1996

179 P. Sykes, a. g. e., s. 201-2003; Kramers, a. g. mad, s. 1022 - 1023

180 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s. 188 - 190; P. Sykes, a. g. e., s. 226

181 J. Malcom, a. g. e., s. 250-251

182 J. Sauvaget, a. g. e., s. 330; P. Sykes, a. g. e., s. 226

183 J. Malcom, a. g. e., s. 253-254

184 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 259. Ayrıca bkz. Grantosky-Dandamayo, Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmruz (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran 1385

Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail, devletin kuruluşunu dini temellere oturtup kendi soyunu yedinci İmam Musa Kazım yoluyla Hz. Ali (r.a)'ye kadar götürmüştür. Böylece göçebe yaşayan Alevi Türkmenlerin büyük desteğini alarak Tebriz'de tahta oturmuştur. Şah İsmail, ilk on yıl boyunca hem Osmanlılara karşı koymaya, hem de Akkoyunlu kalıntılarını bertaraf etmeye çalışmıştır. 1503'te Hemedan, 1504'te Şiraz ve Kirman'ı aldıktan sonra 1507'de Necef ve Kerbela, 1509'da Bağdat'a kadar gitmiştir. 1510'da Şeybanileri yenerek Afganistan taraflarındaki Herat ve Horasan'ı almıştır. Özbekler, 1511'de Maveraünnehr'e çekilerek Safevilere karşı uzun yıllar sürecek saldırılara başlamıştır.[185]

Yavuz Sultan Selim, 1511'de Anadolu'da çıkan *"Şah Kulu"* ayaklanmasında Safevi rolünü gözardı etmemiş, 1514'te sefere çıkarak *"Çaldıran Savaşı"* ile Şah I. İsmail'i yenmiştir.[186] Ancak İran'da fazla durmamış, kış mevsiminin yaklaşmasıyla Tebriz'de dönmüştür. Şah I. İsmail'den sonra tahta oturan Muhammed Hüdabende ve oğlu Şah I. Tahmasb (1524-1576), başkenti Tebriz'den Kazvin'e taşımışlardır.[187] Şah I. Abbas (1587-1629) ise İsfahan'ı kendisine merkez yapmıştır. Safevi tarihinin önemli şahlarından I. Abbas, Osmanlı Devleti ve Özbeklere karşı alınan yenilgiyi kabullenemeyip doğuda Meşhed ve Sistan'ı fethetmiştir.[188] Askeri alanda yaptığı yenilik ile topçu ve tüfekçi birliklerini geliştirmiştir. Büyük Abbas olarak bilinen I. Abbas, 1603'te başlayan savaşlar neticesinde Irak-ı Arap ve Kafkasları geri almıştır.[189] 1602'de Portekizlileri Bahreyn'den ve 1622'de İngilizleri ise Basra Körfezi'ndeki Hürmüz Boğazı'ndan çıkartarak Basra Körfezi'ndeki hâkimiyeti sağlamıştır. Ancak İngiliz ve Hollandalıların Doğu Hind Kumpanyaları ile ticari ilişkilerin karşılıklı olarak gelişmesine çalışmıştır.[190]

I. Abbas, Ermeni, Gürcü ve Hindlilerden oluşan tüccarın faaliyet göstermesini teşvik etmiştir.[191] Bunları devlet hizmetine alarak kul sistemi ile bürokrasiye enjekte etmiş, bu sayede askeri yetkiyi elinde tutan kızılbaş ümeranın gücünü kırmak istemiştir. Nitekim ölümü sıralarında Safevi saray tarihçisi İskender Bey'in verdiği bilgilere bakılırsa doksan üç bürokrattan yirmi bir tanesinin devşirme, geri kalan yetmiş iki kişiden yalnızca kırk

185 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, Ankara 1988, s. 228

186 P. Sykes, a. g. e., s. 231-234

187 J. Malcom, a. g. e., s. 255-260

188 Osmanlı Devleti ile 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması, iki devlet arasındaki savaşların bir süre kesilmesini sağlamıştır. Bu tarihten sonra büyük çaplı savaşların olmadığını görüyoruz. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 237-238

189 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 513

190 J. Malcom, a. g. e., s. 261-266

191 P. Sykes, a. g. e., s. 248

sekizinin Kızılbaş Türkmen olduğu kaydedilmiştir. Şah Abbas, oymaklar ile feodal bağlarını hep canlı tutan kızılbaş ümeranın devlet idaresindeki politik gücünü bu şekilde kırmıştır.[192]

Safevi Devleti ile Osmanlı Devleti arasında Bağdat üzerinde bu dönemde çekişme yaşanmıştır. 1509'da Bağdat'ın Şah İsmail tarafından fethini müteakip Kanuni Sultan Süleyman'ın fethi izlemişti. Safeviler 1623'te Bağdat'ı geri almışlarsa da 1638'de IV. Murad'a bırakmak zorunda kalmışlardır. 1639'da iki devlet arasında imzalanan *"Kasr-ı Şirin Anlaşması"* ile iki devlet arasında savaşlar sona erdiği gibi sınırlar da çizilmiştir.[193] 1609-1610'da Mahâbât kürt kabileleri Safeviler'e karşı ayaklanmış, kanlı mücadeleler sonunda Osmanlı yönetiminden kaçıp İran'a sığınan Kalenderoğlu Celalileri ile isyan bastırılmıştır. İsyanlara sebebiyet veren çok sayıda kürt aşireti Şah Abbas'ın emriyle Horasan'a sürülmüştür.[194]

Şah I. Abbas, idaresi döneminde suikaste uğrama düşüncesiyle şüphe uyandıran hanedan üyelerinin bir kısmını katletmiş, bir kısmının gözlerine mil çektirmiştir. Oğullarından birini idam ettirirken iki tanesinin gözlerine mil çektirmiştir. İki oğlu da kendisinden önce vefat edince geride taht namzedi kalmıştır. Şah I. Abbas dönemi sınırların genişlediği bir dönem olmuştur. Devletin sınırları bugünkü Irak, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Afganistan ve Pakistan'a kadar uzanmıştır.[195]

XVII. asırda ortaya çıkan Moskova Knezliği ve Moğollar sınırları zorlamaya başlamıştır. Bu asırda doğu-batı arasındaki ticaret güzergâhı değişmiş, Avrupalıların keşifleri ve Osmanlıların deniz aşırı seferleri İran'ı olumsuz etkilemiştir. Şah Abbas'ın orduyu ücretli gulam sistemine dönüştürmesi kısa vadede işe yaramışsa da sonraki yüzyılda eyaletler üzerindeki baskı ve ağır vergilerle birlikte ülkenin sosyo - ekonomik gücü zayıflamıştır. II. Abbas'ın hükümdarlığının sonu olan 1666 senesi aynı zamanda Safeviler için sonun başlangıcı olmuştur. Vergilerden gelen gelirlerdeki düşüş ve büyüyen askeri tehlikelere rağmen idarecilerin tutarsız harcamalara yönelmesi ekonomik çöküntüyü beraberinde getirmiştir. Devlet idare etme yeteneği yetersiz olan Şah Sultan Hüseyin'in vaktini içki içerek geçirmesi otoriteyi sarsmıştır.[196]

---

192 J. Malcom, a. g. e., s. 267
193 P. Sykes, a. g. e., s. 253 vd.
194 J. Malcom, a. g. e., s. 268-285
195 P. Sykes, a. g. e., s. 256; J. Malcom, a. g. e., s. 286
196 J. Malcom, a. g. e., s. 287

I. BÖLÜM

AFGAN HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

A-SAFEVİ DEVLETİNİN İNHİTATI

Safevi Devleti Şah I. Abbas döneminde (1587-1629) siyasi ve ekonomik olarak gücünün zirvesine çıkmıştı. Jarden, bu dönemi anlatırken, *"bu hükümdar hayata veda edince İran'ın mamurluğu da durmuştur"* tabirini kullanmak suretiyle dönemin İran için ne kadar değerli olduğunu anlatmak istemiştir.[1] Browne, bununla ilgili görüşünü kaydederken, Şah I. Abbas'ın İran'a yaptığı hizmeti ondan sonra gelenlerin yapamadığını söylemiştir.[2] Her ne kadar tarihçiler Şah I. Abbas'dan sonraki dönemi geri kalmışlık içinde mütalaa etmişlerse de bu görüşün bütün şahlar için geçerli olduğunu söylemek doğru değildir.[3]

Safevilerin gerilemesi ile ilgili bilgi veren Rıza Kuli Han Hidayet, Herbert Spencer[4] ve Oswald Spengler[5] bunu bir insanın doğumu, gelişmesi ve ölümüne benzetmişlerdir. Hidayet'e göre Şah I. İsmail ile kurulan Safevi hanedanlığı, Şah I. Abbas döneminde kemale ermiş ve Sultan Hüseyin ile birlikte inhitata başlamıştır.[6]

---

1 Jarden, Seyahatname-i Jarden (terc. Muhammed Abbasi), Tehran 1336, s. 291. Ayrıca bkz. Azizullah Bayat, Şinasi-i Menabi ve Mehaz-ı Tarih-i İran III, Tehran 1394, s. 113-120

2 Edward Granwille Browne, Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran der Devre-i Meşrutiyet (terc. Ali Terbiyet-Rıza Salihzade), Tehran 1341, s. 111

3 Laurence Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye (terc. Mustafa Kuli İmad), Tehran 1364, s. 19

4 Herbert Spencer, Usul-u Âlem-i İçtima I, London 1876, s. 514

5 Oswald Spengler, İnhitat-ı Mağrib I, Münih 1920, s. 150-151

6 Rıza Kuli Han Hidayet, Ravzatü'üs-safa-i Nasıri VIII, Tehran 1274, s. 8 vd. Şah Sultan Hüseyin'in sükûtu için bkz. John A. Cerceau, Sükût-u Şah Sultan Hüseyin (terc. Veliyullah Şadan), Tehran 1364, s. 1-304

Safevi gerilemesinin sebeplerini birkaç yönde ele almak gerekir. Birincisi Safevi Devleti'ni ortaya çıkaran dini ideolojik güdülenmenin zayıflamasıdır.[7] İkincisi kuruluş dönemindeki zinde ve savaşçı askeri nizam ile Şah I. Abbas'dan sonraki askeri nizam arasında tezatların oluşmasıdır. Üçüncü olarak hassa arazilerin devlet hizmetinden çok şahsi ihtiraslar uğruna ve gereksiz bir şekilde genişlemesidir. Dördüncüsü ise saray kadınları ve hocaların perde arakasındaki gizli idarelerinin olmasıdır. Beşincisi ise şehzadelerin dört duvar arasında devlet ve dünya işlerinden habersiz olarak yetişirilmeleridir.[8] Bu sebepleri açmak suretiyle Safevi inhitatının sebeplerini ortaya koymamız konunun anlaşılması bakımından önemlidir.

1. Devletin Kuruluşundaki Mezhebi Bağlılığın Giderek Yok Olması

Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin XIV. asırda Erdebil'de kurduğu mezhebi okuldan I. İsmail tarafından tarih sahnesine çıkartılan Safevi Devleti, daha sonraki iki yüz yıllık sürede bu özelliğini koruyamamıştır. Şeyh Safiyüddin Erdebili, bir sünni olarak kendi soyunu İmam Musa Kazım ve Hz. Ali (r.a) vasıtasıyla Hz. Peygamber (s.a.v)'e kadar dayandırmıştı. Keramet sahibi bir mutassavıf olarak büyük itibar görmüştü. Daha sonra gelenler koyu taassup ile şiiliğe bağlı kalarak idareyi sürdürmüşlerdir.[9] Şeyh Safiyüddin'in keramet sahibi oluşu ırsi olarak ailesine geçtiğinden Sofiye fırkasının üyeleri başlangıçta herhangi bir zorlukla karşılaşmamışlardı. Ancak Şeyh Safiyüddin'nin torunu Hoca Ali, kendisini şii ilan ederek bu mezhebin ileri gelenleri arasına girmiştir. Hoca Ali, 1427'de Mekke ziyareti dönüşünde Filistin'de vefat etmiştir. Onun ölümüyle şii fırkanın çehresi de değişerek ifrata kaçmaya başlamış ve hatta sünnilere karşı cihad ilan edilmiştir.[10] Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd ise 1455'te öldürülmüştür.[11]

Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar, başına kızıl tacı takıp ortaya çıktıktan sonra kızılbaşlar arasında önemli hale gelmiştir. Ancak 1488'deki savaşta öldürülmüştür. Şeyh Haydar'ın oğlu I. İsmail, Kızılbaş Türkmenleri etrafında toplayarak 1501'de Tebriz'de Safevi devletini kurup tahta oturmuştur.[12] Türkmenlerden Tekelu, Zülkadr, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşar, Kaçar ve Varsaklar devletin kuruluşunda önemli rol oynamış-

---

7 L. Lockhart, İnkınaz-ı Silsile-i Safeviye, s. 20. Ayrıca bkz. Walter Hinz, Teşkil-i Devlet-i Milli der İran (terc. Keykavus Cihandari), Tehran 1362, s. 15 vd.

8 John Malcom, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran, 1362, s. 287

9 Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abduzzaid, Silsile-i Neseb-i Safiye, Berlin 1924, s. 10

10 Abduzzaid, a. g. e., s. 11

11 L. Lockhart, a. g. e., s. 22

12 Roger Sawory, İran Asr-ı Safevi (terc. Ahmed Saba), Tehran 1363, s. 1-10

tır. I. İsmail, kuruluştan sonra bunlara maaş vererek güçlenmelerini sağlamış ve Osmanlı sınırları içerisinde kalan mezhep mensuplarının kendisine katılmasıyla gücü daha da artmıştır. 1514'teki Çaldıran Savaşı'ndan sonra İran tarafına geçenleri himaye altına almıştır.[13]

Şah İsmail, Çaldıran Savaşı'ndan önce şiayı resmi mezhep olarak ilan etmek istemişse de aldığı yenilgi buna engel olmuştur.[14] Ancak yine de şiayı İran'ın her tarafına yaymak ve bu şekilde milli ve mezhebi bütünlüğü sağlamak istemiştir. Göçebe boy ve aşiretleri iskân ettirerek onlardan feodal bir tabaka oluşturmuştur.[15] Eşraf tabakası daha sonraki safhalarda kendisini şaha rehin ettirmeyip onu ruhani ve siyasi önder olarak telakki etmiştir.[16] Şah İsmail de atalarının Erdebil'de mezhebi temeller üzerine attıkları adımları devam ettirerek zamanla bütün İran'a yaymıştır. Askeri ihtiyaç hâsıl olduğu zaman Şahsevenleri yanına alarak açığını kapatmıştır.[17]

Şah İsmail, Çaldıran Muharebesi'nde Yavuz Sultan Selim'e yenilince İran'ın tamamına şiiliği yayma düşüncesini askıya almış, diğer mezhebî unsurları dikkate almıştır. Kendisi ve oğlu I. Tahmasb (1524-1576) bu şekliyle iktidarlarını muhafaza etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde olmasına rağmen İran yerine batıya yönelmesi iktidarın devamına katkı sağlamıştır.[18]

I. Tahmasb'ın 1576'daki ölmüyle birlikte perde arkasındaki sıkıntılar kendini göstermeye başlamıştır. Tahmasb'ın oğlu II. İsmail, tahta geçtikten sonra sıkıntıları gidermek uğruna çok kan dökmüştür. Bunun zehirletilerek öldürülmesinden sonra yerine Muhammed Hüdabende geçmiştir. Bunun da zayıf iradeli ve nefsine düşkün olması inhitatatın devamına sebep olmuştur.[19] II. İsmail ve Hüdabende'nin idari ve mezhebi alanlarda yetersiz olmaları onları ruhani ulemanın gözünde düşürmüş, kızılbaşların idareye verdikleri destek kesilmiştir.[20] Bu durumda Osmanıl Devleti'nin İran'a müdahalesi açık hale geldikten sonra Azerbaycan ve Gürcistan'daki siyasi hâkimiyet Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.[21]

Muhammed Hüdabende'nin 1587'de on altı yaşındaki oğlu Abbas lehine tahttan çekilmesi, itibarı düşen Safevilerin toparlanmasını sağlamıştır.

---

13 L. Lockhart, a. g. e., s. 23

14 Eugene Aubin, Mecelle-i Âlem-i İslâm IV/2, Mart 1908, s. 467

15 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 23

16 E. Browne, Tarih-i Edebiyat-ı İran (terc. Ahmed Pejuh), Tehran 1338, s. 13

17 J. Malcom, a. g. e., s. 250-251

18 L. Lockhart, a. g. e., s. 24

19 Muhammed Muhsin, Zübdetü't-tevarih (tash. Behruz Guderzi), Tehran 1375, s. 193

20 II. İsmail, idari yetersizliğini kapatmaya çalışırken çok zalimce davranmış, birçok şehzadenin kanına girmiştir. Bkz. J. Malcom, a. g. e., s. 286

21 L. Lockhart, a. g. e., s. 25

Özbeklere karşı başarılı olan Şah Abbas, Osmanlıların İran'da ilerlemesini durdurmuştur. Orduyu yeniden teşkilatlandırma çalışmalarında düzensiz birlikleri eğitime tabi tutmuş, ordu içerisindeki Türk unsurların sayısını azaltmaya başlamıştır.[22] Ayrıca Osmanlı Devleti ile olan mezhebi çekişmenin sona ermesini sağlamıştır. Kendi dönemine kadar gevşeyen mutlak saltanatı tekrar güçlendirmiştir. Sofiye tarikatı üyelerine karşı hoşgörülü davranması, onların kendisini olağanüstü görmesini sağlamıştır.[23] Ancak kendisinden sonra gelenlerin devlet idaresinde kifayetsiz oluşları askeri disiplini bozmuş ve gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Din ve mezhebin bozulan düzeni ihyasından faydalanmamış, bu dönemde çeşitli gruplara ayrılan halk isyanlara katılmaktan çekinmemiştir.[24]

2. Ordu İçerisindeki Eski ve Yeni Unsurların Çarpışması

Şah I. İsmail, Safevi Devleti'ni kurarken Türk boylarının disiplinli, savaşçı ve yetenekli kuvvetlerinden istifade etmişti. Türk savaşçıları İranlı unsurlarla aynı hedefte kaynaştırarak ordusunu güçlendirmiş ve bu sayede fütuhatlara girişmiştir. Daha sonra tahta oturan şahlar orduyu yenileyemedikleri gibi mevcut gücünden geriye gitmesine sebep olmuşlardır. Kızılbaşların etkisinin azalmasıyla ordudaki gerileme daha da belirgin hale gelmiştir.

Minosky, ordu içerisindeki eski ve yeni unsurların Safevi inhitatında önemli rol oynadığını söylemiştir.[25] Şah Abbas'dan sonra ordunun bir iç çekişme içine sürüklendiği, bunun da seferlerde belirgin bir şekilde ortaya çıktığını savunmuştur.[26] Ordunun yenilenmesine direnen unsurlar kendilerini ayrı tutarak zaman zaman isyanlara müdahil olmuşlardır. Osmanlı Devleti ile 1639'a kadar yaşanan sulh hali tehlikeyi azaltmıştır.[27]

3. Mülk ve Hassa Topraklar Arasındaki Dengenin Bozulması

Mülk ve hassa topraklar arasındaki dengenin bozulmasının en önemli sebebi devlet otoritesinin zayıflamış olmasıydı. Hassa toprakların tahsisi ve sebepsiz yere genişlemesi ekonomik sıkıntıya sebep oluyordu. Şah I. Abbas, yeni hassa toprakların ihdasıyla ordu içerisindeki kullar, tüfenkçiler ve

---

22 L. Lockhart, a. g. e., s. 25-26

23 J. Malcom, a. g. e., s. 251

24 L. Lockhart, a. g. e., s. 26

25 Jones Hanway, Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1385, s. 11-12. Minorsky için bkz. V. Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah (terc. Reşid Yasemi), tehran 1313

26 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 514-516

27 L. Lockhart, a. g. e., s. 26-27

topçuların mali kaynağını temin etmek istedi. Şah Abbas'dan sonra tahta oturan Şah Safi'nin sadrazamı Sarı Takı, devletin herhangi bir savaşa girmemesi sebebiyle zevk ve safa içerisinde olduğu bu dönemde şaha telkinde bulunarak mahalli gelirlerin arttırılmasını istedi.[28] Bu gelirler ile güçlenecek olan ordunun daha iyi savaşacağını iddia ediyordu. Ayrıca mahhali idarecilerce işletilen topraklardaki gelirin saraya gönderilmesi gerektiğini söylüyor, şahın harekete geçmesini telkin ediyordu. Şah Safi, bu telkinlerle harekete geçerek Fars Eyaleti'nin önemli topraklarını mülkten hassa haline getirdi.[29] 1642'de Şah Safi'nin yerine tahta oturan II. Abbas, hassa toprakların sınırlarını daha da genişletip Kazvin, Gilan, Mazenderan, Yezd, Kirman ve Azerbaycan Eyaleti topraklarının büyük çoğunluğunu devlet arazisi olan hassaya çevirdi.[30]

Mülk toprakların hassa topraklara tebdili sadece vergilerin azalmasına sebep olmuyor, aynı zamanda mülkleri daralan feodallerin hoşuna gitmiyordu. Ayrıca toprak gelirlerinin merkeze gönderilmesi eyalet idarecilerini de rahatsız ediyordu. Çünkü mülk sahiplerinden alınan ianeler ve vergilerle ekonomik olarak zengin hale gelen idareciler, bu kaynağın elden çıkmasına razı olmuyorlardı.[31]

Hassa toprakların çoğaltılması beklenen faydayı sağlamamış, başka arayış ve hareket tarzlarını beraberinde getirmiştir. Hassa toprakların vergisini toplamaya giden vezir veya mübaşirler rüşvet teklifleriyle karşılaşmaya başlamıştır. Jarden, bu uygulamayı anlatırken, reayanın kanının emildiğini ve gelirleri toplayan görevlilerin kendi keselerini doldurduklarını anlatmıştır. Mübaşirlerin bilerek bazı şehirlerde nüfusu az gösterip aradaki farkı zımmetlerine geçirdiklerini söylemiştir. Mesela, Şiraz gibi verimli ve nüfusu çok yerlerin geliri olduğundan noksan gösterilmek suretiyle yolsuzluk yapılmıştır.[32]

Hassa toprakların genişlemesi sadece mali sıkıntı ve yolsuzluklara sebep olmakla kalmamış, askeri disiplini de altüst etmiştir. Başlangıçta ordunun ihtiyacını karşılamak için sınırları genişletilen topraklar, bir kısım idarecilerin rüşvet kaynağı olmuştur. Askeri idareciler de rüşvetten pay almak isteyince ordunun disiplini elden çıkmıştır. [33]

---

28 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 517
29 L. Lockhart, a. g. e., s. 27
30 Jarden, Seyehatname-i Jarden V (terc. Muhammed Abbasi), Tehran 1336, s. 252
31 P. Sykes, a. g. e., s. 256
32 Jarden, a. g. e., s. 253-254
33 L. Lockhart, a. g. e., s. 29

4. Perde Gerisindekilerin İdareyi Etkisiz Hale Getirmesi

Şah I. Abbas dönemindeki devlet disiplini ve iyi idare saray kadını ve hocaların devlet işlerine müdahelesini engellemişti. Şah Süleyman zamanında bu yolun açıldığı ve Şah Sultan Hüseyin döneminde işlerin iyice karmaşık hale geldiği görülmüştür. Şah I. Abbas'ın kendi çocuklarının devlet düzenini bozacakları endişesiyle onlardan emin olmaması ve haremde çıkmalarını yasaklaması, kötü bir uygulama olarak kendisinden sonraki devlet idaresini olumsuz etkilemiştir.[34] Bu uygulamanın sonucunda tahta oturan şehzadeler devlet ve dünya işlerinden habersiz olmuş, ülke idaresinde sağlıklı karar verememişlerdir. Devlet idaresi için lazım olan bilgi ve tecrübeden uzak yetişen şehzadeler içki ve eğlence ile meşgul olmuştur.[35]

John Malkum, şehzadelerin haremde yetiştirilmeleriyle ilgili olarak; *"Şah, şehzadelerin tahta cülusuna kadar haremden dışarı çıkmasını istemiyordu. Onların kifayetli ve iyi huylu olmaları beklenmiyordu"* demiştir.[36] Şehzadelerin kafes hayatında her şeyden habersiz yetiştirilmesi devleti geriye götürmüştür. Çünkü devleti idare etme yeteneği gösteremeyen şehzadenin yerini saray kadını veya saray hocaları almıştır. Bu tarz idare şekli Hehamenşi dönemindeki uygulamayla aynı olmuştur. O dönemde Hehamenşi sarayının baş kadını perde arakasından iktidarı elinde bulundurmuştur.[37] Rawlinson, Hehamenşi dönemi saraylılarını anlatırken şu kaydı düşmüştür; *"Siyasi iktidarı elinde bulunduran saray hocaları bütün mansıbları da elinde bulunduruyordu. Onlar sarayın içinde müşavir, savaş meydanında ise komutan sayılıyorlardı. Şehzadelerin eğitimini üstlenen hocalar, onları kendi amaçlarına göre yetiştiriyordu."* [38] Gibbon bu konuya değinirken; *"İran, Hindistan ve Çin'in tarihleri tahkik edildiği zaman saray hocalarının bu üç idareyi yıprattığı görülecektir."* demiştir.[39]

1629'da tahta oturan Şah Safi, şehevi ve nefsi arzularını tatmin etmekle meşgul olmuş devlet işlerini vezirlere bırakmıştır.[40] Cehaletinin sınırlarını

---

34 Şah Abbas, tahtı elinde bulundurduğu süre içerisinde büyük oğlu Safi Mirza'yı katletmiş, diğer ikisinin gözlerine mil çektirmiştir. Gözlerini kaybeden şehzade Hüdabende, daha sonra intihar etmiştir. Bkz. Laurence Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye ve Eyyam-ı İstila-yı Afgane der İran (terc. Mustafa Kuli İmad), Tehran 1364, s. 29

35 L. Lockhart, a. g. e., s. 30

36 J. Malcom, a. g. e., s. 261-265

37 A. T. Olmestead, a. g. e., s. 23

38 Henry Creswick Rawlinson, Penc Saltanat-ı Azim-i Şark-ı Kadim IV (terc. İskender Emanullah Baharvend), Tehran 1360, s. 175-176; H. C. Rawlinson, Sefername-i Rawlinson (terc. İskender Emanullah Baharvend), Tehran 1362, s. 156

39 Gibbon, History II, London 1838, s. 380

40 Jones Hanway, Sefername III (terc. İsmail Devletşahi) Tehran 1336, s. 20; L. Lockhart, a. g. e., s. 31

zorlayarak Fars beylerbeyi İmam Kuli Han'ı katletmekten çekinmemiştir. İdari yetersizliği 1638'de Osmanlı Devleti ile yaptığı ve Bağdat'ı kaybettiği savaştan anlaşılmaktadır.[41] 1639'da Osmanlı Devleti ile imzalanan Zuhab Anlaşması'ndan sonra zevk ve safanın sınırları artmıştır. Sadrazamı Sarı Takı'yı dinleyen şah, mülkleri hassa topraklarına katarak mali ve askeri düzensizliğin artmasına sebep olmuştur.[42]

Şah Safi halkına karşı sergilediği zulüm ve merhametsizliği Hıristiyanlara karşı göstermemiş, onlara karşı daha merhametli davranmıştır.[43] İçkiye olan düşkünlüğü 1642'de ölümüne sebep olmuştur.[44] Yerine oğlu II. Abbas tahta geçmiştir. Şah II. Abbas, tahta oturduktan sonra haremin aksine kuruluş dönemindeki uygulamalara geçmiştir. Devletin bir düzene girdiği 1648'de Kandehar'ı almıştır. Askerlerini daha düzenli ve disiplinli yapmaya çalıştığı sırada vefat etmiştir. Saltanatı süresince sert uygulamaları olmuşsa da reayaya adil davranak onları nimet telakki etmiştir. Reaya da ona karşı itaatkâr davranmıştır.[45] Krusunisky, II. Abbas'ın sergilediği adalet ile bir kısım yahudinin Müslüman olmasına sebep olduğunu söylemiştir.[46]

Şah II. Abbas dönemi İran'ın sonbaharı olarak telakki edilmiştir. Zira bundan sonraki dönemlerde devlet toparlanamamış ve gerilemeye başlamıştır.[47] 1666'da tahta oturan (Lockhart1669 tarihini vermiştir) Şah I. Süleyman (1666-1694), her ne kadar haremin etkisinden kurtulmak için inzivaya çekilmiş ve kendisini devlet işlerini vermeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır.[48] Bir süre sonra kendisini içkiye verince kişiliği bozulmuştur. Bazen iyi davranırken bazen etrafındakileri katledecek duruma gelmiştir.[49] Devlet işleri, saray kadınları ve hocaların eline geçmiştir.[50] Rawlinson, bu durumu anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır; "*Şah'ın topladığı Şura'da devlet işleriyle ilgili her çeşit konudan bahsedilirdi. Ancak, burada hiçbir konu halledilmezdi. Orada söylenen tedbirler sadece konuşmakla kalırdı. Şuranın*

41 Judasz Tadeust Krusinisky, Sefername-i Krusinisky (terc. Abdurrezzak Dınbılı-tash. Meryem Mir Ahmedi), Tehran 1363, s. 30-33

42 L. Lockhart, a. g. e., s. 32

43 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 518-520

44 İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, Şah Safi'nin oğlu II. Abbas tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/2, Ankara 1988, s. 249

45 J. Malcom, a. g. e., s. 288-291

46 Krusinsky, a. g. e., s. 33

47 J. Malcom, a. g. e., s. 292-296; J. B. Tavernier, a. g. e., s. 534

48 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 563

49 M. Muhsin, a. g. e., s. 203; John Chardin, Şerh-i Tacgüzari-i Şah Süleyman Safevi (terc. Ali Rıza-tash. Ali Kuli Serder Esad), Tehran 1331, s. 20 vd.

50 L. Lockhart, a. g. e., s. 34

büyük bir kısmı saray hocalarından teşekkül olunduğu halde çözüm olmazdı. Sadrazam ve diğer devlet büyükleri bu Şura'dan habersizdi." [51]

Osmanlı Devleti'nin bu sırada Avrupa yönünde savaşlarla meşgul olması İran'ın içinde bulunduğu karışıklıktan istifadeyi güçleştirmiştir. Bu dönemde İran'a gönderilen Osmanlı elçileri Şah Süleyman'ın görevlileriyle sulhu görüşmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti de bu sırada 1683'teki Viyana Kuşatması ile uğraşmıştır. Şah Süleyman'ın da sulh istemesiyle iki taraf arasında anlaşma sağlanmıştır.[52]

Şah Süleyman, sulh halinin verdiği rehavetle kendisini iyice içkiye verip devlet işlerini aksatmıştır.[53] Jarden, şahın gücünün içki kadehinde kaybolduğunu, günlük yaşantısında çoğu kez sarhoş olduğunu ve bu halde iken hüküm verdiğini yazmıştır.[54] Sanson, Şah Süleyman'ın içkiyi yalnız içmeyip devlet büyükleriyle birlikte içmek istediğini kaydetmiştir.[55]

Şah Süleyman'ın devlet idareciliğinden giderek uzaklaşması mukadder olan sonu getirmiştir. İçte başlayan karışıklıklar farklı mecralara taşınarak müslim ile gayr-ı müslimler arasında çatışmaya dönmüştür.[56] 1672'de İsfahan'da kendi ülkesine bir mektup yazan Hıristiyan rahip, İran halkının içine düştüğü iç karışıklık ve çatışma ortamını naklettikten sonra Hıristiyanların necis insanlar olarak görülmeye başlandığını aktarmıştır. Saray hocalarının olaylarda dahli olduğunu söyleyerek olayların önlenmesi için hiçbir gayret gösterilmediğini yazmıştır.[57] 1694'te vefat eden Şah Süleyman, geride harap olmuş ve saldırıya açık hale gelmiş bir ülke bırakmıştır.[58]

Şah Süleyman geride yedi taht varisi bırakmıştı.[59] Şehzadelerin içinde tahta en yakın olanı ve aynı zamanda yaşı en büyük olan Hüseyin Mirza idi.[60] Tabiatının biraz daha yumuşak ve merhametli olduğunu İtalyan seyyah Careri kaydetmiştir.[61] Harem içerisinde yetişmesine rağmen binici-

---

51 Rawlinson, a. g. e V, s. 31

52 L. Lockhart, a. g. e., s. 35

53 M. Muhsin, a. g. e., s. 203; J. Malcom, a. g. e., s. 297-299

54 Jarden, Seyehatname-i Jarden IX (terc. Muhammed Abbasi), Tehran 1336s. 330-332

55 J. Malcom, a. g. e., s. 297; Sanson, a. g. e., s. 141

56 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 564-565; J. Malcom, a. g. e., s. 298-299

57 L. Lockhart, a. g. e., s. 38; J. B. Tavernier, a. g. e., s. 566-568

58 L. Lockhart, a. g. e., s. 37-38

59 J. Malcom, a. g. e., s. 300; M. Muhsin, a. g. e., s. 219; Martin Sanson, Sefername-i Sanson (terc. Taki Tafazzoli), Tehran 1346, s. 128

60 Muhammed Ali b. Muhammed Sadık, Miratü's-Safa, British Museum no: 2539-2540, Bölüm: 8, s. 166

61 Giovani G. Careri, Sefername IV, London 1704, s. 144; L. Lockhart, a. g. e., s. 40

lik ve silah kullanmayı öğrenmiş, diğer taht varisi Abbas Mirza'yı geride bırakmıştır.[62] Taht mücadelesinde saray kadını Meryem Begüm'den yardım görmüştür.[63] 1694'te tahta oturduğunda babasından geriye ekonomik olarak çökmüş ve karışıklık içerisinde olan bir ülke kalmıştır.[64]

Şah Sultan Hüseyin, tahta oturduktan sonra içki içilmesiyle ilgili sert kararlar alarak uygulamaya koymuştur. Bu tavrı şimdiye kadar saray üzerinde etkili olan saray hocalarını düşündürmeye başlamıştır. Çünkü şimdiye kadar istedikleri gibi işleri yürütmeye alışmışlardı.[65] Muhammed Bakır Meclisi'nin şeyhülislâmlığa tayin edilmesiyle bunlarla idare arasındaki rekabet artmıştır.[66] Ancak çok geçmeden şahın nefsî isteklere yönelmesi baştaki hareketlerin tersine davranması saray hocalarını rahatlatmıştır.[67] Alexander Hamilton, şahın içine düştüğü durumu anlatırken daha da ilginç bilgiler vermiştir. Ona göre Özbeklerin Horasan'a saldırdıkları haberi geldiği zaman şaha ulaştırılmak istenmiş, şah ise o sırada kedi yavruları ve tavuklarla oyun oynamakla meşgul olduğu için ilgilenmemiştir.[68]

Şah Sultan Hüseyin, babası zamanında başlayan sulh döneminin verdiği rahatlıkla davranırken, ülkenin değişik yerlerinde isyanlar çıkmaya başlamış, sarayın etkili görevlileri işleri yavaş yavaş ele geçirmişti. Disiplini bozulan ordunun isyanları bastırması mümkün olmamıştır. Uzak eyaletlerde devletin hâkimiyeti kalmamıştır. Buralarda görevli idareciler şahsi servet ve rüşvetlerini düşünerek işleri aksatmaya başlatmıştır. Emniyeti kalmamış olan kervan yolları tacirlerin ticaret yapmalarını engellemiştir.[69] 1700-1701'de İran'ı gezen Lucas asayişsizlikten bahsetmiştir.[70]

---

62 J. B. Tavernier, a. g. e., s. 568; J. Malcom, a. g. e., s. 301-302

63 M. Muhsin, a. g. e., s. 203

64 L. Lockhart, a. g. e., s. 41-42; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 172

65 L. Lockhart, a. g. e., s. 43

66 Krusinisky, Şah Sultan Hüseyin'in tahta cülusu sırasında ulema ile saray hocaları arasındaki mücadeleyi ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Bkz. Krusinisky, a. g. e., s. 55-56

67 Muhammed Halil Maraşi, Mecmaü't-Tevarih (tash. Abbas İkbal), Tehran 1362, s. 48; İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e IV/1, s. 172

68 P. Sykes, a. g. e., s. 308; J. Malcom, a. g. e., s. 302-313

69 J. Malcom, a. g. e., s. 313. II. Şah Abbas döneminde iki yıl İran'da kalmış olan Fransız seyyah Andre Daulier-Deslandes, kendisinin kaldığı dönemde yolların oldukça emniyetli olduğundan bahsetmişti. Bkz. Andre Daulier-Deslandes, Zibaiha-yı İran, Paris 1673, s. 8

70 Lucas; "Burada dil kötü söze, el silaha daima yakın olmalıdır" demek suretiyle meydana gelen asayişsizliği belirtmek istemiştir. Bkz. P. Lucas, a. g. e II, s. 45

Şah Sultan Hüseyin'in saltanatı üzerinden birkaç ay geçmeden Gürgin Han idaresindeki Gürcüler merekeze karşı isyana kalkıştı. 1698-1699 yılları arasında Mir Hüsrev Şah önderliğinde isyana kalkışan Beluçlar ise Kirman Eyaleti'ni talan etmeye başlamıştır. Şah, isyan teşebbüsünde bulunan Gürcü vali Gürgin Han'ın Beluçlar üzerine gitmesini istemiştir.[71] Gürgin Han, 1700'de kardeşi Leon'un komuta ettiği kuvvetleri Kirman'a göndererek Beluçları yenmiştir. Şah, buna karşılık Leon'a İsfahan divan beyliğini vermiştir. Leon, 1709'da burada ölmüştür. Ancak Beluç tehlikesi kesin olarak ortadan kalkmamış, 1704'te Kandehar'a giren Beluçlar, Kirman ve Yezd şehirlerine saldırmıştır.[72]

1703'te İsfahan'da bulunan Hollandalı sanatkâr Cornelius de Bruyn, dönemi anlatırken şunları söylemiştir: *"Şah, kadınların içinde kendinden geçiyordu. Kendi yaptığı uygunsuz işleri kendisi dahi tanımıyordu. Adaletin ülkede hüküm sürmesini istediği halde bir şey yapmıyordu. Yolların emniyeti, yolkesiciler ve hırsızlar yüzünden kalmamıştı."* [73] Şah, bütün sıkıntılara ve kötü gidişata rağmen daha rahat yaşayacağı sarayın yapımı ile ilgilenmiştir.[74] 1706'da Kum'daki kabirleri ziyaret için 60.000 kişi ile seyahate çıkıp oradan da debdebeli bir şekilde Meşhed'e gitmiştir. Krusinisky, bu sefer sırasında harcanan paranın yarısının Kandehar'daki isyancılar üzerine yapılacak sefer için kâfi miktarda olduğunu söylemiştir.[75] Şah, 1707'de Meşhed'de olduğu sırada İsfahan halkının huzursuzluk çıkartıp isyana teşebbüs ettiği haberi gelmiştir.[76] İran, bu dönemde Şah Sultan Hüseyin'in yetersizliği yüzünden artık içte ve dışta parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir.[77]

İran, Şah Hüseyin döneminde Kandehar ve Amuderya'dan Süleymaniye'ye, Dağıstan ve Gürcistan'dan Umman Denizi ve Bahreyn Adalarına kadar uzanmıştır.[78] XVII. asrın sonundaki genişliği yaklaşık 628.000 mil olmuş, Anadolu ve Bağdat hariç aynı sınırları muhafaza etmiştir. Osmanlı Devleti ile sınırı batı ve kuzeybatı Kafkas Dağları'ndan başlayarak güneye ulaşmış, Kirmanşah, Luristan ve Huzistan'ı içine alacak şekilde uzanmıştır. İki devlet arasında 50 mil uzunluğundaki sınır, Şattü'l-Arap'tan Basra Körfezi'ne uzanarak Fırat ve Dicle ile ayrılmıştır. 1639'da imzalanan Zuhab Anlaşması ile

---

71 L. Lockhart, a. g. e., s. 52 Ayrıca bkz. K. F. Afanasyevic, Sefername-i Fedot Afanasyevic Katof (terc. Muhammed Sadık Humayunferd), Tehran 1356

72 L. Lockhart, a. g. e., s. 53

73 C. de Bruyn, Sefername I, s. 211; J. Malcom, a. g. e., s. 314

74 C. de Bruyn, a. g. e., s. 212

75 Krusinisky, a. g. e., s. 95

76 L. Lockhart, a. g. e., s. 56

77 J. Malcom, a. g. e., s. 315

78 Mirza Hasan Fesai, Farsname-i Nasıri, Tehran 1313, s. 160

batı sınırı çizilmiştir.[79] Körfezin doğusundan Casek Adası ve Moğolistan'a kadar uzanan sınırlar, kuzeydoğudan Belucistan'ı içine almıştır.[80] Gılzailerin yurdu kuzeybatıdaki Baba Dağı'na dayanmıştır. Buradan batıyı takip ederek Herireved Nehri'ne ulaşmıştır. Pamir'den Murgab Nehri'ni geçip Hazar Denizine kadar gelmiş, buradan Dağıstan'a uzanıp Kumuk ve Lezgilerin yaşadıkları bölgeden geçmiştir.[81]

İran'ın içinde bulunduğu karışıklığı değerlendiren Afganlılar, istilaya başlayıp İsfahan'da yönetimi ele geçireceklerdir.[82] Afganlıların 1721'den itibaren Safevi çöküşüyle birlikte İran'ı istilalarına geçmeden önce, bunlar hakkında yeterli bilginin verilmesi konunun daha iyi anlaşılması bakımından daha faydalı olacaktır.

B- AFGANLILARIN İRAN'A YÖNELMELERİ

1- Afganlıların Menşei

"Afgan" ve *"Evgan (Ugan)"* tabirleri genel bir tabir olarak Afganistan'ın Hindikuş Dağları'na yakın bölgelerde yaşayan kabileler için kullanılmıştır.[83] Afgan tabiri 1964'te hazırlanan Afgan anayasasının birinci maddesi olarak kabul edilmiş,[84] 1977'de kabul edilen anayasada ise Afganistan'da yaşayan bütün insanların hukuk ve vazifeler bakımından kanun karşısında eşit sayıldıkları vurgulanmıştır.[85] Bu anayasa ile birlikte kavmi ve kabilevi nitelendirmeler yasaklanmıştır. Afgan tabiri bölgedeki bütün kabile ve boyları kapsayacak şekilde özel bir tabir olarak kullanılmıştır. Bazen de *"Peştun, Pehtun"* ve *"Petani"* isimleri bütün kabileleri karşılayacak şekilde kullanılmıştır.[86] Sadece Peştûnlar kendilerini ifade ederken Afgan tabiri yerine *"Peştûn"* kelimesini kullanmıştır. Afgan kelimesi batı bölgesinde yani Kandehar ve Herat'ta sakin olan Peştunlar için de kullanmıştır. Peştun kelimesinin Afganistan ve Pakistan'ın dağlık sınırlarında sakin olanlar için kullanıldığı olmuştur. Ancak böyle bir siyasi taksimatın ilmî

---

79 Ivan Grossi, Sefir-i Ziba (terc. Ali Asgar Saidi), Tehran 1370, 10 vd.

80 Ebul Hasan b. Muhammed Emin Gülistane, Mücmilü't-Tevarih, Tehran 1344, s. 3

81 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 4. vd. Bkz. Adam Olearius, Sefername-i Adam Olearius (terc. Ahmed Behpur), Tehran 1364

82 L. Lockhart, a. g. e., s. 39

83 Hüseyin Şirazi, Tarih-i Dürraniyan, Tehran 1379, s. 5; Ali Ekber, Lugatname-i Dehuda VII, Tehran 1338, s. 3126

84 Metni-i Tamami-i Kavanin-i Esasi-yi Afganistan, Kum 1374, madde:1

85 Kavanin-i Esasi-i Afganistan, Madde: 21

86 H. Şirazi, a. g. e., s. 5

olmadığı iddia edilmiştir. Çünkü bu durumda Afgan ve Peştun kelimelerinin aynı anda kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. Araplar ise Peştunları Süleymaniler olarak isimlendirmiş, buna sebep olarak bu kavmin Süleyman dağlarında ikametlerini göstermişlerdir.[87]

Malcolm'a göre Afganlılar İsrailoğullarına dayanmakta, Afgan ismi Talut'un oğlu Armiya'nın oğlu Evgan'dan gelip Hz. Davud ve Talut'un nesline dayanmıştır.[88] Bunu destekleyenler Afganlıların menşeini açıklarken söylenenleri tekrarlamış, Gur topraklarında yaşayanların sonradan İslâm dinine geçtiklerini rivayet etmişlerdir.[89] Nimetullah Herevi, "*Tarih-i Han-ı Cihani ve Mahzen-i Afgani*" isimli eserde bu meseleyi tafsilatlı bir şekilde ele almıştır.[90] Aynı şekilde Sultan Muhammed Dürrani de sarih bilgiler vermiştir.[91]

Batılı tarihçilerin bu mesele üzerinde hemfikir olmadıkları, deliller noktasında görüş ayrılıklarına düştükleri görülmüştür. Mesela Alfonston, Farsça'ya tercüme edilen "*Afganan Guzareş-i Saltanat-ı Kabil*" adlı eserde Afganlıların İsrailoğullarına dayandırlmasını, Hind Afganlılarının saraya yaranmak için şecereleri sağlamlaştırma çalışmalarına bağlamıştır. Tarihçilerin sarayın emri doğrultusunda meseleyi ele aldıklarını belirtmiştir.[92] Batılı tarihçilerin bir kısmı ise Afgan kelimesini destanlara dayanarak *"feryad ve figan"* manasında kullanmıştır.[93] Konuyu dil yapısıyla ele alan tarihçiler, Afgan isminin "*Avecen, Avehen, Apehen*" kelimelerinden ve *"öldürmek, vurmak, atmak, savunmak"* manalarına geldiğini savunmuşlardır.[94] Avesta'da geçen "*Evgane, Avegane, Apeğene, Apeğane*" kelimeleri ile sanskritteki "*Aveghne, Aveghane ve Epeghane*" kelimelerinin *"atmak, savunmak ve savaşmak"* manalarına geldiklerini savunmuşlardır. Bunların hepsi savaşçı ve cesur halk manasında kullanılmıştır.[95]

---

87 M. N. Shahrani, "Afghanistan," Encyclopedia of the Modern Middle East, New York 1996, s. 45

88 John Malcolm, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmali Hayret), Tehran 1362, s. 31; Ali Ekber Nefisi, Ferheng-i Nefisi I, Tehran 1318, s. 332

89 Murtaza Esadi, Cihan-ı İslâm, Tehran 1366, s. 68

90 Nimetullah Herevi, Tarih-i Han-ı Cihani ve Mahzen-i Afgani (terc. Muhammed Beşir Hüseyin), Lahor 1986, s. 87-91

91 Sultan Muhammed Dürrani, Tarih-i Sultani, Bombay 1298, s. 15-18

92 Stuart Monet Alfonston, Afganan (Guzareş-i Saltanat-ı Kabil) (terc. Muhammed Asaf Fikret), Meşhed 1376, s. 16-162

93 Bkz. Muhammed Hüseyin b. Halet Tebrizi, Burhan-ı Kat'i (tash. Muhammed Muin), Tehran 1361

94 Muhammed Asaf Fikret, "Afgan," Dairetül Maarif-i Buzurg-u İslâmi IX, Tehran 1379, s. 522. Ayrıca bkz. Andreach, Muhammed Padişah, Tehran 1335

95 Ali Ekber Caferi, "Peştu," Suhen, Şumare 11, Tehran 1345

Afgan, *"Gudzurhane-i Asya"* ismiyle Hehamenşi döneminde tarihte görülmeye başlamıştır. Herat (Eri), Kandehar (Arahusiya), Sistan (Derengiyana) ve Belucistan (Gidrusya) şehirleri önemli merkezler olarak İran'a tâbi olmuşlardır.[96] VI. asırda Afganistan ismi Hindli Varaha Mihira tarafından *"Evegane"* olarak kaydedilmiştir. Sasani ve Eşkani döneminde İranlı topluluk olarak kullanılmıştır.[97] Pehlevi ve Eşkani yani Partça ve Yunanca yazılan kitabede, *"Ebgan ve Peşaver"* isimleri Sasani kralı I. Şapur (241-272)'un döneminde doğu sınırlarının ismi olarak kullanılmıştır. I. Şapur, bu kitabeyi Bizans imparatoru Valerianos'a karşı kazandığı zaferden sonra Edesa'da diktirmiştir. Kitabeyi 1940'ta okuyan Amerikalı dilci Ling, "*Ebgan*" kelimesini "*Afgan*" olarak kullanmıştır.[98] Hindli Varaha Mihira, VI. asırda Brahat-Samhita'da "*Evegane*" topluluğu ismini kullanmıştır ki, muhtemelen aynı zamana denk gelmektedir. Çinli gezgin rahip Hion Tsang, "*Apokien*" halkının Süleyman Dağları kuzeyinde yaşadıklarını yazmıştır.[99]

X. asırdan itibaren Afganistan olarak tabir edilen topraklar tarih boyunca birçok istilaya uğramışsa da kalıcı olmamıştır. M.Ö. III. Binyıldan beri yerleşmelere sahne olmuştur. Arkeolog Ghirshman, 1939'da Hindikuş Dağları'nın güneyinde yapmış olduğu kazılarda M.Ö. 3000 yıl önceye ait eserlere rastlamış, Kandehar'da yapılan kazılarda ise M.Ö. 3000 ile M.Ö. 1500 yıllarına ait kalıntılar bulunmuştur. M.Ö. 2600'de Zerdüştlerin Bakhter'e gelip bugünkü Belh şehrine yerleşmesiyle tarihi dönem başlamıştır. Bu dönem ile ilgili bilgilerde ihtilaflar sözkonusu olmuş, M.Ö. 2600 ile M.Ö. 2000 arasındaki bilgilerde bir netlik olmamıştır.[100] M.Ö. VI. yüzyılda Aryanilerin Bakhter'e gelmesinden sonra İranlı kavimlerin yerleşmelerine sahne olmuştur. Geştasep önderliğindeki bu kavim, bölgede devlet kurmuştur. Med kralı Kiros (M.Ö. 530- 559), Bakhter'e gelerek bu devleti yıkınca Hehamenşilere bağlı yaşamışlardır. Zerdüştlerin belli bir yazısı olmadığından dinî kaideler şifahen nesilden nesile aktarılmıştır. M.Ö. IV. asırda Hehamenşi kralı I. Darius'un istilasına uğramıştır.[101] Hehamenşiler M.Ö. 486- 521 arasında doğuda Sind nehrine kadar yayılmışlardır. I. Darius, Afganistan'ın Herat, Belh, Urgandab, Gendhara ve Setedgid bölge-

---

96 M. Kazım Esterabadi, a. g. e., s. 72

97 Muhammed Mehdi b. Muhammed Nasır Esterabadi, Düre-i Nadire (tash. Cafer Şehidi), Tehran 1366, s. 1265

98 M. N. Esterabadi, a. g. e., s. 1266

99 M. N. Esterabadi, a. g. e., s. 1267; A. Foucher, La Vieille route de L'inde de Bactres a Taxila, Paris 1947, s. 252

100 Muhammed Sadık Ferheng, Afganistan der Penc Kurn-u Ahir, Tehran 1385, s. 34

101 Will Durant, Maşrik-i Zemin I (terc. A. Aran-A. Paşai - H. Aryapur), Tehran 1367, s. 407-412

lerine hâkim olmuştur.[102] Bu dönemde önemli bir ticari yola sahip olarak Mısır'a giden tüccar kervanlarına ev sahipliği yapmıştır.[103]

Afganistan, III. Darius'un Makedonyalı İskender'e yenilmesinden sonra M.Ö. 326'da Hehamenşi egemenliğinden çıkmıştır.[104] İskender, Kandehar şehrinin ilk nüvesi olan *"Alexandria Arachosiorum"* şehrini inşa etmiştir. Arya (Herat), Ferade (Ferah), Darapeske (Kunduz) ve Zerispe (Amuderya) şehirleri bu dönemde önemli şehirler olmuştur. Büyük İskender'in M.Ö. 322'de ölümünden sonra Yunanlılar ile Bakteriler ve Partlar arasında savaşlar devam etmiştir.[105] Bu savaşlar neticesinde İskender'in komutanlarından olan Selevkos, Afganistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Nikatur zamanında Hindikuş Dağlarının güneyi Hindli Muryailerden Çendragepta'ya verilmiştir.[106] Muryailerden Aşuka (M.Ö. 227- 264), Buda dinini Afganistan'da yaymıştır. Devlet merkezi Suriye olan Selevkos krallığı, Hind imparatoru Chandragupta Maurya'nın istilası sonucu yıkılmıştır.[107]

Afganistan'daki Yunan hâkimiyeti, M.Ö. II. yüzyılın başında Sakaların Bakteriya bölgesine gelmeleriyle sona ermiştir. Sistan isminin buradan geldiği iddia edilmiştir. Sakalar Afganistan'da yayıldıktan sonra Hindistan'ın kuzeyine saldırmış, bir müddet burada hükümran olduktan sonra Afganistan'ın batısında devlet kurmuş olan Part egemenliğine girmişlerdir. Partlar, Eşkani ismiyle bilinip Hindistan Partları olarak da bilinmişlerdir.[108]

Part ve Sakalar savaşçılıklarıyla meşhur olmalarına karşın kültür ve medeniyet eserleri meydana getirmede, ilim ve teknikte yetersiz kalmışlardır. M.Ö. I. asırda Yüeçiler kuzeyden bölgeye gelerek M.S. II. asra kadar Kuşan hâkimiyetini devam ettirmişlerdir. Yüeçiler beraberinde Buda dinini bölgede yaymışlardır. Bu dönemde ipek yolu büyük önem kazanarak M.S. II. asrın sonuna kadar devam etmiştir. Büyük Kanişka zamanında Hindistan'ın kuzeyine de hâkim olmuşlardır.[109] Kuşani Devleti bu hükümdar zamanında sanat alanında zirveye çıkmış, İpekyolu güzergâhında bulunmaları ekonomik olarak fayda sağlamıştır. Burada Bizans, Çin, Orta Asya ve Hindistan arasında işleyen ticaret kervanları eksik olmamıştır. Kabil'in kuzeyindeki Begram'da Çin, Hindistan, Suriye, Mısır ve Bizans'a ait kalıntıların çıkması Kuşan ticaret yolunun önemini ortaya koymuştur.[110]

---

102 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 35
103 M. Esadi, a. g. e., s. 73
104 W. Durant, a. g. e., s. 506-511
105 M. Esadi, a. g. e., s. 73; M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 36
106 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 36
107 M. Esadi, a. g. e., s. 73-74
108 M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 37
109 J. de Morgan, a. g. e., s. 129
110 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 38

Kuşan Devleti'nin Afganistan hâkimiyeti miladi III. asra kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren bölgedeki Kuşan (Yüeçi) hâkimiyeti zayıflamış ve çekişmelere sahne olmuştur.[111] Sasani imparatoru I. Şapur'un Begram'ı ele geçirmesiyle Kuşan hâkimiyeti sona ermiştir. Afganistan idaresini mahalli idarecilere bırakan Sasaniler, iç karışıklıklara sebep olmuştur. IV. asrın sonunda Amuderya nehrini geçip Hindikuş dağlarının kuzeyinden Bakhter topraklarını ve Kandehar'ı işgal eden Akhunlar, duruma hâkim olmuştur. Akhun (Eftalit) hâkimiyeti 560'da başlayıp 658'deki Çin istilasına kadar devam etmiştir.[112] VII. asırdan itibaren Sasanilerin Müslüman Arapların saldırısına maruz kalması, kuzeyden Türk ve doğudan Hindli savaşçıların Afganistan'a girmesini sağlamıştır. Arapların da aynı dönemde bölgeye gelmesiyle birlikte Herat ve Belh şehirleri onların denetimine geçmiştir. Hindliler kuzeyden ve Kandehar'dan Araplara karşı set oluşturup ilerlemelerini durdurmuşlardır. Ancak Belh ve Toharistan yönünde Arap yayılması devam etmiştir. Bu dönemde Çinli kâğıt ustalarının Araplara esir düşmesi, bu alandaki eksikliğin giderilmesini sağlamıştır. Çin-Türk savaşlarını fırsat bilen Araplar, bir mukavemetle karşılaşmadan bölgeye yerleşerek islâm dinini yaymaya başlamıştır.[113]

Müslüman Arapların güneyden Sistan yoluyla Kabil'e doğru akınları başarılı olmamıştır. Sistan'da kendi devletinin kuran Yakub Leys Safari'nin Kabil'i alması, Müslümanlığın yayılmasına katkıda bulunmuştur.[114] Afganistan, bu dönemde islâm kültür ve medeniyet unsurlarına kavuşmuştur.[115]

Abbasi halifeliği ve saltanatı dönemindeki yayılma Ebu Müslim Horasani sayesinde olmuştur. Abbasilerin en önemli destekçisi olan bu ünlü komutan, halife Mansur'un emri altında bölgedeki fetihleri gerçekleştirmiştir.[116] IX. asrın yarısından itibaren Bağdat'taki Abbasi halifeliğinin zayıflaması, merkezden uzak olan mahalli idarecilerin ayrı devletler kurmalarını sağlamıştır. Eski Yunan demokrasisinden etkilenerek çıkan Şuubiye hareketi

---

111 A. Habibi, a. g. e., s. 29. Afganistan'daki mahalli Kuşan idarecileri için bkz. Abdulhay Habibi, Tarih-i Afganistan Ba'del-İslâm, Tehran 1363, s. 31-36

112 A. Habibi, a. g. e., s. 2; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 38

113 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 39

114 Afganistan'ın Müslümanlarca fethedilmesi, Abdurrahman b. Semere döneminde hızlanmış, Kabil'in alınmasıyla İslâm'ın bölgedeki yayılışı hız kazanmıştır. Emevi dönemindeki yayılma Abdullah b. Muaviye ve Muhammed b. Kasım ile devam ederek Horasan ve Multan'ın fethi ile tamamlanmıştır. Bkz. A. Habibi, a. g. e., s. 157-164, 219-225

115 A. Habibi, a. g. e., s. 3-4; M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 39-40

116 A. Habibi, a. g. e., s. 271-279, 285-296

gibi isyanlar buna yardımcı olmuştur. Mahalli dillerin ortaya çıkması isyanları körüklemiştir. Bakhteri, Soğd ve Tohari dilinde yazılan eserler besleyici etki yapmıştır.[117]

Doğuda Sistan ve Horasan'ı içine alan Safari Devleti, Araplardan bağımsız olarak kurulan ilk devlet olmuştur. X. asırdan itibaren ise Samaniler bölgede sahneye çıkmıştır. Bu dönemde ilim ve kültür faaliyetleri artmış, halkın refah düzeyi yükselmiştir. Bu asrın sonlarına doğru kuzeyden Karahıtayların saldırısı ve Gazneli Devleti'nin Sebük Tegin tarafından kurulmasıyla Samani hâkimiyeti sona ermiştir.[118]

Gazneli Mahmud, 998'den itibaren bütün Afganistan'ı hâkimiyetine almıştır. Bununla birlikte Afgan ismi tarihçilerin eserlerinde sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Gazneliler Horasan'ı Selçuklulardan alıp etkili oldukları sırada Alaaddin Hüseyin Gurri önderliğinde harekete geçen Gurlular 1152'de Gazne şehrini talan etmişlerdir.[119] Ancak Gazne'deki Gur hâkimiyeti uzun sürmemiş, Selçuklu kuvvetleri tarafından buradan çıkarılmışlardır. Alaaddin Hüseyin Gurri'nin vefat etmesinden sonra oğulları Muizeddin Muhammed ve Gıyaseddin, Gazne'ye saldırarak Herat ve Hindistan'daki Ecmir bölgesine kadar hâkim olmuşlarıdr. Muhammed Gur'un ölümüyle devletinin çöküşü devam etmiş, Alaaddin Muhammed Harezmşah tarafından hâkimiyete son verilmiştir. Alaaddin Muhammed Harezmşah ile oğlu Celaleddin'in 1222'de Cengiz Han'a yenilmeleriyle birlikte Afganistan'ın tamamı Moğol hâkimiyetine geçmiştir.[120] Cengiz Han'ın 1227'deki ölümünden sonra ise İlhanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde başlayan Kert idaresi yaklaşık iki yüz yıl sürmüştür.[121]

XIV. asırda batıya yönelen Timur, Afganistan'ın büyük bir kısmını fethettikten sonra Herat'ı kendisine merkez yapmıştır. Timur'dan sonra torunu Zahireddin Muhammed Babür (1483-1530), Hindistan'daki Moğol Devleti sınırlarına 1504'te Kabil'i de katmış, 1512'de kendisine merkez yapmıştır.[122]

982'de telif edilen "*Hududu'l-Âlem*"de, "*nimetli dağın üzerindeki köy Afganlılardır*" ibaresi geçmektedir. Aynı eserde "*yazlık şehir Afganlılar ismiyle anılmaktadır*" kaydı, Afganlıların dağlık bölgede yaşadıklarına işaret

117 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 40
118 M. Esadi, a. g. e., s. 74
119 A. Habibi, a. g. e., s. 127-137; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 41
120 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 42
121 M. Esadi, a. g. e., s. 75
122 M. Esadi, a. g. e., s. 75

etmektedir.[123] "*Tarih-i Yemini*"de Gazneli Sultan Mahmud'un Toharistan'a seferi sırasında Hind, Halaç ve Afgan askerleri de kullandığı iddia edilmektedir.[124] Camiü't-tevarih'te ise silahlı Gazneli askerlerin Afganlıların isyanını bastırdıkları anlatılmakta,[125] İbnü'l-Esir, Afganlıların Sebük Tegin'e itaatlerinden bahsetmektedir.[126] Sistani, "*Divan*" adlı eserdeki kasidede Afganlıların özelliklerini açıklamaktadır.[127]

Afganistan, Gerdizi'nin "*Zeynü'l-Ahbar*" isimli eserinde,[128] XIV. asırda Kabil'e giden İbni Batuta'nın "*Rahlet*" isimli eserinde geçmiştir. İbni Batuta, Kabil hakkında, *"geçmişte büyük bir şehir olmuş iken şimdi bir köy gibidir. Orada Acemlerden Afgan taifesi sakindirler"* ibaresini kullanmıştır.[129] Menhac Serac, Afganlıların vasıflarını sıralarken, *"onlardan her biri bir fil kadar ses çıkarırlar"* demiştir.[130] Abdurrezzak Semerkandi ise Afganlılardan ve onların özelliklerinden bahsetmiştir.[131]

Afganistan ve Afgan isimlerini tafsilatlı bir şekilde açıklayan en eski kaynak, Seyfi Herevi'nin 1322'de yazdığı "*Tarihname-i Herat*" tır. Herevi, XIII. ve XIV. asırlarda yazılan raporlardan yola çıkarak Afganlıların ahlaki yapıları, savaşçılıkları, komutanları, kaleleri ve savunma şekillerinden bahsetmiştir. Aynı şekilde Afgan ricalinden olan Sam Afgan, Hubû, Ahmar, Şuayb ve Sundan'ın ahlaki özelliklerini ve davranışlarını anlatmıştır.[132] Mehdi Han, Kert hükümdarlarıyla Afgan reislerinin savaşlarını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.[133] Babür, eserinde defalarca Afganlılardan bahsetmiş, Afgan dilinin Kabil'de revaçta olduğunu söylemiştir.[134]

---

123 Hududu'l-Âlem (tash. Menuçehr Setude), Tehran 1340, s. 71-72

124 Muhammed Utbi, Tarih-i Yemini (terc. Nasuh Cerfedakani- tash. Cafer Şiar), Tehran 1357, s. 285

125 Reşidüddin Fazlullah, Camiü't-tevarih IV/2 (tash. Ahmed Ateş), Ankara 1957, s. 152-210

126 M. Utbi, a. g. e., s. 286

127 Ferahi Sistani, Divan (tash. Muhammed Debirsiyaki), Tehran 1363, s. 62

128 Gerdizi, Zeynü'l-Ahbar (tash. Abdulhay Habibi), Tehran 1347, s. 20

129 İbni Batuta, Rahlet, Beyrut 1384, s. 39

130 Menhac Serac, Tabakat-ı Nasıri (tash. Abdulhay Habibi), Kabil 1342, s. 80

131 Abdurrezzak Semerkandi, Mutala-ı Saadeyn ve Mecami-i Bahreyn (tash. Abdulhüseyin Nevai), Tehran 1353, s. 363-364

132 Herevi, Herat'ın ticarî ve stratejik önemini belirtirken "Herat, emtiya ambarı, Horasan ve İran ise ticaret mallarının merkezidir" demektedir. Bkz. Seyfi Herevi, Tarihname-i Herat (tash. Muhammed Zübeyr Sadıki), Kalküta 1362, s. 163, 205-208

133 M. Mehdi Esterabadi, Dürre-i Nadire, s. 163 vd.

134 Zahireddin Muhammed Babür, Babürname, Kiyotu 1995, s. 204; James Baile Fraser, Nadir Şah (terc. Nasırülmülk), Tehran 1363, s. 19

XVII. asır başlarından itibaren batılıların bölgeye gitmeye başlamaları, Afgan kabileleriyle ilgili birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur. Mesela bir Hıristiyan keşiş Goetz, 1602'de Horasan üzerinden Hindistan ve Çin'e sefer yapmış, bu esnada Kabil ve Peşaver arasında Afgan kabilelerin kervanları yağmaladıkları ve yolcuları dağıttıklarını söylemiştir.[135] Bu keşişten on dört yıl sonra bu defa Richard Estil ve John Crater, Hindistan'dan İran'a geldikleri zaman, kervanların Multan ile Kandehar arasında geçerken Afgan (Putan) kabilelere haraç vermek zorunda kaldıklarını yazmışlardır.[136] Safevi dönemi'nde Afgan ismi tarihi kayıtlarda fazlasıyla yer alırken, Nadir Şah döneminden itibaren 1747'de Afganlılarla yapılan savaşlar dolayısıyla isimleri sıkça geçmiştir.[137]

2- Afgan Kabileleri

Hindikuş Dağları'nın bulunduğu bölge ve Horasan'ın doğusunda yaşayan Afgan veyahut Evgan kabileleri, X. asır İslâm tarih ve coğrafyacıları tarafından *"Peştun (Petan)"* olarak adlandırmışlardır. Hindliler "*Putan*" kelimesini genellikle Peştunlar için kullanmışlardır.[138] Konuştukları dil ise İran'ın doğusunda konuşulan dillerden sayılmıştır. Bundan önce açıklandığı üzere ırkları hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısmı İranlılardan sayarken, bir kısmı da Gılzai (Gılcai) kolunu Halaç Türklerinden saymıştır.[139] İbn-i Batuta ise Afganlıları İranlı kavimlerden saymıştır.[140] Efsanevi nesebnamelerde Afganlılar ve Afganistan ile ilgili anlatılan olaylar ve verilen bilgiler daha sonra tekrarlanmıştır. Afganlıların İsrailoğullarından veya İbrahim Halilullah'ın torunu Yakub'un neslinden geldikleri, soylarının Hz. Peygamber (s.a.v)'e ulaştığı rivayet edilmiş, Hoca Muhammed Abdal'ın Abdalilerin atası olduğu söylenmiştir.[141]

---

135 V. Gregorian, The Emergence of Modern Afghanistan, California 1969, s. 23; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 70

136 M. A. Fikret, a. g. m, s. 523

137 Mehdi Han Esterabadi, Cihanguşa-yı Nadiri (tash. Mani Kaşani), Tehran 1382, s. 5-13. Ayrıca bkz. İbrahim Esatehri, Mesalik ve Memalik (terc. İrec Afşar), Tehran 1347; Irvin Grotesbach, Coğrafya-yı Şehri der Afganistan (terc. Muhsin Muhsiniyan), Meşhed 1368

138 Babür, Tezek-i Babüri, Bombay 1308, s. 83

139 Jones Hanway, Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1367, s. 7. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, Gılzaileri İran'ın doğusunda yaşayan Kılıç (Kalaç) Türkleri olarak kaydetmiştir. Ancak Kılıç Türkleri ve yaşadıkları yerler hakkında bilgi vermemiştir. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e IV/1, s. 172

140 Hüseyin Şirazi, Tarih-i Dürraniyan, Tehran 1379, s. 5; M. Esadi, a. g. e., s. 68

141 H. Şirazi, a. g. e., s. 6; J. Hanway, a. g. e., s. 8

Afganistan'ı çalışan tarihçiler, Afgan kelimesini genellikle batıda oturanlar için kullanmışlardır. Herat ve Kandehar'da oturanlar ise Peştun ismiyle anılmışlardır. Aynı şekilde Pakistan'a sınır olan dağlık bölgelerde oturanlara da Peştun denilmiştir. Afganlı tarihçiler ise Peştun ve Afgan ismini birbirinin yerine kullanmışlardır. İranlılar Afgan, Hindliler ise Petân ismini kullanmışlardır. Araplar farklı bir biçimde Süleyman Dağı'na izafeten "*Süleymani* " ismini kullanmıştır. Multan dilinde dağlı manasına gelen "*Ruhile*" ismi Hindistan'ın kuzeyindeki kavimler için kullanmıştır.[142]

Herevi, XVII. asırda kaleme aldığı "*Mahzen-i Afgani*" adlı eserde, Peştunların şeceresini Hz. Davud (a.s)'a kadar götürmektedir.[143] Yahudilerin dağılmasından sonra Afgan'ın çocuklarının Gur Dağları'na yerleştiği, bunların reisi olan Kays zamanında islâmiyetin hızla aralarında yayılmaya başladığı kaydedilmiştir. Kays'ın Medine'ye gidip Hz. Pegamber (s.a.v) ile görüştüğü, bu görüşme sırasında Hz. Peygamber'in Kays'ın adını Abdurreşid olarak değiştirdiği rivayet edilmiştir.[144] Peştun tarihçilerinin iddia ettiği bu rivayet diğer tarihçiler arasında ilgi görmemiştir. Peştunların Hind-Avrupa kolu olan Aryenlerden geldikleri görüşü savunulmuştur.[145]

Bazı müellifler Herodot'un verdiği bilgileri doğru kabul ederek Peştunları "*Pektiyuke*" kabilesine mensup saymışlardır. Bugünkü Peştunları Hehamenşi kralı Darius zamanındaki Pektiyukalara bağlamışlardır.[146] Ancak bu iddiaların doğruluğu ispat edilemediği gibi Peştunların gerek islâm öncesi ve gerek sonrası aynı bölgede yaşadıkları görülmektedir.[147] Bazı tarihçiler ise Peştunların yaşadıkları bölgeleri Süleyman Dağları ile Sind nehrinin batısı olarak göstermektedirler.[148]

XIII. asırda Hindistan'a göç eden Peştunlarla birlikte bir kısmı Horasan'a yönelmiş, Afganistan'ın güneyine ve Belucistan'ın kuzeydoğusuna yerleşmiştir. XV ve XVI. asırlarda Kandehar, Kabil ve Peşaver'e yerleşenler olmuştur.[149]

---

142 M. Esadi, a. g. e., s. 68; Olaf Caroe, The Pathans, London 1964, s. 14-16

143 Nimetullah Herevi, Mahzen-i Afgani I, Dohak 1962, s. 110

144 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 68

145 Frizer-Tytler, a. g. e., s. 48; Bahadır Şah, a. g. e., s. 72

146 O. Ciru, a. g. e., s. 29. Ayrıca bkz. Mehdi Ferah, Tarih-i Siyasi-i Afganistan, Tehran 1314

147 M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 68. Hindistan'daki Peştunlar için bkz. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 70-72

148 F. Tytler, a. g. e., s. 49

149 Sultan Muhammed Dürrani, Tarih-i Sultani, Bombay 1298, s. 58. Afganistan şehirleri bazı tarihçi ve coğrafyacılar tarafından Horasan bölgesi olarak adlandırılmıştır. Siracü't-tevarih isimli eserde, Afganistan'ın İslâm öncesi isminin "Kabilistan ve Zebilistan" olduğu, islâmdan sonra ise batı taraflarının Kabil ve Kandehar

Moğolların Timur önderliğindeki yağma ve talan hareketlerinden nasibini alan Horasan ve diğer Afgan şehirleri, ticari ve iktisadi olarak kendilerini toparlayamamıştır. Yağmalanan tarım alanları verimsiz hale gelmiştir.[150]

Afganistan topraklarında yaşayan halk, tarihçilerin büyük bir kısmı tarafından *"Petân"* ve *"Peştû"* olarak adlandırılmıştır. Hindistan sınırlarında ve Batı Afganistan (Ogân-Aoghan)'da çıkan bu isim üzerinde batılı tarihçiler ittifak edememiştir. Batılı tarihçilerin bir kısmı Petan'ın Afganlıların esas ismi olduğunu ve yabancıların genellikle bu ismi kullandıklarını iddia etmişlerdir. Afganistan'ın asli unsurları için de aynı isim kullanılmıştır.[151] Afgan etnik yapısı hakkında bilgi veren kaynaklarda genel anlamda kullanılan Peştun ismi, özelde bütün Afgan kabilelerini karşıladığı ihtilaflı olmuştur. Peştun, Afganistan'daki belli bir etnik grubu ifade etmiştir.[152]

Afganistan'da esas iki büyük boyunu Abdali (Dürrani) ve Gılzai (Sykes, Gılzaî, H. Bellen ise Kılcı olarak isimlendirmektedir) boyları oluşturmaktadır. Bu kabileler genellikle Afganistan'ın doğu ve güneyine yerleşmiştir.[153] Hindikuş Dağları'nın kuzeyinde Özbekler, ülkenin merkezi yerlerinde Hazare-i Moğol, Kaymani, Aymak, Herat civarında Tacikler, Kabil'in doğusunda Dorvahanlar, dağların arasındaki derelerde ise eski Aryanilerden olan kâfirler yaşamaktadır. İncelediğimiz dönemdeki Afgan nüfusu 5.000.000 olup Afganlı ve Afgan olmayan olarak iki gruba ayrılmıştır. Afganlıların Yahuda neslinden geldikleri ve dağlara sürüldükleri nazariyesi kabul görmemiş, Aryani olan Afganlıların Hindistan'dan bölgeye geldikleri kaydedilmiştir. Afgan ve Özbekler sünni iken İranlı unsurlar ve Hezareler şiaya tabi olmuştur. Peştunlar, konuşma dili olarak kendi dillerini konuşurken edebiyatta Farsça'yı kullanmışlardır.[154]

2.1- Abdaliler

Afgan kabilelerinin en büyüğü olan Abdaliler M.Ö. 1000-500 yılları arasında İran'ın güneydoğusuna gelen Bakhteri göçü sırasında Hilmend,

---

ismiyle Horasan'ın doğusundaki İran topraklarının kastedildiği söylenmiştir. Ayrıca bölgenin önemli şehri olan Herat'ın "Reve" olarak adlandırıldığı, Ekber Şah zamanında Hindistan'a bağlandığı, Ahmed Şah Dürrani döneminde tekrar Afganistan olarak anıldığı bildirilmiştir. Abdulhay Habibi, Afganistan doğu ve batısının Toharistan'dan Hirmend, Kabil ve Horasan'a kadar uzandığını kaydetmiştir. Bkz. H. Şirazi, a. g. e., s. 6; Feyz Muhammed, Siracü't-Tevarih I, Kabil 1331

150 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 72

151 P. Sykes, a. g. e., s. 312

152 Mahmud Afşar, Tarih ve Zeban der Afganistan, Tehran 1369, s. 10

153 J. Hanway, a. g. e., s. 8; M. Esadi, a. g. e., s. 68

154 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Afşar Yazdi, Afganname, Tehran 1361

Kabil ve Sind nehirleri arasına yerleşmişlerdir. Bu dönem ile ilgili araştırmalar yetersiz olduğundan yerleştikleri alanları tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Hicri XII. asırdan itibaren Abdalilerden bahsedildiği görülmektedir.[155]

Abdal'a mensup manasına gelen *"Evdel"* ve *"Avdal,"* Herat'ta bağımsız devlet kurmuş olan Afgan kabilesi, Afganistan devletinin kurulmasıyla yaklaşık iki asır idareyi elinde bulundurmuştur.[156] Abdali isminin Abdal bin Terin bin Şerafeddin bin Serahben bin Kays'dan geldiğine ait bilgileri daha önce vermiştik.[157] Abdalilerin atası Çeştiyye fırkasının piri sayılan Hoca Ahmed Abdal (M. 966), *"şefkatli yoldan"* manasına gelen isimini kabileye isim olarak vermiştir.[158] Çeşti, kendisini Muhammed Arif Sere bin Kandehari olarak zikretmiştir. Herevi, onun 1566'da yaşayan *"Şeyhü'l- Meşayih-i Arifterin-i Evdel"* olarak tanıtmıştır. Ancak bilgileri veren Herevi, şahsın Abdalilerle bağlantısını kesin olarak kuramamıştır.[159] Abdaliler üzerine araştırma yapan bir kısım tarihçiler ise Abdali ismini eski dönemlere götürmekte, *"Heptelha"* ve *"Heyateleler"* ile irtibat kurmuşlardır.[160] Lockhart ve bir kısım tarihçi bu görüşe katılmamıştır.[161]

"Tevarih-i Hafız Rahmet Hani" ve 1767'de neşredilen *"Tevarih-i Afganiye"* de Timur'un oğlu Şahruh Mirza'nın Abdalilere Kandehar bölgesinde ikamet izni verdiği kayıtlıdır.[162] Tarih-i Merassa'nın yazarı Hoşhal Han'ın torunu Efdal Han, Mahzen-i Afgani ve Peştun rivayetlerini kullanmıştır.[163] Horasan ve Sind vadisine yerleşenlerin büyük topraklara sahip olduğu, Yusufzailerin Peşaver'in kuzeyine yerleştikleri, Ahmed Han ve Han Kecu'nun birlik sağlama gayretlerinin Babür tarafından sekteye uğratıldığı da kaydedilmiştir.[164]

Abdaliler, İran'ın başka devletlerle olan savaşlarında hep İran'ın yanında yer almışlardır. X. ve XI. asırda Safeviler ile Timurlular arasında Kandehar

---

155 Ebul Kasım Tahiri, Tarih-i Revabıt-ı Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz II, Tehran 1356, s. 60

156 H. Şirazi, a. g. e., s. 6; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 110

157 Nimetullah Herevi, Tarih-i Han-ı Cihanı ve Mahzen-i Afgani (tash. Seyyid Muhammed İmamüddin), Tehran 1382, s. 548-556

158 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 110; J. Hanway, a. g. e., s. 9. Ayrıca bkz. Sharon Turner, History of Anglosakson I, London 1823, s. 247

159 N. Herevi, a. g. e., s. 760 vd. Ayrıca bkz. Abdurrauf Bineva, Hutekiha, Kabil 1335

160 Muhammed Enver Neyer, Abdali, Saduzai, Dürrani, Kabil 1343, s. 70

161 Laurance Lockhart, Nadir Shah, London 1938, s. 110

162 Tevarih-i Rahmet Hani'nin el yazması nüshası British Museum No: 4488

163 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 73

164 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 74

üzerine çıkan savaşta İran'ın yanında savaşmışlardır. Ancak Safevi şahlarının Abdalilere karşı tavrı sürekli menfi olmuştur.[165]

Hindistan'daki Timur Devleti'nin kurucusu olan Zahireddin Babür, 1505-1525 yılları arasında en az beş defa Afganistan'a sefer düzenlemiş, 1522'de Kandehar ve Kabil'i fethetmiştir.[166] Afganistan'a yaptığı sefer sırasında Yusufzailerden Melikşah Mansur'un kızı Bibi Mübareke ile evlenmiştir.[167] Bu evlilik yoluyla bölgeye hâkim olmayı düşünmüşse de gerçekleşmemiş, Afgan mukavemeti devam etmiştir. 1525'te Peşaver havalisinden geçerek Panipat Savaşı'nda Hindistan'daki İbrahim Ludi'ye galip gelmiştir.[168]

Abdaliler kendi aralarında yedi gruba ayrılmıştır. Popelzai, Barekzai, Alizai, Nurzai, İshakzai, Açekzai ve Elikuzai olarak bölünmüşlerdir. Barekzailerden olan Muhammedzai kabilesi 1747'den 1978'e kadar Afganistan idaresine hâkim olmuş, Muhammed Davud hükümetinin 1978'deki sükûtuna kadar idarede kalmışlardır.[169]

Abdaliler 1600'e kadar bağımsız bir şekilde yaşarlarken, bu tarihte başlayan Özbek akınlarına karşı İran'ın himayesine girmişlerdir.[170] Herat'a yerleşmeleri konusunda iki görüş ileri sürülmüştür. Gregorian'a göre, Safevi hükümdarı Şah I. Abbas (1571-1629), bu güçlü kabileyi zayıflatmak amacıyla kabilenin büyük bir kısmını Kandehar'dan Herat'a nakletmiştir.[171] İkinci görüşü ortaya atan Lockhart ise Abdalilerin Gılzai baskısı sebebiyle Herat'a göç ettiklerini, yaylak ve kışlak arasında gidip geldiklerini söylemiştir. Ayrıca I. Abbas'ın 1597'de Popelzailerden Sadu isimli reisi Abdalilerin başına tayin ettiğini, 1622'de Kandehar'ı Moğollardan geri aldıktan sonra sultan ünvanını kullandığını iddia etmiştir.[172] Abdali ve Gılzailerin yerleşik hayatlarında Kandehar şehrinin önemli bir rol oynamıştır.[173] Bad-ı Gays havalisi yaylak, Esefzar bölgesi kışlak olarak kullanılmıştır.[174]Arap coğrafyacıların *"Errahc"* dedikleri bu şehir, İskender zamanında Yunan

---

165 Hüseyin Şirazi, a. g. e., s. 8; J. Hanway, a. g. e., s. 10

166 J. Hanway, a. g. e., s. 10

167 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 301

168 Babür, Hindistan'dan ziyade çok sevdiği Kabil'de ömrünü geçirmek istemiştir. Ölmeden önce yazdığı vasiyetinde burada defnedilmesini istemiştir. Bkz. M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 75

169 Vartan Gregorian, The Emergence of Modern Afghanistan, California 1969, s. 30

170 Henry Priestley, Mohammad Hayat Khan, Afghanistan and It's Inhabitants, Lahore 1981, s. 67

171 V. Gregorian, a. g. e., s. 44

172 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 111

173 J. Hanway, a. g. e., s. 10

174 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 19

şehri olarak kurulduğunu izah etmiştik. Ravzatü's-Safa'da ise Kandehar ismi Kert ismi ile ilişkilendirilmiştir.[175]

Babür, 1522'de Hindistan seferi öncesinde Kandehar'ı ele geçirmiş, oğulları ise Dehli tahtı karşılığında şehri Safevilere vermiştir. Kandehar böylece 1545'te Safevilerin eline geçmiştir. Bu tarihten 1648'e kadar iki devlet arasında (Babür-İran) el değiştirmişse de en son İran'ın hâkimiyetinde kalmıştır. 1616'da şehri gezen Doğu Hind Kumpanyası temsilcileri Richard Steel ve John Crater, şehir nüfusunun 15.000 olduğunu kaydetmişlerdir.[176]

Abdali ve Gılzai içtimai yapıları kabilevi olup hanların reisliğinde merkezi yönetim ile irtibat sağlanmıştır. Safevi idaresi de kabile reisleri aracılığıyla yönetimi sağlamıştır.[177] Abdali ve Gılzai içtimai tabakalaşmada beş gruba ayrılmıştır. Birincisi "Mellak" denilen büyük mülk sahipleri, ikincisi "Ruhaniyun" denilen ulema sınıfı olup halk nezdinde büyük itibara sahip olmuşlardır. Üçüncüsünü "Raiyet" denilen halk sınıfı oluşturmuştur. Dördüncüsünü "Hemsayegan" denilen Afgan olmayan sığınmacı komşular oluştururken, beşincisini "Gulaman ve Kenizan" denilen köle ve cariye sınıfı oluşturmuştur.[178]

Şah Tahmasb, 1545'te Kandehar'ı fetheden Humayun'a şehir idaresini vermiş, daha sonra Şah Abbas'ın eline geçmişse de ölümünden sonra Özbekler tarafından ele geçirilmiştir. Şah Cihan, 1634'te burayı tekrar ele geçirmiş, 1650'de II. Abbas tekrar alarak İran'a bağlamıştır.[179] Hindistan'ın Moğol sultanları defalarca şehri muhasara etmişlerse de alamamışlardır. Oreng Zîb, askerlerinin başına geçerek şehri muhasara etmesine rağmen başarılı olamamış, Şah Sultan Hüseyin'e kadar İran toprağı olarak kalmıştır.[180]

2.2- Gılzailer

Gılcai ve Gılzai ismiyle anılan Afgan kabilesi, ırki bakımdan başka unsurları da bünyesinde bulundurmuştur. Lockhart, Gılzailerin bir kısmının kendisilerini Halaç Türklerine bağladıklarını, diğer bir kısmının ise kendilerini Hz. Nuh'a bağladığını söylemiştir.[181] Bellew, Gılzailerin Kalaçlardan gel-

---

175 P. Sykes, a. g. e., s. 318; M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 95

176 M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 96

177 P. Sykes, a. g. e., s. 311-313

178 Muhammed Hayat Han, Hayat-ı Afgani, Lahor 1981, s. 114; Ahund Dervize, Mahzenü'l-İslâm, Peşaver 1346, s. 42; Guzareş Raci be Saltanat-ı Kabil II, Karaçi 1972, s. 27

179 J. Hanway, a. g. e., s. 11

180 Hüseyni Münşi, "Abdali," Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmi II, Tehran 1370, s. 389-392; J. Hanway, a. g. e., s. 11

181 L. Lockhart, a. g. e., s. 92

diklerini savunmuş, Raverty ve Longworth bunu kabul etmemiştir.[182] Buna sebep olarak Barthold ve Minorsky'nin Halaçların Karluklardan geldikleri ve Isık Gölü civarını yurt edindikleri yönündeki çalışmayı göstermişlerdir.[183] Gılzailerin Halaçlara mensubiyeti hakkındaki iddialar kesin olarak ispatlanamamıştır. Gılzailerin iki kolundan birinin *"Turan"* ismini taşıması, Türk asıllı olma olasılığını gündeme getirmiştir.[184] Uzunçarşılı, Gılzaileri *"Kılıç (Halaç)"* Türkleri olarak göstermiştir.[185] Gazneliler zamanında Afganistan'a gelerek devlet hizmetine girdiklerini savunmuştur.[186] Bunların Kabil ve Gazne'de sakin oldukları Pavel Hurne tarafından kaydedilmiştir.[187]

Gılzailerin İran kavimlerinden olduğunu iddia eden Abbas Kadıyani, bunların Kandehar'da göçebe hayatı yaşadıklarını söylemektedir. Kadıyani, Halaç Türkleri ile olan bağlantıları hakkında iddia edilenleri dile getirmektedir.[188] Halaçların Akhunlar döneminde mevcut olduklarını göz önünde tutan bazı tarihçiler, Halaç kelimesini Hindistan'daki Halaç Hanedanı'na bağlamakta, Gılzay veyahut Gılcay kelimesinin *"Hilzay"* dan geldiğini iddia etmektedirler.[189] Dames, Gılzailerin sahip oldukları özelliklerin Türk unsurları hatırlattığını, Gazneli ve Gur ordusunda çok sayıda Halaç olduğunun iddia etmektedir.[190] Zeki Velidi Togan ise Gılzailerin kendi aralarında *"Khalaci-Khilci"* isimlerini kullandıklarını ve Türklükleri ile iftihar ettiklerini iddia etmektedir.[191] Faruk Sümer, bu hususta görüşlerini açıklarken Gılzailerin Halaç neslinden olmadıklarını söylemektedir.[192] İncelediğimiz dönemde 100.000 aileden ibaret oldukları tahmin edilmiştir.

Gılzailer, I. Abbas döneminde (1587-1629) önem kazanmış ve Kandehar'daki Abdalileri Herat'a sürerek buraya yerleşmiştir. Kandehar, bu süre içerisinde İran ve Moğollar arasında gidip gelmiştir. Bu yüzden şehir idare-

182 N. Herevi, a. g. e., s. 23-25. Ayrıca bkz. H. W. Bellew, Afghanistan and the Afghans, London 1878

183 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 93-94. Ayrıca bkz. V. Minorsky, "Lehçe-i Türkî-i Halaç," Tahkikat-ı Şarki I/2, s. 426-435

184 M. L. Dames, "Gılzay," İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 1970, s. 771-772

185 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/II, Ankara 1988, s. 134

186 P. Sykes, a. g. e., s. 311-314

187 Paul Hurne, Tarih-i Muhtasar-ı İran (terc. Rızazade Şefak), Tehran 1349, s. 97

188 Abbas Kadıyani, Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran, Tehran 1376, s. 111-112; Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 5

189 M. Fuad Köprülü, "Halaç veya Kalaç," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi V/1, İstanbul 1991, s. 116

190 Longworth Dames, "Gılzey-Galzay," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 2000, s. 771

191 Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 150

192 Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1992, s. 42

cileri sık sık değişmiştir. Gılzailer bu dönemde Dehli ile sürekli çekişme halinde olmuştur.[193] Abdullah Han, 1698-1699 yılları arasında Kandehar idareciliği yaptığı sırada Gılzailerle pek iyi geçinmemiştir. Burası daha sonra Şah Âlem'in teşvikiyle Kabil'e bağlanmıştır. 1703'te Beluçlardan Mir Semender'in Kandehar'a saldırması sonucu şehir Safevi denetiminden çıkmıştır. Gürgin Han buraya gönderilerek şehrin tekrar hâkimiyete alınmasına çalışılmış, 1704'te harekete geçerek Kandehar'a ulaşan Gürgin Han ile buranın idarecisi Mir Veys arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Gürcü askerler ile Gılzailer arasında çekişmeler başlamıştır.[194] Mir Veys'in tutuklanarak İsfahan'a gönderilmesi durumu değiştirmiştir. Mir Veys, İsfahan'da kaldığı süre içerisinde devlet adamlarını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Safevi Devleti'nin zayıfladığı bu dönemde Gılzailer İran'a doğru siyaset icra etmeye başlamıştır.[195]

3- Safeviler Döneminde Afganlıların İran'a Yönelmeleri

Şah Abbas, 1597'de Abdalilerin Popelzai kabilesinden *"Sadu"* adlı kişiyi kabilenin komutanı tayin ederek *"Emir-i Afgane"* lakabını vermiştir.[196] İran'ın Herat muhasarasındaki yardımına karşılık da *"sultan"* ünvanını tevdi etmiştir. Sadu, bu imkândan istifadeyle kendi kabilesini Gılzailerin baskısından kurtarmış,[197] ancak Abdaliler ile Gılzailer arasındaki ihtilaf devam etmiştir. Sadu'dan sonraki Abdali reisleri de Safevilerden aynı lakabı almışlardır. Şah Süleyman zamanında Abdalilerin reisi Hayat Sultan Saduzai ile Herat maliye memuru arasındaki kavgadan memurun ölmesi üzerine Abdaliler Multan'a sürülmüştür.[198]

1694'te Safevi tahtına oturan Şah Hüseyin, devlet idaresinde aciz kalınca taşra yönetiminde kopmalar başlamış, idarede bulunan Feth Ali Han'ın Muhammed Bakır Meclisi'nin tesirinde kalarak mezhep mutaasıplığına kapılması işleri iyice karıştırmıştır.[199] Şah Hüseyin'in de aynı düşünceyi taşı-

---

193 Şah I. Tahmasb, 1556'da Kandehar'ı Moğolların elinden almışsa da aynı yıl Ekber Şah tarafından geri alınmıştır. I. Abbas, 1622'de şehri Cihangir'den almış, ancak on altı yıl sonra geri alınmıştır. Şah II. Abbas, 1648'de tekrar Kandehar'ı ele geçirmiştir. Bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 95

194 J. Hanway, a. g. e., s. 12; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 96-98

195 J. Malcom, a. g. e., s. 314; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 99

196 Azizeddin Fofelzai Vekili, Timur Şah Dürrani I, Kabil 1346, s. 22; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 110

197 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 111

198 H. Şirazi, a. g. e., s. 7

199 J. Hanway, a. g. e., s. 13. Muhammed Bakır Meclisi (1627-1699), mutaasıb bir şii olarak şöhret kazanmış, sünnilere karşı çok sert bir muhalefet yürütmüştür. Bkz. L.

ması, sünni tebanın tepkisine sebep olmuştur. O sırada Kandehar'a hâkim olan sünni Gılzailer, Dehli hükümdarı Şah Âlem'in desteğini alarak İran'a muhalefet bayrağını açmıştır.[200] Safevi idaresi, Beluçların bölgeyi yağmaları üzerine yeni Müslüman olan Gürcü Georgi Vahtenak (Gürgin Han)'ı 1704'te *"Şah Nevaz Han"* ünvanıyla Kandehar'a göndermiştir.[201] Vahtenak, Kandehar'da Devlet Han'a muhalif olan Abdali ve Gılzailerin önderliğini yapan Mir Veys ile irtibata geçmiştir. Muhalif Abdali reisleri Devlet Han'ı ve oğlunu Safa şehrinde yakalayarak Gürgin Han'a göndermiştir. Gürgin Han, onları katlettikten sonra Kandehar'da vahşi yüzünü göstermeye başlamıştır. Abdali reislerinin çoğunu esir alarak İran'a göndermiş,[202] Gılzaileri ise kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bunu sağlamak için de Mir Veys'i Kandehar'a idareci tayin etmiştir.[203]

Mir Veys, Şah Âlem Han'ın ve Nazu Sultan'ın oğlu olup anne tarafından Gılzai reislerine dayanıyordu. Bu yönüyle Gılzailer arasında idarecilige en yakın kişi olarak görülüyordu.[204] Gürgin Han, Gılzai-Abdali nifakını körüklemek için Veys'i kelanter (idareci) tayin etmek istedi.[205] Mir Veys, başlangıçta bu teklifi kabul etmek istemedi. Tarihçilerin izzetli ve akıllı bir devlet adamı olduğuna dair üzerinde ittifak ettikleri Afgan reisi, Gürgin Han'ın oyununa gelmedi.[206] Bunun üzerine Mir Veys aleyhine

---

Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi ve Eyyam-ı İstila-yı Afgane der İran (terc. Mustafa Kuli İmad), Tehran 1343, s. 81-84; Ali Cafer Por, Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977, s. 41

200 Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi II, Ankara 1987, s. 347. Şah Sultan Hüseyin, 1698'de Abdullah Han'ı Kandehar idaresine tayin etmiş, fakat halkın bu idareciden memnuniyetsizliği ile ilgili şikâyetlerini kaale almamıştır. Bundan istifade eden Gılzailer, Şah Âlem ile birleşip Safeviler aleyhinde çalışmaya başlamışlardır. Şah Âlem Han, Safevilerin zayıflığını düşünerek Kandehar'ın Hindistan'a bağlanmasını talep etmiş, bu talebi reddeden Safevi idaresi hiçbir önlem almamıştır. Bkz. A. C. Por, a. g. tez, s. 42; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 97

201 J. Krusinsky, a. g. e., s. 30; J. Hanway, a. g. e., s. 14; A. Ateş, a. g. tez, s. 16. Giorgi Vahtenak (Giorgi XI), Bagrat hanedanının Mohran koluna mensuptu. 1676'da babasının yerine Kert tahtına oturmuş, 1688'de Şah Süleyman tarafından mağlup edildikten sonra 1691'de tekrar görevine iade edilmiştir. Dört yıl sonra isyan edince üzerine Kelb-i Ali Han gönderilerek itaate alınmıştır. Bu olaydan sonra İsfahan'a gelerek İslâm dinine girmiş ve affedilerek Şah Nevaz ünvanıyla Kandehar'a vali tayin edilmiştir. Bkz. A. C. Por, a. g. tez, s. 42

202 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 4

203 J. Hanway, a. g. e., s. 14; M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 97

204 Abdurrauf Bineva, Tarih-i Hutekiha, Kabil 1335, s. 10

205 A. Bineva, a. g. e., s. 13; Guy Le Strange, Don Juan-ı İran (terc. Mesud Recebniya), Tehran 1338, s. 208

206 İsa Sıddık, Tarih-i Ferheng-i İran, Tehran 1338, s. 237

İsfahan'a bir rapor gönderen Gürgin Han, onu saf dışı etmeye çalıştı. Safevi idaresi Kandehar'a bir heyet göndererek Gürgin Han'ın oyununa geldi ve onu Kandehar'dan İsfahan'a sürdü.[207]

Veys, İsfahan'da bulunduğu sırada Safevi idaresinin durumu iyice zayıflamış ve devletin yapısı sarsılmaya başlamıştı. Mir Veys, bunu fırsat bilerek Afganistan'a dönüp Gürgin Han muhalifleri ile birlikte faaliyetlere girişti.[208] Servet ve kabiliyetini kullanarak Şah Hüseyin'den Mekke'ye gitme izni almayı başardı.[209] Mekke'de sünni ulema ile istişareden sonra şia idaresine itaat etmeme konusunda bir fetva ile döndü.[210] Veys, İran'da bulunduğu sırada I. Petro'nun anlaşma için İran'a gönderdiği elçi ile görüştü. Görüşmede İran'ın Gürcistan ve Ermenistan'ı almak istediğini söyleyerek Gürgin Han'ı hedef gösterdi. İran, durumun farkına varmışsa da kendi ülkesindeki Gürcü şehzadeyi mazul ve merkeze çekmek istemiyordu.[211]

Mir Veys'in İran'daki Rus elçi ile görüşmesi, İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirdi. Fransa, İsfahan'da daimi elçilik kurarak katoliklerin hamisi gibi davranmaya çalıştı. Rus elçinin yardımıyla Israel Ori adındaki Ermeni temsilci birçok Ermeni tüccarın İran pazarına girmesine yardımcı oldu.[212] Rus elçinin bu davranışları saray erkânı arasında korkuya sebep oldu. Aynı korkuyu menfaatleri zedelenen Fransız temsilci de yaşamaya başladı. Bu sırada çıkartılann bir şaiyaya göre, Rus elçinin beraberinde İran'a Ermenileri getirdiği, bunların başkente yerleştirildiği ve zamanı gelince de tahtı ele geçirmek istedikleri söylendi. [213]

Mir Veys, İran'daki Rus elçinin Gürgin Han ile birlikte harekete geçip Safevi tahtını ele geçireceği konuşulmaya başlanınca 1708'de Kandehar'a

---

207 J. Hanway, a. g. e., s. 15; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 98

208 Muhammed Kazım, Name-i Ara-yı Nadiri, Defter-i Evvel, Moskova 1960, s. 136-175

209 P. Sykes, a. g. e., s. 314. Mir Veys, İsfahan'da bulunduğu sırada devlet adamları arasındaki anlaşmazlığı ve çekişmeyi gördükten sonra Gürgin Han'ı kötülemeye başlamıştır. Onun merkeze karşı isyankâr davrandığını ve Hıristiyanlığa bağlılığının devam ettiğini söylemiştir. Bu davranışıyla şahın gözüne girmiş ve Mekke'ye gitme izni almıştır. Bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 100

210 J. Krusinsky, a. g. e., s. 46; J. Hanway, a. g. e., s. 15-16

211 M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 99

212 J. Hanway, a. g. e., s. 24. İsrael Ori, İran'ın Kupanlu yöresinde Ermeni aileden doğmuştur. Avrupa'yı gezmiş, Rusya ve Avusturya devletlerinin hizmetinde bulunmuştur. Rus çarının elçisi olarak İran'a geldiğinde, Ermeni kral hanedanına mensup olarak verasete ortak olduğunu iddia etmiştir. Bkz. John Malcom, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362, s. 300-314

213 J. Hanway, a. g. e., s. 25-29

geri gönderildi.[214] Kandehar'da iyi karşılanan Mir Veys, kendi kabile reisleri ve Beluç ileri gelenleriyle görüşerek Gürgin Han'ın bertaraf edilmesinde anlaştı. Gürgin Han'ı görevden alma iznini haiz gizli bir yazı kendisine verilmişti.[215]

Gürgin Han, Veys'in Kandehar'a dönüşünden huzursuz olarak intikam almak istemiş, fakat başarılı olamamıştır. Mir Veys, Afgan aşiret reisleriyle görüşüp Gürgin Han'ın Müslümanlığının ihtilaflı olduğu yönünde bir karar alınmasını sağlamıştır.[216] Malkum ve Hanway, Mir Veys'in Gürgin Han'ı Kandehar dışındaki Şeyh Köyü'ne davet edip yanındakilerle birlikte içki içtirdikten sonra katlettiğini kaydetmişlerdir.[217] Gürgin Han'ın 1709'da Mir Veys'in güzel kız kardeşi ile evlenme tuzağına düşerek katledildiğine dair iddialar da ortaya atılmıştır. Gürcü şehzadenin elbisesini giyip atına binen Mir Veys, kaleye doğru giderek İranlı askerleri aldatmış ve hepsini katletmiştir.[218] Kandehar'da bulunan Gürcistan süvarilerinden 600 kişi katliamdan kurtulmuş, Horosan'a gelerek durumu İran'a bildirmişlerdir.[219] Tarih-i Sultani yazarı Sultan Muhammed Han Barekzai, Beluçların Safevi iktidarına karşı isyanında Mir Veys'in Gürgin Han'ı öldürdüğünü söylemiştir.[220]

Mir Veys'in Kandehar'a giriş tarihi ihtilaflı olup 1707, 1708 ve 1709 yılları verilmiştir. Lockhart, Mir Veys'in 1709'da Kandehar'ı ele geçirdiğini söylemiştir.[221] 1707'de Hindistan Babür hükümdarı Oreng Zib'in ölümüyle devletinin zayıflaması Safevilerin karışıklık içinde bulunması Mir Veys'in işini kolaylaştırmıştır. Sünni ulemanın ve aşiret reislerinin desteğini alarak İran'daki merkezi idareden ayrılmak için teşebbüse geçmiş, ayrılma isteği bir mektup ile İsfahan'a bildirilmiştir.[222]

---

214 J. Krusinisky, a. g. e., s. 47-49

215 Mirza Mehdi Han Esterabadi, Tarih-i Nadiri, Tebriz 1266, s. 4; A. Bineva, a. g. e., s. 39

216 Cemaleddin Esedabadi (Afgani), Tetimmetü'l-Beyan fi Tarih-i Afgan (terc. Muhammed Emin Hugiyani), Kabil 1308, s. 77; J. Melison, History of Afghanıstan, London 1879, s. 22

217 J. Hanwy, a. g. e., s. 17-22; J. Malcom, a. g. e., s. 606; A. C. Por, a. g. tez, s. 44

218 Josef Apisalaimian, Vakıat-ı Mir Veys ve Şah Hüseyin, Revan Köşkü Ktp. nr. 1487, vrk. 12/a; P. Hurne, a. g. e., s. 97

219 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 2-8

220 Sultan Muhammed Han Barekzai, Tarih-i Sultani, Bombay 1881, s. 70-73; J. Hanway, a. g. e., s. 30-36

221 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 107; P. Sykes, a. g. e., s. 315

222 J. Hanway, a. g. e., s. 37; A. Bineva, a. g. e., s. 58-64

Şah Sultan Hüseyin, Muhammed Cami'yi elçi olarak Kandehar'a göndermiş, fakat elçi esir alınarak zindana atılmıştır. Arkasından ikinci elçi de rehin alınarak İran ile savaş hazırlığına başlanmıştır. Diplomatik yollardan ümidini kesen İran, 1710'da Gürgin Han'ın yeğeni Keyhüsrev komutasında 12.000 kişilik kuvveti isyancı Afganların üzerine göndermiştir.[223] Mir Veys, 5.000 kişilik kuvvetiyle Kandehar'a kapanarak zahire depolamaya başlamıştır. İran ordusunun yiyecek bulamaması için etrafı yakıp yıkmıştır. Kışın ve açlığın tehdidi altında kalan Keyhüsrev, muhasarayı kaldırmak zorunda kalmıştır.[224] Ancak geri dönüş esnasında takip edilerek ordusunun büyük bir kısmı ile birlikte öldürülmüştür.[225] Bundan sonra İran'ın göndermiş olduğu dört orduyu yenerek hâkimiyetini Ferah'a kadar genişletmiştir.[226]

Kabil idaresi, İran'ı hafife almaya ve bu ortamı kullanmaya çalışırken, Mir Veys daha da ileri giderek Afganlıların şii İranlıları cezalandıracaklarını söylemiştir. Şah Sultan Hüseyin, savaştan başka bir çare olmadığını anlamış, ancak Horasan'da çıkan isyanın genişlemesi, Mir Veys üzerine yapılacak yapılacak seferi engellemiştir. Mir Veys bu durumdan istifadeyle güç ve nüfusunu artırmıştır.[227] 1711'de Veys'in üzerine gönderilen Muhammed Zaman komutasındaki ordu başarılı olamamıştır.[228] İki zaferin sonucunda gücü iyice artan Mir Veys, Kandehar'a hâkim olmuştur. İran, Veys'in üzerine başka bir ordu göndererememiş, onunun 1715'teki ölümüne kadar Kandehar idaresi yedi yıl elinde kalmıştır.[229]

Mir Veys'in geride kalan iki oğlundan birisi olan Mahmud'dan önce amcası Abdullah 1715'te idareyi ele geçirmiştir. Abdullah, İran ile barışmak için bir elçisini İsfahan'a göndermiştir.[230] Abdullah'ın öne sürdüğü şartlar içerisinde İran'ın vergi ve haraçtan vazgeçmesi, Kandehar üzerine hiçbir yabancı kuvvet göndermemesi ve kendi ailesinden birisinin idareci tayin olunması yer almıştır. Mahmud, amcasının bu teşebbüsünü görünce

---

223 J. Apisalaimian, a. g. e., s. vrk. 3/b; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 103; P. Sykes, a. g. e., s. 316-317

224 J. Krusinisky, a. g. e., s. 57; J. Hanway, a. g. e., s.38-43

225 J. Malcolm, savaşta 20.000 İran askerinden 800 kişinin kurtulduğunu kaydederken, Lockhart bu sayıyı birkaç yüz kişi olarak belirtmiştir. Bkz. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 106; A. C. Por, a. g. tez, s. 44

226 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 14; Lockhart, a. g. e., s. 89; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 102; J. Hanway, a. g. e., s. 44

227 J. Hanway, a. g. e., s. 45- 48; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 103

228 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 17; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 104

229 M. Mehdi Han, a. g. e., s. 3; Lockhart, a. g. e., s. 107; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 104

230 J. Hanway, a. g. e., s. 48

kendisinin bertaraf edilmek istendiğini anlamıştır. Bunu üzerine amcası Abdullah'ı ve kırk adamını 1717'de öldürmüştür.[231] Kendahar'daki Gılzai reisleri toplanıp Mahmud'u başa geçirmişlerdir.[232]

4- Herat'ta Abdalilerin İran'a Yönelmeleri

Gılzai reisi Mir Veys'in Kandehar'daki faaliyetleri diğer sünni Afgan kabileleri harekete geçirmiş ve İran'a karşı isyana teşvik etmişti. Bu kabilelerden en önemlisini Hayat Sultan ile birlikte Multan'a sürülenlerden geriye kalan Herat'taki Abdali kabilesi oluşturmaktaydı.[233] Veys'in isyanından sonra Hayat Sultan'ın oğlu Abdullah Han, 600 kişilik kuvvetle İranlı komutan Keyhüsrev Han'a yardıma gitmişti.[234] Fakat isyancılar Keyhüsrev'i öldürünce Abdullah Han yanındakilerle birlikte Herat'a gelmişti. Bu sırada Herat'a hâkim olan Abbas Kuli Han Şamlu, Abdalilere saldırarak Abdullah Han ve oğlu Esedullah'ı zindana attı.[235] Abbas Kuli Han'ın kızılbaşlara kötü davranmasıyla isyan çıkması, durumu değiştirdi. Kızılbaş isteği doğrultusunda Herat idaresine Cafer Han Ustaclu getirildi. Bu sırada Abdali yardımından istifade eden Abdullah ve oğlu Esedullah zindandan kaçtı. Abdullah Han, Abdali kışlağından hareketle Esefzar ve Herat'a saldırdı.[236] Herat hâkimi Cafer Han Ustaclu, Meşhed'i elinde bulunduran Mansur Han (Şahseven)'ın yardımına başvurdu. Mansur Han, Ebyurd komutanı Baba Ali Beg komutasında ordu göndermişse de Abdaliler onu savaş meydanında öldürdü. Herat'ı muhasara eden Abdali kuvvetleri ganimetleri paylaştı.[237] 1717'de Muhammed Zaman Han tarafından başlatılan Herat muhasarası, halkın Abdalilere katılması ve kale kapılarını açmaları, Cafer Han Ustaclu'nun yenilmesine sebep oldu.[238] Abdaliler esir aldıkları kızılbaşları askerleri öldürdü.[239] Mervi'ye göre, Cafer Han kendisi ka-

---

231 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 106-108; J. Malcolm, a. g. e., s. 200

232 J. Hanway, a. g. e., s. 49; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 106; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 109

233 M. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul 1989, s. 405

234 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 17

235 M. M. Esterabadi, Cihanguşa-yı Nadiri, s. 22; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 19

236 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 20; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 106; J. Hanway, a. g. e., s. 50

237 Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I (tash. Muhammed Emin Reyahi), Tehran 1364, s. 20; Serveş Tecelli Bahş, Nadir Şah, Tehran 1346, s. 6; J. Hanway, a. g. e., s. 51

238 J. Hanway, a. g. e., s. 52; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 19-21; P. Sykes, a. g. e., s. 318

239 Abdullah bin Lütfullah Hafız Ebru, Coğrafya (tash. Mayel Herevi), Tehran 1349, s. 19; M. Mehdi Esterabadi, a. g. e., s. 6-8

leyi Abdalilere teslim etmişti.[240] Savaşın meydana geldiği tarih konusunda Mervi ile Maraşi arasında ihtilaf vardır. Maraşi 1716 tarihini,[241] Mervi ise geriye giderek 1710 tarihini vermektedir.[242] Bu sırada Abdaliler, kızılbaşları Herat'tan sürdükten sonra Kuhsan topraklarını ele geçirdiler. Arkasından Cam, Lenger, Zuzen ve Meymend'i aldılar. Ferah toprakları Esedullah tarafından fethedildi.[243]

Abdali reisi Esedullah, bağımsızlık için Horasan'ı Özbek kuvvetleriyle yağmaladı. 1719'da Safî Kuli Han komutasındaki 30.000 kişilik İran ordusu Herat'a doğru hareket ederek yolda 12.000 kişilik Özbek ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta İran kuvvetleri galip geldi.[244] Esedullah Han, beraberindeki 15.000 kişilik kuvvetiyle İran'a karşı savaşmaya başladığı sırada İran ordusu içerisinde yanlışlıkla topçuların ateş açması, Afganlıların zafer kazanmasını sağladı. Bu zafer ile birlikte Gılzailerden sonra Abdaliler de bağımsızlığa kavuşup İran'ın doğu sınırına hâkim oldular. Abdalî-Gılcaî ilişkilerinin bu dönemde dostane olduğu görülmektedir. [245]

Abdaliler 1710'da Herat'ta bağımsız bir devlet kurduktan sonra[246] 60.000 civarındaki Abdaliyi Herat'a yerleştirdi.[247] Ancak Mansur Han'ın Herat yenilgisini hazmedemeyen Safeviler, Feth Ali Han Türkmen komutasında 40.000 kişilik orduyu Herat üzerine gönderdiler. Kafirkale (İslâmkale)'de meydana gelen savaşta Abdali kuvvetleri geri çekildi. Feth Ali Han'ın takibinden kurtulmak için geriye dönüp İran ordusuna saldıran Abdaliler galip geldi.[248] Mervi, bu savaşta ölen İran askerlerinin sayısını 30.000 olarak vermektedir.[249] Karışıklıktan istifade eden Kandehar hâkimi Mahmud Gılzai, harekete geçerek Ferah'ı ele geçirdi. Abdali reisi Esedullah Han, bu hare-

---

240 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 21

241 John R. Pery, Kerim Han Zend (terc. Ali Muhammed Saki), Tehran 1365, s. 11; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 22

242 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 21

243 M. M. Esterabadi, a. g. e., s. 22-24. İran, içerisinde bulunduğu zor durumdan kurtulma ümidiyle Rusya'nın kendisine dayattığı ticaret anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. 1717'de imzalanan anlaşmayla ipek kumaşı ticareti Rusya lehinde gelişmiştir. Karşılığında hiçbir şey elde edemeyen İran'ın Afgan işgali arefesinde böyle bir anlaşmaya zorlanması, Rusya'nın emellerini açıkça ortaya koymuştur. Anlaşma için bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 119-125

244 P. Sykes, a. g. e., s. 318; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 22-24

245 J. Hanway, a. g. e., s. 52-53; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 108; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 113-114

246 Louis Dupree, Afghanistan, New Jersey 1973, s. 324

247 Laurance Lockhart, Nadir Shah, Lahor 1976, s. 7; M. K. Mervi, a. g. e., s. 22

248 M. M. Esterabadi, a. g. e., s. 7; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 22

249 J. R. Perry, a. g. e., s. 11; M. K. Mervi, a. g. e., s. 22

keti kabullenmeyerek Mahmud'a savaş açtı. 1720'de Ferah ile Daver arasındaki Dilaran'da meydana gelen savaşta Esedullah Han öldürüldü.[250] Ferah'ı fethedemeyen Mahmud ise Kandehar'a döndü. Abdalilere karşı galip gelen Mahmud Gılzai, Safevi tepkisini azltmak için bir mektup yazarak bunu Safevi şahının devleti için yaptığını söyledi. Ayrıca İsfahan'dan Horasan'a gelecek olan İran ordusu ile Abdalileri yenilgiye uğratacağını bildirdi. Bununla yetinmeyerek Kandehar'dan Herat'a geldi. Safevi Devleti, Mahmud'a kılıç ve hilat gönderip ona *"Hüseyin Kuli Han"* ünvanını verdi.[251]

Safevilerin inkırazını hızlandıran olaylardan biri de kuzeydeki Dağıstan ve Şirvan halkının merkeze karşı isyanlarıydı.[252] Bu isyanlara tesir eden faktörlerin başında şianın sünnilere karşı hâkimiyet mücadelesiydi.[253] Safevi hükümdarı Şah Abbas döneminde Dağıstan *"Şemhali"* ve *"Gazi Kumuk Beyi"* ne ödenen yıllık 1000 tümen paranın Şah Hüseyin tarafından kesilmesiydi.[254] 1721'de harekete geçen 15.000 kişilik Dağıstan kuvvetleri Şirvan'a saldırıp burayı ele geçirdi.[255] Bununla birlikte asıl tehlike Gılzailerin İran'a yönelmesiydi. Mahmud Afgan, Abdalileri bertaraf ettikten ve Hezareleri yanına çektikten sonra İran'ın içerisinde bulunduğu karışıklıktan istifadeyle harekete geçti.[256]

5- Mahmud Gılzai (Afgan)'nin I. İran Seferi (1721)

Krusinisky, Afgan istilası öncesinde şahın etrafındaki devlet görevlilerinin durumunu şöyle açıklamıştır. "... Şah'ın münzevi bir hayat yaşadığı, umumi işlerde güzellikleri beğendiğini ve bu sıfatlara haiz bir hükümdar olduğunu, padişahlığın gerekli kıldığı zaruretlere sahip olmadığını etrafındakiler çok iyi bilmektedirler. O hoş tabiatlı ve saf bir adamdı. Her şeye tahammül ettiği için merkezdekileri cezalandırmazdı. Şerli ve suçlu insanlar bunu fırsat bilip davrandıklarından iyi insanların adaleti de elden gidiyordu..."[257]

---

250 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 28; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 29

251 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 116

252 J. Hanway, a. g. e., s. 54; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Siyaseti, İstanbul 1979, s. 94; A. Ateş, a. g. tez, s. 21

253 Küçük Çelebizade İsmail Asım, Tarih, İstanbul 1282, s. 21

254 Şemhali, Dağıstan'da kullanılan bir idare şeklinin ismidir. Bkz. C. Gökçe, a. g. e., s. 90-92

255 C. Gökçe, a. g. e., s. 91; Şerafettin Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul 1961, s. 100

256 J. Hanway, a. g. e., s. 55-58; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 126; Gondesang, Ahmed Shah, London 1959, s. 45

257 P. Sykes, a. g. e., s. 320

İran tarihinde Şah II. Abbas'ın vefatından sonra ülkenin dağılma süreci de başlamıştır. Ondan sonra tahta oturanlar ülkenin kötü gidişatını durduramamış, bir taraftan merkezi hükümete karşı isyanlar çoğalmaya başlarken, diğer taraftan dış müdaheleler artmaya başlamıştır. Bütün bu olumsuzluklar içinde 1694'te Şah Sultan Hüseyin tahta oturmuştur.[258] Başlangıçta idareciliğe yakışır bir tutum içerisinde iken daha sonra çevresindekilerin etkisiyle zevk ve eğlenceye dalmıştır. Zayıf nefisli ve hurafelere inanması onu devlet işlerinden uzaklaştırılmıştır. Bundan sonra saray işleri nüfuzlu idarecilerin tekeline geçmiştir.[259]

Şah Sultan Hüseyin tahta oturduğu sırada en büyük talihsizlik kuzeyden gelen Afgan istilası ve İran üzerinden Basra Körfezi ve Hindistan'a ulaşmayı amaçlayan Rus Çar'ı Petro'nun yükselişi olmuştur. Petro, İran'ın inkırazı ile Basra Körfezi'ne ulaşıldıktan sonra Suriye limanlarına kadar olan eski ticaret yolunun ele geçirilmesini vasiyet etmişti.[260] Şah Hüseyin,

---

258 J. Malcom, a. g. e., s. 302-313. Bkz. D. Cerceau, Sükût-u Şah Sultan Hüseyin (terc. Veliyullah Şadani), Tehran 1364, s. 30

259 J. Krusinisky, Tarih-i Afgan (terc. İbrahim Müteferika), İstanbul 1277, s. 13-14; Gulam Muhsin Muktedir, Neberdha-yı Buzurg-ı Nadir Şah, Tehran 1337, s. 1; Abdurrahman Ateş, Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı- İran Mücadeleleri (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2001, s. 14

260 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 2. Rus Çarı I. Petro, kendisinden sonra gelecek olanların güneyde İdil Nehri'ne kadar yayılmalarını istedikten sonra vasiyetnamesini şu şekilde sıralamıştır:

1. Rus devleti üzerine vaciptir ki, ordusunu her zaman kınından çıkan kılıç gibi savaşa hazır tutmalıdır. Rus milleti de kendisini daima cengâver düşman karşısında maliyenin ıslahı ve gelirlerin arttırılmasına çalışmak savaş levazımı ve teçhizatını hazır etmeli, savaş esnasında öldürmeye istekli olmalıdır. Rusya sulh ve sükûnet zamanında teçhizat ve yeteneğini güçlü tutmalı, gaflet anında çıkabilecek savaşlarda zor durumlara düşmemek için hazır olmalıdır.

2. Savaş zamanında muhtelif milletlerin vasıta ve araçlarından faydalanmak, Avrupalı eğitimcilerin ülke içerisine dikkatlerini celbetmek ehemmiyetlidir. Çünkü sulh zamanında bunların bilgi ve tekniğinden istifade etmek, onları cezbetmek önemlidir. Rus milleti yabancı usul ve teknikleri kendi ülkesinin menfaatine çevirmelidir.

3. Fırsat zamanlarında tıpkı bir avcı gibi (sağ ve solundan faydalanmaya çalışan) hareket edilmeli, Avrupa'daki karşılıklardan ve özellikle Almanya'nın durumundan istifade edilmelidir.

4. Lehistan'ın içişlerine müdahale edilerek buradaki devlet büyüklerine rüşvet verilmeli ve Rusya'ya celb edilmeleri sağlanmalıdır. Fitne ve fesadın burada yayılmasına çalışılmalı, buradaki idarecilerin Rusya tarafından seçilmeleri sağlanmalı ki, Rusya'nın bunları himaye etme bahanesiyle hareket etmesi sağlanmalıdır. Fitne ateşinin sönmemesi için çalışılmalı, ülkenin birliği taksim ile bozulmalıdır.

bu iki tehlike karşısında devletini iç karışıklıktan kurtaramadığı gibi Mahmud Afgan'ın istila hevesini de kıramamıştır.[261]

---

5. İskandinav ülkelerinden İsveç işgal edilmeli, ikmaller yapıldıktan sonra savaş açılmalıdır. Bölgenin diğer güçlü devleti Danimarka ile ihtilaflara girmesi sağlanmalıdır.

6. Rus imparatoru ve oğulları, Alman hükümdarı ailesinden olan hanımlarını kontrol etmeli, onlardan istifadeyle Almanya'nın işlerine müdahale etmeli ve nüfuzlarını arttırmalıdır.

7. İngiltere devleti denizlerde büyük bir güce sahip olduğundan bu devlet ile ittifak yapmak ve yardım münasebetleri kurmak Rusya için gereklidir. Diğer devletlere tercih edilmelidir. Ticaretin gelişmesi ve Rus mallarının bu ülkeye ihracı, İngiliz tüccarlarının Rusya ile ticaret yapmaları sağlanmalı, İngiliz parasının ülkeye girişine çalışılmalıdır.

8. Rus donanmasının Baltık ve Karadeniz yönünde gelişmesi için günden güne çalışılmalıdır.

9. İstanbul ve Hindistan'a yaklaşmak bir görevdir. Çünkü İstanbul'a sahip olan bütün dünyaya müstevli olur. Bunun için Osmanlı ve İran Devleti ile sürekli savaşıp Karadeniz'i zabdetmelisiniz. Bu teşebbüslerle Karadeniz'de gemi atölyeleri kurmalı ve Baltık'a takviye yapılmalı. Bu dönemde İran'ın zayıflığı ve yok olması mümkün olduğu için en kısa zamanda Basra Körfezine ulaşmalısınız. Şam'a kadar ulaşan doğu ticareti kontrol edilmeli ve Hindistan'a yaklaşılmalıdır.

10. Rusya, Avusturya ile ittifak halinde olmalı, onların menfaatlerini kollamalı ki Almanya üzerinde nüfuz kurabilsin. Fakat gerçekte Avusturya'nın Alman prensliklerleriyle düşman olmasına çalışılmalı, prensliklerin Avusturya ile düşmanlıkları teşvik edilmeli, onların çekişmelerinden sonra Rusya'dan yardım istenirse Rusya'nın menfaatlerine uygun devlete yardım edilmeli ve nihayetinde hâkim olunmalıdır.

11. Avusturya hükümdarlarını Osmanlıları Avrupa'dan atmaları konusunda teşvik ediniz ve İstanbul'u fethe yöneltiniz. Böylece Osmanlı Devleti sürekli savaş içinde olacak ve Rusya'nın bu devletin topraklarında yayılması kolaylaşacaktır.

12. Osmanlı Devleti ve Lehistan'ın sınırları içerisinde dağınık halde bulunan ve Rusya'nın kiliselerine bağlı olmayan ortodoksları birleştirmek ve Rus himayesine almak gerekir.

13. İsveç halkını dağıttığınız, İran'ı mağlup ettiğiniz, Lehistan'ı himayeye aldığınız ve Osmanlıyı zabdettiğiniz zaman ordularınızı toplayıp Karadeniz ve Baltık'ın güvenliğini sağlayın. Bundan sonra dünyayı örten Fransa ve daha sonra Viyana sarayı ile taksim ediniz. Eğer bu devletlerden biri maksadınızı kabul ederse onun da dostça geçininiz ve diğerinin yok olmasını sağlayınız. Sonunda eğer diğer devlet geri kalmışsa onunla savaşınız ve Avrupa'da Rus yayılmasını sağlayınız.

14. Farz-ı mahal bu iki devletten hiçbiri sizin teklifinizi kabul etmezse bunların içinde ihtilaf çıkarıp onları zayıf düşürünüz. Bundan sonra ise hazır bulunan Rus ordusu ile Almanya üzerine saldırınız. Aynı şekilde Rus donanması ile Karadeniz ve Baltık denizlerine saldırıp bir sel gibi Fransa üzerine ve Almanya'ya saldırınız. Bu iki ülkeyi yendikten sonra silahsız ve savaşsız bütün Avrupa'yı ele geçirebilirsiniz. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 349-354

261 A. Ateş, a. g. tez, s. 14

Mahmud Afgan, Gılzai reisi Mir Veys'in oğlu olup babası gibi devlet siyasetini yeterince bilmeyen bir şahsiyetti.[262] O dönemde tek bildiği şey İran'ın zayıflamış olması ve eski İran hazinelerinin değeriydi. Çünkü Afgan kabile reislerinin eski İran medeniyeti ve hazinelerine karşı özel bir ilgileri vardı. İran ve Hindistan'ın sahip olduğu eski hazineler birçok hükümdarın dikkatini cezbediyordu. Muhammed Barekzai'ye göre, Safevilerin zayıflamasıyla Mahmud Afgan'ın idaresindeki Beluç kuvvetleri Kirman'a saldırdı. Şehir halkı İsfahan'dan umudunu kesince teslim olmak zorunda kaldı.[263]

Mahmud Afgan, Abdali Afganlılara karşı verdiği mücadelede Safevi idaresinin kendisine teveccühünden cesaret alarak ordusunu güçlendirdi. Bir yandan da İran'ın içinde bulunduğu iç durumu takip ederek saldırı için fırsat beklemişti. 1721'de bir denemede bulunmak için Abdalileri takip bahanesiyle Sistan, Bem ve Kirman şehirlerine saldırdı.[264] Bu ilk askeri harekât yağmalama ve talan şeklinde oldu. Mahmud, Sistan'ın güneyinden hareketle Nermaşir'i harap ettikten sonra Bem ve Kirman'a ilerledi. Kirman'ı zerdüştlerin yardımıyla ele geçirdi.[265] Savaştan sonra altı ay burada kaldı. İranlı komutan Lütf Ali Han, yenilgiyi hazmetmeyerek Mahmud Afgan komutasındaki Afganlılara saldırıp Kirman'dan çıkarttığı gibi Kanderahar'a kadar takip etti.[266] Ferah'daki Bicen Sultan Lezgi Kirman üzerine gönderildiyse de başarılı olamadı. Böylece Afganlıların ilk saldırısı sonuçsuz kaldı. Çünkü Kirman bu dönemde güçlü bir garnizona sahipti ve müstahkem bir kale idi. Afganlıların ikinci saldırısı ihtimaline karşı lazım

---

262 Mehdi Han Esterabadi, Cihanguşa-yı Nadiri (tash. Mani Kaşani), Tehran 1385, s. 28; İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e., s. 134. Mir Veys, 1715'te öldüğü vakit yerine kardeşi Abdulaziz geçmişti. Abdulaziz, Mir Veys'in aksine Şah Hüseyin ile iyi geçinmiş ve bir anlaşma dahi imzalamıştı. Afganlılar Gılzai reisinin bu tutumunu tasvip etmedi. Bunun için Mir Veys'in büyük oğlu Mahmud'u isyana teşvik edip amcası ile karşı karşıya getirdiler. Amcasını öldüren Mahmud Afgan, Gılzailerin başına geçti. Bkz. Edward Browne, Tarih-i Edebiyat-ı İran (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1364, s. 119

263 M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 109

264 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 126-127; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 28; J. Hanway, a. g. e., s. 59-62

265 M. Kazım, a. g. e., s. 176-195; Percy Sykes, Sefername (terc. Hüseyin Saadet Nuri, Tehran 1336, s. 138; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 128

266 M. H. Safevi, a. g. e., s. 53-55. Mahmud Afgan'ın Kandehar dönüşü ile ilgili bilgi veren Krusinisky, Mahmud'un Lütf Ali Han tarafından mağlup edilmesi üzerine Kandehar'a kaçtığını söylemiştir. Bkz. P. T. J. Krusinisky, Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-u Avganiyan ve İnhidam-ı Bina-yı Devlet-i Şahan-ı Safeviyan (terc. İbrahim Müteferrika), İstanbul 1142, s. 38

olan ihtiyati tedbirler alındı. Lütf Ali Han kendi birlikleri içerisinde güçlü bir kuvveti burada bıraktı.[267]

Şah Sultan Hüseyin'in saraydaki dedikodu ve çekişmelere inanarak vezir Feth Ali Han'ı katletmesi içteki huzursuzluğu artırmıştır. İran'ı istilaya çalışan Afganlıları başarıyla durduran ve Kandehar'a kadar takip eden Lütf Ali Han'ı huzursuz etmiştir. Çünkü öldürülen vezir onunun yakın akrabası olup sebepsiz yere öldürülmüştü. Lütf Ali Han, Kandehar'da askerlerini eğitmekle görevli iken görevinden istifa etmiş ve yanındaki askerleri dağılmıştır. İran, bu gelişmeler üzerine büyük bir iç buhranın içine sürüklenmiş, Abdali cephesinde de önemli gelişmeler olmuştur.[268] Mahmud tarafından öldürülen Abdali reisi Esedullah Han'ın yerine geçen Abdullah Han, rakibi Zaman Han (Ahmed Şah Abdali'nin babası) tarafından zindana atılmış ve muhtemelen zehirletilmiştir.[269] Gabar, Abdullah Han'ın zindana atılması ve Zaman Han'ın onun yerine geçmesinde Abdulgani Han Elikuzai'nin tahrikinin olduğunu söylemiştir.[270]

Safevi Devleti, Feth Ali Han Türkmen'in Abdalilere yenilmesinden sonra Safi Kuli Han komutasında 40.000 kişilik orduyu Herat'a göndermiştir. İran ordusu Özbeklere karşı başarılı olmuşsa da Kafirkale'da Abdalilere yenilmiştir.[271] Safi Kuli Han bu savaşta öldürülmüştür. Mervi, Safi Kuli Han'ın başarısızlığını onun tutarsız davranışlarına bağlamıştır.[272] Herat'taki Abdali reisleri de Zaman Han'ın 1722'de ölmesinden sonra Abdullah Han'ın oğlu Muhammed Han'ı tahta oturtmuşlardır.[273] Lockhart ise Muhammed Han'ın Zaman Han'ı tahttan indirdiğini ve yerine geçtiğini iddia etmiştir.[274] Muhammed Han, sınırları genişletmek amacıyla 1722'de Meşhed'e saldırmış ancak bir netice almadan geri dönmüştür. Mervi'ye göre Muhammed Han, Meşhed muhasarasında başarılı olamamıştır.[275]

---

267 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 28; Rızazade Şefak, Nadir Şah, Tehran 1339, s. 43; J. Apisalaimian, a. g. e., s. vrk./17/b; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 53-55; J. Hanway, a. g. e., s. 62-66

268 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 28-29; J. C. Powel-Price, A History of Indıa, London 1955, s. 387; P. Sykes, a. g. e., s. 321

269 M. Elphinstone, An Account of the Kindom of Caubul II, London 1972, s. 280

270 Gulam Muhammed Gabar, Afganistan der Mesir-i Tarih, Kabil 1346, s. 340

271 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 108

272 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 22; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 28; M. H. Maraşi Safevi, a. g. e., s. 22

273 G. M. Gabar, a. g. e., s. 341; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 17

274 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 130-131; P. Sykes, a. g. e., s. 322

275 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 29; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 23; Gabar, a. g. e., s. 341

6- Mahmud'un II. İran Seferi ve Gülûnabad Savaşı (1722)

1721 senesi İran için bir musibet yılı olmuştur. Mahmud Afgan, Kandehar'a idarecisi Bicen Sultan Lezgi'yi öldürdükten sonra İran'a yönelmiş, kış mevsiminin ortasında Kandehar'ı terk edip Nermaşir ve Kirman'a ulaşmıştır.[276] Kirman şehrini savaşsız almasına rağmen şehir kalesini ele geçirememiş, muhasara sırasında İran'ın 5.000 lira haraç vermesi karşılığında muhasarayı kaldırmıştır. O sırada İran'daki İngiliz tüccar Hanway, Zerdüşt zenginlerinin bu savaşta Mahmud'a maddi yardım sağladıklarını söylemiştir.[277]

Mahmud Afgan, 1722'de Kirman'dan Yezd şehrine yürümüştür. Şehir halkı Afganlıların şehre yaklaşmaları üzerine şehir kapılarını kapatıp savunmaya geçmiştir. Mahmud, çok sayıda kayıp verdiği için muhasarayı kaldırmış, Yezd yoluyla başkent İsfahan'ın yakınına gelerek ordugâh kurmuştur.[278] Şah Hüseyin'in, Mahmud'a geri dönmesi karşılığında 15.000 tümen teklif ederek devletin aczini iyice ortaya koymuş, Afgan hükümdarı istila için cesaretlendirmiştir.[279] Acilen toplanan 50.000 kişilik İran ordusu İsfahan'a dört saatlik mesafedeki Gülûnabad'a gelmiştir.[280] Mahmud Afgan komutasında Gülûnabâd'a gelen Afgan ordusu 28.000 kişi olup savaştan önce bir kısmı Mahmud'u terk etmişti.[281] İran ordusuna karşı savaşmak isteyen zerdüştler yolda Afganlılara katılmıştır. Afgan ordusunda develer üstünde taşınan 100 küçük top bulundurulmuştur.[282]

---

276 J. Hanway, a. g. e., s. 83; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 151

277 J. Hanway, a. g. e., s. 84; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 29

278 Krusinsky, a. g. e., s. 89; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 152

279 Hasan Fesai, Farsname-i Nasıri, Tehran 1313, s.158. M. Sadık Ferheng, Afgan ordusuna teklif edilen parayı 30.000 lira olarak vermiştir. Bkz. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 109. Josef Apisalaimian, şahın gönderdiği paranın 600 kese tümen olduğunu söylerken, Browne bunu 15.000 tümen olarak vermiştir. Bkz. J. Apisalaimian, a. g. e., s. 18/b; E. Browne, a. g. e., s. 120

280 J. Hanway, a. g. e., s. 92; J. Malcom, a. g. e., s. 315, Edward G. Browne, Tarih-i Edebiyat-ı İran IV (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1316, s. 1102; Petros di Sarkis Gilanentz, Kronoloji (Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak (terc. Hrand Andreasyan), İstanbul 1974, s. 4

281 P. Sykes, a. g. e., s. 323; Lockhart, Gülunabad Savaşı'nda iki tarafın ordusunu değerlendirirken değişik kaynakların verdikleri sayıları kaydetmiştir. Burada gördüğümüz kadarıyla kaynakların verdikleri miktarlar arasında fahiş farklar vardır. Mesela Zübdetü't-tevarih, İran ordusunu 80.000 ve Afgan ordusunu 9.000 verirken, Mücmilü't-tevarih Afgan ordusunu 40.000 olarak vermiştir. Lockhart, Afgan ordusunun Kandehar'dan çıktığı zaman 40.000 olduğunu belirtmiştir. İki tarafın ordu miktarı için ayrıca bkz. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 157

282 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 158; M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 110; J. Hanway, a. g. e., s. 94-95

Afganlıların iki katı olan İran ordusunun elinde toplar olduğu halde İsfahan'da toplanmış ve istilacıları beklemeye başlamıştır. İranlı komutanlar toplantı yaparak iki görüş üzerinde anlaşmıştır. Birincisi civar ülkelerden yardım istenmesi şeklinde olup kabul edilmemiştir. İkincisi ise savunma savaşı ile düşmanın karşılanması şeklinde olmuş ve bu görüş kabul edilmiştir. Ancak savunma savaşı kararı uygulanmamış, Arap Eyaleti valisinin ısrarıyla Gülûnabâd'a gidilmesi ve meydan savaşı yapılması fikri kabul görmüştür. Neticede 50.000 kişilik ve 24 top arabasıyla takviyeli İran ordusu, 1722'de Gülûnabâd'a hareket etmiştir.[283]

İran ordusunun sağ cenahı saltanat muhafız alayı generali Rüstem Han'ın, sol cenah ise vezirin komutası altındaydı. Diğer birlikler Luristan ve Arap Eyaleti valisinin komutasındaydı. Arap Eyaleti valisi aynı zamanda Arap atlarını kullanan süvarilere de komuta ediyordu. Askerlerin tümüne ise Rüstem Han komuta ediyordu. Sağ ve sol cenahlar 30.000 kişilik olup hepsi süvari idi. Ortada ise 20.000 kişilik piyade ve topçular duruyordu.[284] Mahmud komutasındaki Afgan ordusu ise dört kısma ayrılarak en iyi savaşçılar ortada yer aldı. Sağ cenahta Emanullah Han'ın, sol tarafta ise zerdüştlerin askerleri vardı. Arka tarafta top arabaları mevcuttu.[285]

İran'ın siyasi kaderini belirleyen Gülnabâd Savaşı adını aldığı kasabanın 2-3 mil batısında, İran ordusunun sağ cenahının saldırısıyla başladı. Sağ cenahın başarılı saldırısından sonra Arabistan Eyaleti valisi Afganlı kuvvetlerin sol cenahına saldırıp ordugâhlarına kadar ulaştıysa da emrindeki askerler düzenlerini bozup ganimet toplamaya başladı.[286] İran ordusunun sol taraftan saldırısı Afganlıların mahirane bir şekilde develer üzerindeki topları ele geçirmeleriyle sonuçsuz kaldı.[287] Böylece sol cenah dağılıp Afgan takibine maruz kaldı. İran topçusu Afganlılar tarafından imha edildi.[288] Topçuların etkisiz hale getirilmesinden sonra topların yönü İran piyadesine çevrildi. Piyadeler bu durum karşısında dağıldı ve firar etti. Afgan kuvvet-

---

283 J. Hanway, a. g. e., s. 98; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 111. İran topçusu, Fransız topçu uzmanı Philippe Colombe adlı topçu uzmanın idaresindeydi. Bkz. P. di Sarkis Gilanentz, a. g. e., s. 4

284 Krusinisky, a. g. e., s. 51; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 158

285 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 112-113; P. Sykes, a. g. e., s. 324. Savaş başlamadan önce İran ve Afgan ordularının diziliş şekli ve iki tarafın stratejisi için bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 160-163

286 J. Hanway, a. g. e., s. 99-103

287 Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I, Tehran 1364, s. 5; J. Apisalaimian, a. g. e., s. 19/a, 22/b

288 J. Malcom, a. g. e., s. 316-317; Petros di Gilanentz, a. g. e., s. 7

leri İran ordugâhına kadar geldikten sonra takipten kaçındılar. Zira İran ordusu başta aynı hataya düşmüş ve yenilgiye sebep olmuştu.[289]

Savaşın başında hem sayı ve hem de teknik olarak Afganlılardan üstün olan İran ordusu, savaş sırasındaki düzensiz hareketleriyle 10.000 kayıp vermiş ve ülkenin müdafaasız kalmasına sebep olmuştur.[290] Afganlıların sabır ve cesaretleri kendilerine başarıyı getirmiştir. 1722'de cereyan eden bu savaşın kaybedilmesi İran'daki Afgan istilasını kolaylaştırmıştır.[291] Safevi ordusunun Afganlılara yenilmesi İsfahan'da dehşetle karşılanmıştır.[292] Meşveret meclisi toplanarak şahın İsfahan'dan çıkmasını teklif etmiştir. Şah Hüseyin bu teklifi kabul etmeyince şehzadelerden önce Mahmud Mirza'nın, daha sonra ise Safi Mirza'nın İsfahan dışına çıkmaları kararlaştırılmıştır. Ancak şehzadeler bu teklife yanaşmamış ve merkezde kalmayı tercih etmiştir.[293] Ferahabad'a gelen Mahmud Afgan'a saltanat tacı teslim edilmiştir.[294]

7- Ferahabâd ve Culfa'nın İşgali

Mahmud Afgan, savaştan sonra muzaffer bir komutan havasına girmeyerek ordugâhına çekilmiştir. İran askerlerine savaş alanındaki toplarını ve top arabalarını toplamaları için izin vermiştir. Savaş'ta yenilen İran ordusunun takibini düşünmüş, fakat casuslarının ikazını dinleyip vazgeçmiş, cesaretini toplayarak İsfahan'a doğru hareket etmiştir. Şah Hüseyin'in sulh için müracaatını kale almamıştır. Yol üzerinde bulunan ve Şah Sultan Hüseyin'in çok sayıda asker bulundurduğu Ferahabad'ı alarak buradaki yazlık saraya yerleşmiştir.[295] Akabinde Culfa'ya yönelmişse de buradaki Ermenilerin mukavemeti ile karşılaşmıştır. Ermenilerin Arap Eyaleti valisinden yardım istekleri neticesiz kalınca, burası da Afganlıların eline

---

289 M. H. Maraşi Safevi, a. g. e., s. 51-54; J. Malcolm, a. g. e., s. 314; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 29

290 J. Hanway, a. g. e., s. 104-106; Fraser-Tytler, Afghanıstan, London 1958, s. 40; P. di Sarkis Gilanetz, a. g. e., s. 7

291 BOA. C. HR. No: 9328. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 165; K. Fraser-Tytler, a. g. e., s. 41

292 P. Hurne, a. g. e., s. 97; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 165

293 J. Hanway, a. g. e., s. 107-122, J. Malcolm, a. g. e., s. 314-316; P. Hurne, a. g. e., s. 97; A. C. Por, a. g. tez, s. 46

294 J. Hanway, a. g. e., s. 123-132; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 30; J. Malcom, a. g. e., s. 318

295 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 30; P. Sykes, a. g. e., s. 325

geçmiştir. Mahmud, savaştan sonra Ermenilerden 140.000 lira para ile birlikte hazine ve 50 tane bakire kız almıştır.[296]

C- SAFEVİ DEVLETİNİN YIKILIŞI VE MAHMUT AFGAN'IN İRAN'DAKİ FAALİYETLERİ

1- İsfahan'ın Fethi ve Afgan Hâkimiyetinin İran'da Yayılması

Mahmud Afgan, Culfa'yı aldıktan sonra burada Safeviler döneminde yapılmış olan sarayları ele geçirdi. İsfahan seferi için hazırlıklarını tamamladı.[297] Zayende Nehri üzerindeki köprünün ele geçirilmesi için yapılan birinci akın, nehrin o sırada taşması sonucu başarılı olmadı. İkinci seferde köprüyü ele geçirmeye çalışırken buranın valisi Muhammed Ağa tarafından geri püskürtüldü.[298] Bunu kabullenmeyen Mahmud, Horasan ve Kirman'ın teslim edilmesi, bir şehzade kızının kendisiyle evlenmesi ve 100.000 lira verilmesi karşılığında Kandehar'a döneceğini teklif etti. Teklifi İran tarafından kabul edilmeyince bölgede talan hareketlerine girişerek askerlerin ihtiyaçlarını bu yolla temin etmeye çalıştı.[299] İsfahan etrafındaki verimli yerleri harap ederek burada yaşayanların Tahran'a kaçmalarına sebep oldu. İsfahan'ı korumakla görevli Şah Hüseyin'in oğlu şehzade Tahmasb Mirza Kazvin'e kaçtı. Mahmud tekrar Mernan köprüsüne saldırıp buradaki Gürcü garnizonlarını ele geçirdi ve Gürcülerin çoğu nehirde boğuldu.[300]

Mahmud Afgan, İsfahan'ı ele geçirmede kararlı olarak 6 Mayıs 1722'de şehri muhasaraya başladı. Afgan komutan Emanullah, Luristan'dan Bahtiyari bölgesine gönderilen zahire kervanına mani olup ele geçirdi. İsfahan büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı. Kuzeyden yardıma gelen kuvvetler Afganlılar tarafından dağıtıldı.[301] Luristan valisi Ali Merdan Han, öne sürdüğü şartların kabulu halinde İsfahan'ın yardımına geleceğini söyledi. Ancak şartlar kabul edilmeyince harekete geçmedi.[302]

---

296 J. Malcom, a. g. e., s. 319; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 175-177

297 P. Sykes, a. g. e., s. 325; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 168-170

298 J. Hanway, a. g. e., s. 132-145

299 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 171-183; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 55

300 J. Hanway, a. g. e., s. 145-148; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 112; P. di Sarkis Gilanetz, a, g. e, s. 7

301 M. Kazım, a. g. e., s. 196-225; J. Hanway, a. g. e., s. 150

302 Ali Merdan Han, Şah Hüseyin'in kardeşi lehinde tahttan çekilmesini, şehzadelerden birinin rehin bırakılmasını istemiştir. Bu istekler kabul edilmemiştir. Bkz. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 184-185. Krusinisky, Ali Merdan Han'ın Afgan kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratıldığını söylemiştir. Bkz. Krusinisky, a. g. e., s. 60

Bem kasabasının Afganlılara karşı direnip teslim olmaması, bölgedeki diğer şehirleri sakinleştirmişti. Emanullah Han, Luristan kafilesinin mallarını aldığı zaman kasaba halkı karşı koyma cesaretinde bulunmuştu. Mahmud Afgan, Emanullah Han'a yardım maksadıyla kuvvet göndermiş, hep birlikte hareket eden köylüler Afganlılara saldırarak bir kısmını öldürmüş, Mahmud'un kardeşi ve amcasını esir almışlardı. Bunu duyan Afgan reisler şaha elçi göndererek zindandakilerin serbest bırakılmasını istemişti. Şah, görünüşte bu teklifi kabul ettiğini söyleyerek Afganlıların İsfahan'a yaklaşmaları halinde katletmeyi planlamıştı.[303] Ancak kasaba halkı Afganlıları geri püskürtemedi. Üçüncü zahire kafilesinin de Afganlıların eline geçmesiyle İsfahan halkının bütün umutlarını suya düşürdü.[304] Bu sırada Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasb Mirza, resmi veliahd tayin edilmiş, maiyetindeki altı yüz kişiyle başkentten çıkarak Kazvin tarafına hareket etmişti. Burada ordu toplamaya çalışmışsa da Şahsevenlerin verdikleri sözü tutmaması şehzadenin başarısız olmasına sebep olmuştur.[305]

Afganlılar ile yapılan savaş sırasında İran'da meydana gelen kıtlık, halkın yaşam şartlarını zorlaştırmıştır. Halktan bir kısmı Enderun önünde toplanarak Afganlılarla savaşmak istediklerini ve şahın kendi başlarında olmasını söylemiştir. Ahmed Ağa veya Ak Hoca, halka önderlik yaparak düşmana saldırmış ve önemli mevzilerini ele geçirmiştir. Ancak Ahmed Ağa'nın gayretlerinin şah tarafından hafife alınması kendisini üzmüş ve kendisini zehirleyerek ölmüştür.[306] Afgan istilacılara karşı yapılan tek başarılı savaş Mahmud Sistani tarafından yapılmıştır.[307] Afganlılar İsfahan'ı muhafasara ettikleri sırada Melik Mahmud, on bin kişilik ordu hazırlayarak Gülânabad tarafına hareket etmiştir. Melik Mahmud'un bu hareketi İran halkını biraz ümitlendirdiyse de Keyani reisince Horasan ve Sistan'ın vaad edilmesi, çok değerli hediyeleri rüşvet olarak alması, halkın ümitle-

---

303 J. Hanway, a. g. e., s. 151-157; Mahmud Hüseyni, Tarih-i Ahmed Şahi I (tash. Dost Murad Seyyid Muradov), Moskova 1974, s. 51. Mahmud Afgan'ın ve yanındaki Afgan reislerin şaha yaptıkları teklifin içerisinde Horasan, Kandehar ve Kirman eyaletlerinin kendilerine verilmesi ve 1.000 tümen tazminat ödenmesi de vardı. Bkz. P. di Sarkis Gilanetz, a. g. e., s. 10

304 J. Malcolm, a. g. e., s. 322-323; A. C. Por, a. g. tez, s. 47

305 Muhammed Muhsin, Zübdetü't-tevarih (Behruz Guderzi), Tehran 1375, s. 130; Bekir Kütükoğlu, "Şah II Tahmasb," Makaleler, İstanbul 1994, s. 319; J. Krusinisky, a. g. e., s. 63

306 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s.186-189

307 Sistan'daki Keyani ailesinden olan Melik Mahmud, eyaletten sürüldüğü için Tun Nahiyesine gelmiştir. Buradaki Afşar komutana (Meşhed komutanı) saldırıp onu katletmiştir. İranlı komutanın askerlerini de sürdükten sonra Tun Nahiyesi'nin bağımsız hâkimi olmuştur. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 328

rini suya düşürmüştür. Bundan sonra İsfahan'dan ayrılarak kendi eyaletine dönmüştür[308]

Mahmud Afgan'ın İsfahan'ı sekiz ay muhasara altında tutması Şah Hüseyin'i iyice telaşlandırmış, şehirdeki açlık had safhaya ulaşmıştır.[309] Bahtiyari reisi Kasım Han'ın mağlup olmasıyla şehir civarındaki köy ve kasabalar Afganlıların eline geçmiştir.[310] Şah Hüseyin, Afganlıların öne sürdüğü şartları kabul etmekten başka çare bulamamıştır. Ancak şartların kendi lehine döndüğünü gören Mahmud Afgan, şahın önerisini kabul etmemiştir.[311] Harekete geçen Afganlılar, İsfahan'da vahşice katliama girişerek şehir sokaklarını cesetlerle doldurmuşlardır.[312] 1722'de İsfahan'ın düşmesiyle Afganlıların katliama girişmesi şahı teslim olmaya zorlamış, saltanat tahtından istifa ettiğini, Afganlılarla imzaladığı teslim anlaşmasıyla göstermiştir.[313]

Savaşı kaybeden Şah Hüseyin, Ferahabad'a çekilirken Afganlılar tarafından alıkonulmuş ve Mahmud'un huzuruna çıkartılmıştır. Şah Sultan Hüseyin; "Oğul, Allah benim bundan fazla tahtta kalmamı istemedi ki, İran tahtına seni yükseltti. Bunun için İran İmparatorluğu'nu sana bırakıyorum. Ümidim odur ki, saltanatın iyi ve mübarek olsun" sözlerini söylemiştir. Ondan sonra saltanat tacını Mahmud'un sarığının üstüne koyarak; "Sulh ve selametle hükümdarlık yap" demiştir. Bu sözler karşısında sessiz kalan Mahmud, biraz sonra İran şahına cevaben "İnsanın yükselişi bu şekilde düşebiliyor. Allah, saltanatı istediğine verir. Fakat ben söz veriyorum, size baba gözüyle bakıp sıhhatinize zarar gelmemesine çalışacağım" demiştir.[314] Mahmud, ertesi gün fatih bir komutan olarak İsfahan'a girmiş, Şah Sultan Hüseyin ve beraberindekiler ona itaat etmiştir.[315] İsfahan'ın teslim ol-

---

308 H. Fesai, a. g. e., s. 160; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 190-191

309 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 192. İsfahan'ın Mahmud Afgan tarafından muhasarasına bizzat şahit olmuş olan Polonyalı rahip Krusinisky, kuşatmanın yedi ay sürdüğünü söylemektedir. Kuşatmanın üçüncü ayından sonra açlığın baş gösterdiğini, deve, katır ve at eti yenildiğini, bunların da tükenmesinden sonra kedi ve köpek eti yenilmeye başlandığını kaydetmiştir. Bkz. J. Krusinsky, a. g. e., s. 117-118

310 P. Hurne, a. g. e., s. 97; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 139-141

311 J. Krusinsky, a. g. e., s. 123

312 J. Malcolm, a. g. e., s. 323-325; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 193

313 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 113

314 Şemdanizade Süleyman Efendi, Müritü't-tevarih (yay. Münir Aktepe), İstanbul 1976, s. 56; Tiflisli Josef Apisalaimian, İran şahının Mahmud'un karargâhına gidişine ve oradaki konuşmalara bizzat şahit olmuştur. Bkz. J. Apisalaimian, a. g. e., s. 25/b, 26/a-b

315 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 29; P di Sarkis Gilanetz, a. g. e., s. 14; P. Sykes, a. g. e., s. 328-329

masıyla Safevi Devleti yıkılmıştır. Şah İsmail ile tesis edilen ve Şah Abbas ile yükselen hanedanlık, tarihteki yerini alarak sona ermiştir.[316] İsfahan ile birlikte İran'ın büyük bir kısmı Afgan hâkimiyetine girmiştir.[317]

2- Mahmud Afgan'ın İran'daki Faaliyetleri

Mahmud Afgan, saltanat tahtına oturduktan sonra mansıb sahibi İranlıları kendi yerlerinde bırakmıştır.[318] Ancak idarecileri kontrol etmek için kendi adamlarını bunların başına tayin etmiştir. Ayrıca Afganlı olan bir kadı veyahut "emin-i sulh" tayin ederek savaş sırasında harabeye dönmüş olan şehirleri tamir etmeye çalışmıştır. İran'daki Avrupalılara çok iyi davranarak onların sahip olduğu imtiyazları yenilemiş, Şah Sultan Hüseyin'e savaşta vefasız davrananları cezalandırmıştır. Haince davranan Arab Eyaleti valisini öldürtmekten vazgçip aman dilemesini kabul ettiyse de mallarını kardeşine vermiştir. Bu şekilde adaletli bir idare görüntüsü vermeye çalışmıştır.[319]

Mahmud Afgan, hâkimiyeti genişletmeye çalışırken zorluklarla karşılaşmıştır. Bunların başında Afgan ordusunun sayı olarak kifayet etmemesinden kaynaklanan otoriteyi her tarafa yayma sıkıntısı gelmiştir.[320] İran'ın köklü medeniyeti içerisinde az sayıdaki Afganlının etkili olması mümkün olmamış, bunun için sert uygulamalara geçerek kendi hâkimiyetini tanımayanları katletmeye başlamıştır.[321] Firar eden Tahmasb Mirza dışında kalan bütün şehzadeleri zindana kapatmıştır. İkinci tedbir olarak bütün saltanat hazinelerini kendi tasarrufuna almış,[322] Afgan kuvvetlerinin gönlünü kazanmak için bu hazineden ödeme yapmış, halka karşı ağır vergi tehdidini kullanmıştır. Ancak İranlılar işgale razı olmayıp onu gasıp olarak telakki etmiştir.[323]

Mahmud Afgan'ın İran'ı işgali sırasında Kandehar ve Horasan'da birçok kişi onun etrafında toplanmışsa da istenilen netice alınamamıştır. Geniş bir coğrafi yapıya sahip olan İran'a hâkim olmak mümkün olmamıştır. Kazvin'e kaçan Tahmasb Mirza, halkın işgale olan tepkisinden faydalanarak 1722'de saltanatını ilan etmiştir. Ayrıca Mahmud'un Afganistan'dan uzak

316 P. Hurne, a. g. e., s. 97; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 24
317 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 219; A. C. Por, a. g. tez, s. 48
318 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 27; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 220
319 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 28; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 113
320 P. Sykes, a. g. e., s. 329-330; J. Malcom, a. g. e., s. 326
321 Krusinisky, a. g. e., s. 258; Tezkiretü'l-müluk, s. 11
322 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 114
323 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 221-222

kalmasıyla işlerin Emanullah Han ve amcasının oğlu Eşref Han'ın elinde olması kendisi için sakıncalı bir durum oluşturmuştur.[324]

Mahmud Afgan, bütün askeri risklere rağmen İran'da yayılmaya çalışmıştır. 1723'te Emanullah Han komutasındaki 5.000 kişilik Afgan ordusu Kum ve Kaşan'ı fethettikten sonra Tahmasb Mirza'nın bulunduğu Kazvin'i ele geçirmek için harekete geçmiştir. Tahmasb'ın yanında bulunan askerler vefasız davranarak onu terk edince Kazvin kapılarını Emanullah Han'a açarak teslim olmak zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Tahmasb Mirza Azerbaycan'a kaçmıştır.[325] Kazvin halkının bir kısmı şehrin teslim olmasını kabullenmeyerek Afganlılara saldırıp büyük zaiyat vermiş,[326] geriye kalanlar ise İsfahan'a kaçarken yolda soğuktan ve saldırılardan ölmüştür. Eşref Han Kandehar'a dönerken, Emanullah Han Mahmud tarafından İran'a geri çağrılmıştır. Mahmud, bu sırada yaklaşık 300.000 lira değerindeki İran hazinesinin Kandehar'a gönderilirken Sistan rüesası tarafından çalındığı haberini alınca büyük bir müşkilatla karşı karşıya kalmıştır.[327]

Mahmud Afgan'ın İsfahan'a girmesinden sonra Azerbaycan'a kaçan Tahmasb, Afganlıların İran'dan atılması için Osmanlı Devleti ve Rusya'dan yardım istemiştir. Osmanlı Devleti, bu dönemde fırsatı ganimet telakki etmediğinden İran'ı Afgan işgaline karşı koruma siyaseti izlemiş, sınırlardaki idarecilere gönderilen fermanlarda Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis'in Afganlılardan önce alınacağı bildirilmiştir.[328] Osmanlı kuvvetleri Erivan, Nahcivan ve Hemedan'ı ele geçirerek Afgan istilacılara fırsat vermemiştir.[329]

Afgan kuvvetleri İran'ı güneyden işgallerinde fazla ilerleyememiştir. Çünkü Afganlılara göre İran çok geniş bir ülke olup sınırlı sayıda kuvvetin bu coğrafyada ve üstelik halkın istemediği bir hâkimiyeti sağlamak imkânsız görünmüştür. Safevi kuvvetleri ile yerel halk Afganlılara karşı mücadeleyi elden bırakmamıştır. Bütün iç karışıklık ve yağmalama hare-

---

324 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 29-30; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 223

325 P. Sykes, a. g. e., s. 332

326 Krusinsky, a. g. e., s. 261

327 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 224-228

328 Doğudaki Basra, Bağdat, Musul, Şehrizor, Van, Erzurum, Kars ve Çıldır Beylerbeyilerine gönderilen fermanlarda hazırlıklı olmaları istenmiştir. Erzurum beylerbeyine gönderilen fermanda; "…Herkes (her vali) kendü hududuna karib ve münasip olan kıl'a ve buka-ı şurut-u mezkure üzre zabt ve ahalisini hıfz ve haraset eylemeleri…" buyrulmuştur. Bkz. BOA. MHM. d. No: 130, s. 360. 1723'te Erzurum valisine gönderilen fermanda, İsfahan'ın düşmesi halinde derhal harekete geçileceği bildirilmiştir. BOA. MHM. d. No: 130, s. 396

329 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/ 2, Ankara 1988, s. 174; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 114

ketlerini bastırıp hâkimiyet kurmak çok zor olmuştur.[330] Mahmud Afgan, İran'da değişik stratejiler uygulamaya koyarak askeri ve demografik yetersizlikleri telafi etmek için İran halkına iyi davranma yolunu seçmiştir. Şah Hüseyin'in kızıyla evlenmesi ve yerel idarecileri aynı görevlerde bırakması beklenen desteği sağlayamamıştır. Bütün bu olumsuzluklar zamanla mizacını bozmuş ve sert bir kişiliğe bürünmüştür. Bu sırada II. Tahmasb'ın Rusya'dan yardım istemesi ve taht için mücadeleyi bırakmaması ayrı bir gaile olmuştur.[331]

Şah II. Tahmasb'ın Afganlılara karşı Rusya'dan yardım isterken çok cömertçe davranması, yıllardır bu fırsatı bekleyen Rusya'yı harekete geçirmiştir. II. Tahmasb, 1723'te Rusya ile anlaşarak Gilan, Mazenderan, Dağıstan, Şirvan, Gürgan ve Hazar kıyılarını vaad etmekten çekinmemiştir. Rusya, bundan sonra Özbek ve Lezgilerin Rus teb'asına saldırmaması konusunda Mahmud Afgan'ı uyarmıştır. Mahmud ise işgal kokan bu uyarıyı dikkate almamıştır.[332]

2- Derbend'in Ruslarca İşgali (1722)

Rusya, bu dönemde İsveç'e galip geldikten sonra ordularını İran ve Osmanlı Devleti tarafına yönlendirerek zayıf düşen iki devletin durumundan istifade etmek istemiştir. Osmanlı Devleti'nin Hazar Denizi'ne yaklaşmasını engellemek isterken,[333] Şah Sultan Hüseyin'e elçi göndermek suretiyle gözdağı vermiştir.[334] İran'a gelen Rus elçi Afgan hâkimiyetiyle karşılaşınca kendisini onlara tanıtmış, İran'daki Rus tebanın zarar gördüğü ve bunun telafi edilmesi gerektiğini söylemiştir. Mahmud Afgan, Rus elçiyle yaptığı görüşmede Özbek ve Lezgi topraklarına sefer yapmayacağına söz vermiştir. Büyük Petro, gerekli bilgileri elçisi vasıtasıyla aldıktan sonra teşebbüs edeceği işgali haklı göstermeye başlamıştır. Rusya, Davud Han idaresindeki Lezgi kuvvetlerinin Şemah'ı zaptı sırasında Rus tüccarlarına ait malların talan edildiğini bahane ederek harekete geçmiştir.[335]

---

330 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 30; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 30

331 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 115

332 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 242

333 Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Dveletleri, Ankara 1992, s. 142. Rusya'nın Asya yayılması ve güney siyaseti için bkz. Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması," Tarih Enstitüsü Dergisi X-XI, İstanbul 1980, s. 280

334 John Malcolm, Histoire de la Perse II, Paris 1821, s. 417; Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Ankara 1993, s. 257

335 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 31; Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 275; P. Sykes, a. g. e., s. 333

Denizden gemilerle 22.000 piyadeyi Volga yoluyla Hacı Tarhan'a gönderen Rusya, Dağıstan'da kuvvetlerinin birleşmelerini sağlamış, burada orduyu toplayarak amacının yayılma olmadığını, Afgan işgalindeki İran şahını kurtarmak olduğunu iddia etmiştir. Dağıstan kuvvetlerinden bir grup hastalık ve diğer kayıplara rağmen Derbend'i almıştır.[336] Rusya'nın Bakü'ye doğru hareket ettiği sırada Osmanlı elçisi huzura gelerek daha fazla ilerlemesi halinde savaş açacaklarını söylemiştir. Osmanlı Devleti ile savaşı göze alamayan Petro, Derben'de 3.000 kişilik kuvvet bırakarak geri çekilmiştir. Petro'nun bu kararında kendilerine deniz yoluyla silah ve mühimmat getiren geminin fırtına sebebiyle batması etkili olmuştur.[337]

Davud Han, Rusların Şirvan'a ilerlemesi üzerine Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir.[338] İstanbul'a gönderilen on dört kişilik heyet padişahın himayesini istemiştir. Himaye kabul edilerek Davud Han Şirvan hâkimi olarak tayin edilmiştir. 1722'de Rusya'ya gönderilen Nişli Mehmed Ağa vasıtasıyla Lezgi ve Dağıstan topraklarında Rusya'nın elini çekmesi istenmiştir.[339]

Rus kuvvetleri 1722 yılının kış mevsiminde Reşt şehrini muhasara edince şehir valisi bir elçisini Hacı Tarhan'a göndererek şehir kapılarını Ruslara açmıştır. Ruslar, şehir idaresini mahalli beylere bıraktıktan sonra Bakü'yü fethetmiştir.[340] Osmanlı Devleti, Derbend ve Bakü iade edilmediği takdirde savaş açacağını bildirmiştir. Fransa, iki devlet arasındaki anlaşmazlıkta arabuluculuk rolü üstlenerek İstanbul elçisi Marguis de Bonnac vasıtasıyla Osmanlı-Rus görüşmelerini başlatmıştır. Ancak görüşmede bir netice alınmadığından Rusya'nın işgali devam etmiştir.[341]

Afgan istilasıyla tahta geçme ümidini kaybeden şehzade II. Tahmasb, 1723'te Rusya'ya bir elçi göndererek İran tahtına geçirilmesi halinde Derbend, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ın Ruslarca işgalini onaylayan bir anlaşma imzalamıştır.[342] Petersburg'da bir yıl sonra imzalanan anlaşmaya Rusya'nın Osmanlı ilerleyişinden duyduğu endişe etki etmiştir.

---

336 Küçük Çelebizade İsmail Asım, Tarih, İstanbul 1282, s. 20; J. Hanway, a. g. e., s. 158

337 P. Sykes, a. g. e., s. 334

338 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590), İstanbul 1962, s. 27

339 Faik Reşit Unat, Tarih Vesikaları II, İstanbul 1943, s. 365

340 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 31; A. Cafer Por, a. g. tez, s. 30; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 276

341 Münir Aktepe, Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahdar Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi, İstanbul 1970, s. 19

342 J. Hanway, a. g. e., s. 162; P. Hurne, a. g. e., s. 98; A. C. Por, a. g. tez, s. 53

Petro, kendisine devrik şah tarafından vaad edilen yerleri elinde tutmak için Reşt limanında bir kale inşa ettirmiştir.[343]

3- Afgan İstilasının Başlarında Osmanlı Devletinin İran'a Karşı Tutumu

Osmanlı Devleti, İran'ın Afgan istilasına uğradığı sırada durumdan istifade etmediği gibi işgali de hoş karşılamamıştır. Afgan istilasını talan ve yağma telakki ederek tehlikeli görmüştür. Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümle önlem alınması istenmiştir.[344] İran'ın iç karışıklığından başka devletlerin istifade edeceği endişesini taşımıştır.[345]

İran, II. Abbas döneminde hem yeni şahın cülusunu bildirmek ve hem de Van civarındaki Millet Kale'sinin yıkılmasını rica etmek için Maksud Han isimli elçiyi IV. Mehmed'e göndermişti.[346] 1657'de İstanbul'a elçi olarak gönderilen Kleb Ali (Pir Ali), Osmanlı Devleti ile olan anlaşmayı yenilemişti. İsmail Ağa ismindeki elçi de İran'a gönderilmişti.[347] 1696'da Basra'yı işgal eden Arap Hüveyze aşireti, Şah Hüseyin tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra şehrin anahtarları Rüstem Han vasıtasıyla Edirne'deki II. Mustafa'ya gönderilmişti.[348] Osmanlı Devleti'nin 1718'de Avusturya ile Pasarofça Anlaşması'nı imzalaması ve Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlığa gelmesi, iki ülke arasındaki sulh halinin devam etmesini sağlamıştır.[349] Silahtar Ali Paşa'nın Petervaradin'de şehit olmasından sonra sadrazam olan Damad İbrahim Paşa (1718-1730)'nın İran ile sulh siyaseti, Afgan istilasına kadar devam etmiştir.[350] 1719'da Dürri Efendi İran'a gönderilerek diplomatik temaslara önem verilmiştir.[351] İran'daki iç karışıklıklar sadrazamı

---

343 B Kütükoğlu, a. g. m, s. 320; Şerafettin Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul 1961, s.102; John. F. Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil (yay. S. Özden), İstanbul tarihsiz, s.57; P. Hurne, a. g. e., s. 98

344 BOA. Ali Emiri III. Ahmed, No: 8602

345 BOA. Cevdet Hariciye, No: 9328

346 Mustafa Niame Efendi, Naima Tarihi III (çev. Zuhuri Danışman), İstanbul 1968, s. 154

347 Osmanlı elçisi İsmail Ağa, İran'da üç ay kaldıktan sonra Bağdat'a dönmüş ve burada vefat etmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/2, Ankara 1988, s. 250

348 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e III/2, s. 250

349 Münir Aktepe, Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi, İstanbul 1970, s. 2

350 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV, İstanbul 1972, s. 9; Münir Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa," İslâm Ansiklopedisi IX, İstanbul, s. 235

351 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 147

kayıtsız bırakmamış ve İran ile ilgilenmeye sevk etmiştir. Yeniçerilerin İran'a sefer yapma ve ganimet elde etme istekleri fazla kaale alınmamış,[352] İran ile ilgili meseleleri görüşmek için şair Dürri Ahmed Efendi elçi olarak gönderilmiştir.[353] 1721'de İstanbul'a dönen Dürri Efendi, İran'ın içteki durumu ile ilgili padişah III. Ahmed'e rapor etmiştir. Lockhart, elçinin raporundan sonra bazı devlet adamları ve yeniçerilerin İran'a müdaheleyi gündeme getirdiklerini, ancak padişah ve Damad İbrahim Paşa'nın buna karşı çıktıklarını iddia etmiştir.[354]

Osmanlı elçisinin İran'a gönderilmesi farklı yorumlanmış, İran'ın bir kısım topraklarının isteneceği şeklinde algılanmıştır. Kuzeydeki topraklar ile Revan'ın Osmanlı Devleti'ne verilmesinin peşinen kabul edildiği iddia edilmiştir. Ancak Dürri Efendi'nin şah ile görüşmesinden sonra durumun böyle olmadığı anlaşılmıştır. Osmanlı elçisinin amacı toprak talebi değil, İran'ın durumu hakkında bilgi toplamak olmuştur.[355] Osmanlı elçisi bir süre sonra İran'ın Dağıstan'daki Lezgilerle ihtilaf halinde olduğunu öğrenmiştir. İran'a karşı isyan eden Lezgiler, Şemahi ve Gence'yi alarak Osmanlı padişahı adına hutbe okutmuşlardır. Ayrıca Safevilerin Kirman ve Meşhed havalisine saldıran Mir Veys oğullarının buralarda atılamadığı ve devletin zayıf durumda olduğu öğrenilmiştir.[356]

İran, Osmanlı elçisine mütekabilen Murtaza Kuli Han'ı 1721'de elçi sıfatıyla İstanbul'a göndermiştir.[357] 1722'de İstanbul'a gelen İran elçisi iyi karşılanmıştır. Ancak Erzurum valisi Silahdar İbrahim Paşa ve Bağdat valisi Eyyubi Hasan Paşa'nın İran'ın durumunu merkeze bildirmeleri üzerine elçiye gitme izni çıkartılarak savaş sinyali verilmiştir.[358]

---

352 İ. H. Danişmend, a. g. e IV, s. 12; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 31-32

353 Münir Aktepe, "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti," Belgelerle Türk Tarihi Dergisi I, İstanbul 1967-1968, s. 57. Dürri Ahmed Efendi, Afgan istilasının başlarında, 1720'de Bağdat sınırından İran'a girmiştir. Kirmanşah, Hemedan ve Kazvin üzerinden Tahran'a varmıştır. Burada Şah Hüseyin ile görüştükten sonra bir ay kalmış ve 1721'de İstanbul'a dönmüştür. Bkz. A. C. Por, a. g. tez, s. 48

354 L. Lockhart, a. g. e., s. 245

355 Raşit Mehmed, Tarih V, İstanbul 1282, s. 81-82

356 J. Hanway, a. g. e., s. 166-167; Münir Aktepe, a. g. mak, s. 58-59. Osmanlı elçisi, Şah Hüseyin ile görüşmesinde Pasarofça Anlaşması (1718) gereğince Avusturya transit yolunun İran'dan geçmesi için çalışmıştır. Bkz. BOA. Name-i Humayun No: 7, s. 23-24

357 Raşid Mehmet, a. g. e V, s. 408; A. Ateş, a. g. tez, s. 35

358 BOA. MHM. d. No: 130, s. 362. Sınır boylarındaki idarecilere gönderilen fermanlarda Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis'in alınacağı bildirilmiştir. Bunun için Erzurum valisine gönderilen fermanda; "…herkes kendü hududuna karib ve münasib olan kıl'a ve baka'-ı şurut-u mezkure üzere zabt ve ahalisini hıfz ve haraset eylemeleri…"

Osmanlı Devleti, Vahtenak'ın Şirvan'a sefer açma girişimi karşısında Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa'yı Tiflis'in fethine memur ederek Gence ve Erivan'ın alınması sağlamıştır. 1722'deki savaştan sonra ehaliden Davud Han, buraya idareci tayin edilmişti.[359] Osmanlı Devleti'nin amacı hem Rus yayılmasına karşı Dağıstan ve Şirvan'ı himaye etmek ve hem de İran'a karşı bu unsurlardan faydalanmak olmuştu. Davud Han görevi aldıktan sonra durumu Nişli Mehmet Ağa vasıtasıyla Moskova'ya bildirmişti.[360] Şah Hüseyin'in Afganlılar eliyle şahlıktan indirilmesiyle II. Tahmasb Kazvin'de kendini şah ilan etmişti. II. Tahmasb, Muhammed Kuli Han'ı Tiflis'e gönderince Vahtenak Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, neticede Tiflis Osmanlı hâkimiyetine girmişti.[361]

II. Tahmasb, kuzeyden Rus istilasının başlaması ve Afganlıların İran'ı işgali üzerine Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. İstanbul'a gönderilen Murtaza Kuli, Sadrazam Damat İbrahim Paşa ile görüşmesinde Tebriz ve Revan'ın teslim edilmesi halinde yardım yapılacağı söylenmiştir.[362] Bu isteklerin kabul edilmemesi üzerine Bağdat valisi Eyyübi Hasan Paşa ve Şehrizor valisi Abdurrahman Paşa komutasında 1723'te Kirmanşah'a ordu gönderilerek sefer açılmıştır.[363] Buranın yardımına gelen Luristan hâkimi Ali Merdan Han, Abdurrahman Paşa tarafından yenilgiye uğratılmış ve Kirmanşah alınmıştır.[364] Baban sancakbeyi Mehmed Paşa ise Erdilan'ı almıştır.[365] Bağdat valisi Hasan Paşa'nın vefatı üzerine yerine tayin edilen oğlu Ahmed Paşa İsfahan'ın fethiyle görevlendirilmiştir.[366] Ahmed Paşa, Afgan Gılzailerinden önce Hemedan'ı kuşatıp 1724'te ele geçirmiştir.[367]

Osmanlı Devleti'nin Van valisi Köprülü Abdullah Paşa, 1724'te Hoy Kalesi'ni aldıktan sonra Tebriz'e yürümüş, birinci kuşatmada kış şartları

---

denilmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 130, s. 360. Osmanlı Devleti ile İran arasındaki görüşmeler ve Rusya'nın bu görüşmelerde müdahil olması için bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 247-273

359 BOA. NMH. No: 7, s. 64-66; L. Lockhart, a. g. e., s. 294-295

360 Kapıcıbaşı Nişli Mehmet Ağa, "Moskova Sefaretnamesi" (yay. Faik Reşit Unat), Tarih Vesikaları Dergisi II, Sayı. 10, 11, 12'den ayrı basım, İstanbul 1943, s. 1

361 İ. Asım, a. g. e., s. 45-47

362 İ. Asım, a. g. e., s. 72-73

363 Osmanlı Devleti'nin İran seferini meşrulaştırmak için şeyhülislâm Abdullah Efendi vasıtasıyla yayınladığı fetva için bkz. BOA. MHM. d. No: 131, s. 17

364 J. Hanway, a. g. e., s. 181-182; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 299

365 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 180-181; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 289

366 BOA. Ali Emiri Tasnifi, III. Ahmed No: 8602

367 İ. Asım, a. g. e., s. 179; BOA. MHM. d. No: 131, s. 410

yüzünden başarı olmamışsa da 1725'teki ikinci kuşatmada şehri almaya muvaffak olmuştur.[368] Arifi Ahmed Paşa tarafından üç ay kuşatmada tutulan Erivan ele geçirilmiştir.[369] Bu sırada devreye giren Fransız Marguis de Bonnac iki devlet arasında arabuluculuk yapmışsa da Osmanlı-Rus barışı sağlanamamıştır. Daha sonra İran topraklarının paylaşımı için iki ülke arasındaki görüşmeler 1724'te İstanbul Anlaşması ile sonuçlanmıştır.[370] Anlaşmada İran'ın, Afganlılarca işgali sebep gösterilerek toprakları paylaşılmıştır. II. Tahmasb, iki devletin İran'a karşı imzaladıkları bu anlaşmayı kabul etmemiştir.[371]

Rusya, bu anlaşmayla Hazar Denizi'nin kıyılarını ele geçirdiği gibi İran ipek ticaretinin kuzey pazarını kontrol altına almıştır. Gilan'daki ticari işler için Gregoriev Yevreniev ve Andrea Simounev görevlendirilmiştir. Gürcistan üzerinden yapılan ticarete müdahele etmeye başlamıştır. Kura Nehri'nden Hazar Denizi'ne ve Tiflis'e giden ticari akışı ele geçirmiştir. Gilan'a gönderilen Shipov, burada mukavemetle karşılaşmıştır. Bunun için gönderilen takviye birlikler başarılı olamamıştır. Bakü petrollerini ele geçirmek ise ayrı bir hedef olarak Rusya'nın önünde durmuştur.[372]

4- Kazvin'de Afganlıların Yenilgiye Uğratılması (1723)

Şah Sultan Hüseyin'in İran tahtını 1722'de Mahmud Afgan'a bıraktığı haberi Kazvin'de duyulunca, şehzade II. Tahmasb şah olarak ilan edilmiştir.[373] Bunun üzerine harekete geçen Afganlılar, Emanullah Han komutasında

---

368 J. Hanway, a. g. e., s. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 306

369 J. Hanway, a. g. e., s. 183-185; M. Aktepe, Revan Fetihnamesi, s. 39-73

370 İstanbul Muahedenamesi, İran'ın içinde bulunduğu duruma binaen imzalanmıştır. Anlaşmanın giriş bölümünde, İran'ın işgale uğraması sebebiyle Osmanlı Devletinin bu ülkeye girmesi kabul edilmiştir. Anlaşmaya göre, Derbend ve Bakü Rusya'da kalırken, Gürcistan ile Şirvan Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. Şemah, Karadağ, Gence, Nahcivan, Revan, Tebriz, Hoy, Urumiye, Merağa, Hemedan ve Kirmanşah Osmanlı hâkimiyetinde kalacaktı. Anlaşmanın Şah II. Tahmasb tarafından kabul edilmesi halinde İran'ın geri kalan yerlerindeki hâkimiyeti tanınacaktı. Adı geçen yerler verilmezse Rusya, Osmanlı Devletine yardım edecek ve alınan yerler verilmeyecekti. II. Tahmasb, anlaşmayı kabul ederse Rusya ve Osmanlı kuvvetleri Afganlıları İran'dan atacaktı. Bkz. İ. Asım, a. g. e., s. 158-169; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 268-270

371 H. Fesai, Farsname-i Nasıri, s. 162. Osmanlı Devleti ve İran arasında cereyan eden gelişmeler için bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 307-314

372 J. Hanway, a. g. e., s. 185-191, L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 270-280

373 Andre de Claustre, Histoire de Thamas Kouli Khan (terc. M. Bakır Emir Hani), Tebriz 1346, s. 16

8.000 kişilik orduyu Kazvin'e göndererek şehri ele geçirmiştir. Şehir idaresi ele geçirildikten sonra halka zulüm etmeye başlanmıştır. Kazvin halkı ayaklanarak Afganlılarla savaşmaya ve nihayetinde şehirden çıkarmaya muvaffak olmuştur.[374] Savaşta yaklaşık 2.000 Afgan askeri öldürülmüş, Eşref komutasındaki 300 kişilik kuvvet Kandehar'a kaçmıştır. Geriye kalanlar ise soğuktan telef olmuş ve bir kısmı İsfahan'a dönebilmiştir.[375]

Soğuk ve hastalık gibi doğal afetler ile yerli halkın isyanları bölgedeki Afgan kuvvetlerini azaltmaya başlamış, Mahmud'un elinde ancak 15.000 kişi kalabilmiştir. Mahmud Afgan, Kazvin yenilgisi üzerine takviye kuvvetlerle Kandehar'dan İran'a gelmiş, yolda askerlerin bir kısmı saldırıya uğrayınca yerlerine geri dönmüşlerdir. Ancak Afgan askerlere erzak getiren iki kervan İsfahan'a ulaşabilmiştir. Krusinisky, kervanda Mahmud'un annesinin olduğunu ve kadının çirkin olduğunu söylemiştir.[376] Mahmud Afgan, Kazvin yenilgisi ve İran'dan Kandehar'a gönderilen hazinenin çalınmasından sonra psikolojik bunalıma girmiştir.[377] Mizacı sertleştikten sonra günden güne akli dengesini kaybetmiş ve Şah Hüseyin'in çocuklarını teker teker öldürtmüştür.[378]

5- İsfahan'da Katliam (1723)

Mahmud Afgan, tahta oturduğu İsfahan'da zalimce yöntemlere başvurmuştur. Halkı katletmek suretiyle sindirmek ve terör havası estirerek korkutmak istemiş, bu şekilde İran'da hâkimiyetini tesis etmeye çalışmıştır.[379] Kazvin'de Seyyid Ali (Sidal) Han komutasındaki Afgan kuvvetlerinin II. Tahmasb ordusuna yenilip İsfahan'a dönmesinden sonra devlet büyüklerini ve aşiret reislerini yanına davet etmiş, misafir olmak düşüncesiyle gelenlerin hepsini katletmiştir.[380] Katlettiği insanların cesetlerini şehir meydanına atmak suretiyle de korku ve dehşet saçmıştır. Bu olaydan sonra kendisinin daha önce görevlendirdiği 3.000 İranlı polisi öldürtmüştür. Arkasından yayınladığı ferman ile Şah Hüseyin'den yana olanların öldürülmesini

374 P. di Sarkis, a. g. e., s. 20-21; J. Krusinisky, a. g. e., s. 132

375 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 31

376 P. Sykes, a. g. e., s. 335

377 P. Hurne, a. g. e., s. 98

378 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 115; P. di Sarkis, a. g. e., s. 22-23. Mahmud Afgan'ın hastalığı sırasında İsfahan'da bulunan Krusinisky, Mahmud'un kendi dişleriyle etlerini kopardığını, vücudunun delik deşik olduğunu ve doktorların hiçbir çare bulamadıklarını kaydetmiştir. Bkz. J. Krusinisky, a. g e, s. 151

379 J. Hanway, a. g. e., s. 167; B. Kütükoğlu, "II. Şah Tahmasb," Makaleler, s. 321

380 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 55-58

emretmiştir. Bu katliam on beş gün sürmüş, hiç kimse karşı çıkacak gücü kendinde bulamamış ve İsfahan'ın nüfusu adeta yok olmuştur. O sırada İsfahan'daki İngiliz ve Hollandalılar ile Culfa Ermenilerini vergi vermeye mecbur etmiş, Hindistan tüccarlarının mallarını yağmalamıştır.[381]

6- Şiraz'ın Alınması (1724)

Mahmud Afgan, İran'ı istila edip İsfahan'da katliam yaptıktan sonra Sykes'ın deyimiyle sünni olan vahşi kürtleri ordusuna almıştır. Bölgedeki kürtlerin karakteri ile Mahmud'un katliamcı karakteri birbiriyle uyuştuğundan ikisi birlikte hareket etmiştir.[382] Mahmud, kürt unsurlardan aldığı destekle Kaşan ve Hançar şehirlerine yönelmiş, Kazvin isyanı sırasında Afganlılardan kurtulan bu iki şehri ele geçirmiştir. 1724'te bir kısım orduları Fars'a gönderirken bir kısmını da Şiraz'a sevk etmiştir.[383] Ancak Şiraz halkı bütün gücüyle Afganlılara direnmiş, zerdüşt komutan Nasrallah ve bütün askerleri Afganlılarca katledilmiştir.[384] Onun yerine geçen Ziberdest Han, şehri muhasaradan kurtarmakla görevlendirilmiş ve şehrin teslim olması için müzakereler başlatılmıştır. Afganlılar ile müzakereler sırasında İran'ın güçsüzlüğü anlaşılıp kıtlık da kendisini iyice hissetirince görüşmeler kesilip şehir ele geçirilmiştir.[385]

Mahmud Afgan, Şiraz'ın alınmasından sonra Benderabbas'a yönelerek şehri muhasara etmiştir. Fakat burada ticaret yapan Avrupalı tüccarlar Beluç kabileleri ve Afganlıları yenilgiye uğratmıştır.[386] Mahmud, Benderabbas'ta bizzat ordusunun başına geçtiği halde buradaki bedevi Arapların yardımı ve sıcaktan askerlerin ölmesi yüzünden başarılı olamayıp İsfahan'a dönmek zorunda kalmıştır.[387]

Mahmud Afgan'ın İran'daki başarısızlıkları itibarını düşürmüştür. Yanındaki nüfuzlu Afgan reisleri Kandehar'daki Eşref Han'ın getirtilerek tahta oturtulmasını gündeme getirmişlerdir. Bu sırada Emanullah Han, yüklendiği görevi bırakmış ve barıştan yana olduğunu göstermeye çalışmışsa da samimi olmadığı görülmüştür.[388] Psikolojisi iyice bozulan Mahmud ise kal-

---

381 P. Sykes, a. g. e., s. 336; J. Malcom, a. g. e., s. 344-345
382 J. Hanway, a. g. e., s. 192-193
383 M. H. Maraşi, a. g. e., s. 70-72
384 P. Sykes, a. g. e., s. 336
385 J. Krusinisky, a. g. e., s. 155-1577
386 P. Sykes, a. g. e., s. 337; J. Hanway, a. g. e., s. 194-208
387 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 31; B. Kütükoğlu, a. g. m, s. 321
388 J. Hanway, a. g. e., s. 230 vd.

ben ve ruhen rahatlamak amacıyla Tapassia denilen yere gitmiş ve orada ikamet etmiştir.[389] Burada iken Safevi şehzadesi Safi Mirza'nın firar ettiği yolundaki yalana inanmış ve verdiği emirle saltanat bireylerinin katledilmesini istemiştir. Mahmud, bu katliama bizzat karışmış ve otuz bir kişinin öldürülmesine sebep olmuştur.[390]

7- Mahmud Afgan'ın Ölümü (1725)

Mahmud Afgan İran'ı istila ederken yaptığı katliamlar giderek akli dengesini bozmaya başlamış ve sonunda delirmiştir. Mahmud Afgan ile aynı dönemde yaşayan Krusinisky, Afgan komutanın fiziki özelliklerini ve hastalıktan önceki hasletlerini sıraladıktan sonra hastalık ile birlikte düştüğü durumu kaydetmiştir. Mahmud'un kendi vücudunu parçalamaya başladığı ve bu yüzden Afgan reislerince ölümünün istendiğini anlatmıştır.[391] Nitekim 1725'te Şah Tahmasb'ın Afganlılara saldırmasıyla Afgan reisleri aceleyle Mahmud'un amcasının oğlu Eşref Han'ın başa geçmesini sağlamıştır. Mahmud'da aynı tarihte ölmüştür.[392]

Mahmud Afgan'ı bizzat görmüş olan Krusinisky, "Mahmud şişman, geniş suratli, geniş alınlı, mavi gözlü ve biraz şaşı, haşin bakışlı ve vahşice idi. İnsanlık bakımından haşin ve zalimlik yüzüne yansımıştı. Boynu hayvanların boynu gibi kısa olup başının omzundan çıktığı zannedilirdi. Sakalı az ve seyrekti. Devamlı aşağı baktığı için birşeyler düşündüğü zannedilirdi. Askeri disiplin için çok ciddi idi. En yakın askerleri dahi kendisinden korkardı. Mahmud'un askerleri onun çok sayıda cesur hareketine ve cengâverliğine şahit oldukları için onun her işin üstesinden geleceğine inanırlardı" demiştir.[393]

Mahmud'un İran seferleri kendisi için harikulade sayılmasına rağmen başarılı olamamıştır. İran'a daha önce sefer yapan Cengiz ve Timur'un sefer öncesi büyük ve düzenli ordular hazırladıkları görülürken, Mahmud daha düzensiz ve 20.000 kişiyle İsfahan'a geldiğinde savunmasız kalan şehri almıştır. Safevi Devleti'nin yıkılmasına Mahmud'un tazyikinden ziyade korku, rüşvet ve idari yetersizlikler sebep olmuştur. Malcolm, İran

---

389 M. Kazım, a. g. e., s. 226

390 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 34-36; P. Sykes, a. g. e., s. 337-338

391 J. Hanway, a. g. e., s. 233-238; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 115; P. Hurne, a. g. e., s. 98

392 J. Malcom, a. g. e., s.345; M. Kazım, a. g. e., s. 226-235; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 31-32; J. Krusinisky, a. g. e., s. 157

393 J. Krusinisky, a. g. e., s. 159; P. Sykes, a. g. e., s. 338-339

şahının çok üstün bir durumda iken kendi hatalarıyla zayıf düştüğünü söylemiştir. Mahmud, ilk önceleri adil bir hükümdar görüntüsü verirken, İsfahan'ın tesliminden sonra adaletsizce ve hatta vahşice davranarak bir hükümdarda olması gerekli bütün özelliklerden uzaklaşmıştır.[394] Diğer taraftan Afganlılarda görülen idari yetersizliklerin tersine cesaretli ve ciddi davranmıştır. Fikri bakımdan eğitilmemiş olduğu için birçok katliama sebep olmuş ve ölümünden sonra lanetle anılmıştır.[395]

D- MAHMUD AFGAN SONRASI OLAYLARI

1- Eşref Han'ın Tahta Geçişi ve Osmanlı Devleti ile Savaşması

Mahmud Afgan'ın 1725'te ölmesinden sonra yerine amcasının oğlu Eşref Han İsfahan'da İran tahtına oturdu. Eşref Han, yetenek bakımından Mahmud'dan farklı olup birçok cihette amcası Mir Veys'e benziyordu. Kendi kabilesi arasında büyük itibara sahipti.[396] Tahta oturduktan sonra karakteri değişmeye başladı. Emanullah Han'ı katlettikten sonra aşiretlerin güçlü reislerinin mallarını müsadere ederek ellerinden aldı. Bu sırada Emanullah Han, İran tahtını ele geçirmek için Tahmasb'ı Azerbaycan'dan İsfahan'a davet etmiş, bu tuzaktan haberdar olan Eşref Han, onu ve yanındakileri katletti.[397] Eşref Han, Mahmud'dan farklı olarak İran halkını kendisine bağlamaya çalışıp cömert bir hükümdar gibi göründü.[398] Kötü işlerle ilgisinin olmadığını göstermek için şehzade cesetlerinin mukaddes sayılan Kum mezarlığında defnine izin verdi. Bu rolünü tamamlamak için Şah Sultan Hüseyin'in kızıyla evlenerek tacı kayınpederine iade edebileceğini söyledi.[399] Tahmasb ile müzakereye oturan Eşref, hile ve aldatma üzerine

394 J. Malcom, a. g. e., s. 18 vd.

395 M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 116

396 Laurance Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi ve Eyyam-ı İstila-yı Efgane der İran (terc. Mustafa Kuli İmad), Tehran 1364, s. 315; B. J. V. Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi VII, İstanbul 1994, s. 326

397 Jones Hanway, Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1367, s. 238-242; William Floor; Eşref Han der Tahtgâh-ı İsfahan (terc. Ebul Kasım Sırri), Tehran 1368, s. 12 vd; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 316; Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I (tash. Muhammed Emin Reyahi), Tehran 1364, s. 32

398 Muhammed Kazım, Name-i Ara-yı Nadiri, Defter-i Evvel, Moskova 1960, s. 236-245

399 J. Krusinisky, Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-u Avganiyan ve İnhidam-ı Bina-yı Devlet-i Şahan-ı Safeviyan (terc. İbrahim Müteferrika), İstanbul 1142, s. 300; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 317

kurulu siyasetiyle onu tekrar yanına çekmek ve öldürtmek istedi. Fakat Tahmasb'ın bundan haberdar olması ve Mazenderan'a kaçması Eşref Han'ı kızdırmış, buna sebep olarak gösterdiği İran devlet büyüklerini katletmiştir. Kendi mevki ve gücünü sağlamlaştırdıktan sonra İsfahan'da müstahkem bir kale inşa edip Afgan kuvvetleri ve hazineyi buraya yerleştirdi.[400]

Eşref Han'ın tahta oturduğu dönemde İran'ın içinde bulunduğu durum ilginç bir hal almıştır. İran'ın İsfahan ve Şiraz şehirleriyle güneydoğu bölgesini almasına rağmen bütün İran'ı idare edememiştir. Afgan ordusunun Kandehar'da durması İran hâkimiyetini zorlaştırmıştır. 1724'teki Osmanlı-Rus Anlaşmasından sonra işgal edilen toprakları geri almak sınırlı sayıdaki kuvvetlerle mümkün olmuştur. 1725'te Deli Petro'nun ölmesi siyasi dengeleri değiştirmiştir. Yerine geçen II. Katerina Rus emperyalizmini devam ettirmeye çalışmıştır. II. Katerina, İran'da mevkisini korumak istemiş ve Osmanlı ile yaptığı 1724 anltaşmasının gereğini yerine getirmemiş, istilacı ve işgalci siyasetini sürdürmüştür. Bu hususta uygun bir siyasi ortamın sağlanması için Gilan ve Mazenderan'daki Rus askerleri geri çekilmiştir. Tahmasb, Mazenderan bölgesinde kalarak uygun bir ortam beklemiştir. Bu dönemde Feth Ali Han onunla aynı kaderi paylaşmış ve kendilerine yarayacak kuvvetler hazırlamıştır.[401]

2- Eşref Han Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri

Osmanlı Devleti, İran'ın içinde bulunduğu karışıklıktan istifadeyle Tiflis, Erivan, Tebriz ve Kirmanşah'ı ele geçirmiştir. İran'daki fetihleri gerçekleştiren ve Kirmanşah'ı ele geçiren Hasan Paşa'nın ölümünden sonra oğlu Ahmed Paşa yerine tayin edilmiştir. Ahmed Paşa'nın hedefinde taht merkezi olan İsfahan olmuştur. Şah Sultan Hüseyin zindandan çıktıktan sonra Osmanlı Devleti'ne başvurmuş, sadrazam İbrahim Paşa Afganlıların İsfahan'ı terk etmesini istemiştir. Eşref Han, bu ihtara sert karşılık vermiştir.[402] Fakat durumun ciddiyeti ve Osmanlı Devleti ile II. Tahmasb'ın arasındaki yakınlaşmayı hisseden Eşref Han, daha yumuşak bir tavır takınarak Osmanlı Devleti'ne Abdulaziz ve Abdurrahim isminde iki elçi göndermiştir. 1726'da İstanbul'a gelen elçiler, Afgan ulemasının padişaha gönderdiği

400 J. Krusinisky, a. g. e., s. 318; M. S. Ferheng, Afganistan der Penc Kurn-u Ahir I-II, Tehran 1385, s. 117

401 M. Han Esterabadi, Cihanguşa-yı Nadiri (tash. Mani Kaşani), Tehran 1385, s. 33; Percy Sykes, Tarih-i İran (terc. Muhammed Taki Fahrdai Gilani), Tehran 1330, s. 339

402 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 324; Ali Cafer Por, Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977, s. 58

mektubu saraya vermiştir.[403] Osmanlı Devleti, İran'ın batısını ele geçirmek istediğinden bu girişime pek sıcak bakmamıştır.[404]

Eşref Han, İstanbul'a gönderdiği elçi vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin Rusya ile anlaşma yapmasını eleştirmiş ve bu devletin yardımıyla İran'a savaş açılmamasını istemiştir. Ayrıca II. Tahmasb'a iyi davranılmaması ve Afgan kuvvetlerinin İran'ı büyük zorluklarla fethettikleri hatırlatılarak sünnilerin zulümden kurtarıldıkları beyan edilmiştir.[405] Osmanlı-İran sınırının Safevi döneminde olduğu gibi kalması ve Batı İran'da Osmanlı hâkimiyetine geçen yerlerin iadesi istenmiştir. Ancak İstanbul'daki görüşmelerde Afganlıların istekleri reddedilmiştir.[406] Ulemanın göndermiş olduğu mektupta sünnilikle ilgili belirtilen hususlara cevap verilerek gönderilmiştir.[407] Afgan elçilik heyeti 12 Mart 1726'da geri gönderilmiştir.[408]

Eşref Han'ın tutumu ve Şah Hüseyin'in tahta çıkartılma isteğinin reddedilmesi, 1726'da İran'a savaş açmayı kaçınılmaz kılmıştır. Eşref Han, Osmanlı Devleti'nin Şah Hüseyin'in tahta geçirilmesi yönündeki isteğine olumsuz cevap vermiştir.[409] Osmanlı Devleti, aynı şekilde mukabelede bulunarak savaş açmıştır.[410] Ahmed Paşa komutasındaki 60.000 kişilik ordu Meraga ve Kazvin'i aldıktan sonra İsfahan'a yönelmiştir.[411] Osmanlı ordusu "Ancudan Savaşı" olarak geçen savaşın başlarında galip durumda iken, Afgan ulemasından dört kişinin iki sünni millet arasındaki savaşın caiz olma-

---

403 BOA. NMH. d. No: 7, s. 196. Eşref Han'ın İran'dan gönderdiği elçiler 1726'da İstanbul'a vardı. Yanlarında getirdikleri mektupta, Osmanlı Devletinin İran'ın batı kısımlarında (Hemedan, Kirmanşah, Erdelan, Tebriz, Gence, Revan ve Tiflis) ele geçirdiği topraklardan geri çekilmesi istenmiştir. Osmanlı Devleti, Gılzai teklifini kabul etmediği gibi Eşref Han'ın cezalandırılması için Hemedan seraskeri Ahmed Paşa'yı görevlendirdi. Bkz. Münir Aktepe, "Vakanüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Han Nezdindeki Elçiliği ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereler," Tarih Mecmuası XII, İstanbul 1955, s. 158

404 Krusinisky, Travel Krusinsky, London 1840, s. 157-158. Afgan ulemasının gönderdiği mektup için bkz. Münir Aktepe, "Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti," Belgelerle Türk Tarihi Dergisi I, İstanbul 1967-1968, s. 57, s. 158-160

405 J. Hanway, a. g. e., s. 244

406 M. Aktepe, a. g. m, s. 161

407 Küçük Çelebizade İsmail Asım, Tarih, İstanbul 1282, s. 354-355

408 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 328

409 BOA. C. HR. No: 2654; İ. Asım, a. g. e., s. 429

410 Osmanlı Devleti, Eşref Han'ı isyancı olarak telakki ettiğinden üzerine ordu sevk edilmesini zaruri saymıştır. Bkz. L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 328

411 Osmanlı ordusunun 70-80.000, Eşref Han'ın ise 17.000 kişilik orduya sahip olduğu Hammer tarafından kaydedilmiştir. Bkz. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 330; İ. Asım, a. g. e., s. 432

dığı yönünde Osmanlı askerlerine gizlice telkinde bulunmaları ve ordudaki kürt beylerinin rüşvet alarak Afgan tarafına geçmeleri Osmanlı ordusunun yenilmesine sebep olmuştur.[412] 1726'da meydana gelen savaşta Osmanlı ordusundaki kürtlerin kaçması Eşref Han'a karşı zaferi engellemiştir.[413] Böylece Ahmed Paşa'nın elindeki yetmiş top işe yaramamış, Afgan ordusu 40 deve üzerinde taşınan zenbûrek topları yardımıyla galip gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin 12.000 askeri bu savaşta öldürülmüştür.[414]

Osmanlı ordusunun yenilgisi Ahmed Paşa'yı üzüntüye boğarken, Eşref Han'a moral vermiştir.[415] Savaşta alınan yenilgiyle morali bozulan Osmanlı ordusu tekrar toparlanmış ve takviye birlikler gönderilerek durum izale edilmiştir.[416] Kirmanşah'a ordu gönderilmesi ve Nadir'in yardımıyla II. Tahmasb'ın harekete geçmesi Eşref'i sulhe mecbur etmiştir,[417] Molla Nusret'i elçi olarak Hemedan'a gönderip resmen anlaşma isteğinde bulunmuştur.[418] 1728'de Eşref Han ile Mehmed Reşid Efendi arasında imzalanan "Hemedan Anlaşması" na göre, Eşref Han hilafet makamını, Osmanlı Devleti ise onun İran hükümdarlığını tanımıştır.[419] Osmanlı Devleti'nin fethettiği Kirmanşah, Hemedan, Erdilan, Nihavend, Luristan, Meraga, Tebriz, Gence, Karabağ ve Tiflis aynı şekilde kalmıştır.[420] İran hacılarının Emirülhac idaresinde haclarını eda etmeleri kabul edilmiştir.[421]

Eşref Han, Osmanlı Devleti'ne karşı galip gelmesine karşı iki devlet arasında imzalanan anlaşmayla İran'ın batısını vermekten çekinmemiştir. Çünkü halkı şii olan bir ülkeyi işgal etmiş, burada tutunabilmesi için kendisi gibi sünni olan Osmanlının yardımını sağlamak istemiştir. Osmanlı Devleti, Raşid Paşa'yı elçi olarak İsfahan'a gönderirken, Eşref Han da buna karşılık Muhammed Beluc'u İstanbul'a elçi olarak göndermiş[422] ve bundan sonra yönünü Rusya'ya çevirmiştir.[423]

---

412 Hasan Fesai, Farsname-i Nasıri II (tash. Mansur Rasgar Fesayi), Tehran 1367, s. 165

413 J. Hanway, a. g. e., s. 245; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 334

414 İ. Asım, a. g. e., s. 434-437; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 33

415 Savaş öncesinde Ahmed Paşa'ya verilen emirde, dirlik sahibi askerlere güvenmesi ve kürt askerlere güvenmemesi tavsiye edilmişti. Bkz, İ. Asım, a. g. e., s. 438

416 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 118

417 BOA. C. HR. No: 1568; J. Hanway, a. g. e., s. 246; H. Fesai, a. g.e, s. 166

418 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 336; A. C. Por, a. g. tez, s. 61

419 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Hemedan Anlaşması'nın 1726'da yapıldığını kaydetmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/II, Ankara 1988, s. 134

420 İ. Asım, a. g. e., s. 509-513 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 337-338

421 Hanway, a. g. e., s. 255; İ. Asım, a. g. e., s. 513-524

422 M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 119; M. Aktepe, a. g. m, s. 170-173

423 BOA. NMH. d. No: 7, s. 192; Lockhart, a, g, e., s. 256

Büyük Petro, bu dönemde İran üzerinden Hindistan'a ulaşmak için bir heyeti 1714'te Orta Asya, diğer bir heyeti 1715'te Hazar kıyılarına ve üçüncü bir heyeti ise 1717'de Hive'ye göndermişti. Mahmud Afgan, 1722'de İsfahan'ı ele geçirdiğinde Kafkaslara da bir ordu sevk etmişti. 1725'te I. Petro yerine II. Katerina, Mahmud Afgan'ın yerine ise Eşref Han geçmişti. Rusya, Petro'dan sonra Hindistan yönündeki siyasetini Kafkaslara kaydırmıştı. Eşref Han'ın bu sırada Kafkaslara yönelecek askeri gücü olmadığı için iki kuvvet arasındaki çekişmeden Sidal Han yararlanmıştı. Fransa'nın araya girmesiyle 1729'da iki ülke arasında Reşt'te anlaşma sağlanmıştı. Eşref Han, bu anlaşma ile Kafkaslardaki toprakları Ruslara bırakmış, Ruslar buna karşılık olarak onu İran şahı olarak tanımışlardı.[424]

3- Nadir Kuli Mirza'nın Şah Tahmasb İle Birleşmesi (1727)

Afgan kabile reisiliğinden İran tahtına oturan Eşref Han, Osmanlı Devleti ile 1726'da Hemedan'da imzaladığı anlaşma ile rahatlayacaktı ki, Kandehar'ın elden çıkmasıyla tehlikeli bir duruma düşmüştür. Çünkü Afganistan'dan gelecek askerlerle takviye yapacağını düşünmüştü. Ancak Kandehar'dan İran'a getirilen askerler, sayı olarak beklenenden çok az olmuş, bu durum İran'da yeni bir güç olarak ortaya çıkacak olan ordu komutanı Nadir Kuli Mirza'nın işine yaramıştır. Nadir, 1727'de artık siyasi olarak etkisiz kalan Şah Tahmasb ile güçlerini birleştirmiştir.[425]

Şah Tahmasb, Eşref Han'a mağlup olduktan sonra Mazenderan'a giderek Kaçar reisi Feth Ali Han'dan yardım istemiştir. Feth Ali Han'ı Simnan idarecisi tayin ettikten sonra yanına verdiği Türkmen kuvvetleriyle Tahran'daki Gılzailer üzerine göndermiştir. Kaçar reisi Veramin'de Afganlılara yenilince Tahran, Kazvin, Save ve Kum şehirleri Afganlıların eline geçmiştir. Feth Ali Han daha sonra Damgan'a giderek Zülfikar Han'ın idaresindeki şehri ele geçirmiştir.[426] Buradan Mazenderan'a gelerek 1726'da Şah Tahmasb'ı yenmiş, bu yenilgi üzerine Türkmenlerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Feth Ali Han'ın kendisine itaatlı davranmasına karşılık "Vekilüddevle" lakabını vererek taltif etmiştir.[427] Bu sırada Meşhed'de şahlığını ilan eden Melik Mahmud Sistani'nin üzerine yürüyen Şah Tah-

---

424 J. Hanway, a. g. e., s. 251-257; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 34-36; M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 120

425 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 37; Rızazade Şefak, Nadir Şah, Tehran 1339, s. 12; Hüseyin Sultanzade, Tarih-i Medaris-i İran, Tehran 1364, s. 240

426 B. Kütükoğlu, a. g. m, s. 322

427 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 348-357

masb, Afşar boyu reisi Nadir Kuli Mirza'dan yardım istemiştir.[428] Melik Mahmud'un durumunu geleceği için tehlikeli gören Nadir, önce Mahmud'un birleşme teklifini kabul etmiş, daha sonra şahın teklifini uygun bir fırsat olarak telakki etmiştir.[429]

Şah Tahmasb'ın sahip olduğu kişilik, devlet idare etme yetersizliği ve askeri kuvvetin durumu onun Safevileri güçlendirmesine imkân vermemiştir.[430] Bundan sonraki bölümde anlatılacak olan Nadir Kuli Afşar sahneye çıkarak duruma hâkim olmuştur.[431] Savaşlardaki cesaret ve başarısı ile Şah Tahmasb'ın dikkatini çekmiş olan Nadir, Afganlıların İran'dan atılması için ordunun başına getirilmiştir.[432] Nadir Kuli Mirza, 1727'de emrindeki 5.000 savaşçı ile Habuşan'da Şah II. Tahmasb'ın ordusuna katılarak Afganlıların İran'dan atılması için Horasan'ın kontrol altında tutulması gerektiğini savunmuştur.[433]

Nadir Kuli Mirza, genç şahı ikna ederek ilk önce Horasan tarafına hareketle Meşhed ve Melik Mahmud'un elindeki Herat'ı almak istemiştir.[434] Bu sırada Nadir ile Kaçar reisi Feth Ali Han arasında bir çekişme olmuştur. Feth Ali Han, Nadir'in şahın kendisi hakkında iyi düşünmediklerinin farkına vardığında artık geç kalmıştır. Kaçar reisinin öldürülmesine görünüşte karşı çıkan Nadir, zindana atılmasını teklif ettikten sonra şahın emriyle katledilmiştir.[435] Sykes, öldürülen Feth Ali Han'ın Meşhed'deki mezarını gördüğünü kaydetmiştir.[436] Bu olay Nadir'in Şah Tahmasb'a yakınlaşmasını sağlamış, Melik Mahmud'u ise sevindirmişti. Çünkü Melik Mahmud, rakiplerinin birbiriyle olan mücadeleden zayıfladıklarını düşünmüştür. An-

---

428 Vladimir Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah (terc. Raşid Yasemi), Tehran 1313, s. 8-13

429 Mirza Mehdi Han Esterabadi, Tarih-i Nadiri I, Esad Efendi Ktp. nr. 2182, vrk. 38/a; Rıza Kuli Hidayet, Ravzatü's-Safa VIII, Tehran 1270, s. 215; Lockhart, Nadir Şah (terc. Müşfik Hemedani), Tehran 1331, s. 27

430 M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 120

431 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 352; J. Malcom, a. g. e., s. 347

432 F. Sümer, "Avşarlar," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 1991, s. 126; M. H. Maraşi, a. g. e., s. 80

433 Mirza Mehdi, a. g. e II, vrk. 34/b; M. K. Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I (tash. Muhammed Emin Reyahi), Tehran 1364, s. 34-40; Mirza Muhammed Kevkebi Esterabadi, Tarih-i Nadiri, Tebriz 1266, s. 21

434 Mahmud Sistani, Nadir'e elçi göndererek amacının Müslümanlar arasında kan dökmek olmadığını, eğer kendi safına katılırsa Müslümanların zulümden kurtulacağını söylemiştir. Bkz. M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 39

435 Vladimir Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah (terc. Raşid Yasemi), Tehran 1313, s. 11-14; Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i safevi, s. 354; M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 21

436 P. Sykes, a. g. e., s. 343-344; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 38

cak Melik Mahmud'un düşündüğü gibi olmamış ve Meşhed Nadir tarafından ele geçirilmiştir. Bundan sonra saygınlığı artan Nadir'e "Tahmasb Kuli Han" lakabı verilmiştir.[437]

Meşhed'in alınmasından sonra Nadir ile Şah Tahmasb'ın arası, vezirlerin Nadir aleyhinde propaganda yapmaları sonucu bozulmuştur.[438] Şah, Melik Mahmud'a haber gönderip yardım istemiş, durumdan haberdar olan Nadir, açıkça şaha karşı mücadeleye başlamıştır. Yenileceğini anlayan şah, Nadir ile anlaşmaktan başka çare bulamayınca beraber Meşhed'e dönmüştür.[439]

Nadir Kuli Mirza, 1727'de emrindeki 8.000 kişilik ordu ile Afganlılara karşı harekete geçerek Herat'ta onları yendikten sonra Meşhed'e dönmüştür.[440] Abdalilerin tekrar Herat'a hâkim olmaları üzerine sefere çıkmış, Sebzevar'da Şah II. Tahmasb'ın kendi aleyhine döndüğünü öğrenince üzerine yürüyerek yenmiştir.[441] Meşhed'de iki taraf arasında sağlanan sulh ile Abdalilere karşı birlikte harekete geçilmiştir. Afganistan'ın Kafirkale mevkiindeki kuvvetleri yenilgiye uğratılınca Herat hâkimi İlahyar Han şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Herat'ta Saduzai ve Gılzaileri bertaraf eden Nadir, Abdali savaşçılarını kendi ordusuna aldıktan sonra[442] Meşhed'e döndüp II. Tahmasb ile birlikte Eşref Han'a karşı sefer hazırlığına girişmiştir.[443]

4- Meşhed'de Afganlılar'ın Yenilmesi (1729)

Eşref Han, İran hâkimiyetinin tehlikeye düştüğünü, Afgan kuvvetlerinin azalmaya başladığını ve bunun kendi sonunu kaçınılmaz hale getirdiğini fark etmişti. Nadir Kuli Mirza önderliğindeki tehlikeyi atlatmak için büyük ordu hazırlayarak savaşmak istemiştir. Ancak ülkedeki iç karışıklıklar ve garnizonların yetersizliğinden dolayı yarısı Afganlılardan oluşan 30.000 kişi toplayabilmiştir.[444]

Nadir Mirza, şahı ikna ederek öncelikle Afgan kuvvetlerinin İsfahan'dan çıkartılmasını önermiştir. İran ordusunun günden güne güçlendiğini ve kendi

---

437 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 38; Raymon Furon, İran (terc. K. Söylemezoğlu), İstanbul 1943, s. 38; A. C. Por, a. g. tez, s. 66; M. Kazım, a. g. e., s. 265-296

438 Mirza Mehdi Han Esterabadi, Dürre-i Nadiri (tash. Seyyid Cafer Şehidi), Tehran 1341, s. 184

439 V. Minorsky, a. g. e., s. 15; A. C. Por, a. g. tez, s. 67

440 V. Minorsky, a. g. e., s. 16-17; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 356-357

441 John Malcom, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362, s. 348; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 358; J. Hanway, a. g. e., s. 264-271

442 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 38; Sultan Muhammed Dürrani, Tarih-i Sultani, Bombay 1298, s. 94

443 V. Minorsky, a. g. e., s. 18-19; A. C. Por, a. g. tez, s. 68; J. Malcom, a. g. e., s. 49

444 J. Fraser, Tarih-i Nadir Şah Afşar (terc. Ebul Kasım Han Nasırülmülk), Tehran 1321, s. 127

üzerine geldiğini gören Eşref Han, İsfahan'dan çıkıp Horasan'a gelmiştir. 1729'da Damgan'a yakın Eşkanilerin başkenti Hekatumpolis'e gelen Nadir Kuli Mirza'nın emrindeki kuvvetlerle savaşa tutuşmuştur. İran ordusu ile Afganlılar arasında meydana gelen "Mihmandost Savaşı" Nadir'in zaferiyle sona ermiştir.[445] Afgan savaşçıları her ne kadar vahşi naralar atarak savaş meydanına çıkmışlarsa da Nadir'in tüfekçi ve topçu birliklerinden oluşan ordusu karşısında başarılı olamamışlardır. Nadir Mirza, Afgan askerlerini çember içine aldıktan sonra top ateşi ile imha etmiştir. Savaş esnasında Eşref Han'ın askeri manevraları sonuç vermemiş, yaklaşık 12.000 Afganlı savaşçı öldürülmüştür.[446]

Eşref Han, Nadir'e yenildikten sonra İsfahan'a dönüp buradaki Afgan aileleri mallarıyla birlikte toplayarak müstahkem "Murçehort Kalesi" ne yerleştirmiştir.[447] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Hemedan muhafızı Abdurrahman Paşa'dan 30.000 altın karşılığında 5.000 yeniçeri istemiştir.[448] Nadir de Tahmasb'ı Damgan'a gönderdikten sonra İsfahan üzerine gitmiştir.[449]

Nadir, Tahmasb'ın Damgan'da kalmasını sağladıktan sonra kendisi Tahran'ın güneyine gelmiştir. Burada toplanan binlerce kişi istilacıların İran'dan atılması için Nadir'e katılmıştır. 1729'da Afganlıları müstahkem Morçehort Kalesi'nde yakalayıp savaşa başlamış, ancak Afganlıların çok cesurca savaşmaları direnişin kırılmasını geciktirmiştir. Afgan kuvvetleri 4.000 civarında kayıp verdikten sonra İsfahan'a kaçmışlardır.[450] 1729'daki bu kanlı savaşı kaybeden Afganlılar, İsfahan'daki aile ve mallarını alarak güneşin doğmasıyla birlikte Şiraz'a doğru kaçmışlardır. Eşref Han, firardan önce savunmasız bir halde bulunan Şah Sultan Hüseyin'i katletmiştir.[451] Ayrıca ulema ve şehrin ileri gelenleri başta olmak üzere 3.000 kişiyi öldürtmüştür.[452]

---

445 V. Minorsky, a. g. e., s. 19-22; R. Şefak, a. g. e., s. 13. Ayrıntılı bilgi için bkz. Percy Sykes, A History of Persia II, London 1915, s. 240-274

446 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 121; Muhammed Muhsin, Zübdedü't-tevarih (tash. Behruz Guderzi), Tehran 1375, s. 153

447 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 369; M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 37; Rızazade Şefak, Nadir Şah, Tehran 1339, s. 13

448 P. Sykes, a. g. e., s. 345; J. Hanway, a. g. e., s. 42. Ayrıca bkz. E. G. Browne, Tarih-i Edebiyat-ı İran IV (tash.-terc. Rızazade Şefak), Tehran 1339

449 Muhammed Ali Hazin, Tarih-i Hazin, İsfahan 1332, s. 87; J. Malcom, a. g. e., s. 350

450 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 40; Rızazade Şefak, Nadir Şah, Tehran 1339, s. 6

451 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 122; R. Şefak, a. g. e., s. 14

452 J. Hanway, a. g. e., s. 40; Hüseyin Sultanzade, Tarih-i Medaris-i İran, Tehran 1364, s. 240

Nadir Mirza, kazandığı zaferden sonra Afganlıları takip etmeyerek onların İsfahandan kaçtıkları haberini aldıktan üç gün sonra şehre gelmiştir. Burada Mahmud Afgan için yapılmış olan gösterişli mezarı gördüğü zaman duyguları değişmeye başlamıştır. Mahmud'un cesedini mezardan çıkarttıktan sonra helâya dönüştürmek istemiştir.[453] II. Tahmasb, Tahran'a gittikten sonra İsfahan'daki Nadir'in yanına gelip buradaki Safevi saraylarını görünce ağlamaya başlamış ve yaklaşık yedi yıl Afganlıların elinde esir olan annesiyle görüşmüştür. 1729'da Nadir'in tavassutuyla İran tahtına "Şah Tahmasb" ünvanıyla oturmuştur.[454]

5- Afganlıların İran'dan Atılması (1730)

Nadir Kuli Mirza, Afganlıları İsfahan'dan sürdükten sonra Meşhed'e gitmiştir. Burada ordusunu düzenlemek ve sayısını arttırmak istemiştir. Şah Tahmasb, ordunun ihtiyaçlarını karşılamakta tereddüt yaşamışsa da İran'da savaşacak yegâne komutan olarak onu gördüğünden Horasan, Kirman ve Mazenderan topraklarını zeamet olarak Nadir'e vermiştir.[455] Kızkardeşlerinden Raziye Hanımı Nadir'e, Fatma Sultan'ı da Nadir'in en büyük oğlu Rıza Kuli Mirza ile evlendirmiştir.[456] Bütün istekleri şah tarafından kabul edilen Nadir, Afganlıları İran'dan atmak için uygun bir zaman beklemeye başlamıştır.[457]

Nadir Kuli Mirza ile 1729'da yaptıkları savaşı kaybeden Afganlılar Şiraz'a kaçmış ve burada tekrar toparlanmaya başlamışlardır. Eşref Han son bir hamle ile İran'daki sünniler ve Kandehar'dan gelecek kuvvetlerden yeni bir ordu oluşturarak Nadir'in üzerine yürümek istemiştir. Tahmasb ısrarla Nadir'den Afganlıların takibini istemişse de o buna karşı çıkmış, gerekli para temin edildikten ve hazırlık yapıldıktan sonra takip edilebileceğini söylemiştir.[458] Şah, Nadir'in askerlerin başında savaşa girmesini istemiştir. Afganlıların İsfahan'a hücum edeceklerini haber alan Nadir, Şiraz'a yürüyerek şehri muhasara etmiştir. Şiraz'ın 32 kilometre kuzeydoğusundaki Zekran'da Afganlılarla savaşa girişmiştir. Afganlılar hücuma geçmişlerse de Nadir'in tüfenkçilerinin ateşiyle dağılmışlardır.[459]

---

453 J. Malcom, a. g. e., s. 350-354

454 Mirza Mehdi, a. g. e II, vrk. 57-58/a-b, P.Sykes, a. g. e., s. 346; A. C. Por, a. g. tez, s. 69

455 M. Kevkebi Esterabadi, a. g. e., s. 38; Rıza Nur, Türk Tarihi, İstanbul 1979, s. 130

456 V. Minorsky, a. g. e., s. 23

457 James Fraser, Tarih-i Nadir Şah Afşar (terc. Ebul Kasım Han Nasırülmülk), Tehran 1321, s. 99-100; A. C. Por, a. g. tez, s. 69

458 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 369-372

459 M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 122

1730'da meydana gelen savaşı kaybeden Eşref Han, Nadir'e gönderdiği mektup ile şehirden çıkacağını bildirerek zaman kazanmak istemiştir. Ancak verilen cevapta Afganlıların İran'ı terk etmeleri istenmiştir.[460] Gılzai büyükleri teslim olmaktan yana davranıp bu yöndeki kanaatlerini Eşref Han'a iletmişlerdir. Neticede Eşref Han yenilerek Şiraz'a çekilmiş,[461] Nadir'in takibine uğrayınca da devreye Pir Muhammed adlı âlimi koyarak zaman kazanmak istemiştir.[462] Eşref Han'ın aniden 200 kişi ile İran'dan kaçması Afganlıların dağılmalarına ve gruplar halinde Kandehar'ın yolunu tutmalarına sebep olmuştur. Afganlıları takip eden İran ordusu onlara ağır kayıplar verdirtmiştir.[463]

Eşref Han'ın kaçmasından sonra Lur ve Kirman'da küçük çapta isyanlar olmuşsa da amaca ulaşmamıştır. Sistan yoluyla doğduğu yere ulaşmaya çalışan Eşref Han, yolda Beluçların saldırısına uğramış ve malları yağma edilmiştir.[464] Bu sırada iki kişinin saldırısına uğrayıp öldürülmüştür. Sadık Ferheng'e göre, amcasının oğlu Şah Hüseyin tarafından öldürülmüştür.[465] 1730'da meydana gelen bu olayda Eşref'in kesik başı üzerinde bulunan değerli elmas II. Tahmasb'a gönderilmiştir. II. Tahmasb, babasının katili olan Eşref Han'ın kesik başından öcünü almaya çalışarak delik deşik etmiştir.[466] Eşref Han, tarihteki rolünü oynamış, hatasından ziyade duruma olarak hâkim olamamaktan öldürülmüştür.[467] Bu olaydan sonra Şiraz'da bulunan Afganlılar ve Mahmud Afgan'ın iki oğlu ile kadınları İranlılara esir düşmüştür. Cihangûşa-yı Nadiri'ye göre, bunların bir kısmı öldürülürken bir kısmı Meşhed'e gönderilmiştir.[468]

---

460 Mirza Mehdi Han Esterabadi, Düre-i Nadire (tash. Cafer Şehidi), Tehran 1366, s. 220

461 R. Şefak, a. g. e., s. 14

462 Kevkebi Esterabadi, Eşref Han'ın muharebenin ertesi günü komutanı Muhammed Sidal, ulemadan Molla Sadık ve Molla Zaferani'yi Nadir'e göndererek aman dilediğini, Nadir'in ise Şah Tahmasb ailesinden olup Afganlılar tarafından esir alınanların teslim edilmesini şart koştuğunu söylemektedir. M. M. K. Esterabadi, Tarih-i Nadiri, Tebriz 1266, s. 42

463 Muhammed Halil Maraşi, Mecmaü't-Tevarih (tash. Abbas İkbal), Tehran 1362, s. 81-90; R. Şefak, a. g. e., s. 6

464 V. Minorsky, a. g. e., s. 24; P. Sykes, a. g. e., s. 348

465 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 40-41; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 122. Eşref Han, Belucistanlı Abdullah Beruhi'nin oğlu tarafından katledilmiştir. Bkz. Muhammed Ali Hazin, Tarih-i Hazin, İsfahan 1332, s. 89

466 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 373; R. Şefak, a. g. e., s. 7

467 R. Şefak, a. g. e., s. 15

468 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 124

Afganlılar, İran'ı çok kolay bir şekilde istila etmelerine rağmen tamamında hâkimiyet kuramamamışlardır. Ülkede yağma, talan ve zarar verme esasları üzerine davranıp hiçbir zaman idare edecek bir kabiliyete sahip olamamışlardır. Nadir Kuli Mirza'nın sistemli ve güçlü çıkışına karşı duramamışlardır.[469] Nadir, 1729'da Herat'ı fethetmiş ve şehir idaresini İlahyar Han Saduzai'ye bırakmıştır. 1730'da Eşref Han meselesini hallettikten sonra Herat'ta İlahyar Han'ı idareden almak isteyen Zülfikar Han ile uğraşmak zorunda kalmıştır.[470] Nadir, daha sonra Horasan'a yönelerek Herat Abdalileri üzerine yürümüştür. Abdaliler savaşta yenileceklerini anlayınca Kandehar idaresini elinde tutan Hüseyin'den yardım istemişlerdir.[471] Hüseyin, Sebzevar'de Abdali reisleriyle görüşmesinde, İran'da esir olan Afgan kadın ve çocukların geri verilmesi için Nadir'e mektup yazdığını, bu yüzden İran'a karşı savaşmayacağını söylemiştir.[472]

Kandehar idaresini elinde bulunduran Hüseyin, Şiraz'da İranlıların elinde esir kalan kadınların, Eşref Han döneminde esir alınarak Kandehar'a getirilen iki İranlı kadın ile mübadelesini istemiştir. Bu hususu havi bir mektubu Nadir'e göndermiştir. Nadir, bu teklife olumlu cevap vermiş, İran'daki on dört kadını Kandehar'daki iki İranlı kadın ile mübadele etmiştir. Şah Hüseyin, bu meseleyi hallettikten sonra Sidal Han'ın emrine 3.000 kişi vererek Herat'taki Abdalilerin yardımına göndermiştir. Nadir Kuli Mirza da Meşhed'den Herat'a gelerek şehri muhasara etmiştir. Bu savaşta Abdali, Gılzai, Türkmen ve Hezareler birlikte savaştığı halde savaşı Nadir kazanmış, Sidal Han Kandehar'a kaçmıştır.[473] Derviş Han Hezare, Nadir'in askerleri tarafından esir alınmış ve katledilmiştir.[474]

İlahyar Han, Herat'ta Nadir'in muhasarası altında iken Muhammed Zaman Han'ın çocukları Zülfikar Han ve Ahmed Şah Dürrani Ferah'ta ikamet etmekteydi.[475] İlahyar Han, Nadir tarafından esir alınan hanımına karşılık Herat'ı teslim etmek istemiştir. Daha sonra İlahyar Han'ın Multan'daki Saduzailerin yanına kaçmasıyla Herat İranlıların eline geçmiştir. Nadir, fetihten sonra buradaki Abdali boylarını İran'a getirterek Meşhed ve Semnan arasına yerleştirmiştir.[476]

---

469 J. Malcolm, a. g. e., s. 344-346; P. Sykes, a. g. e., s. 348-349

470 L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye, s. 373

471 Hüseyin Şirazi, Tarih-i Dürraniyan, Tehran 1379, s. 8

472 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 124; R. Şefak, a. g. e., s. 14

473 P. Sykes, a. g. e., s. 348-349; M. M. S. Ferheng, a. g. e., s. 125

474 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 164

475 Muhammed Emin Gülistane, Mücmilü't-Tevarih (tash. Muhammed Taki Müderris Razevi), Tehran 1344, s.105

476 M. S. Ferheng, a. g. e., s. 125

II- BÖLÜM

AFŞAR HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

A- NADİR ŞAH AFŞAR'IN İRAN TAHTINA YÜKSELİŞİ

1. Afşar

İran'da Türk boylarından Afşarlar ile ilgili eski metinlerde *"Evşar"* [1], *Evşer"* [2], *"Evşeriye"* ve *"Efşariye"* tabirleri kullanılmıştır.[3] Afşar boyu, İran'daki en güçlü Türk boylarından biri olarak kabul edilmiştir.[4] Selçuklular zamanında korkutucu olarak bilinmiş, Özbek ve Tatarların kendi çocuklarını korkutmak için *"Avşar geldi"* cümlesini kullandıkları kaydedilmiştir.[5] Bundan dolayı Şah İsmail Safevi Devleti'nin kuruluşunda Afşarların cesur askeri gücünden istifade etmiştir.[6] Afşarlar ile birlikte Kızılbaşlar da Safevilerin kuruluşunda önemli rol oynamıştır.[7] Safevilerin Osmanlı Devleti ve Özbeklerle olan savaşlarında Afşarların önemli katkıları olmuştur. Ayrıca Kaçarların askeri teşkilatında görev almışlardır.[8]

---

1 Bedreddin Ayni, Esseyfü'l-Mihend (tash. Fehim Muhammed Şeltut), Kahire 1966, s. 20; Ebul Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (tash. Demzen), Tehran 1871, s. 27

2 Reşüdiddin Fadlullah, Camiü't-tevarih I, (tash. Behmen Kerimi), Tehran 1338, s. 40

3 Ahmed Makrizi, Essülûk I/4, (tash. Said Abdulfettah Aşur), Kahire 1972, s. 86; Ahmed Kalkaşandi, Subhul Asa V, Kahire 1963, s. 282

4 Henry Field, Merdumşinas-ı İran (terc. Abdullah Feryar), Tehran 1343, s. 49

5 Muhammed Hüseyin Kuddusi, Nadirname, Meşhed 1339, s. 18

6 Laurance Lockhart, "The Persian Army in the Safavi Period," Der İslâm, Berlin 1959, s. 88

7 Oruç Beg b. Sultan Ali Bey, Dun Juan-ı İran (terc. Mesud Receb Niya), Tehran 1338, s. 67; Ebul Hasan Müstevfi, Gülşen-i Murad, (tash. Gulam Rıza Tabatabai Mecid), Tehran 1369, s. 156

8 Ali Bölükbaşı, "Afşar," Dairetü'l- Marrif-i Buzurg-u İslâmi IX, Tehran 1379, s. 492

2. Afşarların Menşei ve Yaşadıkları Yerler

Afşar boyu ile ilgili ilk bilgiler Kaşgarlı Mahmud'un *"Divan-ı Lügat-ı Türk'"* isimli eserinde verilmiştir. Bu eserde Afşarlar yirmi dört Oğuz boyundan altıncı boy olarak sayılmıştır.[9] Reşüdiddin Fadlullah ve Ebul Gazi Bahadır Han, Afşarların Oğuz Han'ın üçüncü oğlu Yıldız Han'ın oğlu Evşar'dan geldiklerini iddia etmişlerdir. Oğuz boyları içerisinde dokuzuncu boy olarak zikredilmişlerdir[10] Lockhart, boyun isminin *"Evşer"*den geliştiğini iddia etmiştir.[11] Mukaddesi ise *"Evşer"* isminin Türkistan'ın köylerinden olan Evşer'den geldiğini, Afşar büyüklerinin burada ikamet ettiklerini yazmıştır.[12]

Oğuz boylarının her birinin sadece kendine ait bir damgası olmuştur.[13] Kaşgarlı Mahmud, Afşar boyunun da kendisine ait damgasının olduğunu söylemiştir.[14] Afşar boyunun kutsal saydığı bir "*ongun"*u olmuş, bu ongun Afşarlar arasında ve Yıldız Han'ın oğullarından üçünün ortak ongunu kabul edilmiştir. Reşidüddin, Ongun'un Türkçe *"enik"* ten türediğini ve kutsal manasında kullanıldığını, Afşar Ongun'unun *"Tuşencil"* ismi ile anılan bir kuş olduğunu söylemiştir. Afşarlar, bu kuşu avlamamış ve etini yememişlerdir.[15] Toy zamanlarında kuşun etini pişirip yemek yasaklanmıştır. Gerek Afşar ve gerekse Yıldız Han'ın diğer üç oğlunun toylarında pişirilecek etin seçiminde başka boyların ongunu olmamasına dikkat edilmiştir.[16]

Purkerim, Ongun'un damgadan önce Oğuzlar arasında sürülerin birbirinden ayırt edilmesi için simge olarak kullanıldığını kaydetmiştir. Bu şekildeki kutsallığın toplayıcılık ve avcılık döneminde, damganın ise üretim döneminde kullanıldığını, zahirenin bu şekilde belirlenip korunduğunu ve sürülerin başka sürülerle karışıp kaybolmasının önlendiğini söylemiştir.[17]

Afşarların asıl vatanları *"Deşt-i Kıpçak"* bölgesi olup Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce Oğuz boylarıyla birlikte Hazar'dan Seyhun'un orta ya-

---

9 Mahmud Kaşgar, Divan-ı Lügat-ı Türk I (yay. Başir Atalay), İstanbul 1998, s. 56; Reşüdiddin Fadlulah, a. g. e I, s. 35-36

10 R. Fadlullah, a. g. e I, s. 40; Ebul Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakkime, Türklerin Soy Kütüğü (yay. Muharrem Ergin) İstanbul 1974, s. 50

11 Laurance Lockhart, Nadirşah (terc. Müşfak Hemedani), Tehran 1357, s. 17

12 Muhammed Mukaddesi, Ahsenü'l-Tekaim, Leiden 1906, s. 282

13 R. Fadlullah, a. g. e I, s. 35

14 R. Fadlullah, a. g. e I, s. 40; Bedreddin Ayni, a. g. e., s. 20; Ali Ekber Nefisi, Ferheng-i Nefisi I, Tehran 1318, s. 330

15 R. Fadlullah, a. g. e I, s. 37-40

16 Mehdi Han, Coğrafya-yı Kirman I (tash. Muhammed İbrahim Bastani Parizi), Tehran 1364, s. 40

17 Huşeng Purkerim, "Türkmenha-yı İran," Hüner ve Merdum, Tehran 1346, s. 63-64

tağındaki Farab ve İsticab bölgesinde yaşamışlardır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra İran'a geldikleri bilinmektedir. Tarihi kaynaklarda Selçukluların son döneminde bir grup Afşar'ın İran'a geldiğinden bahsedilmiştir.[18] XII. asırda Yakub bin Arslan Afşar ve Şumlu reisliğinde Türkistan'dan çıkan Afşarların, 1148'de Huzistan'a yerleştikleri kaydedilmiştir.[19]

Afşar boyu reislerinden Aydoğdu, etrafındakilerle birlikte Hemedan'dan çıkıp Huzistan'a gelmiştir.[20] İbnü'l-Esir ise bir Türkmen topluluğun 1155'te Huzistan'da ikamet ettiklerini kaydetmiştir.[21] Ahmed Kesrevi, Afşar boyundan büyük bir grubun Huzistan bölgesinde yaşadıklarını söylemiştir.[22] Şerafeddin Bitlisi "*Şerefname*" adlı eserinde, Hüsameddin Şumlu reisliğindeki Afşar boyunun Selçuklu döneminde Huzistan'ın Lur bölgesinde yaşadıklarını iddia etmiştir.[23]

Afşarların X. asır ile XVII. asır arasında Huzistan bölgesindeki yaşantılarıyla ilgili ayrıntılı bilgilere rastlanılmamıştır. Safevi Devleti döneminde bu bölgede bulunduklarına dair bilgi verilmiştir. Kehgiluye, Devrak, Suşter ve Dizfol'da dağınık halde bulunmuşlardır.[24] İskender Bey, Şah Tahmasb dönemi (1523-1576) ile ilgili vekayiyi anlatırken Halil Han Afşar reisliğinde yaklaşık 10.000 Afşar ailesinin Kehgiluye'de bulunduğunu, buradaki idareyi ellerinde tuttuklarını söylemiştir.[25] Bu dönemde Afşar boyunun iki önemli liderinden Mehdi Kuli Sultan ve Haydar Kuli Sultan, Suşter ve Dizfol'u idare etmişlerdir. 1539'da Mehdi Kuli Sultan'ın merkeze karşı isyan etmesi üzerine Haydar Kuli isyanı bastırmakla görevlendirilmiştir.[26]

İskender Bey, I. Şah Abbas döneminde (1587-1628) Afşarların Huzistan'da isyan ettiklerinden bahsetmiştir. 1594'te Suşter'deki Afşar isyanından sonra 1596'da Kehgiluye ve Ramhürmüz isyanları takip etmiştir. Sonuncu isyanın

---

18 Faruk Sümer, "Avşarlara Dair," Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 453-478; Faruk Sümer, "Avşarlılar," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 1991, s. 164

19 Vasaf, Tarih (tash. Abdulmuhammed Ayeti), Tehran 1346, s. 86; Ahmed Kesrevi, Karvend (tash. Yahya Zekai), Tehran 1356, s. 48

20 Feth Bundari İsfahani, Zübdet-i Nusret, Muhtasar-ı Tarih-i Ali Selçuk İmadüddin Katib, Kahire 1974, s. 210; Muhammed Ravendi, Rahatü's-Südûr, (tash. Muhammed İkbal), Tehran 1333, s. 260-261

21 Ali b. Muhammed el Cezeri, El Kamil Fit-tarih XI, Beyrut 1965, s. 201

22 A. Kesrevi, a. g. e., s. 48. Ayrıca bkz. Ahmed Kesrevi, Tarih-i Ponsad Sale-i Huzistan, Tehran 1362

23 Şerafeddin Bidlisi, Şerefname (tash. Muhammed Abbasi), Tehran 1343, s. 58

24 A. Kesrevi, a. g. e., s. 44

25 İskender Bey Münşi, Âlem-i Ara-yı Abbasi, Tehran 1350, s. 140

26 Hasan Rumlu, Ahsenü't-tevarih (tash. Abdulhüseyin Nevai), Tehran 1357, s. 380

Gündüzlü ve Ereşlu Afşarları tarafından yapıldığı kaydedilmiştir.[27] Kesrevi, bu iki taifeden başka Huzistan'da Aplu boyundan da bahsetmiştir.[28]

Afşar boyu, Huzistan'ın geniş arazisine, Hevize'nin doğusundan Devrak veya Durak bölgesine kadar yayılmışlardır. Durak, Afşarların esas yerleşim yeri olmuştur. Şah I. Tahmasb'ın ölümünden sonra Arap Ka'ab kabilesi tarafından yerlerinden sürülmüşlerdir. Şah Abbas döneminde Fars valisi İmam Kuli Han, Arap kabilesini Afşarların yurdundan sürmüş ve yurtlarına geri getirtmiştir. Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonra meydana gelen karışıklıktan istifadeyle Ka'ab kabilesi tekrar Afşarların yurduna saldırıp onları yerlerinden etmiştir. Bu olaydan sonra Afşar boyu İran'ın çeşitli bölgelerine dağılmıştır. Bir kısmı Kengaver ve Esedabad'a gelirken, diğer bir kısmı Urumiye'ye gelmiştir. Gündüzlü Afşarları ise Dizfol'da iskâna tabi edilmişlerdir.[29]

Afşarların Gündüzlü grubu boyun esasını oluşturmuştur. Bir süre sonra kendi içinde gelişerek bağımsız hareket etmeye başlamıştır.[30] Bu boy Safevi döneminden günümüze kadar Huzistan'da ikamet etmiştir.[31] Boyun reisi Buleyti veyahut Buleyde köyünde oturmuştur. Burası Şuşter'e yakın Gerger Nehri yakınında yer almıştır.[32] Kesrevi, 1869 nüfus sayımı sonucunda Gündüzlü boyunun başlangıçta on iki grup olduğunu, üç grubun oradan gittiğini, geriye kalan dokuz grubun Sarban, Çemkenari, Alşalu, Halec, Alikelu, Mir Cami, Ahkanlu, Harhat ve Fili olduğunu söylemiştir.[33] Ayrıca Şuşter'deki Gündüzlüler ve etraftaki köylerde yaşayan Afşarların 1.000 aile olduklarını, uzun süre yerlilerle birlikte yaşadıkları için Türkçe'yi unuttuklarını kaydetmiştir. Boyun mensupları XIV. asrın başlarına kadar aşiret hayatı yaşamıştır. Hayat tarzları ve yaşayışları Şuşter'dekilerden farklı olmuştur.[34]

Afşarların batıya ikinci muhacereti, Türkistan'daki Moğol istilası sırasında olmuştur. Türkistan'dan batıya doğru gelen Afşarlar, İran'ın batısın-

---

27 İskender Bey Münşi, a. g. e., s. 500-524

28 A. Kesrevi, a. g. e., s. 45

29 S. Dubed, Sefername-i Luristan ve Huzistan (terc. Muhammed Hüseyin Arya), Tehran 1371, s. 318

30 Henry Field, Merdumşinasi-yi İran (terc. Abdullah Feryar), Tehran 1343, s. 51

31 Mesud Keyhan, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran II, Tehran 1311, s. 92

32 A. Kesrevi, a. g. e., s. 46; Henry Layard, Seyri der Kalemru-yu Bahtiyari ve Aşair-i Bumi-i Huzistan (terc. Mihrab Emiri), Tehran 1371, s. 42

33 Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I (tash. M. Emin Riyahi), Tehran 1364, s. 5-7

34 A. Kesrevi, a. g. e., s. 46

daki Azerbaycan yöresine yerleşmişlerdir.[35] Timur, 1399'da Afşar reislerinden Gürgin Beg Usalu'yu Urumiye idaresine tayin etmiştir. Gürgin Beg Afşarların Usalu boyunu yanına alarak Urumiye'deki Toprakkale'ye yerleşmiştir.[36] Şah İsmail, 1499'da Azerbaycan'dan Erzincan'a geldiği zaman 7000 kişilik ordunun içerisinde Afşarlar da bulunmuştur.[37] Chardin, Safevi döneminde Huzistan'daki Afşar nüfusunu 88.000 olarak vermiştir.[38] Huzistan ve Azerbaycan'da sakin Afşarlar, gerek boy içerisindeki anlaşmazlıklar ve gerekse merkezi hükümetin tazyiki ile başka yerlere göç etmişlerdir.[39] Urumiye Afşarları 1399'da Gürgin Beg Usalu ile buraya gelmişlerdir. Onun ölümünden sonra oğlu Alame Sultan ve onun da ölmesiyle kardeşi Yadigâr Sultan Urumiye idaresini ele geçirmiştir.[40]

Nikitine, Urumiye idarecilerini sıralarken Afşarların Kasımlu kolundan onaltı, İmanludan beş, Afşardan altı, Usaludan üç, Ereşludan iki, Papalı ve Köse Ahmedlu kolundan birer kişinin idarecilik yaptığını söylemiştir. Ayrıca bu idarecilerin 1399 ile 1847 arasında idareyi ellerinde bulunduklarını kaydetmiştir. Bir kısmı beylerbeyilik payesine kadar yükselmiştir. Urumiye Afşarlarının esas grubunu Kasımlu, İmanlu, Ereşlu, Gündüzlu, Bekşelu ve Kuhgelu oluşturmuştur. Kuhgelu boyunun Gehgilu olduğu, Nadir' den sonra Urumiye'ye geldikleri iddia edilmiştir.[41]

İmanlu Afşarlarından Kasım Sultan, Şah I. Abbas döneminde Afşar reisliği ve Urumiye idaresini elde etmiştir. Afşar kuvvetleriyle batı sınırlarını ve Kirmanşah'ı savunmuş,[42] hizmetine mukabil Şah I. Abbas, kendisine en yüksek paye olan *"Hani"* ünvanını vermiştir. Kasım Sultan'ın cesaretli, savaşçı ve saygılı hareketleri Kasımlu Afşarlarının şöhretini arttırmıştır.[43]

---

35 Mirza Mehdi Han Esterabadi, Cihanguşa-yı Nadiri (tash. Mani Kaşani), Tehran 1385, s. 26; Vladimir Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars in 881/1476," Bulletin of The School of Oriental an African Studies X, London 1975; Laurance Lockhart, Nadir Shah, Lahore 1976, s. 17

36 Abdurreşid Afşar Mahmudlu, Tarih-i Afşar (tash. Mahmud Ramiyan- Perviz Şehriyar Afşar), Tebriz 1342, s. 11; B. Nikitine, "Les Afsars d'Urumiyeh," JA CCXIV, Paris 1929, s. 71; Hüseyin Sultanzade, Tarih-i Medaris-i İran, Tehran 1364, s. 240

37 Yahya Kazvini, Lebü't-tevarih, Tehran 1363, s. 392

38 Chardin, "Afsars," Encyclopedia Iranica X, Calıfornıa 1998, s. 243

39 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 8-9

40 A. Afşar Mahmudlu, a. g. e., s. 12-13

41 Mehdi Han, Coğrafya-yı Kirman (tash. Muhammed İbrahim Bastani Parizi), Tehran 1364, s. 105-108

42 İskender Bey Münşi, a. g.e, .s. 925; A. Kesrevi, a. g.e, s. 50; Chardin, a. g. mad., s. 583

43 İskender Bey Münşi, a. g. e., s. 1007

Kasım Sultan'dan sonra Kıleb (Kelbi) Ali Han Urumiye idareciliğine geçmiştir. [44] Kıleb Ali, itaatsiz ve serkeşçe davranan kürtleri yendikten sonra Toprakkale'ye yerleşmiştir. Kendisine bağlı Afşarları iskân ettirerek burayı kontrol altına almıştır.[45]

Horasan'ın Ebyurd bölgesindeki Kırklu Afşarlarına mensup olan Nadir Mirza, Urumiye Afşarlarından bir grubu İran'ın değişik yerlerine iskâna tabi tutmuştur. 12.000 aileyi Ebyurd'a, 3.000 aileyi Sayinkala (Şahinkale) ve 6.000 kişiyi ise batıda Osmanlı sınırlarına yakın yerlere yerleştirmiştir.[46]

Rawlinson, IX. asrın başında Azerbaycan'ın güneyinde Şahinkale ve Ceğatu'da 3500 Afşar ailesinin yaşadığından bahsetmiştir. "*Çhardulu*" Afşarlarının Ceğatu'ya gelmelerinden sonra buradaki bazı Afşarlılar Urumiye'ye geri dönmüştür. 1920'de Şahinkale'deki Afşar boylarından Kasımlu, Kılıçhan ve Karahlular sürülerini dağ eteklerinde otlatmağa devam etmiş ve 150'ye yakın köyde yaşamışlardır.[47]

Urumiye'deki Afşarların nüfusuyla ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Shiel, 1849-1853 tarihleri arasında İran'da 7.000 Afşar aileden bahsetmiştir.[48] Bu sayıyı yorumlayan bazı araştırmacılar, her aileyi ortalama 5 kişiden hesaplayarak 30.000 kişiden bahsetmişlerdir.[49]

Minorsky, Fars bölgesinde yaşayan Afşarlar hakkında bilgi verirken, Mansur Beg Afşar'ın Kehgilu'da ikamet ettiğinden, Muhammed bin Yusuf Akkoyunlu'ya yardımından dolayı Fars hükümetinin kendisine verildiğinden bahsetmiştir.[50] Hasan Rumlu, Mansur Bey'in 1498'de Fars idaresini ele geçirdiğini söylemiştir.[51]

Afşarlar muhtemelen Safevi devrinin başlarında Horasan ve merkezi İran'dan Fars bölgesine hicret etmiştir.[52] Afşar reisleri yaklaşık ikiyüz elli sene Kazrun'da idarecilik yapmış, ilk idareci Hoca Pir Budak olmuştur. I.Şah

---

44 İskender Bey Münşi, a. g. e., s. 1085; Nikitine, a. g. e., s. 105

45 A. Mahmudlu Afşar, a. g. e., s. 48

46 Nikitine, a. g. e., s. 88

47 Chardin, a. g. mad., s. 584

48 M. Shiel, Glimpses of Life and Manners in Persia, Newyork 1973, s. 396

49 Chardin, a. g. mad., s. 583

50 V. Minorsky, "A Civil and Military Review in Fars 881/1476," Bulletin of The School of Oriental and African Studies Vol. X, London 1975, s. 174

51 Hasan Rumlu, Ahsenü't-tevarih (tash. Abdulhüseyin Nevai), Tehran 1357, s. 34

52 Hasan Fesai, Farsname-i Nasıri II (tash. Mansur Rasgar Fesayi), Tehran 1367, s. 1440; Babin, Sefername-i Cenub-u İran (terc. Muhammed Hasan, tash. Haşim Muhaddesi), Tehran 1363, s. 161; Muhammed Mehdi Mazlumzade, "Taife-i Afşar-ı Kazrun," Namvare-i Dr. Mahmud Afşar (tash. İrec Afşar-Kerim İsfahaniyan), Tehran 1367, s. 2438

Abbas, 1591'den sonra onu Kazrun idareciliğine tayin etmiştir. 1844'te son olarak Abbas Kuli Han idareci olmuştur.[53]

İnallu ve Kaşkay (Kaşgayi) boylarının isimleriyle ilgili bilgi veren Fesai, bu iki boyu *"Afşar Uşağı"* (Afşar oğulları) ve Kaşkay boyunu da *"Afşar-ı Kirmani"* olarak zikretmiştir.[54] Kirman Afşarları, Küçük Keşkuli boyundan bir grubun Kaşkaylarla birleşmesinden oluşmuştur. 1830'da Kaşkaylarla birleştikleri tahmin edilmektedir.[55] Shiel, bu grubu *"Kacar-ı Afşar"* olarak nitelendirmiş, 350 haneden 250 hanenin Türk olduğundan bahsetmiştir.[56] 1958'deki hane sayıları 129 olarak tespit edilmiştir.

Safevi döneminde Kehgiluye'ye yerleşen Afşarlar, 1529'da Şah I. Tahmasb'ın Abdullah Han Özbek ile savaşı sırasında şahın yanında yer almışlardır. 3.000 kişiden oluşan süvari birliğini hazırlayan Kehgiluye Afşarları, Alund Sultan komutasında yardıma gitmişlerdir.[57] Alund Sultan Afşar, 1533'te 1.000 süvariyi yanına alarak Dizfol'da Şah Tahmasb ordusuna katılarak Tebriz'e gelmiştir.[58] İskender Bey Münşi, Şah Tahmasb döneminde Kehgiluye'de bulunan Afşar nüfusunu 10.000 aile olarak vermekte ve Halil Beg Afşar'ın idareci olduğundan bahsetmiştir.[59] Ahmed Kumi, 1585 olaylarını anlatırken Kehgiluye Afşarları ile Fars Afşarları arasındaki ilişkiden bahsetmiştir.[60]

Kehgiluye Afşarları, Gündüzlü ve Ereşlu'dan oluşmuştur. I. Abbas'ın 1596'da tahta cülusundan sonra bu iki boy isyana teşebbüs etmişlerdir. Ramhürmüz'deki isyancıları dağıtmak için Fars valisi Allahverdi Han bölgeye gönderilmiştir. Afşar isyanı bastırıldığı gibi bir kısmı da öldürülmüştür.[61] Bu yenilgi üzerine Kehgiluye'yi terk eden Afşarlar, Şuşter ve Behbehan'a göç etmişlerdir. Yerlerinde kalanların bir kısmı Ağaçerilere katılırken, bir kısmı da XIX. asra kadar burada yaşamaya devam etmiştir.[62]

Tarihî kayıtlar, Afşarların Horasan bölgesine göç etmelerini Safevi devrinin ilk yılları olarak vermektedirler. Esterabadi, Kırklu Afşarların Azerbaycan'dan Horasan bölgesine göçlerini Şah I. İsmail zamanında göster-

---

53 H. Fesai, a. g. e II, s. 1440
54 H. Fesai, a. g. e II, s. 1576, 1582
55 Chardin, a. g. mad, s. 585
56 M. Shiel, a. g. e., s. 398
57 Bkz. Kadı Ahmed Kumi, Hülasatü'l-tevarih II (tash. İhsan Eşraki), Tehran 1359, s. 850-857
58 Mehdi Han, a. g. e., s. 393
59 İskender Bey Münşi, a. g. e., s. 140
60 K. A. Kumi, a. g. e II, s. 858
61 İskender Bey Münşi, a. g. e., s. 524
62 Mahmud Baver, Kehgiluye ve İlat-ı An¸ Tehran 1324, s. 24

mekte ve yerleşim yeri olarak Horasan'ın kuzeyini göstermektedir. Ebyurd'un yaylak, Deregez'in ise kışlak olarak kullanıldığından bahsetmektedir.[63] Afşarların daha çok Deregez bölgesinde ikamet ettikleri iddia edilmektedir. Mesela Handemir, Şahruh Bey Afşar komutasında 1513'te Kandehar'daki Şah Şuca üzerine gönderilen ordunun burayı fethi sırasında Deregez'den bahsetmektedir.[64] 1529'da Şah Tahmasb'ın yardımına gelen Türkler arasında Afşarlılardan Ahmed Sultan da bulunmaktadır. Savaşçılıklarından istifade edilen Türkler, yaklaşık otuz yıl boyunca Horasan, Merv, Serahs, Meşhed ve Tus'ta Özbeklere karşı savaşmışlardır.[65] İskender Bey Münşi, Afşar büyüklerinden Hüsrev Sultan Köroğlu'nun Horasan'daki faaliyetlerinden ve Abdullah Han'ın ölümünden sonraki savaşlarından bahsetmektedir.[66]

Şah I. Abbas döneminde Azerbaycan'daki Afşar savaşçıları, Özbek akınlarını önlemek için Horasan'a iskân ettirilmişlerdir. Bunlar arasında 4500 aileden oluşan Urumiye Afşarları da bulunmuştur. Urumiye Afşarları, yerleşim yeri olarak Ebyurd ve Deregez mıntıkalarını seçmişlerdir.[67] Kesrevi'ye göre Kırklu Afşarları I. Abbas döneminde Ebyurd ve Nesa bölgesine göç etmişlerdir.[68]

Nadir Şah, kendi döneminde Fars, Irak ve Azerbaycan'da oturan ve değişik boylardan oluşan 56.000 aileyi Horasan'a yerleştirmiştir. Bu boylar arasında 2.000'i Kırklu olmak üzere 12.000 Afşar aile yer almıştır. Yaylak ve kışlaklar tespit edilerek iskânları sağlanmıştır.[69] Horasan'daki Afşarlar hakkında bilgi veren Esterabadi, Papalu, Emirlu, Kırklu, Köse Ahmedlu, Kenderlu ve Gündüzlü Afşarlarının Nadir Şah döneminde Horasan'da yaşadıklarını söylemiştir.[70]

1949'daki tespitlerde Horasan Afşarlarının Emirlu, Ereşlu, Utanlu, Tekelu, Eyedlu, İmanlu, Papalu, Zenganlu, Serverlu ve Kırklu'dan ibaret oldukları ve Deregez bölgesinde yaşadıkları kaydedilmiştir.[71] Oberling ise Afşarların Kuçan, Sebzevar ve Nişabur bölgesinde yaşadıklarını söylemiştir.[72]

---

63 L. Lockhart, Nadir Shah, s. 17; Muhammed Hüseyin Kuddusi, Nadirname, Meşhed 1339, s. 15

64 Gıyaseddin Handemir, Habib-i Siyer IV (tash. Muhammed Debir Siyaki), Tehran 1333, s. 541

65 Kadı Ahmed Kumi, a. g. e I, s. 200

66 İskender Bey Münşi, a. g. e., s. 93, 140

67 Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I (tash. Muhammed Emin Reyahi), Tehran 1364, s. 4-5

68 A. Kesrevi, a. g. e., s. 51

69 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 31

70 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 38

71 Ali Mirniya, İlha ve Taifeha-yı Aşair-i Horasan, Tehran 1369, s. 25

72 Oberling, "Afshar," İranica I, Calıfornıa 1998, s. 584

Afşarların Kirman bölgesine muhaceretleri ile ilgili bilgiler sarih olmamakla birlikte, Şah İsmail döneminde göç ettikleri tahmin edilmiştir. Afşarlardan ilk grubu oluşturan Kasımlu kolu, Bayram Beg reisliğinde 1510'da Kirman'a göç etmiştir.[73] Şah Tahmasb, Afşarlardan Mustafa Kuli Sultan'ın oğlu Şah Kuli Sultan'ı 1526'da Kirman idarecisi tayin etmiştir.[74] Şah Kuli Sultan, 1536'da bir grup Afşar savaşçı ile şahın ordusuna katılarak Abid Han Özbek isyanının bastırılmasında yer almıştır.[75] Kirman Afşarları, Zend dönemine kadar güçlerini korumuşlardır. Şah Kuli Sultan'dan sonra da Kirman idaresini ellerinde tutmuşlardır. Boyun son reisi olan Şahruh Han Afşar, 1758'de Kerim Han'ın askerlerinden Murad Han tarafından öldürülmüştür.[76]

Ahmed Ali Veziri Kirmani, Afşar boyunu Kirman'ın en önemli boylarından saymakta, 1000 aile ve 9300 kişi olduklarını söylemiştir. Kirman Afşarlarının Ali Karlu, Eşreflu, Kasımlu, Pirmuradlu, Rehdirazlu, Haydar Muhammed Şahlu, Amuyı, Mircani, Cankuli Aşağı, Farsi Medan, Safi Kulı Evladı, Cihanşahi, Mir Habibi ve Sarban boylarından oluştuğunu kaydetmiştir. Reislerinin *"Sultan"* olarak anıldığını kaydetmiştir.[77] Kirman Afşarlarının sosyal ve ekonomik hayatı hakkında bilgi veren Kirmani, yaylak ve kışlaklardan bahsettikten sonra halkın çoğunun koyun sürüleri beslediklerini söylemiştir. Hayvancılığın yanında ziraatin yapıldığını, 3000 süvari ve 7000 tüfekçi ile dönemin önemli askeri gücünü oluşturduklarını dair söylemiştir.[78]

Cihanşahiler ise Zencan'daki Hamse ve Fesa Afşarları içerisinde bir alt grubu oluşturmuştur. Bunlar daha önce İran'ın kuzeybatı bölgesinde yaşamış, 1934'teki sayıları 1000 aileden ibaret olmuştur. Başka bir kaynakta ise 1200 aile oldukları belirtilmiştir.[79]

Afşarların Amuyu kolunun, Nadir Şah tarafından Urumiye'den Kirman'a göç ettirildikleri kaydedilmiştir. Sykes ve Field, bunların 250 aileden ibaret

---

73 M. İbrahim Bastani Parizi, "Afşarha der Tarih-i ve Siyaset-i Kirman," Namvare-i Dr. Mahmud Afşar (tash. İrec Afşar- Kerim İsfahaniyan), Tehran 1366, s. 1503-1505

74 Ahmed Ali Veziri Kirmani, Tarih-i Kirman II (tash. Muhammed İbrahim Bastani Parizi), Tehran 1364, s. 140-144

75 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 6; H. Rumlu, a. g. e., s. 357

76 Percy Sykes, Ten Thousand Miles in Persia, Newyork 1902, s. 67-68

77 A. A. Veziri Kirmani, a. g. e II, s. 145

78 A. Veziri Kirmani, a. g. e II, s. 145-146

79 Ali Bölükbaşı, "Afşar," Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmi IX, Tehran 1379, s. 497; Chardin, a. g. mad, s. 585

olduklarını söylemişlerdir.[80] Mir Habibi Afşarları ise Berdesir'den Kirman'a göç ettirilmişlerdir. Sykes, bunların sayılarını 25 aile olarak vermiştir.[81]

Kirman'daki Bıçakçılar, Afşarlardan sayılarak reislerinin Zencan ve Rey'den oldukları iddia edilmiştir. Bunlar Nadir Şah tarafından iskân ettirilmişlerdir. 1957'ye kadar bölgeye göçleri devam etmiş olup yaklaşık 500 haneden ibaret olmuşlardır.[82] Shiel, Kirman'da meskûn Afşarların sayısını 1500 aile olarak vermiş,[83] Keyhan ise bu sayıyı 5000 aileye çıkartmıştır.[84] 1946'daki sayımlarda Kirman'daki Afşarların 26 boydan ibaret oldukları tespit edilmiştir.[85] Bu sayımda ismi geçen boylar şunlardan ibaret olmuştur. Eşreflu, Ağacanlu, Alkestu, Barçı, Beraverdi, Pir Muradlu, Camia-ı Buzgi, Celallu, Hamzahanlu, Hamzalu, Haydar Memşalu, Halac, Zerger, Şul, Sadıki, Safi Kuli, Amuyi, Farsi Medan, Kasımlu, Karakoyunlu, Karagözlü, Koca Beglu, Gil, Mehni, Mircani ve Mir Habibi boyları oluşturmaktadır. Bunların toplam aile sayısı ise 2.074 olarak tespit edilmiştir.

Afşarlardan bir grup muhtemelen Safevi döneminde Zencan'a bağlı Hamse mıntıkasına yerleşmiştir. Field'e göre Azerbaycan'dan Hamseye gelen Afşarlar, buradaki kızılbaş boylarla birleşerek *"Şahsun (Şahseven)"* boyunu oluşturmuşlardır. Hamse'deki Afşarlar *"Afşar-ı Devirani"* olarak isimlendirilmiş olup Şahinkale ve Kazvin'deki Herkan Afşarlarından ayrı sayılmışlardır.[86] Hamse Afşarları kendi aralarında Bedirlu, Cihanşahlu, Cumalu, Karasanlu olarak dört gruba ayrılmıştır. Bu boyların yaylakları Sultaniye'nin yukarısında Tarem Dağı'nın doğusunda olup bir kısmı Kızıluzun Nehri civarında kalmış ve ziraat ile uğraşmıştır.[87] Kışlakları ise Zencan şehrinin güneybatısında yer almıştır.[88] 1806'da bölgeyi gezen Jaubert, Hamse Afşarlarını çadırda oturan boylar olarak vasıflandırmış, Zencan pazarında halı ve dokuma kumaş satan Afşarların, karşılığında silah ve barut aldıklarını söylemiştir.[89]

---

80 H. Field, a. g. e., s. 280; P. Sykes, a. g. e., s. 73

81 P. Sykes, a. g. e., s. 73

82 Chardin, a. g. mad., s. 585

83 M. Shiel, a. g. e., s. 398

84 Mesud Keyhan, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran II, Tehran 1311, s. 94

85 "Serşümare-i İçtimai-İktisadi-i Aşair-i Kûçende 1366, Netayic-i Tafsili, İl-i Afşar," Merkez-i Amar-ı İran, Tehran 1368, s. 13-15

86 H. Field, Merdumşinasi-i İran (terc. Abdullah Feryar), Tehran 1343, s. 203

87 Hüday Seyyid Hüseyinzade, "Afşariye," Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmi IX, Tehran 1379, s. 501; H. Field, a. g. e., s. 203;

88 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 8-9; Ferheng-i Coğrafya-yı İran II (Abadiha), Tehran 1331, s. 212

89 P. I. Jaubert, Misafiret-i der Ermenistan ve İran (terc. Ali Kuli Mukaddem), Tehran 1347, s. 154

Schidler, 1880'de Afşarlardan bir grubun Zencan ve Kızıluzun nehirleri arasındaki Çırağtepe köyünde yaşadıklarını söylemiştir.[90]

Afşarlardan bir grup Esedabad bölgesine gelip yerleşmişlerdir.[91] Bunların Esedabad'a ne zaman geldikleriyle ilgili bilgiler sınırlı kalmıştır. Ancak Selçuklular döneminde bir Afşar reisinin Hemedan'dan Huzistan'a gittiği bilinmektedir. 1801-1810 yılları arasında nüfuslarının yaklaşık 7.000 olduğu kaydedilmiştir. Nadir Şah, Osmanlıların Hemedan'a saldırısı sırasında Kasımlu boyundan Zehramar, Nasrullah, Salih ve Hancan Han isimli dört kardeşi Esterabad'a göç ettirmiştir.[92] Nadir Şah'ın ölümünden sonra Afşar boylarının Esedabad'daki Kengaver köyüne göçleri devam etmiştir.[93]

Afşar boyundan bazı gruplar ise Tahran'ın yüksek yaylak ve alçak kışlaklarına yerleşmişlerdir. Elburz Dağları'nın yükseklikleri yaylak, alçak yerleri ve Rey civarı ise kışlak olarak kullanılmıştır.[94] Shiel, Tahran'daki Afşarların 900 çadırdan ibaret olduklarını, bunların Tahran-Kazvin arasındaki bölgede yaşadıklarını söylemiştir.[95] Kerec civarına yerleşenler köy hayatını benimsemiştir.[96]

Safevi döneminde Kazvin'e giden Afşarlar arasında Usalu ve Emerlu boyları bulunmuştur.[97] Field, bunların Azerbaycan bölgesinden Kazvin'e göç ettiklerini iddia etmiştir[98] Gülrizi, Kazvin'de sakin olanlara *"Efşariye"* denildiğini ve Şahsun olarak da bilindiklerini söylemiştir.[99] Afşarların İran coğrafyasına dağılımı yukarıda izah edilen bölgeler ile sınırlı kalmamıştır. İsfahan, Yezd ve Mazenderan bölgelerine göç edenler olmuştur.[100]

---

90 Ali Bölükbaşı, a. g. mad, s. 497; Chardin, a. g. mad, s, 584

91 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 9-10; Ferheng-i Coğrafya-yı İran V, Tehran 1331, s. 107; Ebul Hasan Cemali Esedabadi, "Çend Sened ez Taife-i Afşar-ı Esedabad," Berresiha-yı Tarihi, Tehran 1354, s. 245

92 A. Bölükbaşı, a. g. mad, s. 497; Ebul H. Cemali, a. g. e., s. 246. Ayrıca bkz. Abdurreşid Mahmudlu Afşar, Tarih-i Afşar (tash. Mahmud Ramiyan- Perviz Şehriyar Afşar), Tebriz 1342

93 S. Dubed, Sefername-i Luristan ve Huzistan (terc. Muhammed Hüseyin Arya), Tehran 1371, s. 319; Ferheng-ı Coğrafya-yı İran V, s. 16

94 Mesud Keyhan, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran II, Tehran 1311, s. 112

95 M. Shiel, a. g. e., s. 397

96 Ferheng-i Coğrafya-yı İran I, s. 117

97 İskender Bey Münşi, a. g.e I, s. 334

98 H. Field, a. g. e., s. 203

99 Muhammed Ali Gülrizi, Minuder I, Kazvin 1368, s. 892

100 Muhammed Fethullah Sarevi, Tarih-i Muhammedi (tash. Gulam Rıza Tabatabai Mecid), Tehran 1371, s. 100; Zeynelabidin Şirvani, Bestan-ı Seyehat, Tehran 1315, s. 106

2- Nadir Kuli Mirza'nın Zuhuru

Asya fütuhatının son fatihlerinden olan Nadir Mirza, Horasan'ın kuzeyindeki dağ eteklerinde bulunan Ebyurd'un Deregez köyünde 1688'de dünyaya gelmiştir.[101] Aynı yerde büyüyerek yükselmeye başlamış, bu toprakları hiç unutmayarak sürekli kendi evi gibi görmüştür. Horasan'da Sykes, Nadir'in doğduğu yeri ve Afşarlarla ilgili mekânları bizzat gördüğünü, halen oğul ve torunlarından bazılarının yaşadığını ve bu kahramana ait hikâyeleri İranlılardan dinlediğini kaydetmiştir.[102]

Nadir Kuli Mirza, Deregez'deki Afşar boyunun Kırklu kabilesinden İmam Kuli Bey Afşar'ın oğludur.[103] İmam Kuli, Allahu Ekber Dağı'nın devamı olan Kuçan'daki Kebekan (Kelat) köyünde oturuyordu.[104] Burada ayakkabıcılık ve çobanlık yaparak geçimini sağlıyordu. Yazın kendi köyünde, kışın ise kuzeyin sıcak bölgelerinden olan Deregez'de hayvanlarını otlatıyordu.[105] İmam Kuli, 1688'de hanımı, kardeşleri Begtaş ve Babür ile kabile üyelerini yanına alarak Ebyurd'un Deregez köyüne göç etti.[106] Burada çadır kurup kardeşleriyle birlikte ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaya başladı. Nadir, aynı tarihte Ebyurd'daki Deregez köyünün yaylağında dünyaya geldi.[107]

---

101 Muhammed Hicazi, Hülasa-i Tarih-i İran ta İnkıraz-ı Kacariye, Tehran 1335, s. 182

102 Percy Sykes, Sefername (Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 12, 15, 46

103 M. Han Esterabadi, a.g.e., s. 37; F. Sümer, Oğuzlar, s. 222; R. Şefak, a.g.e., s. 17

104 M. Kazım Mervi, a. g. e I, s. 6; John Malcom, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362, s. 348

105 G. B. Fraser, Nadir Şah Afşar (terc. Ebul Kasım Han Nasırülmülk), Tehran 1363, s. 53

106 Muhammed Kazım Mervi, Ebyurd'a göç eden Afşarların 4.500 aileden ibaret olduğunu kayd etmiştir. Afşar boyunun buradaki yaşantısı ve İmam Kuli Bey'in kendi halkına dürüstçe davranışı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bkz. Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri I (tash. Muhammed Emin Reyahi), Tehran 1364, s. 6

107 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 6-7; Faruk Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1992, s. 191 vd.; G. Muhsin Muktedir, a. g. e., s. 10. Nadir Şah'ın özel doktoru Frere Bazin, 1741'de Fransa'daki bir arkadaşına yazdığı mektupta; "…Şu anda Tahmasb Kuli Han ismiyle bilinen Nadir Şah'ın yanındayım. Duydum ki Fransa'da Nadir Şah'ın nesebi ve işleriyle ilgili farklı görüşler vardır. Ben 1741'de öğrendiklerimi size yazıyorum… O'nun ölümünden sonra birkaç askerden cengâverlik ve vefakârlığını duydum… Askerlerin söylediklerine göre, Nadir'in bağlı olduğu Afşarlar Şah Abbas döneminde Horasan'da ikamete tabi tutulmuştur. Nadir Şah, buraya bağlı Deregez'de doğmuştur. Babası İmam Kuli, tüccarların kervancıbaşısı olarak görev yapmıştır…" Bkz. Frere Bazin, Nameha-yı Tabib-i Nadir Şah (terc. Ali Asgar Hariri), Gilan 1345, s. 10

Nadir Kuli Mirza, tahta oturduktan sonra Deregez'de "Mevlûdhane" yaptırmış ve halka yardım etmiştir. Nadir'in ilk yılları ile ilgili gerek İranlı ve gerekse Avrupalı tarihçiler sarih bilgilerden çok efsanevi bilgiler vermişlerdir.[108] Esterabadi, Nadir'in onbeş yaşına kadar babası ile birlikte yaşadığını, onun ölümünden sonra ise Ebyurd zabiti Baba Ali Beg Ahmedlu'ya yakın olmaya çalıştığını kaydetmiştir.[109] Nadir Mirza'nın gençliği, babasının vefatından sonra ailesini geçindirmek için hayvan beslemek, odun taşımakla geçmiş, onsekiz yaşına geldiği zaman Özbeklerin saldırısı sonucu annesiyle birlikte esir düşerek Hive'ye götürülmüştür.[110] Annesi esirlik hayatının dördüncü yılında ölmüş, Nadir ise firar ederek Horasan'a geri dönmüştür. Burada Ebyurd'un idarecisi Baba Ali Beg Ahmedlu'nun hizmetine girerek merdiven basamaklarını başarıyla çıkmaya başlamıştır.[111] Eşik Ağasıbaşı görevini alarak maiyetindeki askerleri disiplinli bir şekilde yetiştirmiştir. Bu görevinde minbaşı (binbaşı) rütbesini almıştır.[112] 1720'de 12.000 kişilik Türkmen kuvetinin Horasan'a saldırması sırasında ümera ile yaptığı toplantıya Nadir'i de çağırmıştır.[113]

Horasan Beylerbeyi toplantıda Nadir'in fikrini sorduğunda, yeterli miktarda askerin şehirde bırakıldıktan sonra önemli geçitlerin tutulması cevabını almıştır. Bu sözlerden müteessir olan beylerbeyi, Nadir'in ordu komutanlığına layık olduğunu yüzüne söylemiştir.[114] Askerlerin başına geçen Nadir, ordudaki diğer komutanların çekememezliğine rağmen Türkmenlere karşı başarılı olmuştur.[115] Beylerbeyi bunu Şah Sultan Hüseyin'e ileterek, Nadir'in bütün İran orduların başına geçmesini teklif etmiştir. Ancak diğer komutanların kendisine kin beslemesi ve şahın basiretsizliği yüzünden bu teklif sonuçsuz kalmıştır.[116]

---

108 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 7; G. Muhsin Muktedir, a. g. e., s. 11

109 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 37; James Fraser, History of Nadir Shah, London 1742, s. 72

110 Muhammed Kazım, Name-i Ara-yı Nadiri, Defter-i Evvel, Moskova 1960, s. 116; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 11; R. Furon, a. g. e., s. 143; Zeki Velidi Togan, Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s. 184-185

111 A. Z. Velidi Togan, a. g. e., s. 198; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 14; G. B. Fraser, a. g. e., s. 53; M. Hicazi, a. g. e., s. 182

112 G. B. Fraser, a. g. e., s. 54. Ayrıca bkz. Serdar Ataev, "Türkmenistan, Yakın ve Orta Doğu Ülkelerinde Avşarlar," Milli Folklor Dergisi V/38, Ankara 1998, s. 55

113 M. Kazım, a. g. e., s. 116-135; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 11; G. B. Fraser, a. g. e., s. 55

114 J. Hanway, a. g. e., s. 8; K. Fraser- Tytler, a. g. e., s. 42

115 V. Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah, s. 10; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 14-15

116 G. B. Fraser, a. g. e., s. 56-57; J. Malcom, a. g. e., s. 349

Nadir, cesaret ve başarısıyla Baba Ali Beg'in güvenini kazanmış ve kızıyla evlenmiştir.[117] Bu kadından Rıza Kuli dünyaya gelmiştir. Ancak kadının ölmesinden sonra idarecinin ikinci kızı Gevherşad ile evlenmiş, bu kadından da Nasrullah ile İmam Kuli dünyaya gelmiştir. Baba Ali Beg'in ölümünden sonra Ebyurd idaresi, Nadir'in eline geçmiştir.[118]

Nadir Kuli Mirza, gösterdiği başarılara rağmen kendisine haksızlık yapıldığını Horasan beylerbeyine söylemiş, ordu komutanlığı ile ilgili isteği yüzünden ihtilafa düşmüştür. Beylerbeyinin kendisini cezalandırmasına kızarak baba yurduna dönmüş, kendi maiyetindeki askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için bir kervanı ele geçirmiş ve buradan aldığı eşyaları satarak ordusuna harcamıştır.[119]

Mahmud Sistani, bu dönemde İsfahan'ı terk etmiş ve karışıklıktan istifadeyle Meshed'i ele geçirip bağımsızlığını ilan etmişti. Ayrıca süvari, piyade ve topçulardan oluşan düzenli bir ordu kurmuştu.[120] O sırada Mahmud Sistani'nin bir vergi memuru Ebyurd'da, Baba Ali Beg'in ailesine kötü davranmıştı. Nadir Kuli Mirza hemen harekete geçerek kötü muameleye sebep olan görevliyi öldürmüştü.[121] Baba Ali Beg, korkuya kapılmasına karşın Nadir hiçbir şekilde korkmamış ve meselenin halli için Meşhed'e gideceğini söylemişti. Sistani, Meşhed'e gelen Nadir'i cezalandırmak yerine hilat ile taltif etmiştir.[122] Mahmud Sistani'nin Özbeklere karşı mücadelesinde yardımcı olmuştur. Ancak daha sonra Mahmud Sistani ile ihtilafa düşüp Ebyurd'a geri dönmüştür.[123]

3- Nadir'in Melik Mahmud Sistani'nin Hizmetindeki Faaliyetleri

Zeki ve azimli bir komutan olan Nadir Kuli Mirza, karışıklıktan istifadeyle hızlı bir şekilde amacına ulaşmaya çalışıyordu. Melik Mahmud, bu başarılı komutanı önce Özbekler üzerine gönderdi. Savaştan fatih bir

---

117 Jones Hanway, Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1367, s. 280

118 P. Sykes, a. g.e, s. 355-356; ; M. Hicazi, a. g. e., s. 182; J. Malcom, a. g. e., s. 350-352

119 F. Bazin, a. g. e., s. 11; Mirza Mehdi, a. g. e I, vrk. 19/b; G. B. Fraser, a. g. e., s. 58

120 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 38; Melik Mahmud, Sistan ahalisinden olup nesebi Keyanilere kadar uzanmaktaydı. Bkz. R. Şefak, a. g. e., s. 17

121 J. Malcolm, a. g. e., s. 353-354

122 Server Tecelli Bahş, Nadir Şah, Tehran 1346, s. 11; P. Sykes, a. g. e., s. 357

123 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 39; M. Kazım, a. g. e., s. 296-315; J. Hanway, a. g. e., s. 282-284

şekilde döndükten sonra ödül olarak Horasan Eyaleti idareciliğini verdi.[124] Bu dönemde kendisini çekemeyen görevliler yüzünden görevden alınınca tekrar Ebyurd'a döndü.[125] Kendisine karşı tertiplenen bu tuzak, tecrübesini arttıracak, etrafındaki süvarilerin yetersiz olduğunu anlayacak, neticede piyade ve topçuluğun desteğinin gerekli olduğunu anlayacaktır.[126]

Nadir Kuli Mirza, İran'ın içinde bulunduğu iç karışıklığın kendi yükselişine yarayacağının şuuruyla hareket etmiştir. Kazandığı başarılar, etrafında toplananların sayısını artırmıştır. Afgan istilası sırasında teslim olan İsfahan'ın önlerine kadar gelerek asker ve vergi toplamaya başlamıştır.[127] "Kelât-ı Nadiri" denilen Ebyurd'u aldıktan sonra diğer idarecileri geride bırakmış,[128] Ebyurd kalelerinden Yenikale ve Bağvade'yi ele geçirmiştir. Nadir, artık bir yol kesen değil devlet idarecisi olmak istediğinden Ebyurd'a yerleştikten sonra Melik Mahmud'un idaresindeki Nişabur'a saldırmıştır. İlk önce şehre zahire taşıyan altı yüz kişilik kervanı vurduktan sonra karakolları denetimine almıştır. Nişabur, Nadir'in başarılı hücumuna daha fazla dayanamayıp kapılarını kendisine açmış ve II. Tahmasb Mirza adına şehri teslim almıştır.[129]

II. Tahmasb, görüntü itibarıyla saltanat tahtında otururken esasta ise Nadir'in siyasi etkisi hâkimdi. Kazvin, Tebriz ve Tahran'da bir süre bekleyen II. Tahmasb, Mazenderan'a gelerek Feth Ali Han Kaçar'dan yardım istedi. Feth Ali Han, bunu bir fırsat olarak değerlendirmek istiyordu. Melik Mahmud Sistani'nin gücünü kırdıktan sonra Horasan'a açılmak istiyordu.[130] II. Tahmasb, Esterabad'da hazırlık yaptıkları sırada Nadir'in kahramanlıklarının farkına vardı ve Nadir'e Hüseyin Ali Bey'i gönderdi. Tahmasb'ın amacı Nadir'i kendi hizmetine almaktı.[131]

Hüseyin Ali Bey, Horasan'da Nadir'in gücünü gördükten sonra Ebyurd'un idaresini Tahmasb'a teyit ettirdi. Akabinde Nadir'in yardımı sağlanarak Habuşan'da Kaçar kuvvetleriyle toplanmaları sağlandı. İki ordu birlikte Meşhed'e hareket etti. Bu dönemde İsfahan'da bulunan Mahmud Gılzai'nin

---

124 M. Hicazi, a. g. e., s. 182. Bkz. Marianna Rubenovna Arunova, Devlet-i Nadir Şah Afşar (terc. Hamid Mümini), Tehran 1359, s. 1 vd.

125 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 40; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 41; P. Sykes, a. g. e., s. 357

126 Mirza Mehdi, a. g. e I, vrk. 21/1-22; R. Şefak, a. g. e., s. 18

127 F. Bazin, a. g. e., s. 11

128 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 41; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 45-46

129 M. Hicazi, a. g. e., s. 182; R. Şefak, a. g. e., s. 18; G. B. Fraser, a. g. e., s. 58

130 M. Kazım, a. g. e., s. 456-475; M. Hicazi, a. g. e., s. 183

131 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 37-41; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 12

sağlığı bozulmuştu. Şah Sultan, Hüseyin ve bütün ailesini katletmişti. Afgan reisleri toplanarak Mahmud'u tahttan indirip yerine Eşref Han'ı 1725'te tahta oturtmuşlardı.[132]

Eşref Han, II. Tahmasb'ın Tahran'da kuvvet topladığını duyunca oraya doğru giderek, mağlup etti. Tahmasb, tekrar Mazenderan'a Feth Ali Han'ın yanına kaçmak zorunda kaldı. Eşref Han ise Hemedan taraflarına doğru gelen Osmanlı kuvvetleriyle savaşıp onları yendi. Ahmed Paşa ile Eşref Han arasında anlaşma imzalanarak savaşa son verildi. 1726'da imzalanan bu anlaşma ile Osmanlıların İran'da ele geçirdikleri yerler aynen kalırken, Eşref Han'ın İran hükümdarlığı resmen tanınmıştır.[133]

Şah II. Tahmasb'ın Meşhed'e düzenleyeceği seferde hazır bulunan Nadir ve Feth Ali Han Kaçar, ordu komutanlığı hususunda güç mücadelesine girişmişlerdir.[134] Meşhed muhasarası sırasında Kaçar reisi Esterabad'a dönmek için II. Tahmasb'dan izin alamamış, Nadir'in teşvikiyle öldürülünce meydan kendisine kalmıştır.[135] Nadir, fazla bir direnç ile karşılaşmadan şehri teslim almıştır. Nadir Kuli Mirza'nın 1726'da kazandığı bu zafer, Tahmasb'ın yanındaki itibarını arttırmış ve "Tahmasb Kuli Han" ünvanıyla taltif edilmiştir.[136] Nadir'in bu sırada rüyasında dört parçalı ayı eline aldığı, dört parçanın dört saltanata delalet ettiği, Hz. Ali'nin kemerine kılıç kuşandığı ve İran'a hükümdar olacağını söylediği rivayet edilmiştir.[137]

Meşhed'in Nadir tarafından ele geçirilmesinin tarihi değeri olmuştur. Bu savaş ile birlikte Safevi ailesi tarihe karışmıştır. Meşhed muhasarası sırasında başarılı savaşlar yapılmışsa da şehrin kalesini ele geçirmek mümkün olmamıştır.[138] Ancak şehir kapılarından birinin açılması savaşın kaderini değiştirmiş, ümitsiz bir şekilde savaşan Mahmud Sistani, fethin gerçekleş-

---

132 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 11-12. Bkz. Andre do Claustre, Tarih-i Nadir Şah (terc. Muhammed Bakır Emir Hani), Tebriz 1346

133 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 12

134 M. Hicazi, a. g. e., s. 183; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 13

135 Rızazade Şefak, Nadir Şah, Tehran 1339, s. 1; M. Hicazi, a. g. e., s. 183; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 54

136 F. Bazin, a. g. e., s. 12; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 14; G. B. Fraser, a. g. e., s. 63, R. Şefak, a. g. e., s. 19. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Hurn, Tarih-i İran der Devre-i İslâmi (terc. Rızazade Şefak), Tehran 1339

137 P. Sykes, a. g. e., s. 358. Nadir'in babası İmam Kuli Bey'in de ibadet ile meşgul olduğu bir sırada buna benzer bir rüya gördüğü Muhammed Kazım Mervi tarafından kaydedilmiştir. Bkz. M. K. Mervi, a. g. e I, s. 6

138 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 45-47; İcmal-ı Ahval-ı Nadir Şah (Tarih-i Seyyah Zeyli) (terc. İbrahim Müteferrika), Esad Efendi Ktp. vrk. 6a/b

mesiyle teslim olmuştur.[139] Küçük bir kulübeye kapatılmışsa da ileride isyana sebep olacağı düşünülerek katletedilmiştir.[140]

4- Nadir'in Afgan ve Osmanlılar İle Mücadelesi

Şah Tahmasb, Nadir Kuli Mirza'yı kazandığı başarılar üzerine Tahmasb Kuli Han ünvanıyla taltif etmişti.[141] Horasan, Sistan, Kirman ve Mazenderan yönetimi kendisine paye olarak verilmişti. Aynı şekilde "Sultan" lakabını kullanabileceği söylenmiştir. Nadir, verilen bu payeler neticesinde paralar üzerinde adını kullanmaya başladı ki, bunlar saltanat alametlerinden sayılmıştır.[142]

Nadir, Meşhed'den sonra Horasan'da hâkimiyeti sağlamak ve Afgan istilasını bertaraf etmek istiyordu. Bunun için İsfahan'da pay-ı tahtı işgal eden Eşref Han'ı yenilgiye uğratması gerekiyordu. Herat'taki Abdalilerden sonra Gılzailer üzerine gidilecekti.[143] Nadir'in düşüncelerini öğrenen çevresindeki muhalifler, Habuşan'da bir isyanın çıkmasını sağladılar.[144] Esterabad ve Mazenderan'a gelip bu isyanları bastırdıktan sonra Abdaliler üzerine yürüdü.[145] İki ordu Kafirkale'de karşı karşıya geldi. Abdaliler, daha önce Abdali-Safevi savaşında Safi Kuli Han komutasındaki Safevi ordusunu burada yenmişlerdi.[146] Bu defa ordunun başında Nadir bulunuyor ve Afganlılara karşı kaybetmek istemiyordu. Savaş esnasında Afgan komutanlarından birinin öldürülmesi, hücuma geçmiş olan Afganlıları biraz yavaşlattı. Gece olunca iki taraf da kendi saflarına çekildi.[147]

Afganlılar gece yarısı Herat'a doğru kaçmaya başlayınca onu takip eden İran ordusu Kusuye'de Afganlıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu galibiyetin ardından Herat üzerine gidilmiş, Herat valisi İlahyar Han karşı koyamayınca Afgan kuvvetleri Herat kalesine kapanmıştır. İlahyar Han, Nadir'e elçi göndererek sulh istemiştir.[148] Zülfikar Han'ın yardıma gelmesiyle cesaretlenen İlahyar Han, sulh isteğinde tereddüt etmiş, fakat Nadir'in kararlı

---

139 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 63; M. Hicazi, a. g. e., s. 184; H. Sultanzade, a. g. e., s. 240

140 G. B. Fraser, a. g. e., s. 64; M. Hicazi, a. g. e., s. 183

141 P. Sykes, a. g. e., s. 359; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 15; Nasrullah Felsefi, Heşt Makale, Tehran 1330, s. 49

142 J. Malcom, a. g. e., s. 355; B. Kütükoğlu, a. g. m, s. 323

143 M. Muhsin, a. g. e., s. 148

144 M. Kazım, a. g. e., s. 506-545 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 73-78

145 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 16; F. Bazin, a. g. e., s. 13

146 M. Kazım, a. g. e., s. 236-245

147 John R. Perry, Kerim Han Zend (terc. Ali Muhammed Saki), Tehran 1365, s. 3; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 47-50

148 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 50

tutumu karşısında çaresiz kalmıştır. Yanına aldığı değerli hediyeler ve birkaç Abdali reisi ile Nadir'in huzuruna çıkmıştır.[149] Nadir, İlahyar Han'ı iyi karşılayarak hilat ile taltif etmiştir. Herat'ta Gılzai ve Saduzaileri bertaraf ettikten sonra Abdali savaşçıları ve komutanları kendi ordusuna almıştır.[150]

Abdali komutanlardan Zülfikar Han, Saduzailerin Herat'taki idaresini elinde bulundurduğu sırada Nadir, Herat'ı ele geçirip Zülfikar Han, Ahmed Han ve Ali Merdan Han'ı hapsetmiştir.[151] Ayrıca Herat'ın komutanlığı kendisine verilmiştir.[152] Nadir'in bu barışı kabul etmesinde II. Tahmasb'ın ısrarla Nadir'i İsfahan'daki Eşref Han üzerine göndermek istemesinin etkisi olmuştur[153]

Nadir Kuli Mirza, Afgan saldırılarını bertaraf ettikten sonra Osmanlı Devleti ile müücadeleye yönelmiştir. Ancak İran tarafından bir bütünlük olmadığı gibi II. Tahmasb ile saltanat mücadelesi devam etmekteydi. Nadir, bütün zorluklara rağmen Hemedan'da Osmanlı ordusunu mağlup ederek Azerbaycan ve Irak'ı ele geçirmiştir. Erivan'ı muhasara ettiği sırada Horasan'da isyan çıkması bu teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır.[154]

1721'de harekete geçen II. Tahmasb, Nadir'in kazandığı başarıların tahrikiyle Osmanlı Devleti ile savaşa girdi.[155] Tahmasb, Nadir'in İstanbul'a elçi gönderdiği sırada Erivan'ı muhasaraya başladı. Ancak İran ordusu Hemedan yakınlarındaki Karican'da Osmanlı ordusuna mağlup oldu ve ağır kayıplar verdi. Nadir tarafından kazanılan yerler Şah Tahmasb eliyle kaybedildi.[156]

1722'de II. Tahmasb ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşmaya göre İrs Nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi. Şah Tahmasb bu anlaşmayla Gence, Tiflis, Erivan, Nahcivan ve Dağıstan'ı Osmanlı Devleti'ne teslim etti. Karşılığında Tebriz, Erdelan, Kirmanşah, Hemedan ve Luristan'ı elde etti. Kutsal yerleri ziyarete gidenlerin güvenliği, iki ülke arasındaki ticaret, İstanbul ve İsfahan'da konsolosluklar açılması anlaşmanın diğer maddeleriydi. Ancak Osmanlı Devleti tarafından esir alınan İranlıların özgürlüğü ile ilgili herhangi bir madde gündeme gelmedi.[157]

---

149 M. Kazım, a. g. e., s. 665-745; H. Sultanzade, a. g. e., s. 240
150 Sultan Muhammed Dürrani, Tarih-i Sultani, Bombay 1298, s. 94
151 Hüseyin Şirazi, a. g. e., s. 8
152 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 63-64; M. Hicazi, a. g. e., s. 184; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 17
153 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 50-52
154 F. Bazin, a. g. e., s. 13; G. B. Fraser, a. g. e., s. 65
155 P. Sykes, a. g. e., s. 360; R. Şefak, a. g. e., s. 20
156 J. Malcolm, a. g. e., s. 355; R. Şefak, a. g. e., s. 19
157 P. Sykes, a. g. e., s. 360-361

5. Nadir'in Gılzailerle Mücadelesi (Mihmandost ve Murçehort Savaşları)

Nadir Kuli Mirza, Herat'tan döndükten sonra kışın Horasan'da ordu toplayıp baharda İsfahan'ı elinde tutan Gılzailer üzerine gitmek istiyordu.[158] Eşref Han ise Horasan'a hareket ederek İran ordusunu Gılzai ve Abdaliler arasında sıkıştırmak istiyordu. Bunun için Kazvin'de bulunan Sidal Han emrindeki Afgan kuvvetleriyle Semnan ve Damgan'daki yolları tutmasını istedi.[159]

Nadir, 1729'da Afganlıları durdurmak amacıyla Hacı Bey Afşar komutasındaki kuvvetleri Semnan'a gönderdi. Kendisi de II. Tahmasb'ın askerleri ile birlikte Sebzevar ve Nişabur tarafına yöneldi.[160] Afgan kuvvetleriyle yapılan ilk temasta İran topçusu düşmana yüklenerek başarılı oldu. İlk karşılaşmada başarısız olan Afgan kuvvetleri, Mihmandost'a giderek Eşref Han'ın ordusuyla birleşti. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Afgan süvari kuvvetlerinin içerilere kadar gelmesine müsaade edildikten sonra imha taktiği uygulandı. Nadir'in uyguladığı savaş taktiği sayesinde çok sayıda Afganlı öldürüldü. Geriye kalanlardan firar edenler takip edilmeyerek olası bir dağınıklık önlendi.[161] Outer'e göre bu savaştaki Afgan ordusu sayısının 50.000 kişi, Hanway ise 25.000 kişi olduğunu kaydetmiştir. Fraser, Afgan ordusunun 30.000 olduğundan bahsetmiştir. Afganlıların bu savaştaki cesaretleri tarihçilerin gözünden kaçmamıştır.[162]

Nadir Kuli Mirza, Eşref Han'ın ordusundan ele geçirdiği zenburek toplarını yanına alarak Tahran'a gelmiştir. Burada iki hafta kalarak eksikliklerini tamamlamış, akabinde Tahmasb Mirza'yı burada bırakarak İsfahan'a doğru hareket etmiştir. Eşref Han, İsfahan'da kendi durumunun parlak olmadığını görünce Osmanlı Devleti'nin valisi Ahmed Paşa'dan yardım istemiş, kendisine birkaç top gönderilmiştir.[163]

Eşref Han, Nadir ile İsfahan'da karşılaşmak için 1729'da harekete geçmiştir Yol üzerinde bulunan Murçehort köyünde ordugâh kurup mevzilenmeye başlamıştır. Nadir'in öncü kuvvetleri buraya gelip Afganlıların durumunu gizlice öğrendikleri gibi birkaç Afgan askerini de esir almışlardır.

---

158 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 77; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 80 vd.

159 G. B. Fraser, a. g. e., s. 66

160 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 78; M. Hicazi, a. g. e., s. 184; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 18

161 V. Minorsky, a. g. e., s. 19; Mahmud Hüseyni, Tarih-i Ahmed Şahi I, Moskova 1974, s. 41-50, G. M. Muktedir, a. g. e., s. 18-19; G. B. Fraser, a. g. e., s. 67

162 G. B. Fraser, a. g. e., s. 67; M. Kazım, a. g. e., s. 786-825

163 V. Minorsky, a. g. e., s. 20-24; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 80; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 19; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 109-113

Bunlardan elde edilen istihbari bilgiler sonucu Osmanlı Devleti'nin Eşref Han'a yardım ettiği anlaşılmıştır.[164]

Nadir Kuli Mirza, bu savaşta savaşacağı düşmanın yer ve sayısına göre taktik uygulamıştır. Yükseklere çıkan Afgan kuvvetleri savaş meydanına çekmiştir. Ancak Eşref Han, Mihmandost Savaşı'nın vermiş olduğu tecrübe ile müstahkem yerlerden kimsenin ayrılmamasını istemiş, ancak Nadir'in topların yerini öğrenmek için yaptığı kışkırtmalara aldanmıştır. Top ateşiyle birlikte yerleri tespit edilmiştir. Bundan sonra orduyu üç kısma ayıran Nadir, tüfekçilerin Afgan topçusuna saldırmasını, piyadelerin ve süvarilerin de yanlardan taarruza geçmesini istemiştir.[165] Tüfekçilerin yoğun ateşi Afgan topçusuna ağır zaiyat vermiştir. Afgan komutan Sidal Han'ın bulunduğu yeri terk etmesi süvarilerine pahalıya mal olmuştur.[166] Eşref Han'ın savaş meydanında kaçmasıyla birlikte Afgan kuvvetleri dağılmıştır. Bir kısmı esir düşerken bir kısmı da öldürülmüştür. Ganimetlerin ele geçirilmesinden sonra kendi ordusuna emir veren Nadir, esir alınan bütün Afganlıların serbest bırakılmasını istemiştir.[167]

İsfahan'a kaçmış olan Eşref Han, aceleyle bütün Afgan aileleri ve kıymetli eşyaları toplayıp Şiraz'a doğru yola koyulmuştur. 1730'da İsfahan'a giren Nadir, harabe ile karşılaşmıştır.[168] II. Tahmasb, babasının daha önce Afganlılar tarafından öldürüldüğü bu şehirde tahta oturmuştur. Nadir Kuli Mirza, birkaç hafta İsfahan'da kalarak halk ile bütünleşmeye ve ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.[169] Şehirdeki İngiliz, Hollandalı tüccarlar ve Fransız misyonerler bu başarıya hayran kalmışlardır. Nadir'in teveccühünü kazanmak için yakın davranmışlardır. Bu dönemde iki buçuk yıl İsfahan konsolosu olarak görev yapan Fransız Chevalier de Gardane, Nadir'in şahsiyetini ve cesaretini övmüştür.[170]

Nadir, İsfahan'da kaldığı kırk günlük süre içerisinde askerlerini istirahat ettirip eksikliklerini gidermeye çalıştı. Devlet işlerinin düzenli yürümesi için tayinleri tamamladı. Bu sırada Kazvin kalesinde Hüseyin Kuli Han Zengine'ye mahsur kalan Sidal Han komutasındaki Afgan kuvvetleri

---

164 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e IV/II, s. 135; M. Kazım, a. g. e., s. 825-885. Osmanlı Devleti, Nadir Şah'a karşı Eşref Han'ın yanında yer alarak topçu desteğinde bulunmuştu. Bkz. M. Hicazi, a. g. e., s. 184

165 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 20-21; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 113-121

166 Mirza Mehdi, a. g. e II, vrk. 56/b; M. Muhsin, a. g. e., s. 153

167 G. B. Fraser, a. g. e., s. 68; M. Hicazi, a. g. e., s. 184

168 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 83; J. Hanway, a. g. e. s. 40

169 G. B. Fraser, a. g. e., s. 69-70

170 Chevalier Gardane'nin Nadir ile ilgili yazdıkları için bkz. G. M. Muktedir, a. g. e., s. 22-23

kaleden kaçıp Osmanlı'ya sığındı. Nadir, Hüseyin Kuli Han'a verdiği emirle Kazvin'e gidip Osmanlı Devleti ile savaşmasını ve şehri teslim aldıktan sonra Rıza Han Şamlu'ya vermesini istedi.[171]

Nadir'in İsfahan'da kalmasını fırsat bilen Eşref Han, Şiraz'daki kuvvetlerle tekrar savaşmaya teşebbüs etti. Bunu öğrenen Nadir, 1730'da Şiraz'a doğru yöneldi. Zerkan denilen mevkide Afgan kuvvetleriyle savaşıp onları yendi.[172] Şiraz'a kaçan Eşref Han, Nadir'e elçi göndererek affını istedi. Nadir, ellerindeki silahları ve esirleri teslim etmelerini ve Afganlıların kendi ordusuna katılmasını şart koştu. Eşref, İranlı esirleri teslim ettikten sonra kaçarak kurtuldu.[173] Nadir, Zerkan'dan Şiraz'a dönüp Yezd, Kirman ve Sistan idarecilerinden Eşref Han'ı bulmalarını istedi. Nadir'in kâtibi Mirza Mehdi Han Esterabadi, Eşref Han'ın Kandehar'a gitmediğini, Belucistan'ın Zerdkuh bölgesinde iki Beluçlu tarafından katledildiğini yazmıştır.[174]

Nadir Kuli Mirza, Şiraz'da Afganlıların bozduğu düzeni sağladıktan sonra Ali Merdan Han Şamlu'yu Hindistan hükümdarı Muhammed Şah'ın nezdine göndererek, Afganlıların Hindistan sınırında tutuklanmalarını ve ülkeye kabul edilmemelerini istedi. Nadir, bahara kadar Şiraz'da kalıp ordunun toparlanmasını sağladı. Tahmasb Mirza ise Rıza Kuli Han Şamlu'yu İstanbul'a göndererek İran'ın Osmanlı Devleti tarafından işgal edilen toprakların satüsünün aynen devam edeceğine dair anlaşma yapmak istediğini bildirdi.[175]

6. Nadir Kuli Mirza'nın Osmanlı Devleti İle Mücadelesi

II. Tahmasb, 1726'da Azerbaycan'dan ayrıldığı sırada Tebriz seraskeri Köprülü Abdullah Paşa'ya mektup gönderip, Osmanlı Devleti'nin Afganlılara karşı kendisini koruması karşılığında alınan yerleri bırakabileceğini vaad etmişti. Osmanlı Devleti, meseleyi görüşmek için Mustafa Efendi'yi Tebriz'e gönderdi.[176] Ancak bu dönemde İran'ın büyük bir kısmında Afgan

171 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 103

172 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 85; M. Hicazi, a. g. e., s. 185; G. B. Fraser, a. g. e., s. 71

173 Mirza Mehdi, a. g. e II, vrk. 58/a-b; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 121-125

174 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 93; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 121-125. Muhammed Han, Eşref Han'ın firar sırasında Kandehar valisi Hüseyin Han'ın kuvvetleriyle karşılaştığını. Meydana gelen savaşta Eşref'in öldürüldüğünü, kendisinin de kaçarak Belucistan'a ve oradan karşı kıyıya giderek bir gemiyle Basra'ya geldiğini söylemiştir. Bkz. G. M. Muktedir, a. g. e., s. 24

175 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 86-87; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 25

176 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV, Ankara 1988, s. 186; P. Sykes, a. g. e., s. 364

hâkimiyetinin olması, iki taraf arasındaki görüşmelerin neticesiz kalmasına sebep oldu. Zira Osmanlı Devleti, Eşref Han'ın bu şartları kabul etmesini istiyordu. 1727'de Eşref Han ile yapılan anlaşmasının geçersiz olmasını istemiyordu.[177]

II. Tahmasb, Osmanlı Devleti'nden ümidini kesmeyerek 1728'de Muhammed Veli Han'ı elçi olarak İstanbul'a gönderdi. Bu teşebbüse itibar edilmediği gibi İran elçisi Tebriz'de alıkonuldu. Elçinin Tebriz'de alıkonulduğu sırada ölmesi, getirdiği bilgilerin gizli kalmasına sebep oldu. 1729'da başka bir elçi aynı amaç için İstanbul'a gönderildi.[178] Osmanlı Devleti, İran'ın elçiler vasıtasıyla olan girişimlerinin sürdüğü bu dönemde Eşref Han'ın yenilmesiyle tedbiri elden bırakmayarak sınır boylarındaki görevlilerini uyardı.[179] Hemedan halkının II. Tahmasb tarafına geçmesiyle[180] iltihak edenlerin tedibi için emirler gönderdi.[181]

İran'ın içinde bulunduğu karışıklık sırasında harekete geçen Nadir Kuli Mirza, baharda Behbehan, Şuşter ve Ramhürmüz yoluyla Dizful'a ulaştı. Dizful'da Eşref Han'ın Osmanlı Devleti ile anlaşma imzalamak için daha önce İstanbul'a göndermiş olduğu Muhammed Han Beluç ile karşılaştı. Eşref Han'ın firar ettiğini duyan elçi, III. Ahmed'in göndermiş olduğu mektubu Nadir'e verdi. Nadir bu harekete karşı Muhammed Han Beluç'u Kehgiluye idaresine tayin etti.[182] Dizful'dan Hürremabad ve Brucerd'e gelip Hüseyin Kuli Zengine'yi Kirmanşah idaresine gönderdi. Osmanlı Devleti'nin buradaki üslerinin bertaraf edilmesini istedi. Rıza Kuli Şamlu, İstanbul'a gönderilip Osmanlı Devleti'nin işgal ettiği topraklardan çekilmesi istendi.[183]

Nihavend valisinin Osmanlı saldırılarına maruz kaldığına dair şikâyet etmesi, Nadir'in Brucerd'den buraya gitmesine sebep oldu. Nadir, gece baskını ile Osmanlı garnizonunu ele geçirdi.[184] Bu sırada Van valisi Timur

---

177 BOA. AE. III. Ahmed No: 6771; Münir Aktepe, "Vakanüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Han Nezdindeki Elçiliği ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereler," Tarih Mecmuaları XII, İstanbul 1954, s. 162-163; A. C. Por, a. g. tez, s. 71

178 BOA. MHM. d. No: 135, s. 107. Tahmasb'ın gönderdiği mektup için bkz. BOA. Name-i Humayun, Defter No:7; BOA. NMH. d. No: 7, s. 211-212

179 BOA. C. AS. No: 5038

180 Münir Aktepe, Patrona İsyanı (1730), İstanbul 1958, s. 87

181 Tebriz seraskeri Kara Mustafa Paşa'ya Evail-i Ekim 1729 tarihli emir gönderilmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 135, s. 461; No: 136, s. 19

182 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 88-89; M. Aktepe, Patrona İsyanı, s. 89; R. Şefak, a. g. e., s. 20

183 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 126-133; BOA. MHM. d. No: 136, s. 66

184 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 26

Paşa'nın yaklaşık 30.000 kişiyle Mollayer'e hareket ettiği haberi Nihavend'e ulaştı.[185] Nadir, haberi duyunca hemen harekete geçti. Molayer Ovası'nda Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Hemedan'daki Osmanlı birliklerinin başında olan Abdurrahman Paşa, bu yenilgiden sonra Senendiç'e çekildi.[186] Nadir, Hemedan'a gelerek Osmanlı ordusunun gerideki top ve silahlarını ele geçirdi. Irak ve Azerbaycan taraflarında Osmanlı kuvvetlerinden ele geçirilen esirleri serbest bıraktı. Abdurrahman Paşa'nın Senendiç garnizonlarını geri alma teşebbüsü başarısız oldu.[187] O da burada durmayarak Bağdat'a gitmek zorunda kaldı.[188] İki taraf arasında varılan anlaşma gereği Kirmanşah ve Hemedan İran'da kalırken, diğer yerlerin Osmanlılarda kalması kabul edildi.[189]

Osmanlı Kuvvetlerine karşı savaşı devam ettiren Hüseyin Kuli Han Zengine ise Kirmanşah'taki üsleri ele geçirdi. Hemedan ve Kirmanşah'ın geri alınması üzerine Bağdat valisi Ahmed Paşa'yı sefer için görevlendirdi.[190] Nadir, bunu haber alınca harekete geçti. 1730'da Osmanlı kuvvetlerini geri çekilmeye mecbur edip Meraga, Mukri ve Saveçbulag'ı geri aldı.[191] Osmanlı Devleti'nin eline geçen yerleri geri alan Nadir, Tebriz'e yönelip yapacağı savaşın hazırlıklarına girişti. Merağa'da Osmanlı ordusu ile karşılaşamayınca 1730'da Tebriz'e dönüp[192] Revan muhafızı Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri savaşmak istedi.[193] Mustafa Paşa, Nadir gelmeden önce Tebriz'den ayrıldığı için büyük çaplı bir savaş olmadı. İran ordusunun takibi sırasında ufak çaplı çarpışmalar oldu.[194]

Tebriz'e giren Nadir, Rüstem Paşa aracılığıyla sulh teşebbüsünde bulunurken, gerçekte ise Osmanlı Devleti ile savaşa devam etmek arzusundaydı.

---

185 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 134

186 BOA. C. HR. No: 1531; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 90; M. Aktepe, Patrona İsyanı, s. 89; R. Şefak, a. g. e., s. 20

187 BOA. C. AS. No: 4699/2; BOA. Cevdet Hariciye, No: 1531; V. Minorsky, a. g. e., s. 24. Abdurrahman Paşa'nın Nadir'e yenilmesi III. Ahmed'i çok sinirlendirmiş, katlini emretmişse de bu sırada Patrona Halil isyanının çıkması ve I. Mahmud'un tahta çıkmasıyla uygulanmamıştır. Yeni padişah Abdurrahman Paşa'yı affetmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 136, s. 351

188 BOA. C. AS. No: 4699/1; F. Bazin, a. g. e., s. 13; G. B. Fraser, a. g. e., s. 72

189 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 90; A. C. Por, a. g. tez, s. 74

190 BOA. MHM. d. No: 136, s. 188; M. M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 45

191 V. Minorsky, a. g. e., s. 25; H. Fesai, a. g. e., s. 169

192 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 141

193 BOA. C. AS. No: 15028; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 27

194 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 91-92; R. Şefak, a. g. e., s. 20. Tebriz'in Nadir tarafından ele geçirildiğinden habersiz olarak Kara Mustafa Paşa'nın yardımına gelen Rüstem Paşa yenilerek esir düşmüştür. Bkz. A. C. Por, a. g. tez, s. 77

Nahcivan ve Erivan'a sefer düzenleyeceği sırada Herat hâkimi İlahyar Han'a bağlı Abdalilerinin Meşhed'e saldırdıkları haberi geldi. Abdaliler Meşhed'e saldırıp şehri idare eden Nadir'in kardeşi İbrahim Han'ı yenmişlerdi.[195] Nadir, Tebriz'den hareketle Herat'a gidip şehri muhasaraya aldı. Muhasara sırasında Abdalilerin Kandehar'daki Hüseyin Gılzai'den bekledikleri yardım ulaşmayınca direnecek güçleri kalmadı. Yaklaşık iki ay dayanabilen Abdaliler şehri teslim etmek zorunda kaldı.[196]

Nadir Kuli Mirza, Herat'ta Abdalilerle savaştığı sırada İsfahan'da bulunan II. Tahmasb, Tebriz'e ve oradan Erivan'a giderek Osmanlı Devleti ile savaşa girmişti. Patrona isyanıyla tahta yeni geçmiş olan I. Mahmud'un askerlerine karşı savaşı kaybedince İsfahan'a çekilmişti. Osmanlı Devleti ile mücadeleden ümidini kesince Muhammed Rıza'yı Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya göndererek sulh istedi.[197] 1732'de Osmanlı Devleti'nin İran'dan ele geçirdiği Revan, Gence, Nahcivan, Tiflis, Şirvan ve Şemah aynen kalmak şartıyla anlaşma imzalandı.[198] Tebriz, Luristan, Hemedan ve Kirmanşah ise İran'a bırakıldı. Anlaşmanın teyidi için bir nüshası Herat'taki Nadir'e gönderildi.[199] Osmanlı elçisi Ragıp Mehmed Efendi burada kabul edildi.[200]

II. Tahmasb'ın Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşma maddelerine itiraz eden Nadir, Horasan'a gelerek şahın İsfahan'a gelmesi için bir mektup gönderdi.[201] Bu sırada Meşhed'e gelmiş olan Osmanlı elçisi Mehmed Efendi, Nadir ile görüştü. Görüşmede anlaşmanın resmiyet kazanamayacağı ve Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilen yerlerin mutlaka İran'a iade edil-

195 BOA: C. HR. No: 3411; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 93-95; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 28-29

196 M. Kevkebi Esterabadi, a. g. e., s. 47

197 BOA. MHM. d. No: 138, s. 33; Abdurezzak Nevres Efendi, Risale, Esad Efendi Ktp. nr. 2252, vrk. 1 b; F. Bazin, a. g. e., s. 13; P. Hurne, a. g. e., s. 99

198 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 96; Laurence Lockhart, Nadir Şah (terc. Müşfik Hemedani), Tehran 1331, s. 82. Bağdat seaskeri ile II. Tahmasb arasında imzalanan "Ahmed Paşa Musalehası" na göre; Azerbaycan taraflarında Aras Nehri, Irak tarfında Derne sınır olmak üzere kuzeyde Revan, Gence, Tiflis, Şirvan, Şemahi ve Kertli Osmanlılarda kalmıştır. Tebriz, Kirmanşah, Hemedan, Luristan, Erdelan ve Huveyze İran hâkimiyetinde kalmıştır. Bkz. BOA. MHM. d. No: 138, s. 150; Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, İstanbul 1934, s. 91

199 BOA. MHM. d. No: 138, s. 2; Şemdanizade Süleyman Efendi, Müri't-tevarih (neşr. Münir Aktepe), İstanbul 1976, s. 22; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 30; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 150

200 M. Hicazi, a. g. e., s. 186; A. C. Por, a. g. tez, s. 87. Anlaşmaya göre Gence, Tiflis ve Revan Osmanlılarda kalırken Hemedan, Kirmanşah ve Tebriz İran hâkimiyetinde kalmıştır. Bkz. Mehmed Subhi, Tarih, İstanbul 1198, s. 4/b

201 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 96-97; F. Bazin, a. g. e., s. 14

mesi gerektiği, aksi takdirde savaş açılacağı elçiye söylenmiştir. I. Mahmud, 1732'de yapılan toplantıda anlaşma maddelerine itiraz ediyordu.[202] Nadir, Mehmed Efendi'yi İstanbul'a gönderirken Hüseyin Ali Bey'i II. Tahmasb'a göndererek vezirleri uyardıktan sonra anlaşmanın kesinlikle kabul edilmeyeceğini Osmanlı devletine bildirdi.[203] İsfahan'da iken anlaşmanın iptalini II. Tahmasb'dan istemişse de şah bunu kabul etmedi.[204]

Nadir Kuli Mirza, II. Tahmasb'ın anlaşmadan sonra Tahran'a gelmesi teklifini kabul edilmemiştir. Şah, bunun üzerine Nadir'in niyetinin kendisi için pek de iyi olmadığını düşünerek Ahmed Paşa'dan yardım istemiştir.[205] Nadir'in İsfahan'da bir ziyafet tertiplediği, ziyafette şahın kendinden geçtiği ve bunu gören komutanların şahdan rahatsız oldukları iddia edilmiştir. Nadir ve ordu komutanları, şahın tahta layık olmadığı yönündeki kanaatini açıkça söyleyerek harekete geçmiş ve gözlerine mil çektirmişlerdir.[206] 1732'de II. Tahmasb'ın yerine daha yedi aylık oğlu "III. Şah Abbas" ünvanıyla tahta oturtulmuştur. Nadir, kendisini naib olarak tayin etmiştir.[207]

II. Tahmasb'ın Osmanlı Devleti'ne yenilmesi Nadir'in beklediği bir fırsat olmuştu. Nadir, ilk önce şahın imzaladığı anlaşmanın ağır maddeler içerdiğini öne sürerek itiraz etmiştir. Tarih-i Cihanguşa-yı Nadiri'de: "...musalaha maddeleri cenab-ı subhanın ve devlet maslahatının ebed-müddetine aykırı idi. Onun için imzaya yanaşmadım..." tabiri geçmektedir.[208] Nadir, bütün idarecilere mektup göndererek anlaşmanın batıl olduğunu, savaşa hazır olunmasını, eğer hazır olmazlarsa İran'dan sürgün edeceğini söylemiştir.[209]

Nadir Kuli Mirza, resmi bir adım daha atarak İstanbul'a bir elçi göndermiştir. Elçiye verdiği emirde, Osmanlı Devleti'nin aldığı yerleri geri vermesini, aksi halde savaş açılacağını söylemiştir.[210] Halkın hoşnutsuzluğunu

---

202 BOA. MHM. d. No: 138, s. 1; Şemdanizade, a. g. e., s. 27; V. Minorsky, a. g. e., s. 25

203 Mehdi Han Esterabadi, Dürre-i Nadiri, s. 234. Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya elçi gönderen Nadir, Osmanlı Devleti'nin aldığı yerleri geri vermemesi halinde Bağdat'a yürüyeceğini bildirmiştir. Bkz. Andre de Claustre, Tarih-i Nadir Şah (terc. Muhammed Bakır Emir Hani), Tebriz 1346, s. 89

204 L. Lockhart, Nadir Şah, s. 87; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 31

205 Minorsky, a. g. e., s. 26-28; A. de Claustre, a. g. e., s. 77

206 A. de Claustre, a. g. e., s. 86

207 F. Bazin, a. g. e., s. 14; G. B. Fraser, a. g. e., s. 73-73; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 32; Lockhart, Nadir Şah, s. 91; P. Hurne, a. g. e., s. 100; N. Felsefi, a. g. e., s. 49

208 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 121-122; V. Minorsky, a. g. e., s. 31

209 V. Minorsky, a. g. e., s. 32-35; R. Şefak, a. g. e., s. 20

210 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 122

değerlendiren Nadir, şaha karşı harekete geçerek şahı tahttan indirmiştir. Şah Tahmasb, kalan ömrünü İmam Rıza türbesinde ibadet ile geçirmek için Meşhed'e gitmiştir. III. Şah Abbas ise Kazvin'e gönderilmiştir.[211]

Nadir Kuli Mirza, III. Şah Abbas'ı tahta otuttuktan ve kendisi de yardımcılığa tayin olduktan sonra Ali Muhammed Han'ı elçi sıfatıyla Hindistan'a göndermiştir. Hindistan hükümdarından kaçıp bu ülkeye sığınan Gılzaileri kabul etmemesini istemiştir. Bir yandan da Dağıstan ve Şirvan'da nüfuzunu arttırmak için Kirmanşah'a askeri yığınak yapmıştır. Ancak bu sırada Bahtiyari boyunun isyan etmesi, işleri zora sokmuş, otuz bir gün süren savaştan sonra isyanı bastırmış ve Kirmanşah'a geri dönmüştür. Osmanlı kuvvetleri bu sırada Zuhab'da toplanmıştır.[212]

Osmanlı Devleti, Nadir'in Kirmanşah valisi Abdulbaki Han'ı azledip yerine İsmail Han'ı tayin etmesini ve Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya karşı tehdidini ciddiye alarak hudut valilerine emirler göndermiştir.[213] Ayrıca Kırım hanının, Dağıstan'da halkı İran'a karşı ayaklandırması istenmiştir. Ancak bu girişim Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya başvurması ile önlenmiştir.[214] Nadir Kuli Mirza, Zuhab'daki Osmanlı kuvvetlerini yendikten sonra Kirmanşah'a gelerek şehri ele geçirmiştir.[215] Zuhab'dan Kerkük'e gelerek Bağdat valisi Ahmed Paşa'yı şehirden uzaklaştırıp savaşa zorlamak istemiştir. Ahmed Paşa karşısına çıkmayınca 7.000 kişilik orduyu Zuhab Kalesi muhasarasında bırakıp Karatepe yoluyla Bağdat'a gitmiştir.[216] Nadir'in Bağdat'a geldiğini haber alan Osmanlı kuvvetleri erzaklarıyla birlikte kaleye kapanmıştır. Dicle nehri tarafı da kapatılarak İranlıların buradan girmeleri engellenmiştir.[217]

Bağdat, Abbasilerin ikinci halifesi Mansur tarafından Dicle nehrinin doğu kıyısında inşa edilmişti. 1416'da Timurlenk tarafından ele geçirilmiş,

---

211 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 233-236; R. Şefak, a. g. e., s. 1; N. Felsefi, a. g. e., s. 49; A. Claustre, Nadir'in Tahmasb'ın gözlerine mil çektiğini söylemektedir. A. Claustre, a. g. e., s. 86

212 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 33

213 BOA. C. HR. No: 3784. Haziran 1732 tarihli bir hükümde; "…Acem şahı ile musalahadan sonra kaide-i kadim üzere tarafeynden elçiler ihrac-ı tesyiri müsemmem iken… Acele Diyarbekir valisi Mustafa Paşa'nın Bağdat valisinin yanına gitmesi babında iş bu emr sadır olmuştur." BOA. MHM. d. No: 138, s. 258

214 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 123-124; A. Claustre, a. g. e., s. 95; A. C. Por, a.g. tez, s. 91

215 M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 69; Lockhart, Nadir Şah, s. 92

216 BOA. MHM. d. No: 139, s. 408; V. Minorsky, a. g. e., s. 35; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 258-265

217 F. Bazin, a. g. e., s. 14; M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 70

1622'de Safevi hâkimiyetine girmiş, daha sonra Osmanlı hâkimiyeti tekrar tesis edilmişti.[218] Şehrin etrafında iki büyük hendek bulunup, savaş zamanında bu hendekler Dicle Nehri'nin suyu ile doldurulmuştur. Kalenin muhafazasında 20.000 asker görev yapmıştır.[219] Nadir Kuli Mirza, Dicle Nehri tarafından şehre girmeye çalıştığı sırada ordugâha gelen Avusturya elçisi, bu plana yardım ederek kaleye girmek için köprü yapmıştır. 1733'te buradan başlayan saldırıyla muhasara başlamış, muhasara sırasında halk çok zor durumda kalmıştır.[220] Açlık ve hastalık kendisini iyice hissettirmiştir.[221] Ahmed Paşa, şehrin teslim edilmesi için süre istemişse de kabul edilmemiştir. Bu sırada Erzurum valisi olan Topal Osman Paşa'nın emrine 10.000 asker verilerek Bağdat'ın yardımına gönderilmiştir.[222] 1733'te Diyarbakır'dan çıkan Osmanlı ordusu Kerkük'e varmıştır.[223] Kerkük düşeceği sırada Nadir'in karşı hareketi savaş durumunu kendi lehine değiştirmiştir.[224]

7- Kerkük Savaşı (1733)

Nadir'in 1733'teki Bağdat muhasarası sürerken, kale içindeki halkın yiyecek sıkıntısı çekmesi üzerine şehrin teslimi konuşulmaya başlanmıştır. Nadir'in Dicle üzerinden şehre girme girişimi başarılı olmuş, Bağdat'ı savunan Ahmed Paşa'nın direnecek gücü kalmamıştır.[225] Bağdat'ın düşeceği anlaşılınca Trabzon valisi yardıma gönderilmiştir. Kaynaklar, Topal Osman Paşa'nın emrinde 70.000 piyade ve 30.000 süvarı olduğunu, Nadir'in ordusunda ise 40.000 kişilik bir ordunun olduğunu kaydetmişlerdir. İran tarafında develer üzerinde taşınan "zenburek topları" savaşta önemli rol oynamıştır.[226]

---

218 Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1980, s. 80; Barthold Spuler, İran Moğolları (terc. C. Köprülü), Ankara 1957, s. 62-63

219 BOA. MHM. d. No: 138, s. 258; G. B. Fraser, a. g. e., s.76; Walter Hınz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (terc. T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 47

220 BOA. MHM. d. No: 138, s. 30

221 BOA. C. AS. No: 10958

222 BOA. MHM. d. No: 139, s. 105. Topal Osman Paşa, Osmanlı Devleti'nin önemli komutanlarından olup Kahire'ye giderken yolda bir İspanyol gemisi ile karşılaşıp savaşır ve yaralanır. Aldığı yaradan dolayı bu isim ile anılmıştır. Bkz. G. M. Muktedir, a. g. e., s. 35-36. Bkz. BOA. C. AS. No: 10945

223 Topal Osman Paşa'nın emrindeki ordunun mevcudu 80.000 olarak verilmiştir. Bkz. Şemdanizade Süleyman Efendi, a. g. e., s. 33

224 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 127-130; V. Minorsky, a. g. e., s. 37-42; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 265-273; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 37; G. B. Fraser, a. g. e., s. 77

225 Vladimir Minorsky, Tarihçe-i Nadir (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1313, s. 36

226 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 131; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 276-282

Nadir Kuli Mirza, Bağdat muhasarasına 12.000 kişilik kuvveti bıraktıktan sonra Topal Osman Paşa üzerine yürümüştür. Osmanlı ordusunun kalabalıklığı karşısında hareketli ve hızlı bir taktik uygulamaya koymuştur.[227] Ancak bütün çabalara rağmen savaş Osmanlı ordusu lehine devam etmiştir. Osmanlı topçusunun üstünlüğü, İran tarafının zenburek toplarını etkisizleştirmiştir.[228] Musul valisinin yardıma gelmesi ve Nadir'in bindiği attan düşmesiyle İran ordusu yenilmiştir.[229] İran ordusundan 3.000 kişi esir alınmıştır.[230] Kerkük yenilgisi haberi Bağdat'a ulaşınca, burada muhasarayı devam ettiren İran kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Nadir'in de içinde bulunduğu İran ordusu dağınık halde Hemedan'a ulaşmıştır.[231]

Nadir'in 1733'teki İran-Osmanlı savaşında yenilmesi, durumunu tehlikeli hale getirdi. Tebriz'e yürüyen Osmanlı ordusu burayı aldı. Nadir, gaileyi geçiştirmek için suçu ordudaki subaylara attı. Hazırlıksız ve tedariksiz davranıldığını ileri sürerek telafisi için gerekli önlemlerin alınmasını emretti.[232] Şahsiyet ve şöhreti yüksek olan Nadir, İran'ın bütün bölgelerinden yeni savaşçılar toplayarak üç ayda Osmanlıya karşı savaşmaya hazır hale getirdi.[233] Kerkük Savaşı'nda yer almış olan askerlere 200.000 tümen dağıtarak onları tekrar savaşa teşvik etti.[234]

8- Topal Osman Paşa'nın Leylan Savaşında İran'a Yenilmesi (1733)

Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı kazandığı zaferin heyecanı devam ederken, İstanbul'da meydana gelen iç karışıklıklar sebebiyle Topal Osman Paşa'ya gereken yardım yapılmamıştır. Nadir, bunu fırsat bilerek Hemedan'daki kuvvetlerini tekrar toplayıp savaşa hazırlamıştır. Polat Paşa'nın Çemşir'deki hazırlığını dikkatle takip edip Kirmanşah'a yapılabilecek saldırının önlemini almıştır.[235] Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya mektup göndererek mağlubiyeti telafi için üzerine yürüyeceğini bildirmiştir. Kerkük'e ilerlerken yol

---

227 BOA. MHM. d. No: 139, s. 407. Rakka valisine gönderilen fermanda; Tahmasb Kuli Han'ın Kerkük tarafına olan seferi ile ilgili önlem alınması istenmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 139, s. 356

228 M. Hicazi, a. g. e., s. 187; R. Şefak, a. g. e., s. 21

229 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 132; Lockhart, Nadir Şah, s. 99-100

230 BOA. C. HR. No. 8412; P. Sykes, a. g. e., s. 362; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 38

231 Jones Hanway, Zendegani-i Nadir Şah (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1346, s. 115

232 M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 76; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 132

233 P. Sykes, a. g. e., s. 362; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 133-1137

234 M. Hicazi, a. g. e., s. 187; A. C. Por, a. g. tez, s. 97

235 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 40

üzerindeki Karatepe'de bulunan Osmanlı erzak, mühimmat ve levazımatını ele geçirmiştir.[236]

Nadir, bu defa tedbirli bir şekilde ilerlemiştir. Akderbend'de karşılaştığı Memiş Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerini yenmiş, Topal Osman Paşa'nın Memiş Paşa'ya yardıma geldiğini duyunca Leylan'a hareket edip hasmı ile karşılaşmış,[237] 1733'te yapılan savaşı kazanmıştır.[238] Savaş devam ederken Topal Osman Paşa'nın bir Türkmen tarafından öldürülmesi Osmanlı kuvvetlerinin dağılmasına sebep olmuştur.[239]

Nadir, savaş sonunda Topal Osman Paşa'nın cesedini kadıasker Abdulkerim Efendi'ye teslim ederek Musul'a göndermiştir.[240] Nadir'in kısa bir sürede toparlanıp Osmanlı kuvvetlerini yenmesi Bağdat'ın alınması fikrini güçlendirmiştir.[241] Bağdat'a gideceği sırada Muhammed Han Beluç'un isyan ederek Şiraz'ı ele geçirdiğini ve Kırım Tatarlarının Dağıstan'a saldırdıklarını haber almış, bu yüzden Ahmed Paşa'nın sulh girişimine olumlu bakmıştır.[242] Bağdat'ı muhasaradan sulh ile vazgeçen Nadir, Şuşter üzerinden Behbehan'a hareket etmiştir. Hürremabad'daki savaş toplarını İsfahan'a nakletmiştir. Muhammed Han Beluç, Nadir ile yaptığı savaşı kaybedince Kays Adası'na kaçmıştır. Arkasından gönderilen Latif Han, Basra Körfezi'ndeki İngiliz, Hollanda ve diğer ülkelerin şirketlerinden gemi satın almaya çalışmışsa da alamamıştır. Ancak kendisine verilen gemilerle adayı muhasara edip Muhammed Han Beluç'u esir almış ve gaileyi sona erdirmiştir.[243]

---

236 M. M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 77; Lockhart, Nadir Şah, s. 103; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 146

237 Topal Osman Paşa'nın yardımına gitmesi için Revan seraskeri İbrahim Paşa'ya gönderilen hükümle, Kırım taraflarından harekete geçen kuvvetlerin Nadir ile savaşmaları istenmiştir. Bkz. BOA, MHM. d. No: 139, s. 355

238 BOA. MHM. d. No: 139, s. 288-290; M. Hicazi, a. g. e., s. 188

239 BOA. C. AS. No: 10945; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 143; Lockhart, Nadir Şah, s. 106; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 41; M. Kazım, a. g. e., s. 925-985; Minorsky, a. g. e., s. 42

240 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 146; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 226; P. Sykes, a. g. e., s. 362

241 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 356-363; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 150

242 H. Fesai, Farsname-i Nasıri, s. 174; İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e., s. 227; R. Şefak, a. g. e., s. 22. Nadir'in 1733'te Bağdat valisi Ahmed Paşa ile yaptığı anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti'nin son on yılda aldığı yerler İran'a geri bırakılacaktı. Ayrıca her iki tarafın aldığı esirler serbest kalacak ve İranlı hacılar kutsal yerleri serbestçe ziyaret edecekti. Bkz. L. Lockhart, a. g. e., s. 75

243 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 150; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 366; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 42-43

9- Nadir'in Kafkasya Harekâtı (Bağaverd Savaşı 1734)

Nadir Kuli Mirza, bir yandan Osmanlı Devleti'ni tümüyle İran topraklarından uzaklaştırmaya çalışırken, diğer yandan da Rusya'nın Hazar kıyılarında işgal ettiği toprakları terk etmesini istiyordu. Rusya, Nadir'in isteklerini hafifletmek ve onu Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmak için diplomatik girişimleri başlattı. Osmanlı Devleti bu sırada aynı şekilde temasa geçti. Rusya, Nadir'in İsfahan'a dönmesinden sonra Prens Golitsine'yi, Osmanlı Devleti ise Abdulkerim Efendi'yi İran sarayına gönderdi.[244]

III. Şah Abbas tahta oturduğu zaman Ahmed Han Tüfenkçibaşı elçi sıfatıyla Rusya'ya gönderilmişti. Elçinin görevi, Rusya'nın Hazar Denizi sahilinde İran'a ait yerlerin boşaltılmasını sağlamak ve Kırım Tatarlarının İran'a saldırılarını önlemekti. O sırada Rusya tahtında oturan II. Katerina, İran elçisini iyi karşılamış, oyalayıcı bir taktik izleyerek Hazar kıyılarının boşaltılması halinde Osmanlı Devleti'nin buralarda etkili olacağını öne sürmüştü.[245] İran elçisinin görüşmelerini bir sonuca ulaştırmadan Golitsine ile birlikte İran'a göndermiştir. İktisadi konuları kapsayan bir anlaşma çabasının altında İran'ı Osmanlı Devleti aleyhine sürekli bir savaşın içine çekmekti. Osmanlı Devleti bunun farkında olarak Abdulkerim Efendi'yi İran'a göndermiş, padişahın mektubunda belirtildiği gibi bir anlaşmanın imzalanması istenmiştir.[246]

Nadir Kuli Mirza, Osmanlı Devleti'yle yapacağı anlaşmayı Köprülü Abdullah Paşa'nın İran topraklarını terk etmesi şartına bağlamış, bu şartın kabul edilmediğini görünce, yanında Rus elçi Golitsine olduğu halde 1734'te İsfahan'dan hareketle ve orduya kattığı yeni askerler ile birlikte Hemedan, Senendic, Şahinkale ve Merağa üzerinden Erdebil'e gelmiştir.[247] Bu süre içerisinde Abdullah Paşa ve Bağdat valisi Ahmed Paşa'nın tutumlarında kararlı olmaları savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir.[248]

Osmanlı Devleti tarafından Dağıstan ve Şirvan idaresine tayin edilen Serhan Han Lezgi'nin isyan etmesi, Nadir'in buraya müdahele etmesine sebep olmuştur.[249] Nadir, Tahmasb Celayir emrine 20.000 kişilik ordu vere-

---

244 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 156; P. Sykes, a. g. e., s. 363

245 V. Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah, s. 44; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 44; H. Sultanzade, a. g. e., s. 240

246 V. Minorsky, a. g. e., s. 45

247 BOA. MHM. d. No: 140, s. 156; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 156-160; M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 88

248 M. Kazım, a. g. e., s. 1905-1925; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 45-46

249 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 161; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 2371-379

rek Dağıstan'a göndermiş, İran ordusu "Devebatan" denilen yerde Serhan Han'ı yenerek Kumuk taraflarına kaçmasını sağlamıştır.[250]

Nadir, dağlık olan bu mıntıkada istediği gibi hareket edemiyordu. Kumuk'tan Gence'ye gelerek şehri muhasaraya başladı.[251] Gence Kalesi'nin etrafı iki hendek ile çevrili olup alınması kolay görünmüyordu. Bu sırada Osmanlı orduları Gence valisi Ali Paşa'nın emrindeydi. Muhasara sürerken Kars'a ulaşan Abdullah Paşa Osmanlı kuvvetlerine katılmaya çalışıyordu.[252] Golitsine, İran ve Osmanlı Devleti'ni savaşın eşiğine getirdikten sonra 1735'de iki ülke arasında anlaşma imzalamasını sağladı. Anlaşmaya göre Rusya, Derbend ve işgal ettiği yerleri İran lehinde boşaltıyordu. İki taraftan birine yapılacak bir saldırıda birlikte hareket edilecekti.[253]

Gence muhasarası sürdükçe Osmanlı Devleti zaman kazanıyordu. Bu süre içerisinde Köprülü Abdullah Paşa kuvvetleri yetişiyordu. Nadir, bu ihtimali ortadan kaldırmak için Abdullah Paşa ile bir an önce savaşmak istiyordu.[254] Kars'a girmek için harekete geçerken, bir kısım askerini Şirvan'a, diğer bir grubu ise Nahcivan'a gönderip Erivan ile bağlantısını kesmek istedi. 1735'te kış mevsiminin ağır şartları içinde Kars'a gelen Nadir,[255] Timur Paşa komutasında Kars Kalesi dışına gönderilen Osmanlı kuvvetlerini yenip onları geri çekilmeye mecbur etti.[256] Nadir'in muhasara sürerken Erivan kalesine doğru gitmesi ve Bayezıd Kalesini alıp şehri muhasara etmesinin sebebi, Abdullah Paşa'yı Kars Kalesi'nden çıkarmak istemesiydi.[257]

---

250 Lockhart, Nadir Şah, s. 120; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 258

251 Köprülü Abdullah Paşa'ya gönderilen hükümde, İran tarafından Tahmasb Kuli Han'ın 10.000 asker ile Gence'ye hücum ettiği ve Gence muhafızı Ali Paşa'ya yardım edilmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 140, s. 206. Aynı şekilde Revan muhafızından, Gence muhasarasına yetişmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 140, s. 207; BOA. MHM. d. No: 140, s. 208

252 1734 tarihli hükümde, Nadir'in Gence'yi muhasara ettiği ve Köprülüzade Abdullah Paşa'nın buraya geçmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 140, s. 209; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 46; A. C. Por, a. g. tez, s.106. Osmanlı Devleti, Abdullah Paşa'nın emrine girmeleri için Üsküdar'dan Diyarbakır'a kadar olan kadı, naib ve yeniçeri serdarlarına hüküm göndermiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 139, s. 407; BOA. MHM. d. No: 139, s. 431

253 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 162; P. Sykes, a. g. e., s. 364; R. Şefak, a. g. e., s. 23

254 BOA. MHM. d. No: 140, s. 209; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 379; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 47

255 BOA. MHM. d. No: 140, s. 410

256 BOA. MHM. d. No: 140, s. 206; BOA. MHM. d. No: 140, s. 418; M. Hicazi, a. g. e., s. 188

257 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 163-164; M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 93

Ancak Erivan, Gence, Tiflis ve Kars kaleleri çok muhkem oldukları için buraları almak pek de kolay değildi.[258]

Nadir'in Erivan'ı muhasarasından sonra Abdullah Paşa buraya doğru hareket etmiş, Erivan'a yakın Bağaverd'e gelerek ordugâh kurmuştur.[259] 1735'te iki taraf arasında meydana gelen savaşta Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi almıştır. Nadir'in beklenmedik bir anda baskın yapması Osmanlı ordusunun kayıplarını arttırmıştır.[260] Abdullah Paşa ve Diyarbakır valisi Mustafa Paşa'nın da aralarında bulunduğu çok sayıda komutan yaralanmış ve öldürülmüştür.[261] Osmanlı zaiyatı 20.000'i bulurken, Nadir'in 8.000 kaybı olmuştur. Savaşta ölen Abdullah Paşa'nın naaşı Kars'a, Mustafa Paşa'nın naaşı ise Erivan'a gönderilmiştir.[262]

Nadir, beklenmedik bir anda Osmanlı ordusuna saldırmanın mükâfatını Gence, Tiflis ve Erivan'ı ele geçirmekle görmüştü.[263] Osmanlı Devleti bu yenilgiden sonra Musul valisi Ali Paşa'yı Nadir ile sulh yapmak için İran'a gönderdi. Bu cephede Osmanlı ile savaşı tamamlayan Nadir, bu defa Dağıstan tarafına yöneldi.[264] Osmanlı Devleti, daha önce Kırım Hanı'na emir göndererek Dağıstan yolunun kapatılmasını istemiştir. Sulh için Nadir'e gönderilen Ali Paşa ordugâha vardı. Yapılan müzakereler neticesinde iki devlet arasında sulh anlaşması imzalandı.[265]

---

258 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 166; Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 541; P. Sykes, a. g. e., s. 364; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 48

259 BOA. MHM. d. No: 140, s. 410; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 389-393

260 BOA. MHM. d. No: 140, s. 419

261 V. Minorsky, a. g. e., s. 51; F. Bazin, a. g. e., s. 15; Lockhart, Nadir Şah, 124; M. Kazım, a. g. e., s. 2985-3055; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 393-402; N. Felsefi, a. g. e., s. 51

262 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 403 vd.; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 50. Osmanlı Devleti'ni Kars muhafızı Timur Paşa'ya gönderilen emirde, tedbirsizliğin yenilgiye sebep olduğundan bahsedimliktedir. Bkz. BOA. MHD. No: 140, s. 418, 419, 422

263 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 167-170; V. Minorsky, a. g. e., s. 45-49. Nadir Kuli Mirza, Köprülü Abdullah Paşa'yı Kars'ta yendikten sonra Erivan'da ordugâh kurmuştur. Ermeni rahip Abraham ve altı papaz bu sırda Nadir ile görüşmüştür. Abraham, o dönem ile ilgili olarak, "Şirkale'ye ulaştık. Nadir'in gelişimizden haberi oldu. Abdulhüseyin Bey'i bizi karşılamaya göndermişti. Geceyi bunun çadırında geçirdik. Ertesi gün yani 1735 Muharrem ayının Perşembe günü bizi aceleyle Nadir'in yınına götürdü. Selam ve tazim merasimini yerine getirdim. Nadir, Türkçe bin konuşmayla; Halife hoş geldin dedi." Bkz. N. Felsefi, a. g. e., s. 51-52

264 V. Minorsky, a. g. e., s. 50-52; M. Hicazi, a. g. e., s. 188

265 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 427-431; G. B. Fraser, a. g. e., s. 78-79; M. Kazım, a. g. e., s. 3086-3105. Ahmed Paşa, sulh şartlarını görüşmek için Erzurum'a geldiği vakit Nadir'e bir mektup göndererek Revan'ın İran'a verilmesi karşılığında sulh akdine

Nadir Kuli Mirza, 1736'da Osmanlı Devleti ile anlaşmayı imzaladıktan sonra aynı yıl Şirvan'dan Mugan'a hareket etmiştir. Rusya'ya karşı izlediği başarılı siyaset ve Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı zaferler, onu tahta oturma fikrinin son perdesine getirmiştir.[266] Mugan Ovası'nda Nevruz Bayramı'nın kutlanması için gelen 100.000'e yakın topluluğun bulunduğu sırada taht niyetini açığa vurmuştur. Mugan'daki topluluğun içerisinde Tahmasb Han Celayir, kardeşi İbrahim Han, Herat valisi Muhammed Han, Merv valisi Şah Kuli Han Kaçar, Abdulbaki Han Zengine ve Ermeni halifesi Abraham Catolucus da bulunmuştur.[267]

10- Nadir'in İran Tahtına Oturması (1736)

Nadir Kuli Mirza, Kırım Han'ı Kaplan Giray'ı geri çekilmeye mecbur ettikten ve Surhay Han'ı yendikten sonra Mugan'a geldi. 1736'ya kadar Rus, Afgan ve Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı savaşlar ile İran'ın elden çıkmış topraklarını geri alarak gücünün zirvesine ulaştı. Bu zamana kadar tahtın hizmetinde çalışan Nadir, tahta oturma zamanının geldiğine kanaat getirmişti. Mugan Ovası'nda düzenlenecek Nevruz Bayramı merasimine İran'ın bütün devlet büyüklerini çağırıp işi bitirmek istiyordu.[268] İran devlet büyükleri ve nüfuz sahiplerinin burada toplandığını görünce, ince bir taktik uygulamaya koydu.[269] Devlet ve aşiret reislerinden oluşturduğu kurula hitaben, İran'ı kılıcının darbesiyle düşmandan temizlediğini, İran'ın azame-

---

hazır olduğunu bildirmiştir. Nadir, başlangıçta buna razı olmamışsa da daha sonra Revan'ın alınması karşılığında razı olmuştur. Bkz. V. Minorsky, a. g. e., s. 52

266 BOA. MHM. d. No: 142, s. 96; V. Minorsky, a. g. e., s. 52-54; R. Şefak, a. g. e., s. 23; N. Felsefi, a. g. e., s. 49; J. Malcom, a. g. e., s. 356

267 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 171-173; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 51; M. K. Mervi, a. g. e I, s. 436

268 M. K. Mervi, a. g. e I, s. 441. Nadir, Mugan'daki kurultaya Erivan'daki Ermeni Katolik Kilisesi (Eçmiyazin) rahibi Abraham'ı da davet etmiştir. Abraham, Rodos'tan 1734'te Erivan Eçmiyazin Kilisesine tayin edilmiştir. Eçmiyazin Piskoposunun ölümünden sonra Hüseyin Paşa tarafından buradaki Katoliklerin başına getirilmiştir. Rahip, yazdığı "Tarih-i Men ve Nadir Şah-ı İran" isimli eserde, Mugan'daki toplantının şeklini ayrıntılı bir şekildi vermiştir. Ancak rahibin her şeyi doğru bir şekilde aktardığı söylenemez. Bkz. N. Felsefi, a. g. e., s. 50-51. Bu huhusta en doğru ve sağlam bilgiyi dönemin kâtibi Mirza Mehdi Han Esterabadi vermektedir. Bkz. Mirza Mehdi Han Esterabadi, Cihanguşa-yı Nadiri (tash. Mani Kaşani), Tehran 1385. Nadir'in Mugan Ovası'nda topladığı devlet meclisi, Türk devlet geleneğinden gelen "Toy"veya "Kurultay" idi. Toy veya Kurultay hakkında bkz. Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s. 766 vd.

269 Muhammed Kazım Mervi, Âlem-i Ara-yı Nadiri II (tash. Muhammed Emin Riyahi), Tehran 1364, s. 446-449; J. B. Fraser, a. g. e., s. 80

tini iade ettiğini, ülkede emniyeti tesis ettiğini ve inzivaya çekilmek istediğini söyledi.[270] Ancak orada hazır bulunanlar kendisinin saltanat tahtına layık olduğunu ittifakla bildirdiler. Nadir, bu teklifi izlediği siyaset gereği hemen kabul etmedi. II. Tahmasb, III. Abbas veya bir başkasının oturmasından yana olduğunu söyledi.[271]

Nadir Kuli Mirza, işi ustalıkla devam ettirerek bir ay gibi uzun bir sürenin geçmesini bekledi. Arkasından bazı şartların kabul edilmesi halinde tahta geçmeyi kabul edeceğini duyurdu.[272] Saltanatın kendi ailesine irsen intikal etmesi, Safevi hanedanına kimsenin ilgi göstermemesi ve ilgi gösterenlerin öldürülerek mallarının müsadere edilmesi, İran ile iki komşu devlet arasındaki mezhebi ihtilafın çözülmesi ileri sürdüğü şartları oluşturuyordu.[273] Mezhebi ayrılıkların azaltılması şartı ulema tarafından istişare edildikten sonra kabul edildi.[274] Bu üç şartı kabul eden ulema, rüesa ve ordu komutanları Nadir'in tahta geçmesini istediler. İstediğini çok ince bir siyasetle elde eden Nadir Kuli Mirza, kendi kâtibi Mirza Mehdi Han Esterabadi'ye yazdırttığı anlaşmayı hazır bulunanlara imzalattırdı.[275]

Nadir, 1736'da Mugan Ovası'nda "Nadir Şah" ünvanıyla tahta oturmuş oldu.[276] Saltanat tacı Mart ayında güneşin doğduğu saat olan 08.20'de Mirza Zeki tarafından başına konuldu. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin kendisine gönderdiği Genç Ali Paşa'yı kabul ederek Osmanlı-İran Anlaşmasını imzaladı.[277] Anlaşmaya göre, İranlıların mezhebi anlaşmazlıkları bir

---

270 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 178; P. Sykes, a. g. e., s. 364-365

271 BOA. MHM. d. No: 148, s. 226; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 52-53; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 447

272 V. Minorsky, a. g. e., s. 54-58; P. Hurne, a. g. e., s. 100; Mehdi Han Esterabadi, Düre-i Nadire (tash. Cafer Şehidi), Tehran 1366, s. 370

273 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 181-184; J. B. Fraser, Tarih-i Nadir Şah (terc. Ebul Kasım Han Nasırülmülk), Tehran 1363, s. 81; R. Şefak, a. g. e., s. 23

274 L. Lockhart, Nadir Şah, s. 139. Nadir Şah'ın mezhep ile ilgili öne sürdüğü şart, "sadr-ı südur" denilen ulemanın reisi ile müzakere edilmiştir. Müzakere neticesinde Nadir'e verilen cevapta, mezhep ile ilgili meselelerde klavuzlarının Allah (c.c)'ın ahkâmı ve sünnet olduğu belirtilmiştir. Nadir, bu cevabı halktan gizleyerek ileride sadece bir mezhebin hamisi görünmek istememiştir. Bkz. J. B. Fraser, a. g. e., s. 82

275 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 53; J. B. Fraser, a. g. e., s. 81

276 J. Malcolm, a. g. e., s. 356; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 448; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, Tarih-i İran ez Devran-ı Bastan ta Payan-ı Südde-i Hicdehûm II (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1346, s. 637; F. Bazin, a. g. e., s. 15; R. Şefak, a. g. e., s. 24. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vladimir Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1313

277 BOA. HAT: 9-1/2; N. Felsefi, a. g. e., s. 57-60. Nadir Şah, anlaşmayı imzalamadan önce Osmanlı Devleti'nin bazı hususları kabul etmesini istedi. İranlıların şii

kenara bıraktıkları kabul edildi. Ayrıca Kâbe'nin İranlılar için beşinci rükn olduğu, İranlıların Kâbe'yi serbestçe ziyaret edebilmeleri, esirlerin mübadelesi ve iki devletin elçi tayin etmeleri kabul edildi.[278]

Nadir Şah, sünni olup şianın hâkim olduğu bir ülkenin tahtına oturmuştu. Bunun için dengeleri sağlamak zorunda kalmıştır.[279] Halkı şii olan bir coğrafyada dengeyi sağlamak o kadar kolay olmamıştır. Bunun için milli mezheb olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in soyundan gelen İmam-ı Cafer'in mezhebini beşinci mezhep olarak kabul etmiştir. Nadir bir sözünde, "biz hepimiz ona saygı duyarız ve o bizim önderimizdir" demiştir.[280]

Nadir Şah'ın sünniliği esas alan yaklaşımına dönemin şia müçtehidleri karşı çıkmış, kendisinin sadece dünyevi saltanata sahip olduğu ve bununla sınırlı kalmasını nasihat etmişlerdir. Mezhebi değişim girişimi İranlıların ekseriyetinin kin ve nefret duymalarına sebep olmuştur. Nadir Şah, muhalefeti azaltmak ve İranlıların sünniliğe geçmelerini sağlamak için dört sünni mezhebi Caferîlikten saymıştır.[281] Ulema, mezheplerin birleştirilmesi fikrine karşı çıktıkları için cezalandırılacakları vehmine kapılmışsa da böyle olmamıştır.[282] Sadece ulemaya tahsis edilmiş olan bazı vakıf gelirleri ordunun ihtiyaçları için kullanılmaya başlanmıştır. Ordunun büyük bir kısmının sünni olması, şii olan ulemanın tepkisine sebep olmuş, bunun üzerine bir ferman yayınlayarak şia ve sünniliğin yakınlaşmasını istemiştir.[283]

---

akidesini terk edip Caferiliği seçtiği ve bunun beşinci mezhep olarak kabul edilmesinin bildirilmesini söylemiştir. Ayrıca karşılıklı konsolosluk (şehbender) kurulması da istekler arasında yer almıştır. Bkz. M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 101; V. Minorsky, a. g. e., s. 56-57

278 J. B. Fraser, a. g. e., s. 82; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 54. Nadir Şah, Osmanlı padişahı Sultan I. Mahmud'a gönderdiği metupta, ehl-i sünnet hakkında iltifatlarda bulunduktan sonra Müslümanlan arasında fark olmadığını belirtmiştir. Caferiliğin beşinci mezhep olduğunu savunmuş ve bu şekilde arkasında giden yüzbinlerce askerin kendisine bağlı kalmasını amaçlamıştır. BOA. MHM. d. No: 03, s. 1; BOA. MHM. d. No: 148, s. 226. Mektup, Osmanlı elçisi Mustafa Paşa aracılığıyla padişaha iletilmiştir. BOA. NHD No: 3, s. 25, 26, 29-30; J. B. Fraser, a. g. e., s. 84-85

279 R. Şefak, a. g. e., s. 24

280 BOA. MHM. d. No: 148, s. 227: Şemdanizade, a. g. e., s. 61; P. Sykes, a. g. e., s. 365

281 BOA. MHM. d. No: 3, s. 1-3; R. Şefak, a. g. e., s. 25

282 Nadir Şah, Osmanlı sadrazamı ve şeyhülislama da mektup göndererek İslâm'ın her iki millet için tek din olduğunu ve hac için Osmanlı sınırlarından geçildiği zaman yardımcı olunmasını istemiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 3, s. 2-3; BOA. MHM. d. No: 3, s. 3; J. Malcom, a. g. e., s. 356; G. B. Fraser, a. g. e., s. 82

283 Nadir Şah 1736'da yayınladığı fermanda, hanefi ve caferiliğin kendilerine kadar ulaştığından bahisle, ehl-i sünnetten farklı olarak şia ezanında geçen lafzın esasta farklılık oluşturmadığını, her iki mezhep mensuplarının aynı inanca sahip oldukların

İranlıların bu vesileyle Safevileri unutacağını ümit etmiştir. Halk, devletin tarzını islâm devleti olarak gördüğünden şahın Türk boyundan geldiğine bakmadan devleti idare etmeye muktedir birisi olarak görmüştür.[284] Müneccimlerin uygun gördüğü uğurlu bir günde tahta oturan Nadir Şah, paraların üzerinde şu ibarenin yazılmasını istemiştir;

"Dünyada saltanatın ismini altın sikkenin üzerine yap. Cihanın Hüsrevî ve İran toprağının Nadir'i."[285]

B- NADİR ŞAH ve FETİHLERİ

Nadir Şah, saltanat tahtını elinde bulundurduğu 1736-1747 yılları arasında izlediği dış siyasetle Safevi döneminden daha geniş sınırlara sahip olmak istemiştir. Bunu gerçekleştirmek için içeride hala çadır hayatı yaşayan büyük göçebe aşiretleri kendisine bağlamıştır. Savaşlarda ele geçirilen ganimetlerin bir kısmını boy reislerine dağıtarak güçlenmelerini sağlamıştır. Ganimetlerin büyük kısmını askerlere ayırmış ve savaşta gereken techizatı temin etmelerini sağlamıştır. Çünkü muhtemel iç isyanların önlenmesi ve fütühatların başarısı orduya bağlıydı. 1735-1738 arasında isyan eden Bahtiyariler, disiplinli ve güçlü bir ordu sayesinde itaate alınmıştır.[286]

1- Bahtiyariler Üzerine Sefer

Nadir Şah'ın tahta oturmadan önce fütuhatlarla geçecek bir hayatı düşündüğü şüphesizdir. Geçmişteki başarılarının kendi ordusuna borçlu olduğunu, bu başarısını devam ettirmek için yeni fütuhatlara girişmesi gerektiğini iyi biliyordu. Ancak İran'ın sahip olduğu iktisadi kaynaklar kalabalık bir orduyu besleyecek yeterlilikte değildi.[287]

Nadir Şah, tahta oturduktan sonra ilk icraat olarak II. Tahmasb'ı Horasan'da zindana atarken, kardeşi İbrahim Han'ı Azerbaycan ordularının başına getirmiştir.[288] Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'a kadar olan

---

belirtmiştir. Bu ferman, Sünni halk ve askerler arasında sevinçle karşılanarak devletin resmi mezhebinin sünnilik olacağı zannedilmiştir. Bkz. G. B. Fraser, a. g. e., s. 84-85

284 J. B. Fraser, a. g. e., s. 86

285 P. Sykes, a. g. e., s. 365-366. Nadir Şah, tahta oturmadan önce yaptığı konuşmada İran tarihini kısaca anlatmıştır. İslâm öncesi dönemden başlayarak kendi dönemine kadar gelmiştir. Bkz. M. K. Mervi, a. g. e II, s. 449-458

286 N. V. P. Poulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637

287 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 185; P. Sykes, a. g. e., s. 368

288 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 458-461

eyaletlerin ve şehirlerin valilerine emirler göndererek kendisine biat etmelerini istemiştir. Bir süre Mugan'da kaldıktan sonra Kazvin'e gitmiştir. Kazvin'de iken Latif Han'ın Bahreyn'i fethettiği haberi gelince üzerine ordu gönderilerek itaate alınmıştır.[289]

Nadir Şah, saltanatının ilk günlerde Bahtiyari isyanı ile kaşılaşmıştır. Bahtiyari reisi Ali Murad Han, etrafına topladığı Bahtiyari ve Lur kuvvetleriyle Tahmasb'ı zindandan çıkarma bahanesiyle isyana kalkışmıştır.[290] Nadir Şah, harekete geçerek İsfahan, Şuşter ve Kehgiluye idarecilerinden Ali Merdan Han'ın firar etmesine mani olmalarını istemiştir. Kendisi de dağlık Bahtiyari bölgesine giderek yaklaşık iki ay Ali Murad Han'ı yakalamaya çalışmıştır,[291] ancak kuvvetleri yenilmesine rağmen kendisi yakalanamamıştır. Şuşter'de bırakılan kuvvetlerin isyancıyı yakalaması istenmiştir.[292]

Ali Murad Han sıkı takibat sonucu yakalanıp Şuşter'de Nadir Şah'ın yanına gönderildi. Bahtiyari boyu dağıtılarak 3.000 aile Horasan'ın Cem bölgesinde iskâna tabi tutuldu. Boyun içinde savaşacak durumda olan gençler ise orduya alındı.[293] Nadir, 1736'da Ali Murad gailesini bertaraf ettikten sonra İsfahan'a geldi. Bu defa Kandehar seferi için hazırlık yapmaya başladı. Afganistan'a gitmeden batı sınırlarını emniyete almak ve sınır anlaşmazlığını gidermek için Abdulbaki Han'ı elçi sıfatıyla İstanbul'a gönderdi. [294]

Abdulbaki Han, Nadir Şah'ın ileri sürdüğü üç şartın kabul edilmesi halinde anlaşmayı imzalayacağını Osmanlı tarafına bildirdi. İran hacıları için "Emirü'l-Hac" tayin edilmesi, esir mübadelesi ve elçilerin rahatça gidip gelmelerinin sağlanması ileri sürülen şartlardı. Müzakereler sonunda anlaşma imzalanarak 1632 anlaşmasıyla çizilen sınırlar tekrar kabul edildi.[295] Mezhebi meseleleri görüşmek için de Osmanlı Devleti, Mustafa Paşa başkanlığında bir heyeti İran'a gönderdi. Böylece İran ile Osmanlı Devleti arasında yaklaşık bir yıl süren savaş sona erdi.[296]

---

289 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 55. Bkz. John Otter, Sefername-i John Otter (terc. Ali İkbali), Tehran 1366, s. 360

290 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 186; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 471-473

291 P. Hurne, a. g. e., s. 100; R. Şefak, a. g. e., s. 25

292 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 474; P. Sykes, a. g. e., s. 369

293 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637; R. Şefak, a. g. e., s. 26

294 BOA. C. HR. No: 7360; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 187; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 477; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 56

295 BOA. MHM. d. No: 3, s. 8

296 BOA. MHM. d. No: 3, s. 25-26; Lockhart, Nadir Şah, s. 175; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 57; Minorsky, a. g. e., s. 62

2- Afganistan Seferi ve Kandehar'ın Fethi (1737-1738)

Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşma neticesinde batı sınırlarını güvenceye aldıktan sonra doğuda devam etmekte olan Gılzai gailesi ile uğraşmaya başladı.[297] Kandehar o sırada isyanların merkezi olarak göze çarpıyordu. Daha önce Mahmud Afgan ve Mir Veys'in oğlu Eşref Han isyan bayrağını burada açmıştı. Bu dönemde ise Mahmud'un kardeşi Hüseyin Sultan, Kandehar'da Nadir'e karşı isyana kalkışmıştı. Abdalileri de kışkırtarak yanına çekmişti.[298] Nadir Şah, hareket etmeden önce Kirman, Bem ve Sistan güzergâhında erzakın hazır bulundurulmasını istedi. 1736'da İsfahan'dan 80.000 kişilik orduyla Kandehar'a doğru yola çıktı.[299] Aynı tarihte Herat idarecisi Pir Muhammed Han, yeterli miktardaki kuvvetlerle Belucistan ve Mekran'daki isyanları bastırmış, Beluç komutanlarından Mir Muhabbet Han ve İlyas Han'ı kendisine celbetmişti. Kandehar'a gelmek için harekete geçmişti.[300]

Kirman'da bir süre ordusunu dinlendiren Nadir Şah, Bem üzerinden Sistan'a, oradan da Ferah tarafına yöneldi.[301] Yol üzerinde bulunan Kerşek Kalesi'ni teslim aldıktan sonra hanımının kardeşi Kleb Ali Han'ı "Zemindaver" ve"Best" kalelerini fethe memur etti. Kış mevsimi olması ve Hüseyin Han Gılzai'nin İran ordusunun geçeceği yerlerdeki erzakı boşaltması, İran ordusunun sıkıntı çekmesine sebep oldu. Urgandab Nehri kenarında orduyu durduran Nadir, Hezarecat taraflarında erzak temin ederek Kandehar'a yaklaştı.[302]

Nadir Şah, Kandehar kalesinin çok müstahkem olduğunu ve içeriye girmenin pek mümkün olmadığını bildiği için etrafında burclar yaparak dışarı ile ilgisini kesti. Daha sonra ordugâh kurduğu "Surheşir"de yeni bir şehir inşa etmeye başladı. Bu sırada Kleb Ali Han'ın Zemindaver ve Best kalelerini ele geçirdiği haberi geldi. Kelat kalesini ele geçirmekle görevli İmamverdi Bey ise başarılı olmuş ve buradaki Gılzai komutanları esir

---

297 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 188; P. Sykes, a. g. e., s. 369-370; R. Şefak, a. g. e., s. 27

298 V. Minorsky, a. g. e., s. 58; M. S. Ferheng, a. g. e., s. 128; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637

299 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 188; F. Bazin, a. g. e., s. 15; J. B. Fraser, a. g. e., s. 87-88

300 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 484; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 58

301 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 188; V. Minorsky, a. g. e., s. 59-62; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 486-490

302 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e IV/II, s. 135; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 491; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 128; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 189-190

almıştı.[303] Kelat Kalesi'ndeki Gılzailerin Hindistan sınırına doğru firar etmeleri, Nadir'in Hindistan hükümdarı Muhammed Şah'ı uyarmasına sebep oldu. Muhammed Han Türkmen'i, Hindistan'a elçi göndererek Afganlıların Hindistan'a girişlerinin engellenmesini istedi.[304]

Nadir Şah Kandehar'ı muhasara ettiği sırada Belucistan'da isyana kalkışan Emir Muhabbet Han ve İlyas Han, üzerlerine gönderilen Muhammed Ali Bey Kırklu tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kandehar'a getirilen iki komutana iyi davranarak Muhabbet Han'ı Beluç idaresine tayin etti.[305] Rıza Kuli Mirza komutasında Belh'e gönderilen ordu ise şehri aldıktan sonra geri dönmemiş ve Ebul Feyz idaresindeki Buhara'yı muhasara etmişti. Rıza Kuli Mirza'nın ordusunda bulunan Tahmasb Han Celayir'in Buhara ile yakın ilişki içinde olması muhasarayı olumsuz etkilemiştir.[306]

Nadir Şah'ın Kandehar muhasarasının uzun sürmesinin sebebi sadece kalenin sağlamlığı değildi. Hindistan seferini düşünerek askerlerin sabrını ve dayanıklılığını denemiştir. İkincisi, Kandehar muhasarası sırasında etraftaki Buhara, Belucistan ve Belh üzerine ordu gönderilerek itaate alınmışlardır.[307] Hindistan seferi sırasında isyan etmelerinin önüne geçilmiştir. Üçüncüsü ise Nadir Şah on üç ay gibi uzun bir süre İran'ın dışında kalarak geride kalan devlet adamlarının nasıl hareket ettiklerini gözlemlemiştir.[308] Diğer bir sebep ise Hindistan için en az 50.000 süvariye ihtiyaç duyulması ve Kandehar'da süvariler için at, katır ve deve temin edilmesiydi. Beşinci sebep olarak akerlerinin tecrübe kazanmasını ve zaiyat vermemelerini istemesiydi. Altıncısı ise bu süre içerisinde Kandehar'dan Hindistan'a doğru olan güzergâhı ve geçitleri incelemek istemesiydi. Bütün sebeplerden dolayı ve belki yakınındakilerin dahi farkına varmadığı bir şekilde davranarak Kandehar muhasarasını uzun tutmuştur.[309]

Nadir Şah, muhasara sırasında yeni bir şehrin inşa edilmesi emrini verdikten sonra içerisinde cami, pazar ve kervansarayın bulunduğu şehrin inşası hızlı başladı. Kandehar'ın etrafındaki isyancıların temizlenmesi, Belh ve Buhara'da güvenliğin sağlanması, Belucistan isyanının bastırılması ve etrafa gönderilen kuvvetlerin geri gelmesiyle muhasaranın şid-

303 J. Malcom, a. g. e., s. 358; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 59
304 J. B. Fraser, a. g. e., s. 89
305 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 190-192
306 P. Hurne, a. g. e., s. 100; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 60
307 J. Hanway, a. g. e., s. 306-315; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638; R. Şefak, a. g. e., s. 26-27
308 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 192; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 61
309 H. Şirazi, a. g. e., s. 8; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 62

deti artırıldı.[310] Kale içerisinden alınan bilgi üzerine kalenin zayıf olan burcu tespit edildi. 1738'de kale içine doğru yapılan hücum top atışlarıyla desteklendi.[311] Özellikle ordu içerisindeki Bahtiyari kuvvetlerinin amansız saldırıları Sultan Hüseyin'i teslim olmaya zorladı. Sultan Hüseyin, kızkardeşi ve Gılzai reislerini Nadir'e göndererek aman diledi.[312] Nadir Şah, Hüseyin Han Gılzai ve kardeşleri Ahmed Han ile Ali Merdan Han'ı ve ailelerini af ederek Mazenderan'a sürdükten sonra ordusunda görev verdi.[313] Ahmed Han Abdali, Nadir'in dikkatini celbederek onun gözde komutanları arasında yer aldı ve Abdali kuvvetlerinin başına getirildi.[314] "Ümmü'l-Bilad" olarak bilinen Kandehar şehri, telsim olduktan sonra talana uğramadığı gibi halka merhametlice davranılmıştır.[315]

Kandehar'ın düşmesiyle birlikte 1709'da Mir Veys tarafından tesis edilen Huteki idaresi sona ermiştir. Buradaki ticaret tekrar önem kazanmaya başlamış, Abdali ve Gılzai rolü azalmaya başlamıştır. Şehir idaresi Abdulgani Han Elikuzai'ye bırakılmış ve İran'a sürülen Afganlıların geri dönüşüne izin verilmiştir. Gılzailerin elindeki arazi Abdalilere tahsis edilmiştir.[316] Arazi taksimatında Taciklere de pay verilmiştir. Bu arazi taksimatı karşılığında 6.000 Abdali savaşçısı Nadir'in ordusuna katılmıştır.[317]

Nadir Şah, savaştan sonra Kandehar halkını yeni inşa ettiği "Nadirabad" şehrine naklederek burasını merkez olarak seçti. Eski kaleyi yıktırdıktan sonra Nişabur ve Horasan'ın değişik yerlerinde oturan Abdali boylarını buraya yerleştirdi. Abdali gençleri orduya aldıktan sonra Gılzai halkının büyük bir kısmını ise Nişabur'a yerleştirdi. İki ay burada kalan Nadir, ordusunu Hindistan seferi için güçlendirmeye çalıştı.[318] Bu sırada Osmanlı elçisi Mustafa Paşa Kandehar'a gelip Nadir'in huzuruna çıktı.[319] Yapılan görüşmede, Necef yoluyla İran hacılarının Mekke'ye gitmeleri ve Caferiliğin İran'ın resmi mezhebi olarak tanınması imza altına alındı. Böylece İran ile Osmanlı Devleti arasında dostluk tesis edildi.[320]

---

310 J. C. Powel, a. g. e., s. 386-391; R. Şefak, a. g. e., s. 27

311 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 192-194; M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 127; Gondheseng, Ahmed Shah Durrani, London 1959, s. 17

312 F. Bazin, a. g. e., s. 16; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 495

313 Muhammed Emin Gülistane, Mücmilü't-tevarih, Tehran 1340, s. 105

314 Mahmud Hüseyni, Tarih-i Ahmed Şahi I, Moskova 1974, s. 41-52

315 P. Sykes, a. g. e., s. 370; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 63-64; R. Şefak, a. g. e., s. 27

316 Muhammed Hayat Han, Hayat-ı Afgani, Lahor 1981, s. 67

317 M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 130

318 J. Malcolm, a. g. e., s. 360

319 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 199; F. Bazin, a. g. e., s. 16

320 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 64; M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 128-129

3- Nadir Şah'ın Hindistan Seferî (1738)

a- Sefer Öncesi Hindistan'ın Durumu

Nadir Şah, Kandehar'ı muhasara ettiği zaman sadece buranın fethedilmesini değil, Hindistan'a yapacağı seferi de düşünmüştür. Bu niyetini muhasara sırasında görmek mümkündür. Batıda Osmanlı Devleti ile sulh içinde kalmak istemesinden, etrafa gönderdiği kuvvetlerle isyan etme ihtimali olanları bertaraf etmesinden ve orduya sürekli yeni unsurları almasından anlıyoruz. Bu dönemde Hindistan'ın içinde bulunduğu durumu bilmek, Nadir Şah'ı buraya çeken sebepleri anlamak açısından faydalı olacaktır.[321]

Moğol İmparatoru Oren Zib, 1707'de öldüğünde devletin sınırları Kabil'den Bengal Körfezine kadar uzanıyordu. Bütün Hindistan ona itaat ediyor ve hâkimiyetin etkisi görülüyordu. Güneydeki şehirlerin bağlılığı sadece garnizonlardan ibaret olup bunlar vasıtasıyla merkeze karşı sorumluluklar devam ettiriliyordu. Oren Zib'in ölmesiyle imparatorluğu dağılmaya başladı. Maratalar merkeze karşı hareket etmeye ve hatta merkezden vergi istemeye başladılar.[322]

Hindistan tahtı için en büyük aday Muhammed Şah olmuştur. 1719'da tahta oturduktan sonra hâkimiyeti sağlayamamıştır.[323] Dini yönden ayyaşlığı, şehvetperestliği ve tembelliği ön plana çıkmış, Nadir Şah ile mukayese edilebilcek derecede olmamıştır. Bundan dolayı bazı Hind büyüklerinin Nadir Şah'a mektup yazarak içinde bulunulan durumdan istifade etmesi yönünde istekte bulundukları görülmüştür.[324] Muhammed Şah'ın yetersizliğine şahsi zaafları eklenince Nadir'in işi kolaylaşmıştır.[325]

Muhammed Şah, veziri Nizamülmülk vasıtasıyla durumu düzeltmeye çalışmış, bu sırada Gaziyüddin Han Dokin'e gönderilmişse de istenilen sonuç alınamamıştır. Maratalar bundan istifadeyle etrafa saldırıp yağmalamışlardır. Maluh'da karışıklık çıkaran Maratalar, buranın idarecisini öldürmüşlerdi.[326] Olaydan sonra hazinelere el koyup ve her tarafı yakarak Dokin'e geri dönmüşlerdir. Merkezin yetersiz kalması Marataların Gücerat'a saldırmalarına sebep olmuştur. Halkın vergi verme isteği reddedilip katli-

321 P. Sykes, a. g. e., s. 371; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637

322 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 200; R. Şefak, a. g. e., s. 27. Ayrıca bkz. Muhammed Ali Hazin Lahici, Leşkerkeşi-i İraniyan be Hind, Tehran 1181, s. 35-49

323 J. Malcolm, a. g. e., s. 361; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 200

324 V. Minorsky, a. g. e., s. 62; R. Şefak, a. g. e., s. 28; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

325 P. Sykes, a. g. e., s. 372; R. Şefak, a. g. e., s. 28

326 F. Bazin, a. g. e., s. 16

ama girişmişlerdir.[327] Merkeze yakın Kevalyar'ı ele geçirmeleri halkı dehşete sürüklemiştir. Üzerine gönderilen Kamerüddin Han'ın vergi verme teklifi de onları durduramamıştır. Dehli'ye kadar her tarafı talan etmek istemişlerdir. Cumna Nehri'ni geçerek Udib'e saldırmaları üzerine buranın idarecisi Saadet Han, güçlü bir ordu ile karşılarına çıkarak savaşmıştır. Marata büyüklerinden iki kişi ile birlikte 5.000 savaşçısını öldürmüştür. Maratalar, iki taraf arasındaki anlaşmadan sonra Feridabad'a çekilip buradan da Kalika'ya kaçmışlardır.[328]

Kalika halkı savaşmaya hazırlanmış ancak Marataların karşı koymaması ve halka dokunmamaları durumu sakinleştirmiştir.[329] Tophanede bulunan Emir Han ve Hasan Han'ın karşı çıkışları, ikincisinin ölümü ve Emir Han'ın etrafındaki askerlerin dağılmasıyla neticelenmiştir. Maratalar Dehli'ye dört fersah uzaklıktaki Allahverdi Han'ın sarayına kadar takip edilmiştir. Fakat Saadet Han'ın Maratalarla anlaşması ve Nizamülmülk'ün başarısız olması Hindistan için gurur alçatıcı telakki edilmiştir.[330]

Nizamülmülk, Marata isyanının bastırılmasındaki başarısızlığı Han Devran ve etrafındakilerde görmüştür. Kamerüddin Han ile güçleri birleştirip mücadeleye devam etmek istemesine rağmen sonradan vazgeçmiştir. Nizamülmülk daha sonra Maratalara karşı başarılı savaşlar yapan Udib valisi Saadet Han'a başvurmuş ve teklif kabul edilmiştir. İki idareci, Kandehar'ı muhasara eden Nadir Şah'ın Han Devran'ı ortadan kaldırmasını istemiş ve Nadir'i Hindistan'a davet etmişlerdir.[331]

Nadir Şah, Kandehar'ı muhasarası sırasında Dehli'deki Muhammed Şah'a bir elçi göndererek Afganistan'dan Hindistan sınırına firar edenlere izin verilmemesini istemişti.[332] Bu uyarıyı dikkate almayan Muhammed Şah, gelmekte olan tehlikeyi görmemiş, firariler ile ilgili hiçbir emir vermemiştir. İkinci elçiden de istediği cevabı alamayan Nadir, Ali Merdan Han Şamlu'yu Dehli'ye göndermiş ve aynı uyarıyı tekrar yapmıştır. Bu da dikkate alınmadığı gibi Ali Merdan Han alıkonulmuştur.[333]

Nadir Şah, Hindistan ile ilgili durumu bir yıl bu minval üzerine geçirdikten sonra harekete geçmiştir. Kandehar'da inşa ettiği Nadirabad'daki

---

327 J. B. Fraser, Nadir Şah Afşar (terc. Ebul Kasım Han Nasırülmülk), Tehran 1363, s. 42-43

328 V. Minorsky, a. g. e., s. 63; G. B. Fraser, a. g. e., s. 44

329 J. Malcolm, a. g. e., s. 362

330 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 201; J. B. Fraser, a. g. e., s. 47

331 Josef Kişmişev, Ordukeşi-i Nadir Şah be Hindistan (terc. Muhammed Sadık Atabeki), Tehran 1309, s. 8 vd; J. B. Fraser, a. g. e., s. 48

332 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 552

333 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 202; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 66

ordusunu üç gruba ayırarak 1738'de Gazne'ye hareket etmiştir. Karabağ'a geldiğinde orduyu bekletmiş ve Nasrullah Mirza'yı Gurlular üzerine göndermiştir.[334] Nadir'in kendi üzerlerine doğru geldiğini öğrenen Gazne komutanları Kabil'e kaçmış, şehir teslim olmuştur.[335] Gazne'den Kabil'e gelen Nadir, kendisine ricaya gelen heyete amacının Hindistan değil, firarileri yakalamak olduğunu söylemiştir.[336]

Kabil ileri gelenleri İran ordusunun üzerlerine doğru geldiğini görünce aman istemişlerdir. Nadir, yapılan ricayı kabul etmiş ve can güvenliği vermiştir. Ancak Hindistan hükümetinin Nasır Han'dan Kabil'i savunmasını istemesi işin ciddiyetini açığa çıkarmıştır. Nasır Han, kendi yerine yardımcısı Şerje Han'ı bırakarak yardım toplama bahanesiyle Celalabad'a kaçmıştır.[337]

Kabil, etrafındaki yüksek surlar ve müstahkem kale sebebiyle fethedilmesi zor görünmüştür. Fakat kaledeki "Ukabeyn" isimli burcun olduğu tarafın zayıflığı tespit edilmiş ve buradan saldırı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. İran topçusunu şehrin etrafındaki yükseklikleree yerleştiren Nadir, top ateşiyle kaleden gedik açmalarını istemiştir. Top ateşine dayanamayan şehir teslim alınmıştır. Buradaki bütün anbarlar ve erzak yerleri aranarak içindeki malzemelere el konulmuştur. Orduyu birkaç gün Kabil'de dinlendiren Nadir, Muhammed Şah'a tekrar mektup göndererk firarileri engellemesini istemiştir.[338] Muhammed Şah, yapılan bütün uyarılara rağmen Kabil ve Gazne'den Hindistan'a firar edenlere karşı hiçbir önlem almadığı gibi firarilerin rahatça Hindistan'a girmelerini sağlamıştır. Hindistan'ın bu tutumuna sinirlenen Nadir Şah, imparatora tekrar mektup yazmış, mektubu Hindistan'a götüren elçi Celalabad'a geldiğinde buranın valisi Mir Abbas'ın oğlu tarafından katledilmiştir.[339]

Muhammed Şah'ın rahat davranmasının sebebi, Nadir'in müstahkem ve yüksek olan Kandehar Kalesi'ni ele geçiremeyeceği, burada güç kaybe-

---

334 J. B. Fraser, a. g. e., s. 90; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637

335 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 556

336 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 202-203; M. M. Sadık Ferheng, a. g. e., s. 131; R. Şefak, a. g. e., s. 28

337 V. Minorsky, a. g. e., s. 64; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 66

338 J. Malcom, a. g. e., s. 362; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 560; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 67

339 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 563; P. Sykes, a. g. e., s. 372. Nadir Şah, 1738'de Muhammed Şah'a gönderdiği mektubun birinde şöyle demiştir; "…Benim Kabil'e gelip orayı almam tamamıyla İslâmi gayret ve sizin dostluğunuz içindir. Eşkıya-yı Dokin yani Marataların İslâm hükümdarının memleketini haraca bağlamalarını asla kabul etmiyorum. Benim bu tarafta durmamın sebebi bu küffarın Dehli'ye yaklaşmaması içindir. Kızılbaş süvarileri üzerine gönderip cehenneme göndermek isteyişimdir…" Bkz. G. B. Fraser, a. g. e., s. 94 373

deceği ve Hindistan'a ulaşamayacağı düşüncesi olmuştur. Kandehar'ın fethinden sonra İran ordusunun geri döneceği kanaati taşınmıştır. Aynı şeyi Muhammed Harezmşah da yapmış, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı önlem almamış ve Ceyhun Nehri'ni geçemeyeceklerini sanmış ve bu düşüncesinde yanılmıştı.[340]

b- Kernâl Savaşı (1738)

Nadir Şah, Kandehar'dan Kabil'e doğru ilerlerken yol üzerindeki Gazne'yi ele geçirmiştir. Kabil'i almak kolay olmamış, uzun süren bir savunmadan sonra alınarak çok sayıda silah, zahire, altın ve para ganimet olarak ele geçirilmiştir.[341] Nakit paranın ele geçirilmesi, Nadir'i önemli bir sıkıntıdan, askerlerin maaşını tedarik etmek meselesinden kurtarmıştır. Ancak bu fetihler bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir. Zira Hayber Geçidi civarındaki yerli kabileler yolları keserek yağma ve talanlarda bulunuyorlardı. Dehli halkından bir kısmı ise bunlarla ittifak ederek Nadir'in Peşaver'e kadar ilerlemesini engellemeye çalışıyorlardı.[342]

İran ordusu Celalabad'da iken Gur Kalesi'nin fethi ile görevlendirilmiş olan Nasrullah Mirza dönmüş ve orduya katılmıştır. Rıza Kuli Mirza'nın ise Kunduz'daki isyancıları bertaraf etmesinden sonra "Baharsüfla" denilen yerde orduya katılması istenmiştir.[343] Bu iki komutanın savaşlarda yaralanan ve ölen atlarının yerine yenileri satın alınarak eksiklikler giderilmiştir. Şah'ın kardeşi Rıza Kuli Mirza, saltanata vekâlet etmek için İran'a geri gönderilmiştir. [344]

İran ordusunun geçeceği Hayber Geçidi, Nasır Han tarafından tutulmuşsa da Nasrullah Mirza'nın ani hücumu karşısında yenilmiştir. Hayber'den Cemrud'a varan İran ordusu, burada bir müddet bekledikten sonra Peşaver'e ulaşıp şehri teslim almış, ordu ve atların ihtiyaçları karşılanmıştır.[345] Nadir, Peşaver'de iken Lezgilere karşı gönderdiği kardeşi İbrahim Han'ın öldürüldüğü haberini almış, bunun üzerine Aslan Kırklu'yu Azerbaycan'a göndermiştir.[346]

---

340 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 203-204; P. Sykes, a. g. e., s. 373

341 F. Bazin, a. g. e., s. 16. Ayrıca bkz. Cemil Kozanlu, Tarih-i Ceng-i İran ve Hind der Muharebe-i Nadir Şah Afşar der Sal-ı 1151, Tehran 1307

342 J. B. Fraser, a. g. e., s. 90; J. Malcom, a. g. e., s. 363

343 V. Minorsky, a. g. e., s. 62; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 571-574

344 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 69-70; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 623

345 J. B. Fraser, a. g. e., s. 91; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 636

346 V. Minorsky, a. g. e., s. 63-64; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 71

Nadir Şah'ın Peşaver'den Lahor'a hareket ettiğini öğrenen Muhammed Şah, işin ciddiyetinin farkına varmış, Lahor komutanı Zekeriya Han'ın İran ordusuyla savaşmasını istemiştir. Kendisi de Dehli'de kuvvet toplamaya başlamıştır. Bu sırada Lahor'a varan İran ordusu ordugâh kurup beklemeye başlamıştır.[347] Nadir, Lahor'u savaşsız teslim aldıktan sonra Zekeriya Han'ın ricasını kırmayarak onu tekrar idareci tayin edip Dehli'ye hareket etmiştir.[348] Bu sırada Muhammed Şah, topladığı 300.000 asker, 2000 fil ve 500 top ile Kernal'de ordugâh kurmuştur. Azimabad Kalesi'nin İranlıların eline geçmesi Muhammed Şah'ı çok endişelendirmiş ve taarruza geçmeye karar vermiştir. Nizamülmülk, Kernal'de savunma savaşı yapılmasını tavsiye etmişse de Hind ordusunun başında bulunan Saadet Han ve Han Devran'ın ısrarları üzerine İran ordusuna doğru harekete geçilmiştir.[349]

Hindistan ordusu kalabalık olmasına rağmen disiplin ve savaş kabiliyeti olarak zayıf kalmıştır. Savaşın kapıya dayandığı zamanda devlet görevlileri ile komutanlar arasındaki ihtilaflar devam etmiştir. İran ordusunun sayısı ise 80.000 olup bu sayı Hind ordusuna göre çok küçük kalmıştır. Ancak Nadir'in komutanlık vasfı, mahareti ve cesareti askerlerinin savaşçılığıyla birleşince bu eksiklik ortadan kalkmıştır.[350] Nadir Şah, tedbir olarak komutanlarını toplamış, Hind ordusunun kalabalıklığına bakmamalarını ve savaş yeteneğinden yoksun olduklarını söyleyip son nefeslerine kadar savaşmalarını istemiştir.[351] Ayrıca Hind ordusundaki komutanların fillere aşırı güvendiğini, bunun mağlubiyetlerine sebep olacağını söylemiştir. Düşmanın gaflet anını yakalayıp ani bir baskın ile savaşacaklarını komutanlarına hatırlatmıştır.[352]

---

347 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 205; R. Şefak, a. g. e., s. 29; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 73

348 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 689-698

349 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 74-75. İran ordusu Celalabad'da iken Nadir'in askerlerinden biri Hindistan'daki bir dostuna yazdığı mektupta Kernal Savaşı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Mektupta şunlar anlatılmaktadır; "Nadir Şah 36.000 süvari askere sahiptir. Kasım Beg Han, İtimadüddevle ünvanıyla disiplin ve düzeni sağlamaktadır. Mustafa Han ise arıza-ı beygidir. Bu yüzden ordu 1.000 süvari komutan, 1.000 tüfenkçi komutan ve 1.000 nefer çavuşdurlar. Çavuşlar önden giderek feryad etmektedirler. 1.000 özel bekçi ve 1.000 nefer öndedirler. Bazen piyade olup şahın etrafında dönmektedirler. Fakat savaş zamanı hiç kimse onunla olmaz. Herkes düşmana döner ve öldürür. 5.000 süvari Hacı Beg Han'ın komutasındadır…" Bkz. J. B. Fraser, a. g. e., s. 95-96

350 P. Sykes, a. g. e., s. 376

351 V. Minorsky, a. g. e., s. 64-67; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 76

352 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 207. Nadir Şah'ın savaş düzeni için bkz. G. M. Muktedir, a. g. e., s. 77-78

Nadir Şah bu savaşta ön saflara ağır silahlardan olan Zenburek toplarını ve süvarileri yerleştirerek başlarında bizzat kendisi bulunmuştur. İkinci safta ise piyade, tüfekçi ve hafif kuvvetleri yerleştirerek hızlı hareket etmelerini sağlamıştır. Bunların başına Nasrullah Mirza komutan olarak tayin edilmiştir. Hindistan ordusunun en önünde Nazar Han komutasındaki filler yerleştirilmiş, arkasından Han Devran ve Saadet Han komutasındaki kuvvetler yerleştirilmiştir.[353] Muhammed Şah ise gerideki topçu ve ihtiyat kuvvetlerinin başında durmuştur.[354]

1738'de Hind ordusunun taarruzu ile başlayan savaş, Nadir'in hızlı ve akıllı taktikleriyle çok kısa sürede İran lehine dönmüş, Hind komutanlarından Han Devran ve Saadet Han yenilmiştir.[355] Fillerin top atışlarından ürkmesi ve geri kaçmalarıyla birlikte Hind askerleri de kaçmaya başlamış, geride kalan fil ve toplar İran ordusunun eline geçmiştir.[356] Kichmichev, Hind ordusundaki zaiyatı 40.000 olarak vermiş, John Malcolm da aynı sayıdan bahsetmiştir.[357]

Muhammed Şah, yenilgiden sonra Nizamülmülk'ü Nadir Şah'ın ordugâhına göndererek sulh ricasında bulunmuştur.[358] Nadir, hükümdarın kendisinin gelmesiyle sulh görüşmelerini kabul edebileceğini şart koşmuştur. Bu şartı kabul eden Hind hükümdarı, Nadir'in yanına gelerek sulhu müzakere etmiştir.[359] Misafirini çok iyi karşılayan Nadir, Hind ordusunun elindeki

---

353 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 208-209; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 701; J. Malcolm, a. g. e., s. 363

354 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 708 vd; J. B. Fraser, a. g. e., s. 92. Kernal Savaşı ile ilgili Dehli'deki bir başkâtibin 1738'de Ahmedabad'daki Ali Muhammed Han'ın oğlu Mirza Moğol'a gönderdiği mektupta şunlar anlatılmıştır; "Bu mektub Dehli'nin durumu ve Nadir Şah'ın gelişinden önceki durumu bildiren bir mektubtur. Bu son sekiz ayda Nadir Şah'ın gelmesinden bahsediliyor. Nadir Şah Kandehar'a geldi. Oradan Hindistan sınırlarındaki Kabil'e ulaşıp orayı aldı. Kabil'den bir elçisini Muhammed Şah'a gönderdi. Rebiülevvel ayında Kabil'in alındığını elçiden duydum. Hükümdarın evinin önünde Nadir ile savaşmak için çıkılmıştı. Fakat ümeranın ihtilafı sebebiyle tehir oldu. Yaklaşık üç kerur tümen Peşaver Muhafızı Nasır Han'a sermaye için gönderildi. Bununla Afganlıları kendisine mülhak edecektir. Bu şekilde Nadir Şah'a direneceklerdir…" Bkz. J. B. Fraser, a. g. e., s. 97-99

355 R. Şefak, a. g. e., s. 9; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637

356 F. Bazin, a. g. e., s. 17; P. Hurne, a. g. e., s. 101; R. Şefak, a. g. e., s. 10

357 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 208-212; J. Malcolm, a. g. e., s. 363. Kernal Savaşı sırasında iki ordunun savaş meydanındaki dizilişini, Dehli başkâtibi Mirza Zaman ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. J. B. Fraser, a. g. e., s. 103-104

358 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 212; J. B. Fraser, a. g. e., s. 106; R. Şefak, a. g. e., s. 30

359 V. Minorsky, a. g. e., s. 67-75; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 729

bütün silahların bırakılmasını ve Dehli'ye kadar kendilerine eşlik edilmesini istemiştir. Dehli'ye yaklaşılınca İran ordugâhını şehrin dışında kurup kendisi merkeze gelmiş ve saltanat tahtına oturmuştur.[360]

İran ordusu Dehli'de iken Nadir'in öldürüldüğü şaiası çıkartılmıştır. Bunu gerçek zanneden ordu dağınık bir vaziyette kaçışmaya çalışırken bir kısmı Hindliler tarafından öldürülmüştür. Bunu duyan Nadir, askerlerini toplayarak şehri talan etmelerinde serbest bırakmıştır.[361] Ruşemuddevle Mescidi'nde verilen izinle İran askerlerinin katliam yapmaları serbest bırakılmıştır. Sykes, bu yerin pazaryeri olarak kullanıldığını ve isminin de "Nadir Şahî" olduğunu söylemiştir.[362] Katliam ve talandan sonra üç hafta sürecek olan Hind hazinelerinin alınması gerçekleşmiştir. Bazı tarihçiler, 30.000.000 rupiye para ile 700.000.000 rupiye tutarında hazineden bahsetmişlerdir. John Malcolm hazinenin 70.000.000 lira sterling tutarında olduğunu kaydetmiştir.[363] "Kuh-u Nur" isimli elmas ve "Taht-ı Tavus" denilen saltanat tacı hazinelerin en kıymetlilerini oluşturmuştur.[364]

Nadir Şah, Hindistan idaresini tekrar Muhammed Şah'a tevdi edip ve hazineleri teslim aldıktan sonra İran'a dönmeye karar vermiştir.[365] Hind gemi ustalarının bir kısmını Belh'e gönderip kayık yapmalarını istemiştir.[366] Bunlarla Ceyhun Nehri'ni rahat geçmek istemiştir. 1739'da Hindistan'dan harekete geçerek Kabil'e ulaşmıştır. Sind bölgesine tayin ettiği Hüdayar Han'ın itaatsizlik meselesini hallettikten sonra 1740'ta Nadirabad'a varmıştır.[367]

Nadir Şah, Kernal Savaşı'nın sona ermesinden sonra oğlu şehzade Rıza Kuli Mirza'ya durumu anlatan bir mektup göndermiştir. Mektubunda; "Bu savaş iki saat sürdü. İki buçuk saat da bizim fatih askerlerimiz düşmanı takiple meşgul oldular. Gün batımına bir saat kala bütün cepheler düşman-

---

360 Nadir Şah, kendi ordugâhına gelen Muhammed Şah'a, "…Ben sana mektup ve elçi gönderdiğim halde bir cevap vermeye bile gerek duymadınız. Ben Lahor'a vardığım zaman sizden biri bir selam dahi getirmedi…" diyerek onun suçlu olduğunu söylemeye çalışmıştır. Muhammed Şah, bu sözlere hiçbir cevap verememiştir. Bkz. J. B. Fraser, a. g. e., s. 107-110

361 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 743; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 79-81

362 P. Sykes, a. g. e., s. 376-377

363 J. Malcolm, a. g. e., s. 365-366. Hanway, Hindistan'dan getirilen hazinelerin değerinin 87.500.000 İngiliz lirası (1.750.000.000 mark) olduğunu söylemektedir. Bkz. P. Hurne, a. g. e., s. 101; R. Şefak, a. g. e., s. 31

364 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 82; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 752-758; J. Malcolm, a. g. e., s. 367; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

365 F. Bazin, a. g. e., s. 17

366 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 211-212; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 749

367 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 761; J. Malcolm, a. g. e., s. 368; R. Şefak, a. g. e., s. 32

dan temizlenmişti. Fakat düşmanın siperleri istihkâmları güçlü idi ve biz ordumuza saldırı veremiyorduk.

Zaferimizin ödülü çok değerli hazineler idi. Bu cümleden fil ve imparator tophanesi idi. Diğer kıymetli ganimetlerin her çeşidi elimize geçti. Düşmanın askerlerinden 20.000'den fazlası öldürüldü ve fazlası esir alındı. Bu savaşın sona ermesinden hemen sonra imparator ordusu muhasara edilmiş, onların etraf ile bağlantılarını sağlayan yollar tutulmuş ve bütün ihtiyatî tedbirler alınmıştır. Aynı şekilde bütün topları ve havan topları ki, savaşa hazır idiler, yerle bir edildi.

İmparatorluk ordusundaki karışıklık idare etmeyi de sona erdirmiş, bütün askeri düzen ve disiplin ortadan kalkmış, imparator, bir gün sonra Perşembe günü Nizamülmülk'ü ordugâhımıza göndermek zorunda kalmıştır. Birgün sonra da Muhammed Şah, perişan bir halde ve yanında devlet büyükleri ve şehzadeler olduğu halde huzurumuza geldi. İmparator huzurumuza gelmek istediği zaman, ikimiz aynı soydan yani Türkmen soyundan olduğumuz için, Nasrullah Mirza'yı onu karşılaması için gönderdik. İmparator yanımıza geldiğinde kendi imparatorluk mührümüzü ona ita ettik. O gün bizim çadır-ı şahanemizde misafir ünvanıyla kaldı. Çünkü bizim Türkmenlerle akrabalığımız vardır. Böylece kendisine yaraşır bir tarzda ağırladık. Emir vererek hükümdarlık çadırı ile akrabalarının, şehzadelerin kaldıkları çadırların korunmasını istedim. Her türlü saldırıdan masun olduklarını söyledim. Yüksek makamına göre davrandım." [368]

İranlılar arasında güzel ve hoş karşılandığı için sıkça söylenen bir sözde, Nadir Şah'ın savaş süresince elbisesini hiç değiştirmemiş olan Muhammed Şah'a kendi elbisesini vermek istediği belirtilmiştir.

c- Kernal Savaşının Sonuçları

Nadir Şah'ın Nadirabad'dan Hindistan'a hareketi ile savaşın sonunda tekrar bu şehre dönüşü arasında geçen süre iki yıl yedi gün tutmuştur. Gidiş dönüş mesafesi olarak 6000 km'yi bulmuştur.[369] Nadir Şah'ın stratejik öneme ve yüklü miktarda hazinelere sahip Hindistan'ı ele geçirmesi, XVIII. yüzyılın en önemli olayı olmuştur. Doğal kaynaklarıyla dünyanın anbarı durumundaki bu coğrafya, günümüze kadar üzerinde mücadele edilen bir coğrafya olma özelliğini devam ettirmiştir. Nadir'in ele geçirdiği hazinelerin bir kısmının ve özellikle çok pahalı olan *Taht-ı Tavus*'ın bugün İngiltere'de olması durumu açıkça ortaya koymuştur. Taht, altı adım uzun-

368 P. Sykes, a. g. e., s. 377-379

369 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 212-218; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 626-627

luğunda ve dört adım genişliğinde olup salonda dört kalın ayak üzerine yerleştirilmiştir. Sykes, saltanat tahtının ayrıntılarını vermiştir.[370]

Hanway, Hindistan'da ele geçirilen ganimetlerin değerini 87 milyon lira olarak tahmin etmiştir. En az tahmin edilen değerin ise 30 milyon lira olduğunu söylemiştir. Nadir'in doktoru Bazin, Hind hazinelerinin 5.250.000.000 Fransız lirası değerinde olduğunu kaydetmiştir.[371] Ancak belirtilen miktardaki hazinenin ordu ve halk için kullanılmayıp daha çok kişisel olarak kaldığı ve Nadir'in ölümünden sonra şahıslar eliyle dağıldığı görülmüştür.[372] Savaş sonrasında Nadir'in oğlu Nasrullah Mirza, Muhammed Şah'ın kızıyla evlendirilerek akrabalık tesis edilmiştir.[373]

Nadir Şah'ın Hindistan seferi ve bu seferdeki başarısı büyük yankılara sebep olmuştur. O zamana kadar İran'dan buraya yapılan saldırıların hiçbirinde kaybedilen topraklar geri alınamamıştı. Fakat bu sefer İran'a yeni topraklar kattığı gibi efsanevi bir servet kazandırmıştır. Şah'ın kazandığı bu paha biçilmez servet, şöhretini bütün dünyaya duyurmuştur. Seferden sonra Muhammed Şah'ın Hind hükümdarlığına tekrar getirilmesi de siyasi olarak iyi düşünülmüştür.[374]

Nadir Şah, Dehli'nin elde tutulmasının çok zor bir iş olduğunu biliyordu. Bunu temin etmek için Sind Nehrinin sağ tarafında kalan bütün eyaletleri ele geçirdi. Bu şekilde kudretli ve şöhretli hükümdar olarak Sind Nehrini geçti. İran'a dönerken geçeceği Hayber Geçidi'nde oturan kabilelerin hazinelere zarar vermemesi için bir miktar para vermiştir. Yanında getirdiği değerli hazineleri Kabil'e ve oradan da Nadirabad şehrine götürmüştür.[375]

4- Besend Seferi ve Hindistan Hazinelerinin Herat'ta Sergilenmesi

Nadir Şah, Hindistan'dan Afganistan'a dönerken ordusunu bir müddet dağlık bölgelerde durdurup dinlendirmiş, kışın sonunda Sind bölgesinde

---

370 P. Sykes, a. g. e., s. 379. Nadir'in Hindistan'dan getirdiği hazineleri Tehran'da gören Rus Alexıs Soltykof, yanındaki Simonitsch ile hayret içinde kaldıklarını söylemiştir. Bkz. Alexıs Soltykof, Misaferet-i be İran (terc. Muhsin Saba), Tehran 1365, s. 80

371 F. Bazin, a. g. e., s. 17. Pigoulevskaya ve Yakoubovsky, 6.000.000 rupiye nakit ve 500. 000.000 değerinde hazinenin ele geçirildiğini kaydetmişlerdir. Bkz. N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

372 P. Hurne, a. g. e., s. 101

373 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 216-218; R. Şefak, a. g. e., s. 32

374 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 758

375 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 218; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 85

itaatsizlik gösteren Hüdayar Han üzerine Besend seferine çıkmıştır.[376] 1739'da gerçekleşen bu seferde, Nadir Şah'ın karşısına çıkacak güçlü bir ordu olmadığı için şehir ele geçirilmiştir. Hüdayar Han Abbasi çöle kaçtıysa da yakalanarak esir alınmıştır.[377] Hüdayar Han esir alındıktan sonra eşya ve malları ganimet olarak alınmıştır Bu ganimetler arasında vaktiyle Afganlıların İsfahan'da ele geçirdiği eşyalar da çıkmıştır. Fetihten sonra Sind bölgesi üç kısma ayrılmış, buralarda nüfuz tesis edildikten sonra Herat'a doğru yola çıkılmıştır.[378] Tahran'daki şehzade Rıza Kuli Mirza'nın derhal Herat'a gelmesi istenmiş, ancak geciktiği için Herat'a yakın Karatepe'de Nadir'i karşılayabilmiştir. Şehzadenin geç gelmesi tepkiye ve naiblikten alınmasına sebep olmuştur.[379] Lezgileri unutmayan Nadir, Kandehar beylerbeyi Abdulgani Han'ı Azerbaycan'a göndererek İbrahim Han'ı öldüren Lezgilerin cezalandırmasını istemiştir. Bundan sonra ordunun kırk gün Herat'ta konaklaması kararlaştırılmıştır. Nadir Şah, bu süre içerisinde Herat halkının görmesi için Hind hazinelerini sergilemiştir. Sergi merasimi tamamlandıktan sonra Türkistan seferi için hazırlıklara başlanmıştır.[380]

5- Türkistan Seferi (1740)

Nadir Şah'ın Türkistan seferinin sebeplerini açıklayan tarihçiler, bu sefer ile Rus nüfuzunun kırılmasının amaçlandığını söylemişlerdir. Bazıları ise bunu yeterli görmeyip birden fazla sebebin olduğunu kaydetmişlerdir. Birincisi, Hive Emiri İlbars'ın Horasan'da sürekli hareket halinde olduğu, halka zulmettiği ve hatta Nadir Şah Hindistan'da iken Horasan'ı işgale teşebbüs etmesi olmuştur. İkincisi ise Buhara Emiri Ebul Feyz Han (1711-1747)'ın Nadir'in emri hilafına hareket ederek Rıza Kuli Mirza'yı yenmesi ve bölgedeki isyancılara destek vermesi gösterilmiştir.[381]

Türkistan'da gün geçtikçe güçlenen muhalifler ve çoğalan savaşçılar Nadir'i endişelendirmeye başlamıştır. Rıza Kuli Mirza'nın bu savaşa hazırlanması ve ikinci emri beklemesini söylemiştir. Tahmasb Han Celayir'e gönderdiği mektupta ise derhal Belh'e giderek Rıza Kuli Mirza ile birleş-

---

376 P. Sykes, a. g. e., s. 380

377 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 218-220; R. Şefak, a. g. e., s. 32

378 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 220; P. Hurne, a. g. e., s. 101; R. Şefak, a. g. e., s. 32-33

379 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 765-770; J. Malcolm, a. g. e., s. 369-370

380 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 775-778; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 87

381 P. Hurne, a. g. e., s. 101; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 783; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 88; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

mesini emretmiştir. Özbek, Kumuk, Çağatay ve Rus kuvvetlerinin birleşmesi halinde nelerin olacağını bilmesini istemiş, emir hilafına hareket edildiği takdirde idam edeceğini bildirmiştir.[382] Buhara'ya tekrar mektup gönderilerek şehrin teslim olması istenmiştir. Emirin Horasan'a saldırı planladığı haberi üzerine gönderilen mektup ile gözdağı verilmiştir. Aslında Nadir'in Buhara, Hive ve Türkistan'ın diğer şehirlerini ele geçirme gibi bir niyetinden çok, burada güçlenmeye başlayan Rus nüfuzunu önlemeye çalışmıştır. [383]

Bu dönemde Hive ve Buhara vilayetlere bölünmüş olup nüfuzlu aileler tarafından idare ediliyordu. Buradan her yıl Horasan'a akınlar düzenlenip talanlar yapılmaktaydı. Hatta bu saldırıların birinde, genç Nadir Mirza da esir alınmıştı.[384]

Nadir Şah'ın 1740'taki Türkistan seferi Belh'ten başlamıştır. Belh'in zahire ambarlarındaki yiyecekler kayıklara doldurularak Ceyhun sahillerinin karşı tarafına yani Buhara tarafına geçirilmiştir.[385] Buhara emiri Ebul Feyz Han, İran ordusuna karşı mukavemet edemeyeceğini anlayınca teslim olmuştur.[386] Nadir Şah, kendisine kötü davranmışsa da daha sonraları onu Buhara idaresine tayin etmiştir. Ebul Feyz Han ise İran sınırının Ceyhun nehri olduğunu kabul etmiştir.[387] Nadir Şah ile Buhara idarecisi Ebul Feyz Han arasındaki bu anlaşmadan sonra emirin kızkardeşi Nadir Şah ile evlenmiştir.[388]

Nadir Şah, Buhara'dan sonra Hive'ye yönelmiştir. Hive Türkmenleri, Ceyhun Nehri üzerindeki bir köprüyü ve İranlılara ait kervanı ele geçirmek üzereyken yapılan hızlı bir baskın ile bu hareketleri önlenmiştir. 1740'ta İran ordusu ile Türkmenler arasında meydana gelen savaşta, İran ordusu susuzluktan yenilmek üzere iken Nadir Şah'ın, askerleri savaşa teşvik etmesi durumu değiştirmiştir. Bu savaştan sonra İran ordusu dört koldan hareket etmeye başlamıştır.[389] Ön ve arka taraftan hareket eden

---

382 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 221; P. Sykes, a. g. e., s. 380-381; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 89

383 Mirza Mehdi Han, a. g e I, vrk. 217/a; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 90

384 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 222; J. Malcolm, a. g. e., s. 371-372; R. Şefak, a. g. e., s. 33

385 Kayıklar Hindistan seferi sırasında bölgeye gönderilen gemi ustaları tarafından yapılmıştı. Bkz. M. K. Mervi, a. g. e II, s. 786

386 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 796; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

387 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

388 V. Minorsky, a. g. e., s. 75-78; R. Şefak, a. g. e., s. 34

389 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 223-224; P. Hurne, a. g. e., s. 101

grupları başka bir grup takip ve korumaya çalışmış, tophanenin korumasındaki zahire yüklü kayıklar süvarilerin korumasına verilmiştir. İranlılar ilk önce "Altun At (Hezar Esp) Kalesi" ni muhasara etmişlerse de Hive emiri İlbars Han'ın Cayuk Kalesi'nde olduğunun anlaşılması üzerine muhasara kaldırılmıştır.[390] Nadir Şah'ın başlattığı Cayuk muhasarasına dayanamayan İlbars Han Hankah Kalesine sığınmıştır. İlbars'ın sarayına asker gönderilerek daha önce burada tutuklanan İranlı esirlerin serbest bırakması istenmiştir. Nadir Şah'ın elçilerinin katledilmesi ve bazılarının el ve ayakları kesilmiş halde gönderilmesi şahı oldukça kızdırmış, emirin yirmi müşaviri Nadir'in emriyle öldürülmüştür.[391] Hive alındıktan sonra zindandaki İranlı ve Rus askerleri çıkarılmıştır. Bunlar arasında Thampson ve Hag isimli iki İngiliz görevli de bulunmuştur. Hanway, bu olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.[392] Zaferden sonra İranlılar Mevludgâh Köyü civarında iskân ettirildikten sonra Nadir Mescidi inşa edilmiştir. Sykes, 1913'te burayı ziyaret ettiğini ve Kaçar hükümetinin bu mescidi yerle bir ettiğini söylemiştir.[393]

Hankah havalisinde İlbars'ın kuvvetleriyle karşılaşan İran ordusu şehri muhasaraya başlamıştır. Böylece şehrin Hive ile bağlantısı kesilmiş, İlbars yenilip şahın huzuruna getirilmiştir. Nadir, niçin iki İranlı elçiyi öldürdüğünü sorduğunda, Özbeklerin kendisinden habersiz öldürdüklerini söylemiştir.[394] Nadir, bu cevaba çok kızarak yalan söylememesini tavsiye etmiştir. Daha sonra yanındaki sekiz kişi ile birlikte idam etmiştir. Hezaresb Kalesi teslim olmuştur. Buraya "Nesegçi" denilen görevliler tayin edilerek yerli kuvvetlerin saldırıları önlenmeye çalışılmıştır. İlbars'ın yardımına gelen Rus kazak kuvvetleri reisi Ebul Hayr, onun idam edildiğini duyunca yoldan geri dönmüştür.[395] Hive'ye muhasarası, şiddetli top atışına dayanamayan halkın şehri teslim etmesiyle sonuçlanmış, Cengiz Han soyundan Muhammed Tahir Han Harezm valisi tayin edilmiştir.[396]

Nadir Şah, bu dönemde kendi gücünün ve şöhretinin zirvesine ulaşmıştır. Beş yıl içerisinde Gılzai rüesasından Eşref ve Hüseyin'i mağlup etmiş, Kandehar'ı fethetmiştir. Hindistan'da Muhammed Şah'a karşı kazandığı zafer ve Dehli'nin fethi çok görkemli olmuştur. Bundan sonra Türkistan seferine

390 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 226-227; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 802

391 M. K. Mervi, a. g. e II, s.803-806; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Siyaseti, İstanbul 1979, s. 100

392 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 807, 813

393 P. Sykes, a. g. e., s. 382

394 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 228; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 97

395 V. Minorsky, a. g. e., s. 79-83; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 813

396 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 228-230; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 99

çıkarak Buhara ve Hive'yi topraklarına katmıştır. İran'ın kaybettiği toprakları geri alarak sınırları Ceyhun'dan İndus Nehri'ne kadar genişletmiş, Safevi döneminden daha muazzam bir hale getirmiştir.[397] Ele geçirdiği ganimetleri ülkenin ihtiyaçlarında kullanmaması en büyük eksiklik olmuştur. Ancak ömrünün sonlarına doğru maddi kaynakları ve askeri başarılarını zulüm üzerine kullandığı görülmüştür. Halkın kendisine karşı olan sevgisinin azalması idarede aksaklıklara sebep olmuştur.[398]

Nadir Şah, Türkistan seferiyle stratejik öneme sahip Ceyhun Nehri civarını ele geçirmek istemiş ve bunda muvaffak olmuştur. Karatepe-Maruçak-Enduhet- Belh hattını ele geçirerek buralardaki hareketli boy ve aşiretleri kontrol altına almıştır.[399] Türkistan şehirlerinin ele geçirilmesi ordunun hareket kabiliyetini sağlamış, lazım olan zahire ve hayvan yemi buralarda temin edilmiştir. Ceyhun üzerinden kayıklar ile top gibi ağır silahları karşıya geçirmek mümkün olmuştur. Bu sayede Türkistan'da kazanılan zaferler ve fethedilen geniş coğrafyalar kuzeyden gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırmış ve rahatlama getirmiştir.[400]

6- Dağıstan Seferi ve Rıza Kuli Mirza Olayı (1741-1743)

İranlılar arasında söylenen bir darb-ı meselde; "Eğer İran şahı ahmak ise Lezgiler üzerine sefer açar" denilmektedir.[401] Çünkü Lezgiler Dağıstan'ın dağlık bölgelerinde vahşi bir hayat süren kabilelerin genel adı olarak kullanılmıştır. Bunlar Şirvan ve diğer bölgelere saldırıp etrafı talan etmişlerdir. Nadir Şah, Hindistan seferi sırasında buradaki isyanları bastırmak için kardeşi İbrahim Han'ı Azerbaycan'a göndermiş, fakat Lezgilerle mücadele ederken öldürülmüştür.[402]

Nadir'in Dağıstan seferini değerlendiren tarihçiler, bölgenin coğrafi şartlarını, ordunun erzak sıkıntısını ve Lezgilerin vahşi tabiatlı oluşlarını dikkate alarak farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.[403] Rus ve Fransız ta-

397 P. Sykes, a. g. e., s. 383

398 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 817; R. Şefak, a. g. e., s. 34-35

399 R. Şefak, a. g. e., s. 35

400 P. Sykes, a. g. e., s. 383

401 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 231; P. Sykes, a. g. e., s. 384

402 BOA. HAT: 6/193-B; F. Bazin, a. g. e., s. 19; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 832; R. Şefak, a. g. e., s. 35

403 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 232. Bazin, Nadir'in 1741'deki Dağıstan seferinde bizzat bulunmuştur. Bununla ilgili mektubunda bilgi verirken; "Nadir, dağlık bölgede yaşayan Lezgileri itaat altına almak için harekete geçti. Onların bir kısmını Horasan'da ikamet ettirdi… Bu kavim savaşçı olup talan işleriyle uğraşıyordu. Kervanlara saldırıp yağmalıyorlardı. Hatta şahın ordusuna saldırıp yağmalıyorlardı.

rihçiler, Dağıstan'ın zor şartlarını dikkate almayan Nadir'in hata yaptığını söylemişlerdir. İranlı tarihçiler ise Nadir'in fazla düşünmeden bu sefere çıkmakla zararlı çıktığını iddia etmişlerdir.[404]

Nadir Şah, daha önce Dağıstan'a yaptığı seferde kesin bir netice almamıştı. Bunun için hem kendi şerefini korumak ve hem de kardeşinin intikamını almak için Lezgiler üzerine sefere çıkmış, Türkistan dönüşünde Horasan ve Meşhed'de işleri tanzim etmek istemiştir.[405] Nasrullah Mirza'yı Meşhed idaresine tayin edip 1741'de Rıza Kuli Mirza ile birlikte Dağıstan seferine çıkmıştır.[406] Habuşan'a kadar rahat bir şekilde ilerlerken Gürgan Nehri civarında fırtınaya yakalanmıştır. Nehrin kenarında oturan bir kişinin suikast teşebbüsüne uğramışsa da atın üstünden kendini yere atarak kurtulmuştur. Mazenderan'daki bu olaydan sonra mizacının setleştiği özel doktoru tarafından kaydedilmiştir.[407]

Nadir Şah, suikast olayından sonra Tahran'a dönünce arkasından Lezgilerin isyan ettikleri haberi ulaşmıştır. Mazenderan'da kendisine düzenlenen bu suikastten şehzade Rıza Kuli Mirza'yı sorumlu tutmuştur. Bu yüzden onu Dağıstan seferinden alıkoymuş ve Tahran'da kalmasını söylemiştir.[408] Karacadağ yoluyla Şirvan'a geldiği vakit Abdalilerin Lezgiler üzerine galip geldikleri haberi gelmiştir. Başarılarından dolayı 200.000 rupiyeyi Abdali savaşçılarına göndermiştir. Lezgi reisleri Şirvan'da Nadir'in huzuruna gelerek af dilemiştir.[409]

Nadir Şah, Şirvan'dan Dağıstan'ın Kazıkumuk şehrine gelmiş, İran ordusuyla savaşamayacaklarını anlayan şehir halkı şahın hizmetinde olduklarını bildirmişlerdir. Nadir'in soğuk kış şartlarında ve dağlık olan bu bölgede savaşmak istememiştir[410] Buradan Hazar kıyılarına gelmiş, dönüşte Karacadağ

Nadir Şah, bu hareketler karşısında öfkelenerek birkaç reisin başını kesti. Lezgilerin talanlarını azaltmak için kaleler (Ruinese de Perce) yaptırdı." demiştir. Bkz. F. Bazin, a. g. e., s. 19

404 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 232-233; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 103; P. Hurne, a. g. e., s.101

405 F. Bazin, a. g. e., s. 20-21, R. Şefak, a. g. e., s. 36

406 V. Minorsky, a. g. e., s. 83; Lockhart, Nadir Şah, s. 225

407 Frere Bazin, Nameha-yı Tabib-i Nadir Şah (terc. Ali Asgar Hariri), Gilan 1345, s. 21; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 104-106 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 837

408 BOA. HAT: 6/199; V. Minorsky, a. g. e., s. 83-86; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 851; R. Şefak, a. g. e., s. 36

409 P. Hurne, a. g. e., s. 102; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 106

410 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 847 vd.

boyunun saldırısına uğraması, kararını değiştirmiş ve bütün Dağıstan'ı itaate alacağına yemin etmiştir. 1742'de Lezgiler üzerine gerçekleştirdiği sefer sırasında askerler arasında Taun hastalığı çıkmıştır.[411] Daha sonra toparlanan orduyla şiddetli bir şekilde savaşa devam etmiş, ancak bu defa yiyecek tükendiği ve yenisi yetişmediği için geri çekilmiştir.[412] Hacı Tarhan'dan gemilerle gelecek olan levazım ulaşmayınca askerlerin bir kısmı açlıktan ölmüştür. Ordunun açlıktan kırılması Nadir'in bundan sonra gemicilik ve donanmaya önem vermesine sebep olmuştur.[413]

Rusya, Nadir'in bu seferi karşısında korkuya kapılarak askerlerini Dağıstan'a göndermiş, Lezgileri himayesine aldıktan sonra İran'a karşı kışkırtmaya başlamıştır. Rusya'nın tutumu Nadir Şah'ı tedirgin etmiştir. Çünkü yenilgi halinde o zamana kadar savaşmaya cesaret edememiş düşmanları harekete geçirebilirdi.[414]

Nadir Şah, kendisine düzenlenen suikastın arkasında genç şehzade Rıza Kuli Mirza'nın olduğunu düşünerek onu suçlamıştır.[415] Suçu itiraf etmesi karşılığında af edileceği söylenmiş, olaydan habersiz ve günahsız olan şehzade doğruyu söylemekte ısrar etmiştir. Şehzadenin doğru söylediğine kanaat etmeyen şah, Lezgi seferi sonrası gözlerine mil çektirmiştir.[416] Rıza Kuli Mirza, karakter olarak babasına benzemiştir. Nadir Şah'ın Hindistan seferi sırasında öldüğü şayiası üzerine genç şehzade, II. Tahmasb'ı katletmiş ve kendisini şahlığa yükseltmiştir. Ancak bunun doğru olmadığı ortaya çıktıktan sonra babası tarafından daima nefretle bakılmıştır.[417] Diğer taraftan Nadir'in Lezgiler üzerine yapılan seferde hemen başarıya ulaşamaması, psikolojik olarak zor durumlara düşmesine sebep olmuştur. Ayrıca suikast olayında suizan ile hareket edilmiştir. Nadir Şah'ın pişman olduğu, şehzadenin gözlerine mil çekilirken oradakileri katletmesinin buna bağlı olduğu söylenmiştir.[418]

---

411 V. Minorsky, a. g. e., s. 91; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 108

412 Nadir Şah'ın bu seferinde iki önemli husus etkili olmuştur. Birincisi o sırada görülen kıtlığın ordu içerisinde hissedilmesidir. İkincisi ise Dağıstan'ın soğuk iklimi ve İran ordusunun buna alışık olmamasıdır. Bkz. M. K. Mervi, a. g. e II, s. 847; Pigoulevskaya-Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

413 V. Minorsky, a. g.e, s. 92; J. Malcolm, a. g. e., s. 373

414 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 234-238; P. Sykes, a. g. e., s. 385

415 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 851

416 F. Bazin, a. g. e., s. 22; R. Şefak, a. g. e., s. 36

417 R. Şefak, a. g. e., s. 37

418 P. Sykes, a. g. e., s. 386

7- İran'da İç İsyanlar (1733-1744)

Nadir Şah, tahta oturmadan önce gerçekleştirdiği fetihlerle içteki asayişsizliği bertaraf etmiş ve halkın teveccühünü kazanmıştı. Ancak sürekli yapılan fetihlerin getirmiş olduğu ağır ekonomik sıkıntı fakirleşmiş halkı huzursuz etmiştir. Bu yüzden merkeze karşı yapılan isyanlarda yer almıştır.[419] Hindistan seferinde ele geçirilen ganimetlerin halkın refahı için kullanılmayıp sadece üç yıllık verginin af edilmesi ile geçiştirilmesi isyanlara iştirakın yolunu açmıştır.[420]

1742'te ülkenin birçok yerinde başlayan isyanlar zirai ve ticari faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Nadir Şah, bu dönemde ticareti canlandırmak için İngilizlerin Reşt ve Meşhed'de ticarethane açmalarına izin vermiştir.[421] Böylece halkın ticaret ile uğraşıp isyanlara iştirakini önlemek istemiştir. Ancak merkezi otoriteyi güçlendirmek için ipleri elinde tutması isyanları engelleyememiştir.[422] Vergilerin ağırlığından bunalmış olan fakir halk, Nadir'den memnun olmayan bazı feodal ve ruhanilerin etkisiyle isyanlara kalkışmıştır. 1742'de Harezm'de çıkan isyan Belh'e sıçramıştır. 1743'te Şirvan'da köylü isyanları çıkmış, Safevi şehzadesi Sam Mirza'nın isyanları desteklemesi boyutlarını genişletmiştir. 1743'te Gürcistan'da ve bir yıl sonra Fars'ta meydana gelen isyanlar merkezi hayli uğraştırmıştır. Fars Beylerbeyi Taki Han'ın isyancılara katılması isyanı genişletmiştir.[423]

1744'te Esterabad'daki Kızılbaş isyanlarını Kaçar reislerinden Muhammed Hasan Han yönlendirmiştir. Aynı bölgede yaşayan Yemut Türkmenlerinin de iştirak etmesi, Mazenderan'a kadar yayılmasına sebep olmuştur. Esterabad ve Mazenderan isyanlarının bastırılmasında zalimce davranılmıştır. Hanway bu isyanlarda çok sayıda kişinin idam edildiğini, bazılarının gözlerine mil çekildiğini ve kadın esirlerin taksim edildiğini söylemiştir.[424]

Hoy ve Selmas'ta Dınbılı kürtlerinin vergi vermemek için başlattıkları isyan önemli bir gaile olmuştur. 1743'te Safi Mirza önderliğinde Kars sınırından içeriye giren boy ve aşiretlere göçebelerin yardım etmesi mer-

---

419 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 639

420 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 852; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 640

421 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 852-853; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 641

422 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 643

423 J. Malcom, a. g. e., s. 374; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 853-854; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 644

424 Jones Hanway, Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1367, s. 280 vd.

kez ordusunu zor durumda bırakmış, Nadir Şah bu yöndeki isyanı tehlikeli görmüştür.[425] Çünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan taraflarına yapmayı planladığı sefer tehlikeye girmiştir.[426]

Basra Körfezi'ndeki Bahreyn ve diğer adalardaki Musakkat Araplarının 1743-1744'te çıkardıkları isyanlar etkili olmuştur. 1743'ten 1746'ya kadar gerek buralarda ve gerekse Horasan, Kirman, Bahtiyar ve Lur bölgelerinde göçebelerin çıkarmış olduğu isyanlar devleti yıpratmıştır. Ancak isyanlara rağmen vergiler azaltılmadığı gibi baskı yapılarak tahsil edilmeye çalışılmıştır. Halkın ekonomik durumu kötüye gittiği için devletin temelleri sarsılmaya başlamıştır.[427]

Nadir Şah'ın Dağıstan seferinde Lezgilere karşı uğradığı başarısızlık ve takip ettiği sert siyaset halkın tepkisini çekmiştir. Şirvan, Fars ve Esterabad'da isyanlar çıkmaya başlamıştır. Şirvan'da kendisini Şah Sultan Hüseyin'in oğlu olarak tanıtan Sam Mirza, Lezgilerin yardımıyla 2.000 kişilik merkez orduyu mağlup etmiştir.[428] Nadir Şah, isyancıların üzerine Şahruh Mirza komutasında 25.000 kişilik bir ordu göndermiş, yapılan kanlı savaşta asilerin çoğu katledilmiş, Sam Mirza esir alınarak gözlerine mil çektirilmiştir. Daha sonra İstanbul'a gitmesine izin verilmiştir.[429]

Fars valisi Taki Han'ın Basra Körfezi'nde başarısız olmasından sonra zindana atılma korkusuyla hareket ederek isyan etmiştir. Şiraz'da etkili olunca üzerine 18.000 kişilik ordu gönderilerek mağlup edilmiştir. Esir alındıktan sonra bir gözüne mil çekilmiş ve bütün aile efradı katledilmiştir.[430] Bu sırada Esterabad'da Muhammed Hüseyin Han önderliğinde isyan eden Kaçarlar, üzerlerine gönderilen 1.500 kişilik orduya yenilmiş, Esterebad'daki evleri ve yiyecekleri talan edilmiştir.[431]

8- Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti İle Savaşması (1743-1745)

Osmanlı Devleti ile yapılan Bağaverd Savaşı ve sonunda imzalanan anlaşma iki ülke arasında düşmanlığı sona erdirmişti. Nadir Şah, bu sürede Hind ve Kafkas seferlerini düzenlemiş ve zaferlerle ülkesine dönmüştü.

---

425 C. HR. No: 828

426 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 854; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 645

427 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 855-865; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 646

428 V. Minorsky, a. g. e., s. 91-92; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 866

429 C. HR. No: 3099; C. HR. No: 2858; P. Sykes, a. g. e., s. 386-387; M. K. Mervi, a. g. e II, s. 871-875; F. Bazin, a. g. e., s. 24

430 F. Bazin, a. g. e., s. 24; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 638

431 M. K. Mervi, a. g. e II, s. 875; R. Şefak, a. g. e., s. 37

Ancak gerek Dağıstan'daki başarısızlığın etkisini silmek ve gerekse I. Mahmud'un Caferi fırkasını tanımayıp bu konuda bir fetva yayınlatması ilişkileri tekrar bozmuştur.[432]

Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti ile ittifak yapma çabalarına karşı İran halkının ve ulemanın olumlu bakmamaları, istenilen neticenin elde edilmesini engellemiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde Avusturya ve Rusya'ya karşı yaptığı savaşlarda İran idaresinden emin olamamıştır. Bütün bu sebeplere içteki baskı da eklenince Osmanlı Devleti ile savaş kaçınılmaz olmuştur. 1743'te başlayan savaşlar 1745'e kadar devam etmiştir.[433]

Nadir Şah, 1741'de Osmanlı padişahına bir mektup ulaştırmak için İstanbul'a Hacı Han'ı elçi olarak göndermiştir.[434] Padişah, ulema ve devlet adamlarından oluşan komisyonun mezhebi ihtilafları çözüme kavuşturulmasını istemiştir.[435] İstanbul'daki komisyon bir karar alamayınca bu defa Osmanlı temsilcileri İran'a gönderilmiştir.[436] Osmanlı temsilcileri 1742'de Derben'de ordugâh kurmuş olan Nadir Şah'ın huzuruna çıkmış, padişahın Caferi mezhebini resmi mezhep olarak tanımada kararlı olmadığını iletmişlerdir.[437] İran ile devam eden ihtilafa Lezgilerin Dağıstan'da esir aldıkları İran askerlerini İstanbul'a göndermeleri de eklenince ilişkiler iyice bozulmuştur. Ayrıca Anadolu üzerinden Mekke'ye giden İran hacılarının bazı sıkıntılar yaşamaları iki tarafı savaşın içine sürüklemiştir.[438]

Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile savaşmak için Derbend'den Mugan Ovası'na gelmiştir. Tebriz'den Merivan'a ulaşmış ve buradan Bağdat valisi Ahmed Paşa'ya elçi göndererk şehri savaşsız teslim etmesini istemiştir. Ahmed Paşa, Muhammed Ağa isimli elçi vasıtasıyla Nadir'e değerli hediyeler göndermiş, kendisine zaman tanımasını rica etmiştir.[439] Nadir Şah,

---

432 BOA. MMH. d. No: 148, s. 226, 243; R. Şefak, a. g. e., s. 37-38; Şemdanizade, a. g. e., s. 107

433 BOA. C. AS. No: 13234; R. Şefak, a. g. e., s. 38

434 Şemdanizade, a. g. e., s. 103. Nadir Şah'ın Hacı Han vasıtasıyla I. Mahmud'a gönderdiği mektuplar için bkz. BOA. NMH. No: 8, s. 30-33; BOA. NMH. No: 3, s. 32-33

435 Mehmed Subhi, bu komisyonda görev alarak müzakereleri kayda geçirmiş ve daha sonra sadrazama sunmuştur. Bkz. Mehmed Subhi, Tarih, İstanbul 1198, s. 198; Lockhart, a. g. e., s. 283

436 BOA. NHD. No: 3, s. 34-35, 38-39

437 BOA. C. HR. No: 8736; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 112

438 M. Subhi, a. g. e., vrk. 200/a; R. Şefak, a. g. e., s. 38. Osmanlı Devleti, Evail-i Şaban 1156'da ocak Ağası İbrahim Ağa'ya gönderdiği hükümle yeniçerilerin sefere hazırlıklı emrolunmuştur. Bkz. BOA. MHD. No: 150, s. 132

439 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 113; M. Aktepe, "İran'da Nadir Şah ve Beşinci Mezhep Meselesi," E. D. XXVI, (tarihsiz), s. 21. Hacı Han vasıtasıyla Nadir'e gönderilen

ricayı kaale almamış, Koca Han komutasındaki askerleri Basra'nın muhasarısına göndermiştir. Şuşter ve Dizfol valilerinin de hemen yardıma gitmelerini istemiştir. Şehrizor'un işgalinden sonra Kerkük'e gelen İran ordusu, şehir yakınında ordugâh kurmuştur. Bu sırada şeyhülislâmının İranlıların esir alınması veya öldürülmesinin sünnilerce mübah olduğuna dair fetva yayınlaması, Nadir'in Kerkük'ten Musul'a yönelmesine sebep olmuştur.[440] Musul valisi Hacı Hüseyin Paşa mukavemet edemeyince Musul ve Erbil işgal edilmiştir. Safevilerden Sam ve Safi Mirza'nın Şirvan'da isyan etmeleri Nadir'i zor durumda bırakmıştır. Musul muhasarasını kaldırıp Kerkük'e dönmek zorunda kalmıştır.[441]

Nadir Şah, Kerkük'te iken Bağdat'a gönderdiği elçi vasıtasıyla Ebu Hanife'nin mezarını ziyaret etmek istediğini bildirmiştir. Bu isteği kabul edilince Kazmin, Kerbela ve Necef'e giderek ziyaretlerini gerçekleştirmiştir. Yanında götürdüğü İran, Afgan, Belh ve Buhara ulemasıyla mezhep meselesini Osmanlı heyetiyle müzakere etmek istemişse de başarılı olamamıştır.[442] Nadir Şah, Ahmed Paşa ile yürüttüğü müzakereden bir netice almamış, üstelik içte isyanlarla karşılaşmıştır.[443] Bunun için içteki emniyeti sağladıktan sonra Hemedan'da ordugâh kurup Osmanlı Devleti ile savaşa girmeyi kararlaştırmıştır.[444]

Nadir Şah bir yandan Osmanlı ile savaşa hazırlanırken diğer yandan da içteki isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır.[445] Şirvan'da isyana kalkışan Sam Mirza, Şah Hüseyin'in oğlu olarak ortaya çıkmış, Nasrullah Mirza vasıtasıyla bu isyan bastırılarak Aksu Kalesi ele geçirilmişti. Sam Mirza firar edip Gürcistan'a kaçmış, daha sonra Gürcüler tarafından Nadir'e teslim edilmişti. [446]

---

name için bkz. BOA. NHD. No: 3, s. 34-35

440 BOA. C. AS. No: 13800; İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e IV, s. 303; Robert W. Olson, The Seige Mosul and Otoman-Persian Relations 1718-1743, Bloomington 1972, s. 151-152

441 BOA. MHD. No: 150, s. 105; BOA. Hatt-ı Humayun, No: 219; M. Aktepe, a. g. mak., s. 16; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 114; A. Ateş, a. g. tez, s. 128

442 BOA. MHM. d. No: 150, s. 132; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV, Ankara 1988, s. 301; V. Minorsky, a. g. e., s. 92-95; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 115

443 BOA. C. HR. No: 7360; M. Aktepe, "İran'da Nadir Şah ve Beşinci Mezhep Meselesi," s. 21. Kevkebi Esterabadi'ye göre Bağdat valisi Ahmed Paşa, müzakereler devam ettiği sırada Mehmed Ağa vasıtasıyla Nadir'e değerli hediyeler göndererek seraskerlik süresi tamamlanıncaya kadar kendisiyle savaşmamasını istemiştir. Bkz. M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 143

444 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 243; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 116; V. Minorsky, a. g. e., s. 95-96

445 V. Minorsky, a. g. e., s. 97

446 J. Hanway, a. g. e., s. 294; R. Şefak, a. g. e., s. 38; V. Minorsky, a. g. e., s. 97-98

Fars Eyaleti beylerbeyi Muhammed Taki Han'ın isyanı da tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Hüseyin Han'ın Fars Eyaleti'ne gönderilmesiyle isyan bastırılmıştır.[447] Taki Han yakalanıp Nadir'e teslim edilmiştir. Muhammed Hasan Han'ın Esterabad isyanı fazla büyümeden bastırılmıştır. Harezm isyanları ise Ali Kuli Han tarafından durdurulmuştur. Bu isyanlara ekonomik gerileme de eklenince Osmanlı Devleti ile savaşmak ciddi bir hal almaya başlamıştır.[448] İsyanlar önlenip emniyet sağlandıktan sonra dikkatler Osmanlıya çevrilmiştir. Nadir, 1744'te Kars'a gelerek şehri muhasara etmiş,[449] kışın şiddetli geçmesi ve yiyecek sıkıntısı çekilmesi üzerine muhasarayı kaldırıp Arpaçay taraflarında ordugâh kurmuştur.[450] Buradan Dağıstan'a giden Nadir, 1745'de Şeki'yi almış, savaştan sonra istirahat ettiği sırada hastalanmıştır.[451]

Yeğen Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Kars'a geldiği zaman başka bir ordu da Abdullah Paşa komutasında Diyarbakır ve Musul yoluyla yardıma gelmiştir.[452] Osmanlı ordusu 150.000 süvari ve 40.000 piyadeden oluşmuştur.[453] Osmanlı ordusunun kalabalık olduğu haberini alan Nadir Şah, Gökçe'den hareketle Kars'ta on yıl önce Köprülü Abdullah Paşa'yı yendiği yere gelmiştir.[454]

1745'te Yeğen Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun hamlesi ile başlayan Kars Savaşı, Nadir Şah'ın Osmanlı ordusunun sol cenahında

---

447 BOA. MHM. d. No: 150; s. 201; Marianna Araonova-K. Zarmairovna Ashrafian, Devlet-i Nadir Şah Afşar (terc. Hamid Âmini), Tehran (tarihsiz), s. 192

448 XVIII. asırdan itibaren gerileyen İran ticareti, 1743'lere gelindiğinde zor durumda kalmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin İran ile ticareti kısması açığı daha da büyüterek ipek ticaretini durma noktasına getirdi. İran, darboğazdan kurtulmak için İngiliz denizci John Elton ile anlaşarak ipeğin Rusya üzerinden satılması planını destekledi. Bkz. R. W. Olsun, a. g. e., s. 120

449 BOA. C. HR. No: 6060-II; Süleyman İzzi Efendi, Tarih, İstanbul 1199, s. 6; F. Bazin, a. g. e., s. 26; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 117

450 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 243-250; M. M. K. Esterabadi, a. g. e., s. 151; R. W. Olson, a. g. e., s. 12

451 BOA. MHM. d. No: 150, s. 201; Minorsky, a. g. e., s. 103; Lockhart, Nadir Şah, s. 310

452 Kars seraskeri Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümle durumun ciddiyeti bildirilmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 150, s. 423

453 Fahrettin Kırzıoğlu, "İran Hükümdarı Afşarlı Nadir Şah'ın Kars Kuşatması ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf'ın Risalesi," Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II, Ankara 1983, s. 20. Osmanlı ordusunun durumu için bkz. BOA. MHM. d. No: 150, s. 202

454 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 118; F. Kırzıoğlu, a. g. mak, s. 22

gördüğü zayıf noktaya saldırıp galip gelmesiyle neticelenmiştir.[455] Dört gün süren savaşın sonunda Yeğen Mehmed Paşa öldürülmüş, Osmanlı ordusu dağılmış, bütün zahire ve tophane İranlıların eline geçmiştir.[456] Osmanlı kaybının yaklaşık 20.000 civarında olduğu kaydedilmiştir. Nadir Şah, bu zafer üzerine Osmanlı Devletine yeni şartlar bildirerek barış anlaşması yapabileceğini bildirmiştir. Nadir'in ısrar ettiği konular arasında şia fırkası hakkındaki görüşten sarf-ı nazar edilmesi olmuştur.[457]

Kars Savaşı'ndan sonra Osmanlı ordusu ile Nasrullah Mirza arasında meydana gelen küçük çaplı çarpışmalarda İran tarafı yenilmiştir. Nadir Şah tekrar sahneye çıkarak Osmanlı Devletini sulh yapmaya zorlamıştır.[458] Hacı Ahmed Paşa ile yapılan müzakerede bir netice çıkmayınca, Nazif Efendi elçi olarak İran'a gönderilmiştir.[459] Nazif Mustafa Efendi, şahın otağına vardığı sırada gördüğü itibarı ve karşılanışı "İran Sefaretnamesi" isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.[460] İran'ın o sırada yaşadığı iç karışıklığı dikkate alan Nadir Şah, Osmanlı elçisinin beraberinde getirdiği padişahın mesajını memnuniyetle karşılamış,"ulu, aziz karındaşım" diyerek padişahtan saygıyla bahsetmiştir.[461] 1746'da İran heyeti ile yapılan beş günlük müzakereler sonunda İran-Osmanlı Anlaşması imzalanmıştır.[462]

---

455 F. Kırzıoğlu, a. g. e., s. 542-543; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 119-120; V. Minorsky, a. g. e., s. 101-103

456 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e IV, s. 305; J. Hanway, a. g. e., s. 303; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 259-263

457 P. Sykes, a. g. e., s. 388; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 639

458 BOA. MHM. d. No: 151, s. 353

459 S. İzzi Efendi, a. g. e., s. 45/a. İstanbul'dan Bağdat'a varıncaya kadar yol üzerindeki bütün idari görevlilere 1746'da ferman gönderilerek Mustafa Nazif Efendi'nin emniyetinin sağlanarak Bağdat'a ulaştırılması istenmiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 152, s. 143

460 Nazif Mustafa Efendi, İran Sefaretnamesi, İstanbul Millet Kütüphanesi, nr. 824, s. 11-12. Ayrıca bkz. Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1992, s. 85

461 N. Mustafa Efendi, a. g. e., s. 14-16

462 BOA. MHM. d. No: 152, s. 130; N. Mustafa Efendi, a. g. e., s. 32; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 264; V. Minorsky, a. g. e., s. 109-112; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 121-123; R. Şefak, a. g. e., s. 10. Nadir Şah, anlaşmayı imzaladıktan sonra padişaha yazdığı mektubu değerli hediyelerle birlikte Nazif Efendi aracılığıyla göndermiştir. Bkz. BOA. MHM. d. No: 3, s. 54-55. 1747'de iki taraf arasında yürülüğe giren anlaşmaya göre, İran hacılarının güvenliği sağlanmış, karşılıklı elçi gönderilmesi, esirlerin serbest bırakılması ve IV. Murad zamanındaki sınırın kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA. NHD. No: 3, s. 60-61; BOA. HAT. No: 220

9. Nadir Şah Döneminde İngilizlerin İran'daki Faaliyetleri (1739-1742)

İngiltere, Rusya üzerinden İran ile ticaret yapmak için girişimde bulunmuştu. Rusya bu teklife sıcak bakınca İngiliz tüccarların önü açılmıştır. İngiliz tüccar John Elton, 1738'de İran ve Rusya'ya gelmek için harekete geçmiştir. Daha önce Holstein başkanlığındaki İngiliz heyeti İran'a gelmişti. İngiliz tüccar ve sermayedar kesimi Orenburgların Rusya'ya yaptıkları askeri harekâtta görev almış, bu esnada adlarını bilmedikleri yerlere seyahat etmiş, Hive ve Buhara ile ticaret yapmak için araştırma yapmışlardır.[463]

1739'da Hive ve Buhara'ya giden Elton, Volga'yı geçeceği sırada İran'ın buraya saldıracağını duyunca ticaret için getirdiği malları Reşt'e getirmiştir. Burada dostane bir şekilde karışlanan Elton, buranın idarecisi Rıza Kuli Mirza'nın huzuruna çıkmış, ticaret yapabilmesi için bir fermanın yayınlaması karşılığında mallarını kendisine bağışlamıştır.[464] Nadir Şah, İran ticaretinin gelişmesine önem verdiğinden birçok ticari malın satışına izin veren fermanı göndermiştir. Elton, aldığı imtiyazdan övünç duyarak İngiltere'ye dönmüş, İngiltere'nin İran ile ticaret kapılarını açtığını söyleyerek büyük bir ilgi toplamıştır.[465]

Elton, Meşhed'in o gün için ticaret merkezi olduğunu biliyordu. Doğu Hind Şirketi için Basra Körfezinin uzak olduğunu, bunu telafi etmek için Hazar Denizi'nin uygun olduğunu söyleyerek burada çalışmak istiyordu. Meşhed'i Hive ve Buhara için bir ambar olarak görüyordu. Kazancının burada artacağını düşünerek idarecileri ikna etmeye çalışıyor, İran'ın içinde bulunduğu geri kalmışlığı zikrederek yeni açılacak bu ticari yolun İran için de faydalı olacağını söylüyordu. Elton, İran ile Hollanda arasındaki ticaretten faydalanan Ermenilerle temasa geçmek istiyordu. Çünkü Ermeniler, İran dilini bildikleri için ticareti kolay yapıyorlardı. Yabancı tüccarların bölgeye gelmesini de pek istemiyorlardı. Ermeni tüccarların İran ile yaptıkları ticarette ağır vergilere karşın, İngiliz tüccarlar ayrıcalıklı tutulmuştu.[466] Ermeniler Elton ile yapacakları ticarette İran'ın vergi indiriminden faydalanacek ve daha kazançlı çıkacaklardı. Bu zamana kadar İngiltere'nin hiçbir ticari eşyasının İran'ın kuzeyine ulaşmaması bir avantaj idi. Buraya alternatif olarak düşünülen Haleb yolu ise yılın yarısı kapalı idi.[467]

---

463 P. Sykes, a. g. e., s. 389

464 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 264-267; P. Sykes, a. g. e., s. 389-390

465 R. W. Olson, The Siege Mosul and Otoman-Persian Relations 1718-1743, Bloomington 1972, s. 119

466 R. W. Olson, a. g. e., s. 120

467 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 264-267; A. Ateş, a. g. tez, s. 129

Elton, 1742'de Rusya'dan ticaret izninin alınmasında önemli rol oynadığı gibi Kazan'da yapımına sebep olduğu ticari geminin denize indirilmesin sağladı. Elton, bu geminin yönetimini alarak beraberindeki heyet ile ticarete başladı. Ancak Reşt'e geldiğinde Rus konsolosuyla anlaşmazlığa düştü. Bunun üzerine İran'ın kendisine yaptığı teklifleri kabul ederek Nadir Şah'ın hizmetine girdi.[468]

İngiltere'nin 1739-1742 yılları arasında İran ticaretini kendi lehine çevirmek için giriştiği faaliyet ve gönderdiği görevliler, bölgede aynı çıkarlar peşinde olan Rus tüccarları rahatsız etmiştir. Elton'un teşebbüsleri bu endişeleri arttırmıştır. İngiltere, tedbiri elden bırakmayarak ve Jones Hanway'ı İran'a gönderip Rusya'nın muhtemel hareketini önlemeye çalışmıştır. Hanway, Hacı Tarhan'dan geçtiği sırada Rusların İngiliz tüccarların faaliyetlerini engellemeye çalıştığını görmüştür. Kazan'da yaıplan ticari gemilerin Hazar Denizi'nde yapılanlardan büyük olduğunu fark etmiştir.[469]

Hanway, 1743'te Elton ile yaptığı görüşmeden sonra kendisine ait malları Esterabad ve Meşhed'e götürmeye karar vermiştir. Bunun için Esterabad Körfezine gitmiş ve hiçbir olay ile karşılaşmadan buraya varmıştır. Fakat şehri terk edeceği sırada Muhammed Hüseyin Han Kaçar burayı feth edince malları talan edilmiştir. Türkmenler, Hanway'ın mallarını teslim etmedikleri gibi aynı zamanda tüccarları mağdur etmişlerdir. Muhammed Hüseyin Han, Hanway'ın içine düştüğü durumdan kurtulması için Esterabad'dan çıkmasına izin vermiştir.[470] Hanway, Esterabad'dan ayrıldıktan sonra uğradığı zararın karşılanması için Nadir Şah'ın yanına gitmiştir. Mazenderan'dan geçtikten sonra büyük sıkıntılara girmiş bir halde Lengereved'e varmıştır. 1743'teki bu hadisede mali sıkıntıya düşen Hanway, Lengereved'de Elton ile görüşüp yardımını almıştır. Onun yardımıyla Reşt'e giderek tekrar yeni bir ticari sefere hazırlanmıştır. Hemedan'daki saltanat ordugâhına ulaşmış, burada kendisine verilen fermanda malların iade edileceği ve kaybolan malların parasının verileceği belirtilmiştir. Fermanı aldıktan sonra ikinci defa Esterebad'a yolculuk eden Hanway, burada isyan edenlerin başına gelen korkunç muameleyi görmüştür.[471]

Rusya, Elton'un ticari amaçlı görünen ve İran'ı hedef alan faaliyetlerinden kuşkulanmaya başlamıştı. 1746'dan itibaren Hazar Denizi üzerinden

---

468 P. Sykes, a. g. e., s. 390

469 M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 267; Pio Carlo Terenzıo, Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan (terc. Abbas Azerin), Tehran 1363, s. 18

470 P. Sykes, a. g. e., s. 391

471 P. Sykes, a. g. e., s. 391

yaptığı ticareti yasaklamıştır. Rus kumpanyası Elton'a yüklü miktarda para verme karşılığında İran'ı terk etmesini istemişse de bir sonuç alınamamıştır. Elton, Rus hükümetine verdiği cevapta, 1745'de Nadir Şah'tan aldığı ferman gereği bu teklifi kabul etmeyeceğini ve İran'dan ayrılmayacağını söylemiştir.[472] Rus hükümeti 1747'de yayınladığı bildiride, Hazar Denizi üzerinden yapılan bütün İngiliz ticaretini yasakladığını ilan etmiştir. Bunun sebebini de Elton'un davranışlarına bağlamıştır. Bu hareket, İngilizlere ve onların menfaatlerine vurulan öldürücü bir darbe olmuştur. Bir yıl sonra Nadir Şah'ın katledilmesinden sonra Reşt'teki İngiltere ticari temsilcilerinin malları yağmalanmış ve malların karşılığı olan 80.000 lira telafi edilmemiştir.[473]

Reşt'teki İngiliz ticari temsilcilerinin gitmek zorunda kalmaları, İngiltere'nin ikinci kez İran ile Rusya üzerinden yapmayı planladığı ticareti sekteye uğratmıştır. Fakat İngiliz tüccarlar Hanway, Elton ve Vedruf'un cesur teşebbüsleri şöhretlerini arttırmıştır.[474]

Nadir Şah, gerek İngiliz tüccarların Hazar üzerinden İran ile ticaret yapmaya çalışmalarından ve gerekse Rusya'nın denizdeki üstünlüğü karşısında etkilenmiş, İran'ın denizlerde varlık gösterebilmesi için denizciliğe önem vermeye çalışmıştır. İran'ın denizlerdeki yetersizliğini ciddi bir şekilde idrak eden Nadir Şah, bu yönüyle mümtaz bir şahsiyet olmuştur. Nadir Şah, Türkmen akınlarını durdurmak için Hazar sahillerinde müstahkem garnizonlar yapmaya çalışmış, Dağıstan'daki Lezgilere karşı başarılı olmak için deniz kuvvetlerinin sol cenahtan yani Hazar'dan orduya iaşe taşıması için gayret etmiştir. Hanway bu hususta; "Nadir Şah'ın esas düşüncesi ve onu tahrik eden husus, deniz kuvvetlerinin tesisi ve Hazar denizi ticaretinin ele geçirilmesi idi" demiştir.[475]

Elton, Rusya'dan aldığı darbe üzerine ticari merkezini Lahican limanında tesis etmeye başlamıştır. İran ormanlarında kestirdiği kalasları limanlara taşımış, gemi yelkenlerini pamuktan dokutmuş ve halatları keten liflerinden yapmıştır. Elton, çalıştırdığı yerli halkı sürekli Rusya'ya karşı tahrik ederek kendisine bağlamış ve çoğunu ücretsiz çalıştırmıştır.[476] Gemi yapımında ise bir İngiliz marangoz, birkaç Rus ve Hindli ustadan istifade etmiştir. Yirmi üç kürekli olarak yapılan gemi suya indirilmiştir. Rusya, İran ve Elton'un denizcilik faaliyetlerini hasmane bir tavırla karşılamıştır. Bu

472 J. Malcolm, a. g. e., s. 374
473 P. Sykes, a. g. e., s. 391
474 P. Sykes, a. g. e., s. 391
475 P. Sykes, a. g. e., s. 391-392
476 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 642

yüzden Elton'un bütün adamlarını öldürtmüştür. Elton ise 1751'de çıkan isyanda öldürülmesine kadar durmamıştır. Onun öldürülmesiyle birlikte yaptığı bütün ticari faaliyetler sonuçsuz kalmıştır.[477]

10. Nadir Şah'ın Denizcilik Faaliyetleri

Nadir Şah, İran'da denizcilik faaliyetini başlatan hükümdarların içerisinde önemli yer tutmuştur. Bundan önceki dönemlerde deniz gücü veyahut donanmadan faydalanma düşüncesi pek olmamıştır.[478] Güneydeki Basra Körfezi ve kuzeydeki Hazar Denizi üzerinde askeri ve ticari amaçlı donanma inşası, Nadir Şah'ın Dağıstan seferi sırasında çekilen sıkıntıdan sonra düşünülmeye başlanmıştır. Basra Körfezi, daha çok Portekiz, Hollanda ve İngiltere'nin donanmalarının bulunduğu bir mekân olmuştur.[479] Şah Abbas, burada bulunan Portekiz, Hollanda ve İngiliz gemilerini ele geçirip denizciliği ilerletmeye çalışmıştır. Nadir Şah, askeri ve ticari açıdan donanma ihtiyacını görerek bu sahada kalıcı faaliyetlere girişmiştir. Basra Körfezi ve Hazar Denizi'nde donanma için harekete geçmiştir.[480] Basra Körfezi'nde yaptırdığı ve Portekizliler ile Hindlilerin idare ettiği yirmi gemiyi denize indirerek donanmayı güçlendirmiştir.[481] Kıyılarda yaptırdığı iskeleler ile taşımacılığı kolaylaştırmıştır. Ancak Nadir'in öldürülmesiyle bütün bu faaliyetler durmuş ve denizcilik gerilemeye başlamıştır. Yalnızca Buşir'deki bir gemi geride kalmış ve limandaki atölye tamirhane olarak devam etmiştir.[482]

Nadir, Basra Körfezi'nde donanma oluşturmak için "Derya Beyi-Deryasalar" ünvanıyla Latif Han'ı görevlendirmiştir. Latif Han burada önemli problemlerle karşılaşmıştır. Zira İngiltere'nin Doğu Hind Kumpanyası ve Hollanda Kumpanyası, İran'ın burada gemi inşa etmesini istememişlerdir. Ayrıca kiralama ve satın almaya da yanaşmamışlardır. İran donanmasının güçlenerek Osmanlı Devleti ile yaptıkları ticareti olumsuz etkilemesini düşünmüşlerdir.[483]

---

477 P. Sykes, a. g. e., s. 393

478 İran'da Nadir Şah dönemine kadar olan sürede denizciliğe pek önem verilmemiştir. Denizcilik faaliyetlerinin azlığı ticareti olumsuz etkilemiş ve deniz ticareti yabancılar eliyle yapılmıştır. Hehamenşiler (Ahameniler), deniz ticaretinde Fenikelileri kullanmışlardır. Denizlerdeki eksiklik Firdevsi'nin Şehnamesine de yansımıştır. Bkz. P. Hurne, a. g. e., s. 102-103

479 R. Şefak, a. g. e., s. 38

480 P. Hurne, a. g. e., s. 104

481 F. Bazin, a. g. e., s. 43

482 P. Hurne, a. g. e., s. 103

483 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 124

Muhammed Taki Han Şirazi, 1735'te Fars beylerbeyi tayin edilince gemi inşası için Benderabbas'a gelerek iki şirket ile müzakerelere başlamıştır. Görüşmede gemi yapımına yardımcı oldukları takdirde İran'ın himayelerinden faydalanacaklarını söylemiştir. Şirketlerin temsilcileri bu teklife yanaşmadıkları gibi gemileri kiraya da vermemişlerdir. Hindistan'dan İran için gemi satınalabileceklerini söylemişlerdir. Ancak teklif ettikleri fiyatlar çok pahalı olmuştur. Latif Han, işin zorluğunu görünce gerek şirketlerden ve gerekse Araplardan gemi satınalarak donanmayı oluşturmaya çalışmıştır. Doğu Hind Kumpanyasından iki adet gemi satın alındıktan sonra İmam Musakkat'ın verdiği gemilerle sayı çoğalmaya başlamıştır.[484]

Doğu Hind temsilcisi Chamberun'un 1745'te Londra'ya yazdığı raporda, Basra Körfezi'ndeki İran donanmasının güçlendiği söylenmiştir. Nadir Şah, donanmanın güçlenmesi için bir tersane yapımını düşündüğünden 1746'da Benderabbas'da şirket temsilcilerine ferman göndererek tersane ve gemi yapımı malzemeleri için yardımcı olmalarını istemiştir.[485] Bunun için Mazenderan'da kesilen ağaç malzemeleri Buşir'e nakledilmiş, anck mesafenin uzunluğu ağaç kütüklerinin kullanımını zorlaştırmıştır. Getirilen malzemeler gemilerin tamirinde kullanılabilmiştir.[486]

Gemilerde kullanılacak topların temin edilmesi için Benderabbas'ta top döküm atölyesi kurulmuştur. 1741'de dökülen toplar gemilere yerleştirilmiş, topları kullanacak ve gemilerin diğer işlerini yapacak olan insanlar İngiliz, Hollandalı, İranlı ve Araplardan oluşturulmuştur Yalnız bu insanların işten fazla anlamadıkları ve çeşitli aksaklıklara sebep oldukları görülmüştür. Benderabbas limanları tersane ve donanma faaliyetleri sonucu İran'ın deniz üssü haline gelmiştir. Buşir'de daha önce Portekizliler tarafından yapılan kaleler kullanılmaya başlanmıştır. Benderabbas, bu dönemde "Bender-i Nadiri" ismiyle de anılmıştır.[487]

Basra Körfezi'nde oluşturulan donanmanın ilk tecrübesi 1735'te Latif Han komutasında Osmanlı donanmasına karşı yaşanmıştır. Basra valisinin iki gemiyle İran donanmasına saldırısı başarılı olamamıştır. 1736'da Latif Han komutasındaki İran donanması Bahreyn taraflarında sefere çıkmış ve adayı fethetmiştir. 1737'de Umman sahillerine saldıran Latif Han, hem buradaki korsanları etkisiz hale getirmiş ve hem de burayı itaate almıştır. 1738'de İmam Musakkat'a karşı yapılan deniz savaşları başarıyla sonuçlanmıştır. 1742'de Muhammed Taki Han ve Kleb Ali Han komutasındaki do-

484 R. Şefak, a. g. e., s. 39
485 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 125
486 R. Şefak, a. g. e., s. 39
487 Tecelli Bahş, a. g. e., s. 129; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 126

nanma Musakkat üzerine gönderilmiş, Muhammed Taki Han sefer öncesi olumsuz davranışları yüzünden görevden alınmıştır.[488] Latif Han'ın ölümüyle Nadir tarafından affedilerek Fars beylerbeyliğine tayin edilmiştir.[489]

Batılı seyyahlar Nadir Şah'ın ölümünden yıllar sonra Buşir'e gittiklerinde o dönemden kalmış gemilerin varlığından bahsetmişlerdir. Niebur, Nadir'den ondört yıl sonra Buşir'e gittiğini ve gemilerin hala suda beklediklerini söylemiştir. Harford Jones ise Nadir'den otuzyedi yıl sonra 1784'te Buşir'e gittiğinde üç geminin sahilde beklediğini ve birisinin sağlam bir şekilde durduğunu söylemiştir.[490]

Hazar Denizi'nde gemi yapımı çalışmaları bu dönemde başlatılmıştır.[491] Nadir Şah, Dağıstan seferi sırasında buradaki eksikliği görmüş, yapılacak gemilerle Hacı Tarhan ile İran arasındaki ticareti arttırmayı planlamıştır. Hazır kıyılarındaki donanma sayesinde Asya seferlerinin kolaylaşacağını düşünmüş, bunun için İngiliz tüccar John Elton'u gemi yapımıyla görevlendirmiştir.[492] John Elton işe koyularak Gilan'da gemi yapımına başlamıştır. Gilan ormanlarında kesilen ağaçları kullanan Elton, geminin yapımını tamamladıktan sonra İran bayrağını çekip denize indirmiştir. Bu sayede İran ticaretinin gelişeceği ve askeri seferlerde kolaylık sağlayacağı hesaplanmıştır. Fakat Nadir'in ömrü kifayet etmemiştir.[493]

11. Nadir Şah'ın Öldürülmesi (1747)

Nadir Şah ile ilgili bilgi veren tarihçilerin bir kısmı, onun kırkbeş yaşından sonra değiştiğini ve yumuşak kalpli olduğunu, savaşlarda esir alınan insanların kendi ülkelerine geri gitmelerinde serbest bıraktığını söylemişlerdir. Diğer bir kısım tarihçi ise Nadir'in çevresine karşı çok acımazsız olduğunu, şakayı bile kaldıramayacak bir kişiliğe sahip olduğunu iddia etmişlerdir.[494] Nadir Şah, gençliğinin tamamını savaş alanında geçirmiş, önemli zaferler kazanmış ve efsanevi Hindistan hazinelerine sahip olmuştur. Paha biçilmez Hind hazinelerinin kişiliğini etkilediği ve onları koruma psikolojisine girdiğini söylemek mümkündür. Hindistan seferi sırasında mide ağrısı çekmesi, belki de hazinelerin ihtişamında dolayı olmuştur. Bu

488 R. Şefak, a. g. e., s. 40; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 127-129
489 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 130
490 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 131
491 Nadir Şah, Hazar Denizi'nde gemiciliği geliştirmek için üç tane tersane inşa ettirmiştir. Bkz. F. Bazin, a. g. e., s. 43
492 R. Şefak, a. g. e., s. 40
493 V. Minorsky, a. g. e., s. 87-91
494 J. Malcolm, a. g. e., s. 375

sefer sırasında Alevi Han isimli Hindli doktordan tedavi olmuş ve sefer sonrası onu İran'a getirmiştir.[495]

Alevi Han'ın kendi ülkesine dönmesi, Nadir'in halet-i ruhiyyesini olumsuz etkilemiş, Dağıstan seferi ve akabinde alınan başarısızlık, eski Nadir'in yerine sert ve merhametsiz birisini getirmiştir.[496] Doktorların yaptıkları tedavilerden olumlu netice alınmayınca Fransız keşiş Frere Bazin doktor olarak görevlendirilmiş, 1746'dan Nadir'in ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.[497]

Nadir Şah, Meşhed'e dönüp iç isyanlar ile uğraşınca tekrar ruhen bunalıma girmiştir. Dağıstan seferi sırasında suikasta uğraması, suikastten sorumlu tuttuğu şehzade Rıza Kuli Mirza'nın gözlerine mil çektirmesi ve sonrasında pişman olması ruh halini iyice bozmuştur. Bütün sıkıntılara rağmen fütuhatlardan geri kalmamış, İran'ın sınırlarını genişletmeye devam etmiştir.[498] Osmanlı Devleti ile yaptığı Kars Savaşı'nı kazanmış ve İran'ı tatmin eden bir anlaşma imzalamıştır. Bu Anlaşmadan sonra Osmanlı sarayından kendisine elçi gönderilmiş, o da Mustafa Han'ı değerli hediyelerle birlikte İstanbul'a göndermiştir.[499]

Nadir Şah, saltanatın son yıllarındaki uygulamalarıyla halkın tepkisine sebep olmuş, etrafına korku ve dehşet saçmaya başlamıştır. Halk, ülkenin her tarafında hoşnutsuzluğunu isyanlarla göstermeye başlamıştır.[500] İsyanları bastırmak için Ali Kuli Han'ı görevlendiren Nadir Şah, isyanları bastı-

---

495 V. Minorsky, a. g. e., s. 112-114; R. Şefak, a. g. e., s. 40-41; P. Sykes, a. g. e., s. 394. Bazin, 1746 yılına gelindiğinde şahın durumunu anlatırken şunları söylemektedir; "Bu tarihlerde savaşların verdiği yorgunluk ile şahın sağlığı bozuldu. İngiltere'nin ticari şirket temsilcisi Pierson, Avrupa'dan yeni doktorlar getirebileceğini telkin ediyordu. O Dönemde ben İsfahan'da idim ve tabibliğin usullerini geliştiriyordum. Geleneksel tedavileri biliyordum. Hastalar elimde şifa bulmaya başladı. Ayrıca Hıristiyanlık için çalışıyordum. Pierson, bana at ve müstahdem verebileceğini söyledi… Şah'ın hastalığının teşhisini yaptım ve ilaçlarını tespit ettim. İlaçları hazırlamak için süre istedim. Bir ay süre vermedi. Bir vezir beni yanına götürdü. Beni iyi karşıladı. Bir hizmetli tahsis edeceğini söyleyerek kendi sarayına yakın olmamı istedi. Hazırladığım ilaçtan birazını şahın yanında yemem istendi. Ancak ben hasta olmadığımı ve ilacın beni etkilemeyeceğini söyledim. Şah, ilacı içtikten sonra bana güvenmeye ve 18.000 Frank bahşiş vermeye başladı." Bkz. F. Bazin, a. g. e., s. 29-32

496 G. M. Muktedir, a. g. e., s. 132

497 F. Bazin, a. g. e., s. 28

498 V. Minorsky, a. g. e., s. 114-115; J. R. Perry, a. g. e., s. 3-4; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 133-134

499 BOA. C. HR. No: 6307; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 268; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 135

500 R. Şefak, a. g. e., s. 40-41; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 640

ramadığı gibi yeğeninin Sistan'da isyancılara katılmasını ve kendisini şah ilan etmesini engelleyememiştir. Ali Kuli Han (Nadir'in yeğeni)'ın bu hareketi ülkedeki kargaşayı daha da arttırmıştır. Nadir Şah, hem bu isyanı bastırmak ve hem de Habuşan'da at sürülerini yağmalayan Kuçan kürtlerini cezalandırmak için Meşhed'den ayrılmıştır.[501] Ayrılmadan önce oğulları ve torunu Şahruh Mirza'yı hazinelerle birlikte Kelat'a göndermiştir.[502] 1747'de Kuçan kürtleri üzerine sefer yaptığı sırada ordudaki Abdali ve Özbek ileri gelenleri kızılbaş reislerin idamını teklif etmişlerdir.[503] Bunun yayılmasıyla ordu içerisindeki kızılbaş askerler nefretle bakmaya başlamış ve öldürülmesi için harekete geçmişlerdir.[504] Nitekim bir gece Muhammed Salah Han ve Muhammed Kuli Han Afşar isimli iki kişi, Nadir'in çadırının bulunduğu yere girerek onu katletmişlerdir.[505]

Nadir Şah, vücut yapısı olarak cüsseli ve gösterişli, ses olarak kalın bir sese sahip olmuştur.[506] Korkusuz, cesaretli ve yetenekli bir komutan olarak doğduğu söylenmiştir. Savaşçılığı ile şöhret bulmuştur. Hayret verici bir hafızaya sahip olup savaş tekniğindeki başarısını da buna borçlu olmuştur.[507]

---

501 Faruk Sümer, "Afşarlar," Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi S. 41, İstanbul 1986, s. 128; M. Han Esterabadi, a. g. e., s. 268-274

502 Kelat için bkz. Muhammed Rıza Hüsrevi, Kelat-ı Nadiri, Tehran 1370

503 S. İzzi, a. g. e., vrk. 135/a

504 F. Sümer, a. g. mak, s. 128; P. Hurne, a. g. e., s. 104; John R. Pery, Kerim Han Zend (terc. Ali Muhammed Saki), Tehran 1365, s. 19; Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası," Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII/2, Aralık 2006, s. 55

505 J. Hanway, a. g. e., s. 316; R. Şefak, a. g. e., s. 10; J. Malcolm, a. g. e., s. 376; G. M. Muktedir, a. g. e., s. 136-143. Nadir Şah'ın katledilmesiyle ilgili bilgi veren Bazin, "…Ordu içerisinde iki önemli isyancı vardı. Biri, şahın akrabası ve muhafızların komutanı Muhammed Kuli Han, diğeri de şahın hareminin muhafızı Salah Han idi. Nadir Şah, Afganlılardan oluşan 4.000 kişilik orduyu isyancıların üzerine gönderdi. Kızılbaşların bir kısmı tutuklandı. Şah'ın isyancılar üzerine yapacağı hareket duyulunca ikisi bir araya gelerek birbirlerinden ayrılmayacaklarına yemin ettiler. Bunun üzerine ikisinin birbiriyle olan ilişkisi kesilerek etkisiz olmaları sağlandı. İkisinin evine baskın yapılacaktı. Bunu duyan iki asi komutan, Nadir'in çadırına girerek öldürdüler. Kesik başı Herat'ta bulunan Ali Kuli Han'a gönderildi." Bkz. F. Bazin, a. g. e., s. 37-38

506 Nadir Şah'ın öldürülmeden önceki halini özel doktoru Bazin anlatmıştır. Ona göre, sakalına yeni beyazlık düşmüş, biraz uzun boyu endamı ile uyumlu idi. Yüzü buğday renkli, yuvarlak ile uzun arasında bir şekle sahipti. Burnu kartalın gagasına benzerdi. Bkz. F. Bazin, a. g. e., s. 40. Nadir Şah'ın fiziki yapısı için bkz. Abdullah Efendi, a. g. e., vrk. 18/b

507 Sırrı Efendi, Makale-i Vak'a-yı Muhasara-yı Kars fi 1157, Esad Efendi Ktp. nr. 2417; J. Fraser, a. g. e., s. 227-229

Ömrünün ilk yıllarındaki ruh hali ve bağışlayan sıfatları, Abraham Gerf'in deyimiyle Dehli hazinelerini ele geçirmesinden sonra değişmiş ve hasis bir kişiliğe bürünmüştür. İlk yıllarda giriştiği askeri harekâtlarda daha mutedil davranırken, daha sonraki savaşlarda tarzı değişerek kan dökme ve şedit davranmaya doğru gitmiştir.[508] Lezgiler üzerine yapılan seferdeki başarısızlık ve oğlunun gözlerine mil çektirmesi, Mirza Mehdi Han'ın deyimiyle onu tehlikeli bir ifratın içine atmış, şiilere sert davranmaya ve ağır vergiler yüklemeye başlamıştır. İslâm birliğinin sağlanması için şii akideyi ilgaya çalışması da bir netice vermemiştir. Uykuda iken gördüğü bir rüya üzerine yeni bir mezhebi takip etmeye başladığı, Tevrat ve İncil'i tercümeye teşebbüs ettiği rivayet edilmiştir.[509]

Nadir Şah'ın adaletsizlikleri şiddetle cezalandırma yoluna gittiği ancak bunun için yeterli bilgiye sahip olmadığı, bu yüzden istikrar ve ilerlemeyi yakalayamadığı iddia edilmiştir. Hindistan seferi ve kazanılan zaferin ardından İran halkının üç yıllık vergiyi bağışladığını söylemesi bu sebeple olmuş, ülkenin mali durumu anlaşıldıktan sonra vergilerin tekrar alınacağı söylenmiş, bu da halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur.[510] Hanway, memurların halk tarafından zalim olarak görüldüğü ve bunların şehirlere alınmaması için müstahkem yerlerin yapıldığını söylemiştir. Hindistan'dan getirilen hazinelerin yerinde kullanılması halinde saltanatının daha uzun ömürlü olacağı ancak bunu hiçbir zaman yapmadığı kaydedilmiştir.[511] Mortimer Durand, Nadir Şah'ın Asya'nın en büyük fatihlerinden olduğunu, fütuhat olarak Napolyon'a benzediğini söylemiştir. Nadir'in Hindistan seferi,

---

508 Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakkime Türklerin Soy Kütüğü (yay. M. Ergin), İstanbul 1974, s. 50; R. Şefak, a. g. e., s. 41

509 F. Sümer, a. g. mak, s. 128; BOA. NMH. d. No: 8, s. 30-32. Nadir'in İncil'i tercüme ettirdiğini söyleyen Hanway, Hind hükümdarı Ekber Şah'ın da aynı şeyi yaptırdığından bahsetmiştir. Bkz. J. Hanway, Zendegi-i Nadir Şah (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1336, s. 264. Nadir Şah'ın bu teşebbüs ile Hıristiyanları Rum ve Ermeni kiliselerinden koparmaya çalıştığı iddia edilmiştir. Bkz. H. Sultanzade, a. g. e., s. 242; A. Dokavaester, Tarih-i Nadir Şah (terc. Muhammed Bakır Emirhani), Tehran (tarihsiz), s. 170

510 J. Malcolm, a. g. e., s. 377-379. Nadir Şah, Hindistan'da ele geçirdiği hazineleri halkın istifadesine sunmamaktan doğan tepkiyi azaltmak için üç yıllık vergiyi almayacağını söylemişti. Ancak 1743'te Dağıstan Seferi sırasında bu karardan vazgeçerek vergileri toptan almıştır. Halk, toplu ödemeden dolayı sıkıntı içerisine girmiş ve ödemeyenler zindana atılmıştır. Bununla kalınmayarak 1744'te alınan yeni bir kararla vergi miktarı arttırılmıştır. Mesela, Hoy Nahiyesi daha önce 3.000 tümen vergi verirken bundan sonra 100.000 tümen vergi vermekle mükellef olmuştur. Bkz. N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 640-641

511 Tamburi Arutin, Tahmasb Kuli Han'ın Tevarihi (tash. E. Uras), Ankara 1942, s. 17; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 637

Buhara ve Hive'nin alınmasından hemen sonra ölmesi halinde İran'da milli bir kahraman olurdu demiştir.[512]

Nadir Şah'ın oturduğu taht, silahların içinde olup en önemli arkadaşları kendi askerleri olmuştur. Soğuk, sıcak, açlık ve tehlikeler onun cesaret kaynağı sayılmıştır. Bir sınırdan diğerine gitme onun için kolay bir iş olarak görülmüş, savaşlarda bazen en öndeki savaşçı bazen de en arkadaki asker olmuştur.[513]

Nadir Şah döneminde, tarh edilen ağır vergiler ve çıkan isyanlar yanında bazı yeni girişimler de yapılmıştır. Murgab Nehri üzerinde "Sultan Barajı"nın yapılması, göçebe boyların iskâna tabi tutulması, Buşir'de top döküm atölyesinin kurulması bu yenilikler arasında sayılmıştır. Mazenderan'da top mermisi atölyesi açılarak mermi yapımına başlanmıştır. Bu işlerde reaya çoğu kez angarya çalıştırıldığı için gerideki ziraat işleri aksamış ve zor durumlar yaşanmıştır.[514]

Nadir Şah, merkeziyetçi bir siyaset izleyerek ruhani ulemanın ellerindeki vakıf malları devlet bünyesine almıştır. Aynı şekilde geniş arazi sahiplerinin güçleri azaltılmaya çalışılınca tepkiler artmaya başlamıştır. 1740'tan itibaren isyanlar artınca Türkmen, Özbek ve Afgan unsurlara önem verilmeye başlanmıştır. Devlet merkezini İsfahan'dan Meşhed'e taşımasının altında bu sebepler yatmıştır.[515]

---

512 William Irvine, Later Mughols, Lahor (tarihsiz), s. 350; P. Sykes, a. g. e., s. 395-396

513 F. Bazin, a. g. e., s. 41

514 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 642

515 Muhammed Emin Gülistane, a. g. e., s. 130; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 643

III- BÖLÜM

ZEND HÂKİMİYETİ DÖNEMİ

A- NADİR ŞAH'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA İRAN'IN DURUMU

Nadir Şah döneminde çeşitli etnik yapılara mensup savaşçılardan oluşturulan İran ordusu, 1747'den sonra dağılmaya başlamıştır. Disiplini bozulan kuvvetler farklı saflara bölünerek etrafa zarar vermeye başlamıştır.[1] Afgan ve Özbek kuvvetlerin komutanı Ahmed Şah Dürrani (Abdali) dışındaki bütün ordu komutanları isyancılar ile birlikte hareket edip taşrada iç karışıklıklara sebep olmuştur.[2] Abdali kuvvetleri Ahmed Şah Abdali'nin, Bahtiyari boyu ise Ali Merdan Han'ın etrafında toplanmıştır. Zend kuvvetleri ise Zağros eteklerinde beklemeye koyulmuştur.[3] Nadir'in ölümüyle etrafa dağılan kızılbaş reislerinin kendi aleyhinde karar aldıklarını öğrenen Ahmed Han Dürrani, yanındaki 10.000 kişilik asker ile harekete geçerek Nadir'in intikamını almaya çalışmıştır. Ancak bu hareketinde başarılı olamamış, Kandehar'a çekilerek kendi saltanatını kurmaya çalışmıştır.[4]

---

1 Frere Bazin, Nameha-yı Tabib-i Nadir Şah (terc. Ali Asgar Hariri), Gilan 1345 s. 46; Percy Sykes, Sefername (terc. H. Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 15; Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası," Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII/ 2, Aralık 2006, s. 55

2 Percy Sykes, Tarih-i İran (terc. Muhammed Taki Fahrdai Gilani), Tehran 1330, s. 397

3 John Perry, Kerim Han Zend (terc. Ali Muhammed Saki), Tehran 1365, s. 24

4 Muhammed Hicazi, Hülasa-i Tarih-i İran ta İnkıraz-ı Kacariye, Tehran 1335, s. 199

Nadir Şah'ın Dehli'de ele geçirdiği bir kısım hazineleri Kandehar'a taşıyan kafileyi vurmuş ve ganimetleri ele geçirmiştir.[5] Bu hazine arasında bulunan ve bugün İngiltere'nin saltanat tacı içerisinde bulunan "Kûh-u Nur" isimli elmas da bulunmuştur. Ahmed Şah Abdali, hazineden kazandığı paralarla kendi ordusuna çekidüzen vermiştir. Bundan sonra bütün Afganistan'ı itaate aldıktan sonra Herat, Meşhed ve Keşmir'i ele geçirmiştir.[6] Nadir Şah'ın diğer Afganlı komutanı olan Azad Han, Afgan da isyana kalkışmış ve Urumiye Kalesi'nde hüküm süren İbrahim Şah'ı yenmiştir. Arkasından Gürcistan'a saldırmış, Gürcistan ile yaptığı anlaşma ile Irs Nehri iki ülke arasında sınır kabul edilmiştir.[7]

Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinden sonraki karışıklık sırasında yeğeni Ali Kuli Mirza, "Adil Şah" (1747-1748) ismiyle tahta oturmuştur.[8] Adil Şah'ın yaptığı ilk icraatlardan biri Nadir Şah'ı öldürenlerin kendisini de öldürecekleri endişesiyle kendi uhdesine almak olmuştur. Sykes, buna sebep olarak Nadir'in kendi tebasına zulmettiğini ve yeğeninin bunu izale etmeye çalıştığını iddia etmiştir.[9] Adil Şah'ın tahtta kaldığı bir yıllık süre içerisinde halkın Nadir'e karşı olan tepkisinden istifade etmiştir.[10] Daha sonra kendi kuvvetlerini Nadir Şah'ın yaşadığı kaleye gönderen Adil Şah, Afşar hanedanının bazı fertlerini katletmiş ve hazinelere el koymuştur.[11] Bu katliamdan Rıza Kuli Mirza'nın ondört yaşındaki oğlu Şahruh Mirza kurtulmuştur. 1748'de Gürgan'daki Kaçar garnizonlarına düzenlenen saldırı

---

5 John Malcolm, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362, s. 380-386

6 Ahmed Şah Dürrani (Abdali), Hindistan'a defalarca sefer düzenlemiş, Pencab ve Sind bölgesini ele geçirmiştir. Dehli'de bir süre saltanat tahtını elinde bulundurmuş ve 1761'de Marataları yenmiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 398

7 J. R. Perry, a. g. e., s. 5; Abbas İkbal Aştiyani-Bakır Akıli, Tarih-i İran pes ez İslâm, Tehran 1378, s. 635

8 Paul Hurn, Tarih-i İran der Devre-i İslâmi (terc. Rızazade Şefak), Tehran 1339, s. 104; Rızazade Şefak, Nadir Şah, Tehran 1339, s. 5; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, Tarih-i İran ez Devran-ı Bastan ta Payan-ı Südde-i Hijdehum (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1346, s. 647; Abdurrahman Ateş, a. g. m., s. 55; Bazin, Ali Kuli Mirza'nın tahta oturmasıyla ilgili olarak şunları kaydetmiştir; "Devlet büyükleri ve komutanlar toplanarak Nadir'in yerine kimi tayin edeceklerini müzakere ettiler. Çoğunluk Nadir'in yeğeni Ali Kuli Han'ın lehinde görüş bildirdi…" Bkz. F. Bazin, a. g. e., s. 50

9 P. Sykes, a. g. e., s. 395-396. Şehzade Ali Kuli Mirza, Nadir Şah hayatta iken isyana kalkışmış ve Sistan'da bağımsızlığını ilan etmişti. Bkz. Muhammed Sadık Musevi Nami İsfahani, Tarih-i Git-i Guşa (tash. Said Nefisi), Tehran 1366, s. 8

10 M. S. M. Nami İsfahani, a. g. e., s. 6

11 F. Bazin, a. g. e., s. 52; Ebul Hasan b. Muhammed Emin Gülistane, Mücmilü't-tevarih (tash. Muhammed Taki Müderris Razevi), Tehran 1344, s. 219; M. S. Nami İsfahani, a. g. e., s. 9

ile Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han esir alınmış ve hadım edilmiştir.[12] Ancak Adil Şah'ın saltanatı uzun sürmeyip kardeşi İbrahim Mirza tarafından 1748'de tahttan indirildikten sonra gözlerine mil çekilmiştir.[13] İbrahim, Tebriz valisi Emir Aslan Han'ın yardımıyla tahta geçmişse de fazla kalamamıştır. 1748'de kendi askerleri tarafından esir alınarak öldürülmüştür.[14] Daha önce gözlerine mil çektirilen Adil Şah da aynı tarihte katledilmiştir.[15]

Nadir sonrası meydana gelen iç karışıklıktan sivrilen Şahruh Mirza, 1748'de saltanat tahtına oturmuştur. Şahruh, Nadir Şah'dan geriye kalan tek yetenekli torunu olarak 1749'da İran'ın tamamına hâkim olmayı başarmıştır.[16] Ancak kendisine rakip olarak ortaya çıkan Meşhed ulemasından Mirza Seyyid Muhammed Müçtehid, Şah Sultan Hüseyin'in kız kardeşiyle evli olmasını bir fırsat olarak kullanmaya, Şahruh Mirza'nın Nadir Şah'ın siyasetini takip ederek şiayı ortadan kaldırmak istediğini yaymaya çalışmıştır.[17] Söylentilerle etrafındaki kuvvetleri arttırdıktan sonra Şahruh'u mağlup edip gözlerine mil çektirmiştir.[18] İbrahim Mirza, olaylar üzerine 1749'da Tebriz'de bağımsızlığını ilan edip "II. Süleyman" ünvanıyla tahta oturmuştur.[19] Şahruh'un en ünlü komutanı Yusuf Ali, bu iç mücadele sırasında gözden kaybolmuş, onun esir düşmesinden sonra ortaya çıkmıştır. İbrahim Mirza, tahta oturduktan sonra ulemadan Seyyid Muhammed Müçtehid ve iki oğlunu öldürmüştür.[20] Zindandan çıkarttığı Şahruh'u tekrar saltanata oturtan Yusuf Ali, kendisi de naib olarak görev yapmıştır. Ancak Araplardan oluşan birliklerin komutanı Mir Alem Han ile kürtlerin komutanı Cafer Han, Şahruh'u tahttan indirip zindana atmışlardır. Bu iki aşiret reisi daha sonra birbirlerine düşmüş ve Mir Alem Han, Cafer Han'ı mağlup ederek gözlerine mil çektirmiştir.[21]

---

12 P. Hurne, a. g. e., s. 104; Ali Asgar Şemim, İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tehran 1379, s. 25; Cafer Mehdi Niya, Heft bar İşgal-ı İran der Kurn 23, Tehran 1377, s. 68

13 J. R. Perry, a. g. e., s. 6-7; R. Şefak, a. g. e., s. 5

14 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 647; F. Bazin, a. g. e., s. 58

15 Yılmaz Karadeniz, İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925), İstanbul 2006, s. 54-55

16 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 28; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 647; F. Bazin, a. g. e., s. 52

17 F. Bazin, a. g. e., s. 63

18 M. N. İsfahani, a. g. e., s. 9

19 J. R. Perry, a. g. e., s. 9; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 647

20 Abdurrezak Dınbıli, Mu'asır-ı Sultaniye (tash. Gulam Hüseyin Sadri Afşar), Tehran 1351, s. 13; P. Hurne, a. g. e., s. 105; Seyid Taki Nasır, İran der Berhured-i ba İsti'margiran, Tehran 1363, s. 167

21 P. Sykes, a. g. e., s. 398-399

Nadir'in komutanı Ahmed Şah Dürrani 1749'da Horasan'dan hareketle Sistan'a ve oradan Herat'a ulaşmıştır.[22] Nadir Şah'ın ölmeden önce Kabil, Lahor ve Pencab hazinelerini teslim almak için gönderdiği Tökel Han, Nadir'in ölümünden sonra Kandehar'a gitmiştir.[23] Ahmed Şah Dürrani, yukarıda izah edildiği gibi bu hazineleri ele geçirerek kendi askerleri arasında dağıtmıştır. Saltanat tahtında oturan Şahruh'un Yusuf Ali komutasında gönderdiği kuvvetler Afgan kuvvetlerle yaptıkları savaşı kaybetmiştir. Ahmed Şah Abdali, Herat'ı aldıktan sonra Meşhed'e yönelmiştir.[24] Mir Alem Han'ın karşı çıkışı mağlubiyetle sonuçlandıktan sonra ölümüne sebep olmuş ve Meşhed şehri Ahmed Şah'ın eline geçmiştir. Afganlı komutan kendine has bir siyaset izleyerek Sistan ve Herat'ı doğrudan kendi ülkesine dahil etmiştir.[25] Horasan'ı iki eyalete ayırmış, daha sonra Afganistan'ın nüfuzunu kabul etmek şartıyla Şahruh'un yönetimine vermiştir. Burada izlenen siyasetle Sebzevar-Meşhed-Tahran'dan geçen ipek ticaretini kontrol etmek istemiştir.[26]

Zend hâkimiyeti öncesinde önemli siyasi bir unsur olarak ortaya çıkan boyların başında Kaçarlar gelmiştir. Nadir Şah tahta oturmadan önce Kaçar reislerinden Feth Ali Han'ı katletmiş, oğlu Muhammed Hasan Han ise korkuyla Yemut Türkmenleri arasına kaçarak hayatını kurtarmıştı. Türkmenlerin yardımını sağlayan Muhammed Hasan Han, bir müddet sonra Esterabad'ı kendi tasarrufunda tutmuştur. Bu sırada Esterabad'da bulunan İngiliz tüccar Hanway'ın mallarına el koymuştur. Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'daki duruma hâkim olacak gücü olmamıştır. O da taht mücadelesinin içine dâhil olarak Ahmed Şah Dürrani'den Hazar'ı almıştır. Bu davranışıyla İran tahtına oturmaya niyetli olduğunu göstermiştir.[27]

Nadir Şah'ın diğer komutanlarından Azad Han Afgan ise Azerbaycan'ı ele geçirmiş, Gürci şehzade ile bir anlaşma imzalayarak Irs Nehri'nin İran ile Gürcistan arasında sınır olmasını sağlamıştır.[28] Merkezde ise Bahtiyari

---

22 Uzunçarşılı, Ahmed Şah Dürrani'nin Abdali kabilesine mensup olduğunu ve Nadir Şah döneminde Mazenderan valisi tayin edildiğini söylemiştir. Kabil, Gazne ve Peşaver'in şair halkı tarafından Afgan hükümdarlığına getirildiğini iddia etmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/II, Ankara 1988, s. 135

23 J. R. Perry, a. g. e., s. 9

24 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 287; Muhammed Hicazi, Hülasa-i Tarih-i İran ta İnkıraz-ı Kacariye, Tehran 1335, s. 199; P. Hurne, a. g. e., s. 105

25 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 648

26 P. Sykes, Sefername, s. 139, 275

27 John Malcolm, Tarih-i İran (terc. Mirza İsmail Hayret), Tehran 1362, s. 383

28 P. Sykes, Sefername, s. 334; Muhammed Hicazi, Hülasa-i Tarih-i İran ta İnkıraz-ı Kacariye, Tehran 1335, s. 199. Ayrıca bkz. Hasan Hubnazar, Canşinan-ı Kerim Han

ileri gelenlerinden Ali Merdan Han, saltanat iddiasıyla ortaya çıkarak Safevilerden İsmail isimli sahte bir şehzadeyi yanına aldıktan sonra İsfahan'ı ele geçirerek tahta oturmuştur.[29]

1- Kerim Han Zend'in Menşei ve Tarih Sahnesine Çıkışı

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan iç karışıklıktan istifade eden dördüncü kişi Kerim Han Zend olmuştur. Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Kerim Han Zend, Nadir Şah'ın yanında savaş tekniğini öğrenirken ailesi ile birlikte yıllarca Horasan'ın kuzeyi ve Deregez topraklarında kalmıştır.[30] Zendliler Lur kabilesine mensup olup Molayer'de ikamet etmişlerdir.[31] Kerim Han Zend'in kürt olduğu yolundaki iddialara kaynaklarımızda rastlanılmamıştır.[32] Luristan ile kürt nüfusun yaşadığı bölge arasında bir farklılık olmakla birlikte kültür, dil, gelenek ve yaşantıda bazı etkilenmeler olmuştur. Lur bölgesi için genellikle "Lur-u Fil" tabiri kullanılmıştır. İngilizlerin her dönemde yaptığı etnik yapı ile oynama siyaseti burada tekrarlanmış, İngiliz tarihçiler Zend boyunu kürt olarak göstermeye çalışmışlardır.[33] Lur boyuna mensup "Lek" grubu Luristan'ın kuzeyine göç etmiş, Safevi döneminde Lur ve Lek isimleri birarada kullanılmıştır. Nikitine, Zend boyunu ve dolayısıyla Lurluları kürt göstermeye çalışmıştır.[34]

Zend boyu reislerinden İnak ve Budak Han isimli kardeşler söz sahibi idareciler olarak görev yapmışlardır. İnak Han'ın oğullarından Kerim ve Sadık Han, İran'ın Afgan istilasına uğradığı sırada Osmanlı kuvvetleriyle savaşmıştı.[35] Nadir Şah döneminde ise Horasan'ın Ebyurd bölgesine iskan ettirilerek Türkmenlerle birlikte yaşamaları sağlanmıştı. Kerim Han

---

Zend, Şiraz 1354; Muhammed Hicazi, Mihen-i Mâ, Tehran 1338

29 P. Sykes, a. g. e., s. 399-401; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 648

30 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 462; Gulam Rıza Verheram, Tarih-i Siyasi ve İçtimai-i İran der Asr-ı Zend, Tehran 1385. Ayrıca bkz. Ebul Hasan b. İbrahim Kazvini, Fevaid-i Safeviye (tash. Meryem Mir Ahmedi), Tehran 1367

31 Muhammed Sadık Musevi Nami İsfahani, Tarih-i Git-i Guşa (tash. Said Nefisi), Tehran 1366, s. 4-5; J. R. Perry, a. g. e., s. 24; M. Hicazi, a. g. e., s. 199; P. Sykes, a. g. e., s. 400

32 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kerim Han Zend'i kürt aşiretine mensup bir kişi olarak gösterirken, hangi kaynağa dayandığını belirtmemiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/II, Ankara 1988, s. 132

33 J. R. Perry, a. g. e., s. 25

34 Bkz. Basil Nikitine, İrani ki Men Şinahtem (terc. Ferevşi), Tehran 1329; Şerafeddin Bidlisi, Şerefname (tash. Muhammed Abbasi), Tehran 1343, s. 53

35 M. Hicazi, a. g. e., s. 199

ve kardeşlerinin Molayer'e dönme girişimi Nadir Şah'ın komutanı Kerim Tuşmal'ın mukavemeti ile engellenmiştir. Kerim Han Zend, daha sonra kardeşi Sadık'ın yardımıyla Molayer'e dönüp Zend boyunun başına geçmiş, buradan Kirman'ın güneyindeki Lur bölgesinde Nadir'e tabi olarak askerlik hizmeti yapmıştır.[36] Bu dönemde sıkıntıya girdiği ve paraya ihtiyaç duyduğundan at eyeri çaldığı rivayet edilmiştir. Bu hareketlere tevessül etmesinden dolayı makbul bir asker olmadığı söylenmiştir.[37]

Zend boyu, Mehdi Ali Han zamanında yol kesici ve gaspçı olarak anılmıştır. Afgan istilası sırasında ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da meydana gelen iç karışıklıktan iyi istifade etmişlerdir. Osmanlı kuvvetleri bu dönemde Kirmanşah'a girince Mehdi Ali Han idaresindeki Zend kuvvetleri karşılık vermiştir. Nadir Şah'ın öldürüldüğü tarihte Deregez'deki Zend nüfusu 40.000 aile civarında olmuştur.[38]

Kerim Han Zend, başlangıçta siyasi çekişmelere girmek istememiştir. Ancak İbrahim Mirza'nın hükümdarlığını ilan ettiği döneminde Nadir'in yeğeni Ali Mirza isyan edince, durum kendi lehine değişmiştir. Kerim Han Zend davet edilerek, isyancı üzerine gönderilmiştir. İsyanı bastırınca taltif edilerek "Han" ünvanı verilmiştir.[39] İbrahim Mirza, bu şekilde onların himayesini kazanmak istemiştir.[40] Ali Merdan Han ile birlik olup Ebul Feth Han'ı İsfahan'da sıkıştırmıştır. Ebul Feth Han, 1749'da meydana gelen olayda teslim olmaktan başka çare bulamamış,[41] rakiplerine boyun eğerek III. İsmail'i şahlığa, Ali Merdan Han'ı naibliğe ve Kerim Han Zend'i ise ordu komutanlığına getirmiştir.[42] Bu üç kişi, Şah III. İsmail'in şahlığını koruya-

---

36 N. İsfahani, a. g. e., s. 6. Jean-Paul Roux'un Türkçe'ye tercüme edilen "Türklerin Tarihi" isimli eserde, Lur boyuna mensup bir komutan olarak kaydedilen Kerim Han Zend'in Afganistan Devletini kurduğu ve 1779'a kadar İngiliz hâkimiyetinde kaldığı iddia edilmiştir. Aynı eserin başka bir yerinde Kerim Han Zend, Nadir Şah'ın oğlu olarak verilmiştir. Bu şekildeki çelişkili bilgilerin verilmesi adı geçen tarihçinin Türk Tarihini yazmadaki kabiliyetini tartışma konusu yapmaktadır. Bkz. Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi (terc. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan), İstanbul 2007, s. 416-417

37 P. Sykes, a. g. e., s. 400-401; N. İsfahani, a. g. e., s. 5

38 J. R. Perry, a. g. e., s. 25; G. R. Verheram, a. g. e., s. 39

39 N. İsfahani, a. g. e., s. 7; J. R. Perry, a. g. e., s. 27

40 Reşidüddin Fazlullah, Camiü't-tevarih I (tash. Behmen Kerimi), Tehran 1338, s. 17

41 Ebul Feth Han, başlangıçta yani İbrahim Mirza'nın hükümdarlığını ilan ettiği dönemde İsfahan beylerbeyliğine tayin edilmiş, daha sonra Şahruh tarafından Irak'a komutan olarak gönderilmiştir. Bkz. M. E. Gülistane, a. g. e., s. 170; N. İsfahani, a. g. e., s. 12

42 P. Sykes, Sefername, s. 94-96; M. Hicazi, a. g. e., s. 200

caklarına ve birbirilerinin aleyhinde çalışmayacaklarına dair yemin etmiştir.[43] Anlaşmaya göre Ali Merdan Han şahın naibliğine, Kerim Han Zend ordu komutanlığına, Ebul Feth Han ise İsfahan valiliğine geçmiştir.[44]

Kerim Han Zend'in ilk mücadelesi Mihr Ali Han Tekelu ile olmuştur. Tekelu boyu, kızılbaşların içerisindeki Şah İsmail taraftarlarından bir boy olarak yer almıştır. Hamza Mirza komutasında üzerlerine gönderilen kuvvetler galip gelerek güçleri kırılmıştır.[45] Bu arada Ali Merdan Han anlaşmayı bozarak Kerim Han'ın gıyabında Ebul Feth Han'ı öldürmüş, o dönemde Culfa'da yaşayan Hıristiyanlara eziyet etmeye başlamıştır.[46] Kerim Han, Ali Merdan Han'ın hareketlerine sessiz kalmayarak bütün kontrolü eline almaya çalışmıştır.[47] Kürt isyanını bastırdıktan sonra İsfahan'a dönüp şehri ele geçirmiştir. Ali Merdan Han, Bahtiyarilerin yanına kaçmak zorunda kalmış, bundan sonra ikisi arasındaki ihtilaflar kin ve nefrete dönüşmüştür. Kerim Han Zend, Bahtiyarilerin yenilgisiyle bütün güney İran'ın idaresini ele geçirmiştir.[48]

2- İran Tahtı Üzerine Zend-Afgan-Kaçar Mücadelesi

İran, Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesiyle birlikte iç karışıklığa sürüklenmiş, meydana gelen otorite boşluğunu doldurmaya çalışan boylar kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Nadir Şah'tan sonra gerideki varislerinden hiçbirisi otoriteyi sağlayacak güçte olmamış, tahta geçecek en güçlü şehzade olarak bilinen Rıza Kuli Mirza ise Nadir'in emriyle gözlerine mil çekilmişti. Rıza Kuli Mirza'nın oğlu Şahruh en güçlü aday olarak görülmüştü. Horasan bölgesi hiç direnmeden Şahruh'un denetimine geçmişti. Ancak Şahruh'un dışında tahtı ele geçirmeye çalışan üç kişi daha mücadele etmekteydi. Bunlar Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han Kaçar ve Azad Han Afgan idi. Bu üç kişi İran tahtını Afşarlardan devralmak için kanlı savaşlara girişti.[49]

---

43 N. İsfahani, a. g. e., s. 15-17; Abbas İkbal Aştiyani-Bakır Akıli, Tarih-i İran pes ez İslâm, Tehran 1378, s. 636. Bazı kaynaklarda Kerim Han Zend'in daha küçük yaşta olan İsmail'i İsfahan ile Şiraz arasındaki bir kalede kontrol altında tuttuğu bilgisine rastlanmaktadır. Bkz. M. E. Gülistane, a. g. e., s. 145

44 Hüseyin Sultanzade, Tarih-i Medaris-i İran¸Tehran 1364, s. 242

45 J. R. Perry, a. g. e., s. 27. Bkz. Perviz Recebi, Kerim Han Zend ve Zaman-ı O, Tehran 1352

46 M. Hicazi, a. g. e., s. 200; J. R. Perry, a. g. e., s. 37

47 J. Malcolm, a, g. e, s. 383-386; A. Ateş, a. g. e., s. 58

48 P. Sykes, a. g. e., s. 402; Perviz Recebi, a. g. e., s. 12 vd.

49 N. İsfahani, a. g. e., s. 8-11; Percy Sykes, Sefername (Deh Hezar Mil der İran) (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 334; J. R. Perry, a. g. e., s. 37

Kerim Han Zend, Ali Merdan Han'ı mağlup ettikten sonra İran saltanatı için Muhammed Hasan Han'ın üzerine yürüdü. Gilan'ı aldıktan sonra Esterabad Kalesini muhasaraya başladı.[50] Bu teşebbüsünde Şeyh Ali Han Zend'in yardımlarını gördü. Ancak muhasara sırasında Şeyh Ali Han kaçtı. Kerim Han Zend ise III. Şah İsmail'in Muhammed Hasan Han ile birlikte hareket ettiğini görünce oradan ayrılıp Tahran'a geldi.[51] Ali Merdan Han, tek başına muvaffak olamayacağını anladığından Azad Han Afgan ile güçlerini birleştirmişti. Kerim Han Zend, güç birliğinin tahta ulaşma ihtimalini gözardı etmeyerek faaliyetlerini hızlandırmaya başladı.[52]

Kerim Han Zend, Azad Han Afgan'ı ince bir siyasetle etkisiz hale getirdikten sonra Kirmanşah'a gidip buradaki Ali Merdan Han'ı yenilgiye uğrattı.[53] Arkasından Azad Han Afgan üzerine yürüdü. Azad Han, başarılı olamayacağını anlayınca Kerim Han'dan af diledi. Kerim Han, Azad Han'ın samimiyetine güvenmediğinden üzerine yürüdü. Kerim Han yapılan savaşı kaybettikten sonra Fars'a kaçınca, annesi Afgan kuvvetlerine esir düştü.[54] Azad Han Afgan, yanına aldığı esirlerle birlikte İsfahan'a döndükten sonra Luristan bölgesinde Zendliler ile yaptığı ikinci savaşta tekrar galip geldi. 1750'de Ali Merdan Han ile yaptığı savaşı kazanıp rakibini savaş alanında öldürdü.[55]

Kerim Han, bu dönemde bütün hızıyla devam eden Kaçar-Afgan savaşlarından istifade ederek çekildiği yerde birliklerini derleyip toparlayarak savaşa hazırladı. Kerim Han'ın Muhammed Hüseyin Han Kaçar'ın üzerine yürüyeceği beklenirken, o beklentilerin tersine Azad Han üzerine yürüdü. Kazvin'de mevzilenen ve etrafını müstahkem hale getiren Azad Han, Zend saldırısını geri püskürttü. Kerim Han Zend, 1751'de İsfahan'a geri çekilerek hem yenilgiyi unutturmaya ve hem de kuvvetlerini toparlamaya çalıştı.[56] Kerim Han bu tarihte yani 1751'de İran tahtına oturdu.[57] Afgan yenilgisiyle bozulan itibarını kazanmak için Karun ve Bahtiyari se-

---

50 M. Hicazi, a. g. e., s. 200; P. Hurne, a. g. e., s. 106

51 N. İsfahani, a. g. e., s. 15; J. R. Perry, a. g. e., s. 28

52 P. Sykes, Sefername, s. 321-324, 347; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 638

53 N. İsfahani, a. g. e., s. 17-18; F. Bazin, a. g. e., s. 66-67

54 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 188; M. Hicazi, a. g. e., s. 200; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 648; J. R. Perry, a. g. e., s. 72-75; G. R. Verheram, a. g. e., s. 45

55 J. Malcolm, a. g. e., s. 387-389; M. E. Gülistane, a. g. e., s. 272; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 638-639

56 Ebul Hasan Gaffari Kaşani, Gülşen-i Murad (tash. Gulam Rıza Tabatabai Mecid), Tehran 1369, s. 22-55

57 BOA. NMH. d. No: 7, s. 196-198

ferini düzenledi.[58] 1753'de yapılan savaşta tekrar Afganlılara yenildi. Bu yenilgiyle bütün İran Afgan takibine uğrayarak Şiraz ve İsfahan'a kadar bu takibat devam etti. Kerim Han Zend, pay-ı tahtını tehlikede görüp Buşir'e giderek buradaki aşiret reisi Rüstem Sultan'ı kendi yanına çekti.[59] Afgan kuvvetleri 1754'te harekete geçerek dağlık olan Kutul Kumarec Geçidi'ne kadar Kerim Han'ı takip etti. Rüstem Sultan müttefik olarak Afganlıları ağır bir yenilgiye uğtatı.[60] Ancak bir kısmı kaçarak canlarını kurtarırken Azad Han ise Azerbaycan'a kaçtı. Kerim Han, Afgan galibiyetinden sonra Şiraz'a geri döndü.[61]

Kerim Han Zend, Şeyh Ali Han'ı İsfahan'da Muhammed Hasan Han Kaçar ile savaşmaya gönderdi. Ancak Şeyh Ali Han savaşta yenilince Kerim Han kendisi İsfahan'a giderek Kaçarlarla savaştı. 1756'deki bu savaşı kaybedince tekrar Fars'a kaçtı.[62] Muhammed Hasan Han, İsfahan'a girdikten sonra Kerim Han'ı Fars'ta takibe başladı. Zend kuvvetlerini takip ederken Azad Han'ın Azerbaycan'dan harekete geçtiğini duyup Gilan'a dönmek zorunda kaldı.[63] Bundan istifade eden Şeyh Ali Han tekrar İsfahan'ı aldı.[64] 1757'de Kaçar kuvvetleriyle savaşan Azad Han'ın yenilmesi itibarını kaybettirdiği gibi Kaçarlar için önemli bir fırsat oldu. Azerbaycan'a askeri harekât düzenleyerek eyaletin önemli merkezlerini ele geçirdiler.[65] Böylece Azad Han Afgan'ın ismi saltanat iddiacıları arasından silinmiş oldu. Kerim Han'a teslim olan bu Afganlı komutana iyi davranılarak hayatı bağışlandı.[66]

İran tahtı için mücadele eden Ali Merdan Han ile Azad Han Afgan'ın etkisiz hale getirilmesinden sonra geriye iki aday kalmıştı. Birincisi Hazar kıyılarından İsfahan'a kadar olan yerlere hâkim olan Muhammed Hasan Han, ikincisi ise Fars bölgesi ile İran'ın batısında etkili olan Kerim Han Zend idi.[67] Muhammed Hasan Han Kaçar, 1757'de Şiraz'a sefer yaparak şehri muhasaraya başladı. Şiraz halkının sert direnişi ve Şeyh Ali Han'ın gayretleri şehri düşmekten kurtardı. Muhammed Hasan Han İsfahan'a dön-

---

58 J. R. Perry, a. g. e., s. 41-42. İstanbul'dan Kerim Han Zend'e yazılan mektupta tahta oturmasından dolayı tebrik edilmiştir. Bkz. BOA. NMH. d. No: 9, s. 75

59 Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 60; N. İsfahani, a. g. e., s. 18

60 J. R. Perry, a. g. e., s. 85-88; G. R. Verheram, a. g. e., s. 48

61 N. İsfahani, a. g. e., s. 25; P. Sykes, a. g. e., s, 401-402

62 M. Hicazi, a. g. e., s. 201; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 639

63 J. R. Perry, a. g. e., s. 72-75

64 Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 68; J. R. Perry, a. g. e., s. 88-90; M. S. N. İsfahani, a. g. e., s. 25

65 P. Hurne, a. g. e., s. 106; M. Hicazi, a. g. e., s. 201

66 P.Sykes, a. g. e., s. 402; J. R. Perry, a. g. e., s. 96-97

67 S. M. N. İsfahani, a. g. e., s. 25-31; A. Ateş, a. g. mak, s. 58

mek zorunda kaldı. Ancak Kaçar kuvvetlerinin İsfahan halkına kötü davranmaları burada kalmayı imkânsız hale getirdi.[68] Kaçar reisi Mazenderan'a gitmek zorunda kaldı. İsfahan'ın Kaçar kuvvetlerince boşaltıldığını haber alan Kerim Han Zend, Fars idaresini kardeşi Sadık Han'a bırakarak İsfahan'a girdi. Buradan Tahran'a gelerek Şeyh Ali Han'ı Mazenderan üzerine gönderdi.[69] Şeyh Ali Han, Mazenderan önlerine geldiği vakit, Kaçarların Aşağı ve Yukarı Baş kolları arasındaki ihtilaftan faydalanma yoluna gitti. Aşağı Baş Kaçarları ile mücadele halindeki Yukarı Baş reisi Hüseyin Han'ın yardımını aldı.[70] Ancak Eşref yakınında yaptığı savaştan bir netice alamadı. Buradan Esterabad'a yönelince Muhammed Hasan Han buraya döndü. Afganlıların Zend askerleri yanında savaşması üzerine savaşı kaybedeceğini analayan Muhammed Hasan Han, Mazenderan tarafına kaçarken atının tökezlenmesi sonucu yere düştü. Bunu gören Yukarı Baş reisi Hüseyin Han'ın kardeşi tarafından 1757'de öldürüldü.[71] Kaçar reisinin kafası kesilerek Şeyh Ali Han'a verildi. O da Tahran'daki Kerim Han'a gönderdi. Bu vahşeti gören Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han, korkudan kaçarak sahrada hareket halindeki Yemut Türkmenlerinin arasına katıldı.[72] Kerim Han Zend, daha sonra merhameti elden bırakmayarak onu kendi sarayına getirtti.[73]

1758'de Azerbaycan'da başarılı savaşlar yapan diğer Kaçar reisi Muhammed Hüseyin Han, kendisini tahtın varisi olarak görüp güneye hareket etti. Kerim Han Zend, Kaçarlara karşı başarılı olamayacağını anladığı için Şiraz'da askeri levazım ve mühimmat depolayarak savunmaya çekildi. Köylerdeki azık ve levazımatı boşaltarak merkeze taşıdı. Böylece Kaçarların yollarda erzak bulmasını önledi.[74] Kaçar ordusu içerisindeki komutanlara rüşvet vererek onları etkisiz hale getirdi. Muhammed Hüseyin Han bu ihanetler karşısında başarılı olamayarak geri çekildi. Şeyh Ali Han komutasındaki Zend ordusu Kaçarlara önemli bir darbe vurdu.[75]

---

68 J. R. Perry, a. g. e., s. 102

69 M. S. N. İsfahani, a. g. e., s. 31-40; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 639

70 G. R. Verheram, a. g. e., s. 49

71 Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 107; M. S. N. İsfahani, a. g. e., s. 69- 88; M. Hicazi, a. g. e., s. 201; P. Hurne, a. g. e., s. 107; J. R. Perry, a. g. e., s. 111

72 M. S. N. İsfahani, a. g. e., s. 84-88. Ağa Muhammed Han, daha sonra Kerim Han tarafından af edilerek saraya getirilmiştir. Burada Kerim Han'ın şefkatine mazhar olan Ağa Muhammed Han, kendisine danışılacak kadar sevilmiştir. Bkz. Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 111

73 P. Hurne, a. g. e., s. 107. Ayrıca bkz. Fazilet Eşami, Tarih-i Zendiye der Kurn-u Dovvum ve Sevvum Hicri, Şiraz 1367

74 J. R. Perry, a. g. e., s. 112-115; M. Hicazi, a. g. e., s. 202

75 P.Sykes, a. g. e., s. 402-404

Muhammed Hüseyin Han, Aşağı ve Yukarı Baş Kaçarları arasındaki çekişme ve nefretten güç kaybederek iyice etkisiz olmaya başladı. 1758'de Yukarı Başlar ile yapılan savaşta katledildi.[76] Muhammed Hüseyin Han'ın öldürülmesi, mücadelede Kerim Han'ı yalnız bırakmıştı. Kerim Han, rakipleriyle yaptığı savaşlarda yenildiği halde yalnız kalmış ve İran tahtına oturmuştu.[77]

Kerim Han Zend'in İran tahtına oturduğu tarih sarih olmamakla birlikte, 1750 veya 1751'de oturduğuna dair bilgi verilmiştir.[78] Bu tarihler başlangıç kabul edildiği takdirde yaklaşık yirmi dokuz yıl saltanat sürmüştür. Bu süre içerisinde saltanata hiçbir rakip çıkmamıştır. Tahtta oturduğu süre içerisinde şah ünvanını kullanmamış, "vekil" ve "naibüssaltana" unvanlarını kullanmıştır. Başkent olarak Şiraz şehrini seçmiş ve burada çok güzel bir imaret inşa etmiştir. Sykes, Kerim Han'ın bu şehirde çok anıldığını söylemiştir.[79] Zend döneminde halkın asayiş içinde mutlu yaşadığını söyleyen Sykes, hükümdarın sürekli halk ile temas halinde olduğunu, hiçbir zaman makamını öne çıkarmadığını ve debdebeden kaçındığını kaydetmiştir.[80]

3- Zeki Han Zend'in İsyanı ve Kirman'ın Alınması

Kerim Han Zend, İran'ın güney ve orta bölgelerinde hâkimiyet kurmuşsa da kuzeyde bunu tam manasıyla gerçekleştirememiştir. 1761'de Azerbaycan taraflarını Feth Ali Han'dan alarak Şirvan, Derbend ve Irak'taki

---

76 J. Malcolm, a, g. e, s. 390-392; Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 108 vd.

77 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 639. Ayrıca bkz. Rıza Narvend, Gurub-u Hanedan-ı Zend, Tehran 1354

78 Abdulkerim Ali Rıza Şirazi, Tarih-i Zendiye (tash. Ernest Beer- terc. Gulam Rıza Verheram), Tehran 1365, s. 9; P.Sykes, a. g. e., s. 404

79 J. Malcolm, a, g. e, s. 393-405; P. Hurne, a. g. e., s. 108; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 649

80 Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 112; P. Sykes, a. g. e., s. 404. Kerim Han Zend, göçebe Lur boyundan geldiği için özellikle göçebe unsurları kullanmıştır. Ticaretin gelişmesi için Ermeni tüccarlara imtiyazlar vermesi, daha sonra bu imtiyazların aleyhte kullanılmasına sebep olmuştur. Çini ve cam üretimine önem vererek atölyelerin açılmasını sağladı. Nadir Şah'ın Hindistan'dan getirdiği usta ve sanatkârları Şiraz'a yerleştirdi. Su kalları yaptırarak ziraatın gelişmesine çalıştı. Şiraz'da çok sayıda mescid ve Pazar yeri inşa etti. Göçebelerin eğitimine önem verdi. Sadi ve Hafız'ın Şiraz'daki mezarlarını tamir ettirdi. Bkz. N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 649. Ayrıca bkz. William Franklin, Sefername-i (terc. Muhsin Cavidan), Tehran 1358

Erdebil'e kadar gitmiştir.[81] Irak'taki ordunun başına gönderilen Zeki Han'ın beklenmedik isyanı, fetihi akamete uğratmıştır. Kerim Han Zend'in Azerbaycan'dan Irak'a doğru hareket ettiğini duyan Zeki Han, İsfahan'dan Şuşter taraflarına çekilmiştir.[82]

Şuşter'de bulunan Beni Ka'b kabilesi her ne kadar isyancıyı aralarına almak istememişlerse de muvaffak olamamışlardır. Kerim Han Zend, Şuşter'e Nazar Ali Han idaresinde ordu sevkederek teslim olmasını sağlamış, isyandan sonra komutanı gözden çıkararak ikinci bir hadise ile karşılaşmanın önüne geçmiştir. Bu sırada diğer önemli komutanlardan olan Şeyh Ali Han Zend'in, zımmetine para aldığı söylentileri çıkmıştır. İsfahani'ye göre, Şeyh Ali Han'ın bu teşebbüste dahli olmadığı halde bunu gurur meselesi yaptığı ve hükümdara açıklamadığını söylemiştir.[83] Kerim Han Zend, olayı bütünüyle soruşturmadan hüküm vermiş ve gözlerine mil çektirmiştir.[84]

Kerim Han Zend, Zeki Han gailesini bertaraf ettikten sonra Kirman'daki durum ile ilgilenmeye başlamıştır. Kirman, Zend hâkimiyetine kadar Afşarlardan Şahruh'un elinde kalmıştır. 1758'de buranın hâkimiyete alınması için görevlendirilen Murad Han, Behabad'da yapılan savaşı kazanıp Şahruh'u katletmiştir. Savaştan sonra geri gelmeyerek şehrin idaresini yürütmeye başlamıştır. 1763'te Bahtiyari boyu itaate alındığı sırada Kirman'ın idaresi Taki Dürrani'nin eline geçmiştir.[85]

Kerim Han Zend, Kirman'daki hâkimiyeti tekrar tesis etmek için İsfahan'dan Muhammed Emin Gerusi'yi ve Emir Gune Afşar'ı Kirman'a göndermiştir. Kendisi Bahtiyari gailesi ile uğraştığından sefere katılmamış ve gönderilen iki komutan yolda ihtilafa düşmüştür.[86] İhtilafın halledilmesinden sonra Taki Dürrani ile yapılan savaşta isyancı kaçarak kendi köyüne çekilmiştir. Şehir idaresine tayin edilen Muhammed Emin'in adil davranmaması halkın tekrar Taki Dürrani'yi istemesine sebep olmuştur. Taki Dürrani, silahlı adamlarıyla bir gece baskını düzenleyerek şehri ele geçirmiş, Muhammed Emin firar etmek zorunda kalmıştır.[87]

---

81 Hasan Hüseyni Fesai, Tarih-i Farsname-i Nasıri I, Tehran 1362, s. 214

82 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 330

83 N. İsfahani, a. g. e., s. 109

84 G. R. Verheram, a. g. e., s. 54

85 N. İsfahani, a. g. e., s. 117. Taki Dürrani, Kirman'da sıradan bir kişi iken bir av esnasında getirdiklerinin kendisinden alınması üzerine Dürran köyüne gitmiştir. Burada silahlandıktan sonra yanına birkaç adam toplayıp şehir merkezine gelmiş ve gece baskını ile Murad Han'ı öldürmüştür. Bu hadiseden sonra şehir idaresini elinde tutmuştur. Bkz. N. İsfahani, a. g. e., s. 118

86 N. İsfahani, a. g. e., s. 136

87 G. R. Verheram, a. g. e., s. 55

Kirman'daki karışıklığın halledilmesi için Yezd valisi emrine ordu verilmiştir. Ancak bu sefer sonuç vermeyince Ali Han Şahsun bölgeye gönderilmiş, 1765'teki mücadelede bu da yenilince bu defa Nazar Ali Han Zend görevlendirilmiştir.[88] Taki Dürrani'yi sıkıştırmak için Kirman muhasara edilmiş, muhasara sırasında yiyecek sıkıntısı çeken halkın merkez ordusuna yardım etmesiyle şehir ele geçirilmiştir.[89]

4- Mir Mühenna İsyanı

Basra Körfezi'ndeki Rig Adası, Nadir öldürüldüğü sırada Mir Nasır tarafından idare edilmekteydi. Nasır, Bahreyn'in 1753'te fethi sırasında Buşir valisine yardım etmişti. Bahreyn fethedildikten sonra oğlu Hüseyin buranın idaresine tayin edilmişti. Ancak daha sonra Rig Adası'nın büyük bir kısmı elden çıkmıştı.[90] Bu tarihlerde bölgede faaliyet gösteren Hollanda Doğu Hind Kumpanyası temsilcisi 1753'te zor duruma düşmüştü.[91] Hollanda şirketi badireyi atlattıktan sonra Rig Adası'nı ticari üs haline getirmeye çalışmıştı. Hollandalı tüccarlar Basra Körfezi'ndeki Rig Adası ile birlikte stratejik önemi büyük olan Harg Adası'nı 1753'te ele geçirdi. Hollandalılar Kniphausen şirketine bağlı askerler ile burada faaliyet gösterdikleri sırada Mühenna ile iyi ilişkiler içerisine girdiler. Hollandalıların etkisi azalmaya başlayınca 1765'te harekete geçen Mir Mühenna, Harg Adası'nı ele geçirdi.[92]

Mir Mühenna'nın İngilizler ile mücadelesi ise Harg Adası'nı ele geçirmesinden önce 1755'te başlamıştı. Hatta Rig Adası'ndaki İngiliz Doğu Hind Kumpanyasının tesislerini yok etmeye çalışmıştır.[93] İngilizler bunun üze-

---

88 N. İsfahani, a. g. e., s. 150

89 G. R. Verheram, a. g. e., s. 56

90 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 330

91 Laurance Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safeviye (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1344, s. 417; J. R. Perry, a. g. e., s. 226. Hollanda askerleri 1602'de Basra Körfezi'ndeki Rig Adası'nda Doğu Hind Kumpanyasını kurup Hürmüz sularında görülmeye başlamışlardır. Kumpanya, 1623'te faaliyetlerini Basra Körfezi limanlarına yaymaya başlayınca burada faaliyet gösteren İngilizlerin Doğu Hind Kumpanyasına rakip oldular. Hollanda şirketi 1645'te Kaşem, Hürmüz ve körfezin diğer adalarını ele geçirdi. Benderabbas, İsfahan ve Şiraz'da temsilcilikler açtı. Bkz. S. Şuster, İran-ı Safevi ez Didgah-ı Sefernameha-yı Avrupaiyan (terc. Gulam Rıza Verheram), Tehran 1364, s. 106-108; Gulam Rıza Verheram, "Kumpani-i Hollandi-yi Hind-i Şarki der İran," Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat-ı Danişgah-ı Firdevsi-i Meşhed, Şumare 1 ve 2 (Meşhed 1365), s. 79-102

92 G. R. Verheram, a. g. e., s. 63

93 N. İsfahani, a. g. e., s. 163

rine Basra Körfezi'nin diğer kıyılarında temsilcilikler kurmaya başlamış, Mir Nasır'ın oğlu Hüseyin Bahreyn'de iken diğer oğlu Mir Mühenna Rig limanlarına saldırmıştır. İngiliz ve Hollandalılar Mir Mühenna'ya para vererek isyanı desteklemişlerdir. Kerim Han Zend, 1756'da harekete geçerek isyancıları bertaraf etmiştir. Ancak Mühenna, buradaki limanlarda korsanlık yapmaya devam etmiştir.[94] İngiltere, 1758'de Benderabbas'daki tesisleri Fransızlar tarafından harabeye çevrilince Basra taraflarında tesisler kurmuş, 1763'te merkezlerini Buşir'e nakletmiştir. Aynı tarihte Kerim Han Zend'den aldığı imtiyazlar ile Buşir'de rahat ticaret yapmaya başlamıştır.[95]

Mühenna, 1755'te Hollandalıları Harg Adası'ndan çıkarınca İngiltere devreye girip Kerim Han Zend'i buranın fethine ikna etmeye çalışmıştır. Bu sayede adaya yerleşmeyi ve Basra Körfezi hâkimiyetini ele geçirmeyi düşünmüştür. Kerim Han, limanlarda asayişin sağlanması için 1757'de Mühenna üzerine ordu sevk etmiş, Zend kuvvetlerinin üzerine doğru geldiğni öğrenen isyancı denize açılarak kaçmıştır. Rig Adası muhasara edilerek teslim alınmıştır. Bu sırada Kaçar reisleriyle devam eden mücadele sebebiyle adanın idaresi Muhammed Hurmuci'ye verilmiştir. Muhammed Beg Hurmuci'ye teslim olan Mühenna afedilerek eski görevine tayin edilmiştir.[96]

1759'da Mir Mühenna Basra'ya saldırınca burada etkili olan Hollandalılar karşılık vermeye başlamıştır. Bir yıl süren mücadelede Hollandalılar galip çıkmıştır. 1760'da ağır bir mağlubiyet alan Mir Mühenna, etrafındaki kuvvetlerin dağılmasıyla etkisiz hale gelmiştir. 1762'de bölgeye giden Kerim Han Zend, kendi askerlerine Hollanda kuvvetlerini katıp Basra Körfezi'ne yönelmiştir. Basra Körfezi emniyetini tehlikede gören Kerim Han, 1769'da Harg Adası'nı ele geçirmiştir. Benderabbas limanında Sadık Han komutasındaki Zend kuvvetleriyle çarpışan Mühenna mağlup edilerek faaliyetlerine son verilmiştir.[97]

5- Umman Savaşı

İmam Ahmed, 1749'da Umman idaresini ele geçirdikten sonra meydana gelen iç karışıklıktan istifadeyle harekete geçmiştir. 1752'den itibaren deniz korsanlarından yardım alarak güçlenmiş ve 1768'de gemiler satın almaya başlamıştır. 1773'te İran aleyhindeki savaş hazırlığı II. Seyf b. Sultan zamanında savaşa dönüşmüş,[98] Casem Arapları ve Katar kuvvetle-

94 J. R. Perry, a. g. e., s. 227
95 G. R. Verheram, a. g. e., s. 64
96 J. R. Perry, a. g. e., s. 228
97 J. R. Perry, a. g. e., s. 228
98 Ebul Hasan G. Kaşani, a. g. e., s. 81

rinden yardım alan II. Seyf, Bahreyn ve Kaşem civarını tasarrufuna almıştır. Burada ticari faaliyetlerde bulunan Portekiz gemileri Umman'a rüşvet vererek İran aleyhinde iş yapmaya devam etmişlerdir.[99]

Kerim Han Zend, 1769'da Umman'a sefer açarak onları itaate davet etmiş, Umman İmamı Musakkat itaate girmeyi reddederek savaşmaya başlamıştır. 1770'de Buşir limanında görülen Musakkat gemileri, 1774'e kadar devam eden mücadelede İran gemilerini yenilgiye uğratmıştır. Musakkat'ın durumunu gözden kaçırmayan Osmanlı Devleti'nin Basra valisi Süleyman Paşa, İran'dan yana harekete geçerek Musakkat ile savaşmıştır. Musakkat yenileceğini anlayınca aynı yıl İran ile anlaşma imzalamak zorunda kalmış, böylece 1778'de Basra hâkimiyet sağlanmıştır.[100]

6- Basra Muhasarası

Osmanlı Devleti, 1767-1774 yılları arasında Rusya ile yaptığı savaştan yenik çıkmış ve Küçük Kaynarca Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Bu sıralarda Osmanlı Devleti ile İran arasında anlaşmazlıklar olmuş ve savaşa doğru gidilmiştir. Anlaşmazlıkların sebepleri birden fazla olup iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Baban aşireti meselesinde Mehmed Paşa'nın İran'dan himaye görmesi ve Bağdat valisi Ömer Paşa tarafından görevden alınması büyük problem olmuştur.[101] Bağdat'ta kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen İranlılardan vergi alınması İran tarafından kabul edilemez sayılmıştır. Zeki Han'ın Umman seferi sırasında İran askerlerine Basra valisinin geçiş izni vermemesi başka bir problemi oluşturmuştur. Bağdat valisi Ömer Paşa'nın taun hastalığından ölen İranlıların emval ve eşyalarını gasp ettiği iddiası İran tarafından ortaya atılmıştır. Ömer Paşa'nın bu gaileleri ortadan kaldırmaya çalıştığı sırada Kerim Han'ın müdahil olması durumu güçleştirmiştir. Ayrıca Basra ticaretinin kontrolü meselesi iki devlet arasında anlaşmazlıklara sebep olmuştur.[102]

İran tarafından Ali Merdan Han ve Nazar Ali Han komutasındaki kuvvetlerin Osmanlıların Bağdat kuvvetlerinden bir kısmını esir almaları, iki devlet arasında savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. 1775'te Sadık Han Zend komutasında toplanan 50.000 kişilik İran ordusu Basra taraflarına gönderilmiştir.[103] Zend kuvvetleri aynı yıl Şattü'l-Arap sahillerine ulaşmış,

---

99 N. İsfahani, a. g. e., s. 175

100 J. R. Perry, a. g. e., s. 232-234

101 BOA. HAT: 29/1390

102 N. İsfahani, a. g. e., s. 180-181; J. R. Perry, a. g. e., s. 249-252

103 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 337; R. Vadala, Halic-i Fars der Asr-ı İsti mar (terc. Şefi Cevadi), Tehran 1356, s. 39. Ayrıca bkz. Arnold T. Wilson, The Persian Gulf,

Basra şehri muhasara altına alınmıştır. Burada bulunan Doğu Hind Kumpanyasına ait İngiliz kuvvetlerinin geri çekilişi ve Umman kuvvetlerinin İran'dan yana olmaları, Basra'nın İran'ın eline geçmesini sağlamıştır. Sadık Han Zend savaştan sonra Basra idarecisi olmuştur.[104]

Baban valisi Süleyman Paşa'nın Kerim Han Zend'e teveccüh ederek İran'dan yana davranması sonucu görevden alınması, yerine tayin edilen Mehmet Paşa'nın da aynı şekilde davranması iki devlet arasında önemli bir sorun olmuştur. Bağdat Valisi Ömer Paşa, Baban valisi Mehmed Paşa'yı görevden alarak yerine kardeşi Mahmud Paşa'yı tayin etmiştir. Mehmed Paşa, bunu kabullenmeyerek Kerim Han'dan yardım istemiş, bunun üzerine Ali Murad Han emrine ordu verilerek bölgeye gönderilmiştir. Yapılan savaşta Ali Murad Han yenilerek Bağdat Valisi Ömer Paşa askerlerine esir düşmüştür.[105] Kerim Han Zend, alınan yenilgi üzerine Nazar Ali Han komutasındaki orduyu göndermiş ve yapılan savaşta galip gelmiştir.[106]

7- Kerim Han Zend Döneminde Liman ve Adaların Durumu

İran'ın içinde bulunduğu karışıklık döneminde Basra'da bulunan Hollanda temsilcisi Baron Kniphausen, görevi ile bağdaşmayan kötü davranışlarda bulunmuş ve zindana atılmıştı. Hollanda, buna tepki göstererek Harg Adasını işgal ettiği gibi Kniphausen'i bahane ederek Basra valisini zor durumda bırakmıştır. Kendisine karşı hata olarak gördüğü bu hareketin telafisini istemiştir. Harg Adasının işgalinden sonra burayı bir ticaret merkezi haline getirmiş ve nüfusunu çoğaltmaya başlamıştır. Harg Adası, birkaç yıl Hollandalıların elinde kaldıktan sonra Mir Mühenna tarafından ele geçirilmiştir.[107]

İran'ın Afgan istilasına uğradığı sırada burada ticari faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların işyerlerinin büyük bir kısmı kapanmıştır. Yalnızca İngiltere ve Hollanda tüccarları faaliyetlerine devam etmiştir. Fransız tüccarlar ise İngiltere hegemonyasını kırmak için mücadeleye başlamıştır. 1759'da dört gemi ile Benderabbas limanına gelen Fransız askerler onbeş İngiliz ticarethanesini topa tutmuş,[108] on beş gün devam eden saldırıdan sonra çekilip gitmişlerdir. İngiltere, gerek saldırı ihtimali ve gerekse

---

Oxford 1928

104 BOA. C. HR. No: 4296; J. R. Perry, a. g. e., s. 252-281

105 G. R. Verheram, a. g. e., s. 69

106 G. R. Verheram, a. g. e., s. 70

107 P. Sykes, a. g. e., s. 405

108 S. M. N. İsfahani, a. g. e., s. 93

Benderabbas'daki temsilciliğin 1761'de dolandırıcılıktan vali tarafından kapatılması sebebiyle faaliyetlerini Buşir ve Basra'ya taşımıştır.[109] 1763'te Şiraz limanı olarak bilinen Buşir'de yeni ticari faaliyetler başlayarak bir merkez haline gelmiştir. Kerim Han Zend, bölgedeki İngiliz ticaretinin gelişmesini istemiştir. Bunun için 1763'te bir ferman yayınlayarak İngilizlere imtiyaz vermiştir. İngilizlere verilen bu imtiyazname ile İngiliz tüccarlarının Buşir'de ticari temsilcilik açmaları ve Basra Körfezinde ticaret yapmaları sağlanmıştır. Ayrıca İngiliz şirketi Buşir'in belirli noktalarında ve Basra Körfezi'nin her yerinde temsilcilik binası yapma ve binalara top yerleştirme hakkını almıştır.[110] İran'ın her noktasında ticari temsilcilik açabilme imtiyazını alması, İran yerli sanayinin çökmesine sebep olmuştur. Buşir'e gelen ticari malların vergiye tabi tutulmaması ve İngiltere dışında hiçbir Avrupa ülkesinden yünlü kumaşların İran'a girmeyeceğinin garanti edilmesi, İngiliz tüccarların resmen İran'da tekelleşmelerini sağlamıştır.[111] İngiliz tüccarların borçlarının ödenmesi, malları alma ve satma hakkının verilmesi yerli tüccarın elini kolunu bağlamıştır. Fermanın başka bir maddesinde, İngiliz tüccarların hiçbir şekilde gizli gelmemeleri ve denize düşen malların İran'a getirilmemesi kabul edilmiştir.[112]

Kerim Han Zend'in İngiliz tüccarlara verdiği imtiyazlar sadece ticari imkân ve özgürlüklerle sınırlı olmamıştır. İran'daki İngiliz tebaya dini özgürlük verilmiş, firar eden denizcilerin teslim edileceği ve ticari temsilciliklerde çalışan hizmetlilerin gümrükten muaf tutulması kabul edilmiştir.[113] İngilizlerin meskûn oldukları yerlerde kabristanlarını tesis etmeleri ve bunun için toprak verilmesi kabul edilmiştir. Şiraz'da İngiliz Kumpanyasına ait evlerin bahçesiyle birlikte verilmesi fermanda belirtilmiştir. İran ekonomisinin adeta İngiltere tekeline girmesi manasına gelen bu anlaşma, batıda Hertslet Anlaşması olarak tarihe geçmiştir.[114]

Kerim Han Zend, Şiraz'ı merkez seçmekle körfezdeki olayları yakından takip etmek istemiştir. Burada sadece yabancı tüccarların tekeli sözkonusu olmamış, aynı zamanda korsanların ticaret gemilerini talan ettikleri bir yer haline gelmiştir. Mir Mühenna, Harg Adasını ele geçirmeden önce İran'a

---

109 N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 649; S. M. N. İsfahani, a. g. e., s. 96-97

110 M. Hicazi, a. g. e., s. 202; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 650

111 P. Sykes, a. g. e., s. 406

112 J. R. Perry, a. g. e., s. 220 vd; N. İsfahani, a. g. e., s. 130-135

113 M. Hicazi, a. g. e., s. 202

114 N. İsfahani, a. g. e., s. 144-150

tabi bir Arap denizcisi iken Fars valisi Sadık Han Zend'e karşı isyan etmiş, üzerine gönderilen ordudan kaçarak Harg adasına firar etmiştir. 1765'te meydana gelen olayda, adadaki Hollandalıları etkisiz hale getirmiştir.[115]

İran'ın güneyindeki adalara hâkim olan kabile reisi Mir Mühenna'nın oğlu Nasır, 1755'te Harg Adası'ndaki Hollandalıları ada dışına çıkardıktan sonra gurura kapılarak körfezde korsanlığa başlamıştır.[116] Ayrıca Benderig kıyılarını hâkimiyetine almıştır. Kerim Han Zend, Basra Körfezi'nin emniyetini sağlamak için 1769'da Zeki Han'ın emrine ordu vererek bu Arap şeyhin üzerine göndermiştir.[117] Nasır, Zend ordusunun önünden kaçarak Basra şehrine gitmiştir. Burada bulunan Bağdat valisi Ömer Paşa tarafından esir alındıktan sonra katledilerek Harg Adası'ndaki hâkimiyet tekrar sağlanmıştır.[118]

Kerim Han, 1766'da bu defa Umman ve Musakkat şeyhlerinin üzerine sefer açma görevini Zeki Han'a verip Benderabbas'a göndermiştir.[119] Bu şekilde Hürmüz valisinin ikna edilerek yardım etmesi sağlanmıştır. Hürmüz'e giden Zeki Han, burada başına buyruk davranınca vali tarafından zindana atılmıştır. Vali durumu Kerim Han'a bildirerek başarısızlığın sebebini kendi

---

115 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 31

116 J. R. Perry, a. g. e., s. 223; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 640; S. M. N. İsfahani, a. g. e., s. 161-166. Hollandalılar 1607'de Doğu Hind Kumpanyasını kurduktan sonra Hürmüz Boğazı sularında etkili olmaya başlamışlardır. 1623'te kumpanyanın faaliyetleri Basra Körfezi'ne kaydırılmaya başlanmış, urada İngilizlerin kumpanyası ile ticari rekabete girişmişlerdir. 1645'te İngilizlerin hâkimiyetindeki Kaşem Adası ve daha sonra körfezdeki diğer adaları İngilizlerden almışlardır. Hollanda kumpanyası bu başarılar üzerine Benderabbas, İsfahan ve Şiraz'da şubeler açmıştır. Faaliyet alanlarını genişlettikten sonra İngilizlerin ticareti aleyhine çalışmıştır. Hollandalıların Basra Körfezi'ndeki faaliyetlerini araştıran Kettler'in çalışmaları için bkz. S. Shuster Walles, İran-ı Safevi ez Didgah-ı Sefernameha-yı Avrupaiyan (terc. Gulam Rıza Verheram), Tehran 1364, s. 106-109; L. Lockhart, İnkıraz-ı Silsile-i Safevi, s. 481; Gulam Rıza Verheram, "Kumpani-i Hollandi-i Hind-i Şarki Der İran," Mecelle-i Danışıkde-i Edebiyat-ı Danişgah-ı Firdevsi, Şumare 1-2, Meşhed 1365, s. 79-102

117 J. R. Perry, a. g. e., s. 226

118 N. İsfahani, a. g. e., s. 167; M. Hicazi, a. g. e., s. 202; N. V. Pigoulevskaya-A. Yakoubovsky, a. g. e., s. 650

119 İran'ın güneyinde yaşayan Arap kabilelerinden Ben-i Ka'b, Şah I. Abbas döneminde Basra'dan İran'a gelip yerleşmişlerdir. Buradan Huzistan bölgesine gitmiş, 1733'te Nadir Kuli Mirza'nın ordusuna karşı savaşmışlardır. Nadir'e karşı savaşta başarılı olamayan Ben-i Ka'b kabilesi İran'ın hâkimiyetini kabul etmiştir. Ancak Nadir'in 1747'deki ölümünden sonra tekrar harakatlenmeye başlamışlardır. Bkz. Carsten Niebuhr, Reisebeschreibung nach Arabien und andere umliegenden Landern, Kopenhagen 1778, s. 173

üzerinden atmıştır. Bu gaileden sonra Arap kabilesi Ben-i Kab'ın isyanı başlamıştır. 1768'e kadar geçen sürede bu kabile ile savaş devam etmiştir.[120]

İngiltere'nin ticaret merkezini tekrar Basra'ya taşıması Kerim Han'ı buranın fethine yöneltmiştir. Osmanlı Devleti ile olan ihtilaflar sebep gösterilerek Basra ticari faaliyetlerini kontrol etmek istemiştir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı-Zend ihtilahları artmıştır.[121] Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Ömer Paşa İran ordularını yenince Ali Murad Han komutasındaki ordu vali üzerine gönderilmiş, iki ordu arasında meydana gelen savaşta Ali Murad Han yenilerek esir düşmüştür.[122] Kerim Han Zend, Osmanlı Devleti tarafından affedilerek serbest bırakılan Ali Murad Han'ı öldürmek istemiş, ancak Sadık Han araya girerek durumu kurtarmıştır.[123]

Kerim Han Zend, Bağdat valisi Ömer Paşa'ya karşı alınan yenilgiyi bir türlü kabullenmek istemediğinden, İran'ın batı sınırlarına gönderdiği kuvvetler Osmanlı kuvvetlerine galip gelmiştir.[124] 1774'te bu defa kardeşi Sadık Han'ı 30.000 kişilik orduyla Basra valisi Süleyman Paşa'nın üzerine göndermiş, savaşta Umman şeyhi Osmanlıların yanında yer alırken Buşir valisi Nasır Han ve Bahreyn valisi Zendlilere yardım etmişlerdir. İngiltere, Kerim Han'ın bu hareketini kendisine yapılmış sayarak Süleyman Paşa'ya yardım ederek iki gemiyi körfeze göndermiştir. Savaşta Huzistan Arapları da Osmanlı kuvvetlerine katılmıştır.[125] Sadık Han, kendisine yardım eden Nasır Han ile birlikte Basra'yı muhasaraya başlamış ve muhasara yaklaşık onüç ay sürmüştür. Muhasarayı püskürtemeyen Basra valisi Süleyman Paşa ile Bağdat valisi Ömer Paşa'nın yardımına Diyarbakır, Van ve Musul kuvvetlerinden yardım gelmiş, ancak takviye birlikleri de muhasarayı kıramayınca sulh yapılması kararlaştırılmıştır. 1776'da muhasara devam ederken Osmanlı heyeti oyalanmış ve Basra Sadık Han'ın eline geçmiştir. Sadık Han, dört ay burada kaldıktan sonra Ali Muhammed Zend'i vali tayin ederek Şiraz'a gelmiştir.[126] Vali Araplarla yaptığı savaşta öldürülmüştür.[127]

---

120 J. R. Perry, a. g. e., s. 235-2241; N. İsfahani, a. g. e., s. 175; M. Hicazi, a. g. e., s. 202; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 640

121 J. Malcolm, a, g. e, s. 403; J. R. Perry, a. g. e., s. 244

122 M. Hicazi, a. g. e., s. 203

123 N. İsfahani, a. g. e., s. 178-180

124 J. R. Perry, a. g. e., s. 245-246; A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 32; S. N. İsfahani, a. g. e., s. 179

125 R. Vadala, Halic-i Fars der Asr-ı İsti mar (terc. Şefi Cevadi), Tehran 1356, s. 166 vd.; M. S. N. İsfahani, a. g. e., s. 183-185

126 M. Hicazi, a. g. e., s. 203; P. Sykes, a. g. e., s. 407-408

127 Arnold Wilson, The Persian Gulf, Oxford 1928, s. 216; S. N. İsfahani, a. g. e., s. 211; J. R. Perry, a. g. e., s. 253-265

Huzistan Araplarının Basra'da isyanı ve valinin isyanda öldürülmesi buradaki İran hâkimiyetini sona erdirmiştir.[128] Kerim Han, 1778'de Sadık Han komutasındaki orduyu tekrar Basra'ya göndererk isyanı bastırdıktan sonra hâkimiyeti sağlamıştır. Sadık Han, 1779'a kadar burada kalmış, Kerim Han'ın ölüm haberiyle birlikte Şiraz şehrine gelmiştir.[129]

8- Kerim Han Zend'in Ölümü (1779)

İran'da Zend Hanedanlığı'nın müessisi olarak tarih sahnesine çıkan Kerim Han Zend, seksen üç yaşına geldiğinde yakalanmış olduğu verem hastalığı sebebiyle artık iyice yıpranmıştı.[130] 1778'de Huzistan'da meydana gelen Arap isyanı ile Basra Valisi Ali Muhammed Han'ın öldürülmesi kendisini çok üzmüş bu yüzden hastalığı günden güne artmıştır. 1779'da Şiraz'da öldüğünde otuz yıl sekiz ay süren saltanatı sona ermiştir.[131]

Kerim Han'ın sakin ve halka karşı hoşgörülü bir hükümdar olduğu tarihçiler tarafından kaydedilmiştir. Kaçar Hanedanı müessisi Ağa Muhammed Han'ı Yemut Türkmenleri arasında yaşarken himayesine almış, ailesiyle birlikte kendi sarayında misafir etmiştir. Sade bir yaşantıyı tercih ettiğinden dolayı sarayın debdebesinden uzak durmuştur. Kendisini "vekil-i reaya" olarak tanıtmış, Tahran'da "Halvet-i Kerim Han İmareti," Şiraz'da pazar, mescid ve hamam yaptırmıştır.[132] Ekonominin gelişmesi için vergileri hafifletmiş, rüşveti kaldırmaya çalışmış, köylerden göç eden köylülerin tekrar yerlerine dönmeleri için tedbir almıştır. Tarım faaliyetlerini teşvik ederek sanatkârları Şiraz'a davet etmiştir.[133] Limanlarda ticaretin gelişmesi için gümrük muafiyeti getirmesi yerli üretimi sekteye uğratmış, Buşir'de "East India" isimli İngiliz şirketinin kurulmasına izin vermiştir. Altın ve gümüşün ülke sınırları dışına çıkarılmasını yasaklamıştır.[134]

---

128 Hadi Hidayet, Tarih-i Zendiye, Tehran 1334, s. 200; M. S. N. İsfahani, a. g. e., s. 212

129 M. Hicazi, a. g. e., s. 203; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 641

130 J. R. Perry, a. g. e., s. 287; M. Hicazi, a. g. e., s. 204; N. İsfahani, a. g. e., s. 213

131 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 342; Abdulkerim Ali Rıza Şirazi, Tarih-i Zendiye (tash. Ernest Beer-terc. Gulam Rıza Verheram), Tehran 1365, s. 33; S. N. İsfahani, a. g. e., s. 215-219

132 H. Hidayet, a. g. e., s. 201; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 642; E. A. Grantosky, - P. Petrofesky, Tarih-i İran, (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tehran 1359, s. 300

133 H. Sultanzade, a. g. e., s. 243

134 H. Sultanzade, a. g. e., s. 244

B- KERİM HAN ZEND SONRASI DÖNEM

1- Zeki Han Zend Dönemi (1779)

Kerim Han Zend, geride yedi oğul ve üç kız bırakmıştı.[135] John Malkum ise beş oğlu olduğundan bahsetmiştir.[136] Oğulları arasındaki saltanat mücadelesi daha cenaze defnedilmeden kanlı bir şekilde başlamıştır.[137] Kaçarların da taht için mücadeleye başlamaları İran'ı tekrar bir iç karışıklığın içine sevk etmiştir.[138]

Kerim Han'ın ölümünden sonra yerine geçmeye çalışan en güçlü aday anne tarafından kardeşi olan Zeki Han idi. Diğer kardeşi Sadık Han ise Basra fatihi olarak saltanata ortak olmak istiyordu.[139] Zeki Han, Kerim Han'ın sağlığında saltanat iddiasında bulunmuş ve affedilmişti. Bu olaydan hemen sonra Damgan'da isyan eden Hüseyin Han Kaçar'ın üzerine gönderilen ordunun komutanlığına tayin edilmişti. Zeki Han, isyanı bastırdıktan sonra isyancılara karşı çok vahşice davranmış, zindana atılanları direklere bağlayarak eziyet etmişti. Zeki Han'ın zalimce davranışları başka yerlerde de tekrarlandığı için halkın büyük nefretini kazanmıştı.[140]

Zeki Han, halkın kendisine karşı olan tutumunun daha fazla büyümesine fırsat vermeden devlet dizginlerini ele geçirdi. Zend büyüklerinin elinde bulunan Şiraz Kalesi'ni üç gün muhasara altında tuttu. Bu süre içerisinde yanına davet ettiği on beş Zend reisini öldürdü.[141] Kerim Han'ın naşını defneden devlet ve boy büyükleri en büyük kardeşi Ebul Feth Han'ı tahta oturtmuşlardı. Diğer kardeşi Muhammed Ali Han ise saltanata ortak olarak devlet işlerini ele geçirdi.[142]

Ebul Feth Han, Zeki Han ile mücadele ettiği sırada Sadık Han ile oğlu Cafer Han Basra'da görev yapmaktaydılar. Ali Murad ve Serdar Kerim Han ise İsfahan'da yaşamaktaydı. Zeki Han, Sadık Han'ın Şiraz'a doğru geldiğini öğrenince onu tuzağa düşürmek istedi.[143] Bunun için Sadık Han'a haber gönderilerek acele etmesi ve tahta oturup etrafa çekidüzen vermesi gerektiği söylendi. Sadık Han, yolda tuzağın farkına varınca yanındaki

---

135 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 458

136 J. Malcom, a. g. e., s. 403. Ayrıca bkz. Karshten Niehbour, Sefername-e Karshten 1765 (terc. Perviz Recebi), Tehran 1354

137 J. Malcom, a. g. e., s. 405-406

138 A. R. Şirazi, a. g. e., s. 8; S. N. İsfahani, a. g. e., s. 221

139 J. Malcom, a. g. e., s. 403

140 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 33; P. Sykes, a. g. e., s. 407

141 M. Hicazi, a. g. e., s. 204

142 N. İsfahani, a. g. e., s. 221; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 643

143 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s.34-35

kuvvetlerin dağılmasıyla Kirman'a kaçtı.[144] Sykes, Bem Kalesi'ne kaçtığından bahsetmektedir.[145]

İsfahan'da Ali Murad Han isyana kalkışınca, Zeki Han bunun üzerine 40.000 kişilik ordu gönderdi. Ancak bu teşebbüsünde aşarılı olamadı ve savaş meydanında öldürüldü. Bundan istifade eden Ebul Feth Han, durumu Ali Murad Han'a bildirerek Şiraz'da saltanat tahtına oturdu.[146]

2- Ebul Feth Han Dönemi (1779)

Kerim Han'ın ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht mücadelesinde, ilk galip gelen Ebul Feth olmuştur. Zend hâkimiyetinin zayıfladığı ve parçalandığı bir dönemde saltanat tahtına oturan Ebul Feth Han, zayıf bir kişiliğe sahip olduğu için devleti idare edecek beceriye sahip olamamıştır. Çok geçmeden amcası Sadık Han ve oğlu Cafer Han, sığındıkları Bem Kalesi'nden Şiraz'a dönerek aleyhinde harekete geçmiştir. Zend ailesi içindeki mücadeleyi Sadık Han kazanmış, gözlerine mil çektirilen Ebul Feth Han mücadele sahnesinden atılmıştır[147] Ebul Feth Han tahtta iken ortaya çıkan Ali Murad Han, Ebul Feth Han'ın saltanatını kabul etmiş, Hamse'de isyan eden Zülfikar Han Afşar ile İsmail Kaşgayi isimli boy reislerinin başlarını keserek Şiraz'a göndermişti. Ebul Feth Han'ın tahttan uzaklaştırıldığını duyunca 1780'de İsfahan'da kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.[148]

3- Sadık Han Dönemi (1779-1782)

Sadık Han Zend, İsfahan'daki teşebbüsün başarılı olmaması için Ali Murad Han'ın etrafındaki adamları rahat bırakmamıştır. Zira Ali Murad Han, tedrici olarak taraftarlarını ve kuvvetlerini arttırmaya çalışmıştır. Ancak Yezd şehrine olan saldırısı başarısızlıkla neticelenmiş ve Hemedan'a kaçmıştır. Sadık Han, fırsattan istifadeyle İsfahan üzerine doğru harekete geçmiştir. Ali Murad Han bu teşebbüsü önlemek için aceleyle ordu toplayarak İsfahan'a doğru gitmiştir. Sadık Han, oğulları Cafer ve Taki Han'ı birlikte karşılık vermeleri için görevlendirmiştir. Bu durum yaklaşık iki yıl sürmüş, Ali Murad Han 1780'de ordu hazırlayarak Şiraz'daki Sadık Han'ın üzerine göndermiştir.[149]

Sadık Han'ın oğlu Ali Taki Han komutasındaki ordu Şiraz'a doğru gelen Ali Murad Han'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Kirmanşah'a

144 J. Malcolm, a. g. e., s. 406-415; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 643-644
145 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 36; P. Sykes, a. g. e., s. 408-409
146 N. İsfahani, a. g. e., s. 229-231
147 M. Hicazi, a. g. e., s. 204
148 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 38; M. Hicazi, a. g. e., s. 204
149 N. İsfahani, a. g. e., s. 231-234

giden Ali Murad Han, yeni bir ordu hazırladıktan sonra tekrar Şiraz'a saldırmış, bu defa Sadık Han'ın oğlu Cafer Han babasına ihanet ederek Zeki Han'ın oğlu Ekber Han ve Ali Murad Han ile birleşmiştir. Bunlar birlikte hareket ederek Sadık Han'ı Şiraz'da mahsur bırakmışlardır.[150] 1781'deki muhasaradan sonra Şiraz'a giren Ali Murad Han, Sadık Han ve oğlu Ali Naki Han'ı öldürtmüş, Ebul Feth'in gözlerine mil çektirmiştir.[151] Bu olaylardan sonra tahta oturan Ali Murad Han, kendisine yardım eden Cafer Han'ı kürt bölgesi idareciliğine tayin etmiş, Zend ailesinin geriye kalan diğer bireylerinin hepsini katletmiştir.[152]

4- Ali Murad Han'ın Saltanatı (1782-1785)

Ali Murad Han, 1782'de Şiraz'ı ele geçirdikten sonra bütün İran'a hâkim olduğunu ilan etmiştir. İsfahan'a çekildikten sonra burayı başkent yaparak saltanat iddiasındaki Kaçarlara savaş ilan etmiştir.[153] Oğlu Veys komutasında hazırladığı 40.000 kişilik orduyla Esterabad ve Mazenderan'a saldırmıştır.[154] Veys Han, 1783'te Kaçarlara karşı Sarı'da yaptığı mücadeleyi kazanınca Ağa Muhammed Han Kaçar Esterabad'a kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak Kaçarları takip etmek gibi bir hataya düşünce dağlık alanda yapılan savaşta yenilerek askerleri dağılmıştır. Savaş sırasında Türkmenlerin Ağa Muhammed Han'a büyük yardımları olmuştur.[155] Veys Han'ın yenilmesi Zend askerlerini korkuya sevk etmiş, Sarı ve Mazenderan'ı tahliye ettikten sonra Tahran'da sığınmışlardır.[156]

Ali Murad Han, Kaçarları yenmek için tekrar ordu hazırlayıp Mazenderan'a göndermişse de yenilmiştir. O sırada Cafer Han'ın isyan ettiğini duyunca Zencan'dan İsfahan'a hareket etmiş, yenilginin sebebini oğlunda aradığı için ordu komutanlığını kendisi üstlenmiştir. Hasta olan Ali Murad Han, 1785'te şiddetli kış mevsiminin etkisiyle İsfahan'a dönmek istediyse de yolda ölmüştür.[157] Cafer Han, Ali Murad Han'ın yerine Zend tahtına oturmuştur.[158] Kaçar reisi Ağa Muhammed Han'ın,"...Bu muhterem kör şahsın (Ali Mu-

---

150 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 39

151 N. İsfahani, a. g. e., s. 234; M. Hicazi, a. g. e., s. 2005

152 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 43-44, N. İsfahani, a. g. e., s. 237

153 M. Hicazi, a. g. e., s. 205

154 Rıza Kuli Han Hidayet, Tarih-i Ravzatü's-Safai-i Nasıri IX, Kum 1339, s. 18; S. N. İsfahani, a. g. e., s. 238-241

155 M. Hicazi, a. g. e., s. 2004

156 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 45; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 644

157 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 48. Muhammed Hicazi, Ali Murad Han'ın ölüm tarihi olarak 1784 tarihini vermektedir. Bkz. M. Hicazi, a. g. e., s. 205

158 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 50-51

rad Han'ın bir gözü görmüyordu) yolumuz üzerine geleceğini biliyorum. Onun için sabretmeliyim. Onun ölümünden sonra Irak'a kadar muvaffak olurum" dediği Sykes tarafından rivayet edilmiştir.[159]

5- Cafer Han Zend (1785-1789)

Cafer Han Zend, 1785'te İsfahan'a geldikten sonra Ali Murad Han'ın oğlu Veys Han'ı İsfahan'a davet ederek tahta oturmasını söylemiş, bu davete inanan genç şehzade İsfahan'a geldikten sonra gözlerine mil çektirilmiştir.[160] Veys'in de saltanat mücadelesinden uzaklaştırılmasıyla artık İran tahtını ele geçirmek için iki kişi, Cafer Han Zend ve Ağa Muhammed Han Kaçar kalmıştır. Ağa Muhammed Han, İran'ın güneyinden Kaşan'a kadar ilerlemiş ve üzerine gönderilen orduyu mağlup ederek İsfahan'a hareket etmiştir.[161] Kaçar reisinin İsfahan'a gelmesiyle Cafer Han Şiraz'a kaçmıştır.[162] Ancak Ağa Muhammed Han'ın amacının dışında Bahtiyarî bölgesinde daha küçük hedeflerle uğraşması, bundan istifade eden Cafer Han'ın tekrar kuzeye hareketle İsfahan'ı ele geçirmesini sağlamıştır.[163]

Cafer Han'ın Hemedan valisi olan amcası oğlu İsmail, 1786'da isyan edince üzerine ordu gönderilmiş, meydana gelen savaşta İsmail başarılı olarak Cafer Han'ı geri çekilmeye mecbur etmiştir. Cafer Han, o sırada Horasan'da yarı bağımsız olan Tabes valisinden yardım alarak Yezd şehrini ele geçirmiştir. Bu dönemde Kaçarları etrafında toplamaya çalışan Ağa Muhammed Han, Cafer Han üzerine yürüyerek onu İsfahan'dan çıkartıp Şiraz'a kadar takip etmiştir.[164] Şiraz'ı ele geçiremeyince geri dönmüştür. Cafer Han, Kaçar yenilgisinden sonra oğlu Lütf Ali Han'ı Lur bölgesine göndererek buradaki hâkimiyeti sağlamak istemiştir. Lütf Ali Han Zend, babasının emri üzerine Kirman tarafına hareket etmiştir. İsfahan'ı tekrar ele geçiren Cafer Han, daha sonra burayı tahliye ederek Şiraz'a geri çekilmek zorunda kalmıştır ve 1789'de burada yemek içinde verilen zehir sonucu öldürülmüştür.[165]

Lütf Ali Han Zend, babası öldüğü sırada Basra Körfezindeki sahil ve adaların idaresini yürütmekteydi. Babasının ölüm haberini duyunca süratle Şiraz'a gelmek için yola koyuldu. Ancak erken davranan Sayyed Murad Han

---

159 P. Sykes, a. g. e., s. 410; N. İsfahani, a. g. e., s. 244
160 M. Hicazi, a. g. e., s. 205
161 N. İsfahani, a. g. e., s. 262-269; A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 52
162 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 645
163 P. Sykes, a. g. e., s. 410-411
164 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 53-55
165 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 62; N. İsfahani, a. g. e., s. 299-302

tahta oturarak kendi adına sikke bastırdı.[166] Lütf Ali Han, 1789'da Şiraz'a gelince buranın valisi Murad Han'ı bertaraf ederek İran tahtına oturdu.[167]

6- Lütf Ali Han Zend ve Kirman Seferi (1789-1794)

Lütf Ali Han, babasının ölümünden sonra doğrudan Şiraz'a gelmek yerine Buşir'deki Arap reisin yanına gitmiş, ondan aldığı yardım ile Şiraz'a gelip kendisini şah ilan eden Murad Han'ı katletmiştir.[168] Ancak bu sırada güneye hareket eden Ağa Muhammed Han'ın saldırısına uğramıştır. Ordusunun yetersizliği yüzünden Şiraz'a geri çekilmek zorunda kalmış, burada istediğini yapamayan Ağa Muhammed Han ise Tahran'a dönmek zorunda kalmıştır.[169]

Ağa Muhammed Han'ın 1790'da Azerbaycan'a askeri hareketta bulunması, Lütf Ali Han için bir fırsat olmuş, ancak Kaçarlar'a karşı savaşacak gücü kendisinde bulamamış ve Fars bölgesinde kuvvet toplayıp Kirman'a hareket etmiştir.[170] Kirman valisi, üzerine gelen Lütf Ali Han'a haraç vermeyi ve şehri teslim etmeyi söylemişse de daha sonra bundan vazgeçmiştir. Zaten Lütf Ali Han'da bu yarım itaatı kabul etmemiş ve şehri muhasara etmiştir. Kış mevsiminin çok sert geçmesi ve zahirenin tükenmesi sebebiyle muhasara kaldırılarak geri dönülmüştür.[171]

Bu dönemde önemli bir şahsiyet olarak ortaya çıkan İbrahim Gilanter, Şiraz'da Cafer Han'ın hizmetinde iyi çalışmış ve Zend reisinin Kirman'dan firarına yardım etmişti. Cafer Han, bu yardımlarına karşılık Fars'ın emniyet görevliliğini ona vermişti. Cafer Han'ın ölümünden sonra Şiraz halkının Lütf Ali Han'a celbetmesine vesile olmuş ve bu şekilde şahın kendisine borçlu kalmasını sağlamıştır. Lütf Ali Han saltanat tahtına oturduktan sonra itibarı yükselmeye başlamıştır. Sahip olduğu sıfatlar ve meziyetler onun ordu içerisinde en önde olmasını sağlamıştır.[172] Ancak Lütf Ali Han tahta oturduktan sonra tavrı değişmeye başlamıştır. Kirman'da iyi işler yapan bu zeki ve çalışkan görevli, bazı kimselerin töhmetlerine maruz kalmış ve hizmetleri aksattığı söylentileri çıkarılmaya başlanmıştır. Cafer Han Zend döneminde ordunun hesaplarını tutmakla görevli Mirza Mehdi'nin iki

166 N. İsfahani, a. g. e., s. 315
167 N. İsfahani, a. g. e., s. 324-328; M. Hicazi, a. g. e., s. 205
168 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 71-72; M. Hicazi, a. g. e., s. 206
169 J. Malcolm, a. g. e., s. 416-424; N. İsfahani, a. g. e., s. 374
170 Harford Jones, Aherin-i Ruzha-yı Lutf Ali Han Zend (terc. Hema Natık), Tehran 1353, s. 28; A. A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 75; N. İsfahani, a. g. e., s. 376 vd.
171 N. İsfahani, a. g. e., s. 381; M. Hicazi, a. g. e., s. 206
172 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 76-81

kulağının kesilmesinden sonra zindana atılması ve Cafer Han'ın katledilmesinde parmağı olduğu yolunda iddialara sebep olmuştur. Hacı İbrahim Gilanter, bu iddiaların yersiz olduğunu Lütf Ali Han'a anlatmaya çalıp Mirza Mehdi'yi affetmesini istemiştir. Ancak Lütf Ali Han'ın annesi buna şiddetle karşı çıkması Mirza Mehdi'nin ateşe atılmasına sebep olmuştur. Bu olayda Hacı İbrahim Gilanter'in çabaları sonuçsuz kalmıştı.[173]

Lütfi Ali Han, 1791'de Ağa Muhammed Han ile savaşmak için kuzeye doğru hareket ettiği sırada harekete geçen İbrahim Gilantar, onun yokluğundan istifadeyle Şiraz'da bulunan saltanat muhafızlarının komutanlarını tutuklamıştır. Lütf Ali Han, bu olaydan sonra hareket geçmişse de askerlerinin kendisini terk ettiğini görünce Şiraz'a dönüp şehri tekrar ele geçirmek istemiş, fakat başarılı olamamış ve askerleri dağılmıştır.[174] Bundan sonra güneydeki liman bölgesine firar etmiştir. Daha önce kendisine yardım eden Buşir'in şeyhi ölmüş, yerine geçen Lütf Ali Han'a hasmane davranmıştır. Burada topladığı askerler ile Buşir şeyhini yenen Lütf Ali Han, tekrar Şiraz önlerine gelerek taht mücadelesini devam ettirmiştir.[175]

Lütf Ali Han Zend, düşmanlık ve kin üzerine oluşturduğu kuvvetleriyle tekrar ortaya çıkmıştır. Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'da Hacı İbrahim Gilanter'e yardım için gönderdiği kuvvetleri buradan sürmüştür.[176] Bu yenilginin intikamını almak için gönderilen Kaçar kuvvetleri galip gelmiştir. Ancak Kaçar askerlerinin savaştan sonra yağmaya dalması, Zend şehzadesinin toparlanmasını sağlamış ve kaybedilen savaş tekrar kazanılmıştır.[177] Ağa Muhammed, bu yenilgi üzerine savaşın idaresini bizzat üstlenmiş, ancak Lütf Ali Han, Kaçarlara karşı giriştiği ikinci savaşı da kazanmıştır. 1792'de gece baskınıyla Kaçar askerlerinin merkez kısmına saldırarak onların dağılmasını sağlamış ve sabaha kadar bekleyerek Kaçar reisinin hazinelerini ele geçirmek istemiştir. Ağa Muhammed Han bu savaştan kaçmamış, Arap kuvvetlerinin yardımıyla Zend ordusunu dağıtmıştır. Lütf Ali Han, savaştan sonra geri çekilerek saltanat tacını tehlikeye düşürmüştür.[178]

Lütf Ali Han, Kirman'a kadar geri çekildikten sonra tekrar kuvvet toplamaya başlamıştır. Ancak Kaçarların takibi yüzünden Tabes'e firar etmiş

---

173 Harford Jones, Aherin-i Ruzha-yı Lutf Ali Han Zend (terc. Hema Natık), Tehran 1353, s. 55; N. İsfahani, a. g. e., s. 382-383

174 Abdullah Müstevfi, Şerh-i Zendegani-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-i Devre-i Kacariye I, Tehran 1371, s. 11; M. Hicazi, a. g. e., s. 206; A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 84

175 N. İsfahani, a. g. e., s. 384-386

176 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 87

177 A. Müstevfi, a. g. e., s. 11

178 N. İsfahani, a. g. e., s. 390; A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 88-94

ve burada Mir Hasan Han'ın himayesine girmiştir. Malkum, bunu Hüseyin olarak zikretmiştir.[179]

Lütf Ali Han, ikiyüz kişilik kuvvetle Lut'tan geçerek Yezd'e gitmiş, buranın idarecisini mağlup ettikten sonra Fars'ın kuzey sınırlarına doğru hareket etmiştir.[180] Burada kendisine tabi olanlarla birlikte Darabgerd'i muhasara etmişse de Kaçarlar tarafından Tabes'e geri çekilmeye mecbur edilmiştir. Tabes valisi onun Afgan Timur Şah Dürrani ile temasa geçip yardım almasını söylemiştir. Bunu kabul eden Lütf Ali Han, Kandehar'a doğru hareket etmiştir. Timur Şah Dürrani'nin ölmesi yardımın gelmesini engellemiştir.[181]

7- Zend Hâkimiyetinin Sonu

Zend Hanedanı hâkimiyetinin son hükümdarı Lütf Ali Han, çıkış yolu aradığı sırada kendisine yardım edileceği yolundaki mektuplara inanmıştır. Önerileri kabul ederek aceleyle Kirman'a gitmek ve burayı ele geçirmek istemiştir. Amcası Abdullah Han'ı önceden Kirman'a göndererek savaşı başlatmıştır. Savaşın sonunda Kirman şehri Zend kuvvetlerinin eline geçmiştir. Ağa Muhammed Han, durumun ciddiyetini fark ederek hazırlıklarını daha sıkı yapmaya başlamıştır.[182]

Ağa Muhammed Han, 1794'te Kirman'da ordugâh kurup şehri muhasaraya başlamıştır. Lütf Ali Han, şehri dört ay kahramanca savunmuştur. Bu esnada şehir halkından bir kısmı telef olmuştur. Ancak şehir halkından bir kısmının ihanet etmesi, Kaçarların savunmayı yararak şehre girmesini sağlamıştır. Zend kuvvetlerinden bir kısmı direnmeye çalışmışsa da Kaçarların ilerleyişi durmamış, savaşın kaybedildiğini gören Lütf Ali Han, yanındakilerle birlikte kaçarak Bem şehrine sığınmıştır.[183] Bem idarecisi yaklaşan Kaçar tehlikesini göze alamamış ve Zend şehzadesini tutuklamaya çalışmıştır. Bu tehlikeyi fark eden Lütf Ali Han, atıyla kaçmak istemişse de başarılı olamamış ve yaralı bir şekilde yakalanmıştır.[184] Ağa Muhammed Han, gözlerine mil çektikten sonra Tahran'a göndermiş ve burada asılmıştır.[185]

---

179 J. Malcolm, a. g. e., s. 424
180 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 102-103
181 N. İsfahani, a. g. e., s. 391-392
182 N. İsfahani, a. g. e., s. 392
183 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 113
184 J. Malcolm, a. g. e., s. 425-429
185 M. Hicazi, a. g. e., s. 206; A. A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 114

Kirman'ı ele geçiren Ağa Muhammed Han, şehir halkının Lütf Ali Han Zend'e sahip çıktığını düşünerek, katliama girişmiştir. Çok acımasız davranarak halkın bir kısmını öldürmüş ve bir kısımının gözlerine mil çektirmiştir. Kadınları kendi ordusu arasında taksim etmiştir. Altı yüz kişinin boynunu vurarak kesik başlarını üç yüz kişilik esir ile birlikte Bem'e göndermiştir. Pottinger, bu olayların meydana geldiği yerleri 1810'da gördüğünü söylemiştir. Kirman'da dilencilerin diğer şehirlere göre çok olmasını bu olay ile ilintili sayanlar olmuştur.[186] 1794'te Ağa Muhammed Han'ın Kirman'da gerçekleştirdiği katliam ile birlikte Zend hâkimiyeti sona ermiştir. Lütf Ali Han, her ne kadar cesur ve mahir bir savaşçı özelliğine sahip olmuşsa da Zendlilerin yenilgisini önleyememiştir. Sahip olduğu kibir ve gurur, farklı boyların kendisine yardımlarını engellemiştir. [187]

186 A. Rıza Şirazi, a. g. e., s. 115-117

187 Ahmed Ali Kirmani Veziri, Salariye ya Tarih-i Kirman (tash. M. İ. Bastani Parizi), Tehran 1340, s. 366. Ayrıca Bkz. Hüseyin Şirazi, Tarih-i Dürraniyan, Tehran 1379

IV. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİ

A- KAÇARLARIN MENŞEİ VE İRAN TARİHİNDE İLK ROLLERİ

Doğudan batıya doğru gerçekleşen göçlerin ikinci istikametini oluşturan İran, Yakın Doğu'nun tabiî, sosyal ve iktisadi coğrafyası bakımından birçok milletin vatanı olmuş, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgeye doğudan yani Türkistan'dan batıya göç eden kavimlerden olan Türkler nüfus ve teşkilatçılıkları sayesinde bu coğrafyada devletler kurarak kendi medeniyet unsurlarını asırlarca yaşatmışlardır. İran'ın Müslüman Araplar tarafından feth edilmesinden sonra Abbasî ordusunda görev alan ve devlet idaresinde etkili rol oynayan Türkler, bu cazibe merkezine akın ettikten sonra Gazneliler, Selçuklular, Türkmen Beyleri, Afşarlar ve Kaçarlar gibi devlet ya da hanedanlıklar kurarak bölgede yaklaşık olarak 850-900 sene etkili olmuşlardır.[1]

Bugün İran'ın coğrafi bölgelerine içtimai birer topluluk olarak dağılmış olan Türk boylarından Kaşgarlar, Afşarlar, Kaçarlar, Azerîler, Şahsevenler, Karadağlılar, Hamse Türkleri, Kara Papahlar, Kengerlûlar, Horasanîler, Boçakçiler, Türkmenler ve diğer Türk boyları önemli bir yer tutmaktadır.[2] Bunların içerisinde İran'da devlet kuran bazı Türk boyları, ülkenin siyasi

---

1 Said Nefisi, Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran I, Tehran 1376, s. 15; Hakkı Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX, İstanbul 1989, s. 567; Abbas Kadıyânî, Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran (ez Agaz ta Payân-ı Kacariye), Tehran 1376, s. 414; Fransiz Furibez, Kiş-i Mât (terc. Hüseyin Ebu Turabiyan), Tehran 1366, s. 15-21

2 H. D. Yıldız, a. g. e., s. 557-565; Kazım Vediî, Coğrafya-yı İnsani, Dimah 1339, s. 47

tarihine yön vermişlerdir. Bunlardan biri olan Kaçar Türkleri,[3] İran'da uzun bir müddet sayılacak bir zaman kesitinde (1795-1925) idareyi ele alarak *"Kaçar Hanedanlığı"* idaresini tesis etmişlerdir.[4]

Kaçarların menşei ile ilgili değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazı tarihçiler bu Türk boyunu Moğollara dayandırmışlardır. Zira Kaçar büyükleri ve reislerinin Moğol ve dolayısıyla Cengiz Han'ın askeri başarıları ve savaşçılıklarıyla övünmek için kendilerini Moğollara ve Cengiz evladına bağlama gayreti içerisinde oldukları kaydedilmiştir. Dönemin önemli tarihçi ve devlet adamlarından Mirza Taki Han Sipihr'in Kaçarları Moğol ırkından sayması, Moğolları Türk ırkından saymasından ileri gelmiştir.[5] Said Nefisi bu görüşe karşı çıkarak; *"Tarihi ve kitabî vesikalara dayanarak araştırma yapmayan birçok tarihçinin Kaçarları Moğol ırkına bağladıklarını, bu tezlerini boy reislerinin söylediklerine dayandırdıklarını ve bunun sıkça görülen bir vakıa olduğunu"* söylemiştir. Abbas İkbal Aştiyani, Kaçarların Moğol ırkından geldiklerini, Cengiz Han ile ondan sonra gelen halefleri döneminde Tatar boyları ile Moğolistan'dan gelerek İran ile Şam arasına yerleştirildiklerini, Şah İsmail'e kadar isimlerinin pek zikredilmedikleri halde bu dönemde devlet işlerinde görev almaya başladıklarını söylemiştir. Nefisi, bu teze karşı çıkarak Kaçarların Batı Türkleri'nden geldiklerini Özbek-Timur ilişkisiyle açıklamaya çalışmıştır. Bu şekilde tevatüre dayalı bilgilerin kayda geçirilmesi zannı kuvvetlendirmiştir.[6]

---

3 Kaçar, İran ve batı kaynaklarında "Kacar" olarak geçmektedir. G. R. G. Hambly, "Aqa Mohammad Khan and The Establıshment of The Qajar Dynasty", Asıan Affaırs 50/2, London 1963, s. 161; Hassan Hâkimıan, "In The Qajar Perıod," Encyclopedıa Iranıca VIII, Calıfornıa 1998, s. 138; Percy Sykes, Sefernâme, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s.1 vd.; Hacı Mirza Yahya Devletabâdî, Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I, Tehran 1336, s. 1; Mirza Ali Han Deyûsalâr, Yaddaştha-yı Tarihi Raci be Feth-i Tehran, Tehran 1379, s. 1. Kaçar kelimesinin Türkçede "kaçmak" masdarından iştikak ettiğini Şeyh Süleyman Efendi ve Şemseddin Sami söylemektedir. Bkz. Süleyman Efendi, Lugat-ı Çağatay, İstanbul 1298, s. 214; Şemseddin Sami, Kamusu'l-Âlâm V, İstanbul, 1314, s. 3500

4 A. Kadıyânî, a. g. e., s. 606; Percy Sykes, Tarih-i İran, (terc. Muhammed Taki Fahrdaî Gilânî), Tehran 1330, s. 419; Raymond Furon, L'Iran Perse Et Afghanıstan, Paris 1951, s. 114; Raymond Furon, İran (terc. Galib Kemalî - neşr. İbrahim Hilmi), İstanbul 1943, s. 149

5 Mirza Muhammed Taki Sipihr, Nasihü't-tevarih I-II, Tehran 1353, s. 7

6 Said Nefisi, Timur'un Özbek Türklerinden olduğunu ve Özbekler'in dilinin de Çağatay Türkçesi olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Said Nefisi, Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır I, Tehran, 1376, s. 22-23. Abbas İkbal Aştiyani, Tarih-i İran pes ez İslâm, Tehran 1378, s. 649; Nimetullah Kadı, İl-i Kacar der Pehneâ-yı Tarih-i İran, Tehran 1347, s. 64

İran coğrafyasında yaşıyor olmanın psikolojisi içerisinde, Kaçarların Türk olmadığı ve eski İran kavimlerine mensub bulundukları dolayısıyla İran'ın yerlileri olduklarını iddia edenler de vardır. Ayrıca İran hanedanlarından bazıları Arapların bölgeye girmesinden sonra kendi neseplerini İslâm öncesi hükümdarlara, Moğol saldırısından sonra ise genellikle Cengiz Han'a bağlama gayretine düşmüşlerdir. Bu şekildeki hareketin sebebinin Arap hâkimiyetine duyulan tepki ve kabul etmemekten kaynaklandığı görülmektedir.[7]

Kaçarları Moğol hükümdarı Hülagû Han'ın komutanı Sertak Noyan'ın oğlu Kacar Noyan'a bağlayan Muhammed Taki Sipihr'in iddiaları, gerek Mirza Bala[8] ve gerekse Nefisi tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.[9] Said Nefisi, bazı tarihçilerin Sertak Noyan'ın oğlunu*"Karavend"* veya *"Karavenas"* zümresinden gösterdiklerini, bu zümrenin genellikle İlhanlıların yolları üzerinde yağma ve gasb ile uğraştıklarını iddia ettiklerini, ancak bunun doğru olmadığını söylemiştir.[10] Marko Polo'nun Seyahatnamesi'nden Karavanas Nekudri veya Nekudrilerin büyüklerinden Nekuder isimli kişinin Çağatay'ın torunu olduğu ve bu zümreyi bugünkü Afganistan'a göç ettirdiğini yazma hatasına düşmüşlerdir.[11] Aynı iddiayı sürdürenler Karavanas'ı da Hind ve Tatar ırkından saymışlardır.[12]

Kaçarların menşei ile ilgili görüşlerin ekseriyeti Türkistan Türkleri'nden oldukları yönünde olmuştur. Kaçar şehzadeleri ve dönemin tarihçilerinin eserlerinde Kaçarların menşei ile ilgili oldukça sarih bilgiler verilmiştir.[13] Ayrıca bu dönemde İran'da görevlendirilmiş olan asker ve sivil görevlilerin

---

7 Gulam Rıza Verheram, Nizâm-ı Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimai-i İran der Asr-ı Kacar, Tehran 1367, s. 32

8 M. T. Han Sipihr, a.g.e I-II, s. 8-10. Adı geçen yazarın da meseleyi sarih hale getirdiği söylenemez. Üstelik, Kerim Han Zend'in 1779 yılındaki ölümünü Kaçar Hanedanlığının başlangıç tarihi olarak görmektedir. Bu bilgileri esas alan bir kısım tarihçi de aynı yanılgıya düşmüştür. Bkz. Mirza Bala, "Kaçar," İslâm Ansiklopedisi VI, İstanbul 1993, s. 33

9 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 19

10 Reşidüddin Fazlullah, Tarih-i Mübarek-i Gazani, Lozan 1940, s. 28 - 29

11 John Masefield, Sefername-i Marko Polo, (terc. Habibullah Sahihî), Tehran 1350, s. 90 vd.; G. R. Verheram, a. g. e., s. 33

12 Rıza Kulî Han Hidayet, Tarih-i Ravsatü's-Safa-yı Nasırî IX, Tehran 1961, s. 4. Ayrıca bkz. İlia Pavloviç Petrosfesky, Malikiyet-i Arazi der İran Asr-ı Moğol I, (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1356, s. 139 - 140

13 Ali Kuli Mirza, İksürü't-tevarih, Tehran 1370 s. 7; Şehzâde İzzeduddevle Sultan Ahmed Mirza, Tarih-i İzzedi, (tash. Abdulhüseyin Nevai), Tehran 1376, s. 17; Abdurrezzak Meftûn Dınbıli, Me'asır-ı Sultanîye, (neşr. Gulam Hüseyin Sadrı Afşar), Tehran 1351, s. 2 vd.

yazdıkları eser ve hatıralarda Kaçarların Türk oldukları ifade edilmiştir.[14] Dönemin önemli tarihçilerinden şehzâde Ali Kuli Mirza, *"İksirü't-tevarih"* adlı eserinde, Kaçarların Türkistan'dan geldiklerini ve tarihçilerin bunu ittifak ile kabul ettiklerini, rivayetlerin daha çok bunların isimlerinin menşei ile alakalı olduğunu söylemiştir. Timur'un dördüncü göbekten babası ve Cengiz Han ile Mengü Kaan'ın ümerasından olan *"Karacar Noyan"* 'dan geldikleri, Türkistan'da sakin beş kardeşten rütbece üstün olan Kacar Han'dan dolayı bu ismi aldıkları rivayetlerini eklemiştir.[15] Abdurrezzak Bey Meftûn Dınbilî ise*"Mu'asır-ı Sultaniye"* isimli eserinde, Abaka Han'ın Atabeg'i Saba Noyan'ın oğlu Kacar'ın bu boya ismini verdiğini ve Mazanderan ile Esterabad'dan zuhur ettiklerini söylemiştir.[16] Ayrıca şehzade Abbas Mirza'nın oğlu şehzade Cihangir Mirza ve pek çok tarihçi, Kaçarların Türkistanlı olduklarını kesin bir dille ifade etmişlerdir.[17]

Kaçar isminin nereden geldiği ile ilgili olarak değişik rivayetler ortaya atılmıştır. Kabul görmemekle birlikte bu rivayetlerden birisi Abdurrezzak Meftûn Dınbılî tarafından ortaya atılmıştır. Dınbılî, Horasan ümerasından saydığı Argun Han oğlu Kacar'ın bu boya ismini verdiğini rivayet etmiştir.[18] Şehzade Ali Kuli Mirza, bu rivayeti asılsız addettikten sonra ayrı bir görüş ileri sürmüştür. Şehzade, Hulagû Han'ın Moğol askerleriyle Türkistan'dan Mısır ve Şam'a kadar olan yerleri egemenliğine alması sırasında Kaçarları da beraberinde Şam civarına getirdiğini, Timur'un bunları tekrar Maveraünnehr'e götürürken bir kısmının Erran ile Gence'de kaldığını söylemiştir. Maveraünnehr'e götürülen Kaçarlardan bir kısmının kerhen Taberistan'a firar ettiklerini ve bunlara*"Kar Kacdalar"* yani "*onlar firar ettiler*" denilip Kaçar adını aldıklarını savunmuştur.[19]

---

14 Percy Sykes, Tarih-i İran (terc. Muhammed Taki Fahrdai Gilani), Tehran 1330, s. 419; Peter Avery, Tarih-î Muâsır-ı İran, (terc. Muhammed Refî Mihrabâdi), Tehran 1363, s. 66 - 67. Ayrıca bkz. E. G. Browne, A Literary History of Persia, Modern Times 1500-1924, Cambridge 1953

15 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 7

16 A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 7 - 8; Ayrıca bkz. Cafer Mehdi Niyâ, Heft bar İşgal-ı İran der 23 Kurn IV, Tehran 1377, s. 71

17 Cihangir Mirza, Tarih-i Nev, (tash. Abbas İkbal), Tehran 1327, s. 1; S. Nefisi, a. g. e., s. 22; Ali Asgar Şemim, İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tehran 1379, s. 18.

18 A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 4 vd.

19 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 7 - 8. Moğul ve Timur döneminde Kaçarların durumu ile ilgili bkz. Muhammed Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri, (tash. Muhammed İsmail Rıdvanî), Tehran 1364, s. 585 vd.; Yahya Kazvini, Lebü't-tarih V, Tehran 1936, s. 6 vd.; Timur için bkz. Hüseyin Mir Cafer, Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan, İsfahan 1373; A. Kadıyânî, a. g. e., s. 241 vd.; İsmail Aka, Timurlular, Ankara 1995

İran'a gelen Türk boyları hakkında değişik görüşlerin ortaya atılmasında, bölgeye kalabalık ordularla gelerek her tarafı harap edip demografik yapıyı etkileyen Moğol kavminin büyük etkisi olmuştur.[20] Moğolların hiç bir engelle karşılaşmadan batıya gerçekleştirdikleri hamleleri sırasında, önlerinden kaçan birçok Tatar ve Türk boyu bölgeye yerleşmiştir. Cengiz'in İran şehir ve köylerini merhametsizce vurarak önlerine çıkanları katletmesi, korkuya kapılan boy ve kabilelerin İran coğrafyasının değişik yerlerine kaçmalarına sebep olmuştur. Bu boy ve kabileler, Moğol askeri gücünün tazyikiyle şehir merkezlerinden uzak ovaları, dağ eteklerini ve Kafkasların bir kısım yerlerini kendi sükûnetleri için kontrol ederek yerleşmişlerdir. İlhanlılar biraz daha ılımlı davranıp yaklaşık iki asır boyunca bu kabilelere sakin mahallerde yerler vermişlerdir.[21] Böylece Türk ve Tatar boyları oturdukları yerlerin isimleriyle ve sosyal münasebetlerden dolayı bu kabilelere verilen yeni isimler ile anılmaya başlanmıştır.[22]

Yukarıdaki görüşleri *"İran Asr-ı Kacar"* adlı eserinde dile getiren Ali Asgar Şemim, Timur'un İran'a gelmesiyle İran sosyal yapısının Moğol darbesine maruz kaldığını, bölgenin Türk ve Tatar unsurlarının savaşçılıklarını gösterdikleri bir alana döndüğünü, Türk boylarının kuzeybatıdaki Azerbaycan ve Kafkaslara yerleştiğini, Timur'dan sonra mevcut idareler içerisinde etkili olduklarını söylemiştir. Şemim, bu görüşüyle Kaçarların yerleştikleri mekânlar meselesinde dikkatleri Azerbaycan ve Kafkaslara çevirmek istemiştir.[23]

Kaçar Türklerinin Suriye'ye götürülmeleri meselesinde genellikle Kaçarların Moğol ırkından geldiklerini savunan tarihçiler tarafından daha çok desteklenmiştir. Bu iddiaya göre, 1258'de Hulagû Han önderliğinde İran'a gelen Kaçarlar, 1335'den sonra İlhanlılar'ın yıkılmasıyla göçebelik için Ceyhun kenarından Mugân ovasına kadar yayılmışlar ve daha sonra

---

20 Nimetullah Kadı, a. g. e., s. 64

21 Emine Pakrevan, Ağa Muhammed Han Kacar, Tehran 1951, s. 7; A. Kadıyâni, a. g. e., s. 271-272

22 A. A. Şemim, a. g. e., s. 18; Ann K. S. Lambton, İran Asr-ı Kacar (terc. Simin Fasıhi), Meşhed 1375, s. 20-21. Ayrıca bkz. Süleyman Efendi, Lugat-ı Çağatay, İstanbul 1298, s. 214

23 A. A. Şemim, a. g. e., s. 18-19. Türk ve Moğol kabilelerin, savaş meydanlarına inerek, Timur'un ödül vermesi karşılığında İran'da kan döktükleri, savaşçılıklarıyla dönemin komutanlarının dikkatini çektikleri ve aşamalı olarak Siyasi rolleriyle mütenasip hükümetleri kontrollerine alarak Kafkasya, Hazarın kuzeyi, Batı Türkistan, Azerbaycan, Anadolu, Şam ve Filistin'de hükümetler kurdukları iddia edilmiştir. Bkz. Nimetullah Kadı, a. g. e., s. 41

Şam'a götürülmüşlerdir. 1400'de Timur tarafından tekrar İran'a getirildikleri ve Moğollarla illiyetli oldukları ifade edilmiştir.[24]

Kaçarların Timur tarafından Suriye'de Şam'a götürüldüğü meselesi, Sarevi tarafından ele alınmış ve böyle bir iddia zayıf bir ihtimal olarak görülmüştür. Timur'un 100.000 Türkmen'i Suriye'ye göç ettirerek muhtelif bölgelere yerleştirdiği, bir kısmının daha sonra Anadolu, Kafkaslar ve Azerbaycan'a sürüldüğü iddialarını dikkate alarak Kaçarlarının Azerbaycan'a sürülenler arasında olduğu yönündeki bilgilerin sarih olmadığını söylemiştir.[25] Safevi dönemini yazan tarihçilerin I. Şah Abbas'dan önce Kaçarların Suriye'ye sürüldüğü olayını haber vermemiş olmaları yazarı desteklemiştir.[26]

İran'ın kuzeybatı sınırında yaşayan muhtelif Türk boyları üzerine yoğunlaşan Nefisi, Moğolların 1222'de bugünkü Rusya topraklarına saldırdıklarını ve 1302'ye kadar Moğol istilasının bütün Rusya üzerine yayılarak 1461'e kadar bazı yerlerde egemen olduklarını, Slav topraklarını istila eden Moğolların geri püskürtülmesinden sonra ise güneye doğru askeri harekâtta bulunduklarını söylemektedir. Daha sonra harekete geçen Kafkaslardaki Türklerin de Slavları bulundukları yerlerden çıkararak onların topraklarına yerleştiklerini kaydetmektedir. Bu hareketlilik sonucunda Türk boylarının Kafkas dağlarının güneyine yani kuzeybatı İran bölgesine inmeye başladıklarını iddia etmektedir.[27]

Timur'un batıya gerçekleştirdiği askeri harekât sonrası İran'ın kuzeybatısında güçlü devletler olmaması, Türklerin med-cezir gibi siyasi olaylara karışmalarına zemin hazırlamıştır. Türk boyları askeri güçlerini arttırarak

---

24 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 311. Nefisi, Kaçarların Moğol istilasından sonra Suriye'ye götürülmeleri ve Timur'un onları tekrar İran'a getirmesi ihtimalinin bu Türk boyunu Moğollara bağlamadığını, aksine batı Türklerine bağladığını savunmuştur. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s.22 - 23. Ayrıca bkz. E. A. Grantosky - P. Petrofesky, Tarih-i İran, (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tehran 1359, s. 213 vd.

25 Muhammed Fethullah b. Muhammed Taki Sarevi,Tarih-i Muhammedi, Tehran 1371, s. 317. Kaçarların Mugân Ovası'ndan Suriye'ye götürülmesi meselesinde, kaynaklar sarih bir şekilde bahsetmemişse de bazı tarihçiler Suriye'ye götürüldüklerinde ısrar etmiştir. Cafer Mehdi Niya ve onun gibi düşünenler, Suriye'ye götürüldükten sonra İran'a geri getirildiklerini söylemişlerdir. Bkz. C. M. Niya, a. g. e., s. 67; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 21. 1491'de Akkoyunlulara mülhak oldukları da Yahya Kazvini tarafından ileri sürülmüştür. Bkz. Yahya Kazvini, Leb'üt-Tevarih, Tehran 1370, s. 6 vd.; Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran I, Tehran 1337, s. 33. Ayrıca bkz. Barthold Spuller, Tarih-i İran (terc. Cevad Felaturî), Tehran 1349

26 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 21; İskender Bey Türkmen, Tarih-i Âlem-i Ara-yı Abbasi I Tehran 1350, s. 12

27 S. Nefisi, a. g. e., s. 23

İran topraklarında nüfuz mücadelesine kalkışmışlar, başlangıçta Safevi şahlarından rütbe ve görevler aldıktan sonra onları sıkıştırarak kanlı savaşlar yapmışlardır.[28] Bu olayları değerlendiren bazı tarihçiler, Kaçarların Azerbaycan'da devlet kuran Akkoyunlularla ilgili olduklarını ve dolayısıyla Mavera-yı Kafkasya'dan İran'a gelmiş olan Batı Türklerine bağlamak istemişlerdir. Ayrıca Slavların, Mavera-yı Kafkasya'yı tekrar ele geçirmeleri sonucu Türkler oradan sürülünce Kaçarların da Şam'a kadar gitmiş oldukları ve IX. asrın başlarında Timur tarafından İran'a gönderildikleri veya kendilerinin gelmiş oldukları ifade edilmiştir.[29] Bayat boyunun Kaçarlar arasında "*Şambayatî*" ismini almış olması bu iki boyun bir süre Şam'da kaldıklarına delil olarak gösterilmiştir.[30]

Kaçar Türklerinin İran'a gelmesiyle ilgili bilgi veren kaynakların bir kısmı, Safevilerle akrabalıkları dolayısıyla Özbek akınlarına karşı sınırları korumak için Esterabad'a getirildiklerini, savaşçılıklarından yararlanmak amacıyla İran ordusunda asker olarak kullanıldıkları yönünde bilgiler vermişlerdir.[31] Safevi hükümdarları zamanında İran sınırlarının korunmasını üzerine alan Kaçarlar, merkezi hükümete karşı yapılan isyanların içinde yer almayarak bu devredeki büyük savaşların çoğunda İran'ın doğu ve batısında toplanmaya başlamışlardır.[32] Kaçarların bu devredeki sükûnetini ve uyumunu, Safevilerin ilk hükümdarı Şah İsmail ile akrabalıklarına ve bunların teşkilatçılığına bağlayabiliriz.[33] Zira anne tarafından Şah İsmail'e ak-

---

28 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 26 - 27; Nasır Tekmil Humayun, "Payegiri-yi Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha," Tarih-i Muasır-ı İran V, Tehran 1372, s. 11; J. H. Kramers, "İran," İslâm Ansiklopedisi V/2, İstanbul 1993, s. 1023; A. A. Şemim, a. g. e., s. 19 - 20; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 20

29 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 27

30 N. Kadı, a. g. e., s. 65 vd.

31 A. A. Şemim, a. g. e., s. 20. N. T. Humayun, a.g.mk., s. 12 - 13. Kaçarların savaşçılıklarından istifade etme meselesini, X. asırda İran'da çoğalmaya başlayan Türklerin, Samani devleti idaresinde yüksek mevkilere gelmelerine hatta daha eskilere kadar götürmek mümkündür. Gazneli devletinin sükutundan sonra doğan Selçuklu devrinde dünya devleti payesine yükseldiler. Şah İsmail, Kaçar Türklerinden yararlanma yoluna gitmiş ve 1501'de Ahmed Akkoyunlu ile olan savaşa Kaçarları da götürmüştür. Bkz. A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 22

32 R. Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s. 5

33 Safevîler, Azerbaycan halkından Şeyh Safiyüddin Erdebilî evlâdından idiler. Şah İsmail'in annesi Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kızı idi. Ayrıca, Safevî tarikatının ileri gelenleri de Azerbaycan Türklerindendi. Şah İsmail, askerlerini Kızılbaşlar arasından seçerek askeri düzenini bunlar aracılığıyla kuvvetlendirdi. Bu devrede, Safevî saltanatının en büyük destekçileri üç büyük Türk boyu olan Kaçarlar, Afşarlar ve Bayatlardır. Said Nefisi, Kaçar, Afşar ve Bayat boylarının büyük olduğunu, bunlardan daha küçük olanların Safevîler tarafından iki gruba ayrıldığını, Azerbaycan'da

raba olan Kaçarlar, İran'daki Kızılbaşlarla birlikte onun tahta geçmesinde önemli rol oynamışlardır.[34]

Kaçarlar İran'da nüfus olarak çoğaldıktan sonra kuzeybatıdaki Mazenderan, Esterabad ve Tahran'ın etrafında toplanmışlardır. İran'daki coğrafi dağılımları ve nüfus yoğunlukları, Moğollarla birlikte değil batıdan geldiklerini göstermiştir.[35] Kaçarların dili de Batı Türklerinin bütün merhalelerinde görülen Türk dilidir ve şairler bu dilde eserler vermiştir. Şah İsmail, anne tarafından Bayındır Türklerinden yani Akkoyunlulardan olduğu için Türkçe'yi öğrenmiş ve bu dilde şiirler yazmıştır. Batı Türkleriyle ilgili diğer önemli bir husus da boy isimlendirilmelerinde *"lu-li"* eklerinin kullanılmasıdır. Karakoyunlu, Kayehlu, Akkoyunlu, Şamlu, İzzedinlu, İnanlu, Koyunlu, Devanlu, Sapanlu, Hazinedarlu, Kühnelu, Kerlu, Bekşelu, Çulbeyanlu gibi boy isimleri kullanılmıştır. İran'ın batısında Gürgân Nehri etrafında oturan Kaçarlar, eski yerlerine benzemesi ve otlaklardan istifade etmeleri sebebiyle buraları kendilerine daha uygun bulmuşlardır.[36]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kaçarların bazı tarihçiler tarafından iddia edildiği gibi Moğol olmadıkları araştırmalarda ortaya çıkmıştır.[37] Batı Türklerinden Hazar, Kıpçak, Bulgar ve Peçeneklerin bulundukları coğrafyaya yakın ve bunlarla akraba oldukları, diğer Türk boylarıyla birlikte Kafkasya ve Anadolu'nun kuzeybatısından ayrılıp İran'a geldikleri, Safevilerin onları Azerbaycan'dan Mazenderan, Esterabad ve Tahran'a yerleştirdikleri kaydedilmiştir.[38] Faruk Sümer, batıdan geldiklerine dair görüşü destekle-

---

kalanlara "Şahisun" veya "Şahseven" denildiğini, İran'a getirilen grubun güneyde Araplarla karışarak"Kaşgayî" ismiyle ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 27; N. Kadı, a. g. e., s. 67

34 Muhammed Cevad Meşkûr,Tarih-i İran-ı Zemin, Tehran 1366, s. 320; Rıza Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s. 5; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 67; Abdulhadi Hairi, Reviya Reviyaha-yı Endişegirân-ı İran, Tehran 1367, s. 233

35 S. Nefisi, a. g. e., s. 28

36 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 28; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 4 vd.; Ayrıca bkz. Reşideddin Fazlullah, Camiü't-tevarih, Tehran 1359

37 Faruk Sümer, "Kaçarlar," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII, İstanbul 2002, s. 51. İran tarihçileri arasında Hasan Pir Niya, Abbas İkbal Aştiyanî ve Muhammed Cevad Meşkur, Kaçarların Moğol ırkından geldiklerini savunmuşlardır. Diğer yerli ve yabancı kaynaklar Kaçarların Türkistan Türklerinden olduklarını ve İran'a kuzeybatıdan geldiklerini kaydetmişlerdir. Bkz. Abdulazim Rızai, Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV, Tehran 1363, s. 77

38 A. A. Şemim, a. g. e., s. 20; M. Cevad Meşkur, a. g. e., s. 321; Kafkaslar ve özellikle Karabağ, XVI. asırda Kaçarlar için önemli bir bölge olmuştur. Emir Gune Han Kaçar, 1603'de Erivan valiliğini yapmıştır. Bkz. A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 23; N. Kadı, a. g. e., s. 65; A. E. Bina, a. g. e. I, s. 34

yerek XV. asrın sonlarından itibaren Anadolu'dan Azerbaycan'a göç ettiklerini ve buradan İran'a geldiklerini savunmuştur. Ayrıca Kaçarların, Koyunlu ve Ağçalu'dan meydana geldiklerini söylemiştir.[39]

Safevi hükümdarı Şah Abbas, 1586-1597 tarihleri arasında Kaçar boylarını üç gruba ayırarak hem kendi devletinin sınırlarını dış tehlikelere karşı korumak hem de güçlerini kırmak amacıyla bir bölümünü Özbeklere karşı Merv'de, bir bölümünü Lezgilere karşı Gence, Erivan ve Karabağ'da, bir bölümünü de Türkmen akınlarına karşı Gürgân ve Esterabâd'da iskân ettirmiştir.[40] Esterabâd'a yerleşen Kaçarların bir kısmı Gürgân nehrinin yukarı kısmındaki Mübarekâbad Kalesi'nin üst tarafına, bir kısmı da kalenin alt tarafına yerleştirildi.[41] Yukarıya yerleşenlere*"Yukarı Baş"* (Dulû), aşağıya yerleşenlere *"Aşağı Baş"* (Koyunlû) denilmeye başlanmıştır.[42]

Aşağı ve Yukarı Baş Kaçarları kendi aralarında altı alt gruba ayrılmışlardır. Aşağı Başlar Kavanlû, İzzeddinlû, Şambayatî, Karamusalı, Ziyadlû ve Daşlû'lardan oluşmaktaydı. Yukarı Başlar ise Dulû, Sapanlû, Kerlû, Kühnelû, Hazinedarlû ve Keyahlû'dan meydana gelmiştir.[43] Aşağı Baş reisliğini Kavanlu, Yukarı Başların reisliğini ise Dulû grubu yapmış, otlaklar yüzünden bu iki boy birbiriyle mücadele etmiştir. Mevcut siyasi otorite bu mücadeleyi körükleyerek iki grubun güçten düşmesini sağlamıştır. Nitekim Şah Sultan Hüseyin zamanında ordu komutanlığına kadar yükselen Feth Ali Han b. Şahkulû Han, Esterabad civarı ve İsfahan'da Afgan Gılcaîlerinin baskısı sonucu 1000 kadar aile ile Horasan taraflarına göç etmiştir.[44] Kavanlûlar, Kaçar boyu arasında daha savaşçı olmuşlardır. Dulû

---

39 F. Sümer, a.g.m., s. 51; A. E. Bina, a. g. e., s. 33

40 S. Nefisi, a. g. e., s. 30; G. R. Verheram, a. g. e., s. 34; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 649; A. E. Bina, a. g. e. I, s. 34 - 35. Geniş bilgi için bkz. Mirza İbrahim, Sefername-i Esterabad ve Mazenderan ve Gilan, (tash. Mesud Gülzari), Tehran 1355; L. Robinu, Sefername-i Mazenderan ve Esterabad, Mısır 1924

41 R. Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s. 7; Muhammed Cafer Hurmûci, Hakayikü'l-Abbar-ı Nasıri, Tehran 1363, s. 1 - 3; Mirza İbrahim, a. g. e., s. 72 - 73

42 A. Kadıyani, a. g. e., s. 98; J. R. Perry, "Ağa Mohammad Khan Qajar," Encyclopedıa Iranica I/6, London 1984, s. 603. Muhammed Hasan Han, a. g. e. II, s. 157. Türkçe'de aşağı ve yukarı kısımlar manasına gelen bu ıstılah, Kaçarların Esterabad ve Gürgân'daki ilk yerleşmelerini göstermiştir. Kaçar boyu bu sıfatı koruyarak Gürgân Ovası'nda koyun sürüleri beslemişlerdir. Dulû ve Koyunlû ıstılahındaki "Dû" deve manasına, Kavanlu "koyunlu" ise koyun manasında kullanılmıştır. Koyunlular, küçükbaş hayvancılıkla,"Dulû" boyu ise daha çok deve yetiştiriciliğiyle uğraşmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 21; Nimetullah Kadı, a. g. e., s. 66

43 M. C. Hurmûci, a. g. e., s. 3; Mirza İbrahim, a. g. e., s. 73

44 A. Kadıyâni, a. g. e., s. 98; G. R. Verheram, a. g. e., s. 34

boyu ise daha çok hüsn-i tedbir sahibi olup mal biriktirmekle uğraşmıştır.[45] İzzeddinlûlar kavgalarda aceleci olduklarından karışık işler peşinde koşanlar olarak bilinmişlerdir.[46]

B- KAÇARLARIN İRAN'DA ETKİLİ OLMAYA BAŞLAMALARI

Kaçarlar, Safevi Devleti'nin inkırazından sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar sırasında siyaset sahnesine çıkmaya başlamışlardır. Safevilerin yıkılmasından önce çeşitli kademelerde görev alarak kendilerini yetiştirmiş, devletin yıkılmasından sonra ise güçlü bir hanedanın olmayışı şanslarını arttırmıştır. İran'ın iç karışıklığını fırsat bilen Afganlılar her ne kadar İran'ın birkaç bölgesinde egemen olmuşlarsa da bu sürekli olmamıştır. Zendlilerin taht mücadelesi ise Kaçarlar kadar sistemli olmamış, askeri komutan olarak görev yapan Nadir Kuli Mirza, Afganlıları ülkeden sürdükten sonra Nadir Şah ünvanıyla İran tahtına oturmuştur. Kaçarların Zendlilerden sonra başarılı olmalarında ve uzun süre idareyi ellerinde bulundurmalarında savaşçılık ve teşkilatçılığın payı oldukça fazla olmuştur.[47] Aynı coğrafyada Kaçarlardan başka Türk boyları olduğu halde İran tarihinde fazla etkili olamamışlardır.[48]

1- Safeviler Döneminde Kaçarlar

XVI. asırda Safevi Devleti'nin İran coğrafyasında dayandığı en büyük unsur Türk boyları olmuştur. Şah İsmail'in kendi etrafında topladığı Türkçe konuşan boyların bir kısmı, kırmızı başlık takmaları sebebiyle *"Kızılbaş"* olarak bilinmiş ve şahın idareyi ele geçirmesinde önemli rol oynamışlardır.[49]

---

45 Ahmed Mirza Kacar, Tarih-i İzzedi, Tehran 1356, s. 91-93

46 A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 3; S. Nefisi, a. g. e., s. 29; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 27 - 29. Ayrıca bkz. Ahmed Mirza Kacar, Ahbar-ı Muhammedi, Tehran Millî Kütüphanesi Yazmaları no: 578

47 İskender Bey Türkmen, a. g. e. I, s. 140

48 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 321; G. R. G. Hambly, "Aqa Mohammad Khan And The Establıshment Of The Qajar Dynasty," Asıan Affaırs 50/2, London 1963, s. 161; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 77

49 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 33; G. R. Verheram, a. g. e., s. 33. Babasının müridleri yardımıyla Gilan'da gizlenen Şah İsmail, Rüstem'in 1499'da katlinden sonra henüz on üç yaşındayken Lahican'dan ayrılmıştır. Akkoyunluların saltanat kavgasından faydalanan İsmail, öteden beri ailesine bağlılıkları ile bilinen ve çoğu Doğu Anadolu'da sakin olan Ustaçlu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlu, Karadağlu, Karamanlu, Dulkadirli, Varsak, Afşar ve Kaçar gibi Türk oymaklarını etrafında topladıktan sonra Azerbaycan üzerine yürümüş ve 1501'de Tebriz'e dönerek saltanat tahtına oturmuştur. Şah İsmail (1485-1523), beş batından VII. asrın

Bu boyların içerisinde ayrı bir topluluk olan Kaçarlar, Şah İsmail ve Tahmasb zamanında önemli görevler üstlenmiş,[50] idari ve askeri makamlar alarak tecrübelerini kullanmışlardır.[51] Bu dönemde Kızılbaşların elde ettiği ve babadan oğula geçen beylerbeyilik makamı Kaçarlara da verilmeye başlanmıştır.[52]

Kızılbaşların güç kazanmalarından sonra merkezi kuvvetlere saldırmaları, I. Şah Abbas'ı tedbir almaya zorlamış ve Kızılbaşların devlet işlerinden uzaklaştırılması söz konusu olmuştur. Kaçarlar ise cesareti ve müspet hareketleriyle diğer boylara göre imtiyazlı hale gelerek iyilikleriyle anılmaya başlamışlardır.[53] Bu dönemde Şahverdi Han, Muhammed Han Ziyadoğlu, Şahkulû Han gibi bazı Kaçar büyükleri Gence ve Karabağ muhasarasında cesaretleriyle tanınınca, Şah Abbas tarafından Türkmen ve Esterabâd bölgesindeki isyanları bastırmak için görevlendirilmişlerdir. Bir kısmı da Merv ve Horasan sınırlarını korumak için gönderilmiştir.[54] Şahkulû Esterabad'da kalırken, Budak Han ise Şah Tahmasb zamanında Afganistan'daki Kandehar'a giderek burada hükümet kurmuştur.[55] Şah I. Abbas'ın devlet idaresinde Kızılbaşların gücünü azaltmak için aldığı tedbirlerden bir diğeri de göçebe halindeki bu boyları şehirlerde iskân ettirerek askeri nüfuzlarını azaltmak olmuşutr. Ancak bu usul daha sonra tehlikeli bir hal alarak Afgan ve Afşarlıların devleti yıkmalarına sebep olmuştur.[56]

---

sonunda ve VIII. asrın başlarında yaşamış olan hanefi fıkhı âlimi Şeyh Safiyüddin Erdebili'ye dayanmaktaydı. Annesi de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Halime idi. Annesinden Türkçe öğrendiği için Türkçe şiirler de yazmıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 33; Mirza Bala, "Safevîler" İslâm Ansiklopedisi VI, İstanbul 1993, s. 54; R. Kulî Han Hidayet, a.g.e IX, s. 5; M. C. Hurmûci, a. g. e., s. 3; J. H. Kramers, "İran," İslâm Ansiklopedisi V/2, İstanbul 1993, s. 1023 vd.

50 A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 3

51 M. T. Sipihr, a.g.e I-II, s. 6 - 7; İskender Bey Türkmen, a. g. e., s. 140

52 Muhammed Alaaddin Mansur, Tarih-i İran Bade'l-İslâm, Tehran 1989, s. 728. Bkz. Clawes Michael Raherborn, Nizam-ı Eyalet der Devre-i Safevîye, (terc. Keykavûs Cihandari), Tehran 1349, s. 51 vd. Bkz. N. H. Tekmil, a.g.m ., s. 14 vd.

53 F. Sümer, a.g.m., s. 51; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 6 - 7

54 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 10. Said Nefisi, Şah Abbas'ın Kaçarları Mugân'dan çıkarırken bunların evvela Esterebad'a gitmediklerini söylemiştir. Çünkü Ferhad Mirza'nın rivayetine göre Şah Kuli Han, Gence'den gelip Şah Süleyman Safevi döneminin sonlarında Esterebad'a yerleşmiştir. Yani Kaçarlar, 1666'dan 1693'e kadar Şah Süleyman'ı hükümdarlığa getirdikten sonra Esterabad'a yerleşmişlerdir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 32

55 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 77; C. R. Markham, a. g. e., s. 19

56 M. T. Sarevi,a. g. e., s. 9 vd.; M. Hasan Han, a. g. e., s. 1035-1038; F. Sümer, a.g.m., s. 51

Aşağı Baş Kaçarları, yeterli derecede kuvvetlenip Safevi hükümdarlarının hizmetinde itibar kazandıktan sonra dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir.[57] Safeviler, güçlü oldukları dönemlerde Aşağı ve Yukarı Baş Kaçarlarının birleşmelerine engel olarak güçsüz kalmalarını sağlamışlardır. Ayrıca ikisi arasındaki husumetten de istifade ederek merkeze karşı isyanlarını önlemişlerdir. Safevilerin Kaçarlara karşı takip ettiği siyasetin merkezinde Aşağı Baş Kaçarları yer almıştır. Aşağı Başların reislerinden bazıları makam, tımar ve zeamet alarak Gürgân bölgesindeki idareye sahip olmuşlardır.[58] Aşağı Başların yüksek makamlara gelmeleri, Yukarı Başların kendilerine kin ve nefret duymalarına ve kanlı çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur.[59] Nitekim iki taraf arasındaki düşmanlık sonucu Aşağı Baş reislerinden Feth Ali Han'ın iki kardeşi Yukarı Başlar tarafından katledilmiştir.[60] Bu olay Safevilerin bir süre daha devamını sağlamıştır.[61] Zira Aşağı Başların hükümeti elde etmek için çıkardıkları isyanda Yukarı Baş Kaçarları yer almamışlardır. Aşağı Baş reisleri de hükümeti ele geçirmek için o dönemdeki siyasi olayları ve iç karışıklıkları beklemeye başlamışlardır.[62]

2- İran'ı İstilâ Eden Afganlılar Döneminde Kaçarlar

Safevi Devleti'nin zayıflamasıyla kuzeydeki Afgan Gılzaileri Mahmud Afgan önderliğinde harekete geçmişlerdir. 1722'de Şah Sultan Hüseyin'in idaresindeki İran'a saldırıp Gülûnabâd Savaşı ile İsfahan'ı almışlardır.[63] Mahmud Afgan karşısında yenilen Şah Sultan Hüseyin, saltanat tahtını bırakmak zorunda kalmıştır. Bu karışıklıktan istifade eden Ruslar, 1723'te harekete geçerek İran'a ait Derbend, Reşt ve Bakü'yü aldıktan sonra Şah Tahmasb ile temasa geçmişlerdir. Şah Tahmasb'ın kendilerine bütün kuzey İran'ı verme ve onların da Afganlıları İran'dan atma karşılığında anlaşmış-

---

57 Aşağı Başlar, Ağa Muhammed Han Döneminde "Şahin Grubu" olarak bilinirdi. Bkz. Amade Joubert, Misafiret-i der Ermenistan ve İran (terc. Ali Kulî Mukaddem), Tehran 1347, s. 358; Mirza İbrahim, a. g. e., s. 72

58 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 320; R. K. H. Hidayet, a. g. e. IX, s. 9

59 Mansure İttihadiye, "Ağa Muhammed Han Kacar," Diretü'l-Maarif-i Buzûrg-u İslâmi I, Tehran 1989, s. 476; G. R. Verheram, a. g. e., s.35

60 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 6

61 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 3; Ebul Hasan b. Muhammed Emin Gülistane, Mücmilü't-tevarih, Tehran 1356, s. 350; Mirza Muhammed Sadık İstifahani, Tarih-i Git-i Gûşa, Tehran 1317, s. 250.

62 Mirza İbrahim, a. g. e., s. 73; R. Kuli Hidayet, a.g.e IX, s. 8; N.Kadı, a. g. e., s. 113 - 115; P.Sykes, Sefernme, s. 18 - 138

63 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 182. Ayrıca bkz. Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, Ankara 2002, s. 21 vd.

lardır. Ancak Rusların amacı istilacıları atmak değil, kuzey ve Batı İran'ı istila ettikten sonra karışıklık içinde bırakmak olmuştur.[64]

Afgan istilasıyla İran payitahtı sükût edip idari ve siyasi olarak dağılma süreci başlayınca ülkenin her köşesinde mahalli kuvvetler isyanlara kalkışmışlardır. Diğer taraftan Rusya ve İngiltere durumdan istifade etmeye çalışmışlardır.[65] Sünni Kürt unsurları ordusuna alan Mahmud Afgan, bu kuvvetlerle 1723'te İsfahan'da halkı katliama tabi tutarak binlerce kişiyi öldürmüştür. Bu olaya bizzat şahit olan Rus Krusinisky, Mahmud Afgan'ın acımasız, şişman ve vahşi bakışlı olduğunu, askerleri iyi etkilediği için onların kendisine korkuyla bağlı olduklarını söylemiştir.[66] Mahmud Afgan, 1725'te şuurunu kaybetmiş bir şekilde tarih sahnesinden çekildikten sonra yerine Eşref Han tahta geçmiştir. Eşref Han'ın ordusu bu sırada Kandehar'daki Mahmud'un kardeşi Hüseyin'in emri altında beklemiştir. Bu yüzden Eşref'in İran'daki durumu pek de iyi olmamıştır.[67] Eşref Han, buna rağmen 5000 kişilik Afgan kuvvetiyle harekete geçerek Kum, Kaşan ve Kazvin'i fethetmiştir.[68]

Afganlıların İran'a hücumları sırasında Aşağı Baş Kaçarlarının reisi Feth Ali Han Kaçar, Şah Sultan Hüseyin'e yardım amacıyla İsfahan'a gelmek istemiştir Ancak sarayın kötü durumu karşısında Esterabad'a dönerek Şah Sultan Hüseyin'in oğlu II. Tahmasb'ın ordusuyla birleşmiştir. Bu yardımından dolayı kendisine "naib-i saltana" ünvanı verilmiştir. II. Tahmasb'ın Afgan istilasını bertaraf edememesinden istifade eden Feth Ali Han Ka-

---

64 M. Hasan Han, a. g. e., s. 1011 - 1012; P.Sykes, Tarih-i İran, s. 322 vd.; M. E. Gülistane, a. g. e., s. 210

65 M. C. Hurmuci, a.g.e., s. 3, A. A. Şemim, a.g.e., s. 22; M. F. Sarevi,a.g.e., s. 29

66 Krusinisky, Sfefername-i Krusinisky (terc. Abdurrezzak Meftun Dınbılı - tash. Meryem Mir Ahmedi), Tehran 1363, s. 157; M. Hasan Han, a. g. e., s. 1012. Mahmud Afgan, İran'daki savaşlarda çok sayıda katliam yapmıştır. Yapmış olduğu katliamlardan dolayı sonradan asabı bozulmuş ve Gilan taraflarındaki Tahmasb üzerine sevk ettiği kuvvetlerin mağlup olmasından sonra korkuya kapılarak Şah Hüseyin'in evlat ve akrabalarının hepsini merhametsizce öldürtmüştür. Mahmud Afgan, felç olduktan sonra şuurunu da yitirmiş ve çok kötü bir hayat geçirmiştir. Hatta kendi vücudunda et parçaları koparıp yiyecek kadar cinneti artmıştır. 1725 ya da Uzunçarşılı'ya göre 1723'te yerine geçen Eşref Han, Şiraz, Kirman, Kazvin, Tahran gibi önemli şehirleri alarak etkili olmaya çalışmıştır. Şah Hüseyin'i katledince oğlu Tahmasb Afganlılara karşı gelmeye başlamıştır. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 182

67 R. G. Hambly, a. g. mk., s. 162

68 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 182; R. G. Watson, Tarih-i Kacariye (terc. Vahid Mazenderani), Tehran 1348, s. 43

çar, idaredeki gücünü artırarak devlet işlerini yavaş yavaş ele geçirmeye çalışmıştır.[69]

Afgan kuvvetleri İsfahan'ı aldıktan sonra Kum, Kaşan ve Rey'e saldırıp buralara hâkim olmuş, Rey halkı Feth Ali Han'dan yardım talep ederek bu istilanın bertaraf edilmesini istemişlerdir. Bunun için hazırlanan ordu Afganlılar üzerine gönderilmiştir.[70] Şah Tahmasb, Azerbaycan'a giderken Gilân'da karışıklıklar çıkmış, bunun üzerine Feth Ali Han'ı isyancılar üzerine göndermiştir. Feth Ali Han, Türkmenlerin yardımıyla galip gelmiştir. Şah Tahmasb, kendisine galibiyeti getiren bu başarılı komutana "Emirü'l-ümera" ünvanını vermiştir.[71]

Afgan akınlarının başladığı 1721'den 1730'a kadar yaklaşık dokuz yıl İran tahtı Afganlıların elinde kalarak karışıklığa sürüklenmiştir. Osmanlı kuvvetleri İran sınırlarını zorlarken, Hazar sahillerinde Rus kuvvetlerinin işgali sürmüştür. Azerbaycan ve Kazvin'de II. Tahmasb'ın hâkimiyeti devam etmiştir. Horasan'da Mahmud Sistani ve Abdali Afganları hâkim durumda olup Eşref Afgan adına idareyi sürdürmüşlerdir. Devletin içine düştüğü iç karışıklık sırasında Feth Ali Han Kaçar'ın yükselişini kendisine rakip olarak gören Nadir Kuli Mirza, Horasan'da hareket geçerek 1726'da Feth Ali Han'ı öldürmüştür. Bundan sonra Aşağı Baş Kaçarlarının büyük bir kısmı Gürgan'a sürülmüştür.[72]

---

69 M. F. T. Sarevi, a. g. e., s. 25; R. G. Hambly, a.g.m., s. 162. Kaçar reislerinden Şah Kuli Han, Esterabad'da kaldığı sırada ölünce, oğulları Fazl Ali Bey, Feth Ali Han ve Mihr Ali Han Esterabad hâkimi Mirza Ahmed Kazvini tarafından tutuklanmışlardır. Cesareti ile diğer ikisinden üstün olan Feth Ali Han, hapisten kaçarak Yemût Türkmenlerinin yanına gitmiştir. Diğer iki kardeşi ise öldürülmüştür. Feth Ali Han, Türkmenlerden aldığı yardım ile Esterabad'a yürümüş ve Mirza Ahmed Kazvini ile Muhammed Han'ı yenmiştir. Bu sırada Mahmud Afgan İsfahan'ı muhasara edince, Feth Ali Han buraya gelip Afganlılarla çarpışmış ve Şah Sultan Hüseyin'in takdirini kazanmıştır. Bkz. A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 10. Ayrıca bkz. Seyyid Taki Nasır, İran der Berhûred-i ba İsti'mârgiran, Tehran 1363, s. 166; C. R. Markham, a. g. e., s. 20; P. Sykes, a. g. e., s. 335 vd.

70 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 182-184

71 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 11; İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 186. Sarevi,Feth Ali Han'a yardım eden Yemût Türkmenlerinin ise Caferbay ve Ağabay olarak iki gruba ayrıldıklarını nakletmiştir. Bkz. M. F. T. Sarevi, a. g. e., s. 26. Sykes ise Yemut Türkmenlerini Caferbadi, Bolgay, Kaan Yûğmaz, Daz, Dûci, Bederak, Emir, Küçük, Tatar, Solak ve Kecûh olarak gruplara ayırmıştır. Bkz. P. Sykes, Sefernâme, s. 21 vd.

72 Afganlılar ve Ruslar, 1727'de İran'ı sıkıştırdıkları zaman Nadir Mirza, 5000 kişilik orduyla Ferahabad'da II. Tahmasb ordusuna katılmış, Feth Ali Han ise 3000 kişilik kuvvetle Esterabad'da bu birliğe ilhak etmiştir. Feth Ali Han'ın bu savaşlardaki başarısını çekemeyen Nadir Mirza, onu öldürterek kendisini ordu komutanı seçtirmiştir. Bkz. Abdurrıza Huşeng Mohdevi,Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran, Tehran

Feth Ali Han'ın öldürülmesi o dönemde rekabet halinde olan güçlerin mevcut siyasi durumu lehlerine çevirme gayretlerine ve Nadir'in şahlık makamı isteğine bağlanmıştı. Bu dönemde Horasan Mahmud Sistani'nin tasarrufunda olup üç değişik kuvvet Meşhed'i fethetmek istiyordu. Birincisi Abdalî Afganlılarının kuvvetleri, ikincisi Nadir'in kuvvetleri ve üçüncüsü ise Şah II. Tahmasb'a bağlı askerler idi. II. Tahmasb, istilaya uğramış saltanatı tahkim ve ayakta tutmak için Horasan'da bulunan Nadir'e mektup göndererek kendisine yardım etmesi için ikna etmişti. Ancak Nadir Mirza, Şah II. Tahmasb'ın ordu komutanı olan Feth Ali Han'a hoş bakmıyor ve kendi ilerlemesine bir engel olarak görüyordu. Feth Ali Han'ı 1726'da Rıza Kuli Mirza'nın emriyle katleden Nadir, Aşağı Baş Kaçarların çoğunun silahlarını da ellerinden alarak yerleşim yerleri olan Gürgân'a sürdü.[73] Feth Ali Han'ın Nadir Mirza vasıtasıyla öldürülmesi, Şah II. Tahmasb'ın siyasi hatalarından biri olmuştu. Çünkü, Nadir Mirza'nın Meşhed'in fethinden ve Afganlıların 1730'da ülkeden çıkarılmasından sonra İran tahtını ele geçireceğini hiç düşünmemişti.[74]

3- Nadir Şah Döneminde Kaçarlar

Şah II. Tahmasb, Afgan işgali ve Feth Ali Han'ın öldürülmesinden sonra otoritesini kaybedince yerini Nadir Kuli Mirza doldurmaya başladı. Nadir Kuli Mirza'nın askeri ve siyasi başarıları Aşağı Baş Kaçarlarını sindirirken kendisini de saltanata doğru yaklaştırdı. Bu süre içerisinde Yukarı Başları ön plana çıkartarak iki gücün etkin olmasını önledi.[75] Yukarı Baş reisi Muhammed Hüseyin Han'ı Gürgân ve Esterabad idaresiyle görevlendirip onlara karşı lütûfkâr davrandığını göstermeye çalıştı.[76] 1729'da Meşhed'de Afgan Gılzailerini yendikten sonra İsfahan'a yöneldi. Nişabur'u da aldıktan sonra Meşhed'deki Mahmud Afgan'ı katletti. 1730'daki bu başarıları

1379, s. 152; M. Hasan Han, a. g. e., s. 1015. Ali Kuli Mirza, Nadir'in harekete geçerek Feth Ali Han'ı şahın gözünde düşürmeye çalıştığını, Kaçarları yerinden ederek hapsettiğini ve Yukarı Başlardan birisinin aracılığıyla Feth Ali Han'ı öldürttüğünü söylemiştir. Bkz. A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 12 - 13. Dınbılı ise Feth Ali Han'ın Şah Tahmasb'ı önce Esterabad'a, oradan Horasan'a götürdüğünü, Nadir'in yanına çıktıklarında öldürüldüğünü söylemiştir. Bkz. A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 9

73 F. Sümer, a.g.mad., s. 51; M. Hasan Han a. g. e., s. 1021 - 1023; J. R. Perry, a.g.m., s. 603; A. A. Şemim, a. g. e., s. 23

74 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 153; N. Kadı, a. g. e., s. 102 - 103

75 M. Emin Gülistane, a. g. e., s. 355-387; M. T. Sarevi, a. g. e., s. 320; A. A. Şemim, a. g. e., s. 24; G. R. Verherem, a. g. e., s. 36. Nadir Şah'ın hayatı için bkz. Mahmud Hidayet, Der Rikab-ı Nadir Şah, Tehran 1322; P. Sykes, a. g. e., s. 355 - 357

76 F. Sümer, a.g.m., s. 51

üzerine Şah Tahmasb'dan bahşiş olarak Horasan, Sistan, Kirman ve Mazenderan şehirlerinin idaresini aldı. 1736'da Nadir Şah ismiyle İran tahtına oturup fetihlere girişti. Daha sonra yönünü Afganistan ve Hindistan'a çevirmeye başladı.[77]

Nadir Şah, 1733'te İran'daki isyanlarla uğraştığı sırada bölgede ticari imtiyaz peşinde olan İngiliz tüccarlar John Elton ve Holstein'in Rıza Kuli Mirza'dan imtiyaz almalarına karşı mücadele etmişti. Fakat bütün çabalarına rağmen 1739'da imtiyaz almalarına engel olamamıştı. Bu olay İran'daki siyasi gücünü olumsuz etkilemişti.[78] Ayrıca Kaçarların siyasi ve askeri mücadeleleri devam etmekte ve en küçük bir fırsat değerlendirilmekteydi. Feth Ali Han'ın iki oğlundan Muhammed Hüseyin Han daha çocuk yaşta ölmüş, geride kalan Muhammed Hasan Han, Nadir Şah'ın baskınından canını kurtarmak için sahradaki Türkmenlere sığınmıştı.[79] Aşağı Başların Nadir Şah tarafından sıkıştırılmalarını fırsat bilen Yukarı Baş reisi Muhammed Hüseyin'in oğlu Zaman Bey, harekete geçerek Esterabâd'a hâkim olmuştu.[80]

Aşağı Baş Kaçarlarının reisi olarak hayatta kalan Muhammed Hasan Han, Hindistan-Harezm-Türkistan üçgeninde etkili olan Nadir Şah'ın saltanat döneminde bazen Esterabad, bazen de Türkmen boyları arasında dolaşarak mücadelesini devam ettirmeye çalıştı.[81] Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti ile giriştiği savaşı fırsat bilen Muhammed Hasan Han, 1743'te Esterabâd'ı

---

77 Faruk Sümer,"Avşarlılar," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 1991, s. 164; G. R. Hambly, a.g.mk., s. 162. Nadir Şah, Bahtiyariler üzerine yaptığı seferden fatih olarak dönüp Hüseyin Han'ın elindeki Kandehar'ı muhasara ettikten sonra onu zindana atmıştır. Afgan Gılzaileri Nişabur'a göç ettirerek onların yerine Abdalileri Kandehar'a yerleştirmiştir. 1739'daki Hindistan seferine çıkmadan önce Dehli sultanı Muhammed Şah'a bir mektup göndererek Afgan sığınmacıları kabul etmemesini istemiştir. Kandehar'dan Kabil ve Gazne'ye gelerek (Kabil'de değerli mücevherler ele geçirmişti) Peşaver'i 1739'da almıştır. Dehli sultanı Muhammed Şah, Saadet Han'ın 30.000 kişilik yardımına rağmen Nadir'e yenilmiştir. Nadir Şah, 1740'da Buhara ve Hive'yi de fethetmiştir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 154-155; P. Sykes, a. g. e., s. 364 vd.; M. Hasan Han, a. g. e., s. 1025 vd.

78 M. C. Meşkûr, a. g. e., s.322; N. Kadı, a. g. e., s.93 - 95

79 Faruk Sümer, Muhammed Hasan Han'ın sığındığı Türkmenlerin Yaka Türkmenleri olduğunu söylemiştir. F. Sümer, a.g.m., s. 51

80 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 650

81 M. C. Hurmûci, a. g. e., s. 4. Muhammed Hasan Han, çocukluk yıllarında Muhammed Zaman Bey Karamusalı ile Türkmenler arasında at yarışlarına katıldığını ve Türkmenlerle olan anılarını anlatmıştır. Bkz. Muhammed Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri, Tehran 1364; M. F. Sarevi, a. g. e., s. 31

almaya muvaffak oldu.[82] Ancak Nadir Şah tarafından görevlendirilen Yukarı Baş reisi Muhammed Hüseyin Han'a yenilince tekrar Türkmen ovasına sığındı.[83] Türkmenlerin yanına sığınan Muhammed Hasan Han, Nadir'in yanında olup da şahın izlediği siyaseti beğenmeyen devlet adamlarının harekete geçmesini beklemeye koyuldu. Çok geçmeden beklediği fırsat ortamı meydana geldi. Nadir'in izlediği siyaseti beğenmeyen devlet büyükleri kendisinden yüz çevirmeye başladı. Nadir, 1747'de çadıra gönderilen biri tarafından katledildi.[84] Nadir Şah'ın katledilmesinde devlet büyüklerinin etkisi olduğu gibi halkın da hoşnutsuzluğunun etkisi olmuştu.[85]

Kaçarlar, Nadir Şah Afşar'ın öldürülmesinden sonra "Adil Şah" ismiyle yerine geçen Ali Kuli Han zamanında devletin içinde bulunduğu karışıklıktan istifade ederek 1748'de isyana kalkıştılar. Adil Şah'ın askerleri isyanları önlemek için Gürgân'a saldırıp Kaçar garnizonlarını ele geçirdiler. Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han'ı esir alıp işkence ile hadım ettiler.[86]

Nadir Şah'ın yeğenleri Adil Şah ve İbrahim Han, saltanat mücadelesine kalkışmış, düştükleri zor durumdan kurtulmak için tekrar Kaçarlara başvurmuşlardır. Kaçarlar mevcut siyasi ortamı fırsat bilerek harekete geçmişlerdir. Aşağı Baş reisi Muhammed Hasan Han, bu karışıklıkta bazen Adil Şah, bazen de İbrahim Han'ın tarafını tutarak bu ikisinin mücadelesinden istifade etmiştir. Bu mücadele sırasında Horasan'daki Nadir'in yeğeni Şahruh Mirza'nın tahta oturduğunu ilan etmesi, İran'ın içinde bulunduğu siyasi durumun çözülmesine sebep olmuştur. Galip gelen boylar ve aşiretler bağımsızlık için uğraşmaya başlamıştır. Mücadelelerde kendisini saltanata layık gören Aşağı Baş Kaçar reisi Muhammed Hasan Han, Kaçarların yoğun olarak yaşadığı Gürgân ve Mazenderân'da istiklâl teşebbüsüne girişmiştir.[87]

---

82 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 223

83 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 322; P. Sykes, Sefername, s. 15 vd.; George Nathaniel Curzon, İran ve Kaziye-i İran, (terc. Vahid Mazenderanî), Tehran 1349, s. 259 vd.

84 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 310; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 8; R. Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s. 13-14; M. C. Hurmûci, a. g. e., s. 4 vd.

85 G. R. Verheram, a. g. e., s. 37. Nadir Şah saltanatının sonlarına doğru İran halkının izlenen katı siyaset yüzünden her bölgede isyana kalkıştığı ve Yemût Türkmenlerinin Gürgân'da isyan ettikleri görülmüştür. Safeviler dönemindeki bu tür isyanlarda merkezi hükümetin yanında yer alan Kaçarlar, bu defa Türkmenlerle birlik olmuşlardır. Ayrıca, Nadir'in Gürgân'a gönderdiği askerlerin Kaçar ve Türkmen reislerini katletmeleri, Kaçarların kendisine kin beslemelerine yol açmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 24

86 A. A. Şemim, a. g. e., s. 25; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 68

87 A. E. Bina, a. g. e. I, s. 35; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 322

Muhammed Hasan Han'ın saltanat mücadelesinde yanında bulunan Yemût Türkmenleri, İran'da siyasi birliğin sağlanmasından yana olmuşlardı. Zira Kaçar reislerinin Gürgân'da kendilerine karşı ılımlı siyasetleri Türkmenleri kendi saflarına çekmişti. Fakat İran halkının Kerim Han Zend'e teveccühü ve oluşturdukları güç, Muhammed Hasan Han'ın saltanata ulaşmasını bir süre daha engellemiş oldu.[88]

4- Zendliler Döneminde Kaçarların Silahlı Mücadeleye Başlamaları

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'da başlayan iç karışıklık ve idare boşluğu döneminde (1747-1748) "Adil Şah" ünvanıyla tahta çıkan Nadir'in yeğeni Ali Mirza, kardeşi İbrahim tarafından tahttan indirilmiştir.[89] Bir müddet sonra İbrahim katledilince yerine Nadir Şah'ın torunu Şahruh tahta geçmiştir. Şahruh'un kişiliğinden kaynaklanan yetersizliklerle saltanatının fazla uzun sürmemesi, İran'daki Afşar hâkimiyetini sona erdirmiştir.[90]

Bu dönemde, Nadir'in komutanı Ahmed Şah Dürrani'nin mensup olduğu Abdalî (Dürrani) boyu, 1749'da Herat ve Sistan'ı alarak Afganistan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardı.[91] Esterabad ve Mazenderan bölgesinde Muhammed Hasan Han, Azerbaycan'ın güneyinde Nadir'in eski komutanı Azâd Han Afgan etkili olurken, Azerbaycan'ın kuzeyi, Ermenistan ve Gürcistan idarecileri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.[92] İran'ın merkezinde ise Bahtiyarî boyundan Ali Merdan Han ve Zend boyu reisi Kerim Han Zend aralarında anlaşarak Safevilerden birini III. Şah İsmail lakabıyla İsfahan'da

---

88 P. Sykes, Sefernâme, s. 94 - 95; M. A. Mansur, a. g. e., s. 726

89 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 9. İbrahim Han'ın gözlerine mil çektirilerek tahttan uzaklaştırılmasından sonra, Horasan büyüklerince tahta oturtulan Şahrûh, Horasan büyüklerinden Seyyid Muhammed'in kızıyla evlenmiştir. Fakat Seyyid Muhammed, Şahrûh aleyhine isyana kalkışmış, Şahruh'un gözlerine mil çektirdikten sonra II. Süleyman lakabıyla tahta oturmuştur. Çok geçmeden Şahruh'un taraftarları onu tahttan indirerek saltanata Şahruh'u tekrar tahta oturtmuşlardır. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 167

90 M. T. Sipihr, a.g.e I-II, s. 9; R. Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s. 15

91 M. E. Gülistane, a. g. e., s. 287 vd.; Afganistan'daki boylar arasında önemli bir yer tutan Abdali veya Dürrani boyunun, M.Ö. 1000 ile 500 tarihleri arasında İran'ın güneydoğu bölgesine gelişleri, bundan sonraki faaliyetleri ve İran'daki İdari boşluktan istifadeleri için bkz. Ebul Kasım Tahiri, Tarih-i Revabıt-ı Bazargâni ve Siyasi -i İran ve İngiliz II, Tehran 1354, s. 58 vd.

92 G. R. Verheram, a. g. e., s. 37; Emine Pakveran, Ağa Muhammed Han Kacar, Tehran 1951, s. 16; A. A. Şemim, a. g. e., s. 27; A.Kuli Mirza, a. g. e., s. 16 - 18; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 650

tahta geçirmişlerdi. Fakat Kerim Han Zend, aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Ali Merdan Han'ı öldürüp Zend Hanedanlığını kurdu.[93]

Nadir Şah'ın yanında savaş tekniğini öğrenen Kerim Han Zend, yıllarca ve Lor boylarının içinde ve Horasan'ın kuzeyindeki Bahtiyar topraklarında kalmıştır. Nadir'in öldürülmesiyle İsfahan ve Fars'da hükümetini kurarak Zend tarihinde ilk sayfayı açmıştır. Kerim Han Zend, bu dönemde iki muhalif ile karşılaşmıştır. Birincisi, Azerbaycan ve İran'ın batısındaki bir kısım topraklara sahip olan Azad Han Afgan, ikincisi ise Aşağı Baş Kaçar reisi olan Muhammed Hasan Han olmuştur. Muhammed Hasan Han, Zendlilerden ziyade bütün dikkatini Azad Han'ın üzerine çevirerek bu Afgan komutanın gücünü kırmaya çalışmıştır. Muhammed Hasan Han, Kaçar ve Yemut Türkmenlerinden oluşturduğu 40.000 kişilik kuvvetle 1751'de yola çıkarak Hazar Denizi ve Mazenderan yoluyla Gilan'ı fethetmeye, Azerbaycan'daki Azad Han'ı ortadan kaldırmaya yönelmiştir. Fakat bu sırada Zend kuvvetlerinin onun kuzey taraflarına saldırması, Muhammed Hasan Han'ın Esterebad'a geri dönüp şehri savunmak zorunda bırakmıştır.[94]

Kerim Han Zend, İsfahan ve Bahtiyari'de kuvvet toplayarak Esterabad'ı muhasara etmiştir. Muhammed Hasan Han, savaşmayı göze alamadığından barış teklifinde bulunmuş, fakat Kaçar reisinin bu teklif reddedilmiştir.[95] Ancak muhasara sırasında Zend ordusunda başlayan zahire yokluğu ve Kaçarların göstermiş olduğu savunma gücü savaşın seyrini değiştirmiş, 1753'de meydana gelen bu savaşta Kerim Han Zend geri çekilerek İsfahan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kerim Han Zend, bu savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisinden yardım istemişse de olumlu bir cevap alamamıştır. Bu yenilgiye sevinen Kaçarlar, ortamı kendilerince uygun görüp İsfahan'a yönelmişlerdir.[96]

Muhammed Hasan Han, Zendlilerle olan mücadelenin peşini bırakmayarak 1755'te İsfahan'da Zendlilerle savaşmaya başlamıştır. Kerim Han'ın savaşmak için gönderdiği Muhammed Han ve Şeyh Ali Han Zend, yaptıkları savaşta Kaçarlara yenilmişlerdir.[97] Muhammed Hasan Han İsfahan'a girdik-

---

93 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 456; Ferhat Mirza Kacar, Zenbil, Tehran 1345, s. 232-233; M. A. Mansur, a. g. e., s. 726. Zend Hanedanlığı için bkz. Abdulkerim Ali Rıza Şirazi, Tarih-i Zendiye, Tehran 1365

94 Ebul Hasan Gaffari Kaşani, Gülşen-i Murad (Tarih-i Zendiye), Tehran 1369, s. 52 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 27; A. Kuli Mirza, a. g. e., s.16 vd.; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 650

95 Hadi Hidayet, Tarih-i Zendiye, Tehran 1360, s. 140; M. E. Gülistane, a. g. e., s. 178 vd.; M. A. Mansur, a. g. e., s. 732 - 734

96 A. A. Şemim, a. g. e., s. 27 - 28

97 A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 9; M. E. Gülistane, a. g. e., s. 314; M. T. Sarevi,a. g. e., s. 321; M. Hasan Han, a. g. e., s. 1155 - 1156; Hadi Hidayet, a. g. e., s. 321

ten sonra Zend kuvvetlerini takiple Şiraz'a sığınmak zorunda bırakmıştır. 1755'te Azerbaycan'dan tekrar Tahran'a doğru harekete geçen Azad Han Afgan, Muhammed Hasan Han ordularına yenilince siyaset sahnesinden silinmiştir. Bundan sonra Afganistan siyasetinde Ahmed Şah Dürrani (Abdalî) söz sahibi olacak ve Afganistan millî devletini kurmaya çalışacaktır.[98]

Muhammed Hasan Han, Azad Han Afgan'ı yendikten sonra İran siyasetinden Zend hâkimiyetini silmek için Afgan savaşçılarından bir grup ile Afşar ve Hamse Türklerinden askerler istihdam etmeye başladı. Kerim Han Zend'in Şiraz'ı merkez ittihaz ederek muhalifleriyle mücadeleye başlaması, Kaçar reisinin durumdan istifade ederek Fars bölgesine yönelmesine sebep oldu. Şiraz'ın güneyindeki Erjen Ovası'na gelindiğinde Kerim Han Zend'in Şiraz savunmasına hazırlanmış olduğu görüldü. Savaşın başlarında Zend kuvvetleri Kaçar kuvvetlerini yanlardan kuşatmaya başladı. 1757'de yapılan savaşta Kaçar ordusundaki Afganlıların Zend tarafına geçmesi ve Yukarı Başların Zendlilere yardım etmesi üzerine Muhammed Hasan Han savaşı kaybetti.[99]

Bu yenilgi Kaçar askerlerinin moralini bozup, Muhammed Hasan Han'ın kendi askerleri üzerindeki otoritesini sarstığı gibi savaş gücünü de azalt-

---

98 A. Kadıyani, a. g. e., s. 13; E. H. Gaffari Kaşani, a. g. e.,s. 60. Kandehar'daki Afgan beylerinden olan Ahmed Şah Abdali, Nadir Şah'ın askeri komutanı iken, onun ölümünden sonra kendi boyundan bir grup ile Kuçan'dan Kandehar'a gitmiş, oradan Horasan taraflarına giderek Esterabad'ı fethetmek için Şah Pesend Han Afgan'ı Sebzevar'a göndermiştir. Abdali-Dürrani boyu, M.Ö. 500 - 1000 tarihleri arasında meydana gelen ikinci büyük Bahteri göçü ile İran'ın güneydoğu bölgesine gelerek yerleşmiş ve üç bölgeye Kabil, Sind ve Helmend'e dağılmıştır. Muhammed Zaman Han'ın oğlu olan Ahmed Han, Dürranilerin bir kolu olan Saduzai kabilesine mensup olup Muhammed Zaman Han öldükten sonra oğlu Ahmed Han, Saduzailer arasında yaşamaya başlamıştır. Nadir Şah, Kandehar'ı ele geçirdikten sonra diğer Afgan kabileleri gibi Nadir'in hizmetine girmiş ve ordu komutanlığına kadar yükselmiştir. Nadir Şah öldürüldüğü vakit yanında 6000 askeri ile kuvvet toplamaya çalışan Ahmed Şah, bölgedeki kervanları vurarak ganimet elde etmiştir. Bkz. Olaf Caroe, The Pathans, London 1964; John William Kaye, History of War in Afghanistan, London 1851; Henry W. Bellew, Afghanistan and The Afghans, London 1879. Ahmed Şah'ın Afganistan'daki başarılarında Barakzailerin rolü olduğu ve Gazne, Kabil, Herat ve Horasan'ı feth ederek Nişabur kapılarına dayandığı görülmektedir. Bkz. Percy Sykes, The Life of Abdurrahman II, London 1900, s. 216. Ahmed Şah'ın 1778'de ölmesinden sonra Afgan kabileleri arasında ve özellikle Dürraniler arasında muhalefet artmaya başlamıştır. Bkz. A. Kadıyani, a. g. e., s. 75; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 59 vd.; M. T. Sarevi,a. g. e., s. 36; A. Dınbılı, a. g. e., s. 12 - 14. Ahmed Şah Dürrani için bkz. A. Kadıyani, a. g. e., s. 74

99 E. H. Gaffari Kaşani, a. g. e.,s. 83; M. Hasan Han, a. g. e., s. 1158 - 1159; M. A. Mansur, a. g. e., s. 728; A. A. Şemim, a. g. e., s. 28-29

mış oldu. Şeyh Ali Han Zend komutasındaki Zend askerleri, Kaçar askerlerini takip ederek Tahran'a kadar geldi. Muhammed Hasan Han, takip sebebiyle Esterabâd'a sığınmak zorunda kaldı.[100]

Zend komutanı Şeyh Ali Han, Tehran'da bulunduğu sırada Kaçar kuvvetleri Damgân'ı muhasara etmişlerdi. Fakat Şeyh Ali Han'ın Firuz Dağı yolundan Sarı'ya saldırması ve şehri alarak Esterabâd'a yönelmesi, Kaçarların Damgan muhasarasını bırakıp buraya gelmelerine sebep oldu. Yukarı Baş Kaçarlarının da Zendlilere yardım etmeleri Zend kuvvetlerinin Esterabâd'a girmelerini sağladı. 1758'de Esterabad'daki savaşı kaybeden Muhammed Hasan Han, Yukarı Baş reislerinden Muhammed Ali Han Dulû tarafından katledildi. Kesilen başı Zend komutanına teslim edildi.[101] Muhammed Hasan Han'ın oğulları Ağa Muhammed Han ile Hüseyin Kuli Han, Türkmenlere sığınarak canlarını zor kurtardılar. Muhammed Hasan Han'ın Yukarı Başlar tarafından katledilmesi, bu iki Kaçar grubu arasında uzun sürecek kin ve nefretin doğmasına, Aşağı Başların gücü ellerine almalarından sonra diğerlerinin reislerini öldürmelerine sebep oldu.[102]

Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han'ın bu şekilde öldürülmesinden müteessir olarak geride kalan aile bireylerine karşı oldukça merhametli bir siyaset izledi. Cesedi Tahran'a getirilen Muhammed Hasan Han'ı gül suyu ile yıkatarak defnetti. Ayrıca Muhammed Hasan Han'ın katil zanlılarını ve Şiraz'da kendisine ihanet edenlerin hepsini yakalatarak katletti.[103]

Muhammed Hasan Han'ın öldürülmesinden sonra Türkmen Ovası'na sığınmış olan çocukları Ağa Muhammed Han, Hüseyin Kuli (Cihansûz) Han, Murtaza Kuli ve Cafer Kuli Han, Kerim Han'ın şefkatinden istifadeyle Zend sarayına gelip Gürgân'da ikamet izni aldılar.[104] Kerim Han Zend, Ağa Muhammed Han'ı kendi sarayına alarak büyük bir itibar gösterdi.[105] Hü-

---

100 E. H. Gaffari Kaşani, a. g. e.,s. 98; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 15 vd.

101 E. H. Gaffari Kaşani, a. g. e.,s. 107; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 18; M. A. Mansur, a. g. e., s. 729; M. E. Gülistane, a. g. e., s. 318 vd.

102 Mansure İttihadiye, a.g.m., s. 776; Muhammed Haşim Asaf, Rüstemü't-tevarih (tash. Muhammed Müşirî), Tehran 1348, s. 338. Muhammed Hasan Han'ın öldürülme tarihinde bir ihtilaf olup bazıları 1757 tarihini verirken, bazıları da 1758 tarihini kabul ederler. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 51

103 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 51; E. H. Gaffari Kaşani, a. g. e., s. 107; A. A. Şemim, a. g. e., s. 29; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 650

104 E. H. Gaffari Kaşani, a. g. e.,s. 111. Muhammed Hasan Han'ın kızını kendi sarayına getiren Kerim Han Zend, onunla evlenmiştir. Bkz. N. Kadı, a. g. e., s. 207 vd.

105 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 18. Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'da bulunan Zend sarayındaki durumu ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. Kerim Han'ın onu saraydakilere takdim ettiği ve ülke meselelerini onunla meşveret ettiği anlatılmaktadır. Bkz. M. Haşim Asaf, a. g. e., s.338; A. Dınbılı, a. g. e., s.13. Feth Ali Şah döneminde

seyin Kuli Han Damgân'a idareci olarak tayin edilirken kardeşi Murtaza Kuli Han'a yardımcılık görevi verildi. Hüseyin Kuli Han tayin edildikten kısa bir süre sonra Kaçar ve Türkmen boylarıyla birleşerek Zend sarayına karşı isyan etti. 1770'de Esterabâd'a saldırıp Yukarı Baş reislerini katletti. Birçok kanlı olaylara sebep oldu ki, bundan dolayı kendisine "Cihansûz (dünyası olmayan)" lakabı verildi. Bu olayda anneleri Yukarı Başlardan olan kardeşleri Murtaza Kuli ve Mustafa Kuli kendisine yardımcı olmuşlardı.[106] Üzerine gönderilen Zend kuvvetlerini yenen ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olan Hüseyin Kuli Han, 1774'te Esterabâd Türkmenleri tarafından katledildi. Kerim Han Zend, Zeki Han Zend'i Mazenderân valisi tayin ederek bu isyanın izlerini silmeye ve iktidarını bu bölgede tekrar tesis etmeye çalıştı.[107] Hüseyin Kuli Han'ın, Feth Ali Han ve kendisiyle aynı ismi taşıyan Hüseyin Kuli isimlerinde iki oğlu vardı. Kerim Han Zend, Türkmenler arasında yaşayan oğullarını ve kızlarını kendi nezdine alarak sarayda yaşamalarına izin verdi.[108]

Kerim Han Zend'in 1779'da Şiraz'da ölmesiyle İran tekrar bir iç çatışmanın içerisine girdi.[109] Bunu iç çatışmayı ümerâ arasında saltanat davası ve bölgesel etnik farklılıkları kullanan aşiret reisleri ve beylerin isyanları takip etti. Ülkenin içine düştüğü iç karışıklıklar yabancıların İran üzerindeki rekabetlerini arttırdı.[110] Kerim Han'ın 1779'daki ölüm tarihini Kaçar

---

yazılmış olan Rüstemü't-tevarih'te Kerim Han'ın, Ağa Muhammed'e "Ey Sultanların sülalesinden olan! Biz seni Afrasyab şahının veziri olarak biliyoruz" dediği kayıtlıdır. Bkz. M. H. Asaf, a. g. e., s. 384. Bazı kaynaklar ise Ağa Muhammed'in Zend sarayında yoksulluk çektiğini, Kerim Han'a sövdüğünü, saray eşyalarına bıçakla zarar verdiğini kaydetmişlerdir. Bkz. Abdullah Müstevfi, Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İdari ve İçtimai-yi Kacariye, Tehran 1324, s. 5 - 6; Ahmed Mirza Kacar, Tarih-i İzzedi, s. 143. Ayrıca bkz. M. Ahmed Penahi, Ağa Muhammed Han Kacar, Tehran 1366

106 Bazı tarihçiler, Kaçar devrini Muhammed Hasan Han'dan sonra ve Ağa Muhammed'den önceki zamanı, yani Hüseyin Kuli Han'ın Zend sarayına karşı isyanını hükümdarlığın başlangıcı saymışlardır ki bu doğru değildir. Çünkü Hüseyin Kuli Han bir hükümdar değil mevcut hükümdara isyan etmiş bir asi konumdaydı. Hüseyin Kuli Han'ın isyanı için bkz. A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 22 - 24

107 S. Nefisi, a. g. e., s. 53

108 Hüseyin Kuli Han, Damgan valisi iken İzzeddinlu Kaçarlarından bir kadınla evlenmiş, bu kadın Feth Ali Şah zamanında "Mehd-i Ulya" ismiyle maruf olarak sarayda etkili olmuştur. Bkz. M. E. Gülistane, a. g. e., s. 460

109 A. M. Dınbıli, a. g. e., s. 14

110 Bağdat'taki Fransız konsolosu, kendi hariciyesine gönderdiği raporda, İran'ın iç karışıklık içinde olduğunu rapor etmiştir. Bkz. Siyavuş Daniş, İbrahim Gilanter, Tehran 1355, s. 44; P. Sykes, a. g. e., s. 405 -406. Ayrıca Bkz. M. Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasirî II, Tehran 1299

idaresinin başlangıcı kabul edenler, iç karışıklığın devam ettiği bu dönemde Zend Hanedanı'nın fiilen devam ettiğini gözardı etmişlerdir.[111]

Ağa Muhammed Han, Kerim Han Zend'in ölüm haberini duyunca rehin tutulduğu Şiraz'dan kaçarak Tahran yakınlarına geldi. Gürgân'da devlet işlerini ele almak için mücadeleye başladı.[112] Fakat bu dönemde İran'ın durumu pek de iç açıcı olmayıp çeşitli grupların saldırılarına maruz kalıyordu. Horasan'da ismen var olan Şahruh Mirza idaresine rağmen eyaletlerde bağımsızlık hareketleri birbirini izledi. İran'ın batısı Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisine itaat ederken, Kirmanşah'da Kürtlerin yoğun olduğu bölgeler bağımsızlık hareketlerine kalkışıyordu. Geri kalan bölgelerde ise saltanat mücadelesinin sebep olduğu çarpışmalar sürüyordu.[113]

5- Saltanata Geçme Denemeleri ve İç Karışıkılıklar

Kerim Han Zend'in ölümünden sonraki günler İran siyasi tarihinde kargaşa ve iç buhranların yoğun bir şekilde yaşandığı dönem olmuştur. Zira Kerim Han Zend'den sonra idareye talip güçlü bir lider çıkmadığından iç kargaşa uzun bir süre devam etmiştir. O sırada devlet işlerini düzeltecek kudretli devlet adamı ve şehzadeler olmadığı gibi siyasi rekabetler yüzünden kimse devletin bekası için çalışmamıştır. Kişisel çıkarlar yüzünden Fars ve İsfahan'da büyük buhranlar çıkmış, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılar iyice hissedilmiştir.[114]

1779-1788 yılları arasında geçen dokuz yıl İran tahtı üzerine yapılan mücadele ile geçmiştir. Bu süre içerisinde saltanat idaresi elden ele geçmiştir. Ülkenin içine düştüğü iç karışıklık, Ağa Muhammed Han'ın faaliyetleri için müsait bir zemin hazırlamış, Şiraz'dan firar edip etrafına topladığı kuvvetlerle Tahran yakınlarına ve Kaçarların yoğun olduğu Esterabad'a ulaşmıştır.[115] Kaçar idarecileri bu süre içerisinde İran'ın kuzeyinde hem nüfuzlarını ve

---

111 Said Nefisi, Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır I, Tehran 1376, s. 53. Kaçar hanedanlığının 1779'da başladığını söyleyen bazı tarihçiler, bu hanedanın ilk şahı olan Ağa Muhammed Han'ın 1795'te Tahran'da resmen tahta oturduğunu gözardı etmişlerdir. Bununla ilgili bilgi ve Faruk Sümer'in de görüşü bundan sonraki bölümde ayrıntılı olarak verilmiştir. Bkz. İsmail Aka, "Kacarlar (1779-1925)," Türkler VI, Ankara 2002, s. 853 vd. Ayrıca bkz. Ali Kuli Mirza, İksirü't-tevarih, (neşr. Cemşid Keyanfer), Tehran 1370

112 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 97; M. S. Nami İsafahani, Tarih-i Git-i Guşa, s. 248; M. Hasan Han, a. g. e. II; s. 316 - 317

113 C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 69; Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran I, Tehran 1342, s. 3

114 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 27 vd.; M. T. Sarevi,a. g. e., s. 68 vd.

115 R. Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s. 129; E. Pakrevan, a. g. e., s. 65; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 7 - 8; S. T. Nasır, a. g. e., s. 168; P. Sykes, a. g. e., s. 407 - 409

hem de askeri tecrübelerini arttırmışlardır.[116] İran'ın güneyindeki Ali Han Zend taraftarları ise Kaçarlara karşı direnç göstermeye devam edip Zend şehzadelerini Kaçarlara tercih etmişlerdir. Bütün olumsuzlukları bertaraf etmek ve tahta ulaşmak Ağa Muhammed Han'a nasip olmuştur.[117]

Ağa Muhammed Han, Gürgân ve Mazenderân'da Kaçar boyunun fertlerini toplayıp bir yandan kardeşi Cafer Kuli Han'ın yardımıyla durumu düzeltmeye, diğer yandan Zend sarayında ikameti sırasında öğrendiği tecrübeler sayesinde rakipleri üzerine acımasızca gitmeye başlamıştır. Zira Cafer Kuli dışındaki bütün kardeşlerini katledip aile içinde otoritesini güçlendirmiştir. İran'ın güneyinde kendisine karşı oluşan mukavemeti kırmak için Şiraz ve İsfahan'da karışıklık meydana getirmek suretiyle mücadeleyi sürdürmüştür.[118]

Ağa Muhammed Han, Kaçar boylarını Gürgân'dan Elbûrz Dağları'nın güney eteklerine, Tahran ve Damgân taraflarına sevk ederek Fars tarafından yani Zend hükümetinin merkezine doğru kendisine yol açmaya çalışıyordu. Bu yönde yapılan hareket pek de kolay olmadı. Zend kuvvetlerinin mukavemeti karşısında yaklaşık beş yıl, İran'ın kuzey bölgeleriyle iktifa etmek zorunda kaldı. Her ne kadar Kerim Han Zend'den sonra bu hanedanın üyeleri saltanat kavgalarına tutuşmuşlarsa da Fars ve Kirman'da Zend Devleti'nin hâkimiyeti devam ediyordu.[119] Fakat Zend Hanedanı bu kargaşadan çok güç kaybetmişti. Bundan istifade eden Ağa Muhammed Han, Kaçar kuvvetleriyle Esterabâd'a yakın bölgeler ile Gilân, Mazenderân, İsfahan, Hemedan ve Tebriz'i almak istiyordu. Böylece Zend kuvvetleri dar bir bölgede ve karışıklık içinde kalacaktı.[120]

---

116 P. Avery, a. g. e., s. 67. Ağa Muhammed Han, ekonomik gücü elde etmek için Irak ve Mazenderan'dan giden kervanları vurmuştur. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 56

117 A. Dınbılı, a. g. e., s. 26; M. E. Gülistane, a. g. e., s. 486; R. G. Hambly, a.g.m., s. 163. Ağa Muhammed Han'ın saltanattan önce çok darlık çekmesi ve hadım edilmesi kişiliğini etkilemiş, kin ve nefret sahibi, cimri ve merhametten uzak bir kişiliğe sahip olmasına sebep olmuştur. Bazıları ise çocukluğunda çok sıkıntı çektiğini ve bu yüzden cimri olduğunu söylemişlerdir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e., s. 58; A. A. Şemim, a. g. e., s. 33

118 P. Sykes, a. g. e., s. 424; S. T. Nasır, a. g. e., s. 165 vd.

119 M. A. Mansur, a. g. e., s. 734 - 735. Kerim Han Zend'in ölümünden sonra evvela kardeşi Zeki Han devlet işlerini ele almıştır. Zeki Han, Kerim Han'ın oğulları Ebul Feth ile Muhammed Ali Han'ın saltanattaki haklarını gasb etmeyeceğini söylemişse de daha sonra kan dökmeye meyilli olduğu ve saltanat iddiasında bulunduğu anlaşılınca öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra Ebul Feth Şiraz'da tahta oturmuştur. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 59; P. Sykes, a. g. e., s. 409

120 Said Nefisi, a. g. e., s. 59; J. R. Perry, a.g.m., s. 603; E. Pakrevan, a. g. e., s. 24 vd.

6- Ağa Muhammed Han'ın Kardeşleriyle Mücadelesi

Ağa Muhammed Han, Tahran civarına geldiği sırada kardeşlerinden Murtaza, Rıza ve Mustafa Kuli'nin saltanat iddiasında olduklarını haber almış, Mazenderan'da onların üzerine kardeşi Cafer Kuli'yi göndererek mağlup ettirmişti. Mazenderan'a gelen Ağa Muhammed Han'a Hüseyin Kuli Han (Cihansuz)'ın oğlu Feth Ali Han (Baba Han) katıldıktan sonra Mustafa Kuli Han itaate alınmıştı.[121] Bu tarihlerde Gilan ve civarı Muhammed Hasan Han'a hizmet etmiş olan Hidayet Han'ın elinde kalmış, o da 1761'de Kerim Han Zend'in hâkimiyetine girerek Gilan'ı ticari bakımdan ilerletmiş ve methedilen bir belde haline getirmişti. Fakat Kerim Han'ın ölümünden sonra Zendlilerle arası açılmış, Ali Murad Han komutasındaki kuvvetler üzerine gönderildiyse de ikisi aralarında anlaşmaya varmıştı.[122] Hidayet Han, 1780'deki bu anlaşmadan sonra Ağa Muhammed Han'ın vergi talebini reddettiği için Cafer ve Mustafa Kuli üzerine gönderildi. Bu haberi duyan ve saltanat iddiasında bulunan Rıza Kuli Han, harekete geçerek Ağa Muhammed ile Feth Ali'yi esir aldı. Hidayet Han, durumdan istifadeyle buradan kaçınca Gilân işi akim kaldı. Ağa Muhammed Han da çok kısa sürede bu badirelerden kurtulmuş oldu. Cafer Han'dan korkan Rıza Kuli Han'ın İsfahan'a kaçıp buradan Meşhed'e gitmesi ve burada vefat etmesi Ağa Muhammed Han'ın işini kolaylaştırdı.[123]

Ağa Muhammed Han'ın diğer kardeşi Murtaza Kuli Han, kendisine itaatkâr davranır gibi görünmüş, fakat fırsat buldukça muhalefet etmeye çalışmıştır. Rıza Kuli Han'ın firarından sonra Sarı şehrini alarak saltanat iddiasında bulunan Murtaza Kuli, üzerine gönderilen kuvvetlere yenilmiştir.[124] Ağa Muhammed Han, savaştan sonra iyi niyet göstererek Esterabâd idaresini kardeşine vermiştir. Bu arada Reşt'e kadar gelen Hidayet Han yenilgiye uğratılarak katledilmiş, Gilân'ın tamamı Kaçar hâkimiyetine geçmiştir.[125]

Ali Murad Han Zend, 1783'de oğlu Veys'i Kaçarlara karşı savaşmak için Mazenderân'a gönderdiği sırada Ağa Muhammed Han'ın kardeşi Murtaza Kuli Han, bunlarla işbirliğine girerek tekrar mücadeleye başlamıştır.[126] Fakat Kaçar kuvvetleri üzerine gönderilerek Zend ordusu dağıtılmıştır. Murtaza Kuli Han, bu olaydan sonra Şirvan'a oradan da Bakü, Karabağ ve Taleş'e giderek ordu toplamış, Gilân'ı tekrar kendi hâkimiyetine almıştır. Ağa Mu-

---

121 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 30

122 Han Melik Sasani, Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar, Tehran 1338, s. I - IV

123 E. Pakrevan, a. g. e., s. 54 ; vd.; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 323; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 31

124 M. T. Sipihr, a.g.e I-II, s. 41

125 A. Mustevfi, a. g. e., s. 2 - 6; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 6

126 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 47

hammed Han, 1788'de Cafer Kuli Han'ın yardımıyla Murtaza Kuli Han'ı tekrar mağlup ederek Taleş'e kaçmasını sağlamıştır. Murtaza Kuli Han, yenilgiden sonra Rusya'ya gitmiş ve bir daha İran'a geri dönememiştir.[127]

7- Kerim Han Zend Sonrası Mücadeleler ve Kirman Faciası

Kerim Han Zend sonrası dönemin en güçlü kişisi olarak görülen taht varisi Lütf Ali Han Zend, 1788'de babası Cafer Han'ın öldürülmesiyle Zend Devleti'nin başına geçti. Lütf Ali Han Zend, fedakâr ve devlet işlerine kendisini adayan birisi olmasına rağmen çevresindekilerin yetersizliğinden istediğini gerçekleştirme fırsatı bulamadı. Böylece Zend Hanedanlığı'nın çöküşü gittikçe hızlanmaya başladı.[128]

Ağa Muhammed Han, Zend askerlerinin son durumunu ve ümeranın fikrini öğrendikten sonra Lütf Ali Han'ın tecrübesizliğinden istifadeyle 1790'da kendisine bağlı Kaçar, Türkmen, Afşar ve Afgan boylarından mürekkeb kuvvetlerle Şiraz'ı ele geçirdi. Kaçar kuvvetleri, bu galibiyetten sonra Fars bölgesine doğru ilerledi.[129] Kaçar kuvvetleri ile Zend kuvvetleri arasında Şiraz yakınındaki "Hezar Beyza" bölgesinde başlayan savaşta, Zend kuvvetleri yenilerek Şiraz'a dönmek zorunda kaldı. Ağa Muhammed Han, onları takip ederek 1791'de Zend kuvvetlerini kesin bir şekilde yendi.[130] Savaşı kaybeden Lütf Ali Han, yanındaki kuvvetlerle Sistan ovasına kaçtı. Şiraz'a giren Ağa Muhammed Han, Zend ailesinin fertlerini esir alarak Esterebad ve Mazenderan'a sürdü.[131]

Lütf Ali Han Zend, Sistan'dan Kirman'a askerlerini götürdüyse de Ağa Muhammed Han'ın takibinden kurtulamamıştır. 1794'te Kirman'a giren Kaçar reisi Ağa Muhammed Han, şehirde genç yaşlı ayırımı yapmadan katliama girişmiştir. Kirman halkının Kaçar-Zend mücadelesinde Zend şehzadeleri-

---

127 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 651 - 652; P. Sykes, a. g. e., s. 410 - 411

128 M. A. Mansur, a. g. e., s. 738

129 P. Sykes, a. g. e., s. 416 - 418; G. R. Verheram, a. g. e., s. 41. Tarihçiler, Lütf Ali Han Zend ile Ağa Muhammed Han arasında çok kanlı savaşların olduğunu kaydetmişlerdir. Korkusuz bir kişiliğe, intikam ve kin duygularına sahip olan Lütf Ali Han, aynı özellikleri taşıyan Hacı İbrahim Gilanter ile Şiraz yüzünden ihtilafa düşüp ihanete uğramıştır. İkinci savaşta da yenilen Lütf Ali Han Zend, kendisine itimad ettiği Hacı İbrahim Gilanter'in yüzünden saltanatını kaybetmiştir. Kaçarların Şiraz'a gelmeleri sırasında Kaçar hanı ile temasa geçmiş olan Gilanter, Zend şehzadelerinin hareketini engellemeye çalışmıştır. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 172. Bkz. S. Nefisi, a. g. e., s. 59 - 60

130 A. Dınbılı, a. g. e., s. 30 vd.

131 A. Mustevfi, a. g. e., s. 8; Bkz. Harford Jones, Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend, (terc. Hüseyin Hedicum), Tehran 1363, s. 9

nin yanında yer alması, acımasızca bir sonun başlangıcını oluşturmuştur. Zira Ağa Muhammed Han'ın emriyle 8.000 Kirmanlı kız ve kadın Kaçar askerleri arasında paylaştırılmış, geriye kalanların bir kısmı öldürülmüş bir kısmının da gözlerine mil çektirilmiştir.[132] Ağa Muhammed Han, Kirman faciasından sonra Bem şehrine kaçmış olan Lütf Ali Han'ı buranın idarecisinden teslim aldıktan sonra 1794'te katletmiştir. Kirman'da ele geçirilen Zend mücevherleri Tahran'a getirilmiştir. Ağa Muhammed Han, Şiraz'da üç ay kaldıktan sonra Fars idaresini Feth Ali'ye vermiş, savaşta kendisine yardımcı olan Hacı İbrahim Gilanter'i"İtimadu'd-devle" lakabıyla sadrazamlığa tayin ettikten sonra Tahran'a gelmiştir.[133]

Lütf Ali Han'ın mağlup olması ve Zend Hanedanlığı'nın tarihe karışmasından sonra Ağa Muhammed'in karşısında direnebilecek bir güç kalmamıştır. Dolayısıyla Mazenderan, Gilân, Irak, Fars, Kirman, İran'ın merkezi ve Batı İran kolaylıkla ele geçirilmiştir. Fakat Horasan bölgesinde hâlâ Nadir Şah'ın bakiyeleri mevcut olup zayıf da olsa idarelerini sürdürmüşlerdir.[134]

8- Ağa Muhammed Han'ın Afşarlarla Mücadelesi

Afşar boyunun reisi olarak Azerbaycan'da bulunan Ali Han Afşar, Ağa Muhammed Han'ın Zendliler ile mücadelesinden istifade ederek saltanat iddiasında bulunmaya başlamıştı. Ağa Muhammed, kendisine bir mektup gönderip görüşmek istediğini söylediyse de bir hileye kurban gideceğini anlayarak kabul etmedi. Ağa Muhammed, bunun üzerine savaş hazırlığına başladı. Bir yandan da kardeşini Ali Han'a göndererek iki boyun birbiriyle savaşmaması gerektiğini, Rusya üzerine birlikte yürümelerinin daha uygun olacağını söyledi. Ayrıca Afşar boylarının kendi topraklarında yaşayabileceklerinin teminatını verdi. Ağa Muhammed Han, yanına hile getirdiği Ali Han Afşar'ı öldürdü. Bu olayın akabinde kardeşi Cafer Kuli Han'ı ve kendisine yardım eden Türkmenleri de katletti. Türkmenler, Ağa Muhammed Han'ın bu hareketini unutmayarak Kaçarlara kin ve nefretle bakmaya başladı.[135]

---

132 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 32 - 33. John Malcolm, bu olay ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır; "İnsanlık bakımından nefretle karşılanan, halk arasında korku yaratarak, başka bölgelerde de benzer mukavemetlerin gösterilmesi için yapılmış tarihin kanlı bir sayfası…" Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 170; C. R. Markham, a. g. e., s. 20; Ali Kuli Mirza, a. g. e., s. 39. Ayrıca bkz. Mirza Hasan Fesai, Farsnâme-i Nasıri, Tehran 1894, s. 232

133 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 655; A. A. Şemim, a. g. e., s. 38; A. Mustevfi, a. g. e., s. 11; A. E. Bina, a. g. e. I, s. 35

134 S. Nefisi, a. g. e., s. 61

135 A. Mustevfi, a. g. e., s. 16; S. Nefisi, a. g. e., s. 64 - 65

9- Kafkasya Askeri Harekâtı ve Tiflis'in Fethi (1794)

Ağa Muhammed Han, öncelikle İran'ın güneyine düzenlediği askeri harekât ile saltanat iddiasına kalkışacak unsurları ortadan kaldırdı. Bundan sonra kuzeydeki Gürcistan ve Şirvan'ı fethetmeye kalkıştı.[136] Gürcistan, bu dönemde II. Heraklius'un idaresinde olup Rus İmparatoriçesi II. Katherina ile 1782'de yapılan anlaşma gereği Rus hâkimiyetine girmişti.[137] Heraklius, 1792'de Gence'yi fethederken, Kaçar reisi Ağa Muhammed Han da salatanat mücadelesini devam ettiriyordu. Ağa Muhammed Han, Heraklius'a elçi göndererek Erivan, Karabağ, Şeki ve Şirvan şehirlerinin İran'a verilmesini, Gürcistan'ın Rusya tabiyetinden çıkıp İran'a haraç vermesini istedi. Ancak Gürcistan kralı bunu kabul etmedi.[138]

Zend Hanedanlığı'nın sükûtundan sonra Azerbaycan ümerâsının Kaçarlara itaat etmesinin verdiği güçle Gürcistan üzerine yürüyen Ağa Muhammed Han, 60.000 kişilik ordu ile Serab, Halhal ve Erdebil yoluyla Kafkasya'ya yöneldi. Ordunun bir kısmı Erivan üzerine, bir kısmı da Gürcistan hâkimi Heraklius üzerine gönderilerek itaate girmesi istendi. Heraklius ve Karabağ ümerâsından İbrahim Han Cevanşir muhalifleri, Ağa Muhammed Han ile irtibata geçerek İran ordusuna yardım edeceklerini bildirdi. Ağa Muhammed Han, Şuşi'ye saldırıp şehrin yakınlarında ordugâh kurdu. Mustafa Han Dulu'yu Şuşi'nin köylerine, Kuli Han Şambayati'yi de Cevanşir'in kardeşleri üzerine göndererek mağlup ettirdi. Şuşi muhasarasının uzun sürmesi üzerine orayı bırakıp Tiflis'e saldırdı ve 1794'te burayı ele girdi.[139]

Ağa Muhammed Han, Kirman'da yaptığı katliamın bir benzerini bu defa Tiflis'te tekrarladı.[140] 25.000 kadın-erkek ve çocuk esir alınarak askerlere ganimet olarak dağıtıldı. Heraklius'u ortadan kaldırmayı düşünen

---

136 A. E. Bina, a. g. e. I, s. 37. Safevi döneminde Gürcistan'ın Karadeniz'in doğu sahillerine kadar bir kısım toprakları İran egemenliğindeydi. Osmanlı Devleti buraları almışsa da elde tutamamıştır. Gürcistan idarecileri hıristiyan olup İran ile birlik halindeydi. Hatta şehzadelerden birini"Grugan, Gürgin" ismiyle Safevi sarayına gönderirlerdi. Halefleri öldüğünde İsfahan'daki Safevi sarayından gidip tahta oturanlar çok olmuş ve Safevi şehzadelelerinin Gürcü kadınlarla evlenmeleri adet halini almıştı. Gürcüler, Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra Rusya tarafından kışkırtılmış ve İran'a cephe almaları sağlanmıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 66

137 M. A. Mansur, a. g. e., s. 745; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 33; J. R. Perry, a.g.m., s. 604; A. E. Bina, a. g. e. I, s. 38

138 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 656; A. E. Bina, a. g. e. I, s. 38

139 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 46; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 7; P. Sykes, a. g. e., s. 424; A. A. Şemim, a. g. e., s. 40; S. Nefisi, a. g. e., s. 67; S. T. Nasır, a. g. e., s. 173

140 Ağa Muhammed Han'ın bu hareketi Celaleddin Mengüberti'ye benzetilmiştir. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 656

Ağa Muhammed Han, kış mevsiminin yaklaşması ve Şirvan halkının isyan ederek Kaçar komutanları öldürmesi üzerine Mugân Ovası'na ve oradan Tahran'a geldi. Böylece Kafkaslar itaate alındı. Sefer dönüşü içteki isyanlarla bir süre uğraştıktan sonra duruma hâkim oldu. Yalnız Meşhed ve Horasan'ın kuzeyindeki bölgelerde Kaçar hâkimiyetine direnen ve bu hâkimiyeti kabul etmek istemeyen Afşar bakiyeleri vardı.[141]

KAÇAR HENADANI'NIN KURULUŞU

A- AĞA MUHAMMED HAN DÖNEMİ (1795-1797)

Afganlıların İran'ı işgali (1722-1730) ve yaklaşık sekiz yıl süren istilaları, Nadir Şah'ın İran tahtını ele almasıyla son bulmuştur. Afşarlardan sonra tekrar İran'a yönelen Afganlılar, bu defa Kerim Han'ın tahtı ele geçirmesiyle durdurulmuşlardır. Kaçarlar bu süre içerisinde önemli bir unsur olarak yavaş ve temkinli olarak tarih sahnesine çıkmaya, Afşar ve Zend Hanedanı ile temkinli bir şekilde mücadele etmeye çalışmışlardır. Muhammed Hasan Han Kaçar ile başlayan saltanat yürüyüşü, kendisinin ölümünden sonra oğlu tarafından devam ettirilmiş, onun da ölümüyle Ağa Muhammed Han tarafından sürdürülmeye çalışılarak tahta Kaçar dönemi damgasını vurmuştur. 1795'te başkent Tahran'da resmen İran tahtına oturan Ağa Muhammed Han, hanedanlığın ilk hükümdarı ve şahı olmuştur.[142]

İran'da Kaçar Hanedanlığı'nın 1779'da başladığına dair verilen bilgiler sarih olmadığı gibi dönemin ana kaynaklarında böyle bir kayda rastlanılmamıştır. Kerim Han Zend'in 1779'daki ölümünden ve Cafer Han Zend'in 1786'da öldürülmesinden sonra Ağa Muhammed Han'ın tahta oturduğuna dair bilgiye rastlanılmamıştır.[143] Kerim Han Zend'in ölümüyle Zend

---

141 M. T. Sarevi, a. g. e., s. 272. "Revue du Musulman" dergisinin 1910 yılında yayınlanan bir nüshasında, Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan kralına hitaben yazdığı ferman yayınlanmıştır. Fermanda, "siz ki yüzyıllarca İran'a muti olduğunuzu biliyorsunuz, şimdi ise Ruslarla müttefik olmuşsunuz" denilmektedir. Ağa Muhammed Han'ın bu ifadeleri, Gürcistan'ın daha önce İran'a tabi olduğunu göstermektedir. Bkz. A. E. Bina, a. g. e. I, s. 39 - 40

142 Emine Pakrevan, Ağa Muhammed Han Kacar, (terc. Cihangir Efkari), Tehran 1348, s. 65; Muhammed Taki Sipihr, Nasihü't-tevarih I-II, Tehran 1353, s. 33; Muhammed Alaaddin Mansur, Tarih-i İran Ba'del İslâm, Tehran 1989, s. 741 - 745; Muhammed Cafer Hurmucî, Hakayikü'l Ahbâr-ı Nasıri, Tehran 1363, s. 7; J. R. Perry, "Ağa Muhammed Han Kacar," Encyclopedıa Iranica VI, London 1984, s. 604

143 Kaçar Hanedanı ile ilgili kaynakların büyük ekseriyeti, Ağa Muhammed Han'ın 1795'te Tahran'da saltanat tahtına oturduğunu ve dolayısıyla hanedanın bu tarihte resmen başladığını kaydetmişlerdir. Faruk Sümer, Kerim Han Zend'in 1779'daki

Hanedanı'nın idaresi tümüyle kalkmamış, Ağa Muhammed Han'ın Zendliledle olan mücadelesi devam etmiştir. Gerek dönemin ana kaynakları ve gerekse Batılıların yazdıkları seyahatnameler, Ağa Muhammed Han'ın 1795'te Tahran'da resmen tahta oturduğunda ittifak etmişlerdir.[144]

Ağa Muhammed Han'ın çocukluğunda geçirmiş olduğu esaret, Türkmenlere sığınma ve yokluk içinde geçen bir gençlikten dolayı daha saltanata oturmadan fethettiği Kirman'da katliama girişmiş, adeta geçmişindeki sıkıntıların müsebbibi olarak gördüğü Zendlileri ve onların şahsında Kirman halkını şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır.[145] Aynı hareketi Gürcistan'ın fethinde tekrarlamış ve esir aldığı kadınları askerlerine taksim ettikten sonra İran şehirlerinde cariye sayısında artış olmuştur.[146] Ağa Muhammed Han'ın bu tarz davranışları onun şefkatten yoksun, parayı seven bir şahsiyete sahip olduğunu göstermiştir.[147] İdareyi ele aldıktan sonra

---

ölümünden sonra Ağa Muhammed Han'ın, halası Hatice Begüm yardımıyla Şiraz'dan kaçarak mücadeleye başladığını söylemekte ve hanedanın başlangıç dönemini 1796-1925 olarak vermektedir. 1786 yılında tahta oturduğuna dair verilen bilgileri reddetmektedir. Bkz. Faruk Sümer, "Kaçarlar," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII, İstanbul 2002, s. 51. Ancak bu bilgiyi veren yazar, "Ağa Muhammed Şah" maddesinde, İran'da Kaçar Devleti'nin kuruluşunu 1786 tarihi olarak vermiştir. Faruk Sümer,"Ağa Muhammed Şah," TDV. İA. I, İstanbul 1988, s. 455. Kaçarlar ile ilgili bilgi veren İsmail Aka ise Mirza Bala'da olduğu gibi (Bkz. Mirza Bala,"Kaçar," İslâm Ansiklopedisi VI, İstanbul 1993, s. 33 vd.) 1779 tarihini Kaçar Hanedanı'nın kuruluş tarihi olarak vermiştir. Bu tarihte tahta oturduğu söylenen Ağa Muhammed Han'ın, Zend Hanedanı'nın son şahı Lütf Ali Han Zend ile 1794 yılında mücadele ettiği bilinmektedir. İsmail Aka, "Kacarlar (1779-1925)," Türkler VI, Ankara 2002, s. 853 vd. Mevcut hanedanın zayıf da olsa hükümranlığının devam ettiği 1779 tarihini Kaçar hanedanının başlangıcı sayan Ramazan Özey, yukarıda bahsedilenleri tekrarlamış ve Kerim Han Zend'in ölüm tarihini Kaçar hanedanının saltanata ulaştığı tarih olarak vermiştir. Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları," Türkler I, Ankara 2002, s. 269. O dönemde İran'da görevli İngiliz General Sykes, 1779 yılında Kerim Han'ın ölümünden sonra Zeki Han'ın tahta oturduğunu ve 1785 yılında tahta oturan Ali Murad Han saltanatının sonunda yönetimin Kaçarlara geçtiğini söylemektedir. Percy Sykes, Tarih-i İran, (terc. Seyyid Muhammed Taki Fahrdai Gilani), Tehran 1330, s.407 - 409

144 Ali Kuli Mirza, İksirü't-tevarih, (tash. Cemşid Keyanfer), Tehran 1370, s. 25 vd.

145 E. Pakrevan, a. g. e., s. 66 vd.; Raymond Furon, L'Iran Perse et Afghanıstan, Paris 1951, s. 114; Seyyid Taki Nasır, İran der Berhured-i ba İsti'margirân, Tehran 1363, s. 169; Abdulazim Rızai, Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran IV, Tehran 1363, s. 83

146 Rıza Kulî Hidayet, Tarih-i Ravzatü's-safa-yı Nasıri IX, Tehran 1961, s. 821; Gulam Rıza Verheram, Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimai-i İran der Asr-ı Kacar, Tehran 1367, s. 149-150

147 Cafer Mehdi Niya, Heft bar İşgal-ı İran der 23 Kurn IV, Tehran 1377, s. 72; Percy Sykes, a. g. e., s. 424

din adamlarının devlet işlerine müdahalesini nisbeten önlemeye çalışmış ve kısa geçen saltanatında onları çoğu kez dışlamıştır. Bütün dikkatini askeri yapıya vererek askerlere itibar etmiş ve 1795'te Tahran'da İran tahtına resmen geçmiştir.[148]

1- Ağa Muhammed Han'ın Tahta Oturduğu Sırada Civar Ülkeler

Ağa Muhammed Han'ın tahta oturduğu sırada Avrupa devletleri Fransız inkılâbından sonra meydana gelen savaşlar ile uğraşmaktaydı. Avrupa siyasi haritasının ve güçler dengesinin değiştiği bu dönemde Avusturya, Rusya, Prusya, İngiltere ve İspanya, inkılâbın getirmiş olduğu özgürlük hareketlerini bastırmaya çalışıyorlardı.[149] Ayrıca 1792-1795 yılları arasında yapılan savaşlar bu devletlerin doğu ile ilgilenmelerini büyük ölçüde engellemişti. Bu dönemde Afganistan'da uzun süre idarede kalmış olan Timur Şah'ın 1793'deki ölümüyle idare sarsılmış ve geride kalan yirmi oğlu saltanat davasına kalkışarak Dürrani hâkimiyetini zayıflatmışlardı.[150] Afganistan'ın iç karışıklık dönemi sonunda kardeşlerine galebe çalan Timur Şah'ın büyük oğlu Zaman Şah, Kandehar ve Kabil'de saltanatını kurmuştu (1793-1799). Zaman Şah, Hindistan'da İngilizler aleyhine isyan etmiş olan Tipu Sahib (Meyser Sultan) ile ittifak ederek ve Fransızlardan da yardım görerek İngilizlerin Doğu Hind Kumpanyası'na karşı mücadele etmeye başlamıştı.[151]

Ağa Muhammed Han'ın ilk yıllarında Türkistan'da Beygi Can Özbek hüküm sürüyordu. Beygi Can Özbek, 1794'te Merv şehrini alarak Horasan'a saldırmış, İran'dan Meşhed'i almak istemişse de bu teşebbüsünde başarılı olamamıştı.

İran'ın batıdaki komşusu olan Osmanlı Devleti, bu dönemde Rus harpleriyle meşgul olduğundan veya fırsatçı konumuna düşmek istemediğinden İran'daki iç karışıklıklardan istifade etmemiştir. Rusya, bu sırada Avrupa'da

---

148 S. Taki Nasır, a. g. e., s. 169; Emine Pakrevan, a. g. e., s. 215 - 217; M. T. Sarevi, a. g. e., s. 253 - 254; Ali Kulî Mirza, İksirü't-tevarih, (tash. Cemşid Keyanfer), Tehran 1370, s. 28; Abdullah Mustevfi, Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-i Devre-i Kacariye, Tehran 1371, s. 4; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 71

149 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul 1995, s. 7; Abdurrıza Huşeng Mohdevi,Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran, Tehran 1379, s. 197; S. T. Nasır, a. g. e., s. 30

150 A. Huşeng Mohdevi, a. g. e., s. 198

151 A. Rızai, a. g. e., s. 78 - 79; Mansure İttihadiye, "Ağa Muhammed Han," Dairetü'l-Ma'arif-i Buzûrg-ı İslâmî I, Tehran 1989, s. 476. Ayrıca bkz. Hasan Hâkimian, "In The Qajar Perıod," Encyclopaedıa Iranica VIII, Calıfornıa 1998, s. 138 vd.; A. Huşeng Mohdevi, a. g. e., s. 198; P. Sykes, a. g. e., s. 423; M. Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri (tash. Muhammed İsmail Rıdvanî), Tehran 1363, s. 106 - 107

Lehistan'ın taksimi ile meşgul olmuş, Osmanlı Devleti'nin mirasını kapmaya çalıştığından Gürcistan'ı himayesinde tutmakla iktifa etmiştir.[152]

2- Ağa Muhammed Han'ın Horasan Askeri Harekâtı

Ağa Muhammed Han'ın 1795'e kadar resmen taht davasına kalkışmadığını, ancak Gürcistan seferi ve bu seferin ona kazandırdığı gurur ve çevresini hayrete düşüren ilerlemesinin hükümdarlık iddiasını beraberinde getirdiğini söylemiştik. 1795'te komutanlarını Tahran'a getirterek bunlardan oluşturduğu mecliste, padişah olmak isteyen çıkarsa çekileceğini, yoksa kendisine sadık kalacaklarına dair yemin etmelerini istemiştir. Tahran'da düzenlenen bir merasimle saltanat tacı giyen Ağa Muhammed Han, Kaçar Hanedanlığı'nın ilk şahı olarak tahta geçmiştir.[153]

Ağa Muhammed Han, tahta geçtiği sırada Afşar Hanedanı'na mensup Şahruh Mirza'dan başka kendisine mukavemet edecek hiçbir güç kalmamıştı.[154] Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra onun halefleri bir türlü toparlanamamış ve Zend hâkimiyeti döneminde Horasan'da kalmışlardı. Ağa Muhammed Han, İran tahtına oturduktan sonra Meşhed'i ziyaret bahanesiyle hem bu aileyi ortadan kaldırmak ve hem de Nadir Şah'dan kalan değerli mücevherleri ele geçirmek istemişti.[155]

Ağa Muhammed Han, Meşhed'e ulaştığında Nadir'in torunu ve Afşarların son şehzadesi Şahruh Mirza Horasan'da bulunuyordu. Şahruh, can korkusuyla Ağa Muhammed Han'ın yanına gelerek af diledi.[156] O da 1796'da Meşhed'de Şahruh'u sorguya çekerek ve işkence ederek Nadir Şah'ın ha-

---

152 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 458 - 463

153 Ali Asgar Şemim, İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tehran 1379, s. 44; M. A. Mansur, a.g.e., s. 744 - 745. Bkz. G. R. G. Hambly, "Aqa Mohammad Khan And The Establishment Of The Qajar Dynasty," Asıan Affaırs 50/2, London 1963, s. 161 vd.

154 Mirza Bala, "Kaçar," İslâm Ansiklopedisi VI, İstanbul 1993, s. 36; Hambly, a.g.mk., s. 167; S. T. Nasır, a. g. e., s. 167-170. Mücevherler için bkz. Ali Ekber Celilvend, Tarihçe ve Maceraha-yı Cevahirat-ı Saltanat-ı İran, Tehran 1348

155 Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah," TDVİA I, İstanbul 1988, s. 456; İsmail Aka, "Kaçarlar," Türkler VI, Ankara 2002, s.854. Ağa Muhammed Han'ın askerleri bu hareketten önce Tahran'dan Meşhed'e gelmiştir. Ağa Muhammed Han da Gürgân'a gelerek Kükelân Türkmenlerini yenmişve çoğunu katlederek Sebzevar'a gitmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 44

156 Said Nefisi, Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır I, Tehran 1376, s. 69. Şahrûh'dan önce Horasan idaresinde bulunan Nadir Mirza, mukavemete güç getiremeyeceğini anladığından Afganistan'a giderken Meşhed'i Şahruh'a bırakmıştır. Gözlerine mil çektirilen güçsüz Şahrûh, Kaçarlara mukavemet edememiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 44; P. Sykes, a. g. e., s. 425; G. R. G. Hambly, a. g. e., s. 169-170; Mirza Bala, a.g.m., s. 36

zinelerinin yerini söylemesini istedi. Hazinelerin yerini öğrendikten sonra Şahruh'un elindeki mücevherleri alarak Mazenderân'a ve oradan da Tahran'a gönderdi. Bu işkencelere dayanamayan Şahruh, 1796'da yolda öldükten sonra Afşar Hanedanı sona erdi.[157]

Ağa Muhammed Han, Afşar hanedan mensuplarını ortadan kaldırdıktan sonra Maveraünnehr'de fetihlere girişmek istiyordu. Çünkü Nadir Şah'ın ölümünden sonra Buhara Han'ı bağımsızlığını ilan ederek Horasan'ı hâkimiyetine almaya çalışıyordu. Belh bölgesi de Zaman Şah Dürrani (1792-1801)'nin temsilcisi olan Kabil hâkimi ve Buhara Sultanı Mir Masum Han'ın elindeydi. Ağa Muhammed Han, Zaman Şah ile birlik olduktan sonra Buhara'yı yabancılardan temizlemek istiyordu. Bunun için de Muhammed Hasan Han'ı Kabil'e göndererek Horasan fütûhatını Kabil hâkimine hatırlatmak ve Belh'in idaresinin İran'a verilmesini sağlamak istiyordu. Zaman Şah, teklifi kabul ettikten sonra kendi kardeşi ve aynı zamanda Herat hâkimi Mahmud aracılığıyla yapılan müzakereler sonunda İran ile dostluk anlaşması yaptı. Anlaşmaya göre Ağa Muhammed Afganistan ümerası nezdinde Buhara işlerine karışabilecek ve Masum Han tehlikesi önlenecekti. Ancak Rus kuvvetlerinin Derbend'e yaklaştıkları ve Kafkaslar yoluyla Azerbaycan sınırına doğru hareket ettikleri haberi gelince Ağa Muhammed Han buraya yönelmek zorunda kaldı.[158]

3- II. Gürcistan Seferi ve Ağa Muhammed Han'ın Öldürülmesi

II. Katerina idaresindeki Rusya, bu dönemde günden güne güçlenerek güneye sarkmaya çalışıyor ve İran topraklarına doğru yayılma politikasını gerçekleştirmek istiyordu.[159] Ruslar, güneye inme siyaseti gereği gemilerle Esterâbad'a gelerek bu kıyılardaki Rus tüccarlar için bir konaklama yeri yapmak istiyorlardı. Bu teşebbüs, Ağa Muhammed tarafından reddedildi. Bunun üzerine konaklama yeri karşılığı olan müstahkem bir kale yapıp içine toplar yerleştirdi. Ağa Muhammed Han, buraya sefer düzenleyince Ruslar ayrılmak zorunda kaldı. Ancak İran'ın iç karışıklık içerisine düşmesi, II. Katerina önderliğindeki Rus yayılmasını beraberinde getirdi. Bu

---

157 F. Sümer, a.g.m., s. 456. Nadir Şah'ın Hindistan'dan getirmiş olduğu değerli mücevherlerin arasında Yakut ve elmas da yer almıştır. Bkz. Said Nefisi, a. g. e. I, s. 69

158 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 55 vd.; S. Nefisi, a. g. e., s. 69; M. C. Meşkûr,Tarih-i İran-ı Zemin, Tehran 1365, s. 326; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 9; İsmail Aka, a.g.m., s. 854

159 P. Sykes, a. g. e., s. 426

sırada, Rus reayasından olan Kalamak Türkleri ve Tatarlar Rus zulmüne isyan edip özerk olmak istiyorlardı.[160]

Rusya'nın yayılmacı siyaseti Ağa Muhammed Han'a yöneltilmiş en önemli tehditlerden biriydi. Rusya, İran üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için askeri gücünden çok tahrikler şeklinde Gürcistan kralı Heraklius'u kullanıyor ve kendisine yardım vaadinde bulunarak İran ile mücadele etmesini istiyordu. Rusların İran'a karşı sürekli kullandığı Gürcistan işini bitirmek isteyen Ağa Muhammed Han, Kafkasya seferine çıkarak Şuşi kalesini muhasaraya başladı.[161]

Rusya, şahın askeri teşebbüsüne sessiz kalmayarak 1796'da Gürcistan kralı Heraklius'u himaye maksadıyla General Valerien Zubov idaresindeki 30.000 kişilik orduyla harekete geçti.[162] Bu orduya daha sonra Goudowitch komutasındaki askeri birlikler de iltihak etti. II. Katerina, kendi dininden olan Hıristiyanları İran zulmünden kurtaracağını bahane ederek hazırladığı birleşik Rus ordusunu Derbend, Bakü ve Taleş'e saldırttı. Gence ve Karabağ'a kadar ilerleyen Rus ordusu, Hazar Denizi'nin bütün kıyılarını alarak Mugan'da ordugâh kurdu. Diğer bir Rus ordusu da Enzeli ve Reşt'i tehdit edip Azerbaycan ve Gilan'ı alarak Tahran'a kadar gelmek istiyordu. Ancak bu sırada Rus çariçesi II. Katerina'nın ölmesi, Tahran'a gelebilecek olan bu tehlikenin durmasına sebep oldu. Rus ordusu geri dönmek zorunda kaldı.[163]

II. Katerina'nın yerine geçen oğlu I. Pavel (1796-1801), Rus ordusunun işgal ettiği bütün İran topraklarından ve hatta Gürcistan'dan çekilmesini istedi. Ağa Muhammed Han bu durumdan istifadeyle Gürcistan'ı

---

160 Clement Robert Markham, Tarih-i İran der Devre-i Kacar, (terc. Rahim Ferzane), Tehran (tarihsiz) s. 21 vd. Seyyid Taki Nasır ise Ağa Muhammed'in Ruslara ticarethane izni verdiğini, ancak Rusların bunu kale yapımı için kullanmaya çalıştıklarını söylemektedir. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 172

161 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 75; Ann K. S. Lambton, İran Asr-ı Kacar (terc. Simin Fasihî), Meşhed 1375, s. 33; Hassan Hâkimıan, "In The Qajar Perıod," Encyclopaedıa Iranıca VIII, Calıfornıa 1998, s. 138; S. Nefisi, a. g. e. I, s. 69-70; Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran I, Tehran 1337, s. 41 vd.

162 M. Cevad Meşkûr, a. g. e., s. 324. II. Katerina'nın gözdesi ve sevgilisi olan General Zubov komutasında 35.000 Rus askeri, Dağıstan bölgesinde bekleyen Goudowitch'in emrine verilen 8.000 askerle birleşmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 44 - 45. Ayrıca bkz. Percy Sykes, Sefername (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 97

163 A. Rızai, a. g. e., s. 83; F. Sümer, a.g.m., s. 456; C. R. Markham, a. g. e., s. 29 - 30; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 201. Rus ordusunun İran topraklarını işgale başladığı 1796'da Fransız temsilciler Brugniere ve Olivier, Ağa Muhammed Han'ın sarayına gelerek Fransa'nın İran ile askeri ve ticari bir ittifak yapmak istediğini söylemişlerdir. Bkz. A. E. Bina, a. g. e. I, s. 45 - 47

tekrar fethe karar verip harekete geçtiğinde ölüme mahkûm ettiği kendi hizmetçilerinden Sadık Gürci, Hedad İsfahani ve Abbas Mazenderâni tarafından 1797'de Şuşi'de öldürüldü. Şah'ın ölümü Gürcistan fethini yarım bırakmış oldu.[164]

Ağa Muhammed Han, kendisinin mensup olduğu Kaçar boyu içerisinde hükümdarlığa gelmesine rağmen, bu boya karşı pek vefalı davranmamıştır. Çok kısa geçen hükümdarlığı sırasında Kaçarları himayeden çok aileleriyle birlikte dağıtarak mağdur etmiş ve güçlerini kırmıştır. Ayrıca bu dönemdeki saray ve askeri sınıfın dışında kalan avam sınıfı çok düşük bir gelire sahip olmuştur.[165] Bu dönemdeki idari taksimatta ve ordunun savaşa hazırlanmasında ruhanilerin etkisi olmuş, bu etkinin sınırı göçebe boyların reislerini de içine alacak şekilde genişlemiştir.[166]

B- FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834)

İran'da Kaçar idaresinin temellerini atarak kısa bir müddet hükümdarlık yapan Ağa Muhammed Han, geride sakin bir ülke bırakmış gibi görünse de gerçekte böyle olmamış, İran bundan sonra uluslararası mücadele alanı haline gelerek büyük kayıplara uğramıştır. Fransa ve İngiltere'nin Hindistan üzerindeki çekişmelerinde İran'ı kullanmaları, İngiltere'nin bu güzergâha başka ülkeleri yanaştırmaması, Kaçar idaresinin yıpranmasına

---

164 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, Tarih-i İran, (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tehran 1359, s. 298 vd. Ağa Muhammed Han'ı katleden üç hizmetçi, daha önce meydana gelen bir kavgadan dolayı ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Ancak Ağa Muhammed onları af ederek hizmetine almıştı. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 46; Ali Kuli Mirza, İksirü't-tevarih, Tehran 1370, s.28-29; M. C. Meşkûr, a. g. e., s.326; M. A. Mansur, a. g. e., s. 751; A. Mustevfi, a. g. e., .s. 22; R. G. Hambly, a.g.m., s. 171; S. T. Nasır, a. g. e., s. 173; İ.Aka, a.g.m., s. 854

165 A. A. Şemim, a. g. e., s. 47. Bu dönemde esnaf ve çiftçi olarak gruplaşmış olan şehir halkı, gerektiğinde merkeze hesap verdiği halde merkezden istedikleri ilgi ve desteği bulamıyorlardı. Buna bağlı olarak, Ağa Muhammed Han devrinin askeri faaliyetlere yoğunlaşması, karışıklık döneminin getirmiş olduğu sıkıntılar ticareti zayıflattı. İran ticaret yolları başka ülkelere bağlanmış oldu. Safevilerin düzenli idari işleri bu dönemde askeri tarafa kaydırılınca, tarım ve ticaret istenilen seviyeye ulaşmadı. Nadir Şah ve Kerim Han Zend dönemindeki idare kaldırılarak zulümlere varan davranışlar gösterilmeye başlandı. Ağa Muhammed Han, ulemanın muhalefetinden korktuğu için bu alanda fazla baskı yapamamış ve bazen hileye başvurmuştur. Güçlenen boy reislerini Tahran'a ve diğer yakın bölgelere dağıtarak güçlerini kırmaya çalışmıştır. Avam sınıfı bu dönemde dikkate alınmamış, saltanat askeri sınıfa dayandırılmıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 93 - 95

166 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 95 - 96. Bu dönemdeki muhtelif tabakalar için bkz. A. E. Bina, a. g. e. I, s. 62 vd.

hatta olaylara müdahale edememesine sebebiyet vermiştir. Kaçar şahlarının İngiliz siyasetine bilerek veya bilmeyerek alet olmaları kaçınılmaz olmuştur.[167] Şahların etrafındaki devlet adamlarının bilgisiz ve yetersiz olmaları, sömürgeci bir siyaset izleyen İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı etkili bir siyasetin izlenmesini engellemiş, ülkenin millî menfaatlerini dış müdahalelere açık hale getirmiştir.[168]

XIX. asrın ilk yarısında Avrupa'da meydana gelen gelişmeler sadece Avrupa ile sınırlı kalmamış, İran devleti de bundan nasibini almıştır. Fransız inkılâbının getirmiş olduğu siyasi hareketlilik ve I. Napolyon'un fetih siyasetinin Avrupa'da ve başka kıtalarda yayılmak istemesi, sömürge imparatorluğu kurmuş olan İngiltere ile çatışmasına sebep olmuştur. Bu mücadelede Fransa'nın İran ile temasa geçmesi, İran'ın odak noktası haline gelmesini sağlamıştır. İngiltere'yi deniz yolları üzerinde vurmak isteyen Napolyon, İran'a yakınlaştığında İngiltere bunu türlü hilelerle engellemeye çalışmıştır. İngiltere, İran-Rus savaşlarında arabulucu rolünü oynayarak Fransa ve Rusya'nın İran'da yayılmalarına tahammül edemeyeceğini göstermiştir. İngiltere, bu siyasetinde menfaati gereği bazen İran'ın yanında görünmüş, bazen de Rusya ve Fransa ile birlikte hareket etmiştir.[169]

Feth Ali Mirza, Batılı tarihçilerin deyimiyle "Baba Han," İran'ın yabancı müdahalesine açık hale geldiği bu dönemde, saltanat çekişmesinin fazla büyümesine meydan vermeyen Hacı İbrahim Gilânter tarafından bulunduğu Şiraz'dan Tahran'a getirtildi. 1797'de "Feth Ali Şah" ismiyle saltanat tahtına oturtuldu.[170] Feth Ali Şah, amcasının askeri karakterli dev-

---

167 Abdullah Razi, "Feth Ali Şah," Lugatnâme-i Dehuda XXXVII, Tehran 1341, s. 52; A. A. Şemim, a. g. e., s. 52; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 327; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 10

168 Angelo M.Pıemontese, "İrteş-i İran der Salha-yı 1874-1875, Sahtar ve Sazmandehi-yi an ez Did-i General Enrico Andreini," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 34. Ağa Muhammed Han döneminde sadrazamlığa getirilen Hacı Muhammed Hasan Han, okuma ve yazma bilmeyecek kadar devlet idaresinde yetersizdi. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 174

169 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 200 - 202; A. A. Şemim, a. g. e.,s. 53

170 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 85, S. Nefisi, a. g. e. I, s. 96; Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah," TDV İslâm Ansiklopedisi XII, İstanbul 1995, s. 451. Hüseyin Kuli Han'ın oğlu Fethi Ali Şah, çocukluğunda Zend askerlerine esir düşmüş ve Şiraz'a götürülmüştür. Daha sonra Kerim Han Zend tarafından Mazenderân'a getirtilmiş, yirmi yıl amcası Ağa Muhammed'in yanında kaldıktan sonra veliahd tayin edilmiştir. Çünkü Ağa Muhammed Han hadım edilmiş olduğundan veliahd olacak çocuğu olmamıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 430; A. Mustevfi, a. g. e., s. 26; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 77. Feth Ali Şah, şehzadeliği sırasında Batılı tarihçilerce "Baba Han" lakabıyla anılmıştır. Ancak Gabil Cemalov, Baba Han lakabını ayrı bir şehzade ismi

let siyasetinin aksine para düşkünü ve zayıf iradeliydi. Devlet idaresinden yeterli derecede anlamaması ve kadınlara olan düşkünlüğü İran'ın etkisiz kalmasına ve Rusya karşısında toprak kaybetmesine sebep oluyordu. Ayrıca İngiltere'nin ikili siyasetine inanması bu devletin İran'daki faaliyetlerine kolaylık sağlıyordu.[171]

1- İç Düzenlemeler ve İsyanlar

Bu dönemdeki iç isyanları iki grupta incelemek mümkündür. Birincisi Safevi, Afşar ve Zend döneminden geriye kalan unsurların saltanat iddialarıydı. İkincisi ise Ağa Muhammed Han'ın komutanları ile hanedandan olanların çıkarmış oldukları isyanlardı.[172] Tahta oturduğu dönemde sert bir siyaset izleyerek yönetimi oturtmaya çalışan Ağa Muhammed Han, saltanat iddiacılarının çoğunu öldürtmüştü.[173] Fakat Feth Ali Şah'ın zayıf iradeli oluşu ve işleri kavrayamaması, muhalefetin artmasına, amcaları ve ordu komutanlarının saltanata ortak olma iddialarıyla karşılaşmasına sebep oldu.[174] İran-Rus savaşlarının bu dönemde ortaya çıkması, içteki muhalefeti azalttığı gibi tahtı elde etmesini de kolaylaştırdı.[175]

Feth Ali Şah, amcasının askerlere zamanında maaşlarını vermesini ve savaş meydanlarında ulufe dağıtmasını dikkate almayıp gelişigüzel davranmış, bu da mali sıkıntıya sebep olmuştur. Ayrıca İngiltere'den maddi yardım talep etmek gibi bir hataya düşmüştür. Diğer taraftan dışarıdan desteklenen nifak hareketlerini dikkate almayarak sınır bölgelerinin idaresini çocukları arasında dağıtması, şehzâdelerin saltanat için birbirleriyle rekabetlerine sebep olmuştur.[176]

Feth Ali Şah'ın saltanatının ilk günlerinde saltanat davasına kalkışan Ali Kuli Han'ın gözlerine mil çekildikten sonra isyan eden ve salatanat mücevherlerini elinde bulunduran Sadık Han Şakaki mağlup edildi. Azerbaycan'a kaçan Şakaki, mücevherleri teslim etmesi karşılığında af edildikten sonra

---

olarak vererek yanılmıştır. Bkz. Gabil Cemalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti," Türkler XVIII, Ankara 2002, s. 537. Ayrıca bkz. İ. Aka, a.g.m., s. 854

171 Sultan Ahmed Mirza (İzzedu'ddevle), Tarih-i İzzedî, Tehran 1376, s. 15 vd.

172 A. Ekber Bina, a. g. e., s.52 - 53

173 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 10 vd. Ağa Muhammed Han öldürüldüğü sırada Feth Ali Şah diğer adıyla Baba Han, Fars Eyaleti valisiydi. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 96; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 77

174 Abdulazim Rızai, Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV, Tehran 1363, s. 98

175 M. A. Mansur, a. g. e., s. 752; Abdullah Razi, a.g.m., s. 52

176 S. Nefisi, a. g. e., s. 100 - 102; Abbas İkbal Aştiyanî, Tarih-i İran pes ez İslâm, Tehran 1378, s. 658; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 202

İran'a geri getirildi.[177] İsfahan'da taht için isyana kalkışan Zeki Han'ın oğlu Muhammed Han Zend ise yapılan savaşta mağlup edilerek itaat altına alındı.[178] Bu isyandan istifade eden Sadık Han Şakaki, tekrar isyana kalkışarak Azerbaycan'daki aşiretlerle birlikte mücadeleye girişti. Mücadelede tekrar yenilerek af istemek zorunda bırakıldı.[179] Şah'ın kardeşi II. Hüseyin Kuli Han'ın isyanı ise Feth Ali Şah'ın Azerbaycan, Şirvan ve Karabağ'a asker göndermeyi düşündüğü zamana rastlamıştı.[180] İki kardeşin savaşmasını araya giren anneleri önledi. Bu isyanda dahli olan Muhammed Han Zend'in gözlerine mil çektirildi.[181]

Ağa Muhammed Han, Gürcistan seferine çıkmadan önce pay-ı tahtı Tahran valisi Muhammed Han'a bırakarak kendisinin ölmesi halinde Tahran kapılarını Feth Ali Mirza'dan başka kimseye açmamasını söylemişti. Geride çocuğu olmayan Ağa Muhammed Han, yeğenini resmi veliahd olarak tayin etmiş ve Fars idaresine tayin etmişti. Fethe Ali Şah, amcasının ölümüyle çıkan isyan hareketlerini bertaraf ederek hanedanın yıkılmasını önlemeye çalışmıştı. Bir yandan da gelecekte kendisinden sonra İran tahtına kimin namzed gösterileceği meselesini halletmek için uğraştı. Tahta geçmesinin üzerinden iki yıl geçtikten sonra Kaçar reislerini, ulemayı ve saray görevlilerini biraraya getirerek Abbas Mirza'nın resmi veliahdlığını görüştü.[182] Cesareti ve çalışkanlığı ile tanınan Abbas Mirza'ya hiç kimse olumsuz bakmayınca ittifak ile resmi veliahd seçtirdi. Feth Ali Şah, Abbas Mirza'yı Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi olan Tebriz valiliğine gönderirken, Süleyman Han'ı da veliahdın hocası olarak tayin etti.[183] Bu sırada Horasan'da isyan eden Şahruh Afşar'ın oğlu Nadir Mirza, Feth Ali Şah'ın Meşhed'e gelmesi üzerine kendisinden özür dileyerek kızını şehzadelerden birine verdi.[184]

---

177 Abdullah Razi, a.g.m., s. 52. Ayrıca bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 754; P. Sykes, a. g. e., s. 430 - 432

178 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 87 vd.; S. Nefisi, a. g. e. I, s. 96

179 Abdullah Razi, a.g.m., s.52. Zeki Han Zend'in oğlu Muhammed Han, yenildikten sonra İsfahan'a ve oradan Osmanlı topraklarına kaçmıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s.96

180 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 95; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 85

181 M. A. Mansur, a. g. e., s. 753. Bu olayda esir düşen Muhammed Han Zend'in askerleri, Feth Ali Şah'ın emriyle ve bir havan topuyla katledilmişlerdir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 56

182 Nasır Necemi, İran der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendegani-i Abbas Mirza, Tehran 1336, s. 14; M. Bala, a.g.m., s. 36

183 N. Necemi, a. g. e., s. 15

184 A. İkbal Aştiyani, a. g. e., s. 660; S. Nefisi, a. g. e. I, s. 96 - 115

2- Feth Ali Şah Döneminda İngiltere'nin İran ve Afganistan Politikası

Feth Ali Şah'ın İran tahtına oturduğu bu dönemde, İngiltere başta olmak üzere sömürgeci Batılı devletler, bütün Asya ve Afrika topraklarını ele geçirmişlerdi. İran'ın kuzeyindeki Rusya, günden güne güçlenerek güneydeki denizlere inmeye çalışırken, Osmanlı toprakları üzerine batılı devletler ile mücadele halindeydi. İran ise Hindistan'a coğrafi komşu olup buraya giden yolların merkezinde bulunuyordu. Bu konumu sebebiyle İngiltere, Rusya ve Fransa'nın ele geçirmek istediği alanın içerisindeydi.[185]

Rusya, güneyde İran'ın Basra Körfezi'ne ulaşmak ve İngiltere'nin menfaat bölgelerini küçültmek istiyordu. Ayrıca Türkistan üzerinden de Hindistan'a yaklaşmak istiyordu. Rusya'nın bu siyaseti Fransa ile paralellik gösteriyordu. Rusya ve Fransa tehlikesine karşı harekete geçen İngiltere, Hindistan'a olası yaklaşmalara karşı İran'ı set haline getirmeye çalışıyordu. Bunun için de İran'ın sürekli kendi kontrolünde kalması için askeri ve mali yardım vaat ediyordu. Fakat İran'ın bu rolü üstlenememesi ihtimaline karşı Afganistan'ı elde tutuyordu.[186]

İngiltere, güçlü bir İran'ın Hindistan halkı üzerinde etkili olacağını, İran kültür ve ahlakî değerlerinin halk arasında revaçta olduğunu, Farsça'nın Hindistan'da kullanıldığını bildiğinden İran'ı sürekli Hindistan'dan uzak tutmaya çalışıyordu. Ayrıca İran'ın güneyindeki Basra Körfezi'nde bulunan Arapların da İran'ın nüfuzuna girmesini engellemek için onlara verdiği vaadlerle kendi tarafına çekiyordu.[187]

İngiltere, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından dünyanın en zengin coğrafyası olan Hindistan'ı sömürmeye devam ederken, Rusya ve Fransa'nın buraya yaklaşmasına tahammül edemiyordu. Hindistan'a giden yolların üzerinde bulunan İran ve Afganistan'ın bu iki ülkeyi sürekli meşgul etmesini istiyordu.[188] İran ve Afganistan'da güçlü idarelerin tesis edilememiş olması, mali açıdan sıkıntı çekmeleri ve sürekli karışıklık içinde kalmaları İngiltere'nin işini kolaylaştırıyordu. Feth Ali Şah'ın yetersiz idareciliği de eklenince İngiltere'nin İran'a müdahelesi eksik olmuyordu[189]

---

185 T. Yazıcı, a. g. m, s. 451; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 86

186 Pio-Carlo Terenzıo, Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan (terc. Abbas Azerin), Tehran 1363, s.17 vd.

187 İbrahim Safai, Merzha-yı na Arâm, Tehran 1351, s. 3 vd.

188 Abdullah Razi, a.g.m., s. 52. İran'daki İngiliz menfaatleri için bkz. Percy Sykes, Sefernâme, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 438 vd.

189 A. A. Şemim, a. g. e., s. 52. Feth Ali Şah, ülke meselelerini hiç kimseyle meşveret etmediği gibi kendisine söylenenleri ciddiye almamış, sadece kendi iradesiyle

3- Horasan ve Herat Olayları

Horosan ve Herat, sahip oldukları coğrafyanın stratejik önemine binaen İngiltere siyasetinin önemli bir parçası olmuşlardır. İran'ın bir iç meselesi olarak görülen bu iki şehir, Fransa'nın Hindistan yolları üzerinde yani İran ve Afganistan'da İngiltere'yi vurmak istemesi sebebiyle uluslararası zemine taşınarak stratejik bir hedef haline gelmiştir.[190] Fet Ali Şah, İran'ın kuzeydoğusunda bulunan bu bölgeye asker sevk etmişse de içte meydana gelen muhalefet yüzünden etkili olamamıştır.[191]

Ağa Muhammed Han, Horasan'da hâlâ sürmekte olan Şahruh Afşar'ın hâkimiyetini ortadan kaldırdıktan sonra, burada yeni bir idari teşkilat ve askeri sistem kurmak istemişti. Ancak Rusların Kafkaslardan güneye doğru hareketlenmeleri şahın Horasan bölgesinde yapmak istediği işlerin yarım

---

ülke meselelerini ele almıştır. Şahsiyeti, dünyadaki durumdan habersiz kalmasına ve tahkik yapmamasına sebep olmuştur. Gösteriş ve gururdan zevk alan şah, hatalar içine düşmüş ve dış siyasette de başarısız olmuştur. Bazı dalkavuklar şahı elde ederek aldatmış ve itikadını bozarak devlet işlerinde kendilerine dayanmasını sağlamışlardır. Feth Ali Şah, hurafelere inanma ve kesin karar vermekte zorlanmasının yanında, ömründe 1.000 kadar kadın ile evlendiği ve 262 çocuk sahibi olduğu da tarihçiler tarafından kaydedilmiştir. Muhtelif ırklardan alınan bu kadınların çocukları hiçbir zaman kardeşçe yaşamamışlar ve aralarındaki rekabetlerde kimisi Ruslara, kimisi de İngilizlere dayanarak ülkeyi zor durumlara sürüklemişlerdir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 100. Ayrıca, Feth Ali Şah için yazılan yazılar sadece bir gösterişten ibaret olup sahip olmadığı vasıflarla anılmıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 103 vd.

190 S. T. Nasır, a. g. e., s. 179 - 180; A. Kadıyâni, Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye, Tehran 1376, s. 745. Tarihte hiçbir ülke belki de Afganistan kadar kanlı çatışmalara sahne olmamıştır. Her devirde insanları kendisine çekerek karışıklıkların ve isyanların mekânı olmuştur. Ülkenin Saduzai, Populzai, Barakzai, Nurzai ve Elikuzai gibi çok sayıda kabileden oluşmasının etkisi olmuşsa da Herat gibi önemli coğrafi ve stratejik öneme sahip şehirlerin olması önemli faktör olmuştur. Herat, Aryanilerin yurdu olarak Avesta'da ismi geçmiş, Sasanilerin önemli bir mevkisi olmuştur. Müslümanların buraya gelmesiyle Emevi ve Abbasilerin önemli bir şehrini oluşturmuştur. 1221'de Moğollar tarafından yerle bir edilen şehir, tamirinden sonra 1380'de bu defa Timur'un saldırısına uğradıysa da onun oğulları döneminde büyük bir şöhrete ulaşmıştır. I. Şah İsmail, Herat'ı Safevilerin bir şehri haline getirdikten sonra Özbekleri oradan çıkarmıştır. Şah Abbas dönemine kadar veliahdların karargâhı olarak kullanılmıştır. Safevilerin yıkılmasıyla Horasan'ın diğer bölümleri gibi çeşitli hücumlara uğramış ve bu durum Ahmed Şah Dürrani dönemine kadar devam etmiştir. Bu dönemde İran'a bağlı kalan Herat, Zaman Şah'ın kardeşleri tarafından İran'ın himayesinden çıkartılmak istenmiştir. Bkz. Ebul Kasım Tahiri, Tarih-i Revabıt-ı Bazargani ve Siyasi -i İran ve İngiliz II, Tehran, s. 99 - 100

191 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 108; T. Yazıcı, a.g.m., s. 451

kalmasına sebep olmuştu. Bu yüzden Ağa Muhammed Han döneminde halledilemeyen askeri ve idari meseleler Feth Ali Şah dönemine kadar gelmişti. Bu dönemde varolan iç sıkıntılarla birlikte İngiltere ve Fransa'nın İran ve Afganistan üzerinde siyasi ve askeri mücadeleye girmeleri, durumu büsbütün zorlaştırmış ve şahın dışa bağımlı bir idare kurmasına sebep olmuştur.[192]

Napolyon Bonapart, 1798'de İngiltere ile giriştiği mücadelenin Akdeniz kısmı olan Mısır'a 38.000 kişilik bir ordu ile girip Suriye'ye kadar ilerlemişti. Ayrıca bu sırada Hindistan'da İngilizlere karşı isyan etmiş olan yerlilerden Meyser Sultan ve Afganistan emiri Zaman Şah'ın istediği yardımı geri çevirmeyerek bu ikisini İngiltere'ye karşı kışkırtmaya çalışmıştır.[193] Napolyon'un bu hareketinden korkuya kapılan İngiltere, Hindistan'daki İngiliz komutan Marquis Wellesley'i İran işi için görevlendirmiş ve 1798'de İran asıllı Mehdi Ali Han'ı İran şahına elçi sıfatıyla göndererek ittifak yapmak istediğini bildirmiştir. İran'a gelen Mehdi Ali Han, ilk önce Umman'a uğrayarak İngiltere'nin bu ülke limanlarını kullanmayacağını söyledikten sonra Fransız askerinin İran toprağından geçmemesi şartıyla mali yardım yapılacağını söylemiştir. İngiltere ile İran arasında yapılan görüşmeler 1801'de İran-İngiltere Anlaşması ile sonuçlanmıştır.[194]

1798'de Afganistan Dürrani hanedanından Zaman Şah'ın Hayber Geçidi'ni geçerek Peşaver ve Lahor'u alması ve buradaki Sih reislerini itaate zorlayarak Dehli'ye yürümesi İran'ı endişelendirmişti. Çünkü bu Afgan reisi, kendisini Herat'ta sağlama aldıktan sonra İran'a ait Horasan'a saldırmak istiyordu. Zaman Şah, üstelik Meşhed'den kaçarak kendisine sığınmış olan Şahruh'un oğlu Nadir Mirza'yı kendi askeriyle birlikte Meşhed'e göndererek burayı elde etmişti.[195] Zaman Şah ile birlikte hareket eden Nadir Mirza'nın Meşhed'i alması, Feth Ali Şah'ı askeri harekâta sevk etti. Şah, bu sırada Hindistan seferine çıkmış ve Dehli'ye yaklaşmış olan Zaman Şah'a savaş açtı. Fakat Sadık Şakaki'nin Kazvin ve Sultaniye'de isyan etmesi İran'ın bu hareketini sonuçsuz bıraktı. Feth Ali Şah, Zaman Şah ile fazla vakit kaybetmek istemediğinden kuvvetlerini üç koldan Horasan ve Meşhed'e gönderdi.[196] Horasan seferinde ilk önce Nişabur'u ve arkasından

192 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 101-103

193 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul 1995, s. 71; S. Nefisi, a. g. e. I, s. 109; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 202

194 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 202; P. Sykes, a. g. e., s. 435

195 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 203

196 A. Razi, a.g.m., s. 52; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 327 - 328. Sadık Han Şakaki, Ağa Muhammed Han'ın komutanı iken şahın katledilmesinde dahli olmuş ve mücevherlerinden bir kısmını alarak askerlere dağıtmıştır. Tahran'ı almaya niyetlenmişse

da Hoy'u aldı. Hüseyin Kuli Han'ın ve Nadir Mirza'nın saltanata geçme girişimini Horasan'ı muhasara ederek önledi. Daha sonra Nadir Mirza'yı yenerek esir aldıktan sonra Tahran'da öldürdü.[197]

Feth Ali Şah, Horasan üzerine yapılan harekât sona erdikten sonra Herat'da bağımsızlık hareketine kalkışmış olan Zaman Şah üzerine asker gönderdi. Bir yandan da İran'a bağlılıklarını unutan Belh ve Buhara'ya askeri bir harekât düzenlemeyi tasarlıyordu. Ayrıca Zaman Şah'a karşı mücadele eden kardeşi Mahmud'un da İran ordusunda görev almasına izin verdi.[198] Zaman Şah, Feth Ali Şah'a elçi göndererek kardeşinin Afganistan'a dönebileceğini taahhüt ederek Hindistan'da İngilizlerle giriştiği mücadeleyi devam ettirmek istediğini söyledi. Ancak İran şahının Kandehar ve Herat'ı almaya kararlı olduğunu gören Zaman Şah, Hindistan'dan dönmek zorunda kaldı. Zaman Şah'ın kuvvetleri İran ordusuna yenildi ve kendisi de esir alınarak gözlerine mil çektirildi. İngilizler, Zaman Şah Hindistan'dan döndükten sonra kendilerine karşı bağımsızlık hareketine kalkışan Meyser sultanı öldürdüler.[199]

Mahmud Afgan, İran'a sığındıktan sonra Herat ve Ferah havalisinde Zaman Şah'ın oğluyla birlikte isyan etmişse de başarılı olamadı. Yanında Afganlı kuvvetler olduğu halde Yezd'e kadar gelerek Feth Ali Şah'dan yardım istedi. 1799'da şahın gönderdiği Horasan askerleri yardımıyla Herat'ta idareyi ele geçirdi. Mahmud Afgan'ın buradaki hâkimiyeti 1803'e kadar devam etti. Kardeşi Şah Şûca, Herat üzerine harekete geçince tekrar Horasan, Belh ve Buhara ümerâsına başvurdu. İki kardeş arasındaki çekişme, 1809'da Abbas Mirza'nın oğlu Mahmud Mirza'nın Kandehar ve Herat'ı istilasıyla sona erdi.[200]

---

de Feth Ali Şah onu mağlup ederek hizmetine almıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 54

197 M. A. Mansur, a. g. e., s. 752 - 753. Nadir Mirza, Horasan emiri Muhammed Veli Mirza tarafından esir alınarak Tahran'a gönderildikten sonra Feth Ali Şah, onun dilini ve ellerini keserek öldürmüştür. Bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 102 - 104; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 103 - 123

198 P. Avery, Tarih-i Muasır-ı İran (terc. Muhammed Refi Mihrabâdî), Tehran 1363, s. 73 vd. Timur Şah Dürrani'nin oğlu Mahmud, kardeşi Zaman Şah ile birlikte Herat idaresinde iken bağımsızlık hareketine kalkışan Zaman Şah tarafından Herat'tan çıkartılmış, o da oğlu Kamuran Mirza ile birlikte Tahran'a gelerek Feth Ali Şah'a sığınmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 55

199 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 204; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 328; İbrahim Safai, Merzha-yı na Arâm, Tehran 1351, s. 12 - 13. Ayrıca bkz. Rene Dollut, L'Afghanıstan, Paris 1937; G. N. Curzon, Persıa, London 1892

200 P. Sykes, a. g. e., s. 470

İran'ın Afganistan üzerindeki etkisi, 1829'daki Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkan sınır anlaşmazlığına kadar devam etti. Bu tarihte Herat'ın idaresini elinde tutan Kamuran Mirza, İran'a baş kaldırınca Abbas Mirza bu isyanı bastırmakla görevlendirildi. Abbas Mirza'nın oğulları Mahmud ve Hüsrev Mirza komutasındaki 35.000 kişilik İran ordusu, Herat üzerine yürüyerek şehri muhasaraya aldı. Afganlıların Hindistan'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım almaları sebebiyle muhasara uzun sürdü. Abbas Mirza'nın da muhasaranın devam ettiği 1833'te ölmesi üzerine İran ordusu geri çekildi ve Kamûran Mirza tekrar Herat'a döndü.[201]

4- Sadrazam Hacı İbrahim Gilânter'in Öldürülmesi

Safeviler döneminde sadrazam ve saray hizmetindeki en büyük idarecilere verilen "İtimadüddevle" ünvanı, Kaçar hanedanının kuruluş yıllarında yararlılık gösteren İbrahim Gilanter'e de verilmişti. Kaçar Hanedanlığı'nın kuruluşundan önce Cafer Han ve Lütf Ali Han'ın yanında bulunan Hacı İbrahim Gilânter, Ağa Muhammed Han'ın saltanat tahtına oturmasıyla birlikte sadrazamlığa getirilmiştir. Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra aynı görevde kalarak Feth Ali Şah döneminin en itibarlı devlet adamı konumuna yükselmiştir.[202]

Hacı İbrahim Gilânter, 1800 yılına gelindiğinde devlet idaresinde büyük nüfuz sahibi olmuş ve kendi akrabalarını devlet kademelerine almaya başlamıştı. Bu tarihten sonra sarayda kendisini çekemeyenler nezdinde kötü bir insan olarak anılmaya ve aleyhinde iftiralar üretilmeye başlandı. Feth Ali Şah'ın çevresi, Hacı İbrahim Gilânter'in nüfuzundan korkmaya, sadrazamın eyaletlere tayin ettirdiği yakın akrabalarının halka zulmetmeye başladıklarını yaymaya çalıştı. Bundan sonra hakkındaki şikâyetler artarak devam ett.[203] Feth Ali Şah, Hacı İbrahim Gilanter'in sarayda gittikçe artan nüfuzunu kırmanın tek yolunu kendisi ve akrabalarını gözetim altına almakta buldu. Şah, akrabalarının bir kısmını öldürürken Hacı İbrahim'in de içinde olduğu bir kısmının gözlerine mil çektirdi. Daha sonra dili de kesilerek Kazvin'e gönderilen Gilânter, büyük eziyetler içinde öldü. İbrahim Gilanter'in yerine 1801'de Mirza Muhammed Şefi Mazenderâni sadrazamlığa getirildi.[204]

---

201 P. Sykes, a. g. e., s. 439; A. A. Şemim, a. g. e., s. 55 - 56; A. Rızai, a. g. e., s. 85; A. Mustevfi, a. g. e. I, s.36 - 38

202 A. Kadıyani, a. g. e., s. 109

203 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 78; A. Kadıyâni, a. g. e., s. 45; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 35

204 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 660; Henrich Brughes, Sefer-i be Derbâr-ı Sahibkuran I (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tehran 1366, s. 273. Bazı tarihçiler Gilânter'in şahı

C- FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER

İran, Feth Ali Şah döneminde mütecaviz Avrupa devletlerinden İngiltere, Fransa ve Rusya'nın rekabetine sahne olmuştur. Fransa, İngiltere ile Ortadoğu ve Hindistan üzerine olan rekabetinde İran'ı kullanmak istemiştir. İran ile imzaladığı askeri ve siyasi anlaşmalar ile İran'ın İngiltere'ye yakınlaşmasını önlemeye çalışmıştır. Rusya, İran ile 1812-1828 tarihleri arasında girdiği savaşlar neticesinde Kafkaslardaki İran topraklarını işgal etmiştir. İngiltere ise bu dönemde hem Napolyon ve hem de Rusya'yı İran'a yaklaştırmama siyasetini izlemiş, güçsüz ve kendisine muhtaç bir İran'ı siyasi emellerine daha uygun bulmuştur.[205]

İngiltere'nin güçsüz bir İran'ı yaşatmak istemesinin altında yatan iki önemli gerekçe söz konusuydu. Bunlardan birincisi, sömürge imparatorluğunun en önemli coğrafyası olan Hindistan'ın güvenlik sınırı İran'da başlamaktaydı. Yani Hindistan'ı ele geçirebilecek bir gücün batıda durdurulabileceği en uygun yer İran topraklarıydı. İkincisi ise İran coğrafyası vasıtasıyla bir taraftan Yakındoğuyu ve diğer taraftan Türkistan coğrafyası ve Rusya'yı kontrol altında tutmak istiyordu. Bunun için de gerektiğinde Afganistan üzerinde gerçekleşebilecek Rus yayılması ve İran'dan gelebilecek Fransız tehlikesini bertaraf etmede buraları işgal edebilirdi. Kaçar idaresinden önce İran'ın hâkimiyet alanlarından olan ve Hindistan'ın anahtarı sayılan Herat gibi kuzeydeki stratejik noktaları ve güneyden Basra Körfezi'ni sürekli kontrol altında tutmak istiyordu.[206]

Fransa, Napolyon'un yükselişi sırasında İngiltere'yi sömürgelere giden yollar üzerinde vurmak istemiştir. İngiltere'yi safdışı bırakmanın yolunu İran ve Osmanlı toprakları üzerinden doğuya yapılacak seferlerde görmüştür. Bunun için hem İran'ı ve hem de Osmanlı Devleti'ni İngiliz nüfuzundan kurtarıp kendi yanına çekmek istemiştir.[207] Napolyon, muvaffak olmak için Hindistan güzergâhındaki Basra Körfezi ve Akdeniz limanlarında galip gelmesi gerektiğini iyi hesaplamıştır. 1797'de Direktuvar hükümetine bir mektup göndererek; "İngiltere'yi tam anlamıyla ezmek için Mısır'ı zaptetmek lüzumunu duyacağımız zaman uzak değildir. Her gün

---

Kabil'e saldırmaktan vaz geçirtmesini hıyanet olarak kabul etmişlerdir. S. T. Nasır, a. g. e., s. 175; M. A. Mansûr, a. g. e., s. 754 - 755

205 Hüseyin Sultanzade, Tarih-i Medaris-i İran, Tehran 1364, s. 247; Abdullah Razi, a.g.m., s. 52

206 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 87; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 328; İbrahim Safai, a. g. e., s. 107

207 C. M. Niya, a. g. e. IV, s. 78 - 79. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 755

zayıflayan geniş Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu, bizi bir an önce Yakındoğu ticaretimizi koruma tedbirlerini almak mecburiyetine zorlamaktadır" demiştir.[208]

Rusya ise gün geçtikçe dünya siyasetinde söz sahibi olmaya başlamasına rağmen İngiltere engelini geçememiştir. Güneyde Akdeniz ve Basra Körfezi'ne yayılmaya çalışırken karşısında İngiltere'yi bulmuştur. İngiltere'ye rağmen istediği yerleri ele geçiremeyeceğini anladıktan sonra ise siyaset değişikliğine gitmiş, İngiltere'nin yanında yanaşık bir ülke haline gelmiştir. Böylece Rusya'nın İran üzerinden sıcak denizlere inme projesi, aradaki İngilizler yüzünden pek de kolay olmamıştır.[209]

Feth Ali Şah döneminin dış ilişkileri ele alınırken İran-Osmanlı-Afganistan üçgeninde çıkarları olan rolör devletlerle olan ilişkilerin ayrı başlıklar altında incelenmesi ve irdelenmesinde yarar görülmüştür. Olayların geliştiği coğrafi mekan olan İran, Afganistan, Hindistan, Belucistan ve Osmanlı toprakları bu dönemde cazibe merkezi konumunu muhafaza etmiştir.

1- İran'ın Afganistan ve Hindistan ile İlişkileri

Feth Ali Şah döneminde ve sonrasında Batılı devletlerin İran ile ilişkilerinin esas merkezi Afganistan ve Hindistan olmuştur. Biri ulaşılmak istenen yer ve diğeri ise esas hedefe ulaşmak için geçilmesi gereken bir kapı olarak görülmüştür. İran'ı kimseye kaptırmak istemeyen İngiltere, Fransa ve Rusya'yı iki koldan etkisizleştirme siyaseti izlemiştir. Bu sebeple Feth Ali Şah'ın Afganistan ve Hindistan siyaseti bu iki ülkenin ve Rusya'nın etkisi altında şekillenmiş, sonuçları bakımından İran'ı tatmin etmeyen bir mecrada seyretmiştir.[210]

Feth Ali Şah döneminde İran-Afganistan ilişkilerini incelerken, Ahmed Han Dürrani ve onun Herat'dan başlayan çıkışını, Zaman Şah'ın siyasi faaliyetlerini anlatmak konunun anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Nadir Şah'ın ordu komutanı olan Ahmed Han Dürrani, Nadir'in öldürülmesinden sonra yanındaki 4.000 askerle harekete geçerek Nadir Şah'ın mücevherlerini İran'a getiren kervanı vurmuş ve daha sonra Kandehar şehrinde kendi devletini kurmaya başlamıştır.[211] 1749'da Herat ve Meşhed'i alan Ahmed Han Dürrani, kendi üstünlüğünün tanınması şartıyla Şahruh'u

---

208 R. Uçarol, a. g. e., s. 75 - 76

209 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 110

210 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 86; M. A. Mansur, a. g. e., s. 756. Ayrıca bkz. Thomas P. Brackway, Britain an the Persıan Buble: The Journal of Modern History, Marsilya 1941

211 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 329

Horasan sultanı olarak atamış ve Hindistan'a sefer düzenleyip Pencab ve Dehli'ye kadar gitmiştir. Bu teşebbüsünde başarılı olmak için karışıklık içindeki İran'ın tamamına sahip olmak gayesiyle Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşsa da istediği yardımı alamamıştır.[212]

1772'de Ahmed Han Dürrani'nin ölmesinden sonra Afganistan'da çıkan iç karışıklıklara Abdurrahman Han son vererek Afganistan ismiyle kendi devletini kurmaya muvaffak olmuştur.[213] Ahmed Han Dürrani'nin torunu ve Timur Şah'ın oğlu Zaman Şah, Kandehar'da güçlendikten sonra 1793'te Pencab ve Sind bölgesine saldırarak Lahor'a kadar gitmek ve Dehli'yi ele geçirmek istemiştir.[214] Bunun için hem İran şahı ve hem de Hindistan'ın kuzeyinde Hindistan valisi Wellesley ile savaşan kabilelerle temasa geçerek maksadını gerçekleştirmeye çalışmıştır.[215] İngiltere, Hindistan valisi Wellesley marifetiyle harekete geçip Afganlıların Hindistan'ı istila etmelerini önlemek ve Zaman Şah'ın güçlenmesini durdurmak için diplomatik atağa geçmiştir. Bu meyanda Feth Ali Şah'ı Zaman Şah aleyhine sürekli kışkırtmaya başlamıştır. Bunun için Hindistan Kumpanyasına bağlı Buşir'deki İngiliz ticaret şirketi temsilcisi Mehdi Ali Han'ı 1801'de İran'a elçi olarak göndermiştir. Arkasından İngiltere'ye karşı isyan etmiş ve İran ile dostluk kurmaya çalışmış olan Meyser Sultan'ı öldürmüştür.[216]

İngiltere, İran sarayına gönderdiği Mehdi Ali Han'a talimat vererek Feth Ali Şah'ın Zaman Şah'a karşı savaşmasını ve böylece Afganistan emirinin Hindistan'a saldırılarının önlenebileceğini düşünmüştür. Bu sırada Feth Ali Şah'a elçi gönderen Zaman Şah, Horasan'ın Afganistan topraklarına dâhil edilmesini istemiştir. Mehdi Ali Han'ın İran'a gönderilmesinden sonra aradığı fırsatı bulduğunu düşünen Feth Ali Şah, Zaman Şah'a gönderdiği elçi vasıtasıyla bütün Afganistan'ı alacağını ve Safevilerden bu yana kaybedilmiş olan topraklarla doğu sınırlarını tekrar gözden geçirilebileceğini söylemiştir.[217] Şah'ın bu tavrı, İngiliz siyasetinin ihyası anlamını taşımıştır. İngiliz Watson'un deyimiyle "İngiliz makamları ebediyen Afganistan hükümdarının bölgesinden endişeli olmayacaklardı".[218]

---

212 A. Razi, a.g.m., s. 52

213 S. T. Nasır, a. g. e., s. 179

214 M. A. Mansur, a. g. e., s. 755 - 756; P. Sykes, a. g. e., s. 434

215 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 328. Hindistan valisi Wellesley, İngilizlere karşı isyan etmiş olan Meyser Sultan güçleriyle savaşmıştır. A. İkbal Aştiyani, a. g. e., s. 661

216 İ. Safai, a. g. e., s. 111; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 204

217 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 662

218 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 96. Bkz. R. G. Watson, Tarih-i Kacariye (terc. Vahid Mazenderâni), Tehran 1348

Feth Ali Şah ile Zaman Şah arasındaki gerginlik İngilizlerin işine yaramıştır. İran'da bulunan Mehdi Ali Han, İran sarayında yüklü miktarda para harcayıp hediye kabilinden dağıttığı rüşvet sayesinde Wellesley'in planını kabul ettirmiştir. Bundan sonra İran ile Afganistan arasındaki savaşı körüklemiştir. İran ile imzaladığı anlaşma ile İngiliz elçilerinin Tahran'da ikamet etmelerini sağlanmıştır. Feth Ali Şah da Hacı Halil Han Kazvini'yi elçi olarak Hindistan'a göndermiştir. İran elçisi 1804'te Bombay'da çıkan bir kavgada öldürülünce, Wellesley İran'dan özür dilemiştir. Bu olaydan sonra Hacı Halil Han'ın yeğeni elçi sıfatıyla Hindistan'a gönderilmiştir.[219]

İngiltere'nin Hindistan hükümeti ile anlaşan Feth Ali Şah, daha önce Zaman Şah'dan kaçıp İran'a sığınmış olan Zaman Şah'ın kardeşleri Mahmud ve Firuz'dan istifade etmeye başlamıştır.[220]İki kardeşin yanına verdiği askerlerle birlikte 1801'de Kandehâr ve Kabil'e saldırmalarını sağlamıştır. Zaman Şah ile kardeşleri arasında meydana gelen savaşta, Zaman Şah yenilmiş ve esir alındıktan sonra gözlerine mil çektirilmiştir. Mahmud Han, savaştan sonra İran himayesinde Afganistan emiri olmuştur.[221]

İngiltere, bu dönemde kendisine karşı isyan etmiş olan Hindistan yerlileriyle mücadele ederken, Avrupa'da önemli bir güç haline gelen Napolyon'un Hindistan'a ulaşma tehlikesini iyice hissetmiştir. Ancak Napolyon'u Mısır ve Suriye'de yenmesi, Hindistan'daki yerlilere yardım ümidini de yok ettiğinden dolayı rahatlamıştır. İnglizler Meyser Sultan'ı öldürdükten sonra Hindistan'daki hareket sönmüştür. Napolyon, bundan sonra İran'a dostça yaklaşarak bu ülke üzerinden siyasi emellerine ulaşmaya çalışmıştır.[222]

2- İran-Fransa İlişkileri

İhtilalden sonra Avrupa'da önemli bir güç haline gelen Napolyon'un ihtilal askerlerini ülkesinin dışında fütuhatlara yöneltmesi, Avrupa güçler dengesini alt üst etmekle kalmamış, ihtilal fikirleri merkezi Avrupa devletlerini etkilemiştir. İngiltere, başlangıçta inkılâbı önemsememişse de

---

219 M. A. Mansur, a. g. e., s. 757

220 S. T. Nasır, a. g. e., s. 181. 1801 İran-İngiltere Anlaşması'nda İngiltere, İran'a silah yardımında bulunacağını söyleyerek Afganistan'a saldırtmayı ve Afganistan'ın güçsüz kalmasını hedeflemiştir. Çünkü Afganistan'ın sürekli karışıklık içinde kalması halinde Hindistan için tehlikeli olmayacağı hesaplanmıştır. Bkz. F. Sümer, a.g.m., s. 451

221 P. Sykes, a. g. e., s. 435 - 436; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 25

222 N. Necemi, a. g. e., s. 75; R. Uçarol, a. g. e., s. 78. Ayrıca bkz. A. Conolly, Journey to the Indıa Overland From England Trough Russıa, Persıa and Afghnıstan II, London 1834

Fransa'nın hayret verici askeri yükselişi ve yayılmasını gördükten sonra Napolyon'a karşı ittifaklar peşinde koşmaya ve askeri önlemler almaya başlamıştır.[223] Fransa, Alman prenslikleri, Prusya kralı, Avusturya İmparatoru ve İtalya mahalli beylerini yendikten sonra İngiltere'nin nüfuz alanlarına yönelmiştir. Savaşı kendi ada ülkesinin dışında yaparak genellikle İngiliz olmayan askerleri cephelere süren bu devleti deniz aşarı sömürgelerinde vurmak istemiştir. Napolyon, İngiliz deniz gücünü Avrupa'dan uzaklaştırdıktan sonra Britanya Adası'na saldırmayı planlamıştır. Bunun için İran'ın da yardımıyla Hindistan ve Uzakdoğu'daki sömürge yolları üzerinde İngiltere'yi vurmak istemiştir.[224]

Hindistan'a saldırmanın yolu Osmanlı Devleti ve İran'dan geçtiği için bu iki devlet üzerine büyük bir Fransız-İngiliz çekişmesi meydana gelmiştir. Napolyon, kendi projesini İran üzerinden gerçekleştirmeye çalışırken, İngiltere böyle bir tehlikenin, yani İran-Fransa ittifakının gerçekleşmemesi için bütün diplomatik hileleri devreye sokmuştur.[225] Feth Ali Şah'ın ileriyi görememesinden doğan bir hata ile bu iki devletin rekabeti sırasında Rusya'ya kaptırılan İran topraklarını geri alma düşüncesi İngiltere'nin işini koloylaştırmıştır. Şah, yanıldığını 1803'te Rusya ile yaptığı savaşta yalnız kalıp yeni topraklar kaybettiğinde anlamıştır. İngiltere, Rusya'ya karşı izlediği diplomasi ile İran'ı yanında tuttuğu gibi Rusya'yı da kendi menfaati doğrultusunda kullanmıştır. [226]

Feth Ali Şah, 1803'te Kafkasya'da Rus saldırısına maruz kalıp yenilince, kendi ordusunun bu düzenli orduya mukavemet edemeyeceğini ve yetiştirilmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Napolyon'un da İran ile askeri ittifakı düşündüğü sırada gerçekleşen bu olay, İran ile Fransa'yı birbirine

---

223 R. Uçarol, a. g. e., s. 37. İngiliz siyasetçiler, Napolyon'a karşı ittifak girişimlerini Avusturya Dışişleri Bakanı Metternich aracılığıyla ve 1813'te Prag Kongresi'ni toplayarak iyice hızlandırmışlardır. Kongrede alınan bir kararla, Fransa'nın 1805 sınırlarına çekilmesi istenmiştir. Bu sırada Napolyon'un Dresden'de Schwarzenberg komutasındaki ittifak kuvvetlerini yenmesi İngiltere'yi telaşlandırmıştır. İttifakın daha da etkin hale gelmesi için Viscount Castlereagh, 1814'te Basel'e giderek Napolyon'a karşı Avrupa devletlerini teşvik ederken, Goer Ouseley de Chaumont (Şumun) Anlaşması'nı yapmaya muvaffak olmuştur. Böylece Napolyon'a karşı toplu bir ittifak oluşturulmuştur. Bkz. Ebul Kasım Tahiri, a.g.e II, s. 3 - 5. Castlereagh ve Metternich'in Viyana düzeni için bkz. Oral Sander, Siyasi Tarih I, Ankara 1992, s. 128

224 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 59; S. Nefisi, a. g. e., s. 117.

225 Castlereagh, muhtemel Fransa-İran ittifakını önlemek için Rusya'nın İran ile yaptığı savaşı bırakarak sulh anlaşması yapmalarını istemiştir. Bkz. Ebul Kasım Tahirî, a. g. e. II, s. 4

226 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 151 - 159

yakınlaştırmıştır. Feth Ali Şah, Avrupa'daki askeri harekât ve başarılarıyla dikkatleri üzerine çeken Napolyon ile ittifak yapmaya ve tecrübesinden faydalanmaya karar vermiştir.[227] 1804'teki Kafkas seferi ve Erivan'a asker sevkiyatı sırasında Eçmiyazin Kilisesi'nden Davud Halife ile görüşen Feth Ali Şah, Napolyon hakkında bilgi aldıktan sonra onunla ittifak yapmak için 1805'te bir mektup göndermiştir.[228] Feth Ali Şah, Napolyon'a gönderdiği ilk mektubun akabinden Fransa'nın İstanbul elçisi Mareşal Brune vasıtasıyla ikinci bir mektup daha göndermiş ve Fransa ile birlikte hareket ederek İngiltere'yi Hindistan yolları üzerinde vurmayı kabul etmiştir. Napolyon, aldığı bu mektup karşısında ümitlenmiş ve Jaubert'ten sonra Romieu'yu İran'a göndermiştir. Romieu'dan Osmanlı topraklarında kesinlikle İngiliz casuslarına yakalanmamasını istemiştir. Ancak Bağdat'taki İngiliz konsolosu Harford Jones, Abbas Mirza'nın yanında bulunan bir Ermeni casus vasıtasıyla durumdan haberdar olmuş ve Fransız heyetini engellemeye çalışmıştır.[229] Bu sırada Hindistan'da İngilizlere karşı mücadele eden Meyser Sultan'ın İngilizler tarafından öldürülmesi, Napolyon için amacın merkezindeki bir müttefik olması sebebiyle pek de iyi olmamıştır.[230] Bundan sonra İran ve Osmanlı Devleti ile temasa geçerek İngilizleri Hindistan yolları üzerinde vurmayı planlamıştır.[231]

Napolyon'un İran'a elçi sıfatıyla gönderdiği Jaubert, İstanbul'dan geçerken İngiliz casusları tarafından yakalanıp zindana atıldı. Bunun üzerine General Romieu başkanlığındaki Fransız heyeti İran'a gönderildi. Romieu, zindandaki Joubert'ten önce İran'a varıp Napolyon'un mektubunu şaha ulaştırdı.[232] Feth Ali Şah, Romieu'yu iyi karşıladı ve ittifak yapmak için hemen görüşmelere başladı. Ancak bir süre sonra Napolyon tarafından gönderilen bu elçinin sadece siyasi görüşmeler için gelmediği, İran'ın siyasi durumunu ve coğrafyasını öğrenmek için gönderildiği anlaşıldı.[233]

---

227 1804'te Fransa tahtına oturan Napolyon, Hindistan'a saldırmak için İran ile ittifakın şart olduğunu bildiği için, o sırada Rusya ile savaşta olan (1803-1813 Savaşları) Feth Ali Şah'ın durumundan istifade etmek istemiştir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e., s. 118

228 M. A. Mansur, a. g. e., s. 758 - 759. Mahmud Mahmud, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ve İngiliz I, Tehran 1328, s. 56

229 S. Nefisi, a. g. e., s. 118; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 329. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 209

230 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 87

231 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 329; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 80 vd.

232 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s.664; S. Nefisi, a. g. e. I, s. 118; E. H. U. İ. D., a. g. e., s. 63

233 A. A. Şemim, a. g. e., s. 61; M. A. Mansur, a. g. e., s. 758; A. Rızai, a. g. e., s. 87

Napolyon'un mektubunu Feth Ali Şah'a ulaştıran Romieu, iki gün sonra Tahran'da yakalandığı hastalıktan öldü. Napolyon, mektupta İranlıları övdükten sonra İngiltere ve Rusya'ya karşı başarılı olmak için her türlü askeri ve teknik yardımı yapacağını bildiriyordu.[234]

Amadee Jaubert ise İngilizler aracılığıyla Osmanlı topraklarında yakalanıp zindana atıldıktan bir süre sonra 1806'da kurtulup Tahran'a ulaşmayı başardı. Jaubert, Tahran'da Napolyon'un ikinci, esasta ise Fransa'dan gönderilen ilk mektubu şaha verdi. Napolyon, bu mektubunda şahı okşayıcı tabirler kullandıktan sonra İran'ın neye ihtiyaç duyduğunu bildirmesini, iki milletin eskiden beri dost olduğunu yazıp şahı kendisi ile ittifak yapmaya teşvik etmişti.[235]

Napolyon'un mektubunu şaha ulaştıran Jaubert, Tahran'da hastalandı. Bunun da Romieu'nun akıbetine uğramaması için aceleyle Fransa'ya geri gönderildi. Fransa ile karşılıklı diplomatik mektuplaşmalar, üç Fransız mühendisin İran'a gönderilmesi, Bonents'in Abbas Mirza ordusunda görev alarak Ruslara karşı savaşması şahı bir hayli ümitlendirmişti. Bu sırada sulh için İran'a gelen Rus elçisi ile görüşme yapılmaması ve Rusya'ya tavır alınması Fransa ile ittifaka gidildiğini gösteriyordu.[236]

1807'de değerli hediyelerle Napolyon'a gönderilen İran elçisi Muhammed Rıza Han Kazvini, uzun bir yolculuktan sonra Lehistan'ın Finkenstein bölgesinde ordugâh kurmuş olan Napolyon'un huzuruna çıkmıştır. Şah'ın hediyelerini takdim ettikten sonra başlayan görüşmelerde, onaltı maddeden oluşan bir anlaşma üzerinde ittifak sağlanmıştır. Napolyon, bu ittifak ile birlikte İran üzerinden Hindistan'a ulaşma ve İngiltere'yi yenme hayallerini güçlendirmiştir.[237]

2.1- Finkenstein Anlaşması ve Fransa Askeri Heyetinin İran'a Gelmesi

1807 tarihli İran-Fransa anlaşması, görüşmelerin yapıldığı Finkenstein'da İran adına Muhammed Rıza Han Kazvini ve Fransa adına ise Hugues-Bernard Maret tarafından imzalanmıştır.[238] Fransa, anlaşma gereğince İran'ın bağım-

---

234 N. Necemi, a. g. e., s. 83 vd.; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 329

235 A. H. Mohdevi, a. g. e., s.208. Napolyon'un İran şahına yazdığı mektup için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 58 vd.

236 C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 81

237 A. H. Mohdevi, a. g. e., s.210 - 211. Napolyon bu sırada Prusya, Rusya ve İngilizlerden oluşan birleşik ordu ile savaştaydı. S. Nefisi, a. g. e., s. 122; P. Sykes, a. g. e., s. 436. Napolyon'un İran ile olan siyaseti için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s.54 vd.

238 Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran, Tehran 1337, s. 116

sızlığını ve Gürcistan'ın İran toprağı olduğunu kabul etmiş, İran ordusuna lazım olan sahra topları ve tüfeklerini Avrupa pazarı fiyatı üzerinden vereceğini, İran'da tophanenin kurulması için askeri mühendis, askerlerin eğitimi için uzman subay göndereceğini taahhüt etmiştir.[239] Buna karşılık İran ise İngiltere ile olan ilişkileri derhal kesmeyi, Tahran'daki İngiliz elçiyi Bombay'a geri göndermeyi kabul etmiştir. Ayrıca İngiltere-Rusya ittifakına karşı daima Fransa ile ittifak halinde kalmayı, İngiltere'ye savaş ilan edip bütün sınırları bu devletin askerlerine kapatmayı, Herat ve Kandehar kabileleri ile anlaşarak Hindistan'daki İngilizlere saldırı düzenlemeyi ve Fransa'nın Hindistan'a asker sevkiyatı sırasında İran'ın bütün yollarını kullandırmayı taahhüt etmiştir.[240]

Napolyon, o sırada Fransa'da bulunan Osmanlı Devleti elçisi ile de temasa geçerek Osmanlı ve İranlıların eski düşmanlıkları unutup ortak düşman olan İngiltere ve Rusya'ya karşı birlik olmalarını ve Fransa'nın katılımıyla üçlü ittifak yapılması gerektiğini söylemiştir.[241]

---

239 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 145. İran ile Finkenstein Anlaşması'nı imzalayan Fransa, İngiltere ile imzaladığı Amiens Anlaşması'nı genişletmek istiyordu. Bu sırada İran'a gelen Fransa'nın Bağdat elçisi, Napolyon'nun dikkatini İran'a çekmeye çalıştı. Ayrıca Rousseau ve şark konsolosu Ruffin, İran coğrafyası ve stratejik yerleri üzerine inceleme yaparak Hindistan için İran'ın önemini Napolyon'a rapor etmişlerdir. Bkz. G. R. Verheram, a. g. e., s. 224

240 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 211; M. A. Mansur, a. g. e., s. 759. Fransa, Kafkaslarda Rus işgaline uğraşmış olan İran topraklarının geri verilmesi için arabulucu olacağını taahhüt ederek İran'ı ağır tavizlere zorlamıştır. A. A. Şemim, a. g. e., s. 63. Anlaşmanın giriş maddelerinde, Fransa İmparatoru kendisini İtalya (Roma) imparatoru olarak takdim ederken, İran şahı için sadece padişah-ı İran tabiri kullanılmıştır. Anlaşmaya göre İran, İngiltere'ye karşı hasmane bir tutum içine girmeyi ve İran limanlarında faaliyet gösteren Doğu Hind Kumpanyası buralardan çıkarmayı taahhüt etmiştir. Napolyon, bütün bu şartlar sağlandıktan sonra Basra Körfezi'nden Hindistan'a ulaşmayı hedeflemiştir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e., s. 124; N. Necemi, a. g. e., s. 94. Finkenstein Anlaşması, İran tarihinde önemli bir yer tutmakla kalmayıp maddeleri günümüze kadar etkili olmuş, İran'da İngiltere ve Rusya'nın tahakküm kurmasına sebep olmuştur. Onaltı maddenin hiç birisinde İran'ı tatmin eden bir ibare olmamıştır. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e. I, s. 211; A. E. Bina, a. g. e., s. 117 - 119. Finkenstein Anlaşmasının tam metni için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 66-70

241 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 211; N. Necemi, a. g. e., s. 88. Napolyon, Hindistan için düşündüklerini gerçekleştirmek için İstanbul'a bir elçi göndererek İran-Osmanlı ittifakının gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bağdat'taki Rousseau ile görüşen Talleyrand, İran ile ilişkileri sıklaştırmıştır. Bkz. G. R. Verheram, a. g. e., s. 225. Ayrıca bkz. Gardanne, Hatırat-ı General Gardanne der İran (terc. A. İkbal Aştiyani), Tehran 1362

Finkenstein Anlaşması, Fransızların yararına olup İngilizlerin derhal İran topraklarından atılması ve bu devlete savaş açılması İran'ın menfaatleri açısından tartışmalı konular olmuştur. Buna karşılık İran ordusu için taahhüt edilen top, tüfek ve uzman subayın gönderilmesi, o sırada Rusya ile savaşta olan İran askerlerinin eksikliklerini gidereceği ümidiyle Fransa tarafından kullanılan en önemli kozlar sayılmıştır. Anlaşmanın imzalandığı tarihte, yirmi yedi kişiden oluşan ve başlarında General Claude Mathieu Gardanne'nin bulunduğu Fransız askeri heyeti Tahran'a gelmiştir. Gardanne, Hindistan'a yapılacak seferde Basra Körfezi'nin kullanılacağını düşünerek hazırlıkları tamamlamak için mühendis Trezel'i İran limanlarının tahkimi ile görevlendirmiştir. Fransa'nın İran'daki olağanüstü askeri hazırlıklarından korkan İngiltere, Hindistan valisi John Malcolm'u hemen İran'a göndererek Fransa ile yapılan ittifakı bozmaya çalışmıştır.[242]

Fransa, İran ile yaptığı bu anlaşma ile yetinmeyerek ticari mahiyette bir anlaşma daha yapmıştı. Bununla İngiltere'nin İran üzerindeki menfaatlerine ağır bir darbe vurmak istedi.[243] İngiltere, bunun farkına varıp anlaşmanın uygulanmaması için uğraşmaya başladı. Çünkü Fransa ile birlikte Hindistan'a yönelebilecek olan İran, buradaki Fars kültür ve dilinin getirmiş olduğu avantajlardan faydalanarak İngiltere'yi çok zor durumlara düşürebilirdi. İngiltere, bu tehlikeyi önlemek için Rusya ve Osmanlı Devleti'ni, Basra Körfezi'ndeki Arap şeyhliklerini ve buradaki denizlerde eşkıyalık yapan Arap korsanlarını İran aleyhine kışkırtmaya başladı. Ayrıca Asya'nın merkezi ile Hindistan arasındaki Afganlılar'ı güçlendirip İran'ı sıkıştırmaya çalıştı. Bundan sonra Hindistan'a yapılacak asker sevkiyatında stratejik bir mevki olan Herat'ın önemi iyice arttı.[244]

Gardanne başkanlığındaki Fransa askeri heyetinin İran'a gönderildiği sırada Rusya, Gürcistan'a saldırıp buralara hâkim olmuş ve Osmanlı aleyhine yayılmaya başlamıştı. Bu durum Osmanlı Devleti ile Fransa'nın yakınlaşmasını sağlamış ve iki devletin yapacakları ittifak ile Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan İran ordusuna takviye yapılmak isteniyordu. Böyle bir ittifak yapıldığı takdirde düşman müttefikler olarak bilinen veya

---

242 A. A. Şemim, a. g. e., s. 63. İran'ın İngiltere'den çekinmesi ve gerekse Fransa'nın Finkenstein Anlaşması'na uymaması ihtimalini göz önünde tutması, gizlice İngiltere'den mali ve askeri destek istemesine sebep olmuştur. Ancak İngiltere bu isteği ciddiye almadığı gibi Hürmüz, Buşir ve Hazar kıyılarının para karşılığı kendisine tahsis edilmesini şart koşmuştur. Beklediği desteği alamayan İran, Fransa ile ittifakı devam ettirmek zorunda kalmıştır. Bkz. G. R. Verheram, a. g. e.,s. 225

243 G. R. Verheram, a. g. e., s. 256

244 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 126 - 127; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 167 - 168; M. A. Mansur, a. g. e., s. 759

Fransa tarafından böyle gösterilen Rusya ve İngiltere devletlerine topyekün bir saldırı düzenlenebilecekti.[245] Napolyon, bu teşebbüsünde başarılı olmak için Gardanne'yi İran'a gönderirken, İstanbul'da Babıâli ile görüşmesini, buradaki Fransız general Sebastiani ile durumu müzakere etmesini ve sekiz günde bir kendisine rapor gönderilmesini istemişti.[246] Ayrıca İran'ın önemli stratejik geçitleri, askeri levazım kaynakları ve Ruslar karşısındaki askeri durumunun iyi öğrenilmesini, askeri heyette yer alan eğitimli subay, mühendis, topçu ve top döküm uzmanlarının çok çalışmalarını da istemiştir.[247]

Napolyon, sıraladığı diğer isteklerde endişesini ve amacını da ortaya koymuştur. İran askerlerinin eğitimi için Abbas Mirza'ya tecrübeli Fransız komutanların gönderilebileceğini, Rus ordusunun bir kısmının Avrupa cephesinde olmasından istifadeyle bu sınıra askeri yığınak yapılmasını istemiştir. Gürcistan'ın sıkıştırılarak İran'ın hâkimiyetine zorlanması, İran ve Osmanlı Devleti'nin Hazar Denizi ile Karedeniz arasındaki askeri ve siyasi faaliyetlerde Fransa ile ittifak halinde olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca İran'ın Rusya ile İngiltere müstemlekeleri arasında sıkıştığı ve iki ülkenin gelecekteki genişlemesinin tehlikeli olacağı, eğer tehlike ortadan kaldırılmazsa buraların da Kuzey Hindistan gibi İngilizlerin bir eyaleti haline geleceğinin ısrarla vurgulanmasını da istemiştir.[248]

Fransa askeri heyeti, 1807'de Paris'ten hareketle Anadolu üzerinden yaklaşık dört ayda İran sınırına vardı. Azerbaycan Beylerbeyi şehzade Abbas Mirza, Feth Ali Han Nuri'yi Fransız heyeti karşılamaya gönderdi. Mirza

---

245 A. Ekber Bina, a. g. e., s. 120 vd.

246 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 128 - 130; M. Mahmud, a. g. e. I, s. 70. Osmanlı Devleti, bu dönemde Fransa'nın yardım vaadlerine güvenerek Rusya'ya karşı daha cesurca bir siyaset izlemeye başlamıştır. Hatta Fransa elçisi Sebastiyani'nin isteği üzerine Eflak ve Boğdan beylerini değiştirmiştir. Bkz. R. Uçarol, a. g. e., s. 97

247 A. A. Şemim, a. g. e., s. 64; S. Nefisi, a. g. e., s. 131 - 132. Gardanne, İran'daki teşebbüsünün sonuç vermesi için uğraşırken, Feth Ali Şah'ın tereddüt içinde olmasından dolayı işinin çok zor olduğunu biliyordu. Feth Ali Şah'ı bu teşebbüste suçlu görüyor ve İngiltere'ye karşı başarılı olmanın yegâne yolunun Osmanlı topraklarından geçtiğini söylüyordu. İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ihtilafın çözülmesinin şart olduğunu, ancak bu şeklide Hindistan'a varılabileceğini iyi hesaplamıştı. Romieu'yu Feth Ali Şah'a gönderen Napolyon ise düşündüğü üçlü ittifakı gerçekleştirmeye çalışıyordu. Fransız inkılâbı ile ilgili bilgileri şaha vermesine rağmen şahı tatmin edememişti. Tereddüt içinde olan şah, İngilizler'in hangi vaadlerde bulunacağını düşünüyordu. Daha sonra tereddütleri giderilen şah, Fransa ile anlaşmaya varmıştır. Bkz. S. Nefisi, â.g.e., s. 139 vd.; C. M. Niya, a. g. e., s. 81 vd.

248 N. Necemi, a. g. e., s. 94 vd.; S. Nefisi, a. g. e.,s. 132 - 133; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 11 vd.; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 87

Rıza Han Kazvini eşliğinde Tahran'da Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Gardanne, Finkenstein Anlaşması metnini şaha imzalattıktan sonra beraberinde getirdiği 20.000 tüfeği İran ordusuna verdi.[249] General Trezel, Karadeniz'den Hindistan'a kadar olan coğrafi bölgedeki önemli dağ geçitleri ve limanları incelemeye başlarken, diğer subaylar heyeti ise halen aşiret kuvvetleri şeklindeki İran ordusunu yeni tekniklerle eğitmeye, İsfahan'da bir top ve Tahran'da bir silah fabrikası tesis etmeye koyuldu. Fabvier, sahra topları sınıfını eğitme ve top arabalarını üretme görevini aldı. Verdier ise Tebriz'deki Abbas Mirza ordusunda görev yapan 4.000 kişilik piyade askerini Avrupa tarzında yetiştirmekle görevlendirildi.[250] Feth Ali Şah'ın emriyle 20 sahra topu sekiz ayda hazırlanırken, Fransız subaylar Lamie ve Bentane tarafından eğitilen 35.000 kişilik bir askeri grup eğitilerek Abbas Mirza ordusuna gönderildi. Fransız uzmanlar tarafından İran ordusunun modernizasyonu sırasında fikri ve ahlaki ihtilaflar olmasına rağmen, esas maksat İran ordusunun öğrendiği yeni tekniklerle güçlenip Kafkaslardaki Rus baskısını kırmaktı. Bunun için de eğitilen askerler Abbas Mirza emrine verilerek harekete geçmeleri sağlandı.[251] Fransızların ticari anlaşma isteği İran tarafından kabul edilince iki devlet arasında 1808'de yeni bir anlaşma imzalandı.[252] Fransızların yaptıkları bütün çalışmalar rapor edilerek Gardanne'ye, o da kendi hariciyesi aracılığıyla Napolyon'a gönderiyordu.

Feth Ali Şah, Finkenstein Anlaşması'nın metnini imzaladıktan sonra Asker Han Afşar'ı Napolyon'a gönderip anlaşmayı tescil ettirmiştir. Diğer bir elçiyi de Bombay'a göndererek İngiltere'nin İran topraklarından çekilmesini ve Basra Körfezi'ndeki Harg Adası'nın İngiliz askerlerinden boşaltılmasını istemiştir. Ancak Napolyon, Fransa-İran anlaşmasının mürekkebi korumadan İran'a ihanet anlamına gelen 1807 tarihli Tilsit Anlaşmasını Rusya ile gizlice imzalamıştır.[253] Gardanne, Napolyon'un bu manevrası

---

249 A. H. Mohdevi, a. g. e. I, s. 211

250 A. H. Mohdevi, a.g.e., s. 212. Avrupa tarzı ve Nizam-ı Cedid adıyla askeri birlikler kurularak Ruslara karşı savaşmaları için eğitilmiştir. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. I, s. 137

251 N. Necemi, a. g. e., s. 104 vd.

252 A. A. Şemim, a. g. e., s. 65; P. Sykes, a. g. e., s. 436. Tahran'daki Fransa heyeti, 1808'de İran ile bir ticaret anlaşması imzalamaya muvaffak olmuştur. Anlaşmanın maddeleri diplomatik, hukuk, ticaret ve iktisadi konuları kapsamıştır. Ayrıca İran'daki Fransız teb'anın durumu da anlaşma şartları içerisinde yer almıştır. Onyedi maddelik anlaşmanın en önemli maddesi ise Basra Körfezi'ndeki Harg Adası'nın Fransa'ya tahsis edilmesidir. Bkz. G. R. Verheram, a. g. e., s. 232

253 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi V, Ankara 1988, s. 98; M. Mahmud, a. g. e. I, s. 76; A. Razi, a.g.m., s. 52; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 12 vd.; Tilsit Anlaşması, Napolyon ile I. Aleksander arasında 1807'de imzalandı. Napolyon, anlaşmanın duyulmasından sonra yaptığı açıklamada, İran'ı da anlaşmaya dâhil etmek istediğini ve

karşısında İran ile Fransa arasındaki ilişkilerin bozulacağı endişesiyle İran ile Rusya arasında da bir anlaşmanın yapılması gereğini Napolyon'a bildirmiştir. Ancak Fransa, Tilsit Anlaşması'ndan sonra İran'a karşı siyaset değişikliğine giderek orduyu eğitmekten ve Rusya'ya karşı aleni muhalefetten çekinmiştir.[254] Tilsit Anlaşması'ndan haberdar olan Feth Ali Şah, bu anlaşmadan dolayı Fransa'nın İran'a karşı siyasetinin değiştiğini, verdikleri taahhütleri yerine getirmeyeceklerini ve Kafkas topraklarının artık elden çıkacağının farkına vardığında iş işten geçmiştir. Bu politika değişikliğinden İran şahı kadar olmazsa da etkilenen bir başka kişi de Tahran'da bulunan Gardanne olmuştur. Feth Ali Şah, Gardanne'ye Fransa'nın tutum ve tavırlarından dolayı kızıp alçaltıcı sözler sarf etmiştir.[255] Çünkü İran ile yapılan anlaşmanın maddelerinin tatbiki için Gardanne'yi İran'a gönderen ve hemen hemen İran'ın bütün stratejik noktalarını kontrol etmek isteyen Fransa, verilen bütün tavizlere rağmen sözünde durmamış ve Rusya ile gizlice anlaşmıştır.[256]

İran, Fransa'nın yardımıyla İngiltere'nin kendisine karşı olan faaliyetlerini bertaraf etmek için uğraşırken, Fransa'nın Rusya'ya karşı siyaset değişikliğine gitmesi, bu devletin İran'a verdiği vaadleri boşa çıkarmıştır.[257] Bu karışık durumu telafi etmeye çalışan Gardanne, İran-Rusya Savaşı'nda ara-

---

İran'ın bağımsızlığını savunduğunu söyledi. Bunu yapmadığı gibi 1808'de Erfurt'ta Çar ile bir kez daha görüşerek İran ve Osmanlı toprakları üzerindeki pazarlıkları tamamladı. İki devlet arasında dostluk kurularak 1812'ye kadar yani Napolyon'un Rus topraklarına saldırısına kadar devam etti. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 67. Tilsit Anlaşması ve anlaşmanın Asya ile Avrupa'daki etkileri için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 81 vd.; A. E. Bina, a. g. e. I, s. 124

254 E. Z. Karal, a.g.e V, s. 99; R. Uçarol, a. g. e., s. 101; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 665

255 M. Mahmud, a.g.e I, s. 81; A. A. Şemim, a. g. e., s. 68; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 81. General Gardanne, İran tarafı ile olan görüşmelerde çok gayretli davranmış ve ittifaka dört elle sarılmıştır. Basra Körfezi'nde İngiltere'yi dize getirmek için, 15.000 Fransız askerinin Hindistan'a sevk edilmesinde kullanılacak olan Harg Adası'nın Fransız filosuna tahsis edilmesini gizli madde olarak ittifak anlaşmasına koydurtmuş ve şah da buna ses çıkarmamıştır. Gardanne'nin şah ile olan görüşmeleri hep bu minval üzere yapılmış ve şah da Fransa'nın müttefikliğine güvenmiştir. Napolyon'nun bütün bu gayretleri görmezden gelerek Rusya ile anlaşması, Fransa'yı İran'dan uzaklaştırmış ve güven ortamı bozulmuştur. Bkz. S. Nefisi, a. g. e., s. 143

256 A. E. Bina, a. g. e. I, s. 126; Ayrıca bkz. Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (terc. M. Harmancı), İstanbul 1983, s. 38-39

257 Napolyon'un tavrı İran'daki Fransız siyasetine karşı muhalefeti iyice alevlendirmiştir. İngiltere, bu ortamı iyi kullanarak sadrazam Muhammed İbrahim Han Şirazi önderliğindeki muhalif grupları desteklemiştir. Bkz. Abdurrezzak Dınbıli, Mu'asır-ı Sultaniye, Tehran 1351, s. 146

bulucu rolünü oynamaya ve Kafkaslardaki Rus komutan Goudowitch ile mektuplaşarak savaşı bitirmeye gayret etmiştir.[258] Gardanne'nin bütün gayretleri savaşı durdurmaya yetmemiştir. Gardanne, 1808'de Fransız dışişlerine gönderdiği mektupta, Napolyon'un İran-Rus Savaşı'nda arabulucu olmasını istemiş, Fransız hariciyesi tarafından yazılan cevabi mektupta, Gardanne'ye hitap edilmediği gibi Napolyon'un İran ile Rusya arasındaki savaşın bitmesini istemediği de ortaya çıkmıştır.[259]

Gardanne, bütün olumsuzluklara rağmen İran'daki görevini sürdürmeye çalışmıştır. Kendi emri altındaki askerleri izne sevk etmemiş ve Napolyon'un emri hilafına askerlerine İran kıyafeti giydirerek Abbas Mirza'nın ordusuna göndermiştir. Gardanne, Fransa'nın İran ile imzaladığı anlaşma maddelerine sadık kalmadığını, İran-Rus Savaşı'nın durdurulmadığını ve bu yüzden İran'da kendisine olan güvenin kalmadığını görerek Tahran'da kalmasının artık faydasız olacağını fark etmiştir. İngiltere elçisinin İran'a gelmesiyle saraya giden Gardanne, elçinin İran'a gelmesinin Finkenstein Anlaşması'na aykırı olduğunu söylediyse de muvaffak olamamıştır. Napolyon'un gizlice Rusya ile anlaşmasından sonra İran'ın İngilizlere yakın olmaya başlaması, Fransız heyetine olan ilgiyi sona erdirmiştir. Ülkelerine dönmeleri istenen Fransız heyeti, 1809'da Azerbaycan-Anadolu yoluyla Fransa'ya dönmek zorunda kalmıştır. Napolyon ile Abbas Mirza arasında mektuplaşma bir süre devam etmişse de ilişkiler düzelmemiş ve Fransa'nın hareketi ihanet olarak algılanmıştır[260]

---

258 A. E. Bina, a. g. e. I, s. 127

259 N. Necemi, a. g. e., s. 112; G. R. Verheram, a. g. e., s. 233

260 A. A. Şemim, a. g. e., s. 67 - 69. Napolyon ile Abbas Mirza arasındaki mektuplaşmalar için bkz. N. Necemi, a. g. e., s.109 - 117. İran'da Fransa siyasetinin beklenen sonucu vermemesi, Tilsit görüşmelerine bağlanmışsa da Ağa Muhammed Han ile Feth Ali Şah'ın sadrazamı İbrahim Han Şirazi'nin bu devlete soğuk bakması da etkili olmuştur. Feth Ali Şah devrinin tarihçisi Abdurrezzak Meftun Dınbılı, Jaubert'in İran memuriyetini anlatırken bu konuya değinmiştir. Ayrıca Ağa Ahmed Tûkeli, "Yek Fasl-ı Müheyyec ez Tarih-i Revabıt-ı Siyasi İran ve Fransa" adlı eserinde, aynı konuda malumat vermiştir. 1808'de sadrazam Mirza Şefi Mazenderani ile Fransız elçinin yaptığı anlaşmalar, İran bütçesinin silah alımına elverişli olmaması sebebiyle yürülüğe girmemiştir. Abbas Mirza, silah ihtiyacını karşılamak için Avusturya başbakanı Metternich'e Ebul Hasan Han Şirazi'yi göndermiştir. Bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 124. Ayrıca bkz. Ağa Ahmed Tükeli, Yek Fasl-ı Müheyyec ez Tarih-i Revabıt-ı Siyasi İran ve Fransa, Tehran 1327; Hasan Mürsel Vend, Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazi, Tehran 1364

3- İran-İngiltere İlişkileri

İngiltere'nin bu dönemde İran ile olan ilişkileri sömürgeciliğin getirmiş olduğu esaslara dayalı, Hindistan ve Güney Asya'ya mücavir İran coğrafyasının önemli bir geçit olması sebebiyle menfaatlere bağlı olarak gelişmiş, neticede İran büyük kayıplara uğramıştır.[261] İngiltere, dünyanın ambarı olan Hindistan'a hiçbir gücü yaklaştırmak istemediği gibi İran ve Afganistan'ın siyasi ve iktisadi olarak güçlenmesini de engellemiştir.[262] İngiltere, bu dönemde İran idaresinde bulunan devlet görevlilerinin yeteneksiz olmasından istifade ettiği gibi bir kısmını da rüşvetle elde ederek kendi siyasetine hizmet ettirmiştir. Napolyon'un İran aleyhinde Rusya ile anlaşması, İngiltere için bulunmaz bir fırsat olmuştur.[263] Ayrıca İran'ı İngiltere'nin tuzak dolu siyasetinin içerisine itmiştir.[264] İngiltere, bundan istifadeyle hemen Hindistan hükümetinden Mehdi Ali Han'ı elçi sıfatı ve değerli hediyelerle Feth Ali Şah'a göndermiştir. İki ülke ilişkileri gözden geçirildikten sonra Afganistan aşiret beylerinin Hindistan'a olan akınlarının İran tarafından önlenmesi istenmiştir. Feth Ali Şah, Hindistan'a olan Afgan akınlarını durdurmak için İran askerlerini Herat'a göndererek muhasara ettirmiştir.[265]

Mehdi Ali Han'ın Hindistan'a dönmesinden sonra bu defa John Malcolm, beş yüz kişilik bir heyet ile Hindistan'dan Tahran'a gönderilmişti. Malcolm, iki hususta İran ile anlaşmaya varmak istemişti. Birincisini Fransa aleyhine İran ile bir ittifak anlaşmasının yapılması ve İran'ın Afganistan aleyhine kışkırtılması oluşturmuştu. İkincisinde ise İran ile bir ticaret anlaşmasının imzalanması istenmişti.[266] 1800'de Buşir'e gelen Malcolm, yanında getirmiş olduğu çok değerli hediyeleri Feth Ali Şah ile saray görevlilerine takdim etmişti. 1801'de biri siyasi ve diğeri ticari olmak üzere iki anlaşma yapmaya muvaffak olmuştu.[267] İran-İngiltere siyasi anlaşmasına

---

261 G. R. Verheram, a. g. e.,s. 212

262 Mesut Aydın, Türkiye ve Irak Hududu Meselesi, Ankara 2001, s. 5

263 N. Necemi, a. g. e., s. 75. A. A. Şemim, a. g. e., s. 70; İran-İngiltere ilişkilerinin Kaçar öncesi dönemi için bkz. P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 17 vd.; G. R. Verheram, a. g. e., s. 212 vd.

264 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 217

265 A. A. Şemim, a. g. e., s. 70. İngiltere'nin Hindistan valisi Lord Minto'nun İran ve Afganistan siyaseti için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 114 vd.

266 F. Sümer, a.g.m., s. 451

267 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 115. Napolyon'un 1800'de Rus Çar'ı I. Pavell yardımıyla İran ve Hindistan'a saldırma niyetinde olduğu, İngiltere'nin bu durum karşısında İran ile 1801 tarihli dostluk anlaşmasını yapma ihtiyacını hissettiği söylenebilir. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 181

göre; Kabil hâkimi Zaman Şah'ın Hindistan'a saldırıları önlenecek, İran sarayı İngiltere ile müttefik olacaktı. Afganlılar veya Fransızlar İran'a saldıracak olursa İngiltere İran'a her türlü silah yardımını yapacaktı. İran limanlarına gelebilecek Fransız askerleri buralardan çıkartılacaktı.[268] Malcolm, anlaşma sırasında İran'dan Kaşem Adası'nı istediyse de bu istek İran tarafından reddedildi.[269]

1801'de imzalanan İran-İngiltere Ticaret Anlaşması'na göre her iki devletin tüccarları birbirlerinin ülkelerine rahatça giriş-çıkış yapacaklardı. İngiliz ve Hind tüccarları ticaret için geldikleri İran'da istedikleri kadar ikamet edebilecek, Basra Körfezi'ndeki limanlara vergi ödemeksizin mallarını getirebilecekti. Ayrıca kumaş, çelik, demir ve kurşun gibi ticaret malları İran'a gümrüksüz girebilecekti.[270]

İngiltere, Malcolm vasıtasıyla İran ile anlaşma gerçekleştirdiği sırada ölen Rus çarı I. Pavel'in yerine geçen I. Aleksander'ın Hindistan siyasetinin değiştiği düşünülerek rahat bir nefes almıştı.[271] Malcolm'un İran'da olduğu dönemde Zaman Şah'ın Afgan Kabil hükümdarlığından düşüp Mahmud Mirza'nın askerlerine esir düşmesi, Hindistan'a yönelen bir tehlikeyi daha ortadan kaldırmıştı. Böylece anlaşmanın maksadı sadece Fransız askerlerinin İran'dan çıkarılması ve ticari imtiyazlara münhasır kalmıştı. İngiltere, bu tarihlerde Hindistan'a yönelebilecek saldırıların belli bir süre için de olsa artık ortadan kalktığı düşüncesiyle İran ile imzaladığı anlaşmaya fazla ehemmiyet vermemeye başladı. Hatta Tahran'da üç ay kalan Malcolm'un Hindistan'a geri dönmesi istendi.[272]

İran, İngiltere'den siyasi darbe yediği halde anlaşmanın uygulanması ve maddi yardımın temini için Hacı Halil Han Kazvini'yi Malcolm ile beraber 1802'de Hindistan'daki Wellesly'e göndermiştir. Feth Ali Şah'ın mektubunu valiye sunmak için Bombay'a gelen Halil Han Kazvini, iyi karşılanarak kendisine iki yüz Hintli koruyucu tahsis edilmiştir. Kazvini'nin yanındaki adamlarla ava gitmesi, kuş avının pek tasvip edilmediği ve yerli

---

268 G. R. Verheram, a. g. e., s. 215

269 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 205; N. Necemi, a. g. e., s. 71 vd.

270 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 205; S. T. Nasır, a. g. e., s. 182; A. A. Şemim, a. g. e., s. 71. İran'ı ekonomik olarak güç durumda bırakan ve taviz vermeye zorlayan bu anlaşmanın, sadrazam Hacı İbrahim Han Gilânter'in tavassutuyla yapıldığı bazı tarihçilerce iddia edilmektedir. Bkz. C. R. Markham, a. g. e., s. 42

271 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 206

272 John Malcolm, 1800, 1801, 1808 ve 1810 tarihlerinde olmak üzere üç defa Tahran'a Doğu Hint Kumpanyası temsilcisi olarak gelmiştir. Bkz. G. R. Verheram, a.g.a., s. 252; C. R. Markham, a. g. e., s. 42

ahalinin İngiltere'ye nefretle baktığı bu ülkede öldürülmesine sebep olmuştur. Hindistan'daki İngiliz hükümeti İran ile bozuşmayı göze alamadığından Feth Ali Şah'a gönderdiği elçi vasıtasıyla kan bedelini ödedikten sonra 1803'te Hacı Halil Kazvini'nin oğlu İsmail Han'a aylık 2.000 rupiye aylık bağlamıştır.[273] İngiltere'nin İran'a karşı bu davranışları içerde tepkiyle karşılanmış ve anlaşmanın imzalanmasında etkili olan İbrahim Han Gilânter vatan hainliğiyle suçlanmaya başlanmıştır.[274]

3.1- İngiltere İle İlişkilerin Kesilmesi

İran'ın Hindistan'a elçi olarak gönderdiği Hacı Halil Han Kazvini ava çıktığı sırada öldürülünce, bu defa Muhammed Nebi Han Hindistan'a gönderildi. Ancak yeni elçi Bombay'da fazla kalmayarak İran'a geri çağrıldı. Nebi Han, İran'a geri döndükten sonra İngiltere'nin etkisiyle güneydeki limanlara yönetici olarak tayin edilmişti.[275] İngiltere, bu dönemde bütün kuvvetleriyle Hint sınırlarını tahkim etmekle ve gelebilecek tehlikeleri önlemekle meşguldü. Basra Körfezi'nin Hindistan için stratejik önemine binaen buradaki Harg Adası'nı bir askeri üs olarak kullanmak istiyordu. İran'ın bu isteği reddetmesi İngiltere'nin tepkisine yol açıyordu. İngiltere, bir yandan da Bağdat'taki konsolosu ve Basra'daki temsilcisi aracılığıyla İran'daki siyasi hareketleri dikkatle izliyordu. Malcolm, İran'da bulunduğu sırada iç siyasi durumdan istifade etmek istediği gibi Herat ve Kandehar'daki Afganistan idarecilerinin gücünü kırmaya çalıştı.[276]

İngiltere, 1806'da İran ile gergin olan ilişkilerini canlandırmak için bir elçi göndermiştir. Ancak Feth Ali Şah İngiltere'nin tutumuna tepkili olduğundan Napolyon'a teveccüh göstermiş, Fransa'dan gelen Jaubert, Jevanni ve Olablanej gibi temsilcileri iyi karşılamıştır. Fransa'nın tekrar İran'a yaklaşması İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Ayrıca Tahran'daki Fransız elçinin Feth Ali Şah'a telkinlerde bulunması, İran-Rus Savaşları'nın devam etmesi ve Afganistan'daki İran askerleri meselesi gibi sebeplerden dolayı İngiltere

---

273 A. A. Şemim, a. g. e., s. 72; N. Necemi, a. g. e., s. 82. Ayrıca bkz. H. Hâkimian, a.g.mk., s. 138 vd.

274 C. R. Markham, a. g. e., s. 42. Sadrazam Hacı İbrahim Han Gilanter, sadece İngiltere ile yapmış olduğu anlaşmadan değil, devlet yönetiminde iktidarı tamamıyla eline geçirip akrabalarını devlet kademelerine yerleştirdiğinden dolayı hainlikle suçlanmaya başlanmıştır. Daha sonra İngiltere'ye verilen mali ve siyasi imtiyazların müsebbibi olarak görülmesi de saf dışı edilmesindeki etkili olmuştur. Bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 454 - 455

275 A. A. Şemim, a. g. e., s. 72

276 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 114 vd.

ile olan ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Şah, İran'a tekrar gönderilmek istenen John Malcolm'un gelişini engellemiştir.[277]

Avrupa'da Napolyon'un gücünün azalmaya başlaması ve İran'a verdiği taahhütleri yerine getirmeyerek Tilsit'te çar ile görüşmesi, İngiltere'nin İran'daki nüfuzunu tekrar canlandırmıştı. İngiltere, 1807'den sonra Fransanın İran'daki etkisini azaltmaya başlamış, Kaçar idaresini korkutmak ve istediğini elde etmek için Zend Hanedanı'ndan Ali Murad Han'ı Basra Körfezi'ne getirterek saltanata oturtacağını bildirdi.[278]

Feth Ali Şah'ın İngiltere ile yakınlaşmasında Napolyon'un Tilsit'te Rusya ile anlaşmasının etkisi olduğu gibi İran-Rus Savaşları'nda alınan ağır yenilginin de etkisi olmuştu. Şah, Rusya ile savaşa girdikten ve Fransızlarca yalnız bırakıldıktan sonra İngiltere'nin Bağdat konsolosu aracılığıyla bu devletten yardım talebinde bulunmuştu. İran'ın içine düştüğü durumu iyi kullanan İngiltere, 1808'de dört savaş gemisinden oluşan bir filoyu Basra Körfezi'ne gönderdi. Şiraz'da bulunan Malcolm aracılığıyla Harg Adası'nı İran'dan talep ettiyse de kabul edilmedi.[279]

3.2- Harford Jones'in İran Elçiliği ve 1809 İran-İngiltere Anlaşması

Gardanne başkanlığındaki Fransa heyeti ülkeyi terk ettiği sırada İran ordusu Kafkasya'da Rus ordusu karşısında zor günler geçiriyordu. İngiltere, şahın bu durumundan iyi istifade ederek Harford Jones başkanlığında 60.000 kişilik Hint askeri ve 100 kişilik Ermeni, Hintli müstahdemlerden oluşan heyeti 1808'de İsfahan'a ve oradan Tehran'a gönderdi.[280]

---

277 A. A. Şemim, a. g. e., s. 73; P. Sykes, a. g. e., s. 442. John Malcolm, şahın hareketini kendilerine karşı ve dolayısıyla Hindistan'daki Doğu Hint Kumpanyası'na bir saygısızlık olarak telakki etmiş ve öfkeyle Hindistan'a dönmüştür. Malcolm, döndükten sonra Harg Adası'nın kumpanyaya bağlı Hintli askerlerce işgal edilmesini İngiliz vali Minto'ya kabul ettirmiştir. Fakat Napolyon'un güçsüz olduğu ve İran yoluyla Hindistan'a asker çıkaramayacağı anlaşılınca vazgeçilmiştir. Ayrıca Afganistan'daki siyasi durum da pek istikrarlı olmayıp taht kavgalarını körükleyen İngiltere, buradan da Hindistan'a akınların olamayacağından emin olmuştur. Bu yüzden İran ile olan anlaşmaya sadık kalmamıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 443 - 444

278 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 217; A. Razi, a.g.m., s. 52. İngiltere, sadece Ali Murad Han'ı tehdit olarak kullanmamış, daha da ileri giderek Peşaver'de bulunan Elphinston aracılığıyla Afganistan'daki Şah Şucâ ile bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre, Fransa veya İran'ın Afganistan'a saldırması halinde Şah Şuca'ya yardım edeceğini taahhüt etmiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 444

279 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 217

280 S. T. Nasır, a. g. e., s. 192. Harford Jones, Zend hâkimiyeti döneminde de İran'a yolculuk yapmış, Lütf Ali Han Zend'in Şiraz seferi sırasında onu tanımış ve"Lütf

Jones, 1809'da Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkarak yanında getirmiş olduğu 400.000 riyal değerindeki elması İngiliz kralı III. George adına şaha takdim etti. İngiltere'nin İran'a vaad ettiği yardımları hatırlatarak iki ülke arasında ittifak yapılmasının zaruri olduğunu söyledi.[281] Görüşmelerde İran sadrazamı Mirza Şefi ile Harford Jones arasında sürtüşme olmuşsa da 1809'da iki ülke arasında anlaşma imzalandı.[282] Bu anlaşmaya göre İngiltere, İran-Rus Savaşı süresince ordunun ihtiyaçları için yıllık 120.000 İngiliz lirası mali yardım yapmayı, yeterli miktarda tüfek, top vermeyi ve İran askerlerini eğitmeyi taahhüt etmişti. İran ise Yezd, Şiraz, İsfahan, Kazvin ve Tebriz'de İngiltere'nin konsolosluk açmasına izin verdiği gibi Harg Adası'nı da kendisine tahsis etti. Ancak anlaşmanın bu maddesi, adanın sahip olduğu stratejik konumu itibarıyla önemli olduğundan içeride tepkiyle karşılandı. Ulemayı da arkasına alan halk, Feth Ali Şah'ı hainlikle suçlayıp adanın İngilizlere verilmesine şiddetle karşı çıktı.[283]

Anlaşma metnini imzalanması için kendi ülkesine gönderen Harford Jones, ihtilafa düştüğü Malcolm'un Tahran'a gelmesinden önce kendi görevini bitirmişti. Hindistan'dan İran'a gelen Malcolm, anlaşmasının imzalandığını görünce kendisine bırakılan bir işin olmamasından faydalanarak mufassal bir İran Tarihi yazdı.[284] 1810'da Çimen-i Sultaniye'de şahın huzuruna çıkarak büyük bir iltifatla karşılandı. Malcolm Hindistan'a dönerken Jones İran'da kalarak faaliyetlerini 1811'e kadar devam ettirdi.[285]

Ali Han Zend'in Son Günleri(Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend)" ismiyle bir kitap yazmıştır. Jones, Lütf Ali Han Zend tarafından Basra'da tutuklanarak on yıl hapiste kalmış ve çıktıktan sonra Londra'ya gitmiştir. P. Sykes, a. g. e., s. 444; C. R. Markham, a. g. e., s. 44. Bkz. Harford Jones, Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend, (terc. Hama Natık), Tehran 1352

281 A. A. Şemim, a. g. e., s. 75; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 217; E.H.U.İ.Dairesi, s. 64

282 Sadrazam Mirza Şefi, İngiltere'nin tavırlarından hoşlanmadığı için Harford Jones'i iyi karşılamamış ve İran'a gizlice geldikleri için istediklerini yapamayacaklarını sert bir dille söylemiştir. Jones, kendisinin İngiltere kralı elçisi olduğunu ve hakaret edilemeyeceğini söyleyerek karşılık vermştir. Bu sırada Hindistan valisi olan Lord Minto, İran ile ittifakın ancak Hindistan aracılığıyla olacağını ve İngiltere'nin İran işlerine direkt karışmaması gerektiğini vurgulayarak bu hakkın Hindistan kumpanyasına ait olduğunu bildirmiştir. Ayrıca İran'daki hareketlerinden dolayı Jones'i Londra'ya şikayet etmiştir. Harford Jones, daha Tahran'da iken bu defa Hindistan valisi Lord Minto tarafından Malcolm İran'a gönderilmiş ve Harg Adası'nın işgali gerçekleştirilmek istenmiştir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e., s. 45

283 N. Necemi, a. g. e., s. 163; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 64

284 P. Sykes, a. g. e., s. 445 - 447. Bkz. John Malcolm, Tarih-i İran (terc. İsmail Hayret), Tehran 1362

285 C. R. Markham, a. g. e., s. 46

Feth Ali Şah, İngiltere ile bir an önce anlaşma yapıp bu anlaşma gereği yapılacak olan askeri ve mali yardımı almak için Mirza Ebul Hasan Han Şirazi'yi Londra'ya gönderdi. İran elçisi, Osmanlı toprağından geçeceği için IV. Mustafa'ya mektup yazılarak izin istendi.[286]Şirazi, yanında çok pahalı hediyelerle birlikte Harford Jones'in yardımcısı James Morrier olduğu halde 1809'da İstanbul üzerinden Londra'ya doğru gitti.[287]

1810 yılına gelindiğinde Fransa'nın Avrupa'da artık genişlemenin doruğuna çıkmış olması İngiltere'yi ürkütmüştür. Bu sebeple John Malcolm üçüncü kez İran'a gönderilmiştir. İran ordusu için getirmiş olduğu askeri mühimmatla birlikte Çimen-i Sultaniye'de şahın huzuruna çıkan Malcolm, Feth Ali Şah'ın Ruslarla olan amansız mücadelesine sözde katkıda bulunmak ve Gürcistan'ın Ruslardan temizlenmesini sağlamak için yanında getirmiş olduğu silahları İran ordusuna vermiştir. İran Tophane'sinin idaresini Lindsay'a,[288] piyadelerin komutanlığını Christie'ye, askerin eğitimini de Mantieth ve Pottinger'e veren Malcolm, eğitilen askerlerin Abbas Mirza ordusunda görev yapmalarını sağlamıştır. Hindistan valisi Lord Minto tarafından Harford Jones'in faaliyetleri iyi karşılanmadığından, gönderilen bu elçi ile birlikte Tahran'da iki İngiliz elçisinin olması eleştirilmeye başlanmıştır. Londra ile Hindistan hükümeti arasında bir çekişmenin olduğunu gösteren bu durum, İran tarafından şüphe ile karşılanarak hangi elçinin İngiltere'yi temsil ettiği hususunda sorular sorulmaya başlanmıştır.[289]

İran, İngiltere'den alacağı mali yardımın ödenmesi için Londra'ya gönderilen Ebul Hasan Han Şirazi iyi karşılanmış, her yıl İran'a yapılacak mali yardımın bizzat kendilerince ödeneceği ve Hindistan'daki İngiliz hükümetinin Tahran'daki işlere dehalet etmeyeceği bildirilmiştir. Londra'nın bu açıklamalarından sonra Tahran'da bulunan Malcolm Hindistan'a dönmüş-

---

286 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 331. İran elçisi Osmanlı sınırlarına girdiği zaman IV. Mustafa yerine Osmanlı tahtına II. Mahmud geçtiğinden mektup da ona verilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 77

287 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 124 vd.; James Morier, bu yolculukla ilgili gördüklerini "Hacı Baba Yolculuğu" isimli kitabıyla yazmıştır. Bkz. Alesandro Baussani, The Persians, Florence 1962, s. 164

288 Çok şişman olan Lindsay, İran askerleri tarafından Rüstem'e benzetilmiştir. Bu İngiliz subay daha sonra Lindsay Bethune ismiyle İran kuvvetleri komutanı olmuştur. A. A. Şemim, a. g. e., s. 78

289 P. Sykes, a. g. e., s. 445-447. Hindistan valisi Minto, İngiltere'nin İran'a vermeyi taahhüt ettiği 160.000 tümenlik mali yardım için Londra'ya gönderilen Ebul Hasan Han Şirazi'nin gidişini iyi karşılamıyordu. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 218; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 23 - 24

tür. İngiltere kralı III. George (1760-1830), Tahran elçiliği için Sir Gore Ousely'i İran'a göndermiştir.[290]

3.3- Sir Gore Ouseley'in İran Elçiliği ve 1814 İran-İngiltere Anlaşması

İngiltere'nin Tahran elçiliğine tayin edilen Gore Ouseley, otuz kişilik subay ve eğitimciden oluşan heyetle 1811'de İran'a vararak Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkmıştır.[291] İran ordusunun modernizasyonu için Christie başkanlığındaki askeri uzmanların Abbas Mirza ordusunda tekrar görevlendirilmeleri sağlandıktan sonra eski anlaşma ile İran'a taahhüt edilen 30.000 tüfek kabzası ve 20 top arabası İran ordusuna teslim edilmiştir. İran'a vaad edilen mali yardımın ise mutlaka verileceği söylenerek oyalama siyaseti takip edilmiştir.[292]

İngiltere'nin daha önce Abbas Mirza ordusunda görevlendirdiği kuvvetler, iki ülke ilişkilerinin kesildiği sırada Tebriz'den geri dönmüştü. Rusya ile savaşın tekrar başladığı 1812'de İran ordusunun eğitimini tekrar üstlenen İngiltere, Rusya ile İran arasında sulh yapılması için girişimlere başlamışsa da muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine Kafkasya'daki İngiliz subayları tekrar geri çağırılmıştır. Ancak Chiristie İran ordusundaki görevine devam etmiş ve Rusya ile olan savaşta ölmüştür.[293]

İran'da etkili olmaya başlayan Ouseley, sadrazam Mirza Muhammed Şefi Han ile 1812'de bir anlaşma imzalayarak üçüncü bir ülkenin İran'a saldırması halinde İngiltere'nin askeri mühimmat yardımında bulunacağını ve ayrıca yıllık 200.000 (150.000 sterlin) tümen mali yardım yapacağını taahhüt etmiştir.[294] Anlaşmanın diğer önemli maddesinde, Fransa ve Rusya'dan herhangi birisinin Harezm, Buhara, Semerkand veya başka yollardan Hindistan'a saldırması halinde İran'ın bunlara engel olacağı, buralardaki yerli kabileleri saldırılara karşı koymaya ikna edeceği belirtilmiştir. İngiltere, İran'ı gizlice Rus yayılmasına sed teşkil etmesi için elde

---

290 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 134

291 Gore Ouseley'in Farsça, Türkçe ve Hintçeyi iyi bildiği, Feth Ali Şah'ın nezdinde yerini sağlamlaştırmak için yanında getirmiş olduğu, 25 kırat veznindeki elması şaha takdim ettiği kaydedilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 79; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 65

292 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 181 vd. Anlaşma ile taahhüt edilen yıllık yardım İran'a ödenmemiş ve oyalama taktiği uygulanmıştır. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 7-8

293 İ. Safai, a. g. e., s. 52 vd.

294 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 223

etmek istemiştir.[295] Çünkü Rusya'nın iç Asya ve Hindistan yönünde daha fazla yayılması İngiliz menfaatlerine engel olarak görülmüştür. Birinci İran-Rus Savaşı ve Gülistan Anlaşması'nın imzalanması sırasında arabulucu olması, Rusya'nın dikkatini Asya ve Hindistan'dan İran'a çekmek sebebiyle olmuştur.[296]

İngiltere, anlaşmanın ikinci maddesiyle İran'ın Avrupa ülkelerinden herhangi biriyle savaşa girmesi halinde Hindistan'dan İran'a hem asker, hem de mali yardım yapacağını taahhüt etmişti. İngiltere'nin bu maddeyle amacı İran'ı Rusya aleyhinde savaşa teşvik etmek suretiyle her iki devleti güçsüz bırakmaktı. Ayrıca İngiltere ile Afganistan arasında çıkabilecek bir savaşta İran'ın İngiltere'yi desteklemek zorunda bırakılması ve İran ile Afganistan arasındaki savaşta ise İngiltere'nin tarafsız olması, tamamıyla İran'ı bağlayan aleyhte bir madde olmuştu. İngiltere'nin Abbas Mirza'ya destek veriyor görüntüsünde davranmasının sebebi ise bu cesur şehzadeyi Rusya'ya karşı savaşa teşvik etmekti. İngiltere, şehzadeler arasındaki olası iç mücadeleye karışmayacağını anlaşmaya madde olarak koydurmakla İran sarayına nifak sokmak istemişti.[297]

İngiltere'nin anlaşma yoluyla İran'a taahhüt ettiği mali yardımlar hiçbir zaman verilmemiştir. Sadece 30.000 tüfek kabzası ve 20 top arabası teslim edilmiştir. İngiltere-İran anlaşmalarında İran'ın tek kazancı, mühendis ve subayların orduyu teknik olarak eğitmeleri olmuştur. Feth Ali Şah, anlaşmalarda kabul edilen maddelerin içerisindeki gizli diplomatik manevraları kestiremediğinden, İngiltere ile imzalanan anlaşmalarla yardım alabileceğini ve bu yardımlar sayesinde Rusya ile başarılı savaşlar yapabileceğine inanmıştır. Ancak Rusya ile giriştiği savaşlarda İngiltere'den yardım alamadığı gibi Kafkasya'daki İran topraklarını kaybetmiştir.[298]

İngiltere'nin Tahran elçisi Gore Ouseley, Londra'ya gittikten sonra yerine Henry Ellies tayin edilmiştir.[299] Ellies'in tavassutuyla İran-İngiltere arasında 1814 tarihli "Tahran Anlaşması" imzalanmıştır. Anlaşmaya göre

---

295 R. Uçarol, a. g. e., s. 101

296 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 330 - 331

297 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 31

298 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 204 vd.

299 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 220. 1814'de Napolyon Elbe Adası'na sürüldüğü vakit İngiliz elçi Ouseley henüz Tahran'daydı. Kendi devletine yazdığı raporda, İran'ın vahşilik ve barbarlık içinde olduğunu söyleyerek hakaret etmiştir. Çok geçmeden Rusya yoluyla Tahran'dan ayrılarak ülkesine dönmüştür. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 225

İran, Rusya ile yapılan sınır anlaşmasında İngiltere aracılığıyla varılan sonucu kabul etmeyi kabul etmiştir. Ayrıca Afgan kabileleriyle Buhara, Semerkand ve Harezm ümerasının Hindistan'a saldırılarını önlemeyi, üçüncü bir devlet ile dostluktan kaçınmayı, üçüncü bir devletin İran üzerinden Hindistan'a geçmeye izin vermemeyi ve İngiliz subayların dışında hiçbir ülke subayının İran askerlerini eğitmeyeceğini taahhüt etmiştir.[300]

İngiltere ise İran'a yıllık 200.000 tümen vereceğini,[301] Afganistan'a müdahale etmeyeceğini, şahın aleyhine olan iç isyanlara karışmayacağını, İran donanmasına yardım edeceğini ve üçüncü bir ülkenin İran'a saldırması halinde askeri ve mali yardımda bulunacağını taahhüt etmiştir.[302]

Anlaşmadaki taahhütler İran bakımından, devletin içinde bulunduğu şartlar ve mecburiyetler dikkate alındığında, teslimiyetçi olmuştur. Anlaşma maddeleri İngiltere'nin menfaatlerine uygun bir şekilde düzenlenmiştir. İran'dan istediği tavizleri almak için vaat ettiği mali yardımı hiçbir zaman yapmamıştır. İngiltere'nin anlaşma maddelerindeki vaadlere sebatsızlığı, İkinci İran-Rus Savaşı'nda iyice gün yüzüne çıkmıştır. Arabulucu olduğu Gülistan Anlaşmasının İran aleyhine dönmesine çalışmıştır. Afganistan'ın içişlerine müdahale etmeme maddesine rağmen Herat ve Kandehar meselesinde İran'ı askeri tehdit ile karşı karşıya getirmiştir. İran-Rus Savaşı'ndaki zararları karşılamak için mali yardıma ihtiyaç duyan Feth Ali Şah'a ödemeyi taahhüt ettiği 200.000 tümeni vermeyerek bunu anlaşmanın beşinci maddesinin lağv edilmesine bağlamıştır.[303]

---

300 A. A. Şemim, a. g. e., s. 82

301 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 331. İngiltere, bu maddeyle Afganistan ve Hindistan'a olası bir saldırıyı önlemeyi düşünmüştür. Bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 762 - 763

302 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 37

303 M. A. Mansur, a. g. e., s. 761 - 763. Anlaşmanın beşinci maddesinde geçen, "İran'ın kendi ordusu için lazım olan silahları Avrupa ülkelerinden İngiltere ile ihtilafı olmayanlardan alacağı" ibaresinin kabulü, İngiliz mandasının kabulü anlamına gelmiştir. İngiltere, İran ile yapmış olduğu 1812 anlaşmasındaki ticari ilişkileri ve İran'ın aleyhine olan durumu hiç gündeme getirmemiştir. Bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 212 vd. 1814'de İran ile İngiltere arasında Tahran Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Henry Ellies ve Willock Londra'ya dönmüştür. 1815'te İran'a gelen Morier, Mazenderan ve Esterabad'ı gezerek durumu öğrenmeye çalışmıştır. Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Morier, şah tarafından iyi karşılandıktan sonra Tebriz'de bulunan Abbas Mirza ile görüşmüş, buradan kendi doğum yeri olan İzmir'e gelmiştir. İran'a gönderilen Willock ise şah ve saray ile arasını tutmuştur. Ancak 1815'ten sonra İngiltere'nin İran siyaseti değişmiş ve Afganistan ile Asya'daki mahalli beylerle ilişkiler sıklaştırılarak adeta İran gözden çıkarılmıştır. Bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 220 vd. Tahran Anlaşması'ndan sonra İran-İngiltere ilişkileri için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 220 vd.

İngiltere, Feth Ali Şah döneminde gerek İran ile yaptığı anlaşmalarda ve gerekse İran aleyhinde Rusya ile yaptığı gizli anlaşmada, daima güçsüz kalması gereken bir İran'ı hedeflemiştir. Dolayısıyla güçsüz kalacak bir İran'ın Hindistan ve Afganistan'a hâkim olamayacağına dikkat etmiştir. Fransa ve Rusya'nın Akdeniz, Basra Körfezi ve Hindistan'ın kilidi konumundaki Afganistan'a yaklaşmamaları için elinden geleni yapmıştır. Feth Ali Şah'ın dünya siyasetinden habersiz olması sayesinde İran ile ilgili hesaplarında hep kazançlı çıkarak İran'ın büyük sıkıntılara girmesine sebep olmuştur.[304]

4- İran-Rusya İlişkileri

4.1- Feth Ali Şah Öncesi İlişkiler

XVII. asra kadar İran'ın muhtelif bölgelerine saldıran Rusya, tarihi emelleri olan sıcak denizlere yani Akdeniz ile Basra Körfezi'ne inmeyi hedeflemiştir.[305] Bu projesini çeşitli safhalara ayırıp İran ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra emellerine ulaşmayı düşünmüştür.[306]Rusların Büyük Petro zamanında İran topraklarına olan saldırıları, 1711'deki Prut Savaşı ve bu savaşın sonununda Osmanlı Devleti'nden alınan yenilgiyle artmaya başlamıştır.[307] Safevilerden Şah Sultan Hüseyin, 1722'de Mahmud Afgan tarafından hükümdarlıktan indirilinceye kadar Ruslarla başarılı savaşlar yapmışsa da Rusların gücünü kıramamıştır. 1715'te Petro tarafından görevlendirilerek İran'a gönderilen Artemi Valinesky, İran coğrafyasını, liman ve deniz yollarını, kale ve istihkâmlarını, Gilân şehrini inceleyerek ileride bu bölgeye karşı oluşturulacak siyasetin temellerini atmıştır.[308]

Büyük Petro, Gürcistan kralı Vahtenak ve Ermenistan ile işbirliğine giderek bu iki devletin hamisi sıfatıyla onları güney siyaseti için kullanmaya çalışmıştır. Afgan kuvvetlerinin Mahmud Afgan öncülüğünde İsfahan'a saldırıp Şah Sultan Hüseyin'i tahttan indirmelerinden sonra siyaset değişikli-

---

304 A. A. Şemim, a. g. e., s. 82. Ayrıca bkz. G. N. Curzon, a. g. e., s. 538

305 Çar Büyük Petro'nun vasiyetnamesinin bir yerinde, Gürcistan ve Kafkas vilayetlerinin İran için hayati önem taşıdığı ve buraların mutlaka Rusların elinde olmasının gerektiği söylenmişti. İran-Rusya ilişkileri için bkz. Meryem Mir Ahmedî, "Rusya der Sahne-yi Siyasi -i İran," Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsani III, Meşhed 1364, s. 45 vd.

306 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 111; N. Necemi, a. g. e., s. 47. Bkz. Krusinisky, Sefername-i Krusinisky (terc. A. M. Dınbılı - tash. Meryem Mir Ahmedi), Tehran 1363

307 Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Ankara 1987, s. 259 - 260

308 N. Necemi, a. g. e., s. 49

ğine giderek Safevilerin destekçisi görünmeye çalışmıştır. Rus kuvvetleri, Petro'nun bu siyaseti gereği İran topraklarına girmişlerdir. Azerbaycan ve Gilân mahalli kuvvetleri Ruslara karşı mücadele etmişlerse de başarılı olamamışlardır.[309] Ancak bu sırada Rus ordusunda meydana gelen kıtlık, onların geri dönmelerini zorunlu kılmıştır. Bu savaştaki komutanları Hacı Tarhan'a "Sviatey Krest (Mukaddes Haç)" ünvanı verilmiştir.[310] Rus ordusu, 1722'de Reşt şehrini ve 1723'de ise Bakü'yü almıştır.[311] 1724'te İran ordusunun yenilmesi üzerine Rusya ile Petersburg Anlaşması imzalanmış, Şah Tahmasb zamanındaki bu anlaşmaya göre Bakü, Gilân, Mazenderân ve Esterâbad Rusların eline geçmiştir.[312]

Şah II. Tahmasb, 1731'de Nadir Şah tarafından tahttan indirilince Rusya ile imzalanan Petersburg Anlaşması sadece Ruslara yaramıştır. Ruslar, bu dönemde İran'ın güçsüz kalmasından istifadeyle Kafkaslar ve Azerbaycan'da ilerlemeye başlayarak halka zulmetmişlerdir. İran'dan bekledikleri yardımı göremeyen bölge halkı, Osmanlı Devleti'ne başvurmak zorunda kalmış, Gürcistan Osmanlı himayesini kabul etmiştir.[313]

Büyük Petro, Hazar Denizi'nin doğusundaki İran topraklarını almak için 1716'da Çerkez asıllı Aleksandre Bokovich-Tcherkosky'yi görevlendirmiştir. Petro, verdiği emirde, Ceyhun Nehri ağzında Krasnovodsk Kalesi'ni inşa etmesini, Hive hanının Rusya'ya dost olup olmadığının sorulmasını ve asıl hedef olarak Rusya'nın Ceyhun yoluyla Hindistan'a gitmek istediğini söylemiştir. Tcherkosky, kalenin inşası için bölgeye gittiğinde Hive halkı birleşerek kendisini ve askerlerini esir alıp başını kesmiştir. Petro, bunun bedelini Hive elçisinden çıkarmıştır.[314]

Rusya, Büyük Petro'dan sonra geçen yetmiş yıl zarfında İran topraklarına saldırmamıştı.[315] Petro'nun yerine geçen II. Katerina veya esas ismiyle Anna Ivanova (1762-1796), Osmanlı topraklarını ve özellikle Balkan topraklarını parçalamak ve himayesine almak istediğinden Rusya'nın saldırgan yüzünü bu yönde göstermiştir. Bu dönemde devletin kontrolünü elinde bulunduran ve aynı zamanda II. Katerina'nın sevgilisi olan Platon Zoubov, kardeşi Valerian'ı İran ve Osmanlı boğazlarını almakla görevlendirmişti.

309 A. N. Kurat, a. g. e., s. 262 - 263
310 S. Nefisi, a. g. e., s. 114
311 A. N. Kurat, a. g. e., s. 263
312 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 115; A. N. Kurat, a. g. e., s. 263; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 25 vd.
313 A. E. Bina, a. g. e. I, s. 74 vd.
314 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 115 - 116
315 A. N. Kurat, a. g. e., s. 275 vd.

1796'de General Souvorof komutasındaki Rus filosu İstanbul'u muhasaraya çalışmışsa da II. Katerina'nın ölmesi Rus saldırılarını yavaşlatmıştı.[316] Fakat İran ve Anadolu üzerinden Basra Körfezi ve Akdeniz'e inme düşüncesinden vazgeçmemişti. Ayrıca muhtelif ırklardan ve çoğunluğu Türklerden mürekkep Kafkas halkları üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi ise Rus çarlarının değişmez siyaseti olmuştu.[317]

Rusya'nın Kafkaslardaki İran şehirlerine şiddetli taarruzu Ağa Muhammed Han döneminde devam etmiş, Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'i fethetmesinden sonra Rus akınlarında bir azalma olmuştur. Ancak Rusya'nın güneye doğru olan siyaseti hiçbir zaman değişmemiştir.[318] 1796'da II. Katerina'nın ölmesiyle yerine geçen Pavel ve 1801'de başa geçen I. Aleksander, Rusya'nın güneyindeki sınırları İran aleyhine genişletmek amacıyla harekete geçmiştir. General Suvurov, Avrupa seferine gönderilirken Tzitzianov da güneydeki İran topraklarını almakla görevlendirmiştir.[319]

4.2- Feth Ali Şah Döneminde İran-Rus Savaşları ve Gülistan Anlaşması

Feth Ali Şah, Rusya ile Kafkaslar meselesini siyasi olarak halledeceğini düşünerek Kafkasya'daki Rus orduları komutan Goudowitch'e bir mektup yazmış, mektupta Rusya'nın bölgedeki hareketlerine diplomasi diliyle itiraz etmiştir. Fakat bu diplomatik yazışmalardan bir netice alınamadığı

316 A. N. Kurat, a. g. e., s. 289 vd.; R. Uçarol, a. g. e., s. 59 - 60

317 A. A. Şemim, a. g. e., s. 83. Feth Ali Şah dönemine kadar İran-Rus ilişkileri ve Rusların siyaseti için bkz. N. Necemi, a. g. e., s. 47 - 49

318 1781'de II. Katerina'nın himayesine giren Gürcistan kralı Heraklius, İran'ın o dönemde içinde bulunduğu iç savaşlar sebebiyle rahat hareket etmiş ve Rusya'ya yanaşarak bu devletin güney siyasetinde yardımcı olmuştur. II. Katerina, Heraklius'un ricasıyla 60.000 menat tutarındaki askeri yardımı kendisine vermiştir. Ayrıca Goodowitch komutasındaki Rus askerlerini Dağıstan'a göndererek Gürcistan topraklarına olan İran akınlarını önlemek istemiştir. Fakat Ağa Muhammed Han'ın başarılı ve seri hareketi, Rus yardımı gelmeden Heraklius'un yenilerek Rusya'ya sığınmasını sağlamıştır. II. Katerina 60.000 kişilik orduyu general Zobov'un komutasında Kafkaslara gönderdiği sırada ölmüştür. Ağa Muhammed Han'ın da Gürcistan seferi sırasında öldürülmesi ve İran'ın iç karışıklıklara sahne olması, Zobov'dan yardım alan Heraklius'un tekrar Gürcistan'a hâkim olmasını sağlamıştır. Gürcistan'ın Rus himayesindeki hâkimiyeti 1800'e kadar sürmüştür. 1801'de başa geçen Aleksander'in emriyle Haraklius'un oğlu Gürgin Han Gürcistan kralı olmuş, diğer oğlu ise İran sarayına sığınmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 86; Abdullah Razi, a.g.m., s. 54; Gürcistan için Rusya ile yapılan savaşların sebepleri için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 260 vd.

319 A. A. Şemim, a. g. e., s. 85

gibi güneydeki Rus yayılması gittikçe artmaya başlamıştır. Çaresiz kalan şah, Abbas Mirza komutasındaki Azerbaycan ordusunu Ruslara karşı savaşa hazırlamak zorunda kalmıştır.[320]

Gürcistan kralı Haraklius'un yerine geçen oğlu XII. Georgi (Gürgin Han), Rusya ile imzaladığı anlaşmayla herhangi bir saldırıya karşı bu devletin himayesine girmiştir.[321] Feth Ali Şah, Rusya'dan önce Gürgin Han'ı İran'a yaklaştırıp himayeye almak istemişse de başarılı olamamıştır. Bir süre sonra İran sarayından Gürcistan'a giderek saltanat davasına kalkışan Gürgin Han'ın kardeşi, anlaşma gereğince metbularını himaye eden Ruslar'ın karşı koymasıyla bertaraf edilmiş ve Tiflis'teki muhaliflerin isyanı bastırılmıştır. Gürgin Han'ın 1800'de ölmesiyle harekete geçen Ruslar, resmen Gürcistan'ı işgal ederek idareyi kendilerine bağlamışlardır. Gürgin Han'ın kardeşi Aleksander, 1802'de Tzitzianov komutasındaki Rus ordusunun Tiflis'e geldiğini görünce İran'a kaçmıştır.[322]

Tzitzianov, 1803'ün başlarında kendi kuvvetlerini Gence üzerine göndererek şehri muhasaraya başladı. Gence hâkimi Cevad Han Ziyadoğlu ve bir grup asker kahramanca Ruslara karşı koymaya çalıştı. Şehir alimlerinin cihad çağrısına uyan halkın Ruslara karşı mücadele ettiği sırada Nasib Bey Şemseddin ve Ermenilerin ihanet ederek gece şehir kapılarını Ruslara açmaları, şehir halkının Ruslar tarafından katledilmesine sebep oldu. Tzitzianov, harebeye çevirdiği Gence'yi kendisine askeri üs yaptıktan sonra Erivan ve Karabağ valilerini Rus itaatine davet etti. Ruslara karşı direnen Cafer Kuli Han Dınbılı, Ali Han Nahcivani ve Muhammed Han Kaçar Erivani, Feth Ali Şah'ın yardımından yoksun kalınca teslim oldular ve böylece Karabağ ile Erivan şehirleri de Rusların eline geçti.[323]

---

320 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 260. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 174 vd.; M. A. Mansur, a. g. e., s. 764 - 765. Rusların İran'a saldırmak için bahane aramaları ve Gürcistan'ı kullanmaları, Abbs Mirza'nın hayatını yazan Nasır Necemi tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Nasır Necemi, İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-i Abbas Mirza (Cenghâ-yı İran ve Rus), Tehran 1336, s. 46 vd.

321 N. Necemi, a. g. e., s. 52; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 84; P. Avery, a. g. e., s. 78. XII. Georgi, Rus Çarı I. Pavel'e başvurarak Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakını istemiştir. Rusya, buna istinaden 1801'den itibaren burayı ilhake başlamıştır. Bkz. A. N. Kurat, a. g. e., s. 299 - 300

322 N. Necemi, a. g. e., s. 55 vd.; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 668; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 84; Cihangir Mirza, Tarih-i Nev (tash. Abbas İkbal), Tehran 1327, s. 24 vd.

323 A. N. Kurat, a. g. e., s. 300; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 177; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 331; M. A. Mansur, a. g. e., s. 764

Gence'nin Ruslar tarafından alınmasından sonra buradaki Müslüman halkın katledilmesi, Tahran ulemâsının küffara karşı savaşmak gerektiğine dair cihat fetvası vermelerine sebep oldu. Bu çağrı üzerine oluşturulan 55.000 kişilik ordu Abbas Mirza komutasında Tebriz'den Erivan'a giderek ordugâh kurdu.[324] 1804'te meydana gelen ve "Eçmiyazin Savaşı" olarak bilinen bu savaşta,[325] İran ordusu Ruslara karşı başarılı bir şekilde savaşırken Şemseddinlu ve İran Kazak askerlerinin Rus tarafına geçmesiyle savaşın kaderi değişti. Abbas Mirza Erivan'a dönmek zorunda kaldı.[326] Feth Ali Şah, İran ordusunun Eçmiyazin'de Ruslara yenilmesi üzerine 5.000 kişilik orduyla yardıma giderek ordusuna moral verdi. Bu moral ordunun toparlanmasını ve Rusları yenmesini sağladı. Bu galibiyetle Erivan tekrar alınarak Muhammed Han Kaçar'ın idaresine verildi.[327]

Tzitzianov, Azerbaycan'daki yenilginin öcünü almak için Gilân sahillerine ve Tahran'a saldırmak için harekete geçti. Bu sırada Şuşi ve Karabağ hâkimi İbrahim Halil Han Cevanşir, Rus desteğinde 1805'de İran mıntıkalarına saldırdı ve savaşı tekrar başlattı. Feth Ali Şah, Abbas Mirza komutasındaki İran ordusunu tekrar Gence'ye göndermek zorunda kaldı. Tzitzianov, bir yandan Cevanşir'e yardım ederken, diğer yandan da Gilân sahillerine saldırdı. Ancak bu savaşta çok sayıda kayıp verdikten sonra burayı terk etmek zorunda kaldı. Şuşî'yi alan Abbas Mirza, Gence'de Rusları bir kez daha yenerek Tzitzianov'un Bakü'ye kaçmasını sağladı. Bakü hâkimi Hüseyin Kuli Han, savaş hilesine başvurup görünüşte Ruslarla anlaşma yapacağını söyleyerek Tzitzianov'un kendi yanına gelmesini sağladı. Daha sonra yanına gelen Rus komutanı öldürdü ve diğer komutan Shaft ise Lenkeran'a kaçtı.[328]

---

324 N. Necemi, a. g. e., s. 55 vd.; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 213; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 63

325 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 669

326 M. A. Mansur, a. g. e., s. 765; A. A. Şemim, a. g. e., s. 87. Erivan valisi iken Ruslar'ın himayesine girmiş olan Muhammed Han Kaçar Erivani, Tzitzianov'un Abbas Mirza ile savaşmaktan kaçtığını görünce, Erivan'da Rus komutana yol vermeyerek Abbas Mirza'dan af dilemiş ve affedilmiştir. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 669

327 A. H. Mohdevi, a. g. e., s.213; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 669; N. Necemi, a. g. e., s. 64 - 66. Bu savaşta İran ordusu Rusları yenmişse de savaşın kesin bir neticesi olmamıştır. Şavaşta, Ruslar 10.000 ölü verirken İran'ın kaybı bundan fazla olmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 88; M. A. Mansur, a. g. e., s. 765 - 766; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II s. 178 - 179

328 M. A. Mansur, a. g. e., s. 766; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 332. General Scheft komutasında Ünzili limanına gelen Rus ordusu, İran ordusu ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Tzitzanov öldürülmüştür. Tzitzanov'un öldürülmesinden sonra Rus Kafkas orduları komutanlığına Goudewitch getirilmiştir. A. H. Mohdevi, a. g. e., s.213.

Rus general Goodowitch, Fransız uzmanların yetiştirdiği İran askerlerinden bir grubun Abbas Mirza ordusuna katılmasından sonra kendi askerlerini Hazar Denizi'nin batıdaki sahillerine getirdi. Fransız elçi Gardanne vasıtasıyla İran'a gönderdiği mesajda, sulh görüşmelerine başlayacağını söyledi. Feth Ali Şah, Rusya ile yapılacak sulh anlaşmasının İran'ın zararına olacağını bildiği için başlangıçta Fransa'nın teşebbüsüne pek sıcak bakmadı.[329] Fransa, İran ile Rusya arasındaki savaşı önlemek için arabulucu rolü oynarken, aslında İran'ın Rus tazyiki karşısında İngiltere tarafına geçmesini istemiyordu. Gardanne vasıtasıyla Kafkasya'daki Rus ordusu komutanı Goodowitch'e mektuplar gönderip iki devletin arasındaki savaşı önlemeye çalışıyordu. Finkenstein Anlaşması gereği İran'da bulunan Gardanne, 1808'de Fransa hariciyesine verdiği raporda, İran-Rus Savaşı'nın kaçınılmaz hale geldiğini söyleyerek müdahele edilmesini istedi. Gardanne, Napolyon'dan aldığı cevaptan sonra Fransa'nın savaşı önleme gayretinde pek de samimi olmadığını ve iki ülkenin savaşmalarından çıkar beklendiğini anladı. İran, müttefik olduğu Fransa'nın girişimlerine yine de olumlu bakmaya çalıştı. Rusya ise Napolyon'dan emin olmadığı gibi Hindistan'a yönelmek için de hazır değildi. Aleksander, Napolyon'unun dostu olmasına rağmen fazla güvenmiyordu. Rusya, bu yüzden sadece işgal ettiği Kafkas topraklarını elde tutmaya çalışıyordu. İngiltere'ye karşı ittifak girişimlerini de bir kenara bırakıp Gürcistan topraklarını ilhak etmeye başladı.[330]

İran ordusunun Kafkaslarda zayıfladığını gören Rus general Goodowitch, 1807'de harekete geçerek kendi birliklerini Karabağ'dan Erivan tarafına sevkle şehri muhasara ettirdi. İran ordusu Ruslara karşı sayıca az olmalarına rağmen şehri kahramanca müdafa ederek Rus ordusunu yendi. Bakü ve Derbend'i kahramanca savunan birlikler Rusları geri püskürtünce, Goudowitch Gence'nin arka taraflarına çekilmek zorunda kaldı.[331] Gou-

---

Rusya ile yapılan 1805 savaşları sonunda Rus güçleri Kafkas dağlarının arkasına sürülmüş ve Kafkasların doğu geçitleri İran'ın eline geçmiştir. Ancak 1806'de Kafkas valilerinin hıyaneti sebebiyle Rus askerleri bazı yerleri geri almışlardır. O dönemde Hazar Denizi kıyısındaki bazı limanlar, Kura-Arpaçay havzası ve Erivan elden çıkmışsa da Napolyon'un o sırada İran'a göndermiş olduğu askeri uzmanların eğittiği askerler Erivan'ı tekrar almıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 90

329 C. R. Markham, a. g. e., s. 43 - 44

330 A. N. Kurat, a. g. e., s. 302. Napolyon'un İran'daki nüfuzu azalmış ve İngiltere'ye karşı etkisiz kalmıştır. Feth Ali Şah, Rusya ile olan savaşın önlenmesi için yine de Napolyon'a mektup göndermiştir. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 188 vd.

331 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 213. Rusya'nın 1806-1807 tarihlerinde İran ordusu karşısında başarısız olmasının sebebi, Napolyon'a karşı yaptıkları Austerlitz ve Eylau savaşlarını kaybetmesiydi. Rusya, düştüğü bu zor durumdan kurtulmak için İran savaşını bitirmek istiyordu. Bu amaçla Stepanov İran'a gönderildi. "Hanşin

dowitch, bu yenilgi üzerine görevden alındı ve yerine Tromsov getirilerek Karabağ ve Erivan'a tekrar saldırı düzenlendi. Feth Ali Şah ve oğlu Muhammed Mirza komutasındaki 40.000 kişilik ordu, Abbas Mirza'nın 20.000 kişilik ordusu ile birlikte harekte geçti. Ancak çetin kış şartları ve mühimmatın azalması savaşın İran ordusunu durdurdu. Bundan istifade eden Rus ordusu, Kafkasların güney ve doğu geçitlerini ele geçirdi.[332]

Rus komutan Katleresky 1812'de İran ordusuna karşı tekrar taarruza geçtiği zaman İngilizler tarafından eğitilmiş olan askerler cepheye sürüldü ve Rusya ile olan savaş tekrar başladı. Kaynaklarda "Aslandüz Savaşı" olarak bilinen bu savaşta İran ordusu yenilerek Erivan Rusların eline geçti.[333] Bu sırada Tahran'da bulunan Gore Ouseley, Rusların güneydeki ilerlemesini kendi çıkarlarına aykırı gördüğünden iki devlet arasında arabulucu olmaya başladı. İran'ı barışa zorlamak için bu devletin ordusunda görev yapan İngiliz subaylardan Lindsey ve Chiristie dışındakileri geri çekmekle tehdit etti.[334] Aslandüz'de yapılan asvaşta İngiliz komutan Chiristie Ruslara karşı savaşırken öldü.[335]

Feth Ali Şah'ın bu sıralarda Horasandaki Türkmen isyanları ile uğraşması, Rusya'nın ise Napolyon ile başının dertte olması, İngiltere'nin

---

Savaşı" olarak bilinen ve 1807'de İran şehzadesi Abbas Mirza'nın zaferiyle biten İran-Rus savaşının olduğu dönemde İran'ın Fransa ile ilişkileri iyi idi. Fransa'nın, Rusların işgal etmiş olduğu İran topraklarından çıkarılacağı sözlerine inanmak istiyordu. Ancak bu bekleyiş bir facia ile yani Napolyon'un İran'a ihanetiyle neticelendi. Napolyon'nun doğu siyaseti değişerek III. Selim'in tahttan indirildiği Osmanlı devletini güçsüzleştirme dönüştü. Bu hususta Ruslarla Tilsit'te görüştü. Napolyon, görüşme sonunda Moldovya'nın Rusya'ya verilmesini kabul ederek Osmanlı Devleti'nin karşı çıkması halinde Osmanlı topraklarının her iki devlet arasında paylaştırılmasını önerdi. Hem İran'ın ve hem de Osmanlı Devleti'nin müttefiki sayılanNapolyon, kendi müttefiklerini Ruslara satmış ve Rusya'nın Avrupa cephesinden İran ve Osmanlı topraklarına yönelmesini sağladı. İran ve Osmanlı Devleti, buna karşı koymak için yakınlaşmaya başladı. Abbas Mirza ile Hacı Yusuf Paşa Arpaçay'da görüşerek birlikte Gürcistan'a saldırmayı kararlaştırdılar. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 213 - 215

332 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 671; A. A. Şemim, a. g. e., s. 91; C. R. Markham, a. g. e., s. 48. Muhammed Ali Mirza, Gürcistan'ı tahrip ederek Tiflis kapılarına kadar gelmişse de Gence'de yenilmiştir. Bkz. R. Markham, a. g. e., s. 48; P. Sykes, a. g. e., s. 454

333 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 332; N. Necemi, a. g. e., s. 148 - 150. Aslandüz yada Aslanın Düzlüğü isminin, Timur'un bu ovada bir aslanı öldürmesinden dolayı verildiği rivayet edimiştir. Bkz. Abdullah Razi, "Feth Ali Şah," Lugatnâme-i Dehuda XXXVII, Tehran 1341, s. 53

334 S. Nefisi, a. g. e. I, s. 166; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 671

335 N. Necemi, a. g. e., s. 148 vd.; M. A. Mansur, a. g. e., s. 768

İran ile Rusya arasında devam eden sulh müzakerelerindeki işini kolaylaştırdı. Ouseley, arabuluculuk için Rusya'ya giderken İran tarafından da Hacı Mirza Ebul Hasan Han Petersburg'a gönderildi. Neticede Karabağ'ın Gülistan köyünde iki taraf arasında yapılan görüşmeler 1813'te Gülistan Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı.[336] Bu anlaşma, onbir bölümden ve bir mukaddimeden oluşmaktaydı.[337] Anlaşmaya göre İran'ın Kafkaslardaki topraklarının büyük kısmını oluşturan Karabağ, Gence, Şirvan, Derbend, Bakü, Kebe, Taleş'in bir kısmı ve Hazar Denizi sahilleri Rusya'nın eline geçti. İran'ın Hazar Denizi'ndeki denizcilik hakları kaybedildiği gibi Rusya, Hazar'ın tek hâkimi olarak üçüncü bir ülkenin savaş gemisi bulunduramayacağını İran'a kabul ettirdi. Rusya, İran'ın bütün bu siyasi ve iktisadi kayıplarına karşılık sadece İran'daki saltanat kavgalarına ve İran'ın içişlerine karışmamayı kabul etti.[338]

Gülistan Anlaşması, İran ile Rusya arasında on yıl devam eden ve Birinci devre İran-Rus Savaşları olarak bilinen savaşı sona erdirmiştir. Anlaşmanın esası, Rusya'nın o zamana kadar İran'dan ele geçirdiği toprakların aynı şekilde kalması manasına gelen statükonun korunmasıydı. İki devlet arasındaki sınırlar İngiltere'nin etkisiyle o günkü mevcut haliyle bırakıldığından ve halledilemediğinden, İran'ın bu anlaşmayı tanımamasına ve aldatılmış kanaatinin hasıl olmasına sebep oldu.[339] Anlaşmanın İran'a tek faydası, 1826 yılına kadar Rusya ile savaşın olmamasıydı. İngiltere'nin teşvikiyle İran'ın bu ağır şartları kabul etmesi, zayıf durumunu iyice ortaya çıkardı. İngiltere bundan faydalanarak İran ile bir anlaşma imzaladı.[340]

---

336 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 174; N. Necemi, a. g. e., s. 169 vd.; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 91

337 İran tarafından Ebul Hasan Han Şirazi'nın imzaladığı Gülistan Anlaşmasının tam metni için bkz.M. Mahmud, a. g. e. I, s. 175 vd. Ayrıca bkz. Mirza M. Hadi Alevi Şirazi, Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazi be Rusya, Tehran 1363; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 65

338 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 223; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 332; P. Sykes, a. g. e., s. 455

339 N. Necemi, a. g. e., s. 173 vd.; S. Nefisi, a. g. e., s. 306. Ayrıca bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 455 - 456. İngiltere'nin Gore Ouseley vasıtasıyla İran-Rus savaşlarını sona erdirmeye çalışması, Rusya'nın İran topraklarında ilerlemesini engellemek istemesinden ve Avrupa'da Napolyon'a karşı ittifaklar peşinde koşmasından kaynaklanıyordu. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 3. Bu dönemde Tilsit Anlaşması'nı izale etmeye çalışan İngiltere, Rusya ile olan ilişkilerinde Afganistan ve Hindistan meseleleri yüzünden yüzeysel hareket ediyor ve İran'ı da oyalama siyaseti ile geçiştiriyordu. Bkz. Mecmua-yı Nameha-yı Siyasi: 27245/28b - 29a, Tehran 1354, s. 479

340 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 673. İran-Rus savaşları için bkz. A. Dınbılı, a. g. e., s. 143

İngiltere, kendi menfaatleri için Kafkaslardaki İran topraklarını Rusya'ya peşkeş çekerek biraz olsun rahatlamıştır. İran'ın Hindistan için tehlikeli olmaması için iki taraf arasında yaptığı arabuluculuk görüşmelerinde, iki devlet arasındaki sınır meselesini bilerek çözümsüz bir hale soktu. Böylece İran ve Rusya bu problemlerle uğraşınca zayıflayacaklar, kuzeyde Afganistan ve doğuda Hindistan üzerinde etkili olamayacaklardı.[341]

Feth Ali Şah, Gülistan Anlaşması ile birlikte Kafkaslarda yaklaşık üç milyon Müslüman nüfusun Rus hâkimiyetine girmesini tasvip etmemiştir. 1815'de Hasan Han Şirazi'yi Petersburg'daki Rus sarayına göndererek durumun görüşülmesini istemiş, İran elçisini kabul eden Rus çar'ı ise Gürcistan halkının Hıristiyan olduğunu ileri sürerek İran'ın iddialarını reddetmiştir.[342] Ayrıca görüşmelerde bulunması için general Petrovitch Yermolov'u İran elçisi ile birlikte Tahran'a göndermiştir.[343] 1817'de Çimen-i Sultaniye'de Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Yermolov, yanında getirmiş olduğu değerli hediyeleri şah'a takdim ettikten sonra Osmanlı Devleti'ne karşı İran-Rus ittifakını yapmak istediklerini bildirmiştir.[344] Rusya ile ittifaka pek sıcak bakmayan ve halâ İngiltere'den ümitli olan şah, Ebul Hasan Han'ı bu defa Londra'ya göndermiştir. Londra'da yapılan görüşmelerde beklenen mali ve askeri yardım alınamadığı gibi Rusya'nın işgal ettiği topraklar İngiltere tarafından resmen tasvip edilmiştir. İngiltere'nin davranışından cesaret alan Rusya, İran topraklarının tümünü işgale heveslenmiş ve İkinci Devre İran-Rus savaşlarını başlatmıştır.[345]

---

341 N. Necemi, a. g. e., s. 175. İngiltere, tarih boyunca Hindistan'a olan seferleri iyi biliyordu. Bunun için İran üzerinden başka bir devletin Afganistan üzerinden Hindistan'a yönelmesini engellemeye çalışıyordu. Hindistan üzerine 938' de İskender, 1066'da Araplar, 979'da Gazneli Sebûk Tegin, 999'dan itibaren Gazneli Mahmud 1027'ye kadar on yedi seferi düzenlemişti. Ayrıca 1186'da Gur hükümdarı Muizzeddin Muhammed, 1397'de Timur, 1464'te Afganistan'da Celaleddin Firuz Şah, 1540'da Afgan padişahı Şir Şah Suri, 1525'de Zahireddin Babür, 1739'da Nadir Şah, 1748'de Ahmed Han Dürrani Hindistan'a sefer düzenlemişlerdi. Napolyon ve Rusya da Hindistan'ın kuzeyine saldırmak istiyorlardı. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 349

342 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 9. Hasan Han Şirazi, Rusya'da önceleri pek iyi karşılanmamıştı. O sırada I. Aleksander Paris'te olup Napolyon sonrası Fransa ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Ancak Napolyon'nun 1815'te Elbe Adası'ndan kaçıp Fransa'ya geri gelmesi, Rus makamlarının İran elçisine olan tavırlarını değiştirdi ve elçiye daha iyi davranarak işgal edilen yerlerin bir kısmından çekilebileceği şifahen söylenmeye başlandı. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 181 vd.

343 N. Necemi, a. g. e., s. 183;

344 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 226

345 N. Necemi, a. g. e., s. 197. İran elçisinin Londra temasları için bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 13 vd.

4.3- İran-Rus Savşlarının İkinci Devresi ve Türkmençay Anlaşması

Gülistan Anlaşması'ndan sonra İran'ın askeri yönden iyice güçsüzleştiğini gören Rusya, bağımsızlığı zedeleyecek isteklerde bulunmaya başladı. Harezm, Hive ve Buhara halkının kendi topraklarında Rus ticaret kervanlarını vurduğunu bahane ederek İran'ın bu olayları önlemesini istedi. Gilân'da daimî bir Rus konsolosluğunun açılması ve Taleş hudud gümrüğünün Rusya lehine düzenlenmesi de Rus istekleri arasındaydı.[346] Rusya'nın Gilân'da konsolosluk açma ve İran ordusunu eğitmek için subay göndermek istemesi, Feth Ali Şah tarafından sarihen reddedildi. Taleş sınır meselesi ise Rusya ile müştereken halletme şartına bağlandı. Osmanlı aleyhine teklif edilen İran-Rus ittifakına da pek sıcak bakılmadı. Rus askerinin Esterâbad'dan geçişişine izin verilmesi, bu şartın anlaşmada mevcut olmadığı gerekçesiyle reddedildi. Herat, Belh ve Buhara ile ilgili Rusya'ya verilen cevapta, buraların İran'ın mülkü olduğu bildirildi. Feth Ali Şah, bu dönemde Afganistan ve Herat'ı almak istediği için Rusya ile olan ilişkilerde yine de temkinli davranıyordu.[347]

Napolyon'un 1815'te Elbe Adası'ndan Fransa'ya tekrar dönmesi, Rusya'nın İran'a karşı tavrını değiştirdi. Petersburg'da bulunan İran elçisi Mirza Ebul Hasan Han'a iyi davranılmaya başlandı. Çünkü Fransa tahtına tekrar oturacak olan Napolyon'un İran ile ittifak yapıp Rusya'ya saldırabileceği ve gelecekteki Rus planlarını bozabileceği düşünülüyordu.[348] Napolyon, Waterlo'da yenilip Sen Helen Adası'na sürülünce, Rusya'nın İran'a karşı tavrı tekrar değişti. Daha önce verdiği ve işgal edilmiş toprakların iadesini içeren sözünden vazgeçti. Feth Ali Şah, yine de ümitsizliğe düşmeyerek Fransa kralı XVIII. Lui (1814-1824)'ye Fransızca bilen Ermeni asıllı Davud Han'ı elçi göndererek Rusya ile kendi aralarında arabuluculuk yapmasını istedi. 1816'da Paris'e giden elçinin çabaları da bir sonuç vermedi.[349]

Rusya tarafından İran'a gönderilen Aleksander Yermolov'un 1817'de ülkeyi terk etmesiyle Rus tehlikesi iyice hissedildi. Feth Ali Şah, girişimleri

---

346 N. Necemi, a. g. e., s. 208

347 N. Necemi, a. g. e., s. 208 - 210; A. A. Şemim, a. g. e., s. 95. İran, İngiltere'nin müdahalesi olduğu müddetçe Herat'ı alamayacağını biliyordu. Bu yüzden ilişkileri belli bir düzeyde tutmaya çalışmış, İngiltere'den yardım beklentisini devam ettirmiştir. İngiltere ise İran'ın mali sıkıntısını bir koz olarak kullanıp oyalamaya çalışıyordu. İran'ın sınırlarını ihlal ederek Sistan'ın bazı yerlerini ve Belucistan'ın bir kısım topraklarını Afganistan'a vermişti. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. I, s. 35

348 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 181 vd.

349 A. H. Mohdevi, a. g. e., s.226 - 227; Abdullah Razi, a.g.m., s. 53

hızlandırarak Osmanlı padişahı II. Mahmud ile temasa geçti.[350] Rusya'ya karşı askeri ittifak teklifinde bulunduysa da padişahın yeniçeri ayaklanmalarıyla uğraşması yüzünden bu girişim sonuçsuz kaldı.[351] Rusya'ya dönen Yermolov, İran aleyhinde pek de doğru olmayan raporlar düzenleyerek çarı İran'a karşı kışkırttı.[352] Rusya, Yermolov'un kışkırtmaları sonucu İran'a karşı düşmanca tutumunu, İran'ın sınırlarını ihlal ederek göstermeye başladı. 1818'de İngiltere ile yaptıkları anlaşma gereği doğudaki İran-Rus hudutlarının çizildiğini bir ültimatom ile İran sarayına bildirdi.[353]

Feth Ali Şah, Avrupa ülkelerine Hasan Han Şirazi'yi göndererek Rusya'nın işgal ettiği topraklardaki haksızlığını anlatmaya çalıştı. 1818 yılı sonları ve 1819 yılı başlarında İran'dan ayrılan Şirazi, II. Mahmud ile görüştükten sonra sırasıyla Avusturya imparatoru, Fransa kralı ve İngiltere prensi ile görüşüp İranlılara karşı yapılan Rus mezalimini diplomatik dille anlatmaya çalıştı. Ancak bu devletlerden bazıları Rusya ile müttefik ve siyasi menfaatleri gereği ilişkili olduklarından İran elçisinin söylediklerine pek de ilgi duymadılar. Bu arada Rusya da boş durmayarak Osmanlı Devleti ile İran'ı karşı getirip durumdan istifade etmek çalışıyordu.[354] İranlı aşiret reislerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmasını fırsat bilen Rusya, İran'ı Osmanlıya karşı kışkırtmaya başladı. Rusya'nın bu hareketinden endişelenen İngiltere, İran'da Rus nüfuzunun artacağı düşüncesiyle Henry Willock'u Tahran'a gönderdi. İngiliz elçi, İran'ın Osmanlı Devleti ile savaşa girmemesi halinde İran'a yıllık mali yardım vaad ederek muhtemel İran-Osmanlı Savaşı'nı önlemeye çalıştı. Bu sırada sınır meselesi için Tahran'a gelmiş olan Rus Mazarovitch de boş durmuyor, Willock'un çabalarını sonuçsuz bırakmak için şehzade Abbas Mirza'yı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya devam ediyordu.[355]

Osmanlı Devleti, bu dönemde Yunan İsyanı ile uğraştığından doğu cephesine gereken önemi veremiyordu.[356] Bunu fırsat bilen Abbas Mirza, Rusya'nın da kışkırtması sonucu 1821'de Bağdat'ı muhasara etti. Muhasaranın sekiz ay sürmesi ve hastalıktan İran askerlerinin ölmesi, Abbas Mirza'yı

---

350 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 16

351 P. Sykes, a. g. e., s. 457

352 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 11. General Yermolov'un Çar'a verdiği bilgiler arasında, Kaçar Hanedanlığı'nın İran halkı nezdinde pek yakınlık bulmadığı, sadece göçebelerin desteklediği ve bu yüzden halk arasında fitne olduğu aktarılmış ve Rusya'nın İran'ı yenebileceği söylenmiştir. Bkz. P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 40

353 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 227; Henrich Brughes, Sefer-i be Derbar-ı Sultan-ı Sahibkuran (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tehran 1367, s. 110 vd.

354 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 93

355 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 19; P. Sykes, a. g. e., s. 458

356 E. Z. Karal, a. g. e. V, s. 107

geri çekilmek zorunda bıraktı. Osmanlı Devleti, Abbas Mirza'nın 1823'te Kars ve Ardahan'a saldırısından sonra mütareke istemek zorunda kaldı.[357] İki ülke arasında imzalanan Erzurum Anlaşması ile iki devlet arasındaki sınırlar meselesi görüşüldü. İran, işgal ettiği toprakları geri verdiyse de sınırlar kesin bir çözüme kavuşturulamadı. Osmanlı Devleti, Mekke'ye giden İranlı hacılara her türlü kolaylığı sağlamayı kabul etti.[358]

Rusya'nın İran'daki elçisi Mazarovitch'in İran ve Osmanlıyı karşı karşıya getirmede başarılı olması, onun 1823'te tekrar elçi olarak tayin edilmesini sağladı., Mazarovitch, bütün mesaisini İngilizlerin İran'daki faaliyetlerini bertaraf etmeye ayırdı. İran ise 1824'de Tebriz valisi Feth Ali Han'ı Tiflis'te Yermolov'un nezdine göndererek Rusya ile sulh müzakerelerini başlattı. Bu tarihten 1825'e kadar devam eden görüşmeler sonucunda bir muvafakatname imzalandı. General Viheminov ve Maddaov parafıyla yapılan muvafakatnameye göre, Gökçay ve Kapan nahiyeleri karşılıklı mübadele edilerek Gökçay ve Balıklı Ruslara verildi.[359] Yermolov, çok geçmeden buraları işgale başladı. Aynı tarihte, İran tarafı Sadık Mervezi'yi sınır meselesi için Tiflis'de bulunan Mazarovitch ve Yermolov nezdine göndermişse de I. Aleksander'in 1825'deki ölümü bu teşebbüsü sonuçsuz bıraktı.[360]

Rusya, 1826'da Mentchikov'u elçi sıfatıyla Tahran'a göndererek I. Nikola (1825-1855)'nın tahta geçişini haber verdi. Bu sırada Kafkasya'yı işgal ederek işgal ettiği yerlerde baskıyı arttırdı.[361] Rusya'nın görünüşteki sulh arayan davranışları siyasi bir oyundan ibaret olup İran'ın savaşa hazırlanmasını engellemek istiyordu. Rusya ve İran bu dönemde başka meselelerle de uğraşıyorlardı. Rusya, Balkanlarda nüfuz kazanmak için Osmanlı Devleti'yle mücadele ederken, İran ise Mısır'daki Mehmed Ali Paşa İsyanı dolayısıyla batı sınırlarını Osmanlılar aleyhine genişletmek istiyordu.[362]

---

357 F. Sümer, a.g.m., s. 451; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 87; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 228

358 F. Sümer, a.g.m., s. 452; N. Necemi, a. g. e., s. 205 - 207; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 229; A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 254

359 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 29. Stratejik önemi haiz Gökçay'ın Rusların siyasi manevrasıyla verilmesi hoş karşılanmadı. Bölgeyi çok iyi bilen Hasan Han Sarı Aslan, şahın aleyhinde propaganda yapmaya başladı. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 96. Ayrıca Abbas Mirza da bu anlaşmaya karşı çıkmıştır. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 231

360 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 334; M. Mahmud, a. g. e. I, s. 260

361 M. Mahmud, a. g. e. I, s.262-265. 1826'de görüşmelerde bulunmak için Rusya'ya giden İran elçisi, Yermolov ile görüşmeden Tahran'a geri dönmüştür. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 96; C. M. Niya, a. g. e. IV, s. 89 - 98

362 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 87; A. A. Şemim, a. g. e., s. 97; E. Z. Karal, a. g. e. V, s. 124

Rusya ile meselelerin halli için yapılan görüşmelerde, bu devletin yayılmacı siyaseti sebebiyle bir netice elde edilememiştir. Çözümsüzlükte İngiliz görevlilerin de büyük payı olmuştur. Tahran'da bulunan İngiliz elçi Willock, Rusya'ya karşı olan siyasette barışı tavsiye eder gibi görünürken, Tebriz'deki İngiliz temsilciler Hart ve Dr. Cromk ise Abbas Mirza'yı Rusya'ya karşı savaşa kışkırtmışlardır.[363]

Mentchikov, Tahran'daki görüşmelerin esas kısmında, şahın da katılması için 1826'da Sultaniye'de ordugâha gitmiş, Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın katılımıyla müzakereleri başlatmıştır.[364] Rus elçinin Gökçay'ın kendilerine ait olduğundan ısrar etmesi görüşmelerin kesilmesine sebep olmuştur. Henry Willock, bunun üzerine iki ülke görevlileri arasında arabulucuğu soyunmuş ve Mentchikov ile görüşmüştür. Ancak Rusların İran karakollarına saldırması yüzünden bir sonuç çıkmamıştır. Diğer İngiliz görevli Mc. Donald ise Hindistan'dan Tahran'a gelerek ortamı yumuşatmaya çalışmıştır.[365] İngiltere'nin bu davranışlarında samimi olmaması meselelerin halledilememesine sebep olmuştur. Rus tehlikesi karşısında İran'a taahhüt ettikleri askeri ve mali yardımı yapmayıp yalnız bırakmışlardır.[366]

İran-Rus Savaşları'nın ikinci safhası 1826'daki Rus işgalleriyle başlamıştır. Savaşın başında Gence ahalisi ve Dağıstanlıların Ruslara karşı verdikleri mücadele başarılı geçmiştir. Her türlü imkânsızlığa rağmen dini hislerin verdiği şevkle çarpışan halk, savaşın başlarında başarılı olmaya ve hatta birinci savaşta kaybedilen yerleri geri almaya başlamıştır.[367] Rusya'nın uğradığı başarısızlıklar üzerine görevden aldığı Yermolov'un yerine General Paskiewitch'i tayin etmesi, İran karşısındaki durumunu değiştirmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı'nda tecrübe kazanmış olan bu komutan, Abbas Mirza ordusuna karşı başarılı savaşlar yapmıştır.[368] Paskiewitch, 1827'de İran gar-

---

363 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 265 vd.

364 Mentchikov, Tahran'da görüşmeleri sürdürürken, Erivan beylerbeyi Hüseyin Han ise 5000 asker ile Rus topraklarına girmişti. Abbas Mirza, Hüseyin Han'ın saldırısından haberdar olmadığı gibi kendi emrindeki Azerbaycan ordusu da savaşa hazır değildi. Savaşın başlaması ani olduğundan Rusya, üç ay geçtikten sonra resmen savaş ilan etmişti. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 167 vd. Bu savaş ilanının el yazması için bkz. Yağma 11, Behmen 1308, s. 528

365 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 335; A. A. Şemim, a. g. e., s. 99; S. T. Nasır, a. g. e., s. 200 vd.

366 N. Necemi, a. g. e., s. 226; P. Sykes, a. g. e., s. 457 vd.; C. R. Markham, a. g. e., s. 62

367 N. Necemi, a. g. e., s. 212 vd.

368 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 31 - 32. Abbas Mirza, Mirza Salih adındaki elçisini, yanında İngiliz Chambbell olduğu halde Paskiewitch'e göndererek savaştan vazgeçip

nizonlarına saldırarak Karabağ ve Erivan yönünde ilerlemeye başlamış, daha sonra savaş gemileriyle Gürgân sahillerine kadar gelip buradaki Türkmenleri İran'na karşı isyana teşvik etmiştir. Abbas Mirza'nın Serdarâbad'daki mücadelesi ise mühimmat yetersizliğinden başarılı olamamış ve Ruslar burayı işgal etmiştir.[369]

Paskiewitch, çardan aldığı emirle Tahran'a kadar ilerlemeyi hedefliyordu. General Aristov ise Tebriz'in alınmasıyla görevlendirilerek buranın muhafazasına gönderilen Asafuddevle birlikleriyle çarpışıyordu. Rus birlikleri çarpışmalarda başarı sağlayarak Tebriz'e girdi.[370] Tebriz'in düşmesi Abbas Mirza'nın merkez ile olan irtibatını kesti. Bu sırada İrs Nehri'ni geçen Paskiewitch de Tebriz'e geldi. Rusların bu yöndeki saldırılarını önlemek için 25.000 kişilik ordu toplayan Abbas Mirza, Feth Ali Şah'dan beklediği yardımı alamadığından mağlup bir şekilde sulh görüşmelerine başladı.[371]

Paskiewitch, görüşmelerde ağır şartlar ileri sürerek İran'ın toplam 5.000.000 tümen savaş tazminatı ödemesini istiyordu. Bunu da görüşmelere başlayabilme şartı olarak ileri sürüyordu. Feth Ali Şah, bu ağır şartı haber alınca öfkelendi ve Abbas Mirza'yı yenilgiden sorumlu tutarak Kazvin'e gitmesini istedi. Ancak bu sırada Rusların Tahran'a doğru tehlikeli ilerle-

---

sulh istemişse de muvaffak olamamıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 196 - 198; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 334; Ayrıntılı bilgi için bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 777 vd.

369 N. Necemi, a. g. e., s. 226 - 228; A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 291 vd.; Cihangir Mirza,a. g. e., s. 68 vd.

370 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 234; P. Sykes, a. g. e., s. 462 - 463. Abbas Mirza, Tebriz'in Rus işgaline girmemesi için bu defa Feth Ali Han Reşti'yi Nahcıvan'ın fethiyle görevli Paskiewitch'e göndermiş ve istediği neticeyi alamamıştır. Bunun üzerine Davud Han adındaki İran elçisi İstanbul'daki Avusturya elçisiyle görüşerek Rusya ile İran arasında arabulucu olmasını teklif etmiştir. Bu teklif Metternich'e kadar iletilmesine rağmen istenilen cevap alınamamıştır. Lehistan prensi Konstantin'e aynı teklif yapılmış ve bunda da bir sonuç alınamamıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 101

371 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 274; A. A. Şemim, a. g. e., s. 100. Abbas Mirza, başarılı bir komutan olarak mücadele verirken merkezden beklediği yardımı alamamıştır. İran, 1825'de Aleksander ölüp yerine I. Nikola geçtiği sırada Rusya'yı yenebileceğini düşünmüştür. Ancak Feth Ali Şah'ın dünya siyasetinden uzak, olayları kendi penceresinden görmesi ve hanedanlığın başka unsurlarca güçlendirilmesi yoluna gitmemesi başarısızlığı getirmiştir. Yüzden fazla çocuğa sahip olmasına rağmen, idareden anlayan sadece Abbas Mirza olmuştur. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 7; N. Necemi, a. g. e., s. 229 vd. İran-Rus Savaş'ında İran ordusunun yenilmesi üzerine korkuya kapılan bölgedeki Müslüman halk, kendi isimlerinin sonuna "ef "getirmek suretiyle Rus mezaliminden kurtulmaya çalışmıştır. Bkz. Said Nefisi, Tarih-i İçtimai ve Siyasi-i İran der Devre-i Muasır II, Tehran 1376, s. 167

yişi devam ediyordu.[372] İngiltere, Rus ilerleyişini kendi menfaatlerine bir darbe telakki ettiğinden Mc. Donald aracılığıyla arabuluculuk teklifinde bulundu. Feth Ali Şah, bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Neticede, İngiliz diplomat Mc. Neil'in de hazır bulunduğu Türkmençay'daki görüşmelerde iki taraf anlaşmaya vardı.[373] Türkmençay Anlaşması ismiyle 1828'de İran-Rus sulh anlaşması imzalandı.[374]

Türkmençay Anlaşması, Rus yayılmacılığının gerçek yüzünü ortaya koymuş, Rusya'nın Avrupa'da yaptığı savaşların hiçbirinden elde edemediği kazancı İran karşısında elde etmesini sağlamıştır. Ayrıca anlaşmayla Kafkasya'da elde ettikleri yerlere ilaveten Erivan, Nahcivan ve Mukan'ın bazı bölümlerini kendi topraklarına katarak İrs Nehri iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir.[375] Hazar Denizi'ndeki haklar Rusların lehine değişmiş, İran'da bulunan Rus teb'asının hukuki işleri İran kanunlarından muaf tutulmuştur. Rusya, bundan sonra kapitülasyon olarak bilinen bu haklar vasıtasıyla İran'ın içişlerine karışmıştır. İran'daki Rus teb'asına Rusya kanunlarına göre yargılanma hakkının getirilmesi, İran'ın Rusya'ya 5.000.000 tümen savaş tazminatı ödemeyi kabul etmesi devlete ağır bir ekonomik yük getirmiştir.[376] Rusya'nın İran şehirlerinde kuracağı konsolosluklar aracılığıyla Rus teb'anın hukuki işlerine bakması, diğer Avrupa devletlerince de istenerek İran'ın bağımsızlığı hiçe sayılmıştır.[377]

İran'ın Rusya'ya karşı bu kadar ağır şartları havi anlaşmayı imzalamasında İngiltere'nin büyük rolü olmuştur. Böylece İngiltere'nin İran'ı güçsüz bırakma siyasetinin bir safhası daha gerçekleşmiştir. Anlaşmayla İran-Rus sınırlarının bilinerek bir çözüme kavuşturulmaması, İran'ı zor durumda bırakmış, Rusların bu sınırlara olan tecavüzleri 1925'e kadar sürmüştür.[378]

---

372 S. Nefisi, a. g. e. II, s.209 - 211

373 Türkmençay ile ilgili bkz. H. Brughes, a. g. e., s. 148

374 M. Mahmud, a. g. e. I, s.260-265. Abbas Mirza, görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti Van Paşa'sının kendisinden istediği yardımı geri çevirdiğini söyleyerek Ruslara yaranmak istemiş ve durumu kurtarmaya çalışmış, fakat değişen bir şey olmamıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s.220; C. R. Markham, a. g. e., s. 64; A. M. Dınbılı, a. g. e., s.310 - 312. Daha geniş bilgi için bkz. Cihangir Mirza, a. g. e., s. 96 vd.; E. H. U. İ. Dairesi, İran, s. 69

375 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 686

376 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 236

377 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 383 vd.; M. Mahmud, a. g. e. I, s. 237; N. Necemi, a. g. e., s. 256 vd.; Türkmençay Anlaşmas'ının ticari kısmı ve tam metni için bkz. N. Necemi, a. g. e., s. 263 vd.; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 42 vd.

378 N. Necemi, a. g. e., s. 256 vd. Türkmençay Anlaşması'nın dördüncü maddesi, iki devlet arasındaki sınırlarla ilgili olup anlaşmadan sonra İran ve Rus temsilcileri

Savaş tazminatı olarak Rusya'ya ödenecek para taksitlere bağlanmıştır. Rusya'ya tazminat olarak ödenmesi gereken paranın ödenmemesi durumunda ise İran'ın kuzeybatı eyaletlerinin Rusların eline geçeceği kabul edilmiştir.[379]

Rusya, aynı tarihte İran ile bir ticaret anlaşması da imzalayarak ekonomik tavizler elde etmiştir. Anlaşmaya göre, Rusya'nın İran'a ihraç edeceği mallardan %5 gümrük alınması İran tarafından kabul edilmiştir. Rus konsolosluklarının etkin hale getirilmesi, İran'daki Rus tüccar teb'asına İran'ın müdahalesinin sınırlandırılması maddeleri, daha sonra Avrupa devletlerince suistimal edilmiş, onlar da bu haklardan istifade etmişlerdir. Rus tüccarlarına İran'da ev, ambar ve mağaza satışı hakkı ile mülkleri kiralamada getirilen kolaylıklar yerli üretime darbe vurmuştur.[380] İran'ın vermiş olduğu bütün bu siyasi ve ekonomik tavizlere karşılık Rusya, sadece Abbas Mirza veliahtlığını ve gelecekteki şahlığını resmen kabul etmiştir.[381]

---

bu meseleyi görüşmüşlerdir. Görüşmeler sonunda iki heyet aralarında bir protokol imzalamışlardır. Ancak Rusya, protokole uymayarak İran sınırlarına tecavüz etmeye devam etmiştir. 1896'da bir Sınır Komisyonu kurularak sınır meselesi tekrar görüşülmeye başlanmışsa da hazırlanan haritalar Rusya'nın isteğine göre çizildiği için mesele çözülmeyerek 1925'e kadar gelmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 103

379 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 237

380 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 686; M. A. Mansur, a. g. e., s. 784 vd.; N. Necemi, a. g. e., s. 263 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II s. 244 vd.; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 31 vd.

381 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 266. İngiltere'nin Türkmençay Anlaşması'ndaki siyaseti ve Abbas Mirza'nın Mc Donald'a gönderdiği mektup için bkz. N. Necemi, a. g. e., s. 273 vd. Türkmençay Anlaşması'nın şartları İran için çok ağır olduğu halde Feth Ali Şah'ın anlaşma şartlarını kabul etmesinde arabulucu rolünü oynayan İngiliz görevliler Mc Donald ve Mc Neill'in etkileri açık bir şekilde olmuştur. Ayrıca Feth Ali Şah ile oğlu Abbas Mirza arasındaki ihtilaf anlaşmaya aksolunmuş, Abbas Mirza yenilginin müsebbibi olarak görülmüştür. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 275 - 277; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 237. Saraydaki bazı çevreler anlaşmayı bir ferahlık olarak görürken, bazıları ise bunu Feth Ali Şah idaresinin resmi ve o günkü siyasi durumunun belirtisi olarak telakki etmişlerdir. Anlaşma ile bir sükunet hasıl olmuşsa da savaştan kaçanların durumuyla ilgili on dördüncü maddenin uygulanmasında yani İran ve Rusya'ya kaçanlar ile ilgili zorluklar meydana gelmiş, 1844'deki Ağasi-Medem görüşmelerine kadar devam etmiştir. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 278. Türkmençay Anlaşması, o dönemde diplomasi dili olan Fransızca ile yazılmıştır. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 275 vd. Anlaşmanın tam metni için bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 257 vd.; M. Mahmud, a. g. e. I, s. 284 vd. Ayrıca dokuz maddelik İran-Rus Ticaret Anlaşması için bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 292 vd.; S. Nefisi, a. g. e. II, s. 266 vd.

4.4- Türkmençay Anlaşması'nda İngiltere'nin Rolü

Türkmençay Anlaşması, İngiltere'nin İran üzerindeki siyasetini iyice ortaya koyması açısından çok önemli olmuştur. Feth Ali Şah'ın Ruslarla ikinci kez savaşa girdiği 1826'da İngiltere, Rusya ve Fransa Petersburg protokolünü imzalamışlardır. İran ile Osmanlının paylaşılması üzerine imzalanan bu protokülün taraflarından Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması kararlaştırılmıştır. O sırada İran'da görevli olan William Key, "İngiltere, İran'ın elini ve ayağını bağlayarak Rusya'ya teslim etmiştir" şeklinde bir açıklama yapmaktan kendini alamamıştır.[382]

İran'daki İngiliz görevliler Malcolm ve Harford Jones, kendi devletlerinin arabuluculuğuna rağmen Rusya'nın İran'ı bu şekilde harap etmesini İngiltere'nin salahiyeti için tehlikeli görmüşlerdir. İngiltere, bu tehlikeye rağmen, İran ile imzaladığı 1814 tarihli anlaşmanın dördüncü maddesi gereği taahhüt edilen 200.000 tümeni, İran-Rus Savaşı sırasında İngiltere'nin İran'a yardımını bahane ederek ödememiştir. İngiltere, bundan sonra İran işini Londra'dan Hindistan'daki İngiliz hükümetine havale etmiş ve Asya'nın merkezi ile Herat üzerindeki müdahaleyi arttırmıştır.[383] İran'a gönderilen İngiliz görevliler İran'ın Rusya karşısında yenilgisini İngiltere'nin bir hatası olarak görmüşlerdir. Çünkü İran'ın artık Rusya ile birlikte Hindistan kapılarına doğru ilerlemesi pek de mümkün görünmemiştir.[384]

4.5- Rus Elçi Gribaidov'un Öldürülmesi

Rusya, Türkmençay Anlaşması maddelerinin uygulanmasını takip etmek ve İran ile sınır meselesini görüşmek için, 1828'de Aleksander Serqievitch Gribaidov'u elçi sıfatıyla Tahran'a göndermiştir.[385] 1829'da değerli hediyelerle gelen elçi, Feth Ali Şah ile görüşmek için saraya gittiği sırada Feth Ali Şah'ın hazinedarı olan Ermeni Yakub, hazineden para ve mücevher çalmış ve takibe uğrayınca da Rus elçiliğine sığınmıştır. Bunun üzerine Rus, Ermeni ve Gürcü teb'aya karşı bir infial meydana gelmiştir. Hükümet, Tahran'da yaşayan Ermeni ve Gürcü kadınların Rus elçiliğinde top-

---

382 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 199; R. Uçarol, a. g. e., s. 145; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 336

383 Türkmençay Anlaşması'ndan sonra Harford Jones ve Wellington'un çalışmaları, 1826'da Hindistan askeri ile birlikte Irak-ı Arab'a ve oradan da Kirmanşah'a gelen George Thomas Keppel'in faaliyetleri için bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 32 vd.; Hastings, Fifty Years of My Life II, London 1876

384 S. T. Nasır, a. g. e., s. 207 - 208.

385 Gribaidov, Rus General Paskiewitch'in şair yeğenidir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 238; N. Necemi, a. g. e., s. 276 - 277; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 687

lanmasını ve kimin kendi vatanına gitmek istediğini öğrenip erkek nüfusu soruşturmayı planlamıştır. Fakat hiçbir kadın elçiliğe gelmemiştir.[386] Bu sırada, İran'a gelerek Müslüman olmuş olan ve Asafuddevle'nin evinde kalan iki Ermeni (Robert Markham'a göre Gürcü) kadının Rusya elçisinin evine götürülmesi din adamlarının tepkisini çekmiş ve mevcut infiali arttırmıştır.[387] Olaydan duyulan rahatsızlık, halk nezdinde kendisini göstermeye başlayınca Rus elçiliğine yürüyüş düzenlenmiştir. Her ne kadar Gribaidov'a şahsi bir tepki yönelmişse de asıl tepki onun şahsında Rusya'ya ve İran'a kabul ettirdiği anlaşma maddelerine bir karşı çıkış olmuştur. İran halkının Rusya'ya karşı beslediği kin ve nefretin göstergesi olan Rus elçiliğine yürüyüş, Gribaidov'un da içinde bulunduğu otuz beş kişinin ölümüyle neticelenmiştir.[388] Sadece elçilik sekreteri Maletsev bu olaydan sağ kurtulmuş, Rusya'ya geri dönüşünde olay ile ilgili olarak İran lehinde çara rapor vermiştir.[389]

Rıza Kuli Han Hidayet, Feth Ali Şah'ın Maletsev'i Tebriz'e gönderdiğini ve burada Abbas Mirza ile görüştükten sonra Petersburg'a giderek çara bilgi verdiğini, çarın da özür için şehzadelerden birini kendi sarayına davet ettiğini kaydetmiştir. Feth Ali Şah, Abbas Mirza'nın oğlu Hüsrev Mizra'yı bir heyet ile birlikte Rusya'ya göndermiş, Rus çarı bu sırada Balkanlarda Osmanlı Devleti ile savaşta olduğundan İran'ın bu girişimlerini olumlu karşılamıştır. İran ile ilişkilerin düzelmesi için Rus görevli Dolghuroky'yi olayın araştırılması için Tahran'a göndermiştir. Rusya, İran'ın özrünü kabul ettiği gibi Türkmençay Anlaşması ile İran'ın vermesi gereken 500.000 tümen taksidi bağışlamıştır. Ayrıca diğer taksitleri de beş yıla yaymıştır.[390] Rus elçinin şah ile görüşmesinden sonra olayın müsebbipleri ve bunların içinde yer alan Cemaleddin Esedâbadi (Afgani)'nin İran'dan sürülmesi istenmiştir. Olayın tetikçisi Rıza Kuli Bey yakalanarak idam edilirken, başka bir yere sürülmek istenen Esedâbadi ise müridlerinin şiddetle karşı çıkması sonucu (Ruslara teslim etme şeklinde anlaşılınca) yerinde kalmıştır.[391]

---

386 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 239; Cihangir Mirza, a. g. e., s. 119 vd.

387 Gribaidov Rusya'dan İran'a gelirken, Erivan Hanı'nın kızı olan karısını Tebriz'de bırakıp Tahran'a getirmemiştir. Karısından ayrı yaşaması, sulh maddelerinin uygulanmasında ihmalkâr davranmasına ve kendisine karşı menfi bir havanın oluşmasına sebep olmuştur. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 687

388 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 302 - 315; Henrich Brughes, a. g. e. I, s. 273

389 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 336; H. Brughes, a. g. e., s.179. Ayrıca bkz. R. G. Watson, Tarih-i Kacariye (terc. Vahid Mazenderanî), Tehran 1348

390 A. A. Şemim, a. g. e., s. 107. Gribaidov'un İran'dan Rus hariciyesine gönderdiği mektuplar için bkz. Alexander Gribaidov, Nameha-yı Alexander Gribaidov der İran Merbut be Saltanat-ı Feth Ali Şah Kacar (terc. Rıza Ferzane), İsfahan 1356

391 N. Necemi, a. g. e., s. 278 vd.

İran-Rus Savaşları ve sonunda imzalanan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları, İran tarihi bakımından çok üzücü ve alçaltıcı dönemler olarak tarihe geçmiştir. Çünkü verimli toprakların bulunduğu Kafkasya'nın güneyi, Gürcistan ve Ermenistan elden çıktığı gibi iktisadi ve ticari ehemmiyeti haiz olan yerlerden Hazar Denizi ve limanları üzerindeki hâkimiyet Rusların eline geçmiştir. Ayrıca İran'da Rusya'nın konsolosluk kurma hakkı elde etmesi ve Rus teb'asının davalarında Rus kanunlarının uygulanması, İran'ın bağımsızlığını zedeleyen maddeler olmuştur. Rusya, bu anlaşmalarla İran'daki nüfuzunu artırmakla kalmamış, aynı zamanda İngiltere ile gizlice anlaşarak güneydeki yayılmacılığını Basra Körfezi ve Akdeniz'e doğru yakınlaştırmıştır.[392]

İngiltere, İran-Rus Savaşları'ndan sonra Rusya'ya savaş tazminatı ödenmesi meselesinde ve Kafkaslardaki toprakların elden çıkmasında İran'a baskı yapmıştır.[393] Savaş öncesinde İran'ı Rusya'ya karşı sürekli kışkırtmış, savaşta mali ve askeri yardım yapacağını vaat etmiş olmasına rağmen hiçbir zaman sözünde durmamıştır. Hatta İran ile imzaladığı anlaşmalarda geçen mali yardım maddelerini tek taraflı olarak lağv etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki mezhebi taassubun getirmiş olduğu gerginlik İngiltere ve Rusya'nın işine yaramıştır.[394]

5- İran-Osmanlı İlişkileri

5.1- Kaçar Dönemine Kadar İran-Osmanlı İlişkileri

İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk siyasi münasebetler, Safevi hükümdarı Şah İsmail'in Akkoyunluları 1502'de yenmesi ve Tebriz'i başkent yapmasıyla başlamıştır.[395] Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferi ile Anadolu üzerindeki Kızılbaş faaliyetlerine darbe vurmuşsa da Doğu Anadolu'daki Kızılbaş isyanları sona ermemiş ve daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab seferlerini zorunlu hale gelmiştir.[396] Bu mücadeleler sonucunda Amasya'da yapılan görüşmeler ve 1555'de imzalanan

---

392 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 337 vd.

393 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 30 vd. İran, Rusya ile savaşında İngiltere'den alacağı yardıma güvenmişti. Ancak İran'ı cesaretlendirerek Rusya ile savaşa sokan İngiltere, savaş sonrasında İran'ı saldırgan ülke konumuna sokmuştu. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 109

394 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 293; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 92; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 240

395 Tahsin Yazıcı, "İran," İslâm Ansiklopedisi IX, İstanbul 1970, s. 275

396 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi II, Ankara 1988, s. 257 vd.

Amasya Muahedesi iki devlet arasındaki savaş halini sona erdirmiştir.[397] Şah II. İsmail'in Amasya Anlaşması'nı ihlal ederek Doğu Anadolu'da faaliyete geçmesiyle iki devlet arasında savaş tekrar başlamıştır. İki devlet arasındaki savaşlar I. Şah Abbas ile III. Murad arasında imzalanan İstanbul Anlaşması'na kadar devam etmiştir.[398] I. Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş olan toprakları istirdat etmesiyle savaş tekrar başlamış, IV. Murad zamanında imzalanan 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Anlaşması'na kadar sürmüştür. Bu anlaşma, 1722'deki Afganlıların İran'ı istilasına kadar yürülükte kalmıştır.[399]

Rusya, İran'nın Afgan istilasına uğraması sırasında durumdan faydalanmak istemiş, ancak bu bölgede fazla ilerleyememiştir. Osmanlı Devleti ise 1718'deki Pasarofça Anlaşması ile Avusturya'ya kaptırılan yerlerin telafisi için İran'a savaş açmıştır. Bu savaş iki taraf arasında uzun süren kanlı çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur.[400] Safevi hanedanının yıkılmasıyla iktidara gelen Afşarlar (1736-1747) ve Nadir Şah, Osmanlı Devleti'ne karşı elde ettiği başarılara rağmen 1746'da imzalanan sulh anlaşmasıyla iki devlet arasındaki savaşı sona erdirmiştir. Anlaşma ile Kasr-ı Şirin Anlaşması'nın maddeleri tekrar teyid edilmiştir.[401]

İran'da Nadir Şah'ın 1747'de katl edilmesiyle başlayan saltanat kavgaları üç eyalette devam ederek Nadir Şah'ın komutanı Azad Han Afgan Azerbaycan'da, katledilen Feth Ali Han'ın oğlu Muhammed Hasan Han Esterâbad'da ve Kerim Han Zend ise Fars ve İsfahan'da isyana kalkışmıştır. Azad Han Afgan, Azerbaycan'da Muhammed Hasan Han'a yenilince Hakkâri'ye kadar gelerek Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, fakat istediği yardımı alamayınca Kerim Han Zend'in yanına gitmiş ve böylece siyasi hayatı sona ermiştir.[402] 1757'de devam eden saltanat mücadelesi sırasında Muhammed Hasan Han'ın öldürülmesi, Kerim Han Zend'in tahta geçmesini sağlamıştır. Kerim Han Zend, III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid

---

397 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. I, s. 361; Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590), İstanbul 1962, s. 3. İki devlet arasındaki barıştan dolayı I. Şah Tahmasb, II. Selim ve III. Murad tahta çıktıklarında tebrik için birer elçiyi İstanbul'a göndermiştir. Bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 774

398 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/1, Ankara 1988, s. 40 vd.

399 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. III/1, s. 205; Münir Aktepe, Osmanlı-İran Münasebetleri (1720-1724), İstanbul 1970, s. 2

400 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV, İstanbul 1972, s. 13

401 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/1, Ankara 1988, s. 299 vd.; Minorsky, "Nadir Şah," İslâm Ansiklopedisi IX, İstanbul 1964, s. 28

402 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 310

(1774-1789) ile aynı dönemlerde hükümdarlık yapmış, bu süre içerisinde iki devlet arasında bir savaş vukû bulmadığı gibi ilişkilerin bozulmaması için birtakım tedbirler de alınmıştır.[403] Ancak Baban sancağındaki olaylar ve Bağdat Eyaleti'nde taun hastalığından ölen insanların mallarının varislerine verilmemesi iki devletin arasını açmıştır.[404] Kerim Han Zend, Mehmed Paşa'nın eski görevine tayin edilmemesi ve ölen İranlıların mallarının sahiplerine verilmemesi sebebiyle, 20.000 kişilik bir orduyu kardeşi Sadık Han'ın komutasında Basra Körfezi'ne göndererek burayı kuşatmıştır.[405] Şehrizor tarafına gönderilen birlikler de burayı Osmanlı Devleti'nden almıştır. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin İran'a gönderdiği Sünbül-zâde Vehbi Efendi, İranlılarla yaptığı görüşmelerde bir sonuç alamamış ve 1776'da Basra şehri İran kuvvetlerinin eline geçmiştir.[406] Osmanlı Devleti, Basra'nın elden çıkması üzerine Bağdat valisi Abdullah Paşa ile Şehrizor valisi Hasan Paşa'yı İran seferine memur etmişse de 1778'de meydana gelen savaşta kesin bir netice alamamıştır. 1779'da Kerim Han'ın vefatıyla Basra ve Irak-ı Arab tekrar Osmanlıların eline geçmiştir.[407]

5.2- Ağa Muhammed Han Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri

Osmanlı Devleti, Nadir Şah'ın ölümünden sonra başlayan ve Ağa Muhammed Han'ın hükümdarlığa gelmesine kadar süren dönemde İran'ın karışıklık durumundan istifade etmemiş ve içişlerine karışmamıştır.[408] Osmanlı Devleti'nin İran'daki hadiselere kayıtsız kalması, Ağa Muhammed Han'ın

---

403 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 458. I. Abdülhamid, Kerim Han Zend'e gönderdiği yazıda, 1746'da yapılan ahidname hükümlerinin geçerli olduğunu, sınırlarda anlaşmazlık çıkmaması için memurlara direktif verdiğini bildirmiştir. Bkz. BOA. Name-i Humayun Defteri, nr. IX, s. 17 (19 Receb 1188)

404 BOA. Name-i Humayûn, No: IX, s. 17; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e IV/1, s. 458. Baban Sancağı, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-İran sınırında yurtluk-ocaklık olarak Baban ailesine mahsus bir sancak olarak kurulmuştur. Sancak idarecileri Bağdat Eyaleti'ne bağlı olmuşlardır. Bkz. V. Minorsky, "Şehrizor," İslâm Ansiklopedisi XI, İstanbul 1970, s. 398; Ahmet Rasim, Osmanlı Tarihi III, İstanbul 1327-1329, s. 1042

405 XVIII. asrın ikinci yarısında Baban Sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa ile kardeşi Ahmed Paşa arasında anlaşmazlık çıkınca, Mehmed Paşa İran'a iltica etmiştir. Kerim Han Zend, kendisine sığınan Mehmed Paşa'nın affını Bağdat valisi Ömer Paşa'dan istemiş ve bu isteği reddolunmuştur. Bkz. Muhammed Sadık Nami, Tarih-i Git-i Guşa (neşr. Said Nefisi), Tehran 1317, s. 4 - 5

406 Ahmed Cevdet, Tarihi Cevdet II, İstanbul 1309, s. İ53

407 Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İran," TDV. İslâm Ansiklopedisi XXII, İstanbul 2000, s. 408

408 Mirza Bala,"Gürcistan," İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 1964, s. 843

herhangi bir dış tehlike ile karşılaşmadan kendi rakipleriyle mücadele etmesini sağlamıştır. Ancak Ağa Muhammed Han'ın dini, kültürel ve iktisadi bağlarla Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunan Kafkasya ve Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmek istemesi, iki devlet arasında savaşın başlamasına sebep olmuştur. Aynı şekilde Rusya da bu bölgeler üzerinde nüfuz mücadelesine girişmiştir.[409]

Ağa Muhammed Han'ın 1795'teki Kafkasya ve Gürcistan harekâtı, Osmanlı Devleti'nin hudut valileri tarafından İstanbul'a bildirilirken,[410] Revan ve Karabağ hanları da Osmanlı Devleti'ne başvurarak kendilerine askeri yardım yapılmasını, halktan Osmanlıya iltica edecek olanların himaye edilmesini istemişlerdir.[411] Ancak İstanbul'dan verilen cevapta, Osmanlı Devleti'nin İran ile sulh içinde bulunduğu ve Ağa Muhammed Han'ın buna riayet ettiği müddetçe sulhun devam edeceği ve bu yüzden mültecilerin kabul edilmeyeceği bildirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin verdiği cevabın üzerinden çok geçmeden Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'i işgal etmesi, Çıldır valisi Mehmed Paşa tarafından 28 Ekim 1795 tarihli bir yazıyla İstanbul'a bildirilmiş ve İran'ın Osmanlı topraklarına herhangi bir tecavüzde bulunmadığı ilave edilmiştir. Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa, Ağa Muhammed Han'ın muvaffakiyetini Babıâli'ye bildirerek kendisinin ne yapması gerektiğini sormuş, kendisine verilen cevapta hudut muhafızlarının İran'a karşı uyanık olmaları istenmiştir.[412]

Ağa Muhammed Han, 1795'te İran tahtına cülus ettikten sonra Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa ile temasa geçerek eskiden beri iki devlet arasında akd edilmiş muahedelere sadık kalacağını ve mevcut dostluğu devam ettirmek istediğini bildirmiştir. Yusuf Ziya Paşa, bunu bir mektupla merkeze bildirmekle kalmamış, İran şahına hediye gönderilerek şahlığının resmen tanınması gerektiğini tavsiye etmiştir. Şah'a hediye göndermeyen Osmanlı Devleti, şahlığının tanınması hususunda acele etmeyerek bunu daha sonraya bırakmıştır.[413]

Rusya'nın İran topraklarını işgale başladığı dönemde Osmanlı Devleti'nin Rusya ile işbirliği yaptığı ve Gürcistan hâkimi Heraklius'un yardımına gönderilen Rus kuvvetlerinin Osmanlı topraklarından geçeceği şayiası üzerine

---

409 P. Sykes, a. g. e., s. 257

410 BOA., H.H., No: 6748 A-B; Yahya Kalantari, Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı İran İlişkileri (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976, s. 16; S. Nefisi, a. g. e. II, s. 294

411 BOA., H. H., No: 6748; Ahmed Cevdet, a. g. e. IV, s. 203

412 BOA., H. H., No: 6688; Ahmed Cevdet, a. g. e. IV, s. 204

413 Y. Kalantari, a.g.t., s. 17 - 18

Erzurum valisi, 1796'da durumu merkeze bir mektupla sormuş, valiye verilen cevapta bu şayianın asılsız olduğu bildirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin İran-Rus Savaşı sırasında tarafsız kalacağına dair kararından habersiz olan Ağa Muhammed Han, Babıâli'den yardım isteğinde bulunmuştur.[414]

Osmanlı Devleti, hem yeni bir savaş gailesini göze alamadığından hem de Ağa Muhammed Han'a güvenemediğinden yardım isteğine olumlu cevap vermemiş, İran ile Rusya arasında mevcut anlaşmazlıklara karışmayacağına ve her iki devlet arasında tarafsız kalacağına dair karar almıştır.[415] Karara gerekçe olarak da İran tarafının tutulması halinde savaştan yeni çıkmış olan devletin Rusya ile karşı karşıya geleceği, Rusya'nın tarafının tutulması halinde ise Rusya'nın Azerbaycan'dan inerek Anadolu'yu sıkıştıracağı endişesi gösterilerek her iki devlete karşı tarafsız görüntüsü verilmiştir. Zaten İran şahının bu sefer sırasında öldürülmesi Kafkasya işinin yarım kalmasına sebep olmuştur.[416]

5.3- Feth Ali Şah Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri

Feth Ali Şah, 1797'de tahta cülûsundan sonra Cafer Kuli Han'ı Tebriz ve Hoy beylerbeyi olarak tayin etmiş, ancak görev yerine giden beylerbeyi bir süre sonra merkeze karşı isyan ederek bağımsızlık iddiasında bulunmuştur.[417] Abbas Mirza ordusuna yenilen Cafer Kuli Han, İran'da barınamayacağını anlayınca Erzurum valisi Abdurrahman Paşa vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin herhangi bir yerinde ikamet izni istemiştir. İran ile Osmanlı devleti arasındaki iyi ilişkileri zedeleyen ve İran'ın ısrarla iadesini ya da öldürülmesini istediği bu Cafer Kuli Han, diplomatik çabalar sonucu Rusya'ya gönderilerek 1815'deki ölümüne kadar orada kalmıştır.[418]

Bu dönemde Osmanlı-İran ilişkilerini etkileyen diğer önemli bir olay da Vehhabîlik hareketine mensup kişilerin 1802'de Kerbela'daki Hz. Hüseyin türbesine saldırmaları ve yağma hareketlerine girişmeleridir. İran,

---

414 BOA., H. H., No: 6724; Y. Kalantari, a.g.t., s. 19

415 Bu sırada İran ordusunda görevli komutanlar, Osmanlı sadrazamına mektup yazarak müşterek din düşmanına karşı birlikte hareket edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Ancak sadrazamın verdiği cevapta, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaş açacak güçte olmadığını bildirmiştir. Bkz. Y. Kalantari, a.g.t., s. 20 - 21. Ayrıca bkz. Muhammed Rıza Nasıri, İsnad-ı Mekatibat-ı Tarih-i İran I, Tehran 1366, s. 26 - 28

416 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 52, 69; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 83 - 84

417 R. Kuli Han Hidayet, a. g. e. IX, s. 329; Mehdi Ağasi, Tarih-i Hoy, Tebriz 1350, s. 215

418 BOA., H. H., No: 6686; Y. Kalantari, a.g.t., s. 27

türbeyi tahrib edenlerin Osmanlı topraklarından bölgeye geldiklerini iddia etmiştir. Vehhabîlerin tahribatı sadece burayla sınırlı olmayıp Mekke ve Medine'de de tahribatlara girişmişlerdir.[419] Kerbela'daki tahribattan haberdar olan Feth Ali Şah, bir elçisini Bağdat'a göndererek durumu öğrenmek istemiş ve Horasan işlerini bitirdikten sonra bölgedeki Vehhabiler üzerine yürüyeceğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti de türbenin uğradığı tahribatı ve şehir surlarını tamir için yardım edeceğini bildirerek iyi ilişkilerin devamını göstermek istemiştir.[420] Bu mesele, iki devlet arasındaki anlaşmazlıklara yol açmışsa da İran'a karşı tutumu oldukça sert olan Ali Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması bozulan münasebetleri daha da olumsuz bir hale getirmiştir. Ali Paşa'nın sert siyasetine aynı derecede mukabelede bulunan İran, bu vali ile Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa arasındaki mücadeleye müdahil olmuş ve Abdurrahman Paşa'nın kendilerine ilticasını kabul ederek iyi ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.[421]

1803'te Vehhabîlerin tenkili için görevlendirilen Bağdat valisi Ali Paşa, bu sırada Bağdat'ta köy mutasarrıfı Baban Mehmed Paşa'yı da yanına alarak 1804'te Hille'de Vehhabîler üzerine yürüdükten sonra Bağdat'a dönmüştür. Abdurrahman Paşa, ailevi meselelerden dolayı Mehmed Paşa'yı öldürüp mallarına el koyduğunda hiçbir ceza ile karşılaşmamıştır. Hareketlerine göz yumulan Abdurrahman Paşa, cesaret alarak etrafa saldırmaya başladığında Ali Paşa 1805'te üzerine gönderilmiştir. Bu arada İran'a sığınan Abdurrahman Paşa, iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulması için şahı Osmanlı aleyhine kışkırtmıştır. Kışkırtmalar sonucunda Bağdat valisi Ali Paşa İran'a saldırmış,[422] valinin İran topraklarına saldırması karşısında harekete geçen şah, oğlu Muhammed Ali Mirza'yı görevlendirerek Osmanlı hududuna göndermiştir.[423] 1806'da meydana gelen Merivan Savaşı'nda Ali Paşa kuvvetleri ağır kayıplar vermiştir. Osmanlı Devleti, İşgal ettiği İran

---

419 BOA., H. H., No: 3797, 3799; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 333. Bazı kaynaklara göre, bu sırada şiî bir kabile Vehhabilere ait bir kervanı yağmalayınca, Suud bin Abzulaziz Kerbela'ya hücum etmiş ve şehri yağmalamıştır. 1802'deki bu hareketi önlemek için görevlendirilen Bağdat valisi Süleyman Paşa, şehirdeki veba salgını sebebiyle görev yerinden uzaklaşmıştır. Bunu fırsat bilen Vehhabiler, Hz.Hüseyin'in türbesini tahrip ettikten sonra şehri yağmalamışlardır. Bkz. Y. Kalantari, a.g.t., s. 31 vd.

420 BOA., H. H., No: 3797 - 3816, 6685

421 G. R. Verheram, a. g. e., s. 220. Ayrıca bkz. Ferhad Mutemed, Revabıt-ı İran ve Osmani, Tehran 1326

422 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 294

423 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 676; Muhammed Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri III, Tehran 1298, s. 157

topraklarını boşalttıktan sonra Bağdat valisine gönderdiği emirle İran ile iyi ilişkilerin devamını istemiştir.[424]

Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı ılımlı olmasının sebebi, bu sırada Ruslara karşı savaşmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca Napolyon da iki devlet arasındaki anlaşmazlıkların bir tarafa atılmasını ve müşterek düşmanları Rusya'ya karşı işbirliği yapmasını tavsiye etmiştir.[425] Napolyon'un bu siyaseti uzun sürmemiş, 1807'de Rus Çar'ı I. Aleksander ile Tilsit ve 1808'de Erfurt'ta İran ve Osmanlı aleyhinde gizlice anlaşmıştır. Napolyon, bu hareketiyle Osmanlı Devleti ile İran'ı, Rusya karşısında yalnız bırakmıştır. Fransa'nın bu manevralarından sonra İran ve Osmanlı Devleti'nin kendisine olan güvenleri sarsılmış, her iki devlet İngiltere'ye yönelmiştir.[426]

a. İran-Osmanlı Münasebetlerinde İngiltere'nin Etkisi

İngiltere, Napolyon'un İran ve Osmanlı aleyhine Rusya ile anlaşmasını bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirmiş, Babıâli ve Kaçar idaresi üzerinde nüfuzunu arttırmıştır. 1809'da Osmanlı Devleti ile Çanakkale Anlaşması (Kale-i Sultaniye) ve İran ile bir dostluk anlaşması imzalamıştır.

---

424 BOA., Mühimme Defteri No: 225, s. 23; Cihangir Mirza, a. g. e., s. 141 vd.; S. Nefisi, a. g. e. II, s. 294

425 S. Nefisi, a.g,e II, s. 91. Rusya'nın 1803'te Kafkasya ve Gürcistan'ı istilaya başlaması İran'ı Ruslarla karşı karşıya getirmişti. Feth Ali Şah, Rus istilası karşısında direnmek için Napolyon ile 1805'te ittifak yapmıştı. Osmanlı devleti ittifaka üçüncü bir devlet olarak düşünülmesine rağmen sınır meseleleri yüzünden gerçekleşmemiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 59-60. İttifak gereğince Fransa'ya gönderilen İran elçisi Mirza Rıza, İstanbul'daki görüşmelerde iki devlet arasında bazı ihtilaflı meselelerin görüşülmesi, Osmanlı Devleti'nin İran'a yardımı ve İran'a bir elçi tayin etmesini gündeme getirmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nden kesin bir cevap alamamıştır. Napolyon, Osmanlı Devleti ile ilgisini sıcak tutarak General Sebastiyani'yi İstanbul'a gönderip Rusya aleyhine bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Napolyon, 1806'da Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı-İran-Fransa ittifakı için General Gardanne'yi 1807'de İran'a göndermiştir. Bkz. A. Rasim, a. g. e., s. 1276. Üçlü İttifak görüşmeleri için İran'a gönderilen Mehmed Refi Efendi de 1807'deTahran'a vardıktan sonra İran'ı Fransa'dan soğutmaya çalışmış, Mısır'ın işgalini delil göstererek Fransa'ya güvenilmemesini tavsiye etmiştir. Bkz. Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1968, s. 203. Bu sırada Napolyon ile I. Aleksander arasında Tilsit barışı imzalanmış ve Nepolyon'un girişimlerinin bir hileden ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 44. Tilsit Anlaşması'ndan habersiz olan İran, Ağa İbrahim'i elçilikle İstanbul'a gönderip o sırada tahta çıkmış olan II. Mahmud ile görüştürmüşse de Osmanlı padişahı bu ittifaka pek sıcak bakmamıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, "II. Mahmud," İslâm Ansiklopedisi VII, İstanbul 1969, s. 165 vd.; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 277

426 R. Uçarol, a. g. e., s. 26 - 27

İngiltere, bu anlaşmalar ile Hindistan için gittikçe tehlikeli olmaya başlayan Rusya ve Fransa karşısında bu iki devletin direnmesini sağlamak, aynı zamanda üçlü ittifak ile kendi menfaatlerine halel getirecek olası saldırıları önlemek istemiştir.[427]

İngiltere-İran münasebetlerinde düşünülen ittifak için ilk teşebbüs İran'dan gelmiştir. Ebu'l Hasan Han Şirazi Londra'ya gönderilirken, II. Mahmud'a bir mektup gönderilerek Ruslara karşı İran'a yardım etmesi istenmiştir. İngiltere'nin İstanbul elçisi Robert Adair ve Tahran elçisi Harford Jones aracılığıyla da iki devlet arasında işbirliğinin sağlanması için çaba gösterilmiştir. İngiltere'nin bu teşebbüsleri, İran ile Osmanlı Devleti arasında müşterek düşman Rusya'ya karşı işbirliği girişimlerini hızlandırmıştır. İran'ın 1809'da Osmanlı Devleti'nden istediği kurşun madeninin verilmesi Babıâli tarafından kabul edilmiştir.[428]

Abbas Mirza, İran ile Osmanlı Devleti arasında temasların yoğunlaştığı sırada Babıâli'ye mektup yazarak Ahıska ve Kars taraflarında devam eden anlaşmazlıklara son vermek istediğini ve iki Müslüman devletin müşterek düşman Rusya'ya karşı birlikte hareket ettiği takdirde başarılı olacaklarını bildirmiştir.[429] Ruslara karşı savaşmak için Şark Seraskeri ve Erzurum valisi Behram Paşa'nın 1809 yılı baharında Kars taraflarına gelmesini istemiştir. İran sadrazamı Mirza Şefi de Osmanlı sadrazamı Yusuf Ziya Paşa'ya mektup göndererek küffara karşı savaşma kararlılığını bildirmiştir. Bu gelişmelerden sonra Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza Ruslara karşı savaşmak için Revan'a hareket etmiştir.[430]

İran'ın Ruslara karşı işbirliği teklifi Babıâli tarafından olumlu karşılanmış olacak ki, İran ile birlikte düşman-ı din olan Rusya üzerine hücum etmek ve iki devlet arasındaki dostluğa riayet etmek hususunda Erzurum, Çıldır valilerine, Van ve Kars muhafızlarına emir gönderilmiştir. 1810'da İran'ın İstanbul elçisi Hacı Hüseyin Ağa'nın Babıâli'ye başvurarak Çıldır valisi Selim Sabit Paşa'nın Ruslara karşı başarılı olduğu, ancak Trabzon valisi Şerif Paşa'nın ihmalkâr davrandığı söylenmiş ve bu olaydan sonra Şerif Paşa görevden alınmıştır. Ruslara karşı başarılı olamayan Erzurum valisi Behram Paşa da azledilerek yerine İbrahim Paşa tayin edilmiştir.[431]

---

427 R. Uçarol, a. g. e., s. 101

428 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 217; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 187

429 BOA. Cevdet Hariciye No: 2632; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 220 - 221; S. Nefisi, a. g.e. II, s. 298

430 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 187

431 R. Uçarol, a. g. e., s. 103; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 222; Şanizâde, Şanizâde Tarihi I-IV, İstanbul 1291, s. 309

İran ve Osmanlı Devleti Kafkasya'da Ruslara karşı verdikleri mücadelede birbirlerine yeterince yardımda bulunamamışlardır. Kış mevsiminin de yaklaşması üzerine İran orduları Revan'a geri dönerek baharda tekrar Ruslara karşı savaşmak istediklerini Babıâli'ye bildirmişlerdir. Rusya, bu süre içerisinde boş durmayıp İran-Osmanlı ittifakını bozmak için Tormusof'u Tahran'a göndermiş, Rus elçi İran ile sulh yapmak istediklerini söyleyerek iki devletin arasını açmaya çalışmıştır.[432]

b. Ruslara Karşı İran-Osmanlı Askeri İşbirliği

İran ile Rusya arasında devam eden sulh görüşmelerinde bir netice çıkmayınca, İran ve Osmanlı Devleti 1810'da Rusya'ya savaş açmışlardır. Bundan istifade eden İngiltere, Tahran elçisi Harford Jones ve İstanbul'da bulunan elçilik kâtibi Canning vasıtasıyla bu iki devlet arasında ittifakı sağlamaya çalışmıştır.[433] İngiltere'nin teşebbüsleri sonuç vermiş, çok geçmeden şehzade Abbas Mirza harekete geçmiştir. Şehzade, Rusya ile savaş başladıktan sonra Erzurum valisi Hacı İbrahim Paşa'ya mektup göndererek Ahıska ve Kars taraflarındaki Rus saldırılarının bertaraf edilmesi için birlikte hareket edilmesini istemiş, Osmanlı Devleti de İran'a yapılan kurşun yardımının devam edeceği hususunda Hacı İbrahim Paşa'ya 1810 tarihli bir emir göndermiştir. Abbas Mirza, düşmana karşı birlik içinde hareket edilmesi gerektiğini havi önerilerini İstanbul'a ulaştırmak için Tahran'dan Londra'ya giden Jones'in katibi James Morier'e bir mektup vermiştir. Abbas Mirza tarafından İstanbul'a gönderilen mektupta, Erzurum'a yarar bir valinin tayin edilmesi, serhad-ı islâmiyye'den olan Ahıska ve Kars'ın müdafaası devam edilmesi, Erzurum valisinin sürekli kendisiyle irtibatta olması ve bir elçinin İran'a gönderilmesi istenmiştir. II. Mahmud, bu istek-

---

432 A. E. Bina, a. g. e. I, s. 149. İngiltere, bu dönemde Osmanlı-İran yakınlaşmasını sağlamaya, Rusya ise engellemeye çalışmıştır. Rusya, General Turmosof'u Abbas Mirza'ya göndererek İran ile sulh görüşmelerini başlatmıştır. Rusya'nın takip ettiği bu siyaseti Asya'daki çıkarlarına aykırı bulan İngiltere, Jones vasıtasıyla önlemeye çalışmıştır. Jones, mütareke yapıldığı takdirde İran ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkacağını ve Rusya'nın bundan istifade edeceğini söylemiştir. Rusya'yı engelleyemeyen İngiltere, İran'ın Rusya ile imzalayacağı mütarekeye, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne saldırmayacağına dair bir maddeyi eklemesini istemiştir. Nitekim mütarekenin beşinci maddesinde, Osmanlı Devleti İran ile müttefik olduğundan Rus ordusunun Kars, Van ve Ahıska taraflarına saldırmayacağı ibaresi yer almıştır. Bkz. A. E. Bina, a. g. e., s. 154

433 Y. Kalantari, a.g.t., s. 67 vd.; Stratford Canning, 1809-1812 yıllarında İngiltere elçilik katibi olup daha sonra yapılacak olan Bükreş görüşmelerinde önemli rol oynamıştır. Bkz. G. R. Verheram, a. g. e., s. 221

leri memnuniyetle karşılayarak İran'a Abdulvehhab Efendi'nin derhal İran'a hareket etmesini söylemiştir. [434]

İran ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı açmayı düşündükleri savaştan haberdar olan Tormusof, ani bir baskınla Ahıska'da toplanan müttefik Osmanlı-İran kuvvetlerini bozguna uğratıp ilk müşterek askeri harekâtı neticesiz bırakmıştır. Hem bu yenilgiyi ve hem de İran ile daha sıkı bir askeri işbirliğinin sağlanması için İran'a gönderilen Abdulvehhab Efendi, 1811'de Feth Ali Şah ile görüşmesinden sonra sadrazam Mirza Şefi ile müzakereleri başlatmıştır. Abdulvehhab Efendi, Tahran'daki görüşmelerde, Baban idarecilerinin İran'ın müdahale etmemesini, Ahıska ve Kars taraflarındaki Osmanlı hudut memurlarına yardım edilmesini ve Rusya'ya karşı askeri işbirliğinin sağlanmasını gündeme getirmiştir. Tebriz'deki görüşmelerde İngiltere elçisi de hazır bulunmuş ve ittifak fikri tekrar ortaya atılmışsa da Osmanlı elçisinin kendisine yetki verilmediğini söylemesi istenilen neticenin alınmasını engellemiştir.[435]

İran ile Osmanlı Devleti, ittifaktan ziyade Ruslara karşı işbirliğinde anlaşmak istemişlerdir. Osmanlı Devleti, Tuna Cephesi'ndeki Rus ilerlemesini durdurmak için bu devleti doğuda meşgul etmek istemiştir. Bunun için Abbas Mirza ile temas sağlanarak müştereken harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır. II. Mahmud tarafından Erzurum valisi Emin Paşa'ya gönderilen fermanda, Rusya'ya karşı yapılacak seferin ehemmiyeti dile getirilmiştir. Kafkasya ve Dağıstan'a gönderilen Osmanlı ve İran casusları da buradaki Müslüman halkı Rusya'ya karşı ayaklandırmaya çalışmışlardır. Bu teşebbüslerin farkında olan Rusya boş durmamış, İran ile Osmanlı Devleti'ni birbirine düşürmeye çalışmıştır.[436]

1811'de Gürcistan'a saldırmayı kararlaştıran Erzurum valisi Emin Paşa ve Revan serdarı Hüseyin Han, Arpaçay'ın sağ tarafındaki Magazbard'da Ruslara karşı yapılacak harekâtı görüştükleri sırada Emin Paşa'nın Ruslaın suikastına uğraması ve korkuya kapılarak askerleriyle birlikte Kars'a

---

434 BOA., H. H., No: 36986; Y. Kalantari, a.g.t., s. 79

435 Y. Kalantari, a.g.t., s. 80 - 81

436 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 92 vd. II. Mahmud, 1808'de Osmanlı tahtına oturduktan sonra Abdulvehhab Efendi başkanlığındaki bir heyeti Tahran'a göndermiştir. Tahran'daki görüşmeler sonunda Şehrizor valisinin İran tarafından seçilmesi, Bağdat valisinin tayininde her iki devletin muvaffakatinin alınması ve Rusya'ya karşı birlikte hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Rusya, bu ittifakı bozmak gayesiyle General Yermolov'u Tahran'a göndermişse de yapılan görüşmelerde bir sonuç elde edememiştir. Bu sırada İranlı iki aşiret reisinin Osmanlıya sığınması Rusya'ya beklediği fırsatı vermiştir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 228

geri çekilmesi, iki ordunun müştereken Ruslara karşı savaşmasını önlemiştir. Kars ve Revan cephelerindeki başarısızlığın bir başka sebebi ise iki tarafın komutanlarının birbirilerne olan güvensizlikleri olmuştur. Ayrıca bölgedeki Kürt aşiretlerinin Rusya tarafından elde edilmesiyle Osmanlı ve İran kuvvetlerine katılmamaları, başarısızlığın bir diğer sebebi olmuştur. Neticede Rusya'ya karşı gerçekleştirilen Osmanlı-İran ittifakı istenen sonucu vermemiştir. Osmanlı Devleti ile 1812'de Bükreş Anlaşması'nı imzalayan Rusya, bu cephedeki kuvvetleri İran cephesine aktararak savaşın İran aleyhine devamını sağlamıştır.[437] Osmanlı Devleti'nin Bağdat ve Şehrizor valiliklerine yeni tayinler yapmasıyla başlayan itilaflar ve İran ile devam eden savaşlar Rusya'nın işine yaramıştır.[438]

c. İran-Osmanlı Hudut Meseleleri

Napolyon'un Rusya ile Tilsit'te anlaşmasından sonra başlayan Osmanlı-İran işbirliği devam ederken, sınırlarda bazı mahalli olaylar meydana gelmişse de iki devlet olayları büyütmeyerek fazla üzerinde durmamışlardır. Bu meselelerden birincisi Baban Sancağı meselesi idi.[439] Bağdat valisi Ali Paşa'nın katledilmesinden sonra Irak'taki mevcut kölemen hâkimiyetini bitirmeye çalışan Osmanlı Devleti, Bağdat'ı Yusuf Ziya Paşa'ya tevcih ettiyse de Fransız elçi Sebastiyani'nin araya girmesi ve İran'ın ricası üzerine kölemenlerden Süleyman Paşa tayin edilmişti. Yeni vali, Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa ile kavgalı duruma gelince Fransız general Gardanne araya girerek iki devlet arasında bir anlaşmazlığın çıkmasına engel olmak istemişse de başarılı olamamıştı. Bağdat valisi Süleyman Paşa, 1808'de Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa üzerine yürüyünce mutasarrıf da İran'dan yardım istemiştir. Feth Ali Şah'ın ricası üzerine mutasarrıf görevine iade edilmiştir.[440]

---

437 R. Uçarol, a. g. e., s. 130 vd. Rusya, İran ordusunun Tebriz'e, Osmanlı ordusunun ise Erzurum'a dönmesinden sonra Napolyon'un Moskova seferine hazırlandığını görmüş, 1812'de Osmanlı Devleti ile Bükreş Antalaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Rusya, Osmanlı topraklarının doğusunda işgal ettikleri yerleri boşaltmıştır. Bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 216. Daha geniş bilgi için bkz. A. M. Dınbılı, Mu'asır-ı Sultaniye, Tehran 1351

438 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 215 - 216. Osmanlı Devleti, İran ile yapmış olduğu anlaşmanın hilafına Abdullah Paşa'yı Bağdat valiliğine tayin edip Abdurrahman Paşa'yı da Şehrizor valiliğinden azledince iki devletin arası açılmıştır. Bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 229; R. Uçarol, a. g. e., s. 105

439 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e. IV/1, s. 458; İbrahim Safai, Merzha-yı na Aram, Tehran 1351, s. 17

440 İ. Safai, a. g. e., s. 19 vd.

Osmanlı Devleti, Süleyman Paşa'nın görevine uygun olmayan hareketlerde bulunması üzerine Halet Efendi'yi 1810'da Bağdat'a gönderdi. Meselenin üstesinden gelemeyeceğini anlayan Halet Efendi, Baban mutasarrıfı ve Musul valisi Mahmud Paşa'dan yardım alarak Süleyman Paşa üzerine yürüdü. Süleyman Paşa'nın Araplar tarafından öldürülmesiyle Bağdat valiliği kölemenlerden Abdullah Ağa'ya verildi.[441] 1811'de İran'ın Baban Sancağı'na saldırmasıyla başlayan gerginlik, Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza'nın da işin içine girmesiyle büyüdü. İki taraf arasında yapılan görüşmeler sonunda Baban Sancağı Halid Paşa'ya verilerek olayların yayılması ve savaşın çıkması önlendi.[442]

İran'ın Osmanlı Devleti ile olan hudud meselelerinden ikincisi, Van Muhafızı Mehmed Derviş Paşa'nın Hoy ve Urumiye'ye saldırmasıydı. İran'ın Ruslarla olan savaşını fırsat bilen Derviş Paşa, kendi kuvvetleri ve başına topladığı düzensiz birliklerle İran'a saldırarak Hoy ve Urumiye'ye bağlı köyleri almaya başladı. Abbas Mirza, Derviş Paşa'nın tecavüzüne karşı İran kuvvetlerini Van civarına göndererek köyleri yağmaladı ve çok sayıda esir aldı.[443] Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki elçisi Abdulvehhab Efendi'nin gayretleriyle alınan esirler geri verildi ve mallar sahiplerine teslim edildi.[444]

ç. Bükreş Anlaşması'ndan Erzurum Anlaşması'na Kadar Osmanlı-İran İlişkileri (1812-1823)

Bükreş Anlaşması'yla siyasi yalnızlık içine giren İran, Osmanlı Devleti ile yapılması düşünülen işbirliği ümidinin ortadan kalktığını görerek iyice zor durumda kalmıştır.[445] İki devletin Rusya karşısında birlikte hareket etme teşebbüsleri iyi düşüncelerle başlamış, fakat istenilen sonuç alınamamıştır. İran, müttefiklik havası içerisinde 1810'da Rusya ile imzaladığı ittifak anlaşmasına Osmanlı Devleti'ni dahil etmek istemiş, Rusya'nın karşı çıkması sebebiyle başarılı olamamış ve hatasının kurbanı olmuştur.[446] Osmanlı Devleti bu hatayı gözden kaçırmayarak Bükreş Anlaşması'nda, İran ile savaşmakta olan Rusya'nın Osmanlı topraklarından zahire temin etmesini kabul etmekle İran'ı zor durumda bırakmıştır. İran ise bu hareketi kendisine ihanet olarak algılamıştır.[447]

---

441 M. Cavid Baysun, "Bağdat," İslâm Ansiklopedisi II, İstanbul 1970, s. 209
442 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 209
443 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 218
444 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 219
445 E. Z. Karal, a. g. e. V, s. 100; Feridun Ademiyet, Emir-i Kebir ve İran, Tehran 1348, s. 64
446 A. Ekber Bina, a. g. e. I, s. 154
447 F. Ademiyyet, a. g. e., s. 65

Osmanlı Devleti, Rusya ile imzaladığı anlaşmada İran aleyhine bir maddeyi kabul ettiği için kendisine tepki gösterileceğini tahmin etmişti. İran'dan gelecek tepkiyi önlemek için İran'ı anlaşmanın içine almak istemiş ve hatta buna dair bir maddeyi anlaşmaya eklemiştir. Ancak maddenin uygulanması gerçekleşmemiştir. Rusya, İran ile ayrı bir anlaşma imzalayacağını ileri sürerek hem Osmanlıyı oyalamış ve hem de iki devletin arasını açmak istemiştir. Osmanlı Devleti, İran'ı yumuşatmak için Tahran'daki elçisi Yasinzâde Abdulvehhab Efendi vasıtasıyla girişimlerde bulunmuşsa da İran yetkilileri Osmanlıya olan kırgınlıklarını belirtmekten geri kalmamışlardır. İran, daha da ileri giderek Bağdat valisi ile Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmiştir. Hem bu anlaşmazlık ve hem de Bükreş Anlaşması'nın Rusya ile imzalanması, iki devleti savaşın eşiğine getirmiştir. Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza komutasındaki İran ordusunun 1812'de Bağdat'a saldırı girişimi, savaşı tasvip etmeyen Bağdat valisi ile Muhammed Ali Mirza'nın görüşmesinden sonra savaşa dönüşmeden önlenmiştir.[448]

Osmanlı Devleti, İran ile olan kırgınlığı gidermek için girişimleri arttırarak Celaleddin Efendi'yi 1813'te İran'a göndermiştir. Osmanlı elçisi İran şahı ile yaptığı görüşmede, İran'ın Bağdat'a saldırısından dolayı meydana gelen hasarın ödenmesini istemiş, ancak bir netice alamamıştır. Daha sonra Tebriz'e giderek Abbas Mirza ile görüşmüş, bu görüşmeden de bir sonuç alamamış ve İstanbul'a dönmüştür.[449] Celaleddin Efendi'nin haber vermeden Tebriz'den ayrılması İran tarafından hoş karşılanmamış ve iki devlet arasındaki soğukluğun giderilmesi için 1813'de Mirza Rıza Han elçilikle İstanbul'a gönderilmiştir.[450]

Mirza Rıza Han'ın İstanbul'daki görüşmelerinde İran'dan dönen Yasinzâde Abdulvehhab Efendi de bulunmuş ve iki devlet arasında anlaşmazlık konusu olan Baban meselesine İran'ın müdahale etmeyeceği taahhüt edilmiştir. İstanbul'daki görevini tamamlayan Mirza Rıza Han, II. Mahmud'un şaha yazdığı özel bir mektubu alarak 1814'te Tahran'a dönmüştür.[451]

---

448 R. K. Hidayet, a. g. e. IX, s. 481; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 226

449 R. K. Hidayet, a. g. e. IX, s. 490; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 232

450 BOA., H. H., No: 30. Mirza Rıza Han, Erzurum'da Ahmed Paşa ile görüştükten sonra İstanbul'a gelmiş ve II. Mahmud'un huzuruna çıkarak Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın gönderdikleri mektupları takdim etmiştir. Babıâli'de yaptığı görüşmelerde, iki devlet arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını, iyi münasebetlerin devam etmesi gerektiğini ve bazı küçük hadiselerin halledilmesi için de kendisine tam yetki verildiğini söylemiştir. Bkz. Y. Kalantari, a.g.t., s. 98

451 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 268; R. K. Hidayet, a. g. e. IX, s. 513

İran'ın bu dönemde Rusya ile Gülistan Anlaşması'nı imzalaması ve ülkede başlayan iç isyanlar, Osmanlı Devleti ile iyi geçinmesini zorunlu kılmıştır.[452] Mirza Rıza Han'ın elçiliği bu ortamı sağladığı gibi Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın ölümü de sürekli huzursuzluk kaynağı olan bu sancağın sorun olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Fakat sınırlarda yaşayan konar-göçer aşiretlerin uyruklarının belli olmaması, küçük olayların çıkmasına sebep olmuştur. 1820'deki İran-Osmanlı Savaşlarına kadar, İran'ın Baban'a müdahalesi, sınır boylarında yaşayan aşiretler, Muhib Ali Han'ın İstanbul elçiliği, Van muhafızı Derviş Paşa'nın isyanı, Süleyman Hadi Efendi'nin İran elçiliği gibi küçük meselelerinde büyük çapta anlaşmazlıklar olmamıştır. Bağdat valiliğine tayin edilen Davud Paşa yüzünden iki devlet savaşın eşiğine gelmişse de yapılan görüşmeler ve İran'ın İstanbul'a elçi göndermesiyle ilişkiler normale dönmüştür.[453] Van Muhafızı Derviş Paşa'nın 1818'deki isyanı, 1819'da yakalanıp idam edilmesiyle son bulmuş ve iki devlet arasındaki dostluğa zarar gelmeden halledilmiştir.[454]

Osmanlı Devleti, Süleyman Efendi'yi 1820'de İran'a göndererek Bağdat eski valisi Davud Paşa'nın İran şehzadesine verdiği para senedinin geri verilmesi, Baban ailesinden alınan rehinelerin serbest bırakılması ve Osmanlı topraklarından firar edenlerin İran tarafından kabul edilmemesi gibi konuları görüşmesini istemiştir. Süleyman Efendi'nin şah ile görüşmesinde bu konular ele alınmıştır. İran'ın dostane ilişkiler içerisinde olacağı bildirilmesine rağmen iki ülke arasındaki ihtilaflar devam etmiştir.[455]

İran-Osmanlı hududunda konar-göçer yaşayan ve uyrukları belli olmayan aşiretlerin her iki devletin topraklarına girip çıkmaları, bazen gittikleri yerlerde yağmalama ve eşkiyalık hareketlerine başvurmaları ihtilaflara sebep olmuştur. İran sınırından gelerek Muş ve Van civarına yerleşen Sibeki (Sipkan) ve Haydaranlı aşiretlerinin düzensizlikleri ve halka za-

---

452 A. Ekber Bina, a. g. e. I, s. 183

453 A. Ekber Bina, a. g. e. I, s. 184. Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmud Paşa, iki devlet arasında sorun olmaya başlayarak Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Said Paşa'yı görevden almasına sebep olmuştur. Bağdat valiliğine getirilen Davud Paşa, İran'dan yardım almış, buna karşılık Muhammed Ali Mirza'ya 50.000 tümen vaat etmiş ve senet imzalamıştır. Ancak daha sonra parayı vermediği ve bu şehzâde ile savaşın eşiğine gelindiği iddia edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendi aleyhine yaptığı hazırlıktan endişelenen Davud Paşa, İran ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bkz. Muhammed Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri III, Tehran 1364, s. 119

454 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II s. 311

455 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 299 vd.; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 677

rar vermeleriyle halkın şikâyet etmesi, iki taraf arasındaki durumu iyice gerginleştirmiştir.[456] İran, konar-göçer aşiretleri firari olarak kabul edip Osmanlı Devleti'nin bunları geri vermesini talep etmiş ve bütün bunlara Muş mutasarrıfı Selim Paşa'nın müsamahalı tavrının sebep olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı Devleti'nden cevap alınamayınca Revan serdarı Hüseyin Han ve kardeşi Hasan Han birlikleri, bazı İran aşiretleriyle birlikte Kars'ta yağmalama hareketlerine girişmişlerdir. 1820'de Muş ve Bulanık'a kadar gelen İran ordusu, Muş mutasarrıfı Selim Paşa'yı yendikten ve bir süre burada kaldıktan sonra Haydaranlı aşiretini ele geçiremeden İran'a geri dönmüştür. İran'ın yapmış olduğu bu ihlalleri kabul etmeyen Osmanlı Devleti, İran'a ait Celali aşiretinin Doğu Anadolu'da gasb ettiği malları İran'dan istemiştir. Aşiretlerden dolayı iki devlet arasında meydana gelen gerginliklere, İran hacıları meselesi de eklenince savaşın sebepleri artmıştır.[457]

İran hacılarının Osmanlı topraklarında eşkiya tarafından taciz edilmeleri, Mekke ve Medine'ye giderken her girdikleri şehirde "ayakbastı" parası adı altında para vermeye mecbur edilmeleri, iki devlet arasında tartışmalara sebep olmuştur. İran maslahatgüzarı Ferecullah, 1817 tarihli bir yazıyla bu durumu Babıâli'ye bildirmiş ve İran hacılarının güvenliğinin sağlanmasını rica etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş hali yüzünden yollarda gereken emniyet ortamını sağlamakta zorlanması iki devleti karşı karşıya getirmiştir.[458]

Osmanlı Devleti, bu sırada Rusya ile savaştığından dolayı İran ile aralarında savaş çıkmaması için tedbir almaya çalışmış, Erzurum valiliğine Mehmed Hüsrev Paşa'yı tayin ederek ılımlı bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Doğu Anadolu'daki diğer görevlilere gönderilen emirlerde, İran ile ilişkilere dikkat edilmesi istenmiştir. 1821'de İran tehlikesi hissedilince bu

---

456 Haydaranlı aşireti, bazen Muş, Malazgirt ve Erciş'te, bazen de İran'da kışlamaktaydı. Bu aşiretin ağası olan Mehmed Ağa ve kardeşi Kasım Ağa, 500 hane ile İran'dan Muş Sancağı'na gelerek Osmanlı Devleti'nden yerleşme izni istemiştir. Osmanlı Devleti'nin Muş mutasarrıfı Selim Paşa, bu aşiretin Meyafarakin Sancağı'nda iskân olunmasını sağlamıştır. İran ise Kasım Ağa'nın İran'da doğduğunu, bütün geçmişlerinin İran'da olduğunu iddia ederek kendi teb'asından saymış ve dolayısıyla İran'da ikamet etmesini istemiştir. Bkz. Y. Kalantari, a.g.t., s. 116

457 R. Uçarol, a. g. e., s. 157; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 317; R. Kulî Hidayet, a. g. e., IX, s. 592

458 Şah'ın ailesinin de içinde bulunduğu İran hacılarının Malatya ve Antep'te şakilerce taciz edilmeleri ve bir kısmının rehin alınması, 1818'de bir yazı ile Muhib Ali Han tarafından Babıâli'ye bildirilmiştir. Osmanlı Devleti, olayları 1820 tarihli yazıyla geçiştirerek İran'a teminat vermiştir. Bkz. Y. Kalantari, a.g.t., s. 117

defa savaş hazırlığı için emirler gönderilmeye başlanmıştır.[459] Şark Seraskeri Hüsrev Paşa'nın tedbirsizliğinden Toprakkale'nin İran tarafından işgal edilmesi ve Cihari Kalesi meselesi, ilişkileri savaş ortamına sürüklemiştir. Neticede sınır meselelerinin halledilmesi cihetine gidilerek iki tarafın oluşturacağı heyetlerin Erzurum'da toplanmasına ve bu meselenin barış yoluyla neticelenmesine karar verilmiştir.[460]

Feth Ali Şah, heyetler arasındaki görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Osmanlı Devleti ile ilişkilerin kesilmesini istemiştir.[461] Rusya'nın Mazarowitch vasıtasıyla İran'ı Osmanlıya karşı kışkırtması da görüşmeleri olumsuz etkilemiştir.[462] Osmanlı Devleti'nin Mora'daki Rum isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen İran, doğu ve güneyden olmak üzere iki cephede savaş açmıştır. Osmanlı Devleti, Erzurum ve Bağdat cephelerinde İran'a karşı durumunu muhafaza etmeye çalışmıştır. 1821'de başlayan savaşta İran ordusu Muş, Bitlis, Erciş ve Doğu Bayezıd'a kadar gelerek burayı fethetmiştir. Abbas Mirza, kış mevsiminin yaklaşmasıyla 1822'de Tebriz'e dönmek zorunda kalmıştır.[463] Bağdat Cephesi'nde Muhammed Ali Mirza ile 1821'de yapılan görüşmelerde, Baban Sancağı Abdullah Paşa'ya verilmek suretiyle fazla kan dökülmesinin önüne geçilmiş ve barış sağlanmıştır. Muhammed Ali Mirza'nın ölümüyle bazı pürüzler çıkmışsa da bu cephenin Abbas Mirza idaresine verilmesiyle sükûnet tekrar sağlanmıştır.[464]

Osmanlı Devleti, savaşın kendi aleyhinde fazla fazla gelişmemesi için barış görüşmelerine başlamıştır. 1822'de İran tarafından görevlendirilen Zeynel Abidin, Erzurum valisi Mehmed Emin Rauf Paşa ile görüşmek üzere Erzurum'a gelmiştir. İran, bir taraftan da hızla savaşa hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti, Erzurum'da iki taraf arasında yapılan görüşmelerde Abbas

459 BOA., Mühimme Defteri, No: 240, s. 14 - 15

460 R. Uçarol, a. g. e., s. 157

461 Halil İnalcık, "Mehmed Hüsrev," İslâm Ansiklopedisi V, İstanbul 1964, s. 611. Hüsrev Paşa, iki devlet arasındaki ihtilafları görüşmek üzere Hacı Yusuf Ağa'yı Tebriz'e göndermiştir. Abbas Mirza ile yapılan görüşmelerden sonra iki taraf temsilcileri Erzurum'a gelmiştir. Fakat buradaki müzakerelerden bir netice alınamayınca ilişkiler tekrar kesilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Yahya Kalantari,a.g.t., s.125 - 127

462 R. Uçarol, a. g. e., s.155 - 157. Rusya'nın Mazarowitch vasıtasıyla İran'ı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtması, İngiltere'nin menfaatlerine ters düştüğünden İngiliz elçi Henry Willock, iki devlet arasında savaşın çıkmaması için uğraşmıştır. Bir netice alamayınca da İran ordusundaki İngiliz subayların Osmanlıya karşı savaşmamaları emretmiştir. Bkz. F.Ademiyet, a. g. e., s. 65

463 R. Uçarol, a. g. e., s. 157. Cihangir Mirza, harbin çıkmasını Revan serdarı Hüseyin Han'a bağlamakta, serdarın kendi yolsuzluklarını örtmek için iki devlet arasında ihtilaf çıkarttığını yazmaktadır. Bkz. Cihangir Mirza, a. g. e., s. 5 - 6

464 R. Uçarol, a. g. e., s. 158

Mirza'nın ve dolayısıyla İran'ın savaş hazırlıklarını gözden kaçırmayarak sulhe razı olmamıştır.[465] Ayrıca savaş hazırlığı kapsamında bütün İranlı tüccar, haccı ve görevlilerin tedibini istemiştir. Bunun için Şeyhülislâm'dan fetva alınmış,[466] İranlı tüccar ve ziyaretçilerin haps veya sınırdışı edilmeleri için bütün idarecilere fermanlar gönderilmiştir.[467]

İran, Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlığına 1822'de Kars'a saldırarak karşılık vermiştir. Burada yapılan savaşta Osmanlı ordusu yenilgiye uğramıştır. Abbas Mirza'nın göndermiş olduğu barış teklifi Osmanlı Devleti tarafından kaale alınmayarak İran'a ait Toprakkaleye saldırı düzenlenmiştir. Osmanlı ordusu, Abbas Mirza'nın takviye kuvvet göndermesine rağmen savaşı kazanmıştır.[468] İran, yenilgi üzerine Hasan Han emrine ordu vererek harekete geçmiştir. Hasan Han, Muş mutasarrıfı Selim Paşa'yı yanına çekerek Osmanlı ordularının savaşta hareketsiz kalmasını sağlamıştır. Selim Paşa'nın bu ihaneti yüzünden Osmanlı birlikleri ağır bir yenilgi almıştır.[469] Bu sırada İran ordusunda başlayan kolera salgını geri dönmelerine sebep olmuş, aynı hastalık Bağdat cephesindeki askerler arasında yayılınca İran'ın ileri harekâtı akamete ugramıştır.[470]

Abbas Mirza, Toprakkale galibiyetinden sonra ordusunda baş gösteren kolera sebebiyle çekildiği Halyaz mevkiinde Erzurum valisi Rauf Paşa'ya barış için bir mektup göndermiştir. Rauf Paşa, mektuba mukabelede bulunarak Abbas Mirza'ya bir elçi göndermiştir. Abbas Mirza, bir yandan da İngiltere'nin İstanbul elçisi Strangford vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin barışa zorlanmasını talep etmiştir. Babıâli İngiliz arabuluculuğunu kabul etmemiş, 1823'te savaş hazırlıkları yapmıştır.[471]

d. İran-Osmanlı Barışı ve Erzurum Anlaşması

İran ve Osmanlı Devleti, savaştıkları halde aralarında devam eden barış görüşmelerini de kesmemişlerdir. İngiltere, iki devletin Rusya'ya karşı savaşması ve dengelerin bozulmaması için barışın bir an önce yapılmasından yana davranmıştır. İran tüccarları da ticaretlerine halel gelmemesi

---

465 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 330

466 Şeyhülislâm olan Yasincizâde Abdulvehhab Efendi bu fetvayı vermiştir. Bkz. İ. H. Danişmend, a. g. e. IV, s. 550

467 BOA., M.D., No: 240, s. 63, 67, 68, 70, 74; Y. Kalantari, a.g.t., s. 127 vd.

468 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 229

469 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 333 - 335; R. Kuli Hidayet, a. g. e. IX, s. 592; M. Hasan Han, a. g. e. III, s. 124

470 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 237; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 229

471 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 302; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 678

için Osmanlı Devleti ile savaşı istememişlerdir.[472] Osmanlı Devleti, Balkanlardaki Rum isyanlarıyla uğraştığından İran ile anlaşmaya sıcak bakmıştır. II. Mahmud, Şark Seraskeri ve Erzurum valisi Rauf Paşa'yı murahhas tayin ederek İran ile yapılacak görüşmeler için tam yetki vermiştir. İran tarafından Abbas Mirza ise Tebriz'deki Mirza Muhammed Ali'yi murahhaslıkla 1823'te Erzurum'a göndermiştir.[473] Yapılan görüşmelerde İran'ın Baban ve Zohab ile ilgili maddelerde ısrar etmesi görüşmelerin uzamasına sebep olmuştur. İran, anlaşma üzerindeki değişiklik isteklerini İngiltere elçisi vasıtasıyla Babıâli'ye bildirmişse de alınan kararların müzakere yollu alındığı söylenerek reddedilmiştir. Nihayet, iki tarafın yumaşaması ile pürüzlü meseleler halledilmiş ve 28 Temmuz 1823'te İran-Osmanlı Anlaşması imzalanmıştır.[474]

İran, anlaşmadan memnun olmayıp Baban, Sibeki ve Haydaranlı aşiretlerine ait maddelerin tekrar gözden geçirilmesini istemiştir. Abbas Mirza, herhangi bir dış tehlikeye karşı iki taraf arasında ittifakı amaçlayan maddelerden de yakınmıştır. İran, Osmanlı Devleti'nin anlaşma üzerindeki değişiklikleri kesinlikle reddetmesinden dolayı iddialarında fazla ısrar edememiştir. Osmanlı Devleti'ne ait bazı köy ve kalelerin tahliye işlemini devam ettirmiştir.[475] Kars Eyaleti'ne bağlı Şuragel ve Doğu Bayezid tahliye olunarak Osmanlı idarecilerine teslim edilmiştir. Baban meselesi, Esat Efendi'nin İran'daki elçiliği ve Van hududu meselesi anlaşmazlık konuları olarak devam etmiştir.[476]

İran, Rusya'nın Osmanlı Devleti için de müşterek düşman haline geldiğini ileri sürerek ittifak kurmayı amaçlamıştır. Bu ittifak niyetini Esat Efendi aracılığıyla Babıâliye bildirmiş, ancak Babıâli tarafından reddedilmiştir. Feth Ali Şah, 1825'te başlayan İran-Rus Savaşı sırasında Osmanlı

---

472 R. Uçarol, a. g. e., s. 157; Y. Kalantari, a.g.t., s. 164

473 R. Uçarol, a. g. e., s. 158. Abbas Mirza, İran murahhasına verdiği talimatta, Baban ve Zohap meselesinde İran'ın müdahalesini önleyecek herhangi bir maddenin kabul edilmemesini söylemiştir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 230; S. Nefisi, a. g. e. II, s. 302

474 Y. Kalantari, a.g.t., s. 166 - 168

475 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 303

476 İsmail Hami Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV, İstanbul 1972, s. 107. Erzurum Anlaşması, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki savaş halini sona erdirmişse de iki devlet arasında eskiden beri devam etmekte olan anlaşmazlıklara bir çözüm getirememiştir. Anlaşmaya göre İran, Baban ve Kürt nüfuslu sancaklara ve bu sancaklardaki mutasarrıf tayinine karışmamayı ve eline geçirdiği yerleri altmış gün içinde boşaltmayı kabul etmişse de bu taahhüdünü yerine getirmemiştir. Baban Sancağı'ndaki işlere dahli devam etmiştir. Bkz. Y. Kalantari, a. g. t., s. 176 vd.

yardımını sağlamak içen aynı isteği tekrarlamışsa da sulhu bozan bir olay bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Abbas Mirza'nın İran-Rus Savaşı sırasında Erzurum valisi Galip Paşa'ya mektup yazarak valinin ilgisini Rusya ile olan savaşa çekmesi de aynı amaca yönelik olmuştur. [477] İran'ın ittifak girişimleri devam ederek İran tarafından 1826'da Rusya'ya gönderilen Davud Han, İstanbul üzerinden Petersburg'a giderken Abbas Mirza'nın Osmanlı Devleti'yle ittifakı içeren mektubunu Babıâli'ye takdim etmiştir. Babıâli, Rusya ile barışın devam ettiğini gerekçe göstererek tekrar edilen bu isteği reddetmiş ve bu dönemde Rusya ile savaşı göze alamamıştır.

İran, 1826-1829 tarihleri arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya ile 1828'de Türkmençay Anlaşması'nı imzalamıştır.[478] İkinci Devre İran-Rus Savaşı'nı sona erdiren bu anlaşmadan sonra roller değişmiş, Osmanlı Devleti Rusya karşısında zor duruma düşünce İran'a yapılan ittifak çağrısı bu defa İran tarafından reddedilmiştir. İran, daha önce yaptığı ittifak çağrısına Babıâli'nin yanaşmamasını gerekçe göstermiştir.[479] Rusya, Türkmençay Anlaşması'nda İngiltere'nin yardımıyla İran'ı ağır yükümlülükler altına koymuş ve bu cephedeki kuvvetlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kaydırmıştır.[480]

Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği sırada Rusya'nın Tahran elçiliğine tayin ettiği Gribaidov'un 1829'de Tahran'da öldürülmesi, İran'ı endişeye sevk etmiş, Rusya'nın kendisine savaş açacağı ihtimali üzerine Osmanlı Devleti'yle askeri ittifak girişiminde bulunmuştur. İstanbul'a gelen elçinin Babıâli ile yaptığı görüşmeler olumlu geçmiş, II. Mahmud'un da uygun görmesiyle 1829'da iki devlet arasında ittifak anlaşması imzalanmıştır.[481] Osmanlı Devleti, İran ile ittifak yaptıktan sonra Tayyibî Efendi'yi İran'a elçi olarak göndermeyi kararlaştırmışsa, ancak Erzurum ve çevresinin

---

477 A. Ekber Bina, a. g. e. I, s. 213

478 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 284; A. A. Şemim, a. g. e., s. 72

479 BOA., H. H., No: 36138. İran şahı Osmanlı Devleti'ne verdiği cevapta, sadrazama teşekkür ettikten sonra yakınmaya başlamıştır. İran-Rus Savaşlarında Osmanlı Devleti'nin tarafsız kaldığını ve kendilerine askeri destekte bulunmadığını söylemiş, bu yüzden kendilerinin de herhangi bir yardımda bulunmayacaklarını bildirmiştir. Bkz. Y. Kalantari, a.g.t., s. 147 vd.

480 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 168

481 Lütfü Efendi, Tarih-i Lütfi II, İstanbul 1290, s. 20. Osmanlı Devleti, 1828-1829 Rus Savaşları'ndan yeni çıkmış ve Fransa'nın Cezayir'i işgal etme tehlikesi karşısında ittifaka olumlu bakmıştır. Osmanlı-İran ittifakı üç maddeden oluşmuştur. Birinci maddeyle İran'ın hemen Rusya'ya savaş açması istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin İran'ın savaş zararına ortak olacağı ikinci madde ile taahhüt edilmiştir. Üçüncü maddede ise İran'a bir elçi gönderileceği kabul edilmiştir. Bkz. R. Uçarol, a. g. e., s. 161

Ruslar tarafından işgal edilmesi sebebiyle gönderilmemiştir. Rusya, bundan istifadeyle İran'ı Osmanlı ile olan ittifakından soğutmak için şah ve devlet adamlarına hediyeler göndermiş, Gribaidov'un öldürülmesinden sonra Petersburg'a gönderilen İran elçisini beklenmedik bir şekilde iyi karşılamıştır. Ayrıca İran'ın Rusya'ya ödemesi gereken tazminatın yarısını da bağışladığını söylemiştir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Edirne'ye kadar ilerlemesi ve doğuda Erzurum'u işgal etmesi üzerine 1829'da Rusya ile Edirne Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.[482] Bu anlaşma ile birlikte ittifakın geçersiz hale geldiğini gören İran elçisi Muhammed Şerif Şirvani, İstanbul'dan İran'a dönmüş, giderken de II. Mahmud'un Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'ya yazdığı mektupları beraberinde götürmüştür.[483] İran elçisi, ülkesine dönerken Osmanlı topraklarında eşkıya saldırısına uğrayıp eşyaları yağma edilmiş ve kendisi esir alınmıştır. Rus komutan Paskiewitch, onu eşkıyaların elinden kurtarınca Rusya'dan gizli tutulan İran'ın İstanbul sefareti açığa çıkmıştır. Bu duruma tepki gösteren Rus çarı I. Nikola İran'ı protesto etmiştir.[484]

İran'ın Rusya ile Türkmençay, Osmanlı Devleti'nin ise Edirne Anlaşması imzalayarak ağır yükümlülük altına girmeleri, bu iki devletin ortak düşmana karşı birbirine yaklaşmasını sağlamıştır. İran, Zeynelabidin Han'ı 1830'da İstanbul'a gönderip II. Mahmud'a iyi niyetini bildirmiş,[485] Bu sırada isyan eden Bağdat valisi Davud Paş'nın İran'a iltica etmesi ihtimali karşısında, bu ilticanın kabul edilmemesi yönündeki Osmanlı isteği İran tarafından kabul edilmiştir. Hatta Bağdat valisinin tedibi için bizzat Abbas Mirza'nın yardım edebileceğini Babıâli'ye bildirilmiştir.[486] İki devlet arasında yapılan karşılıklı jestler ortamı yumuşatmış ve anlaşma ortamını doğurmuştur.[487] İki taraf bu olumlu hava ile aralarındaki sınır meselesini halletmek için Erzurum'da bir araya gelmişlerdir. 1834'te yapılan görüşmelerde karşılıklı iddialardan ısrar edilmesi yüzünden başarıya ulaşılmamıştır.[488]

---

482 R. Uçarol, a. g. e., s.151 vd.

483 Lütfi Efendi, a. g. e II, s. 235 - 236. Edirne Anlaşması'nın tam metni için bkz. E. Z. Karal, a. g. e. V, s. 120 - 122

484 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 314

485 Y. Kalantari, a.g.t., s. 202 - 203

486 Lütfi Efendi, a. g. e. III, s. 119

487 M. Cavid Baysun,"Bağdat," İslâm Ansiklopedisi III, İstanbul 1970, s. 209 - 210

488 Osmanlı Devleti ve İran, aralarındaki anlaşmazlığı halletmek için 1834'te Erzurum görüşmelerini tekrar başlatmışlardır. Erzurum valisi Esat Muhlis Paşa, hudud meselesinin daha önce müzakere eden eski vali Galip Paşa'nın planının imzalanmasından yana olmuştur. İran temsilcisi Ağa Hasan, buna taraftar olmamıştır. Esat Paşa, bunun üzerine Tebriz'e bir elçi göndererek meseleyi halletmeye çalışmıştır.

1- Feth Ali Şah Döneminde Avrupa'nın Siyasi Durumu ve Bu Durumun İran'a Tesiri

İngiltere'nin Tahran'daki diplomatı Gore Ouseley, İran-Rus Savaşlarının birinci devresinden sonra 1813'te imzalanan Gülistan Anlaşması'na aracılık yapmış, İran'ın Kafkaslardaki topraklarını Rusya'ya kaptırmasında rol oynamıştır. İngiltere, aynı tarihlerde Rusya ve Prusya'yı da içerisine alan ve Napolyon aleyhtarı olan bir ittifak yapmıştır.[489] İngiltere, Avusturya dışişleri bakanı Metternich'i de ikna ederek Avusturya sınırlarının Napolyon saldırısı öncesi konumuna getirileceği sözünü vermişlerdir. 1813'te Prag Kongresi'nin toplanmasını sağlayarak burada alınacak kararlar ile Fransa'nın 1805'deki sınırlarına çekileceğini vaadetmişlerdir. Napolyon, İngiltere'nin Avrupa'daki bu girişim karşısında; "Benden ne istiyorsunuz... Böyle bir emir benim için geçerli değildir" demiştir. Napolyon, Prag Kongresi toplandığında Schwarzenberg komutasındaki müttefikler ordusunu Dresden'de yenmiş ve Avrupa ülkeleri arasında korkuya sebep olmuştur. İngiltere, diğer Avrupa ülkelerini de yanına alarak bu olaydan sonra iyice endişelendiği için Prag Kongresi'nin Napolyon aleyhine ittifak anlaşmasıyla neticelenmesini sağlamıştır.[490]

Napolyon'un eski ve tecrübeli komutanı Bernadotte'nin kendisine muhalefet etmesi, İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin bu komutanı desteklemelerine sebep olmuştur.[491] İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya birlikte hareket edip Viscount Castlereagh'ı Basel'e göndererek hem Prag ittifakını sağlamlaştırmak hem de Avrupa ülkelerini Napolyon'a karşı savaşmaya teşvik etmişlerdir. Castlereagh, daha önce İran ile Rusya arasında diplomasi yürüttüğü için bu göreve getirilmiştir. Castlereagh, Ouseley'e emir vererek 1814'te İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya arasında Chaumout (Şumun) Anlaşması'nın imzalanmasını sağlamış, bu anlaşmanın içerisine Fransa aleyhinde yirmi yıl birlikte hareket etmeyi koydurtmuştur. Neticede ittifaklar semeresini vermiş ve Napolyon yenilerek Elbe Adası'na kaçmıştır.[492]

Paris'te imzalanan anlaşmayla Fransa'nın sınırları, 1792'deki eski sınırlarına çekilmiştir.[493] Ancak anlaşma maddelerinin icrası Avrupa devletleri-

---

O sırada Tebriz'de bulunmayan Abbas Mirza, görüşmelerin anlaşma ile bitmesini temenni etmişse de anlaşmazlıklar devam etmiştir. Bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 121 vd.

489 E. K. Tahiri, a. g. e., II, s. 2 - 3

490 R. Uçarol, a. g. e., s. 113 - 11

491 H. A. L. Fisher, A History of Europe II, Londra 1960, s. 952

492 Ebul Kasım Tahiri, Tarih-i Revabıt-ı Bazargani ve Siyasi -i İran ve İngiliz I, Tehran 1354, s. 479

493 L. Fisher, a. g. e. II, s. 954

nin iştirak ettiği Viyana Kongresi'ne bırakılmıştır. Bu toplantının Viyana'da yapılması, Metternich'in fikri olup Metternich'i etkilemiş olan İngilizlerin tecrübeli siyasetcisi Castlereagh, Rusya'nın da Fransa gibi güçlenmesini istememiştir. İngiltere'ye yakın buldukları Avusturya'nın takviyesini istediklerinden Viyana'da toplantının düzenlenmesi İngiliz siyasetinin bir sonucu ve Metternich'in eseri olmuştur.[494]

İngiltere Dışişleri Bakanı Castlereagh, Rus çarı Aleksandr ile Lehistan ve Balkan meselelerinde ihtilaf halindeydi. Ayrıca Afganistan ve Hindistan sınırları meselesi, aradaki önemli iki ihtilaf konusu olarak duruyordu.[495] Balkanlarda artacak olan Rus nüfuzu, boğazlar ve Akdeniz'i etkileyebilir ve İngiltere'nin sömürgelerine giden güzergâhları tehdit edebilirdi. Bunun için Balkanlarda güçlü bir Rusya olmaktansa orta halli bir Avusturya'nın olması daha iyiydi. Batı güvenlik sınırı Balkanlarda başlayan Osmanlı Devleti'nin dağılması ve buralarda Rus gücünün artması, İngiltere'nin Hindistan ve Uzakdoğu'daki sömürgeleriyle olan bağlantısını kesebilirdi.[496]

1815'te Feth Ali Şah'a bir mektup yazan İngiltere kralı III. George, Feth Ali Şah'ı İran ve Turan şahı olarak söyledikten sonra iki devlet arasındaki dostluktan bahsetmiştir. Rusya'nın işgal ettiği İran topraklarında karışıklık çıkarttığını, bu durumu Rus çarı ile görüşebileceğini söyleyip söz vermiş, İran'ın Rusya ile barış yapması halinde ise İran'a mali yardım vaadinde bulunmuştur. Ancak bundan önce olduğu gibi bu vaadlerin hiçbiri yerine getirilmemiştir.[497]

Ebul Hasan Han Şirazi, İngiltere'nin vaadleri neticesinde İran elçisi sıfatıyla 1815'te Sen Petersburg'a gönderilerek Rus çarı Aleksander'ın huzuruna çıkması sağlanmıştır. Gore Ouseley de burada araya girerek rica etmesine rağmen, Rusya işgal ettiği İran topraklarından çıkmayı kabul et-

---

494 R. Uçarol, a. g. e., s. 116; Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, İstanbul 1944, s. 96. Castlereagh, kırk üç yaşında İngiltere dışişleri bakanı olduğunda ülkesi Napolyon yayılması ve sömürgelerin güvenliği meseleleriyle uğraşıyordu. Gastleragh, siyasetçiliği ve hüsn-ü tedbiri sayesinde Napolyon'un yenilmesini sağlamıştı. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. I, s. 450

495 Palmer, Tarih-i Nevin-i Dünya (terc. Ebul Kasım Tahiri), Tehran 1375, s. 534; A. Cecil, British Foreign Secretaries (1807-1916), s. 8

496 R. Uçarol, a. g. e., s. 114; Mehmet Gönlübol, Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma, Ankara 1975, s. 44. İngiltere'nin bu siyaseti Osmanlı Devleti ve İran için de geçerliydi. Ayakta durabilen ve gerektiğinde Rusya'ya karşı takviye edilebilen Osmanlı ve İran devletleri, Rus yayılmasına bir engel olabirdi. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. I, s. 479

497 E. K. Tahiri, a. g. e. I, s. 479 - 480; C.K.Webster, Foreign Policy of Castlereagh, London 1931, s. 90

memiştir. Willock, daha sonra Feth Ali Şah'a yazdığı mektupta, Hasan Han Şirazi ile Lord Cathcart'ın bütün çabalarına rağmen muvaffak olamadıklarını söylemiştir. Henry Willock, bu mektupla Feth Ali Şah'ı kendi çabalarına inandırmaya çalıştıktan sonra Rus subayların İran ordusunu eğitmek için İran'a gelmelerine müsaade edilmesini istemiştir. Bu isteği geri çevrilmemiş, Rusya'nın Kafkas orduları komutanı Alexis Petrovitch Yermolov, İran'a gönderilmiştir. General Yermolov, 1816'da Çimen-i Sultaniye'de şahın huzuruna çıkmıştır.[498]

Yermolov ile Feth Ali Şah arasında işgal edilen toprakların boşaltılmasını havi müzakerelerden bir sonuç çıkmamıştır. Şah, İngiltere elçisi Gore Ouseley'den ümitli olduğundan Mirza Ebul Hasan Han'ı Londra'ya bu meseleyi görüşmek için göndermiş, ancak Rusya'nın işgal ettiği yerleri boşaltması mümkün olmamıştır. Şah, bir kez daha İngiltere'nin verdiği söze güvenerek hata etmiştir. Çok geçmeden olayın iç yüzü anlaşılmıştır. Willock, Rus işgalindeki yerler meselesini İngiliz hariciyesine anlattığını ve meseleyi diğer ülkelerin elçileriyle görüştüğünü içeren bir mektubu İranlı yetkililere göndermiştir.

İran, Rus tehlikesi karşısında İngiliz siyasetine dayanmak zorunda kalmış, bu devletin mali yardım sözünü yerine getirmesi için Mirza Ebul Hasan'ı 1817'de bir kez daha Londra'ya göndermiştir. İran elçisi, İngiltere'nin mali yardımdan ziyade değerli hediyeler ve dostane davranışlar ile İran'ı oyaladığını, Rusya'ya kaptırılan yerler için fazla bir gayret göstermediğini bizzat yerinde görmüştür.[499]

İngiltere'nin diplomatik manevraları, Rusya'nın eline geçen yerler konusunda müdahale gücünün olmadığını, İngiliz siyasetçilerinin zihninde Afganistan, Osmanlı-Rus Savaşı ve Mısır Meselesi'nin bulunduğunu göstermiştir. İran elçisi Şirazi'nin Londra'daki uğraşları sonucu İran'a 100.000 tümen mali yardım taahhüt edilmişse de İran ordusunun eğitim masrafları ileri sürülerek gönderilmemiştir.[500] Ancak bütün oyalama taktiklerine rağmen İran'ı kaybetmemek için de John Mc Donald'ı elçi sıfatıyla İran'a göndermiştir. Abbas Mirza, İran-İngiltere dostluğunun yapılacak mali yar-

---

498 E. K. Tahiri, Tarih-i Revabıt-ı Bazargani ve Siyasi -i İran ve İngiliz II, Tehran 1354, s. 11 - 12

499 Fethullah Abdullayev, Guşeha-yı Tarih-i İran (terc. Gulam Hüseyin Metin), Tehran (tarihsiz), s. 135 vd.; Mirza Ebul Hasan Han Şirazi'nin Henry Willock'a mektubu için bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 18

500 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 223. İran elçisi Ebul Hasan Şirazi, "Willock'un bütün işlerde yardımcı olmasına rağmen, gerçekte sadakatinin azaldığını gördüm" demiştir. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 18

dıma bağlı olduğunu söylemesine rağmen Willock ve Castlereagh, İran ile Rusya arasında sulh olmadığını, mali yardımın ise Hindistan hükümetince yapılacağını söyleyerek gayr-ı ciddi davranışlarda bulunmuşlardır.[501]

Feth Ali Şah, İran'ın İngiltere'den beklediği mali yardımı alamaması üzerine Willock'un kahren İran'ı terk etmesini veya kendiliğinden gitmesini istemiş, İngiliz elçisi ikinci şıkkı seçerek Londra'ya gidince mali yardım için uğraşacağına söz vermiştir.[502] Bu sırada Castlereagh'ın ölümü ve Caning'in dışişleri bakanlığına getirilmesi, İran-İngiltere ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve Henry Willock tekrar Tahran'a elçi sıfatıyla gönderilerek 1825'e kadar burada kalmıştır. 1826'da Tahran'a gelen Mc. Donald, Harford Jones ve John Malcolm arasındaki ihtilaflar sebebiyle İngiliz dışişleri ile Hindistan hükümeti karşı karşıya gelmiştir.[503] Londra Hint hükümetleri tarafından gönderilen mektuplar, Feth Ali Şah'ı hiddetlendirmiş ve Abdullah Eminüddevle aracılığıyla cevabi bir mektup yazmıştır. Eminüddevle'nin yazdığı mektupta, Willock'un ve yeni elçinin hareket tarzının değiştiğini,[504] İran'a Hindistan'ın yakınlaşmasının, "civarın yakınlaşması" olarak adlandırıldığını, bu meselenin yeni bir mesele olmadığı ve Hindistan hükümetinin yıllardır İran'ın komşusu olduğu dile getirilmiştir.[505]

Feth Ali Şah, İngiltere elçisi Mc. Donald'ın güven mektubunu aldıktan sonra 1814 tarihli İran-İngiltere anlaşmasıyla İngiltere'nin İran'a vermeyi taahhüt ettiği 250.000 tümenlik alış veriş şartını kaldırmıştır.[506] Bu sırada Rusya tarafından İran'a elçi olarak gönderilen Yermolov'un Osmanlı aleyhinde ittifak önerisi, Türkmenlerin cezalandırılmaları ve Gilân'da konso-

---

501 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 225. 1822 'de İran dışişlerine yazı yazan Willock, ortamı yumuşatmaya çalışmış ve iki ülke arasındaki ilişkinin şahıslara bağlı olmadığını söylemiştir. Henry Willock'un kardeşi George Willock ise ikinci bir mektup yazarak İngiliz dışişlerinin görüşünde değişiklik olduğunu söyleyerek durumu kurtarmaya ve İran'ı oyalamaya çalışmıştır. Bkz. E.K. Tahirî, a. g. e. II, s. 19

502 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 19

503 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 20. İngiltere, Mc Donald'ı elçi olarak Tahran'a gönderdiği sırada Hindistan hükümeti de John Malcolm'u göndermişti. Böylece Tahran'da iki İngiliz elçi bulunmaktaydı. Mc Donald, 1826'da Tahran'a geldi. 1830'da Abbas Mirza'nın yanına giderken yolda öldü. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 22

504 A. A. Şemim, a. g. e., s. 109

505 Eminüddevle tarafından gönderilen cevabi mektubun son kısmında, anlaşma metnindeki paranın verilmemesinden dolayı Abbas Mirza'nın İngiltere'den şikayetçi olduğu vurgulanmıştır. Henry Willock ise iki ülke arasındaki dostluğun eski temeller üzerinde devam ettiğini ısrarla söylemiş, Hindistan veya İngiltereden elçi gönderilmesi arasında fark olmadığını yazmıştır. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 24

506 A. A. Şemim, a. g. e., s. 80; P. Sykes, a. g. e., s. 464 - 465

losluk açılması istekleri İran tarafından reddedilmiştir.[507] Mazarovitch ile yapılan görüşlmelerde de bir netice alınmamıştır. İngiltere, İran ile Rusya arasındaki bütün gerginliklere rağmen kendi menfaatlerine halel gelmemesi için anlaşmalarını istemiştir. İngiltere'nin bu dönemdeki siyasetini değerlendiren ve Afganistan savaşları tarihini yazan John William Key'in eserinde, İngiltere'nin İran'a dürüst davranmadığı vurgulanarak bu devletin İran siyaseti eleştirilmiştir.[508] İngiltere'nin İran ile ilgili siyaseti, kendi görevlileri tarafından da eleştirilmiş, İran'a karşı dürüst davranılmadığı üzerinde durulmuştur. Harford Jones, İngiliz hükümetinin tavrı yüzünden İran'ın Ruslara teslim edildiğini söylemiştir. Wellington, bu adaletsizliği bir mektup ile John Malcolm'a bildirmiş, Malcolm ise verdiği cevapta bunun kabul edilemez olduğunu ve müdahale edilmesi gerektiğini söylemiştir.[509]

2- Herat Muhasarası (1833)

İran-Rus Savaşları sırasında ortaya çıkan durumdan istifade eden bazı mahalli idareciler isyan ederek merkeze karşı çıkmaya başlamışlardır. 1830'da Horasan, Yezd ve Kirman'da çıkan isyanları bastırmak için Tahran'a getirtilen Abbas Mirza, Kum yoluyla Yezd'de isyan eden Abdurrıza Han'ın üzerine giderek esir almış, Kirman'a kaçan kardeşi Şuca'yı yakalayıp Tahran'a göndermiştir.[510] Horasan'daki isyancıların Kuçan halkını isyana teşvik etmeleri sonucu burada da isyan çıkmıştır.[511] Abbas Mirza, Kuçan üzerine yürüyerek itaate almıştır.[512] Serahs'daki isyan ise fazla büyümeden İran ordusunun buraya gelmesiyle sona ermiştir. Feth Ali Şah, isyanları bastıran şehzade Abbas Mirza'yı Tahran'a çağırarak 1833 senesi baharında Herat üzerine sefer açmasını istemiştir.[513]

Herat, 1800'den 1814'e kadar İngiltere ile yapılan bütün anlaşmalarda İran'ın toprağı kabul edilirken, Napolyon'un yenilip tarih sahnesinden çe-

---

507 Abdurrezzak Meftun Dınbılı, Rus elçi Yermolov'un çok sayıda asker ile Tahran'a geldiğini söylemiştir. O dönemde Rusya elçisi ile birlikte İran'a gelen Alman Maurice Kotzbue, İran-Rus müzakerelerini kendi eserinde anlatmıştır. Bkz. A. Dınbılı, a. g. e., s. 324 - 326. Bkz. Maurice Kotzbue, Misafiret-i be İran Maiyet-i Sefir-i Kebir-i Rusya der Sal-ı 1817, (terc. Mahmut İnâyet), Tehran 1360

508 John Mc Neill, The Progress and Present Position of Rusia in The East, London 1854, s. 65. Ayrıca bkz. John William Key, The History of War in Afghanistan I, London 1874, s. 150 vd.

509 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 269

510 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 96 - 98; P. Sykes, a. g. e., s. 468

511 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 688 vd.

512 P. Sykes, a. g. e., s. 468

513 N. Necemi, a. g. e., s. 305 ; vd.; C. M. Niya, a. g. e., s. 93 - 95

kilmesiyle birlikte İngiltere'nin burası ile ilgili siyaseti değişmiştir. Herat'ı İran'dan ayırıp Hindistan'ı emniyete almak için Afganlıları İran aleyhinde kışkırtmaya başlamıştır.[514] Feth Ali Şah'ın bu sırada Herat'ı almak istemesinin birden fazla sebebi olmuştur. Birincisinde İngiltere'nin siyasetine karşı çıkmak istemiştir. İkincisinde Herat'ı İran adına idare eden Firuz Mirza'nın Gur Kalesi komutanı Yusuf Ali Han'ı merkeze karşı isyana teşvik etmesi etkili olmuştur. Üçüncüsünde ise Rusya karşısında kaybedilen itibarı tekrar kazanmak istemiştir.[515] İran-Rus savaşı sırasında Afganistan meselesi ikinci planda bekletildiği gibi İngiltere'nin gerçek yüzü de ortaya çıkmıştır. Ayrıca Herat Emiri'nin 1805 ve 1817 yıllarına ait yıllık vergiyi göndermemesi ve merkez ile ilişkisini kesmesi, şahın buraya sefer düzenlemesini zorunlu kılmıştır.[516]

Afganistan Emiri Mahmud Şah, 1818'de Barekzai reisi Fatih Han'ın yardımı ile kardeşi Şuca tarafından atıldığı zindandan çıkmış, o sırada İran'a teslim olan Firuz Mirza'nın ele geçirilmesi için Herat'a asker göndermiştir. Herat'ta yakalanan Firuz Mirza, Kabil'e gönderildikten sonra Horasan idarecileri şah aleyhine isyan etmeye, Hive Hanı da Horasan'a saldırmaya başlamıştır.[517] Feth Ali Şah, Horasan valisi Hüseyin Ali Mirza'yı Herat'ın fethiyle görevlendirince Mahmud Şah korkusundan İran'a itaat etmekle kalmamış Fatih Han'ın gözlerine mil çektirmiştir. Bu davranış, daha sonra Mahmud Şah'a pahalıya mal olmuştur. Fatih Han'ın kardeşi Dost Muhammed Han, intikam almak için isyan ederek Mahmud Şah ile yaptığı kanlı savaşlarda rakibini yenerek Afganistan saltanatına oturmuştur. Herat'a sığınan Mahmud Şah, 1829'da vefat ettikten sonra oğlu Kamûran Mirza Herat Emiri olmuş, Afganistan'ın diğer yerleri ise Muhammedzai ve Saduzai kabileleri arasında taksim edilmiştir.[518]

Feth Ali Şah, Herat Muhasarası'ndan önce İran'ın doğusundaki isyanları bastırmak için 1831'de Abbas Mirza'yı görevlendirmiştir. Abbas Mirza, 1833'te Horasan, Sistan ve Belucistan'ı emniyete almış, İran'a yıllık vergi vermeyen Herat emiri Kamûran Mirza üzerine ordu göndermiştir. İngiltere, bu savaşta Kamuran Mirza'yı desteklemiştir. Rusya ise Hindistan'a doğru ilerlemenin basamağı olarak Herat'ı görmüş ve İran'ı teşvik etmiştir.[519] İran ordusu, 1833'teki Serahs zaferinden sonra Kamuran Mirza'nın 5.000 kişilik

514 S. T. Nasır, a. g. e., s. 207 - 209; A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 326
515 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 63; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 337
516 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 245
517 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 246; P. Sykes, a. g. e., s. 470
518 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 93 - 95; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 337
519 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 247 - 2 48; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 691; N. Necemi, a. g. e., s. 297 vd. ; M. T. Sipihr, a. g. e. II, s. 111

askerini yenip Herat'ı muhasara etmeye başlamıştır. İran ordusu Herat'ı fethetmeye yaklaşmışken Abbas Mirza'nın hastalık sonucu ölmesi muhasarayı yarım bırakmıştır. Abbas Mirza'nın yerine ordu komutanlığına getirilen Muhammed Mirza, Kamûran Mirza ile her yıl İran'a 15.000 tümen verilmesi, İran şahı adına sikke kestirilmesi ve Gur istihkâmlarının yıkılması karşılığında anlaşmaya vardıktan sonra Horasan'a dönmüştür.[520]

3- Abbas Mirza'nın Ölümü

Feth Ali Şah zamanında meydana gelen iç ve dış sıkıntıların çoğu kendisinin bilgisizliğinden ileri gelmiştir. Bu dönemde askeri ve siyasi ilişkilere tesir edip durumu düzeltmeye çalışan Abbas Mirza olmuştur.[521] Abbas Mirza, babasının yerine geçmeyi düşündüğü ve resmi veliahd olduğu için sarayda kendisine muhalif olanların çalışması bitmemiş, tahta oturmasını engellemek için hayli uğraşmışlardır. Abbas Mirza'nın devlet idaresinde göstermiş olduğu beceri hafife alınmayacak kadar önemli olmuş, Rusya ile imzalanan Gülistan Anlaşması'nın dördüncü faslı ve İngiltere ile yapılan anlaşmalarda kendisine binaen maddeler konulmuştur.[522] Taht mücadelelerinin gizliden başladığı sırada İran'da görevli Rus temsilci Yermolov, bu olayları çara rapor etmiştir. Abbas Mirza, İran'ın Birinci İran-Rus Savaşı'nı kaybetmesinde Yermolov'u müsebbib olarak görmüş, Yermolov da bunun farkında olarak onun saltanat rakipleriyle gizlice görüşmüştür. Rusya, Yermolov aracılığıyla Abbas Mirza'nın veliahdlığını sürekli müzakere etmiştir.[523]

Abbas Mirza'nın askeri ve idari işlerdeki mahareti yanında annesinin Kaçar Türklerinden olması da veliahd olarak seçilmesinde rol oynamış-

---

520 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II s. 115 vd.; A. M. Dınbılı, a. g. e., s. 336 vd. Abbas İkbal Aştiyani, Abbas Mirza'nın Herat muhasarası sırasında kafasının karışık olduğunu söylemiştir. Feth Ali Şah'ın savaşta ölmesi halinde saltanat merkezinden uzak olduğu için saltanata geçmeme endişesi taşıdığını, bu yüzden kendi yerine Muhammed Mirza'yı bırakıp Tahran'a döndüğünü ve 1833'te Meşhed'de vefat ettiğini kaydetmiştir. Bkz. N. Necemi, a. g. e., s. 305 vd.

521 C. R. Markham, a. g. e., s. 55. Abbas Mirza, fiziki olarak güzel simalı, siyah tenli, siyah gözlü olup, kararlı ve kabiliyetli bir kişi olarak tanınmıştır. Nefsinin zayıflığı bazen devlet işlerini etkilediği kaydedilmiştir. Bkz. N. Necemi, a. g. e., s. 309

522 S. Nefisi, a. g. e., s. 111. Rusya, Gülistan Anlaşması'nda Abbas Mirza'yı resmen veliahd olarak tanımış ve İngiltere tarafından hususen tebrik edilmiştir. Feth Ali Şah'ın ölümünden önce Muhammed Mirza'nın tahta oturması için çalışmıştır. 1816'da Yermolov'a verdiği emirde, Abbas Mirza'nın veliahd olarak tanınmasında tereddütlü olduğunu söyleyerek bu hususta bilgi istemiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 470; Cihangir Mirza, a. g. e., s. 185 - 186

523 S. Nefisi, a. g. e. II, s. 112

tır. Lütf Ali Han Zend'in hizmetine girmesinden ölümüne kadar geçen idarecilik hayatındaki yeteneği, hayırseverliği takdirle karşılanmış; Ruslara karşı yaptığı başarılı savaşlardan dolayı onların nefretiyle karşılaşmıştır. Rus ordusuna karşı başarılı olmak için düzenli bir orduyu gerekli görmüş ve bunun için İngiliz askeri uzmanlarından faydalanmıştır.[524] İran'a gelen İngiliz Piyade Uzman Christie, Ruslara karşı yapılan savaşta İran ordusu içinde görev almış ve Aslandüz'deki savaşta ölmüştür. Topçu uzmanı Lindsay ise İran ordusundaki hizmetlerine devam ederek top döküm fabrikaları kurmuştur.[525]

1833'te Meşhed'de vefat eden Abbas Mirza, Azerbaycan Eyaleti valiliği sırasında İranlıların yeni medeniyet unsurları ile tanışmasını sağlamış, Avrupa tarzı askeri teknikleri kullanarak orduyu ıslah etmiş, yeni silahların ve topların yapımı için fabrikaların kurulmasına ve başka ülkelere öğrenci gönderilmesine sebep olmuştur. Veliahdın yanında Mirza Taki Han ve Muhammed Han Emir-i Nizam gibi devlet adamlarının bulunması da başarısını müspet yönde etkilemiştir.[526]

4- Feth Ali Şah'ın Ölümü (1834)

Feth Ali Şah, oğlu ve aynı zamanda resmi veliahdı Abbas Mirza'nın ölümüne çok üzülmüştür. Bu üzüntüyü yaşadığı 1834'te Tahran'dan İsfahan'a giderken vefat etmiştir. Altmış altı yaşında iken vefat eden şah, otuz sekiz yıl beş ay hükümetin başında kalmıştır. Şehzade Abbas Mirza'nın ölümü üzerine kendi torunu Muhammed Mirza'yı veliahd seçmiştir. Ölümünden on dört gün sonra İsfahan'daki cenazesi Kum şehrine getirilerek defnedilmiştir.[527] Feth Ali Şah, uzun saltanatı döneminde birçok iç ve dış gaileyi oğulları sayesinde atlatmış, kendisi daha çok kadınlarla ilgilenmiştir. Bazı tarihçilere göre yüz elli sekiz kadın ile evlenmiştir.[528]

---

524 Angelo M. Pıemontese, "İrteş-i İran der Salha-yı 1874 ve 1875, Sahtar ve Sazmandehi-yi an ez did-i General Enrico Andreini," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 14

525 N. Necemi, a. g. e., s. 211; C. R. Markham, a. g. e., s. 58

526 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 692. Rus General Yermolov'un İran'dan döndükten sonra Çar'a verdiği raporda; Abbas Mirza'nın Azerbaycan ordusunda otuz grup teşkil ettiği, her bir grubun bin kişiden oluştuğu ve yüz sahra topuna sahip olduğu anlatılmıştır. Abbas Mirza, Yermolov'un İran'dak faaliyetlerinden haberdar olmuş ve gizlice takip ettirerek onun korkmasına sebep olmuştur. Yermolov'a göre, Abbas Mirza'nın gayesi medeniyet ve kültür değil tahta geçmek için askeri olmuştur. Abbas Mirza-Yermolov mücadelesi için bkz. S. Nefisi, a. g. e. II, s. 121 vd.

527 S. Nefisi, a. g. e., s. 391; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 41

528 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 339. Ayrıca bkz. Ferah Han Eminüddevle, Hatırat-ı Siyasi , Tehran 1926, s. 10 vd.; H. Brughes, a. g. e., s. 143

KAÇAR HANEDANI'NIN YÜKSELME DEVRİ

A- MUHAMMED ŞAH DÖNEMİ (1834-1848)

Feth Ali Şah, 1834'te öldükten sonra Tebriz'de bulunan Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza, tahta geçmek için Tahran'a doğru yola çıkmıştır.[529] Feth Ali Şah'ın veliahdı Abbas Mirza olduğu halde onun şahdan önce vefat etmesi bu durumu değiştirmiştir. İngiliz ve Rus diplomatların bu konuya müdahale etmeleri üzerine Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza veliahd tayin edilmiştir.[530] Muhammed Mirza, Tebriz'de valilik yaparken kendisine yardımcı olarak tayin edilmiş olan Mirza Ebul Kasım Ferahâni'nin kılavuzluğunda, İngiliz ve Rus maslahatgüzarları eşliğinde 1835'te Tahran'a ulaşarak pay-ı tahta oturmuştur.[531]

---

529 Mahmud Mahmud, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ve İngiliz I, Tehran 1328, s. 331. Muhammed Mirza, Abbas Mirza'nın en büyük ve en yetenekli oğlu idi. Babasının ölümünden sonra Azerbaycan ordusu komutanlığına ve resmî veliahdlığa tayin edilmişti. Bkz. Muhammed Cevad Meşkûr, Tarih-i İran-ı Zemin, Tehran 1365, s. 339; Peter Avery, Tarih-i Muasır-ı İran, (terc. Muhammed Refi Mihrabâdi), Tehran 1363, s. 75. Şehzâdeliği ve şahsiyeti için bkz. Muhammed Taki Sipihr, Nasihü't-tevarih I-II, Tehran 1353, s. 179; Rıza Kuli Mirza, Sefername-i Rıza Kuli Mirza Nıve-i Feth Ali Şah, Tehran 1963

530 Raymond Furon, L'Iran Perse et Afghanıstan, Paris 1951, s. 117; Cafer Mehdi Niya, Heft bar İşgal-ı İran der 23 Kurn IV, Tehran 1377, s. 98. Feth Ali Şah, 1818'de Abbas Mirza'yı veliahd tayin edince, Rusya bundan faydalanmak istemişti. General Yermolov aracılığıyla ileride şehzâdeyi isyan ettireceğini düşünerek olumlu bakmıştı. Ancak Rusya'nın beklentileri aksine Feth Ali Şah, Azerbaycan ile Gilan'ın gelirlerini şehzâdeye tahsis ederek daha iyi bir ordu hazırlamasını istedi. Zaten, Türkmençay Anlaşması'nın yedinci maddesi şahın resmi veliahdı Abbas Mirza'ya tahsis edilmişti. Onun ölümüyle bu hakkın oğluna geçtiğini kabul eden Rusya ve İngiltere, Feth Ali Şah'ı ikna ettirmiş ve Muhammed Mirza'yı veliahd seçtirmişlerdi. Bkz. Ann K. S. Lambton, İran Asr-ı Kacar (terc. Simin Fasihî), Meşhed 1375, s. 36; Seyyid Taki Nasır, İran der Berhured-i ba İsti'margiran, Tehran 1363, s. 217; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 181-185; P. Avery, a. g. e., s. 86

531 Ali Kulî Mirza, İksirü't-tevarih (tash. Cemşid Keyanfer), Tehran 1370, s. 399; Han Melik Sasani, Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar, Tehran 1338, s. 42; BOA. Mühimme Kalemi, Dosya No: 6/A, Gömlek No: 71. Watson, İngiltere maslahatgüzarının bu hareket esnasında şehzadeye para yardımında bulunmak istediğini, Ferahani'nin bunu reddetmesine rağmen 70.000 tümenin İngiliz elçi tarafından verilerek muhtemel Rus yardımının önünü kestiğini yazmıştır. Bkz. Percy Sykes, Tarih-i İran (terc. Muhammed Taki Fahrdâî), Tehran 1330, s. 472 - 473; Abdullah Mustevfi, Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-i Devre-i Kacariye I, Tehran 1371, s. 41; Ebul Kasım Tahiri, Tarih-i Revabıt-ı Bazargâni ve Siyasi-i İran ve İngiliz II, Tehran 1354, s. 125. Ayrıca bkz. Cihangir Mirza, Tarih-i Nev (tash. Abbas İkbal), Tehran 1327, s. 197 vd.

Muhammed Şah göreve geldikten sonra kendi sadrazamlığına getirdiği Ebul Kasım Ferahâni, fazilet sahibi, Fars dili ve kültürünü iyi bilen, devlet işlerine ve siyasete muktedir bir şahsiyet olarak tanınmıştır. Şahı ve etrafındakileri çok iyi tanıyarak onların devlet işlerinden fazla anlamadıklarını, güven vermediklerini bildiği için devlet işlerini bizzat kendi uhdesine almıştır. Sadrazamlık makamında bulunduğu süre içerisinde batılı sömürgeci devletlere karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Ancak sadrazamın bütün önlemlerine rağmen bu devletlerin İran'a müdahelesi eksik olmamıştır.[532]

İngiltere ve Rusya, Muhammed Şah'ın tahta geçtiği sıralarda yani 1834-1838 tarihleri arasında İran ile yaptıkları görüşmelerde birbirilerini kollamışlardır. İngiltere başbakanı Palmerston ile Rusya başbakanı Nesselrode arasındaki yazışmalarda, İran'ın bağımsızlığının her iki devlet tarafından tanındığı vurgulanmış ve bundan sonraki gelişmeler beklenmiştir. İngiltere, Rusya'nın Muhammed Şah ile temasını engellemek ve İran'daki nüfuzunu azaltmaya çalışmıştır.[533] Rusya ise Kafkaslarlardaki işgaller ve Türkistan'daki yayılmada İngiltere'den yana rahatlamak istemiştir. İran, bu iki devletin rekabetinden doğan fırsatı kullanarak kendi içinde askeri, kültürel ve siyasi yenilikleri yapamamış, tecrübesiz ve yetersiz olan şahın şahsında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Her ne kadar sadrazamın yenilikler ile ilgili teşebbüsleri olmuşsa da şahın bunu idrak edememesi ve sadrazamın yaptıklarını takdir etmemesi yüzünden başarılı olamamıştır. Sadrazamın yaptıklarını çekemeyenler daha sonra şahı onun aleyhinde teşvik ederek katledilmesine sebep olmuşlardır.[534]

---

532 Muhammed Cafer Hurmuci, Hakayikü'l Ahbar-ı Nasıri (tash. Hüseyin Hediciyum), Tehran 1363, s. 22 - 23; Muhammed Alaaddin Mansur, Tarih-i İran Ba'del-İslâm (820-1925), Tehran 1989, s. 797; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 42; Feuvrier, Se Sal Derbâr-ı İran (terc. Abbas İkbal Aştiyanî), Tehran 1368, s. 257

533 Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran I, Tehran 1337, s. 258. İngiltere, Muhammed Şah'ın tahta cülûs ettiği tarihlerde çok sıkıntılı idi. Curzon'un deyimiyle "1833 tarihinde fevkalede ıztıraplı olup İran ordusunun Herat'a hareket edebileceği endişesi taşıyordu." Rusya'nın 1833'te Osmanlı Devleti ile Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı imzalayarak, Çanakkale Boğazı'nı Rusya haricindeki devletlerin savaş gemilerine kapatma sözünü alması, İngiltere'nin endişesini gittikçe arttırıyordu. Bkz. M. Mahmud, a. g. e. I, s. 337

534 Abdulazim Rızai, Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV, Tehran 1363, s. 100; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 38-39. Mirza Ebul Kasım Ferahani (Kimakam), Mirza İsa Ferrahani'nin oğludur. Tebriz'de Muhammed Şah tarafından babasının hizmetine binaen sadrazamlığa getirilmiştir. Devletin bütün işlerini ele alan Ebul Kasım, şahın özel meselelerine dahi müdahale edebilmiştir. Devlet işlerinin yanında Farsça nesir eserler de vermiş ve Sadi Şirazi'den sonra bu alanda isim yapmıştır. Muhammed Şah'ın tecrübesizliği ve zayıf nefisliliğinin devlet idaresine yansımaması için

Muhammed Şah'ın üzerinde Sadrazam Ferahani'nin büyük bir etkiye sahip olduğu, 1835'te Tahran'da görevli Dr. Riach'ın İngiliz dışişlerine gönderdiği bir rapordan anlaşılmaktadır. Riach, sadrazamın idarede etkili olduğunu söyledikten sonra İngiltere'ye karşı iyi düşünmediğini ve bu yüzden iki devlet arasında ilişkilerin bozulabileceğini bildirmiştir. Rusya'nın sadrazam ile iyi geçindiği ve İran'da gittikçe nüfuzunu arttırdığını da vurgulamıştır.[535] Riach, Ferahani meselesinde ruhani ulema ve saraydaki bazı görevlilerin İngiltere'den yana davranıp şaha tepkili olduklarını, böyle giderse özgürlük talepleriyle yola çıkan grupların yönetime gelebileceklerini ve bu yönde hareketlenmeler olduğunu raporunda dile getirmiştir.[536] Riach, sadarazamın şah üzerindeki etkisine rağmen idarede her şeyi yaptıramadığını, yine de durumdan tam haberdar olmaya çalıştığını söylemiştir. İngiltere'nin Sadrazam Ferahani konusunda bu derece endişelenmesinin sebebi, sadrazamın İngiliz sömürüsü ve İran'daki siyasi etkisini azaltmaya çalışması olmuştur. İngiltere, mevcut menfaatlerin zedeleneceği ve Rusya'nın Hindistan için tehlikeli olmaya başlayacağını düşünerek korkmuştur.[537] Londra'ya gönderilen gizli raporlarda, devlet idaresinde etkili olan sadrazamın daha önce iki devlet arasında imzalanmış anlşmalarla İngiltere'ye verilen imtiyazları iptal ederek yerine Ruslarla aynı şartları taşıyan bir anlaşmayı yapılabileceği endişesi dile getirilmiştir.[538]

çalışmış ve siyasette şahı yönlendirmiştir. Saraydaki bazı çevrelerce engellenmeye çalışılmıştır. Şah'ın yetersizliğinden faydalanıp askeri işleri ona danışmadan idare edebilmiştir. Ancak zaman geçtikçe devlet işleri ile şahsi işlerini karıştırmaya başlamıştır. Şah'ı kışkırtmaya çalışanlar, şahın değerinin sadrazamın değerinden aşağıya düştüğünü iddia etmişlerdir. Sadrazam Ferahani'nin Enderun hizmetlilerini değiştirmesini malzeme yapan muhalifler, sadrazamın şehzade Zilelüssaltana ile birlikte isyan edip tahtı ele geçireceklerini yaymışlardır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 128 - 129; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 99; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 23

535 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 339 - 341; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 42. Dr. Riach, Ferahani'nin İran için önemini belirtmiş, ancak yabancılara karşı tavrının kendilerini de etkileyeceğini söylemiştir. İngiltere'den yana ümitsiz olmadığını, saraydaki bazı görevlilerin kendilerinden yana davrandıkları sadrazamın haberdar olmadığını yazmıştır. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 126 - 127

536 P. Avery, a. g. e., s. 89-91

537 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 126. Muhammed Hasan Han, Sadrü't-Tevarih (tash. Muhammed Müşiri), Tehran 1349, s. 128; Kerim Süleymani, Elkab-ı Ricâl Devre-i Kacariye, Tehran 1336, s. 122; İsmail Rain, Hukuk Begiran-ı İngiliz Der İran, Tehran 1355, s. 44 vd.

538 Abdulhadi Hairî, Nuhûstin Reviyâ Reviyâha-yı Endişegiran-ı İran, Tehran 1367, s. 233; A. Müstevfi, a. g. e I, s. 42. Tahran'daki İngiliz elçiliğinde doktor olarak çalışan John Mc Neill, İngiliz hariciyesine gönderdiği raporda, sadrazamın Chambel ile olan görüşmelerinde İngiltere'ye karşı pek de iyi niyetli olmadığını yazmıştır.

Sadrazam Mirza Ebul Kasım Ferahani, İngiltere'ye karşı yürüttüğü siyasetin bedelini hayatıyla ödemiştir. Sarayda kendisini çekemeyen muhalifler ile İngilizlerin işbirliği sonucu 1835'te öldürülmüştür.[539] Tahran'daki John Chambell, sadrazamın öldürülmesine sevinerek durumu İngiliz hariciyesine rapor etmiş ve katledilmesinin zaruri olduğunu söylemiştir. Ferahani'nin öldürülmesinden sonra yerine Bayat boyundan Hacı Mirza Ağasi sadrazamlığa getirilmiştir.[540]

1- Sadrazam Hacı Mirza Ağasi ve Devlet Yönetimi

Sadrazam Hacı Mirza Abbas Erivani diğer adıyla Hacı Mirza Ağasi hakkında tarihçilerin ileri sürdüğü görüşler arasında farklılıklar olmuştur. Bir kısmı İran için faydalı olduğunu söylerken,[541] bir kısmı da tophanenin geliştirilmesi dışında hiçbir faydasının olmadığı kanaatini taşımışlardır.[542] Rıza Kuli Han Hidayet, Hacı Mirza Ağasi'nin mutad olan ilimleri öğrendiğini ve bir derviş gibi gezdiğini, Tebriz'deki hizmetlerinden ve devlet işlerine olan vukufiyetinden dolayı Muhammed Mirza'nın dikkatini çekerek vazifelendirildiğini yazmıştır.[543] Muhammed Şah ile Hacı Mirza Ağasi'nin iliş-

---

Şah ile yapılan görüşmelerde şahın hemen cevap vermeyerek kendi sadrazamı ile görüştüğünü ve sadrazamın itiraz ettiği konular arasında Rusya ile yapılabilecek anlaşmaya İngiltere'nin müdahele edemeyeceğinin de olduğunu söylemiştir. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 129 vd.

539 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 42. Muhammed Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri (tash. Muhammed İsmail Rıdvani), Tehran 1364, s. 133. Sadrazam Ebul Kasım Ferahani'nin katledilmesindeki bütün sebepler için bkz. M. A. Mansur, a. g. e., s. 798 - 799; P. Avery, a. g. e., s. 73 - 75; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 38

540 C. Mehdi Niyâ, a. g. e., s. 99 - 101; H. M. Sasani, a. g. e. II, s. 1 vd. Ferahani'nin öldürülmesi İngiltere'yi çok rahatlatmış olacak ki, Ouseley, durumu hemen Hindistan'a bildirerek kendileri için menfi olan problemlerin hal olduğunu ve bundan dolayı mutlu olduğunu söylemiştir. Sadrazamın öldürülmesinde Tahran'daki Chambell'in de etkisi olduğu bir gerçektir. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s.132; Ferahani'den sonra sadrazamlığa getirilen Ağasi, Tebriz'de Abbas Mirza'nın çocuklarının hocasıydı. Şehzâde Muhammed Hasan Han, bir gün Cihangir Mirza'nın annesi tarafından kendisine verilen yemek tabağını Ağasi'ye götürdüğünü ve sadrazamın; "tabağı getirdiğim için bana bir şey vermek istediğini, ancak hiç parası olmadığından dolayı üzüldüğünü" söylemiştir. Bkz. A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 45; S. T. Nasır, a. g. e., s. 219

541 M. A. Mansur, a. g. e., s. 799; Ali Asgar Şemim, İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tehran 1379, s. 130; P. Sykes, a. g. e., s. 474

542 M. Hasan Han, a. g. e., s. 164. Hacı Mirza Ağasi'nin İran'daki mevcut İngiliz nüfuzunu arttırdığı John Mc Neill, Gore Ouseley ve Chambel'ın bunda etkili oldukları iddia edilmiştir. Henry Ellis ve Charles Stuart da İran'da kendi devletlerinin nüfûzu için faaliyet göstermişlerdir. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 136

543 R. Kulî Hidayet, a. g. e. IX, s.

kisi efendi-hizmetçi veya sultan-vezir şeklinde değil de mürşid veya hoca olarak bilinmiş ve şah tarafından sadrazama yazılan yazılarda "cenab-ı ruh-u pak" tabiri kullanılmıştır.[544] Abbas İkbal Aştiyani ise şahın devlet idaresinde hiçbir zaman Hacı Mirza Ağasi'nin rica ve önerilerine muhalefet etmediğini, hatalarını görmezlikten gelecek kadar sevdiğini, bu sevginin Tebriz'deki eğitiminden itibaren başladığını yazmıştır.[545] 1839'da İran'a gelip Muhammed Şah, Hacı Mirza Ağasi ve Nasıruddin Mirza ile görüşen Rus yazar Alexis Soltykof, bu dönem ile ilgili hatıralarını "İran'a Yolculuk (Misafiret-i be İran)" ismiyle neşretmiştir.[546]

Hacı Mirza Ağasi'nin kendisinden önceki sadrazamın öldürülmesinde dahli olduğu ve bu yüzden ruhanilerin tepkisine sebep olarak şah ile bu sınıfın arasının açılmasına sebep olduğu kaydedilmiştir. Sadrazamın kendisini ön plana çıkarmasıyla yabancı ülkelerin şahdan ziyade kendisini muhatap almalarına yol açtığı da iddia edilmiştir. Sadrazam Ağasi'nin askeri birkaç teşebbüsün dışında devlet için lazım olan düzenlemeleri yapmaması ve o dönemin ilim ve tekniğinden istifade etmemesi dikkat çekici olmuştur.[547] Teknik ve askeri gelişmeleri takip etmeyen Ağasi'nin, şah üzerindeki nüfûzu sayesinde kendi düşüncelerine göre idareyi yürütmeye çalışması, Kaçar Hanedanı için büyük bir talihsizlik olmuş, Rusya ve İngiltere'ye karşı yapılan askeri mücadelelerde açıkça ortaya çıkmıştır.[548] Muhammed Şah, bütün olumsuzluklara rağmen sadrazamın etkisinden kurtulamamış ve döneminin sonuna kadar sadarette tutmuştur.[549]

2- Saltanat Mücadeleleri

1834'te tahta oturan Muhammed Şah, şehzâdeler arasındaki taht kavgaları ile karşılaşmıştır. Tahran'da şahın oğlu Ali Mirza, Fars'da Hüseyin

---

544 Cihangir Mirza, a. g. e., s. 249; A. A. Şemim, a. g. e., s. 130; Abbas Kadiyani, Ferheng-i Fişerde Tarih-i İran ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye, Tehran 1376, s. 276; H. M. Sasani, a. g. e., s. 64

545 Abbas İkbal Aştiyani, Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Tehran 1325, s. 130

546 A. A. Şemim, a. g. e., s.130. Bkz. Alexis Soltykof, Misafiret-i be İran (terc. Muhsin Saba), Tehran 1336, s. 38 vd.

547 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 45; S. T. Nasır, a. g. e., s. 221 - 222. Ayrıca bkz. Fariba Adelkhah, Being Modern ın Iran, Paris 1998

548 G. N. Curzon, İran ve Kaziye-i İran (terc. Vahid Mazenderani), Tehran 1349, s. 429 vd.; A. Kadıyani, a. g. e., s. 277. Sadrazamın yetersizlikleri ve Tahran'da bulunan yabancı elçilerin söyledikleri için bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 221 vd.; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 47 - 48

549 R. Furon, a. g. e., s. 117; P. Sykes, a. g. e., s. 474. Hacı Mirza Ağasi'nin sadrazamlık devri ve izlediği siyaset ile ilgili bkz. H. M. Sasani, a. g. e. II, s. 1 vd.

Ali Mirza kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.[550] Bu iki şehzâde, bulundukları yerlerde adlarına hutbe okutup para bastırmışlardır.[551] Diğer şehzâdeler de bulundukları yerlerde saltanata varis olduklarını göstermiş, Muhammed Şah'ın Ferahani yardımıyla tahta oturmasına kadar bu iddialarını devam ettirmişlerdir..[552]

Feth Ali Şah'ın ölüm haberini İsfahan'da duyan şehzâde Ali Mirza, tahtı elde etmek için hemen harekete geçmiştir. Şah'a muhalif olan idarecilerin kendisiyle birlikte hareket etmelerini sağlayarak "Adil Şah" ünvanıyla tahta geçmiştir. Saltanatını doksan gün gayr-ı resmi bir şekilde sürdürmüş, saltanatını ilan ettikten sonra kendisine bağlı askerlere bahşiş dağıtarak onları kendi saltanatına inandırmaya çalışmıştır.[553] Kendi etrafındaki kuvvetlerin komutanı olan şehzâde Ali Naki Mirza'yı (Feth Ali Şah'ın sekizinci oğlu) Tahran'a gelmesi için davet etmiş, şehzade de bu davete icabet ederek İsfahan'dan Tahran'a gelmiştir. Şehzade, babasının çok değerli bir elmasını Ali Mirza'ya teslim etmiştir. Ali Naki Mirza, civar şehirlerdeki valilere mektuplar göndererek Ali Mirza'nın tahta oturduğunu ve kendisine biat edilmesi gerektiğini söylemiştir.[554]

İran tahtına oturan Ali Şah, kendi adamlarından Muhammed Cafer Han Kaşi'yi sadrazamlığa getirdikten sonra Ali Naki Mirza'yı da Muhammed Mirza ile görüşmek üzere Tebriz'e göndermiştir. Muhammed Mirza'nın kendi şahlığını tanıması halinde Azerbaycan valiliğini vereceğini bildirmiştir.[555] Feth Ali Şah'ın resmi veliahdı olan Muhammed Mirza, devlet büyüklerinden başka İngiltere ve Rusya tarafından da tahta geçmesi için desteklenmiştir. Bu desteği arkasında gören veliahd, hocası Mirza Ebu'l Kasım Ferahâni'nin yardımıyla harekete geçerek Tahran'a gelmiştir. Muhammed

---

550 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 342; R. Furon, a. g. e., s. 117; Gulam Rıza Verheram, Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimai der Asr-ı Kacar, Tehran 1367, s. 56

551 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 177; M. C. Hurmuci, a. g. e., s.22; İsyanlar için bkz. A. Kuli Mirza, a. g. e., s.408 vd.; Cihangir Mirza, a. g. e., s. 221 - 224

552 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 38

553 K. Süleymani, a. g. e., s. 105; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 38. Ayrıca bkz. Rıza Kuli Mirza, Sefernâme-i Rıza Kuli Mirza Nıve-i Feth Ali Şah (tash. Asgar Fermafermâyî), Tehran 1963

554 A. A. Şemim, a. g. e., s. 124 - 125; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 138

555 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 38. Abbas İkbal Aştiyani, Ali Mirza'nın Tahran'a müstevli olduktan kırk gün sonra, Tahran'a ulaşan Muhammed Şah tarafından yenilgiye uğratıldığını ve affedilme isteğinin şah tarafından kabul edildiğini söylemiştir. Bkz. Abbas İkbal Aştiyani, Tarih-i İran pez Ez İslâm, Tehran 1378, s. 694; A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 418 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant ın Persıa, Newyork 1969

Mirza, taht mücadelesi sırasında Yukarı Baş Kaçar reislerinden Asafuddevle ve İngilizlerin 30.000 tümenlik yardımını kabul etmiştir.[556]

Ebul Kasım Ferahâni, şehzadeyi savaşsız bir şekilde tahta oturtmak için Cihangir Mirza ve Hüsrev Mirza'yı Azerbaycan'da tutuklatarak saltanat iddiasına kalkışmalarını önlemiştir. Askerlerden bir kısmı Rawlinson ile birlikte Tebriz'de bulunan yeni şahı korumaya gönderilirken, bir kısmı da Mirza İlhani komutasındaki muhalif askerler üzerine gönderilmiştir.[557] Muhammed Mirza ile Ali Mirza arasındaki savaşta Ali Mirza'nın ordusu karşı tarafa geçince, kendisi de özür dileyerek teslim olmuştur. Muhammed Şah, Tahran'a doğru hareket ettiği sırada Kazvin'de bulunan Menuçehr Han Kazvini, süvarileriyle birlikte kendisine katılmıştır.[558] Muhammed Mirza, 1834'te yanında İngiliz görevli Lindsay ve Rus sefiri olduğu halde Tahran'da "Muhammed Şah" ünvanıyla tahta oturmuştur.[559]

Muhammed Şah, tahta oturduktan sonra da kendisine karşı olan muhalefet devam etmiştir. Hüseyin Ali Mirza'nın saltanat iddiasını Sadrazam Ferahani önlemeye çalışmıştır. Hüseyin Ali Mirza hile ile bertaraf edilmeyince, Firûz Mirza komutasında ve Menûçehr Han ile Hanry Lindsay'ın de içerisinde bulunduğu 5.000 asker Fars'a gönderilmiştir. Yapılan savaşta Hüseyin Ali Mirza yenilgiye uğratılarak gözlerine mil çektirilmiştir.[560] Hüseyin Ali Mirza, zindanda bulunduğu sırada Tahran'da çıkan veba hastalığından ölmüştür. Diğer isyancı şehzadelerden Cihangir Mirza ile Hüsrev Mirza'nın gözlerine Erdebil'de mil çektirilmiş ve taht mücadelesine devam etmeleri önlenmiştir.[561] Muhammed Taki Mirza ve Şeyh Ali Mirza'nın or-

---

556 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 428 vd. Yukarı Baş Kaçarlarının reisi İlahyar Han Asafuddevle, Muhammed Mirza'nın dayısı olduğundan bu cepheden bir gaile ile karşılaşmamıştı. Muhammed Mirza, devlet adamlarının desteğini aldığı gibi bu mücadelelerde müessir olan İngilizlerin maddi yardımını da almıştı. Arkasındaki destek sebebiyle diğer şehzâdelere göre daha avantajlı bir durumdaydı. Bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 219 - 220; Clement Robert Markham, Tarih-i İran der Devre-i Kacar (terc. Mirza Rahim Ferzane), Losangles 1364, s. 118

557 S. T. Nasır, a. g. e., s. 216 - 217. İngiltere'nin Muhammed Şah'a yardım ederek tahta geçmesine çalışması, Rusya'nın İran'daki nüfuzuna karşı bir denge siyasetiydi. Bu yardımların mükafaatını daha sonra gerek İran'da ve gerekse Afganistan'da görmek için uğraştı. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 128 - 139

558 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 198 vd. Menuçehr Han, Gürcistan Ermenilerinden olup Müslüman olduktan sonra Muhammed Şah'ın hizmetine girmiştir. C. R. Markham, a. g. e., s. 119; M. A. Mansur, a. g. e., s. 797; P. Avery, a. g. e., s. 89

559 Cihangir Mirza, a. g. e., s. 227 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 126 - 127

560 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 342; Alesandro Baussani, The Persians, Florence 1962, s. 165

561 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 428; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 694; C. M. Niya, s. 98

tadan kaldırılmasıyla taht mücadelesi sona ermiştir. Taht mücadelelerinde başarılı bir şekilde çıkan Ferahani, mükâfat olarak sadrazamlığa getirilmiş, ancak bir süre sonra görevden alınarak öldürülmüştür.[562]

3- Herat Muhasarası (1837-1838)

İngiltere, Türkmençay Anlaşması görüşmeleri sırasında İran'ın kaybettiği toprakları ileride Rusya ile yapacağı görüşmelerde gündeme getireceğini söyleyerek anlaşmanın İran tarafından imzalanmasını sağlamıştı.[563] Ancak Rusya'nın kuzeyde işgal ettiği İran toprakları ile iktifa etmeyeceği ve güneye sarkmaya başlayacağı endişesi İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Bunun için İran ile bir anlaşma imzalanması için harekete geçmiştir.[564] Türkmençay Anlaşması'ndan sonra imzalanan İran-Rusya Ticaret Anlaşması'na benzer bir anlaşmanın kendisiyle de imzalanmasını istemiştir.[565] Bu dönemde İngiltere'nin İran'daki işleri, Hindistan hükümetine havale edildiğinden görüşmelerde kimin muhatap alınacağı meselesi gündeme gelmiştir. Neticede Londra'yı muhatap alan Muhammed Şah, İngiltere ile yapılacak ticaret anaşmasının maddelerinin tespiti için müzakereleri başlatmıştır. Ancak sadrazam anlaşmaya pek sıcak bakmamış ve anlaşmayı sürekli beklemede bırakmıştır.[566]

İran ile İngiltere arasındaki görüşmeler 1814'te anlaşma ile sonuçlanmıştır. Anlaşmaya göre İngiltere, muhtemel İran-Afganistan savaşında tarafsız kalmayı ve isterse barış için çaba sarf etmeyi kabul etmiştir. Bu madde ile Herat'ın İran toprağı olduğu kısmen kabul edilmişse de İran'ın burayı alabilecek güce sahip olabileceğine pek ihtimal verilmemiştir. Curzon, Herat'ın uzun yıllar İran şahları tarafından idare edildiğini, yöre halkının gelenek ve görenekleri bakımından Meşhed halkı ile aynı özellikleri taşıdığını söyleyerek İran etkisinin tarihi geçmişini ve buradaki haklarını dile getirmekten kendisini alamamıştır. Herat'ı kaybetmek istemeyen İran, buraya müteaddit seferler düzenlemiş ve her defasında İngilizlerin muhalefeti ile karşılaşıp muvaffak olamamıştır.[567]

---

562 A. Rızai, a. g. e., s. 100 - 101; K. Süleymani, Elkab-ı Rical-ı Devre-i Kacariye, Tehran 1379, s. 122; A. A. Şemim, a. g. e., s. 127

563 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 370; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 45

564 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 359

565 Angelo M. Pıemontese, "İrteş-i İran der Salha-yı1874-1875, Sahtar ve Sazmandehi-yi an ez did-i General Enrico Andreini," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 34 - 35; F. Kazımzade, a. g. e., s. 5

566 M. Mahmud, a. g. e. III, s. 892 vd.; E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 320 - 330

567 S. T. Nasır, a. g. e., s. 226. Bkz. G. N. Curzon, a. g. e., s. 244 vd.; P. Avery, a. g. e., s. 91 vd.; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 141 - 148; M. Mahmud, a. g. e. I, s. 359

Feth Ali Şah'ın 1833'te Abbas Mirza komutasında gönderdiği ordu Herat'ı muhasaraya başladığı sırada şehzade vefat etmiş, onun yerine ordu komutanlığını alan oğlu Muhammed Mirza, Sadrazam Ferahani'nin de yardımlarıyla muhasaraya devam etmişti. Muhasaranın sürdüğü sırada Feth Ali Şah'ın da ölmesi üzerine taht varisi olan Muhammed Mirza, geri çekilmek zorunda kalarak Tebriz'e gelmişti. Muhasaranın kaldırılmasından önce yapılan görüşmelerde, Herat hâkimi Kamuran Mirza'nın her yıl İran'a haraç vermesi kararlaştırmıştı. Muhammed Mirza, 1834'te Tahran'a gelerek Muhammed Şah ünvanıyla tahta oturmuştu.[568]

Muhammed Şah'ın İran tahtına oturmasından sonra İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan için Rusya'dan yana endişelenmeye başladığı görülmektedir. Dışişleri Bakanı Palmerston, Rusya'nın İran sarayındaki nüfuzunu azaltmak için İran'ın bağımsızlığı üzerinde daha önce Rusya ile anlaştıklarını ifade etmiştir. Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşen anlaşmadan sonra Lieu d'Arcy Todd başkanlığındaki İngiliz heyeti, İran askerlerinin eğitimiyle uğraşmak istemiş, ancak Muhammed Şah ve sadrazam Hacı Mirza Ağasi, bu teşebbüse pek sıcak bakmamıştır. İngilizler daha sonra Tebriz'de görev alarak Rus nüfuzunun İran'da artmaması ve kontrol altında tutulması için çalışmışlardır.[569] Ancak sadrazamın İngiltere'nin dostluk girişimlerini reddetmesi, Rus nüfuzunun İran sarayında iyice artmasına sebep olmuştur. Bundan istifade eden Rusya, İran'ın Herat'ı alması için teşvik etmiş, İngiltere ise Rusya'nın bu teşebbüslerini gözden kaçırmamıştır.[570] Bu sırada Afgan Dürrani hanedanından Mahmud Mirza'nın oğlu Kamuran Mirza, idarecisi olduğu Herat'ın İran'a vermesi gereken yıllık vergisini vermemiş, daha önce anlaşma gereğince yıkması gereken Gur istihkâmlarını yıkmamıştır. Ayrıca Sistan'ı kendi toprağı sayarak buradaki bazı İranlıları

---

568 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 696; E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 330. Bu sefer öncesinde İngiltere'nin İran elçisi Dr. Mc Neill'in Palmestron'a yazdığı yazıda, Herat ile Kandehar arasında bir hareketlenme olacağını, buraların çok hassas yerler olduğunu ve Herat'ın düşmesinin Hindistan'ın düşmesi demek olduğunu söylemiştir. Çünkü İngiltere'ye göre, 1833'te İran'ın gerçekleştirdiği Herat seferi Rus etkisinde yapılmıştı. Muhasara sırasında Abbas Mirza'nın ölmesi ve muhasaranın kaldırılması İngiltere'yi rahatlatmıştı. İngiltere, İran'ın tekrar böyle bir teşebbüse geçmemesi için diplomasi ve oyalama taktiğine başvurulmuş, İran dostluğuna önem vererek bol miktarda silahı İran'a göndermeye başlamıştır. Bkz. Pio Carlo Terenzıo, Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan (terc. Abbas Azerin), Tehran 1363, s. 51; M. A. Mansur, a. g. e., s. 799 vd.

569 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 166; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 341

570 Abdurrıza Huşeng Mohdevi, Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran, Tehran 1379, s. 249; R. Furon, a. g. e., s. 116; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 52

katletmiştir.[571] Kamuran Mirza, şah tarafından 1836'da Tahran'a çağrıldığı halde bu çağrıya uymayarak gelmemiştir. Bütün bunlar Muhammed Şah'ın Herat'a yönelmesi için geçerli sebeplerden sayılmıştır.[572]

Muhammed Şah, Herat'a yönelmeden önce Feth Muhammed Han'ı Herat valisi Kamuran Mirza'ya göndermiştir. Kamûran Mirza, İran şahı adına hutbe okutup para bastırmaya söz verdiği halde, İranlı devlet adamları bu sözlerin yalan olduğunu ve Kamûran Mirza'nın afyon içen kifayetsiz kişiliğine güvenilmemesi gerektiğini şaha telkin etmişlerdir. Bu sırada Kabil idaresini elinde bulunduran Barakzai hanedanından Dost Muhammed Han, doğudaki Afganistan mahalli idarecilerinin ve kendi oğullarının yardımıyla o bölgelerde hükümet sürmeye çalışırken İngiltere, bu Afgan emirinin kuzeydeki nüfuzunu, İran ile karşı karşıya getirmek suretiyle silmek istemiştir. İngiltere, bu teşebbüs ile dikkatleri Herat'tan başka taraflara çevirmek istemiştir. [573]

Muhammed Şah, sefere çıkma niyetini gizleyerek Meşhed'e doğru hareketle Horasan mahalli beylerinin isyanını bastırmak istemiştir.[574] Fakat bu sırada Rus çarının kendisi ile görüşmek istemesi, şehzade Nasıruddin Mirza'nın çarın nezdine gönderilerek Herat'a saldırmaları halinde kendilerine yapılacak yardım konusunu görüşmesi ve Rusların cesaretlendirici tavırları şahı iyice ümitlendirmişti. Şah, 1837'de Meşhed'e gelerek Herat'ın fethi için alınması gereken Gur Kalesi'ni almıştır.[575] Gur Kalesi'nin alınması, merkez ile irtibatın sağlanması ve Afganistan'ın kuzeyindeki dağlık bölgenin alınması için önemli olmuştur. Fakat müstahkem kalelere sahip Herat'ın İran ordusu tarafından alınması o kadar kolay olmamıştır.[576]

---

571 Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi -i ve Diplomasi-i İran, Tehran 1337, s. 255 vd.; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 143 vd. Ayrıca bkz. İbrahim Safai, Berkha-yı Tarihi, Tehran 1352

572 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 697; A. A. Şemim, a. g. e., s. 142; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 52

573 A. A. Şemim, a. g. e., s. 140; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 146; P. Sykes, a. g. e., s. 474

574 P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 52; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 101

575 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 454 vd.; A. Kadıyani, a. g. e., s. 575 - 576. Muhammed Şah, Herat seferine çıkmadan önce Feth Muhammed Han'ı Herat valisi Kamuran Mirza'ya göndererek anlaşma zemini oluşturmaya çalışmıştır. Kamûran Mirza, İran şahı adına hutbe okutup para bastırmaya söz verdiği halde İranlı devlet adamları bu sözlerin yalan olduğunu ve Kamûran Mirza'nın afyon ve içki içen kifayetsiz kişiliğine güvenilmemesi gerektiğini şaha telkin ederek seferden vazgeçmemesini sağlamışlardır. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 697; A. A. Şemim, a. g. e., s. 142

576 Muhammed Murad b. Abdurrahman, Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbâd I (tash. Seyyid Muhammed Şah Murad), Tehran 1371, s. 368. Herat şehri, İbn-i Batuta'nın

Gur Kalesi'nin fethinden sonra İngiltere elçisi Mc Neill, Tahran'dan hareketle Muhammed Şah'ın ordusunun bulunduğu ordugâha gitmiş, burada şah ile görüşerek muhasaranın kaldırılması için Herat'ta Kamûran Mirza ve veziri Yar Muhammed Han ile sulh için görüşmeler yapılabileceğini söylemiştir. Bir yandan da Potinger'in de içinde bulunduğu İran'daki İngiliz subay ve mühendisleri Afganlılara yardım için Herat'a göndermiştir.[577]

Herat muhasarası, İngiltere'nin buraya yardımından dolayı yaklaşık on ay sürmüş, muhasara sırasında tekrar harekete geçen Mc Neill, şahın maksadına uygun bir anlaşma imzalayacağı sırada, Rus elçi Simonivch şaha gelerek onu anlaşmadan vazgeçirtmiştir. Bu hareket karşısında iyice endişelenen İngiltere, muhasaranın sürmesi halinde İngiltere-İran ilişkilerinin bozulabileceğini ve Basra Körfezi'nden başlayarak İran topraklarını işgal edeceği tehdidinde bulunmuştur.[578] Kamûran Mirza muhasaraya daha fazla direnemeyip Herat'ın kapılarını İran ordusuna açmak zorunda kalmışken, İngiliz donanması Basra Körfezi'ndeki Harg Adası'nı işgal etmiş, Buşir'e doğru güneyden içeriye doğru ilerlemeye başlamıştır. Şah, savaştan önce Rusya'dan askeri yardım alabileceğini ümit etmiş; fakat beklediği yardımı alamamıştır. Rusya, İngiltere'nin Herat'ı İran'a kaptırmamaya niyetli olduğunu anlamış ve İran'ı yalnız bırakmıştır.[579]

Muhammed Şah, İngiltere'nin Herat için savaşmaya kararlı olduğunu ve Rusya'nın kendisini yalnız bıraktığın görünce Kamûran Mirza'nın oğlu

---

deyimiyle Horasan'ın en güzel ve mamur şehri olup hisarların dışına taşmıştır. İçteki kaleler savaşların da etkisiyle yıkılmıştır. O dönemde dört tane pazar yeri ve beş tane kapısı olmuştur. Bkz. Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed Mukaddemi, Ahsenü't-tekasim I, Tehran 1361, s. 447; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 147. Herat için bkz. Muhammed Ali Müehhed, Sefername-i İbn-i Batuta II, Tehran 1361. Ayrıca bkz. Hogu Grothe, Sefername-i Grothe (terc. Mecid Celilvend), Tehran 1369

577 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 697; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 341; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 45 - 46. Herat muhasarası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 258 vd.

578 A. A. Şemim, a. g. e., s. 144; P. Sykes, a. g. e., s. 478. Kuşatma sürüp şehir teslim olmaya razı olduğu sırada İngiliz görevli Mc Neill, Herat'a gelerek Kamûran Mirza ile sözde sulh için uğraşmaya çalıştı. Gerçekte ise Herat'ın düşmemesi için İran ordusu ile ilgili bilgileri getirmişti. Bu hareketleri şah tarafından öğrenilince şiddetle kınandı. Daha sonra Tahran'a dönen Mc Neill, İran ordusunda görevli İngiliz subayların görevlerini bırakmalarını söyledi. İran'ın muhasarayı kaldırmaması üzerine İngiliz deniz kuvvetlerinden beş savaş gemisi Basra Körfezi'ne gelerek Harg Adası'nı işgal etti. İngiltere'nin Herat konusunda bu derece hassas davranmasının sebebi Mc. Neill'in deyimiyle, "Herat'ın Hindistan'ın anahtarı" olmasıydı. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s.252; Celal Ahmed, Cezire-i Harg, Tehran 1339

579 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 158 vd.; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 101 - 102

Celaleddin Mirza'nın içinde bulunduğu İran'daki Afgan heyetini Herat'a geri göndermiştir. Gur Kalesi'ne Cafer Kuli Han komutasında 6.000 kişilik asker bıraktıktan sonra 1838'de Herat muhasarasını kaldırıp Tahran'a dönmüştür.[580] İngiltere, bir kez daha Hindistan yönünde olabilecek İran-Rus yakınlaşmasını önlemiştir. İran ordusunun Herat'tan dönmesinden bir yıl sonra, 1839'da Kamûran Mirza ile bir anlaşma yapıp onun Herat'taki bağımsızlığını tanımıştır.[581]

İngiltere, İran'ın Herat'tan çekilmesinden sonra d'Arcy Todd başkanlığındaki bir heyeti buraya göndererek çok da emin olmadığı Dost Muhammed Han'ın yerine Şah Şuca'yı tayin etmek istemiştir. Bu istek kabul edilmeyince İngiltere-Afganistan savaşları başlamıştır. İngiltere, 1838'den 1842'ye kadar dört yıl süren savaş sonunda ağır bir yenilgi almış, bu mücadele sonunda 4.500 askerini ve destekledikleri Şah Şuca'nın savaşı kaybetmesiyle Afganistan'ı tahliye etmiştir.[582]

İngiltere, İran şahının Kabil hâkimi Dost Muhammed Han ile görüşmelerde bulunduğunu, Rusya'nın da İran'ı Herat konusunda sürekli teşvik ettiğini öğrenince Henry Ellies'i elçi sıfatıyla Tahran'a göndermiştir.[583] Ellies, buradaki çalışmalarında Rusya'nın faaliyetlerine engel olamamıştır. İngiliz hariciyesi bunun üzerine Rusya'dan açıklama istenmiştir. Rusya, Afganistan konusunda fazla ilgili olmadığını bildirerek İngiltere'ye gerçek niyetini göstermemiştir. İngiltere, Heydesbury'nin yerine Auckland'u Hindistan valiliğine tayin ettikten sonra İran işini kendisine havale etmiştir. Auckland, Aleksander Burnes başkanlığındaki bir İngiliz heyetini Kabil'e göndermiş,

---

580 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 402. İngiltere kraliçesi Victoria, Mc Neill'e bir mesaj göndererek, İngiltere-İran ilişkilerinin Herat yüzünden zarar gördüğünü ve bundan böyle iki devletin arasına husumetin girdiğini Muhammed Şah'a iletmesini söylemiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 144. Ayrıca bkz. Mansure İttihadiye, General Semino der Hıdmet-i İran Asr-ı Kacar ve Ceng-i Herat, Tehran 1375. Herat muhasarasının kaldırılması için bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 477

581 P. Sykes, a. g. e., s. 480. Kamuran Mirza, veziri Yar Muhammed tarafından 1841'de öldürülmüştür. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 147

582 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 454 vd.; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 253. İngiltere, Ranjit Singh'den Şah Şuca'ya yardım etmesini ve Hayber'den Kabil'e hareket etmesini istemiştir. Kabil'e gelen İngiliz askerleri yardımıyla Dost Muhammed Han tahttan indirilip yerine Şah Şuca getirilmiştir. Ancak Hindistan'da bulunan İngiliz askerlerinin yaklaşık binbeşyüz mil uzaklıktaki ve üstelik kendilerini istemeyen kabilelerin arasından Herat ve Kandehar'a gelmeleri pek de kolay olmamıştır. İngilizler, Herat muhasarası sonrası Dost Muhammed Han ve oğlu Ekber Han ile mücadele ederek Afganistan - İngiltere Savaşlarını (1838-1842) başlatmışlardır. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 187 vd.; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 49 vd.

583 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 147 vd.; C. R. Markham, a. g. e., s. 121

Kabil'e giden heyeti Dost Muhammed Han'a para yardımında bulunarak kendi tarafına çekmiş ve İran'a karşı kışkırtmaya başlamıştır.[584] Dost Muhammed Han ise siyasi manevralar yapmak suretiyle hem İngiliz yardımını reddetmemiş, hem de Peşaver ve Herat'ı alma niyetini gizlemiştir.[585]

İngiltere heyeti Kabil'de iken Rus temsilci İvan Vitkevich de buraya gelmiş; Vitkevich, önce İran'a uğramış ve buradan Kandehar'daki Kühendal Han'ın yanına giderek İran'ın Herat'a saldırması halinde bu devlete yardım etmesini söylemiştir.[586] Fakat Dost Muhammed Han, İngilizlerden aldığı para sebebiyle İranla ilgili fikrini değiştirmiş, Kabil'e gelen Rus heyetini iyi karşılamamıştır.[587] İngiltere'ye güvenen Dost Muhammed Han, İran'dan Kandehar'a giden Kühendal Han'ın Herat Emiri Kamûran Mirza'ya yardım etmesini istemiştir. Diğer taraftan İran'da karışıklık çıkarmaya çalışmıştır. İran'ın Kandehar'a saldırısı durumunda İngiliz Alexandre Burnes'den de yardım sözü almıştır.[588] Kabil'e gelen İngiliz heyetin Dost Muhammed Han ile yaptığı görüşmeler, mali yardım yapılması ve Kabil hükümetinin resmen tanınmasıyla sonuçlanmıştır. İngiltere heyeti, Dost Muhammed Han'dan Peşaver meselesini Lahor hâkimi Ranjit Singh ile müzakere etmesini ve yaptıkları yardımlara karşılık Rus temsilcisini Kabil'den çıkarmasını istemiştir Ranjit Singh'in fethettiği yerlerden de elini çekmesini istemiştir.[589]

I. Nikola, İran'ın Herat'a saldırarak İngiltere'yi meşgul etmesini istediği için Tahran'daki elçisi vasıtasıyla Muhammed Şah ile görüşme isteğinde bulunmuştur. Şehzade Nasırüddin Mirza aracılığıyla yapılan görüşmelerden hemen sonra şahın Herat'a sefer düzenlemesi, İngiltere ve Rusya arasında gerginliğe sebep olmuştur. Herat, böylece iki rakip sömürgeci devlet nezdinde siyasi mücadele alanı olmuştur. Muhammed Şah'ın, Herat

---

584 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 147 - 148. Herat seferinin kaçınılmaz hale gelmesinden sonra Burnes'e mektup gönderen John Mc Neill, Dost Muhammed'in bundan böyle kendilerinden yana davranacağını ve Kandehar ile Kabil'i elinde tutması için para verildiğini söylemiştir. Bkz. G. R. Verheram, a. g. e., s. 58

585 P. Sykes, a. g. e., s. 474 - 475; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 258 vd.

586 Kühendal Han, İngilizlere rağmen Rusya ile bir ticaret anlaşması yapmıştır. P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 56

587 P. Avery, a. g. e., s. 91 - 92; A. A. Şemim, a. g. e., s. 140

588 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 445; A.H. Mohdevi, a. g. e., s.251; M. Mahmud, a. g. e. I, s.370-395; E. K. Tahiri, a. g. e., s.141-142; Mc. Neill, Present Position of Russia in The East I, London 1838, s. 160

589 Daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Mahmud, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi -i İran ve İngiliz II, Tehran 1361, s. 391 vd.; William Kaye, The History of War in Afghanistan I, London 1878

muhasarası sırasında sadrazam ve Horasan valisi İlahyâr Han'ın isyanlarıyla uğraşması başarısızlığa sebep olmuştur.[590]

3.1- İngiltere'nin İran'da İç Karışıklık Çıkarma Teşebbüsleri

İran ordusu, Herat'ı muhasara edip alacağı sırada İngiltere'nin güneyden İran'ı işgal etmesiyle vazgeçip geri dönmüştür.[591] İran'ın geri çekilmesi, İngiltere'nin Afganistan siyasetinde rahat davranmasını sağlamıştır. Üç merkezden yani Kabil'de Dost Muhammed Han, Kandehar'da Kühendal Han (Dost Muhammed Han'ın kardeşi) ve Herat'ta Kamûran Mirza'dan ayrı ayrı istifade etmiştir. Dost Muhammed Han'ı verdiği rüşvetlerle kendi safına çekerek Hindistan'a yönelmesini engellemekle kalmamış, Kamûran Mirza ile birlikte İran üzerine göndermiştir. Çok geçmeden İngiltere'nin oyununa gelen Dost Muhammed Han, onların isteğiyle Kandehar'daki kardeşi Kühendal Han'ın İran ile ilişkisini kesmesini aksi halde üzerine yürüyeceğini söylemiştir.[592] Afganistan'da diplomatik hilelerle kabile reislerini etkileyen Alexander Burnes, bütün isteklerini Dost Muhammed Han'a kabul ettirmiş ve İran'a cephe almasını sağlamıştır. İngiltere'nin siyaseti yüzünden Herat'ta istediğini alamayan İran, bu defa kendi toprakları içerisinde İngilizlerin karışıklık çıkarma faaliyetlerine sahne olmuştur.[593]

İngiltere, Herat muhasarası sırasında İran ile ilişkilerini kesmiş gibi görünse de kılık değiştiren casusları vasıtasıyla İran topraklarında faaliyetlere girişmiştir. İran'ın Herat'ta güç kaybetmesi için iç isyanları körüklemeye başlamıştır. Mesela Bahtiyari bölgesine giden Austin Liard, buranın valisi Muhammed Taki Han'ı şaha karşı isyana teşvik etmiş, Kirman'da İngilizlerin kışkırtmasıyla isyanlar çıkmıştır.[594]

İran, İngiltere için elde tutması için düşünülen bir güvenlik kuşağı olarak görülmüş, meşru olmayan siyasetlerin cereyan ettiği bir alanı haline getirilmiştir. İngiltere, Muhammed Şah döneminde bu siyasetini sürekli devam ettirmiş ve İran'ın körfez bölgesini askeri ablukaya almıştır. Afganistan'da nüfuzunu arttırmak için Afgan kabilelerini birbirine düşürmek suretiyle güçten düşmelerini sağlamış ve daha sonra bunları İran

---

590 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 348. General Percy Sykes, İran'ın Herat seferini İran'ın Afganistan'a tecavüzü şeklinde yorumlamıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 474

591 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 123. Ayrıca bkz. Jarden, Seyahatname-i Jarden (terc. Muhammed Abbasî), Tehran 1336; Henry W. Bellew, Afghanistan and the Afghans, London 1879

592 G. R. Verheram, a. g. e., s. 58 - 59

593 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 258 vd.; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 149

594 A. A. Şemim, a. g. e., s. 147; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 102

aleyhine kışkırtmıştır. Kandehar ve Kabil'de İran etkisini azaltmak veya tamamen silmek için elinden geleni yapmıştır.[595] Herat muhasarası sonrasında şehzâdeleri şaha karşı kışkırtarak Herat'ın öcünü almaya çalışmıştır. Muhammed Şah'ın Herat üzerindeki nüfuzunu tamamen silmek için her türlü baskıyı yapmaktan çekinmemiştir.[596] Muhammed Şah, Herat'tan döndükten sonra ülkesinde başlayan iç isyanları bastırmak için 1839'da emrindeki 25.000 asker ile güneydeki bölgelere hareket etmiş ve İsfahan'da isyana katılanların çoğunu öldürtmüştür.[597]

İngiltere, Timur Şah Dürrani'nin oğlu Şah Şuca'yı kendi siyasi maksadı için 20.000 kişilik Afgan ve Hintli askerlerle birlikte Pencab ve Peşaver'den Kandehar'a göndermiş, Dost Muhammed Han ve oğulları Kandehar'dan kaçıp Buhara'da Allah Kuli Han Harezm'e sığınmak zorunda kalmışlardır. Burada istedikleri yardımı alamadıkları için beş yüz Sistanlı asker ile İran sarayına gelmişlerdir. Muhammed Şah, bunun üzerine Şah Şuca'nın isyanını bastırmak için hazırlıklara başlamışsa da İngiliz siyasetinin kurnazlığı karşısında başarı sağlayamamıştır.[598] Şah Şuca'nın Kandehar'a yerleşmesini sağlayan ve Herat'ta Kamûran Mirza'yı kendi himayesine alan İngiltere, Kamuran Mirza'ya mali yardım yaparak dost görünmeye çalışmıştır. Arcy Todd başkanlığındaki İngiliz heyeti, Kamûran Mirza ve veziri Yar Muhammed Han ile anlaşmaya vararak İngiltere'nin Hindistan hükümeti tarafından Herat'a yıllık 25.000 rupiyeyi, Kamuran Mirza'nın Herat için İran sarayı ile görüşmemesi ve İngiltere'nin olan bitenden haberdar edilmesi karşılığında vermiştir. Yar Muhammed Han, İngilizlerle yaptıkları anlaşmaya rağmen Muhammed Şah'ı durumdan haberdar etmiştir. [599]

İran'daki İngiliz görevliler, Yar Muhammed Han'ın Kandehar'dan İran'a gönderdiği mektubun bir kopyasını ele geçirip durumdan haberdar oldukla-

---

595 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 447 - 458; A. Baussani, a. g. e., s. 166

596 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 106; P. Avery, a. g. e., s. 111

597 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 323 - 325; Cihangir Mirza, Tarih-i Nev (tash. Abbas İkbal), Tehran 1327, s. 264 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 148; A. İ. Aştiyani, "İngilizha ve Cenub-u İran," Mecmua-yı Makallat, s. 37

598 P. Sykes, a. g. e., s. 485

599 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 493 vd. Yar Muhammed Han, Ali Kadı Afgan aşiretinin reisi Ata Muhammed Han'ın torunuydu. Hacı Firuz zamanında Herat veziri olmuştu. Dış görünüşü şefkatli olmasına rağmen zalim bir şahıstı. İngiltere ile anlaşmaya varmasına rağmen gerek İngiltere'nin Afganistandaki faaliyetlerini ve gerekse Kamûran Mirza'nın İngilizlerle olan mesaisini bir mektupla Muhammed Şah'a bildirmişti. İngiltere, bunun üzerine Kamûran Mirza'ya yaptığı mali yardımı kesmiştir. Bkz. C. R. Markham, a. g. e., s. 122; A. A. Şemim, a. g. e., s. 149; R. Furon, a. g. e., s. 117

rında yaptıkları anlaşmanın sağlam olmadığını görmüşlerdir. Bundan sonra İngiltere'nin Afganistan'daki işleri aksamaya başlamış, Afganistan'a asker gönderilmesi büyük bir politik hata olarak değerlendirilmiştir.[600] Asya coğrafyası ve siyasi yapısı uzmanı olan Douvlington, Velzele ve Mounstevarel bu politikayı uygun bulmayarak İngiltere'nin burada başarılı olamayacağını söylemeye başlamışlardır. Ancak Hindistan valisi Auckland ikazları dinlememiş ve 1840'da bir grup askerini Afganistan'a göndererek Kabil ile Kandehar'ı almıştır.[601] Afganlılar, iki yıl sonra İngilizlere karşı verdikleri mücadeleyi kazanmışlardır. Hindistan'dan gelen askerleri geri dönmeye mecbur etmişlerdir.[602]

Kabil ve Kandehar şehirleri İngiltere'nin işgali altında bulunduğu sırada İngiliz tarih ve coğrafyacıları, Türkistan'ın inkışafındaki amilleri ve coğrafyasını araştırmakla görevlendirilmişlerdir.[603] Uzun müddet kendilerinden haber alınamayan görevlilerden Dr. Velf, 1844'te yanındakilerle Horasan bölgesine kadar giderek Hasan Han'ın yanına gitmiş ve birçok araştırma yapmıştır. Buhara Emiri tarafından beraberindeki ekibi katledilen Dr. Velf, birçok tehlike atlattıktan sonra sağ olarak geri dönebilmiştir.[604]

İngiltere, Herat meselesinde fiili olarak savaşa müdahil olmakla kalmamış, 1814 tarihli İran-İngiltere anlaşmasının Afganistanla ilgili maddesini ihlal ederek Hindistan'a karşı olası Rus tehlikesini bertaraf etmiştir. Afganistanı siyasi karışıklık içinde bırakarak güçlenmesini ve doğuya yönelmesini engellemiştir. Ayrıca savaşın başlarında Rusya'nın sürekli şahı teşvik etmesi ve savaşa girmesine sebep olması da Rus siyasetine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir.[605] Bu savaşta İran'ın gücünden çok şey kaybetmesi, Hazar Denizi kıyılarında iyice yerleşmeye çalışan Rusya'ya yaramış ve Esterebad'a yakın Aşurade Adası bu devlet tarafından işgal edilmiştir. 1841'de iki savaş gemisiyle adaya gelen Rus deniz kuvvetleri, buradaki Türkmenlerin asayişi bozduklarını iddia ederek adayı işgal etmiş, işgalden sonra adaya gelen İran ve Türkmenlerden pasaport istemeye başlamıştır.[606]

---

600 P. Sykes, a. g. e., s. 479

601 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 398 vd.

602 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s.101 vd.

603 A. Hairî, a. g. e., s. 235. Ayrıca bkz. John Suwage, Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmi (terc. Aferin Ensarî), Tehran 1366, s. 49 vd.

604 Cihangir Mirza, a. g. e., s. 268 - 270; C. R. Markham, a. g. e., s. 126; M. A. Mansur, a. g. e., s. 799 vd.

605 P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 53 vd.; P. Sykes, Sefername (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 86 vd.

606 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 139. Aşurade Adası stratejik olarak çok önemliydi. Rusya, burayı almakla hem İran'a yakın stratejik üstünlük sağladı ve hem de Ortaasya ve

3.2- Herat Meselesinden Sonra İngiltere-İran Uluslararası Rekabeti

Muhammed Şah, 1837'de Herat üzerine harekete geçtiği sırada ilk teşebbüsü kendi oğlu Nasırüddin Mirza'yı Rus çarı ile görüşmeye göndermek olmuştu.[607] İkinci teşebbüsü ise Mirza Hüseyin Han Acudanbaşı'yı Avrupa'ya göndererek İran'daki İngiliz görevli Mc Neil'in devletin içişlerine karışmasını şikayet etmesi olmuştu.[608] Çünkü İran, İngiltere'nin uluslararsı etkisini hesaba almadan ve Hindistan'da İngiliz aleyhtarı karışıklıkların olduğu bir sırada Herat'a yöneldiğinden bu devletin tepkisine sebep olmuştu. Paris, Viyana ve İstanbul'a gönderilen elçiler vasıtasıyla İngiltere'nin Afganistan'a müdahelesini önleyen 1814 tarihli İran-İngiltere anlaşması hatırlatılmak suretiyle İngiltere'nin, Herat'a müdahalede haksızlık yaptığı anlatılmak istenmiştir.[609]

İngiltere ise İran'ın Rusya teşvikiyle Herat'a saldırdığını yaymaya çalışarak İran'ın ele geçireceği yerlerde Rus nüfuzunu hâkim kılacağını ve Ruslara verilen imtiyazları genişleteceğini iddia ediyordu.[610] Pottinger ve Stoddart vasıtasıyla İran'ı Herat muhasarasından caydırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Afganistan'a gönderilen Mc Neil, 1838'de Afganlılarla yaptığı görüşmelerde Herat'ı kesinlikle İran'a bırakmayacaklarını söyleyerek Afgan kuvvetlerinin İran'a karşı savaşmalarını istemişti.[611] Todd ise Hindistan'a gönderilerek Afgan kuvvetlerine gerekli askeri ve lojistik yardımın yapılması sağlanmış, İran'ın içten sıkıştırılması için harekete geçilmişti.[612] İngiltere, bu amaçla Buşir'deki konsolosu aracılığıyla burada problem çıkartmaya başlamıştı. Ayrıca İran'ı kendisiyle bir ticaret anlaş-

---

Hindistan'a biraz daha yaklaştı. Buradan Horasan ve Herat'a saldırmayı, Hindistan'da İngilizleri rahatsız etmeyi hedefliyordu. Bkz. C. R. Markham, a. g. e., s. 128; Melykanov, Be Sevahil-i Cenub-ı Derya-yı Hazar (terc. Mesud Gülzari), Tehran 1364; H. L. Robino, Sefername-i Mazenderan ve Esterabad (terc. Vahid Mazenderani), Tehran 1343

607 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 101. Bu görüşmelerin geniş açıklaması, dönemin tarihini yazan Muhammed Taki Sipihr tarafından yapılmıştır. Bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 261 vd.

608 A. A. Şemim, a. g. e., s. 227

609 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 363

610 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 83 - 84; P. Avery, a. g. e., s. 107

611 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 363. Pottinger, Stoddart ve Mc Neil'in şahın ordugahına gelip görüşmelerde bulunmaları sadece muhasaranın kaldırılmasından ibaret değildi. Aynı zamanda İran ordusunun durumunu öğrenip Afgan komutanlara bildiriyorlardı. Bkz. P. Avery, a. g. e., s. 117

612 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 101; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 48 vd.

ması imzalamaya zorluyordu.[613] İran'dan istediği cevabı alamayınca, siyasi ilişkilerini kesmiş ve Tahran'a bir ültimatom vermişti. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'un deyimiyle "Afganistan'ın ve Hindistan'ın anahtarı Herat" idi ve İran'ı buradan vazgeçirtmek için İngiliz hariciyesi bütün mesaisini bu konuya hasretmişti.[614]

İngiltere, Stoddart eliyle şaha ültimatom verdiği sırada Basra Körfezi'ndeki Harg Adası'nı işgal etmişti. 1838'deki bu işgalin ardından Herat muhasarası kaldırılmıştı. İran'ın Herat'ı alamaması kendi yetersizliğinden kaynaklanmamış, İngiltere'nin Afgan aşiretlerinden Dost Muhammed Han ve Kühendel Han'ı kendi tarafına çekmeyi başarmasından kaynaklanmıştı.[615] Afganistan üzerinden Hindistan'a doğru olası bir tazyiki önlediği gibi İran'ı da etkisiz hale getirmişti. Çünkü İngiltere'nin en büyük korkusu, İran ve Afganistan'ın Hindistan'daki yerlileri isyana teşvik etme ihtimaliydi. Rusya'nın İran ile savaşmasına zemin hazırlayarak her iki devletin zayıf düşmesini sağlamış, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devleti üzerinde etkili olduğu dönemlerde arabulucu rolü üstlenerek onların tamamen ortadan kalkmasına engel olmaya çalışmıştı. Zira Rusya ile Hindistan arasında tampon devlet istiyordu.[616]

İngiltere, Elies'ı İran'a ve Burnes'i de Kabil'e göndererek buradaki yerli halkı İran Devleti aleyhinde kışkırtmaya başlamıştır.[617] İngiltere'nin 1837'deki bu çabaları boşuna olmamıştır. O sırada Afganistan'daki üç değişik bölgede güç merkezi olan Dost Muhammed Han'nın bulunduğu Kabil, bunun kardeşi Kühendal Han'ın hâkim olduğu Kandehar ve Kamuran Mirza'nın elinde bulunan Herat'ın dengelerini bozmak istemiştir. Hindistan'daki kendi yönetimine ve Ranjit Singh üzerine akınlar yapan Kamuran Mirza'nın akınlarını önlemek için Dost Muhammed Han'ı kendi tarafına çektikten sonra Kamuran Mirza üzerine saldırtmıştır. Bunun için Dost Muhammed Han ve adamlarına bol miktarda para vermekten çekinmemiş, her türlü silahı temin etmiştir. İran-İngiltere Savaşı'ndan istifadeyi düşünen Rusya ise o sırada Tahran'daki Rus askeri ataşesi Gen Berowsky vasıtasıyla İran'ı Herat'a saldırması hususunda sürekli kışkırtmıştır.[618] Bütün dikkatini Afganistan'a veren İngiltere, Hindistan için sağlam bir set oluşturmak istemiştir. Dost

613 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 84 - 85; R. Furon, a. g. e., s. 117; A. İ. Aştiyani, a. g. m., s. 39

614 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 125

615 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 85

616 M. Mahmud, a. g. e. I, s. 375 - 376

617 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 137; Charles Stuart, Journal of A Residence In Northern Persia, London 1854, s. 128 vd.

618 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 148

Muhammed Han'a tam güvenemediğinden Şah Şuca'yı da desteklemekten geri durmamıştır. Şah Şuca'nın Pencab hâkimi ile ittifak yapmasını sağlamıştır. İran ve Rusya'nın müttefik olarak Hindistan'a girebileceklerini, Dost Muhammed Han'ın bunlara yardım edebilceğini Pencab'daki toplantıda görüştükten sonra Dost Muhammed'i para ile elde etmeyi kararlaştırmıştır. Aksi halde Afganistan'dan çıkarılması için Şah Şuca'ya yardım edilmesi gerektiğini ve bunun için Afganistan'a askeri harekât yapılmasını gündeme getirmiştir.[619] Pencab Anlaşması'nın kararlarından haberdar edilen Şah Şuca, Herat'ta Kamuran Mirza'nın toparlanmasına fırsat verilmeden kendisinin Afganistan'ın başına getirilmesini istemiştir. Şah Şuca, daha da ileri giderek Belh, Sistan, Belucistan, Kandehar ve Kabil civarının da kendi topraklarına katılması için İngiltere ile anlaşmıştır.[620]

İngiltere, 1838'de Mc Neil eliyle İran'a ültimatom vererek Basra Körfezi'ne donanma göndermeyi meşru saymış, iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasının sebebini Rusya'ya bağlamıştır. Ancak İran topraklarının taksimi için Rusya ile gizli yazışmalarda bulunmaktan da geri kalmamıştır.[621] Bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanı Palmesrton ile Rus hariciyesi arasında resmi yazışmalar yapılmıştır. Ancak İngiltere, hiçbir zaman Rusya'dan tam emin olmamış ve bütün Afganistan'a hâkim olacağı düşüncesiyle sürekli kontrol altında tutmuştur.[622]

İngiltere, Mc Neill vasıtasıyla uluslararası arenada İran aleyhinde propaganda yapmaya devam ederken,[623] İran da Mirza Hüseyin Han Acudanbaşı'yı İran'a karşı oluşan menfî havanın yok edilmesi için elçi sıfatıyla Avrupa'ya göndermiştir.[624] Görünüşte İngiltere kraliçesi Victoria (1837-1901)'yı tebrik için Londra'ya giden Acudanbaşı, İngiltere'nin Herat muhasarası dolayısıyla İran'a karşı olan siyasetini yumuşatması için uğraşmıştır. Acudanbaşı, Avrupa'ya giderken İstanbul'a uğramış ve II. Mahmud'dan kendisini İngiliz elçi ile görüştürmesini istemiştir. İngiliz elçi bu isteği redederek görüşmek istemediği gibi Londra'ya gitmemesini de söylemiştir. İstanbul'dan Viyana'ya geçen Acudanbaşı, Avusturya İmparatoru I. Ferdinand (1835-

---

619 W. Kaye, a. g. e. I, s. 161; İ. Safai, a. g. e., s. 109

620 Mohen Lal, The Life of Amir Dost Mohammad Khan I, London 1846, s. 277; W. Kaye, a. g. e. I, s. 189 - 190. Burnes ve Elies'in Afganistan'daki faaliyetleri için bkz. P. Sykes, The History of Afghanıstan I, London, s. 405

621 İngiltere, 1834'te İran topraklarının bağımsızlığının korunması üzerine Rusya ile anlaştığı halde 1838'de Rusya'ya İran'ın paylaşılmasını teklif etmiştir. Bkz. Mahmud Mahmud, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi -i İran ve İngiliz II, Tehran 1361, s. 393

622 M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 266; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 27

623 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 140 vd.

624 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 403

1848) ve Metternich ile görüşüp İngiltere ile aralarında arabulucu olmalarını rica etmiştir. Metternich'in Palmerston ile görüşmesi bir netice vermemiştir.[625] Avusturya'dan Paris'e geçen Acudanbaşı, Fransa kralı Flip Lui (1830-1848) ve Başbakan Sault ile görüşmesinde istediği sonucu alamamış, buradan Londra'ya gitmiştir. Londra'da Palmestron ile görüşmesinde bir sonuç alamayınca Avam Kamarası üyeleriyle görüşüp döneceğini söylemiştir. Ülkesine dönmeden önce tekrar Palmestron ile görüşen elçi, İngiliz bakanın ağır suçlamalarıyla karşılaşmıştır. Palmestron, İran'ın Rusya etkisiyle Herat'ı muhasara ettiğini ve saldırgan ülke konumuna girdiğini iddia etmiştir. Acudanbaşı da İngiltere'nin iki devlet arasında mevcut anlaşma hilafına Herat'a müdahale ettiğini söylemiştir.[626] İran elçisi dönüşte Paris'e tekrar uğrayarak Fransız askeri uzmanların İran ordusunu eğitmelerini istemiş ve bu isteği Fransa tarafından kabul edilmiştir.[627]

İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki baskıları, güçlü bir müttefiğe dayanma zorunluluğu hisseden İran'ı tekrar Fransa'ya yaklaştırmıştır. Geçmişte yaşanılan olumsuzluklara rağmen 1840'ta Fransız Comte de Sercey elçilik göreviyle İran'a gelmiştir. İran, Fransa'nın bu jestine karşılık ülkesinde yaşayan Fransız katoliklere dini merasimlerde özgürlük verilmesine dair bir ferman yayınlamıştır. Fransa, bu fermanla bölgedeki katoliklerin hamisi rolünü üstlenmiştir.[628]

3.3- Muhammed Şah'ın Herat Dönüşünde Afganistan'ın Durumu

Afgan halkı, İngiltere'yi inançlarının ve bağımsızlıklarının düşmanı telakki etmelerine rağmen, kabile reisleri Herat muhasarası sırasında bu

---

625 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 254

626 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 145 vd.; Arthur Conolly, Jorney to The North of Indıa Overland From England II, London 1834, s. 3; P. Sykes, The History of Afghnaistan I, London 1940, s. 405. Acudanbaşı'nın Londra'ya gitmesi gayr-ı resmi gerçekleşmiştir. İran ile yaptığı Siyasi ve ticari anlaşmaları hiçe sayan İngiltere, kendisini dünya devletlerine karşı haklı göstermek için İran'ı saldırgan ülke olarak nitelendirmiş ve bu propaganda yaparak kendisini haklı çıkarmaya çalışmıştır. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 254

627 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 404 - 446; Kerim İsfahaniyan - Kudretullah Ruşeni, "Ferah Han Eminüddevle," Mecmua-yı İsnad-ı Medarik, Danişgah-ı Tehran 1100, s. 46

628 İngiltere ile ilişkilerin kesildiği ve Fransa'ya yaklışıldığı halde İngiliz casuslar Fransa'nın İran'daki faaliyetlerini izlemiş ve onları İran nezdinde küçük düşürmeye çalışmışlardır. İngilizler daha da ileri giderek Fransız keşişlerin İran'ı terk etmemesi halinde İran ile yaptıkları bütün anlaşmaları lağvederek harekete geçeceklerini söylemişlerdir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 256

ülkeye dayanmıştır. Herat hâkimi Kamuran Mirza ve veziri Yar Muhammed Han, İngiltere'nin yardım vaadlerine inanmakla hata yaptıklarını anlamış, yardım amacının farklı olduğunu anladıkları zaman iş işten geçmiş ve İngiltere bölgeye çoktan yerleşmiştir.[629] Daha önce ticari temsilci kisvesi altında bölgeyi dolaşan İngiliz misyonerleri halka ve aşiret reislerine bol miktarda para ve altın dağıtarak nifak tohumlarını atmışlardır.[630]

İngiltere, Afganistan'ı işgal ettikten sonra Kabil'e yerleşmiş, buradan Herat'a doğru askeri harekâtı devam ettirmiştir. Herat'ta Yar Muhammed Han'ı etkisiz hale getirmiştir. Yar Muhammed Han, 1839'da İngiltere'nin Herat siyasetindeki gerçek amacını anladığında mücadele kaçınılmaz hale gelmiştir. Yar Muhammed Han'ın Herat'da büyük bir nüfuza sahip olduğunun farkına varan İngiltere, külliyetli miktardaki parayı Herat ileri gelenlerine dağıtmıştır. 1839'da Herat'ta d'Arcy Todd aracılığıyla Kamuran Mirza'nın oğullarıyla anlaşma yapmıştır. Yar Muhammed Han'ın İran'a olan meylini kesmek için ise sözde mevkini koruma sözü vermiştir.[631] Böylece Afganistan'ın büyük bir kısmını nüfuzuna alarak Herat şehrine kadar gelen İngilizler, Herat'ta külliyetli miktarda para dağıtmış, içkiye düşkünlüğü ile bilinen Kamuran Mirza'yı 1839'da anlaşmaya ikna etmişlerdir.[632] Yar Muhammed Han, İngilizler'in bölgeye yerleşmelerine razı olmamış, Buhara ve Hive'deki halkı onlara karşı tahrik ederek Şah Şuca'yı tanımamaya başlamıştır.[633] İngilizler, bunun üzerine para ve maddi ihsanları arttırıp Yar Muhammed Han'ın mukavemetini kırmayı başarmışlardır. Gurlulara sefer savaş açıp Herat'a tabi olmalarını sağlamışlardır.[634]

Afganistan'daki İngiliz faaliyetlerinin raporlar halinde gönderildiği Hindistan genel valiliği, Yar Muhammed Han'ın Herat üzerine dehaleti sona erdirilmediği müddetçe bütün Afganistan'a hâkim olunamayacağını söylüyordu. Yar Muhammed Han, bütün maddi ihsanlara rağmen Herat'daki İngiliz askeri temsilcilerini dışarı çıkarmaya başladı. Israrla İran'ı Herat'a davet ettiyse de İngilzlerden çekinen İran harekete geçmedi.[635]

---

629 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 341 - 343. Ayrıca bkz. J. W. Kaye, a. g. e. I, s. 449

630 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 152 - 153. Aleksander Burnes başkanlığında Afganistan'a gelen İngiliz ticari heyeti, Gazne'de bulunan Dost Muhammed Han'ın yeğeni Emir Abdurreşid Han ile temasa geçmiştir. Bunun ikna edilerek İngilz askerlerine katılmasını sağlamıştır. Şah Şuca'nın müsteşarı Macnaghten, bu Afganlıdan istifade ederek Kabil'in alınması planını yapmıştır. Bkz. M. Mahmud, a. g. e. II, s. 448

631 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 449; M. Mahmud, a. g. e. II, s. 451

632 Anlaşma maddeleri için bkz. M. Mahmud, a. g. e. II, s. 452 vd.

633 P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 56 vd.

634 P. Sykes, Sefername, s. 398

635 M.Lal, a. g. e. I, s. 287 - 288; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 154 vd.

4- Ağa Han Mahallati ve Seyyid Ali Muhammed İsyanları

Muhammed Şah, Herat meselesinde İngiliz diplomasisi karşısında uğradığı yenilgiyi bir türlü hazmedemiyordu. Gut hastalığına yakalanmasına rağmen, Herat ve Afganistan aklından çıkmıyordu. Üstelik İngiltere, 1840'de Kirman İsmailiyye lideri Ağa Han Mahallati'yi isyana teşvik ediyor ve saltanat iddiasında bulunmasını istiyordu.[636] İngiliz görevlilerce Kirman, Belucistan ve Afganistan'da toplatılan 4.000 kişilik ordu, İngiltere desteğindeki bu harekete yardım etmek için Ağa Han'ın emrine verildi. İngilizlerden destek alan Ağa Han, Babek şehrine saldırdı. Ancak Fazl Ali Han komutasındaki İran ordusuna yenilince müridleri dağıldı.[637] 1840'da tekrar isyan eden Mahallati, Fazl Ali Han'ın ordularıyla karşılaşıp onun kardeşini öldürdü. Bunun üzerine Fazl Ali Han, Ağa Han'ın üzerine yürüyerek onu kesin bir şekilde yenip Hindistan'a kaçmasını sağladı. Mahallati'nin isyanı 1840-1841 tarihleri arasında on dört ay sürerek Muhammed Şah'ı hayli uğraştırdı.[638]

Ağa Han Mahallati isyanı henüz bitmeden bu defa Horasan'da kuzeydoğu Nakşibendî tarikatının bir kolu olan Kadiriyye şeyhi Seyyid Ali Muhammed'in isyanı başladı.[639] İsyanı tahrik eden İngiltere, kendi siyasi menfaatleri yönünde kullanmaya başladı. Neticede yakalanan Seyyid Ali

---

636 A. Kuli Mirza, a. g. e., s. 517 vd.; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 256. İran ve Hindistan'da İsmailiye fırkasının ruhani lideri olan Şeyh Halilullah, 1816'da Kirman'a, oradan Yezd'e gittikten sonra fitneciler tarafından katledilmiştir. Feth Ali Şah, onun müritlerinin gönlünü almak için Şeyh Halilullah'ın oğlu Ağa Han'ı kendi kızıyla evlendirmiş ve Kum idareciliğine tayin etmiştir. Kaçarların elinde muhterem bir hale gelen Ağa Han, 1835'de Muhammed Şah tarafından Kirman idareciliğine tayin edilmiştir. 1839'daki isyanı üzerine Mahallat'da iskân ettirilmiştir. Bkz. Feridun Ademiyet, Emir-i Kebir ve İran, Tehran 1362, s. 255 vd.; A.İ. Aştiyani, a. g. e., s. 697 - 698; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 343; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 102

637 A. Baussani, a. g. e., s. 166. Ağa Han Mahallati ve isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Mahmud, a. g. e. II, s. 517 vd.

638 A. A. Şemim, a. g. e., s. 152; M. A. Mansur, a. g. e., s. 801 - 802; P. Sykes, a. g. e., s. 486

639 Feth Ali Şah saltanatının ilk yıllarında ulemadan olup Bahreyn sahillerinde ikamet eden Şeyh Ahmed bin Zeyneddin, alim bir kişi olmasına rağmen ifrata kaçması, eski şiâ ulemasının görüşlerine ters düşmesine sebep oldu. Şeyh Ahmed'den sonra Şeyhiye Fırkası'nın öğrencilerinden Hacı Seyyid Kazım Reşti, 1843 yılına kadar Şeyhiyye'nin başında kalarak çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Seyyid Kazım'ın ölümünden sonra iki öğrencisinden Muhammed Kerim Han Kaçar ile Seyyid Ali Muhammed Şirazi birbirine ters düşmüşlerdi. Seyyid Ali Muhammed, buradan ayrılarak Bahaiye'yi kurdu. Kendisini kayıp imam ve yazdığı "Beyan" isimli kitabı da Kur'an olarak görmeye başlayınca tedip edilmesi gündeme gelmiştir. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 701

Muhammed Şiraz'daki ruhani meclisi tarafından zindana atıldı. İngiltere, yine boş durmayarak Seyyid Ali Muhammed taraftarlarına para dağıtıp Menuçehr Han Mutemuddevle'yi onların başına getirdi. Daha sonra Seyyid Ali'yi kurtarmalarını istedi. Seyyid Ali, zindandan çıkartılmışsa da şah tarafından Erdebil'e götürülerek tekrar hapsettirildi.[640]

Seyyid Ali Muhammed'in İngilizler eliyle çıkarttığı Babai (Babiyye) isyanı, mezhebi meseleden ziyade siyasi ve sosyal bir mesele olup ondan sonraki dönemde müridlerin çıkardığı isyanlar İran'ı hayli yıpratmıştır.[641] Bunların faaliyetleri sonucu çarşı-pazar halkı ve saray görevlileri zındıklıkla ve kâfirlikle itham edilmiş, bu düşüncenin izalesi için çok uğraşılmıştır.[642]

5- İran-Osmanlı Hudud İhtilafı ve Erzurum Görüşmeleri

Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Ali Rıza Paşa, 1839'da Muhammere'ye saldırınca şah bu olayı protesto etmek için İstanbul'a bir elçi göndermiştir. İran'ın tepkisini önemsemeyen Osmanlı Devleti, Kotur ve Hoy tarafına askeri harekâtta bulunmuştur.[643] 1842'de Osmanlıların Süleymaniye valisi Mahmud Paşa'yı görevden alması ve valinin İran'a sığınması da iki devlet arasında gerginliğin artmasına sebep olmuştur.[644] Mahmud Paşa'nın göreve iadesi için İran'ın çabaları sonuç vermeyince, Mahmud Paşa'nın Kürt kuvvetleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne saldırması istenmiş ve bu yönde hazırlıklar yapılmıştır.[645]

İran ile Osmanlı arasındaki diğer bir ihtilaf konusunu da sınırda cereyan eden hadiseler oluşturmaktaydı. Sınırda hareket halindeki göçebe aşiret ve kürtlerin ticaret kervanlarını vurup mallarını yağma etmeleri, iki devlet arasındaki anlaşmazlığın sebeplerinden birisini oluşturuyordu.[646] Konar-göçer boy ve aşiretler, hac esnasında İranlı hacıları rahatsız edip eşyalarını gasp ediyorlardı. İran'ın 1838'deki Herat muhasarası sırasında Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi, Muhammere ticaretini baltalamak için buraya asker gönderip ticaret yerlerini tanrip etmişti. Ayrıca Kerbela şeh-

640 A. A. Şemim, a. g. e., s. 153

641 M. A. Mansur, a. g. e., s. 802 - 803

642 A. A. Şemim, a. g. e., s. 154; M. T. Sipihr, a. g. e. I-II, s. 243 vd.

643 P. Sykes, a. g. e., s. 486; P. Avery, a. g. e. IV, s. 117

644 İsmail Safai, Merzha-yı na Aram, Tehran 1351, s. 16. Süleymaniye valisi Mahmud Paşa, Osmanlı yönetimi tarafından görevden alınınca merkeze gelmeyerek İran'a sığındı. Muhammed Şah, araya girerek görevine iadesini istemişse de muvaffak olamadı. Bunu hazmedemeyen şah, Mahmud Paşa'ya yardım amacıyla Osmanlı topraklarına girilmesini istedi. Ancak Rusya ve İngiltere'nin araya girmeleri savaşı önledi. Bkz. A. Rızai, a. g. e. IV, s. 104

645 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 258. Ayrıca bkz. İ. Safai, s. 17 - 52

646 P. Sykes, a. g. e., s. 486 - 487; C. R. Markham, a. g. e., s. 128

rinde çıkan isyanlar sebebiyle Osmanlı Devleti'nin sert tedbirler alması, iki devlet arasındaki gerginliği iyice arttırıyordu.[647]

İngiltere, bu dönemde İran'ın siyasi sınırlarının yeniden belirlenmesi işiyle ilgilendiğinden iki devletin savaşmasını istemiyordu. Osmanlı Devleti de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı (1831-1833) ile uğraştığı için savaşa taraftar değildi. Bu yüzden Rusya ve İngiltere'nin arabuluculuk teklifini kabul etti.[648] İstanbul'a kadar gelecek olan İbrahim Paşa, hem Rusya'nın Karadeniz ve boğazlar siyasetine hem de İngiltere'nin Akdeniz siyasetine darbe vurabilirdi.[649]

İngiltere ve Rusya arabuluculuğunda iki devletin sınır ihtilaflarını halletmek için bir komisyon kuruldu. İran ve Osmanlı Devleti temsilcileriyle birlikte İngiliz ve Rus temsilcilerinin katılımıyla sınır meselesinin çözümü için Erzurum'da çalışmalara başlandı. Sınır Komisyonu görüşmelerinde İngiltere temsilcisi Williams Osmanlıdan, Rusya temsilcisi Dainese ise İran'dan yana hareket edince görüşmeler uzadı ve yaklaşık üç yıl bir netice alınamadı.[650] Komisyon çalışmalarının devam ettiği sırada İran temsilcisi Mirza Taki Han Ferahâni, Erzurum'da çıkan bir kavga sonucu öldürülünce İran görüşmelerden çekilmek istedi. Ancak İngiltere"in araya girmesiyle Osmanlı Devleti olayın büyütülmemesi gerektiğini ve münferit bir olay olduğunu bildirerek özür diledi. Neticede taraflar 1847 yılı sonunda bir anlaşmaya varınca anlaşma imzalandı. Tarihte İkinci Erzurum Anlaşması olarak kayıtlara geçen bu anlaşmaya göre, doğudaki Muhammere ve Şattü'l-Arab İran toprağı olarak tanındı. İran, Süleymaniye'den sarf-ı nazar ederek burasının Osmanlı toprağı olduğunu kabul etti. İki devlet Şattülarab'taki limanlardan gemicilik faaliyetlerinde bulunabilecek ve Osmanlı devleti buradaki şiilere iyi davranacaktı.[651]

6- Horasan'da Muhammed Hasan Han (Salar) İsyanı

İlahyâr Han Asafuddevle, Muhammed Şah saltanatı başlangıcında Horasan valisi olarak tayin edilmiş, 1845'te hastalığını ve yaşlılığını bahane ederek

---

647 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 698; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 343 - 344. Ayrıca bkz. Ferhad Mutemed, Revabıt-ı İran ve Osmani, Tehran 1326

648 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 259. Bu dönemde Osmanlı - İran sınırlarını tespit etmeye çalışan İngiliz ve Rus görevliler, Cudi Dağı'na geldiklerinde Hz. Nuh'un gemisinin burada karaya oturduğunu iddia etmeye başlamışlardır. Bkz. C. R. Markham, a. g. e., s. 128

649 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1995, s. 171 - 173

650 Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 104 - 106; G. R. Verheram, a. g. e., s. 220 vd.

651 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 260; İ. Safai, Merzha-yı Na Aram, s. 27 - 29; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 104 - 106

yerini oğlu Muhammed Hasan Han (Salar)'a bırakmıştı.[652] Asafuddevle'nin diğer oğlu Muhammed Kuli Han ise şahın sarayında kapıcılıkla görevli idi. Gizli mektuplarla ve Sadrazam Ağasi'nin tedbirsizliğinden faydalanarak bir casus gibi Muhammed Şah ve sarayın durumumunu babasına bildirerek onu olan bitenden haberdar ediyordu.[653]

Muhammed Şah, kuzeybatıda isyan eden Türkmenlerin saldırılarını önlemek için Muhammed Hüseyin Han Nezdini'yi görevlendirerek Horasan'ın kuzeyine gönderdi.[654] Bu tarihte keramet sahibi bir derviş olarak ortaya çıkmış olan Mahdum Kuli Han, Türkçe'yi de bilmesinden istifade ederek Yemut ve diğer Türkmenleri etrafında toplamış, Esterabâd'da etkili olmaya başlamıştı. Bu sırada üzerine gönderilen Muhammed Hüseyin Han tarafından etkisiz hale getirilmişti.[655] Hüseyin Han Nezdinî'nin burada galip gelmesiyle itibarının artması, Salar'ın kendisine karşı kin beslemesine sebep oldu ve bir gece baskınıyla Nezdini'yi öldürdü. Nezdini'nin öldürülmesi ve Horasan isyanları Muhammed Şah'ı harekete geçirdi. Gelişmeler onu olayların müsebbiblerini aramaya sevk etti. Olayların cereyan ettiği sırada Tahran'a gelen Asafuddevle, iyi karşılanmamış, olaylarla ilgisi olduğu düşünülerek tahkir edilmişti.[656]

Asafuddevle'nin Muhammed Şah tarafından tahkir edilmesine kızan oğlu Salar, Türkmen ve Kürtlerden oluşturduğu önemli bir kuvvetle merkezi hükümete karşı isyan etti. Muhammed Şah, kızıyla evli olan Salar'ın büyük kardeşi Hacı Mirza Muhammed Han'ı beylerbeyilikle Horasan'a görevlendirerek Salar'ın ikna edilmesini istedi.[657] Mirza Muhammed Han, Meşhed'e geldikten sonra fikrini değiştirdi ve kardeşi Salar ile güçlerini birleştirdi. Herat'taki Afganları da kendi ordusuna aldı.[658] Şah, bu iki asi kardeşin üzerine gönderdiği Muhammed Ali Han ve İbrahim Halil Han başırısız olunca, bu defa kendi kardeşi Hamza Mirza'yı Horasan'a gönderdi. Yapılan ilk sa-

---

652 A. A. Şemim, a. g. e., s. 155. İlahyâr Han Asafuddevle, Kaçar boyunun Dulû grubundan olup Muhaammed Şah'ın dayısı idi. Muhammed Şah ile akrabalık bağlarının getirmiş olduğu imkânlardan yararlanmak ve sadrazam olmak isteyen Asafüddevle, Horasan'a tayin edilerek sadrazamlığa dönme arzusu engellenmişti. Ancak Hacı Mirza Ağasi'nin şahın üzerinde etkili olması yüzünden saraydan uzaklaştırılması sadrazam ile aralarını açmıştı. Bkz. A.İ. Aştiyani, a. g. e., s. 699

653 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 73 - 75; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 66

654 George Nathalie Curzon, İran ve Kaziye-i İran (terc. Vahid Mazenderâni), Tehran 1349, s. 259 vd.

655 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 529

656 A. A. Şemim, a. g. e., s. 155

657 R. Furon, a. g. e., s. 118

658 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 105

vaşta Salar'ın 12.000 kişilik ordusu yenilgiye uğratıldı.[659] Hamza Mirza, 1847'de Meşhed'de yapılan ikinci savaşta Salar'ı tekrar yenilgiye uğrattı. Ancak bu sırada Meşhed halkının Hamza Mirza'ya karşı isyan etmesi ve Muhammed Şah'ın ölüm haberinin Horasan'da duyulması, Salar isyanının devam etmesine sebep oldu.[660]

7- Fransa'nın İran'dan Ticari İmtiyaz Alma Çabası

Fransa, İran'ın İngiltere ve Rusya'ya bazı anlaşmalarla vermiş olduğu hukuki ve ticari imtiyazların aynısının kendisine verilmesi için İstanbul'daki elçisi Comte de Sartiges'i görüşmelerde bulunmak amacıyla 1844'te İran'a göndermiştir.[661] Tahran'a gelerek Muhammed Şah'ın huzuruna çıkan elçi, şahın bir fermanla İran'daki Fransız teb'asına ticaret özgürlüğü ve İran'a serbestçe girip çıkma hakkının verilmesini istemiştir. Fransa'nın istekleri şah tarafından uygun görülmüştür.[662] Sadrazam Hacı Mirza Ağasi, aynı imtiyazları Fransa'daki İranlı teba için Sartiges'den isteyince red cevabı ile karşılaşmıştır. Ancak bütün olumsuzluklar bir kenara bırakılarak İran ile Fransa arasında bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, iki ülke karşılıklı ticaret yapmayı, daha önce ikili anlaşmalarla İngiltere ve Rusya'ya verilen imtiyazlardan Fransa'nın da yararlanabileceğini, Fransa; Tahran, Tebriz ve Buşir'de konsolosluk açmayı kabul etmişlerdir. İran; Fransaya verdiği ticari imtiyazlara karşılık sadece Paris, Marsilya ve Borbun Adası'nda ticari konsolosluk açma hakkını elde edebilmiştir.[663]

Sadrazam Ağasi, İngiltere ve Rusya'nın tepkisinden korktuğu için anlaşmayı gizlemeye çalışmıştır. Bir yandan da Paris'e bir elçi göndererek üçüncü bir devletin İran'a müdahalesi halinde Fransa'nın yardımını istemiştir.[664] 1847'de Fransa'ya gönderilen Mirza Muhammed Ali Han, Fransa'nın İran'ı İngiltere ve Rusya'ya karşı himaye etmeyeceği cevabı ile karşılaşılaşmıştır. İran elçisi bu cevap karşısında şaşırmış, ülkesinin de anlaşmayı tanı-

---

659 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 67; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 106. Ayrıca bkz. F. Ademiyet, a. g. e., s.231-248

660 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 66; A. A. Şemim, a. g. e., s. 156 - 157; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 106; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 83 vd. Salar'ın isyanı bitmeyerek Nasırüddin Şah dönemine sirayet etmiştir.

661 Fransa, 1841 tarihli İran-İngiltere ticaret anlaşmasıyla İngiliz tüccarlara verilen imtiyazların aynısını almıştır. Bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 267 - 269

662 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 261

663 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 561 vd. Feuvrier, Se Sal Derbâr-ı İran (terc. A. İkbal Aştiyani), Tehran 1368, s. 257 vd.

664 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 261; K. İsfahaniyan - K.Ruşeni, a.g.m., s. 46

madığını söyleyerek dönmüştür.[665] Dönüşte İstanbul'a uğramış ve Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanacak olan Erzurum Anlaşması görüşmeleri dolayısıyla İran heyetine iltihak etmiştir.[666]

8- Muhammed Şah'ın Vefatı (1848)

Muhammed Şah, devlet idaresi hususunda tecrübeli olmadığı için saltanatının sonlarına doğru devlet işleri iyice aksamaya başlamıştır. Odasının penceresinde oturup kuşları avlama gibi ilginç hobiler dahi geliştirmiştir.[667] Bu dönemde devlet işleri Sadrazam Hacı Mirza Ağasi'ye bırakılmış, yaşı iyice ilerlemiş olan sadrazam da sağlıklı kararlar verememiştir. Sadrazamın yetersizliğini görmek istemeyen şah; sadrazama çok güvenmiş, sadrazamdan gelen istekleri geri çevirmemiştir.[668] Bu dönemde İran'da etkili olan Ruslar, Hacı Mirza Ağasi tarafından büyük teveccühlere mazhar olmuşlardır. Sadrazam, işi daha da ileri götürerek kendisinin Rus tabiyetinde olduğunu söylemiştir.[669] Ağasi, gün geçtikçe eyaletlerdeki kimi idarecileri ihraç ederek mallarına el koymaya, kimini de rüşvetle idareci yapmaya başlamıştır. Rüşvetle idareyi alan eyalet idarecileri halka zulmetmiş, onların sıkıntılarını görmezden gelmişlerdir. 1846'da Kirmanşah Eyaleti'nde halk perişan olmuş, sokaklarda kadın ve çocukların ölümleri çoğalmaya başlamıştır.[670]

Muhammed Şah, devletin gücüne hiçbir şey katmadan ve üstelik bu dönemde artan yabancı nüfuzuna karşı tedbir almadan, yakalandığı Gût hastalığından 1848'de ölmüştür.[671] Kırk iki yaşında ölen Muhammed Şah, on dört yıl üç ay boyunca saltanatta kalmış, bu süre zarfında tedbirsiz ve zayıf bir karaktere sahip olduğundan işlerin çoğunu Ağasi'nin eline bırakmıştır. Hacı Mirza Ağasi de başlangıçtaki devlet adamlığı görüntüsünü kaybederek devlet gelirlerini savurganlık içinde harcamaya başlamıştır.[672]

---

665 R. Furon, a. g. e., s. 118

666 M. T. Sipihr, a. g. e., s. 105 vd.; Hüseyin Mekki, Zendegâni-i Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Tehran 1369, s. 98 vd.

667 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 215; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 51 - 52

668 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 105; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 216 vd.

669 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 135 vd.; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 245; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 40. Muhammed Şah ile Hacı Mirza Ağasi (şah-ı cengaver ve mürşid-i kamil) arasındaki ilişki için bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 215 vd.

670 Cihangir Mirza, a. g. e., s. 291 vd.; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 106 - 107; C. R. Markham, a. g. e., s. 130 - 131

671 P. Sykes, a. g. e., s. 487

672 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 702; M. A. Mansur, a. g. e., s. 806; A. Baussanî, a. g. e., s. 166

B- NASIRÜDDİN ŞAH DÖNEMİ (1848-1896)

İran, Muhammed Şah döneminin sonlarına doğru iç karışıklık içerisine sürüklenerek Horasan, Fars, Luristan, Kirmanşah gibi birkaç eyaletde iç isyanlar çıkmıştır. Kirmanşah halkı Muhib Ali Han'a karşı, Şiraz halkı da Nizamuddevle'ye karşı isyana kalkışmış, Horasan'da Salar ve Tahran'da Seyfülmülk salatanat davasına kalkışmışlardır.[673] İran, bu karışıklıklardan dolayı dağılma tehlikesi geçirmiştir.[674] Muhammed Şah'ın 1848'de ölmesinden sonra henüz on altı yaşında olup Tebriz'de Mirza Taki Han'nın elinde yetişmiş olan Nasırüddin Mirza, Tahran'a getirtilerek tahta oturtulmuştur.[675] Nasırüddin Şah'ın tahta geçmesinde büyük pay sahibi olan Mirza Taki Han, "Emir-i Kebir" ünvanıyla sadrazamlığa getirilmiştir.[676]

Nasırüddin Şah, devlet idaresinde tecrübe kazandıktan sonra ülke idaresinin aksayan yönlerini ıslah etmeye çalışmıştır. Etrafındaki devlet adamlarının fikirlerine itibar etmemesi zaaf olarak görülmüştür. Sahip oldukları mevkileri kaybetmek istemeyen ve birbirleriyle mücadele halinde olan saray görevlileri dalkavukluğu tercih etmiş, yapılacak ıslahatların mesuliyetini taşımak istemeyenler, şahın herşeyin en iyisini yapacağını telkin ederek hata yapmasına sebep olmuşlardır. İran'da gittikçe artan İngiliz ve Rus nüfuzu, şahın sağlıklı bir şekilde ıslahat yapmasını engellemiş, iki devletin etkisinde kalarak verdiği imtiyazlar ekonomik ve siyasi buhranlara sebep olmuştur.[677]

---

673 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 66

674 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 345 - 346; Muhammed Muayyen, "Nasırüddin Şah," Lugatnâme-i Dehuda 48, Tehran 1341, s. 161; S. T. Nasır, a. g. e., s. 234

675 A. Kadıyani, a. g. e., s. 724; G. N. Curzon, a. g. e., s. 515 vd. Nasırüddin Mirza'nın annesi İran'ın melikesi olup Muhammed Şah saltanatı zamanında Mehd-i Ulya ismiyle anılırdı. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 157. Mehd-ı Ulya için bkz. Abdulhüseyin Nevai, "Mehd-ı Ulya Cihan Hanım," Tarih-i Muasır-ı İran V, Tehran 1372, s. 25 vd.

676 Feridun Ademiyet, Emir-i Kebir ve İran, Tehran 1362, s. 29 vd.;A. Kadıyâni, a. g. e., s. 724 - 726. Emir-i nizam ve Atabeg ünvanlarını alan Mirza Taki Han şahın kızkardeşiyle evliydi. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 234; P. Sykes, Sefername, s. 210; R. Furon, a. g. e., s. 119. Ayrıca bkz. Abdullah Mustevfi, Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-yi Devre-i Kacariye, Tehran 1371, s. 65; P. Sykes, a. g. e., s. 488; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 41 - 44; S. Bakhash, "Abtracta Iranica, Iran: Monarchy and Reform Under The Qajars," Supple IV, Leiden 1984, s. 81 - 82; Hüseyin Mekki, Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Tehran 1369, s. 100

677 S. T. Nasır, a. g. e., s. 256; G. N. Curzon, a. g. e., s. 515; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 146 - 148; M. A. Mansur, a. g. e., s. 807. Ayrıca bkz. H. Brughes, Sefer-i be Derbar-ı Sahibkurran (terc. M. Kürdbeççe), Tehran 1367

Nasırüddin Şah, tıpkı Feth Ali Şah gibi çok sayıda kadın ile evlenmiş, bu kadınlardan doğan şehzadeler devlet idaresinde yetersiz kaldıkları gibi kardeşlik bağları da zayıf kalmıştır. Sarayda şehzadelerin kaldığı Enderun'da çalışanların sayısının 3000 kadar olduğu kaydedilmiştir. Şah, avcılığa ve seyahat etmeye yönelerek devlet işlerini tecrübeli devlet adamı Emir-i Kebir'e bırakmıştır. On altı ay süren üç Avrupa gezisine çıkmış ve memleketin hazinesinden yüklü miktardaki paraları israf etmiştir. Saraydaki orta tabaka ulema ile olan yakın ilişkisi, sadrazam ve diğer devlet görevlilerinin bu sınıf alayhine çaba sarf etmelerine sebep olmuştur. Şah'dan yana görünen bu sınıf, batı kökenli ıslahatlara sıcak bakmamış ve ıslahatları sömürgecilerin islâma taarruzu şeklinde algılamıştır. Saray uleması sık sık devlet işlerine müdahale ederek nasb ve azillerde etkili olmuştur.[678] Bu sınıf bazen faydalı uygulamalara sebep olmuştur. Şah'ın yabancı sermayedarlara cömertçe vermiş olduğu imtiyazların lağv edilmesi ve milli kaynakların peşkeş çekilmemesinde etkili olmuşlardır. Bu dönemde Emir-i Kebir'in sadrazamlık makamında bulunması da İran için büyük bir şans olmuştur.[679]

1- Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'ın Sadrazamlığı

Muhammed Şah döneminde sadrazam olan Hacı Mirza Ağasi, devlet ricalinin kendi emrini dinlemediğinin farkında olmuş, Nasırüddin Şah'ın tahta oturmasıyla da kenara atılacağını anlamıştır. Bu sırada kendisi hakkında ortaya atılan saltanat şaiyası üzerine görevinden ayrılıp Kerbela'ya sığınmış ve 1850'deki ölümüne kadar burada yaşamıştır.[680] Ağasi'den sonra sadrazamlığa layık görülenlerin başında Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) gelmiştir.[681] Mirza Taki Han'ın çocukluğu Tebriz'de Nasırüddin Şah ile birlikte geçmiş ve şahın hocalığını yapmıştır. Mirza Taki Han, şah tarafından sadrazam tayin edilince rakiplerinin kin ve nefretine maruz kalmıştır. Bunların başında Ağasi'nin tavassutuyla Kaşan'a vali olup daha sonra

---

678 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 362. Ayrıca bkz. Muhammed Hasan Han, Çehl Sal Tarih-i İran I, Tehran 1363, s. 5

679 S. T. Nasır, a. g. e., s. 238; Jiri Osvald, "Naseroddin Shah," Dıctıonary Of Orıental Lıteratures III, London, s. 134

680 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 65; Feuvrier, a. g. e., s. 9; A. Kadıyani, a. g. e., s. 276 - 277; C. R. Markham, a. g. e., s. 137; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 703; M. T. Sipihr, a. g. e., s. 155

681 P. Avery a. g. e., s. 132. Azerbaycan ordusunda komutan ve Muhammed Han Zengine'nin yardımcısı olan Mirza Taki Han, Zengine'nin ölümünden sonra Nasirüddin Mirza'nın hizmetine girmiştir. Bkz. Feridun Ademiyet, Emir-i Kebir ve İran, Tehran 1362, s. 19

İngilizlerin yardımıyla Mirza Taki Han'a yardımcı tayin edilen Mirza Ağa Han Nuri (Mirza Nasrullah Han Nuri) gelmiştir.[682]

Nasıruddin Şah'ın saltanata geçmesi sırasında mevcut olan iç karışıklıkları önlemede büyük pay sahibi olan Emir-i Kebir, Mirza Ebul Kasım'ın hizmetinde bulunmuş, Muhammed Kurban Kerbelai'nin oğlu ve Muhammed Han Zengine'nin yardımcılığını yapmıştır. İran'ın o dönemde yetiştirmiş olduğu tecrübeli bir devlet adamı olmuştur.[683] Otuz yaşında Şehzâde Abbas Mirza'nın hizmetinde bulunarak Tebriz'de yetişmiş, çalışkanlığıyla şehzâdenin münşiliğine (sekreter) terfi etmiş ve hizmetine binaen 1828'de Rusya'daki memuriyete gönderilmiştir. Burada tecrübe kazanmış, İran'ın Osmanlı Devleti ile imzaladığı Erzurum Anlaşması'ndaki rolüyle şöhreti artmıştır. Muhammed Şah döneminde veliahd Nasıruddin Mirzayla Erivan'a giderek Rus çarıyla görüşmelere katılmış ve 1845'te Tebriz'de Nasıruddin Mirza'nın defterdarlığını yapmıştır.[684]

Mirza Taki Han, sadrazamlığa geldikten sonra devletin gelir ve giderlerini gösteren ilk bütçeyi hazırlamış ve mali harcamaları bir düzene koymuştur. İran'ın dış ülkelerle olan münasebetlerini devlet yararına sürdürerek elçilerin saraya olan nüfuzlarını kırmaya çalışmış, ülkedeki casusluk faaliyetlerine dikkatleri çekerek önlem alınmasını istemiştir.[685] Bu önlemler üzerine İngiliz ve Rus elçileri aleyte propagandaya başlamışlardır. Sadrazamın bağımsız bir siyaset izleyerek yabancıların devlet işlerine müdahalesini azaltmaya çalışması, şimdiye kadarki uygulamalardan yana davranan ve yabancılarla işbirliği halindeki devlet görevlilerini, şehzâdeleri ve İran üzerinde hesap yapan yabancı elçileri rahatsız etmiştir.[686] Sadrazam, sahip olduğu

---

682 Feuvrier, a. g. e., s. 9-11; P. Sykes, a. g. e., s. 488. Hacı Mirza Ağasi tarafından Kaşan valiliğine tayin edilen Ağa Han Nuri, buradan kaçarak Tahran'a gelmiş ve İngiliz elçisinin himayesine girmiştir. Nasıruddin Şah, onun zinsiz Tahran'a gelişine karşı çıkarak Kaşân'a geri gönderilmesini istemiştir. Ancak İngilizler araya girerek Tahran'da kalmasını ve Mirza Taki Han'ın emri altında askeri vezir olarak çalışmasını sağlamışlardır. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 704. Ağa Han Nuri, ömrünün sonuna kadar İngilzlere vefalı davranmıştır. Hüseyin Mekki, Zendegani-i Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Tehran 1369, s. 86 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 157; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 189

683 H. Mekki, a. g. e., s. 116; M. Mahmud, a. g. e. II, s. 590; A. Baussani, a. g. e., s. 166

684 F. Ademiyet, a. g. e., s. 53-61,62; Hasan Hâkimian, "İn The Qajar Perıod," Encylopaedia Iranıca VIII, Calıfornıa 1998, s. 138 vd.

685 F. Ademiyet, a. g. e., s. 192 vd.; S. T. Nasır, a. g. e., s. 239; H. Mekki, a. g. e., s. 435 vd.

686 P. Avery, a. g. e., s. 133. Abbas İkbal Aştiyani'ye göre, Mirza Taki Han'ın muhalifleri arasında Mehd-ı Ulya da vardı. Sadrazam, bu saray kadınının elini devlet işlerinden

vatanseverlik ve samimi duygularıyla yabancı nüfuzunu bertaraf etmeye çalışmıştır.[687] İngiltere elçisi Justin Sheil, sadrazamın tutumunu Palmestron'a yazdığı resmi bir yazıda dile getirmiş ve sadrazamın lehine hiçbir zaman böyle bir teveccühe rastlamadığını söylemiştir.[688] Tahran'daki İngiliz elçi kendi dışişlerine göndermiş olduğu başka bir raporda ise Muhammed Şah dönemindeki nüfuzlarının kalmadığını, Salar'ın tekrar isyana teşvik ettirilerek sadrazamın başına gaile açılmasını tavsiye etmiştir.[689]

Sadrazam, dış politikaya yeni bir şekil vererek etkili bir siyasetin temellerini atmış, dış ülkelerde elçilikler tesis ederek şahsiyetli bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. 1851'de Londra, Petersburg ve İstanbul'da İran elçiliklerini kurmuş ve buralara görevliler tayin etmiştir. İngiltere ve Rusya dışındaki ülkelerin İran'a yaklaşması ve ticari-siyasi ilişkilerin başlaması için arayışlara girmiş ve bu hususta Amerika ile bir dostluk anlaşması imzalamıştır. Ancak sadrazamın ölmesiyle anlaşma uygulanmamış ve yerine daha dar kapsamlı 1856 tarihli İran-Amerika anlaşması imzalanmıştır.

Tiflis ve Bombay'da konsolosluklar kurulduktan sonra buralara tayin edilen memurların tecrübeli ve bilgili olmalarına dikkat etmiştir. Konsolos ve elçilerin görev yaptıkları ülkelerdeki değişimleri ve gelişmeleri rapor etmelerini istemiştir. Dışişleri bakanlığında yapılan başka bir düzenlemeyle yurt dışına giden İranlıların pasaport almaları kuralını ihdas etmiştir.[690]

Mirza Taki Han, İran ordusunun teknik bakımdan geri kaldığının farkına vararak teknik ve bilgi bakımından yenileştirilmesi yönünde çalışmaları başlatmıştır. İngiliz ve Fransız askeri uzmanların faydalı olmadıklarına, sadece kendi menfaatleri doğrultusunda çalıştıklarına inanarak daha sistemli çalışmalara yönelmiştir. 1851'de kurulan Darülfünun ile bu yön-

---

çektirdiği için kendisine kin beslemiş, o da Savaş Bakanı Ağa Han Nuri'yi sadrazamlığa getirmeye çalışmıştı. Bkz. Hüseyin Sultanzade, Tarih-i Medaris-i İran, Tehran 1364, s. 249

687 S. T. Nasır, a. g. e., s. 240 - 242. Feridun Ademiyet, Mirza Taki Han'ın asıl hedefinin İran'daki İngiliz ve Rus nüfuzunu azaltmak olduğunu söyleyerek onları halkın gözünde küçük düşürmeye çalıştığını kaydetmiştir. Sadrazamın bunu yaparken iki devletin gerçek niyetlerini ifşa etmeye çalıştığını vurgulamış, sadrazamın bu kadar iyi çabalarına rağmen halkın sadrazamın kıymetini bilmediğini yazmıştır. Bkz. F. Ademiyet, a. g. e., s. 651

688 S. T. Nasır, a. g. e., s. 240. Ayrıca bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 348 - 349; P. Sykes, a. g. e., s. 489

689 F. Ademiyet, a. g. e., s. 461 vd.; A. Rızai, a. g. e., s. 106

690 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 268; A. Mustevfi, a. g. e., s. 65 - 67; W. M. Flor, "The Lutıs-A Socıal Phenomenon In Qajar Persıa," Dıe Welt Des Islams XIII/1-2, Leıden 1971, s. 103 - 105; C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 112 vd.

deki çalışmaların daha verimli hale getirilmesine çalışmıştır. İngiliz ve Fransız subaylar yerine Avusturya'dan askeri uzmanların İran'da çalışmalarını sağlamıştır.[691] Darülfünun'un Polytecnique olarak hizmet vermesi için uğraşmıştır.[692] Sadrazamın ıslahat çabaları sadece askeri ve dışişleri kurumlarından ibaret olmamıştır. Topyekün bir kalkınmayı düşünerek kültürel, ekonomik ve içtimai alanlarda yeni bilgilerden faydalanmak için Avrupa'ya öğrenci göndermiş, batılı uzmanların İran'a gelmesini sağlamış ve yapılanları halka duyurmak için Vekayi-i İttifakiye'yi çıkartmıştır.[693]

İngiltere, İran'daki Avusturyalı subay ve teknik personeli kendi menfaatlerine aykırı bulduğundan, bunları engellemek için Tahran'daki Justin Sheil vasıtasıyla harekete geçmiştir. Sadrazamın gayretlerini çıkarları için tehlikeli gören İngiltere, devlet adamlarından bir kısmını rüşvetle yanına çekerek sadrazamın aleyhindeki propogandayı hızlandırmıştır. Sarayın baş kadını Mehd-i Ulyâ'nın da yardım etmesi ile sadrazamın Rusya'dan yardım aldığı ve tahta geçmek için uğraştığını yaymıştır. Şah, bu yalanlara inanarak 1851'de sadrazamını görevden alıp yerine İngilizlerin teveccühünü kazanmış olan Mirza Ağa Han Nuri'yi getirmiştir.[694]

Tahran'daki Rus görevli Dulgoruky, Ağa Han Nuri'nin İran'daki İngiliz nüfuzunu attıracağı endişesiyle Emir-i Kebir'e destek çıkmışsa da Nasırüddin Şah'ın su-i zanlarında ısrar ettiği ve Kaşân'a sürdüğü sadrazamı 1852'de çok feci bir şekilde katletmesini önleyememiştir.[695] Emir-i Kebir'den sonra İran dış politikasında bir zaaf görülmüş ve İngiltere başta olmak üzere yabancıların İran üzerindeki nüfuzları tekrar artmaya başlamıştır. Avusturya'dan getirtilerek istihdam edilen askeri uzmanlar, kendi ülkelerinin çıkarları peşinde koşmaktan eğitme fırsat bulamamışlardır.[696]

2- Salar ve Babai (Bahai) İsyanları

Muhammed Şah döneminde Horasan'da atılan isyan ve kargaşa tohumları bu dönemde olgunlaşıp isyanlara dönüşmüştür. 1850'de İsfahan İsyanı

---

691 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 19. S. T. Nasır, a. g. e., s. 245

692 M. C. Meşkûr, a. g. e. IV, s. 113; H. Sultanzade, a. g. e., s. 248

693 F. Ademiyet, a. g. e., s. 265 vd. Bütün ıslahatlar için bkz. H. Mekki, a. g. e., s. 445 vd. Ann K. S. Lambton, Islamic Society in Persia, Oxford 1954, s. 18

694 F. Ademiyet, a. g. e., s. 682 vd.; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 75; H. Mekki, a. g. e., s. 468 vd.; Han Melik Sasani, Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar, Tehran 1338, s. 1 vd.; P. Sykes, a. g. e., s. 489

695 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 114 - 115

696 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 269. Emir-i Kebir için bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 338 vd.

kan dökülmeden önlenmişse de Horasan'da Asafuddevle ailesinin sebep olduğu isyanlar devleti bir hayli uğraştırmıştır.[697]

Asafuddevle'nin isyanında devlet güçleri isyanı bastırdıktan sonra bütün mallarına el konulmuş, oğlu Salar da Türkmenlere sığınmıştı.[698] Salar, Türkmenler arasında yaşadığı süre içerisinde kendisine taraftar bulduktan ve kardeşi Muhammed Han ile Cafer Kuli Han kendisine iltihak ettikten sonra Haşmetüddevle idaresindeki Meşhed'e saldırmıştı.[699] Haşmetuddevle'nin adaletli davranmaması halkın Salar'dan yana tavır almasına sebep olmuştu. Meşhed şehri Türkmenlerin yardımıyla Salar'ın eline geçmişti.[700] Hamza Mirza komutasında gönderilen ordular başarılı olamayınca, Sadrazam Emir-i Kebir tarafından Hamza Mirza görevden alınarak Azerbaycan'a idareci olarak tayin edilmişti. Emir-i Kebir, bir yandan da Herat'taki Yar Muhammed Han'a mektuplar göndererek kendilerine olan yardımlarından dolayı gönlünü hoş tutmaya çalışmıştı. Bu defa Nasırüddin Şah'ın amcası Murad Mirza görevlendirilerek Salar'ın üzerine gönderilmiştir. Meşhed'in muhasarası sırasında şehir halkından Abbas Kuli Han'ın Salar'a muhalefet etmesi ve şehir kapılarını açması, Salar'ın yenilmesine sebep olmuştur.[701] Murad Mirza, 7000 askerle isyancıların üzerine yürüyerek Salar'ı yendikten sonra Sebzevar ve Nişabur'u fethetmiş ve Herat'da Yar Muhammed Han'a sığınmış olan Haşmetuddevle'yi Tahran'a göndermiştir. Salar, 1851'de esir alınarak kardeşiyle birlikte katledilmiştir. Bu olaydan sonra Sultan Murad Mirza, Horasan valiliğine tayin edilmiştir.[702]

Nasırüddin Şah saltanatı başlarında meydana gelen isyanların en tehlikelisini mezhebi bir fırka olarak ortaya çıkan Bahaî hareketi oluşturmuştur.[703] Fırkanın kurucusu olan Seyyid Ali Muhammed, 1810'da Şiraz'da doğmuş, daha sonra kendisini ilmin kapısı olarak görmeye başlamıştır. Halk arasında"Baba" olarak anılmış ve birkaç yıl Bağdat'ta inziva hayatı yaşadıktan sonra peygamberlik davasına kalkışmıştır.[704] Seyyid Ali Muhammed'e

---

697 A. Mustevfi, a. g. e., s. 66; Feuvrier, a. g. e., s. 18 - 19; M. Muayyen, "Nasırüddin Şah," Lugatnâme-i Dehuda 48, s. 161

698 A. Kadıyâni, a. g. e., s. 393

699 F. Ademiyet, a. g. e., s. 231 vd.; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 193 vd.

700 C. R. Markham, a. g. e., s. 139; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 705; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 195 vd.

701 A. A. Şemim, a. g. e., s. 163

702 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 705; P. Sykes, a. g. e., s. 490; P. Avery, a. g. e., s. 121 vd.; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 67

703 R. Furon, a. g. e., s. 119

704 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 77; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 109; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 56 - 57

göre, eşya ve kadın yekdiğerine helal ve mübah sayılmış, isteyen herkesin başkasının malını ve kadınını tasarruf edebileceği savunulmuştur.[705] İran halkından bir kısmının bu fasid düşüncelere itibar etmesi ve Babek'e tabi olmaları, İslâmın temel akideleri etrafındaki birliği bozmaya başlamıştır.[706] Horasan, Yezd, Mazenderan ve Zencan'da etkisini arttırmaya ve din âlimleriyle mücadeleye başlayan Seyyid Ali Muhammed, Şiraz'da tutuklanarak İsfahan'da ikamete mecbur edilmiştir. Daha sonra Tebriz'deki pirleri ortadan kaldırılmıştır. Babailerin etkili oldukları Mazenderân, Fars, Kirman ve Irak eyaletlerinde çok sayıda mürid katledilmiştir. Zencan'da taraftarları çok olduğundan 1848'deki askeri baskın ile ev ev savaşılmış ve hepsi katledilmiştir.[707]

Bahaîlerin mutaassıpları Emir-i Kebir'i kendilerine engel gördükleri için onu öldürtmek istemişlerdir. Sadrazam, onlardan önce davranarak bu sapık düşünceyi ortadan kaldırmak için kesin bir darbe vurmaya hazırlanmış, şehirlere gönderdiği özel görevliler vasıtasıyla müritleri yakalatıp öldürtmüştür.[708] Azerbaycan'ın Çehrik Kalesi'nde zindanda bulunan Seyyid Ali Muhammed, Tebriz'e getirtilerek ulemânın fetvasıyla asılmıştır.[709] Seyyid Ali Muhammed'in öldürülmesinden sonra taraftarları Mirza Yahya ve Mirza Hüseyin Ali Bahaullah önderliğinde ikiye ayrılıp birbirleriyle mücadeleye etmişlerdir. Bu mücadeleden Mirza Yahya taraftarları azınlık durumuna düşerek güç kaybetmişlerdir. 1851'de Bahaîlerlin tamamen ortadan kaldırılmaları yoluna gidilmiş, Tahran'da bulunanların hepsi evlerinden alınarak feci bir şekilde katledilmişlerdir.[710]

3- Sadrazam Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) ve İç Islahatlar

Nasırüddin Şah'ın saltanatı ve Mirza Taki Han'ın sadrazamlığı ile birlikte İran'ın idari, askeri ve sosyal hayatında değişmeler olmuştur. Rusya ve İngiltere'nin bu dönemde İran'a sürekli müdahaleleri sonucu iki ülkenin gönderdiği görevlilerin halk ile temasları değişime zemin hazırlamıştır.

---

705 A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 340 vd.; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 346 - 347

706 F. Ademiyet, a. g. e., s. 446 vd.; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 285; C. R. Markham, a. g. e., s. 140

707 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 295 - 297; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 57 - 58; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 109

708 A. Baussani, a. g. e., s. 167

709 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 706; H. Mekki, a. g. e., s. 359 vd.; P. Avery, a. g. e., s. 128 vd.

710 A. Mustevfi, a. g. e., s. 77; A. Kadıyâni, a. g. e., s. 158 - 159; P. Sykes, a. g. e., s. 491 vd. Daha geniş bilgi için bkz. M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 56 vd.

Nasırüddin Şah'ın batı medeniyetine olan teveccühü değişimi değişim isteklerini hızlandırmıştır.[711] Ayrıca bu dönemde askeri ve idari sahadaki eksikliklerin iyice günyüzüne çıkmasıyla birlikte ıslahatların zaruri hale geldiği söylenmeye başlamıştır. Saraydaki bazı devlet adamlarının sahip oldukları makam ve menfaatleri kaybetmek endişesinden dolayı statükodan yana olmaları bu alandaki rekabeti arttırmıştır.[712] Yapılanları batı taklitçiliği olarak görüp karşı çıkmışlardır. Sadrazam, gösterilen tepki ve zorluklara rağmen devletin aksayan kurumlarında ıslahat yapmada kararlı davranmıştır.[713]

Mirza Taki Han, sadrazamlığa getirildiğinde devam etmekte olan iç isyanlar, boş bir hazine ve yabancı tüccarlara cömertçe verilmiş imtiyazlarla karşılaşmıştır.[714] Devlet bütçesi 1.000.000 tümenin altında bir gelire sahip olmuş, eyalet idarecileri tarafından merkeze gönderilmeyen avarız ve diğer vergiler mali sıkıntının had safhaya çıkmasına sebep olmuştur. Sadrazam, bir taraftan güvendiği adamlar aracılığıyla yeni bir askeri düzen kurmaya çalışırken, diğer taraftan da hesapsız gelir ve gideri olan saray görevlilerinin sayısını azaltmaya çalışarak israfın önüne geçmeye çalışmıştır. İstediği ıslahatları yaparken hazinede yeterli para olmadığından şahın şahsi hazinesini devlet namına kullanmıştır.[715] Devlet için gösterilen bu müspet çabalar, gelirleri kısılan şehzâdelerin ve menfaatleri elden giden saray görevlilerinin Emir-i Kebir'in aleyhine dönmesine sebep olmuştur.[716]

Sadrazam Mirza Taki Han, uzun bir müddet Azerbaycan'da Abbas Mirza'nın yanında bulunduğu sırada İngiliz askeri nizamına aşina olmuş, sadrazamlığı döneminde İran ordusunun İngiliz uzmanlarca ıslah edilmesini istemiştir.[717] Asker ve subaylara muayyen mevacib verilmesi, silah fabrikalarının kurulması, üniformaların İran tarafından üretilmesi, ordunun ahlaki eğitiminin tamamlanarak halkın malına zarar vermelerinin önlenmesi gibi girişimler, sadrazamın yaptığı önemli askeri ve idari ıslahatları oluşturmuştur. Avrupa tarzında askeri sınıflar oluşturmak, teknik ve askeri yeniliklerle ilgili neşriyatta bulunmak, Tahran'da bir tophane kurmak ve diğer merkezlerde askeri üsler oluşturmak başlıca faaliyetleri olmuştur.[718]

---

711 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 69 - 70

712 A. Kadıyani, a. g. e., s. 125; A. K. S. Lambton, İran Asr-ı Kacar, s. 364

713 F. Ademiyet, a. g. e., s. 265 vd.; A. Mustevfi, a. g. e., s. 69. Ayrıca bkz. W. M.Floor, a.g.mk., s. 104; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 112 vd.

714 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 68; A. Baussani, a. g. e., s. 167

715 P. Avery, a. g. e., s. 121 vd.

716 H. Sultanzade, a. g. e., s. 249; Han Melik Sasani, a. g. e., s. 12 vd.

717 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 69

718 M. A. Mansur, a. g. e., s. 811 vd.; F. Ademiyyet, a. g. e., s. 286 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 164 - 165

Emir-i Kebir, İran'da ıslahatların müessisi, yeni bir kültürün sözcüsü olarak "Ruzname-i Vekayi-i İttifakiye" gazetesinin ve Darülfûnun Medresesi'nin kurucusu, Avrupa tarzında sağlık işlerinin yürütülmesinin hamisi olarak bilinmiştir.[719] Darülfûnun'da askeri öğretmenler istihdam ederek nitelikli asker yetiştirilmesine çalışmıştır.[720] 1851'de İran'a gelen askeri öğretmenlerin arasında Capitain Zattie mühendis, Carnota ve Dr. Pollak ise eğitimci olarak görev yapmışlardır. Darülfûnun Medresesi'nde piyade, tophane, mühendislik, süvari, tıp ve cerrahi, eczacılık ve madencilik bölümlerini açmıştır. Bu bölümlerde ders vermek için Avrupa'dan uzman ve teknisyenler getirmiştir. Medresede tarih, coğrafya, tabi ilimler ve matematik dersleri okutulmaya başlanmıştır.[721]

İran'da ilk gazete Mirza Salih Şirazi tarafından Muhammed Şah döneminde çıkarılmışsa da bu alanda görülen eksikliği Sadrazam Mirza Taki Han doldurmak istemiş, bu amaçla 1850'de Tahran'da "Ruzname-i Vekayi-i İttifakiye" isimli haftalık gazeteyi çıkartmıştır. Gazetenin ilk sayısında halkın iç ve dış durumdan haberdar olmasının faydaları üzerinde durularak diğer devletlerle mukayeseler yapılmıştır.[722] İngiliz görevli Edward Burgess, bu gazatenin çakırılmasında görev almış, daha sonra bu alanda işini büyüterek ticaret yapmıştır. Ayrıca tarih ve coğrafya ile ilgili kitaplar ve haritalar neşredilmeye başlanmış ve halkın bilgi sahibi olması istenmiştir.[723]

İktisadi alanda yapılan ıslahatlarda şeker, kâğıt, dokuma, çuha, beyaz pamuklu bez ve iplik fabrikaları kurulmuştur. Fabrikaların teknik olarak incelenmesi ve bilgi toplanması için Rusya ve Avrupa'ya teknik eleman gönderilmiş, buralardan teknisyenler getirtilerek istihdam edilmiştir.[724] Yabancı tüccarın İran'ı sömürmesine karşı çıkan sadrazam, altın gibi de-

719 A. Baussani, a. g. e., s. 167

720 H. Sultanzade, a. g. e., s. 236 vd. Ayrıca bkz. Lütfullah Hünerfer, Gencine-i Asar Tarih-i İsfahan, İsfahan 1344, s. 396; Jarden, Sefername-i Jarden (terc. Hüseyin Arızî), Tehran 1362, s. 55; E. Kaempfer, Sefername-i Kaempfer (terc. Kerim Cihandari), Tehran 1360, s. 39; Minorsky, Tarihçe-i Nadir Şah (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1313, s. 89; Mirza Muhammed Sadık Nami, Tarih-i Git-i Gûşa (tash. S. Nefisi), Tehran 1317, s. 15

721 F. Ademiyyet, a. g. e., s. 353 vd. Darülfûnun medresesinde istihdam edilmek üzere getirilen diğer görevliler için bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 166; Feuvrier, a. g. e., s. 216 - 218

722 A. Baussani, a. g. e., s. 167. İran'da ilk gazete, Muhammed Şah tarafından 1837'de Mirza Salih Şirazi vasıtasıyla isimsiz bir şekilde neşredilmiştir. Edmond du Temple, 1873'de bu gazeteden bahsetmiş, gazetenin aylık ve devletin resmi gazetesi şeklinde çıktığını söylemiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 166

723 A. Mustevfi, a. g. e., s. 70; F. Ademiyyet, a. g. e., s. 368 vd.

724 A. Bausani, a. g. e., s. 166 - 167

ğerli madenlerin dışarıya çıkmasını önlemeye, ziraatın imtiyazlarla yabancı tekeline girmemesine ve gümrük vergilerinin İran aleyhinde olmamasına dikkat etmiştir. Bütün bu önlemler İngiliz ve Rus tüccarlarının tepkisine yol açmış, İran'ı sömürmeye alışmış olan bu devletlerin sadrazama tavır almalarına sebep olmuştur.[725]

Emir-i Kebir'in idari alanda yaptığı ıslahatlarda ise çalışma düzeni tekrar gözden geçirilmiş, maaşların ehline ve çalışmaya göre tekrar düzenlenmesi, rüşvetin önlenmesi, postahanelerin kurulması ve postacılık hizmetlerinin aksamaması için önemli geçitlerde karakollar (bekçihane) kurulması, haberleşme ve polis dairelerinin ihdası ve rütbelerin yapılan iş verimine göre verilmesine çalışılmıştır.[726] Sadrazam, saray görevlilerinin yabancı elçilerle ilişkilerine dikkat etmiş, elçilerle görüşme tarzını değiştirmiş ve bu elçilerin ülkelerine gidiş gelişlerinden haber vermelerini mecburi hale getirmiştir.[727] Dışişleri Bakanı Hacı Mirza Mesud'un vefatıyla bu bakanlığı kendi uhdesine alarak daha önce Paris'te elçilik yapmış olan Muhammed Ali Han Şirazi'yi kendisine yardımcı olarak seçmiştir.[728] Dışişleri bakanlığında yabancı ülkelerin casusluk faaliyetlerini önlemek için, cezai tedbirler almak istemişse de yabancı hayranı ve onlarla menfaat birliği içinde olanlar yüzünden fazla başarılı olamamıştır.[729]

4- Serahs Akderbend Savaşı

Horasan'da Salar'ın isyanı bölgeyi karışıklığa sürüklemiş, Türkmenler ile Özbekler karışıklığı fırsat bilerek isyanlara iştirak etmişlerdir. Hive'de harekete geçen Muhammed Emin Han, Merv'i aldıktan sonra Serahs yakınlarına gelmiş, bu sırada Salar üzerine gönderilen İran ordusunun Horasan'a geldiğini duyunca Merv'in kuzey taraflarına çekilmiştir. Muhammed Emin

---

725 F. Ademiyyet, a. g. e., s. 378 vd. Ayrıca bkz. A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 219 vd.

726 F. Ademiyyet, a. g. e., s. 307 vd.

727 A. Rızai, a. g. e., s. 109 - 110

728 A. A. Şemim, a. g. e., s. 168 - 169; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 65

729 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 379; H. Sultanzade, a. g. e., s. 249. Daha geniş bilgi için bkz. H. Mekki, Zendegani-i Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Tehran 1363; M. Muayyen, a.g.lug., s. 162; M. Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasiri (tash. M. İsmail Rıdvani) Tehran 1364. Sadrazam Mirza Taki Han, devlet idaresinde manasız olan lakap ve ünvanların kaldırılmasını, Tahran'ın ticari gelişmesi ve halkın rahatça alış veriş yapması için pazar ve kervansarayların inşa edilmesini, kültürel canlılığın olmasını ve yabancı eserlerin rahatça okunması için kitap tercümeleri yapılmasını sağlamıştır. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 708 - 709. Nasıruddin Şah'ın, sadrazamın öldürülmesinden sonra pişman olduğu ve hatasını kabul ettiği rivayet edilmiştir. Bkz. H. Mekki, a. g. e., s. 513 vd.; M. A. Mansur, a. g. e., s. 815 - 817; P. Sykes, a. g. e., s. 498; P. Avery, a. g. e., s. 130

Han, şaha değerli hediyelerle birlikte bir elçi göndererek kendisini affettirmeye çalışmıştır.[730] Rıza Kuli Han Hidayet, bu olay üzerine 1850'de Hive'ye giderek Muhammed Emin Han'ın durumunu tetkik etmiştir. Rıza Kuli Han Hidayet, Muhammed Emin Han ile yaptığı görüşmede Merv ve Serahs'a saldırı düzenlememesini istemiştir. Ancak Rusların Hive Han'ına yardım vaadleri ve teşvikleri sonucu bir netice alınamamıştır.[731] Görüşmenin olumsuz sonuçlanması üzerine İran kuvvetleri Serahs'a saldırmıştır. Serahs ve Merv arasında gerçekleşen savaşta, Türkmenlerin köy ve kasabaları yağmalamaları ve direnmeleri, savaşın üç yıl sürmesine sebep olmuştur.[732] Nasırüddin Şah, Muhammed Emin Han'ın Meşhed'e saldırmaya hazırlandığı sırada Feridun Mirza emrine ordu vererek bu iş için görevlendirmiştir. Feridun Mirza kesin bir netice almak istediği sırada Hive Han'ı Türkmen ve Özbek kuvvetleriyle birleşerek 1854'de Merv'e saldırmıştır. İran ordusu savaşı kazandıktan sonra Muhammed Emin Han'ı esir alıp öldürmüştür.[733]

Serahs Savaşı'nın kazanılması İran'ın Ceyhun civarındaki Türkmen boyları arasında nüfuzunu arttırdığı gibi bölgede yayılma istidadında olan Rusya'yı da engellemiştir.[734] Nasırüddin Şah'ın savaşın kazanılmasından sonra İran'nın bölgedeki hâkimiyetini pekiştireceği yerde çevresindeki saray görevlilerinin etkisiyle dikkatini Herat'a çevirmesi, 1855'deki Serahs zaferini boşa çıkarmıştır.[735] Bu hata Ceyhun'un kenarını ve Harezm'i müdafaasız bırakmış, İran ordusunun bölgeden çekilmesinden faydalanan Ruslar, Hive'ye saldırdıktan sonra Türkmen boyları arasında tefrikaya sebep olmuşlardır.[736] Rus ordusu, Aral'ın kuzeyini ve Hazar'ın doğusunu ele geçirip Seyhun ve Ceyhun'a doğru ilerlemiştir. Hive Hanlığı, Taşkent, Semerkand ve Buhara'yı 1864-1868 tarihleri arasında işgal etmiştir.[737]

5- Herat'ın Fethi (1856)

Muhammed Şah, İran'ın güneyinde İngiltere'nin çıkarttığı isyanlar ve Ağa Han Mahallati ile uğraştığı sırada İngilizler görevliler Afganistan'ın mahalli idarecileri ile temasa geçerek işbirliği yapmışlardı. O sırada Kandehar'a hâkim olan Dost Muhammed Han, İngiltere siyasetine muhalif

730 A. Kadıyânî, a. g. e., s. 304
731 A. A. Şemim, a. g. e., s. 179 - 180.
732 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 355; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 714 - 715
733 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 81; A. Rızai, a. g. e., s. 111 - 112
734 G. R. Verheram, a. g. e., s. 63 - 64
735 A. A. Şemim, a. g. e., s. 180
736 Firuz Kazımzade, Russıa and Brıtaın in Persıa 1864-1914, London 1968, s. 15
737 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 353; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 81; P. Sykes, a. g. e., s. 499; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 350

olarak İran'ın yardımını istemiş ve Afganistan'ın tamamına hâkim olmaya çalışmıştı.[738] İngilizler bu teşebbüse engel olmak için William Magnaghten'i Timurşah Dürrani'nin oğlu ve Barakzailerin rakibi Şah Şuca'ya göndererek bunun 20.000 kişilik Afgan ve Hindli askerlerden mürekkep ordusuyla Kandehar'a yönelmesini sağlamışlardı.[739] Şah Şuca ile Dost Muhammed Han arasındaki savaş 1839'dan başlayarak 1842'ye kadar sürmüştü. Şah, isyanlardan dolayı dikkatini Afganistan'dan ülkenin güneyine yoğunlaştırmak zorunda kalınca, Afganistan'daki İran nüfuzu azalmaya başlamıştı.[740] Şah Şuca, Kandehar'ı alıp güney Afganistan'ın sultanı olmuş, yenilen Dost Muhammed Han önce Harezme ve oradan da ilgi görmeyince İran'a sığınmıştı. Dost Muhammed Han'ın kardeşi Ekber Han, Şah Şuca ile mücadeleye girerek 1841'de Kabil'e saldırmış, o sırada İngilizler aleyhine çıkan isyandan faydalanan Ekber Han, 16.000 Hind askerini öldürmüştü.[741]

İngiltere, bu olaydan sonra Hindistan hükümeti aracılığıyla Pollock'u yeterli miktarda asker ile birlikte Kabil'e göndermekle kalmamış, Belucistan, İsfahan ve Şiraz'da halkı kışkırtarak isyanlar çıkartmıştır. İngiliz diplomasisinin tekrar devreye girerek Dost Muhammed Han'ı ikna etmesi ve Herat'ın fethine teşvik etmesi, Afganistan'daki İngiliz siyasetinin önünü açmıştır. İngiltere, 1850'den 1855'e kadar geçen beş yıllık sürede Afganistan üzerine meşru olmayan siyasetini tatbik edip İran'ı güçsüzleştirmiştir.[742]

İngiltere, Afganistan'ın içişlerine müdahele etmekle kalmayıp bölge üzerinde hâkimiyet hakları olduğunu İran'a kabul ettirmeye çalışmıştır. Ayrıca bu dönemde kullandığı Dost Muhammed Han'ın Herat'a saldırmasını ısrarla istemiştir.[743] Herat idaresine gelmiş olan Sayyed Muhammed Han Zahirüddevle, İran'dan askeri yardım istemiş, Sam Han İlhani komutasında 1500 kişilik tüfekçi asker Meşhed'den Herat'a gönderilmiştir.[744] Herat'da bulunan İngilizler, şehrin ileri gelenlerine bol miktarda para dağıtıp ken-

---

738 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 633; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 244

739 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 83 - 84

740 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 372; M. A. Mansur, a. g. e., s. 818 - 820. Daha geniş bilgi için bkz. M. Cafer Hurmuci, a. g. e., s. 170 vd.

741 H. M. Sasani, a. g. e. I, s. 23 vd.; R. Furon, a. g. e., s. 120; A. Kadıyâni, a. g. e., s. 465

742 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 628 vd.

743 A. A. Şemim, a. g. e., s. 182. İngilizler, 1855'te Kabil'e gönderdikleri John Lawrence vasıtasıyla Dost Muhammed Han'a verdikleri rüşvetler karşılığında kendileriyle anlaşmasını sağlamışlardır. Buna karşılık onun Afganîstan üzerindeki hâkimiyetini resmen tanımışlardır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 500

744 P. Sykes, a. g. e., s. 501 - 503; C. R. Markham, a. g. e., s. 146; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 272; A. A. Şemim, a. g. e., s. 182; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 180 vd.; M. Mahmud, a. g. e. II, s. 652-656

dilerinden yana hareket etmelerini sağlamışlardır. Sam Han İlhani komutasında Herat'a doğru gelen İran ordusunun engellenmesi için şehir kapılarının kapatılmasını, aksi halde Herat'taki Muhammed Yusuf Han'ın katledileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Bu sırada Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile ittifak yapmayı düşünen Nasırüddin Şah, İngiltere'nin Afganistan üzerindeki siyaseti yüzünden düşündüğünü yapamamıştır. Hüsamüssaltana komutasında Herat'a takviye kuvvet olarak gönderilen İran ordusu, önce Gur Kalesi'ne saldırmış ve Mecid Han Afgani kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Hüssamüssaltana ordusuna yetişen 10.000 kişilik ek bir kuvvet ile birlikte Herat'a topyekün saldırı başlatılmıştır.[745]

İran ordusu, iki ay süren muhasaradan sonra Herat'a girerek Herat'ın hâkimi Muhammed Yusuf Han'ı esir almış ve 1856'da öldürmüştür. Nasırüddin Şah adına hutbe okutularak sikke darp edilmiştir.[746] İran'ın Herat'ı fethetmesi, İngiltere ile olan ilişkilerin tekrar bozulmasına sebep olmuştur. Sadrazam Ağa Han Nuri, İngiltere ile olan ilişkileri düzeltmek için Ferah Han Kaşani'yi İstanbul'a gönderip İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi ile görüşmesini istemiştir. Görüşmeye İngiliz elçi yanaşmadığı gibi sadrazamın görevden alınmasını İran'dan talep etmiştir.[747] Sadrazam bu defa Fransa kralı III. Napolyon ile temasa geçerek iki devlet arasında arabulucu olmasını istemiştir.[748]

İngiltere, İran'ı Herat'dan çekilmeye zorlamak için savaş gemilerini 1856'da Basra Körfezi'ne göndererek Harg Adası ile Buşir'i işgal etmiştir.[749] Nasırüddin Şah, güneyden yapılan bu işgali önlemek için ordu göndermişse de muvaffak olamamış, Outram komutasındaki İngiliz ordusu Ahvaz'a kadar gelmiştir. O sırada Paris'te bulunan İran elçisi Ferah Han Kaşani, 1857'de İngiltere elçisi ile yaptığı görüşmede İran'ın Afganistan'ı, İngiltere'nin ise Basra Körfezi'ndeki limanları boşaltması konusunda anlaşmıştır.[750] Bu anlaşma

---

745 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 355; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 713; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 350 - 351; M. A. Mansur, a. g. e., s. 818

746 A. A. Şemim, a. g. e., s. 183. İngiltere, Herat'ın İran tarafından sıkıştırıldığı dönemde Hindistan'da isyanlar ile meşgul olduğundan Herat'a daha fazla bir müdahalede bulunma imkânı bulamıyordu. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 502 - 503

747 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 628

748 H. M. Sasani, a. g. e. I, s. 31 - 32; A. Kadıyâni, a. g. e., s. 19. Nasırüddin Şah ile III. Napolyon arasındaki mektuplaşmalar için bkz. K. İsfahaniyan - K. Ruşeni, a. g. e., s. 409 vd.

749 A. İ. Aştiyani, "İngilizha ve Cenub-u İran", Mecmua-yı Makallat, s. 37 vd.

750 Mikhael Velodarsky, "İran ve Kudretha-yı Buzûrg 1856-1869," Tarih-i Muasır-ı İran V, Tehran 1372, s. 43 vd. A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 85. Bu anlaşmayla Herat'taki İran kuvvetleri çekilmiş, Afganistan'ın bağımsızlığı resmen İran tarafından tanınmıştır. İngiltere, anlaşma ile şah'ın anlaşma maddeleri hilafına Herat'a girdiğini

ile İran'ın Afganistan üzerindeki hâkimiyeti sona erdiği gibi İngiltere'den özür dilenmiştir. Sadrazam Ağa Han Nuri, Herat'ın kaybedilmesine üzülmemiş, İngiltere'nin kendisinin görevden alınması için ısrarcı olmadığına sevinmiştir.[751] Sadrazam Ağa Han Nuri, savaş öncesinde yani 1853'te İngiliz görevli ile Scheil ile gizlice anlaşmıştır. Sadrazam, anlaşma ile İran'ın Herat'a saldırmamasını, Herat paraları üzerine şahın isminin yazılmamasını ve hutbede isminin okunmamasını, Tahran'da tutuklu bulunan Heratlı askerlerin serbest bırakılacağını kabul etmiştir. Anlaşmaya rağmen sadrazamın Herat üzerine yürümeyi düşünen şahı bilerek teşvik etmesi ve engellememesi, İngiltere'nin savaş sonrası bu anlaşmayı bahane ederek İran'ın burayı boşaltmasını sağlamıştır. Sadrazamın bu davranışı şahı kuşkulandırmış, hatasını affetmeyerek görevden almış ve 1858'de sadrazamlık makamı yerine bakanlıklar kurarak kendi uhdesine almıştır.[752] Savaş bakanlığına tayin edilen Muhammed Han Kaçar, sadrazamlık görevini de yürütmeye başlamıştır.[753]

Nasırüddin Şah'ın elli yıllık saltanatı sırasında alınan askeri yenilgiler ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasetinden kaynaklanan tahripler, devleti zor duruma düşürmüştür. Şah, bütün olumsuzluklara rağmen ıslahat teşebbüslerine girişerek ülkenin durumunu düzeltmeye çalışılmıştır. Nasırüddin Şah'ın saltanatının ilk dönemlerinde sadrazam olarak görevde bulunan Mirza Taki Han'ın isabetli teşhisleri ve aksaklıkları giderme gayretleri, saray mensupları tarafından engellenmiş ve öldürülmesine sebep olmuştur. Mirza Taki Han'dan sonra sadrazamlığa getirilen Ağa Han Nuri'nin ıslahatlardan ziyade İngiliz nüfuzunu İran'a yerleştirmeye çalışması, Herat'ın elden çıkmasına ve başlatılan ıslahatların durmasına sebep olmuştur.[754] 1848'den itibaren Avrupa'da görülen inkılâpların getirdiği fikri hareketliliğin İran'a sıçramasıyla ıslahatların akıbeti yabancı nüfuzuna doğru kaymıştır. Cemaleddin Esedabadi (Afgani)'nin faaliyetleri durumu daha da karmaşık hale getirmiştir.[755]

İran'a kabul ettirmiştir. İngiliz konsolusların rahatça İran'da ikamet etmeleri, İngiliz teb'aya haklar verilmesi ve Herat'ın tamamıyla boşaltılması da kabul ettirilmiştir. Bkz. M. Mahmud, a. g. e. II, s. 690 vd. Nasırüddin Şah'ın bakanlıkları kendi uhdesine alması için bkz. A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 88; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 114; M. Velodarsky, a.g.m., s. 51 vd. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 505; M. Muayyen, a.g.m., s. 162; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 115 - 117. Ayrıca bkz. E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 330 vd.; P. Avery, a. g. e., s. 144

751 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 677 vd. Ayrıca bkz. R. Uçarol, a. g. e., s. 203 vd.

752 H. M. Sasani, a. g. e. I, s. 14 vd.

753 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 713 - 714; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 351

754 Ağa Han Nuri'nin kişiliği ve idaresi için bkz. H. M. Sasani, a. g. e., s. 48 vd.

755 A. Kadıyânî, a. g. e., s. 444; A. A. Şemim, a. g. e., s. 186

6- Nasırüddin Şah'ın Avrupa Ziyaretleri ve Etkileri

Nasırüddin Şah'ın güçlü sadrazamı Mirza Taki Han zamanında bazı ıslahatlar yapılarak ilk adımlar atılmıştı. Ancak atılan adımların yetersiz olduğu ve yeni ıslahatların yapılmasının gerekliliği konuşulmaya başlanmıştı. Bu istekler zamanla idarenin değişmesi isteklerini de beraberinde getirmişti. Nasırüddin Şah'ın Avrupa seyehatleri sırasında beraberindeki devlet adamlarının dönüşlerinde halka batıdaki meşrutiyet rejimlerini anlatmaları, bu sahada kendisini göstermeye başlayarak meşrutiyet yönetimine olan temayülü arttırmıştı.[756] Halk ve idarecilerin bir kısmı idari ıslahatların yapılmasını isteyerek istibdat rejiminin değişmesini istiyordu. Rejim değişikliği söz konusu olduğunda ise İran'da nüfûz elde etmiş olan İngiltere ve Rusya kaygılanmıştı. İran'da yapılacak ıslahatların kendilerinin kontrolünde olmasını istiyor ve menfaatlerinin zedelenmemesini istiyorlardı. İran'ın sürekli siyasi ve ekonomik istikrarsızlık içerisinde kalmasını istiyorlardı.[757]

Nasırüddin Şah, 1870'de Irak'ın kutsal yeri olan Kerbela ve Necef şehirlerini ziyaret etmiş, döndükten sonra ise Fransa'ya I. Joseph (1848-1916)'in resmi davetlisi olarak ilk Avrupa ziyaretini gerçekleştirmiştir.[758] Şah ve yanındaki heyet 1873'te Rus gemisiyle Astrahan ve Moskova'ya giderek Rus Çar'ı II. Aleksander (1818-1881) ile görüşmüştür. Buradan Berlin'e geçerek Alman İmparatoru I. Wihelm ile Bismarck ile de görüştükten sonra Belçika'ya geçmiştir.[759] Belçika kralı II. Leopold (1865-1909) ile Brüksel'de yapılan görüşmeler sırasında, Lawrence başkanlığındaki İngiliz heyeti Belçika'ya gelerek şah ile birlikte Londra'ya gitmişlerdir.[760] Şah, İngiltere ziyareti sırasında silah fabrikaları, deniz üsleri ve savaş gemilerini gezip gördükten sonra Kraliçe Victoria (1837-1901) ile görüşmüştür. İngiltere dönüşü tekrar Fransa'ya uğrayan şah, Paris'te Cumhurbaşkanı

---

756 W. M. Floor, "The Lutıs-A Socıal Phenomenon ın Qajar Persıa," Dıe WeltDes Islams XIII/1-2, Leıden 1971, s. 104; Seyyid Hasan Takizade, Tarih-i Evail-i İnkılab-ı Meşrutiyet, Tehran 1338, s. 1 vd.

757 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 91; R. Furon, a. g. e., s. 121; H. Sultanzade, a. g. e., s. 250

758 Nasırüddin Şah, Avrupa ilk gezisinde sırasıyla, Rusya'ya kadar olan güzergahı ve burada karşılanışını, Almanya'da gördüklerini, Belçika'daki temaslarını ve İngiltere'ye geçişini tafsilatlı bir şekilde anlattıktan daha sonra Fransa, İsviçre, İtalya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nde geçirdiği günleri sırasıyla ve günlük tutarak anlatmıştır. Bkz. Nasırüddin Şah, Sefernâme, İsfahan 1360, s.1 vd.

759 Nasırüddin Şah, a. g. e., s. 34 vd.

760 Nasırüddin Şah, a. g. e., s. 85 vd.

Mac-Mahon (1873-1879), İtalya'da Emanuelle ile gerçekleştirdiği temaslardan sonra İstanbul'a gelmiştir. 1873'de II. Abdulhamid ile görüşmesini müteakip Tahran'a dönmüştür.[761] Nasırüddin Şah'ın ikinci Avrupa ziyareti gayr-ı resmi bir şekilde gerçekleşmiştir. 1878'de Tiflis üzerinden başlayan gezi, Moskova, Berlin, Paris ve Viyana'da devam etmiştir. Nasırüddin Şah, 1889'de yine gayr-ı resmi bir şekilde üçüncü kez Avrupa ziyareti gerçekleştirmiştir.[762]

Nasırüddin Şah, bu gezilerde büyük masraflar ve gereksiz harcamalar yapmış, karşılığında devletin siyasi ve iktisadi durumuna hiçbir katkı sağlamamıştır. Şah ve beraberindeki heyet, Avrupa'da gördükleri askeri ve teknik ilerlemeler karşısında psikolojik olarak geri kalmışlığı kabul etmişlerdir. Hafızalarına yerleşen bu düşünce, İran'ın geri kalmışlığını giderecek önlemleri düşünmelerini engellemiş, gördüklerini olduğu gibi getirip uygulama derdine düşmüşlerdir. Bu dönemde sadrazamlığa getirilen Mirza Hüseyin Han'ın da aynı fikirde olması, teknik ilerleme çarelerini düşünmenin önünü kapatmıştır.[763] Avrupa'nın idari, askeri ve iktisadi ilerlemesinin incelenmesi, yeniliklerin hangi alan ve metodla yapılacağı endişesi karşısında fazla önem taşımamıştır. Şah ve yenilik taraftarı devlet görevlileri, batıdan taklit usuluyla getirilecek yeniliklere karşı bir mukavemetin çıkması ihtimalini düşünmüşlerdir.[764]

Nasırüddin Şah, idari alanda ilk yenilik adımını atarak 1858'de yayınladığı ferman ile devlet işlerinin altı nezaret arasında paylaştırılmasını istemiştir.[765] İhdas ettiği dâhiliye, hariciye, savaş, maliye, adliye, vazifeler ve ilim nezaretlerinden oluşan altı kurmu yaptıkları işlerde kendisine karşı

---

761 Nasırüddin Şah, a. g. e., s. 174 vd., 183-224; Feuvrier, a. g. e., s. 86 - 87

762 Nasırüddin Şahın bu üçüncü seferi sırasında kendisinin doktoru Fransız Feuvrier de bulunmuş ve seyahat esnasındaki bütün gördüklerini "Hatırat-ı Dr. Feuvrier" ismiyle neşretmiştir. 1889'daki Avrupa ziyaretiyle başlayan hatıralarını üç yıl boyunca yazmaya devam etmiştir. Bkz. Feuvrier, Se Sal Derbar-ı İran (terc. Abbas İkbal Aştiyanî), Tehran 1368, s. 78 vd.

763 A. Müstevfi, a. g. e. I, s.115; H. Sultanzade, a. g. e., s. 249. Şah, Mirza Ağa Han Nuri'nin 1864'te görevden alınmasından sonra bir müddet sadrazam tayin etmemiştir. 1864'de Esterâbad'daki Türkmen ayaklanmasında başarılı olmuş olan Muhammed Han Kaçar'ı sadrazam tayin etmişse de 1867'de görevden alarak yerine Hacı Mirza Hüseyin Han'ı tayin etmiştir. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 717; C. R. Markham, a. g. e., s. 1567; M. Muayyen, a.g.lug., s. 163; M. A. Mansur, a. g. e., s. 826

764 C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 124 - 126. Nasırüddin Şahın Avrupa ziyaretleri ve Avrupa'da İran elçiliklerinin kurulması için bkz. A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 91

765 A. A.Şemim, a. g. e., s. 194; M. A. Mansur, a. g. e., s. 822 - 823; P. Avery, a. g. e., s. 139

sorumlu tutmuştur.[766] Ayan, devlet ricali, şehzâdeler, vezirler ve sadrazamdan oluşan "Şura-yı Kübra-yı Devlet (Devlet Büyük Şurası)," şahın verdiği görevleri yerine getirmekle sorumlu tutulmuştur. Nezarethanelerin sayısı ihtiyaca göre arttırılarak 1866'da yedi, 1880'de Sadrazam Mirza Hüseyin Han'ın önerisi ile dokuza çıkartılmıştır.[767] Nasırüddin Şah, birinci Avrupa seyehatinden döndükten sonra nezarethanelerin çalışmalarıyla ilgili düzenleme ve mevzuatı içeren "Kanun" isimli fermanı yayınlamıştır.[768] İkinci Avrupa ziyareti dönüşünde ise devletin siyasi teşkilatının eksikliğini gidermeye yönelik 1880'de bir ferman daha yayınlamıştır. Bu fermandan sonra nezarethanelerin sayısı on üçe çıkartılmış, Devlet Şurası salı ve cumartesi günleri toplanarak ülke meselelerini görüşmeye başlamıştır.[769]

Avrupa'daki gibi haberleşmenin yenilenmesi ve postahanelerin tesisi ile ilgili ilk adımlar Emir-i Kebir zamanında atılmıştı. 1874'de Mirza Ali Han, ulaştırma bakanlığına getirilerek Avusturya uzman heyeti ile birlikte çalışmaları sağlanmıştır. Daha sonra Rus ve Belçikalı uzmanlar bu sahadaki çalışmaları yürütmüş, 1850'de ilk telgraf hattı Gülistan ile Lalezâr arasında açılmıştır. İki yıl sonra, Tahran başta olmak üzere diğer önemli şehirler bu hatta dâhil edilmişlerdir. Kuzey bölgelerindeki telgraf hatlarını Ruslar tesis ederken, güneydeki limanlar ile Basra Körfezi'ndeki hatların tesisini İngilizler almışlardır. 1892'de postahane sayısı 172'ye çıkartılmıştır. [770]

Nasırüddin Şah'ın Avrupa ziyaretleri sırasında İran demiryolları da gündeme gelmiş ve Londra'da İngiliz sermayedarlarla yapılan görüşmelerde İngiltere'nin bu projeyi yürütmesi kararlaştırılmıştır. Fransızlar, Boitale vasıtasıyla Tahran-Rey hattı imtiyazını aldıktan sonra Belçikalılara devretmişlerdir. Aynı şekilde İran'daki Rus İstikraz Bankası da kuzeydeki demiryolu işine talip olmuştur.[771]

---

766 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 88

767 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 111; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 115

768 Feridun Ademiyet, İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran I, Tehran 1355, s. 11; A. Baussani, a. g. e., s. 169; G. R. Verheram, a. g. e., s. 64. Ayrıca bkz. Hama Natık, Ruzname-i Kanun, Tehran 1355

769 Feuvrier, a. g. e., s. 337

770 A. A. Şemim, a. g. e., s. 196 - 197. İran'da ilk telgraf hattı, 1864'te İngiliz subaylarca kurularak Kirmanşah-Hemedan-Tahran birbirine bağlanmıştır. Daha sonra Alman Siemens şirketi, Londra-Alexandrovsk hattını 1870'de devreye soktuktan sonra Odesa-Tiflis-Azerbaycan-Tebriz güzergâhından Tahran'a kadar getirmiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 528 - 529

771 A. A. Şemim, a. g. e., s. 197. Demiryolu hatlarına duyulan ilginin sebebi, hatların geçeceği yerlerdeki yeraltı kaynaklarını tespit etmek ve daha sonra bu madenlerin işletme hakkını elde etmekti. Bkz. A. Kadıyâni, a. g. e., s. 183

Sadrazam Emir-i Kebir zamanında Tahran'da kurulan darphane artık ihtiyaca cevap veremediğinden darphanelerin yaygınlaştırılmasına gidilmiştir. Ancak her şehrin kendi darphanesinde ve bağımsız bir şekilde ayarı değişik sikke darp etmesi de problem oluşturmuştur. 1866'da Paris elçiliği görevini yapan Emir-i Nizam Gerusi, burada bir darphane makinesi alarak İran'a göndermiş ve bu makine ile sikke darbı yapılmıştır. İngiltere'nin himayesinde "Bank-ı Şahinşahî" nin kurulmasından sonra İngiltere'nin para darbı taklid edilerek sikke darbı bu bankaya verilmiştir.[772]

Mirza Taki Han, Rusya ve İngiltere'nin amacını bildiğinden, bu iki devletin İran askeri alanındaki ıslahatlarda samimi ve faydalı olamayacaklarını düşünmüş, bu iki devletin uzmanlarından vazgeçerek o güne kadar İran'a düşmanca hareketlerde bulunmayan Avusturya askeri uzmanlarından istifade etmek istemişti. İngiltere, bu teşebbüsleri önlemek istediyse de Emir-i Kebir'in sağlığında muvaffak olamamıştı. Sadrazamın ölümünden sonra harekete geçen İngiltere, İtalyan askeri uzmanlarından Metrazzo'nun piyade askerinin eğitimi, Poche'nin de piyade teknisyenliği için İran'a gönderilmesini sağlamıştır.[773] İran askerleri, Darülfünun'da Fransız ve İngiliz subayları tarafından eğitilmiştir. Avusturya askeri teknisyenlerinin burada istihdam edilmeleri, askeri düzende Avusturya tarzının benimsenmesine yol açmıştır.[774]

Nasırüddin Şah, 1878'de gerçekleşen ikinci Avrupa gezisi sırasında Rus ve Avusturyalı uzmanlarının İran ordusunda görev almalarını istemiştir. Dumantovitch başkanlığındaki Rus subaylar, muhacir gruplarından yani Afganistan'ın kuzeyinden ve Kafkasya'dan İran'a göç edenlerden süvari birlikler oluşturmaya başlamışlardır. Rus subay Tcharkovsky ise İran'da bu görevi üstlendikten sonra İran ile bir anlaşma imzalayarak kendileri dışında hiç kimsenin, kurdukları orduda istihdam etmemesini istemiştir. Avusturya piyade uzmanları ise İran'da üç yıl kalarak İran askerlerini eğitme görevini üstlenmişlerdir. Rus ve Avusturya subaylarından sonra 1882'de Alman piyade subayı Wet ve topçu subayı Felmer İran'a gelerek Darülfünun'da askeri dersler vermeye başlamıştır.[775]

İran'da matbaanın kullanılması Safeviler döneminde gerçekleşmişse de kitap ve diğer yayınalrın basımı yetersiz kalmıştı. Abbas Mirza, Tebriz'de

---

772 P. Avery, a. g. e., s. 161

773 C. Mehdi Niya, a. g. e. IV, s. 112; P. Avery, a. g. e., s. 121

774 G. N. Curzon, a. g. e., s. 734 vd.

775 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 19; H. M. Sasani, a. g. e. I, s. 43; Feuvrier, a. g. e., s. 216- 218; Daha geniş bilgi için bkz. Changir Kaimakamî, Tahavüllat-ı Siyasi -i Nizam-ı İran, Tehran 1326

yeni bir matbaa kurarak bu alandaki boşluğu doldurmak istemişti. 1824'te Menuçehr Han tarafından Tahran'da kurulan matbaada kitap basımına başlanmıştı. Nasırüddin Şah'ın ilk Avrupa ziyareti sırasında yeni bir matbaa makinesi alınarak kitap çoğaltmaya gidilmiş, Tahran dışındaki diğer şehirlerde aynı özellikte matbaalar kurulmuştur.[776] Matbaanın yaygınlaşmasından sonra gazeteler çoğalmaya başlamış ve Avrupa'daki gelişmeler okuyuculara aktarılmıştır.[777]

7- İçteki Sıkıntılar ve Sınırların Tayini Meselesi

Mirza Ağa Han Nuri'nin devlet kademelerine ehil olmayan kişileri getirmesi ve İngiltere ile sıcak ilişkiler içinde olması, Emir-i Kebir tarafından başlatılmış olan yararlı işlerin aksamasına ve eyaletlerde iç kargaşanın artmasına sebep olmuştur.[778] 1871'de sadrazamlığa getirilen Mirza Hüseyin Han, ıslahatların devamından yana görünerek idari, mali ve askeri alanda yeniliklerin devamını sağlamıştır.[779] Ancak bu dönemde devletin topladığı vergilerde ciddi bir azalma, Türkmenlerin ticaret yolları üzerindeki yağlamalama hareketlerinde artış olmuştur. Daha önce Türkmenlerin etkisini azaltmak için hileye başvurulmuş, 1857'de Horasan ordusu komutanı olan Şehzâde Sultan Murad Mirza, seksen kişilik Türkmen grubunu Meşhed'e davet ederek bir anlaşma yapılacağını söylemiş, daha sonra toplantıya katılanların hepsini tutuklatmıştı. Bu hileye aldanan Türkmen liderlerinin çoğu katledilmiştir. Ancak İran ordusunun Hamza Mirza idaresinde Serahs ve Merv taraflarındaki harekâtı, Teke Türkmenlerinin direnişi karşısında başarısız olmuş ve İran ordusu geri çekilmek zorunda bırakılmıştır.[780]

İran, 1870'den 1872'ye kadar süren kıtlıklarla karşı karşıya kalmış ve çok sayıdaki insanını kaybetmiştir. Kıtlıkların getirmiş olduğu zorluklara Rusya ve İngiltere ile yapılan savaşlar da eklenince devletin toprak kayıpları devam etmiştir. İngiltere, içteki sıkıntılardan istifade ederek İran'ın sı-

---

776 H. Sultanzade, a. g. e., s. 263

777 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 121

778 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 137

779 S. T. Nasır, a. g. e., s. 208; M. A. Mansur, a. g. e., s. 826; A. Mustevfi, a. g. e., s. 115 - 116. Sipahsalar dönemi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. H. M. Sasani, a. g. e. I, s. 59 vd.

780 A. Mustevfi, a. g. e., s. 115; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 240, F. Kazımzade, a. g. e., s. 15 - 16. İran ordusu, Türkmenler üzerine olan akınlarına devam etmişse de başarılı olamayarak ağır yenilgi almıştır. Ancak 1881'de Lomakin komutasındaki Ruslar, Türkmenleri yenilgiye uğratmış ve Asya"nın merkezine doğru olan ilerlemeyi sürdürmüşlerdir. 1884'te aslen Dağıstanlı Müslüman Alihanof komutasındaki Rus ordusu Merv şehrini almış ve Asya'daki Rus yayılmasının dördüncü ve son merhalesini gerçekleştirmiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 517

nırlarını kendisi belirlemeye çalışmıştır.[781] Bu dönemde Türkistan'nın yarısı İran toprağı görünmüşse de bu geniş coğrafyada sürekli değişebilen İran'ın gerçek sınırlarını çizmek çok zor olmuştur. Sınırların tayininde insiyatifi alan İngiltere ve Rusya kargaşaya sebep olmuşlardır. Azerbaycan ve Mavera-yı Kafkas sınırları İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması'yla, Osmanlı Devleti ile olan sınırlar ise İkinci Erzurum Anlaşması'yla belirlenmiş olup geriye kalanlar Türkmen, Afgan ve Belucistanlıların hareketleri sebebiyle sabit kalmamıştır. Huzistan tarafındaki sınırlarda ise bu bölgelerde oturan boy ve aşiretlerin hareketliliği yüzünden problemli olmuştur.[782] Herat'ın 1857'den itibaren İran egemenliğinden çıkması, Belucistan'ın bir bölümünün İngilizlerin eline geçmesi ve Rusların Horasan-Esterâbad sınırlarına dayanması, İran'ı kuzeydoğuda yeni sınır komşularıyla karşı karşıya getirmiştir.

Sadrazam Emir-i Kebir'in öldürülmesinden Horasan ve Afganistan sınırları buradaki karışıklık ve İngiltere'nin etkisiyle sürekli problem olmuştur. İran, İngiliz temsilci Goldscmith ile 1871'de yapılan sınır müzakereleri sırasında İngiltere'nin tekliflerini kabul etmek zorunda kalmıştır.[783] İran, Afanistan ve Horasan sınırları, su taksimi ve mevki tayini yüzünden bir çözüme kavuşmamış, 1896'da Osmanlı Devleti'nin araya girmesiyle bir sonuca varılmıştır.[784] İran-Rusya arasındaki sınırlar için 1881'de bir anlaşmaya varılmışsa da Rusların bu anlaşmaya sadık kalmayarak Hazar kıyılarını, Esterâbad ve Horasan sınırlarını almak istemesi yüzünden mücadeleler devam etmiştir. Bu durum, 1920'de Boşlevik hükümeti ile imzalanan anlaşma ile sona ermiştir.[785]

İran ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır, bölgede oturan göçebe boylar ve aşiretler yüzünden sürekli ihtilaflı olmuştur. İngiltere ve Rusya,

---

781 İki yıl boyunca yağmurun yeterince yağmamasından meydana gelen zahire sıkıntısı halkı çok zor durumda bırakmış, buğday eksikliğinden ekmek fiyatları yükselmiş ve karaborsaya satılmıştır. Bkz. A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 110

782 C. R. Markham, a. g. e., s. 158; M. Muayyen, a. g. lug., s. 164; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 117

783 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 716. İngiliz general Frederic Goldscmith ile 1872'de yapılan müzakerelerde bugünkü Pakistan'ın bir bölümü İngilizlerin hâkimiyetine girerken, Sistan'ın bir kısmı Afganistan'a verilmiştir. Curzon, Sadrazam Hüseyin Han dönemindeki bu görüşmeleri izah ettikten sonra, İngiltere ile İran'ın dostluğunun hiç bu kadar yükselmediğini ifade etmiştir. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 260. Belucistan sınırları için Goldscmith başkanlığındaki İngiliz heyeti, 1872'de İran heyeti ile bir araya gelmiş, 1899'da aldıkları karar ile bugünkü Belucistan ve Sistan sınırlarını belirlemişlerdir. Bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 352 - 353

784 H. Grothe, a. g. e., s. 17 vd.

785 M. Mahmud, a. g. e. III, s. 840

bu meseleyi 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması'na dâhil ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Savaşı'nda Rusya'ya yenilmesini fırsat bilen İngiltere, Berlin Anlaşması'nın 60. maddesiyle Kotur'un İran'a verilmesini sağlamıştır.[786]

Sadrazam Mirza Hüseyin Han, bu dönemde İngiltere ve Rusya'ya karşı takip edilen siyasette hataya düşmüştür. Sadrazamın hatalı siyaseti yüzünden Rusların Hive'ye saldırması olayı gerçekleşmiştir.[787] Mirza Hüseyin Han tavassutuyla İngiliz sermayedar Reuter'e verilen imtiyazları kendi menfaatlerine uygun bulmayan Rusya, sadrazamın muhaliflerini kışkırtmaya başlamış, neticede görevden alınarak Reşt valiliğine tayin edilmiştir. Daha sonra Tahran'a getirtilerek dışişleri bakanlığına ve 1874'de ise savaş bakanlığına tayin edilmiştir.[788] 1879'da tekrar görevden alınıp Kazvin'e oradan da Azerbaycan valiliğine gönderilmiştir. Bu görevde iken Rusya elçiliğine gönderilmiştir. Mirza Hüseyin Han, 1880'de Meşhed'de vefat etmiştir.[789]

C- NASIRÜDDİN ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER

1- İran-Osmanlı İlişkileri

İran ile Osmanlı Devleti arasındaki mevcut sınır ihtilafı, 1847'de imzalanan Erzurum Anlaşmasıyla halledilmeye çalışılmıştı. Anlaşmanın sekizinci maddesine göre İran, Süleymaniye ve Zuhâb'ın batı bölgesini Osmanlı Devleti'ne bırakmış, Osmanlı Devleti de buna karşılık Bender, Muhammere (Hürremşehr), Abadan ve Şattu'l-Arab'ın sol sahilindeki İran'ın tasarruf hakkını ve gemicilik faaliyetlerini kabul etmişti. Anlaşmanın beşinci maddesiyle Osmanlı ülkesinden geçecek İranlı hacı ve ziyaretçilere iyi davranılacağı taahhüd edilmişti. Dokuzuncu maddeye göre ise anlaşmanın iki ay zarfında taraflarca imzalanmasını zorunlu kılmış aksi halde yürülüğe girmeyeceği vurgulanmıştı.[790] İran, anlaşmanın imzalanmasından Muhammed Ali Han'ı İstanbul'a göndermiş, şah tarafından imzalanan anlaşmanın Osmanlı padişahı tarafından da imzalanmasını istemişti.[791]

---

786 R. Uçarol, a. g. e., s. 353; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 717; M. A. Mansur, a. g. e., s. 823 - 825; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 352 - 353; P. Sykes, a. g. e., s. 518 vd.

787 P. Avery, a. g. e., s. 147; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 115 - 116

788 H. Sultanzade, a. g. e., s. 250

789 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 718 - 719; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 115; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 116

790 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 104

791 İ. Safai, Merzha-yı Nâ Aram, s. 17 vd.; Muhammed Rıza Nasırî, Nasırüddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri 1848-1896 (Basılmamış Doktora Tezi),

Osmanlı Devleti, anlaşmanın bazı maddelerinden kuşkulanarak İran'ın Muhammere ve Şattü'l-Arab'da kendi hâkimiyetini kabul ettirdiğini ileri sürmüş, adı geçen yerler ile ilgili dört maddelik bir açıklamanın kabulü halinde Erzurum Anlaşması'nı imzalayacağını İran'a bildirmişti.[792] Osmanlı Devleti'nin bu isteği Rus ve İngiliz elçilerin araya girmesinden sonra 1848'de imzalanan mutabakatla çözüme kavuşturulmuştu. Muhammed Ali Han, Erzurum Anlaşması'na ait dört maddelik açıklamayı İran adına kabul edilmişti. Fakat İran elçisi ülkesine döndükten sonra kabul ettiği dört maddelik açıklamayı daha sonra kabul etmemiş ve iki devlet arasındaki ilişkilerde ciddi problemlerin çıkmasına sebep olmuştu. Eski ihtilaflara yenileri de eklenince anlaşmazlıkların çözümü zorlaşmıştı.[793]

1.1- Hudud Komisyonu'nun Çalışmaları

İran ve Osmanlı Devleti, kendi aralarındaki hudûd meselelerini çözmek için hudud komisyonunun kurularak Bağdat'ta çalışmasını kararlaştırmışlardı. İran temsilcisi Mirza Cafer Han, Bağdat'a hareket ettiği sırada Osmanlı Devleti Kotur'u almış ve İran ile sınırın başlangıcı olarak burayı kabul etmişti.[794] Osmanlı Devleti tarafından sınır komisyonuna gönderilen Derviş Paşa, Kotur'un Van Eyaleti'ne bağlı olduğunu İran'a bilidirince, Sadrazam Mirza Taki Han bu meselenin halledilmesi için aracı olan Rusya ve İngiltere'ye başvurmuştu. İran, Kotur tahliye edilmeden Cafer Han'ın görüşmelere katılmayacağını ve meseleyi görüşmeyeceğini bildirmişti.[795] Abdulmecid, başta Kotur olmak üzere Erzurum Anlaşması'nın farklı tefsirinden kaynaklanan meseleleri görüşmek ve tahta yeni oturmuş olan Nasırüddin Şah'ı tebrik etmek için 1849'de Mustafa Sami Bey'i İran elçiliğiyle görevlendirerek aradaki gerginliği yumuşatmak istemişti.[796] Osmanlı Devleti, Mustafa Sami Bey aracılığıyla Kotur'un daha önce kendilerine ait olduğunu ve İranlılar tarafından işgal edildiğini, bunun için de iade edilme-

---

İstanbul 1977, s. 12 - 13

792 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 13

793 G. R. Verheram, a. g. e., s. 221; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 104 vd. .Ayrıca bkz. Muhammed Rıza Nasırî, İsnad-ı Mekatibat Tarih-i İran I, Tehran 1366, s. 12 vd.

794 K. Süleymani, a. g. e., s. 132 vd. Mirza Cafer Han, Abbas Mirza tarafından İngiltere'ye gönderilerek askeri sanatlar ve matematik tahsili yapmıştı. 1818'de İran'a döndükten sonra öğretmenlik, 1836'da İstanbul elçiliği, 1844'de Rusya elçiliği ve 1848'de hudud memurluğu yapmıştır. Bkz. Mirza Cafer Han Mürşürüddevle, Risale-i Tahkikat-ı Serhadiye (neşr. Müşiri), Tehran 1348, s. 49

795 BOA., Mühimme Kalemi, Dosya No: 6/A, Gömlek No: 99; M. Cafer Han Müşirüddevle, a. g. e., s. 49 vd.

796 İ. Safai, Merzha-yı nâ Aram, s. 30 - 33

sini ifade etmişti. Bu istek gerginliği ve ihtilafı arttırmış, İngiliz ve Rusların araya girmeleriyle görüşmelerin tekrar başlaması sağlanmıştı.[797]

İran, Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere temsilcilerinden oluşan komisyon üyeleri Muhammere'ye geldikleri sırada Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki aşiretleri etkileyerek burayı egemenliğine almaya çalışması, İran temsilcisini rahatsız etmişti. İran, Muhammere'nin de Kotur'un akıbetine uğramaması için aşiret reislerini hoş tutmaya çalışmış, Çab aşireti reisi aracılığıyla şehrin en yüksek yerine İran bayrağını çektirerek egemenliğin kendilerine ait olduğunu göstermek istemişti. Osmanlı Devleti temsilcisi Derviş Paşa da bölgedeki aşiretleri elde etmeye çalışmış ve hatta on yıllık vergilerinin affedileceğini söylemişti. Birinci komisyon bu şartlar altında 1850'de toplanarak çalışmaya başlamıştı.[798]

Osmanlı Devleti temsicisi Derviş Paşa, komisyonun birinci oturumunda söz alarak Erzurum Anlaşması'ndan önce anlaşma müsveddesini gördüğünü ve buna göre Muhammere, Lengergâh ve Abadan'ın İran'a bırakıldığını, geriye kalan yerlerin ise Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu iddia etmiş ve bunu bazı delillere bağlamıştı.[799] İran temsilcisi, Derviş Paşa'nın bu iddialarını kesin bir dille reddettikten sonra Osmanlı Devleti'nin Beni Ka'b, Haydaranlû, Sıbki ve Zilân aşiretleri üzerinde hakkı olmadığını ifade etmişti.[800] İki tarafın iddialarını dinleyen İngiliz ve Rus temsilciler, Muhammere'nin doğusundaki bütün arazinin İran'a verilmesini, Karûn Irmağı'nın kuzey kısmının da Osmanlıda kalmasında karar kılmışlardı. İran ve Osmanlı temsilcileri bu teklifi kabul etmedikleri gibi İran temsilcisi daha da ileri giderek Erzurum Anlaşması'nın senet ittihaz edilmesini, sınır anlaşmazlığında onun esas alınmasını istemişti. Muhammere sınırıyla ilgili anlaşmazlık ise toplantının sona ermesine sebep olmuştu.[801]

İngiltere temsilcisi Sheil, sınır komisyonunun dağılmasından memnun kalarak Muhammere'de İran'ın hâkimiyetini sınırlamak istemiştir. Sadrazam Mirza Taki Han ise Sheil'in amacını iyi bildiğinden kendi elçisinin sadece Erzurum Anlaşması'na uygun hareket etmekle yükümlü olduğunu söylemiştir. Babıâli'nin Muhammere ısrarı, komisyonun karar almasını engellemiştir.[802] Bundan sonra İran ve Osmanlı temsilcileri Mahummare'de ikinci defa bir araya gelmişlerse de anlaşmazlık devam etmiştir. Derviş Paşa, toplantı sonrasında bölgedeki aŞiret reislerini elde etmek için teşebbüse

797 R. Uçarol, a. g. e., s. 355; M. R. Nasıri, a.g.t., s. 19 - 20
798 F. Ademiyyet, Emir-i Kebir ve İran, Tehran 1348, s. 581
799 Mirza Cafer Han, a. g. e., s. 61. Bu deliller için bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 23 - 24
800 İ. Safai, a. g. e., s. 18
801 İ. Safai, a. g. e., s. 19
802 İ. Safai, a. g. e., s. 19 - 20

geçmiş, İran buna itiraz ederek bu davranışı dostluğa sığmayan hareketler telakki ederek sınır meselesinin halli yönündeki çalışmaları durdurmuştur. Derviş Paşa, Muhammere üzerindeki ısrarını devam ettirdiğinden bu bölgedeki aşiretlerin hangi tarafa tabi oldukları meselesi gündeme gelmiştir. İngiliz ve Rus temsilcileri İran'dan yana tavır almayınca mesele yine ortada kalmıştır.[803]

İran sadrazamı Hacı Mirza Hüseyin Han, 1851'de Derviş Paşa'ya gönderdiği mektupta, Osmanlı Devleti'nin Muhammere'deki Beni Ka'b kabilesine müdahale etmemesini, gemilerini bu limanlardan çekmesini, Erzurum Anlaşması'na uygun hareket etmesini istemiştir. Derviş Paşa bu mektuba verdiği cevapta, fazla zorlamaya gerek olmaksızın Muhammere'deki mevcut durumun korunmasını istemiştir.[804]

İran, Muhammere'nin Kotur'un akibetine uğramasından endişe ederek bir tedbir olmak üzere Selim Han komutasındaki orduyu Abadan taraflarına göndermiş ve buraları kontrol altına almıştır. 1851'de İran'ın bu hareketini mevcut anlaşmalara aykırı bulan Derviş Paşa, Maşuk Paşa'nın gemilerle Abadan'a gitmesini ve İran'ın ilerleyişini durdurmasını istemiştir. Hacı Mirza Hüseyin Han, İran'ın tavrının kanuni olduğunu ve Kasrışirin Anlaşması'na aykırı olmadığını, Muhammere'deki Osmanlı faaliyetlerinden dolayı buraya asker gönderdiklerini söylemiştir. İngiltere ise İran'ın hareketini Kotur meselesi ile mukayese ederek tasvib etmemiştir. Bu andan itibaren Osmanlı Devleti'nin Kotur'u tasarrufu kesin bir hal almıştır.[805]

Sadrazam Mirza Taki Han, komisyonun sınır meselesini halletmesini istediği için Hüseyin Han ve diğer temsilcilerin sınır meselesi için Zuhâb'da toplanmasını istemişti. Zuhâb bölgesinin taksimi, Erzurum Anlaşması'nın ikinci bendine göre düzlük olan batı kısmı Osmanlı'ya, dağlık olan doğu kısmı ise İran'a bırakılmıştı. Bu maddenin tatbiki için Sınır Komisyonu burada toplanmıştı.[806] Derviş Paşa, Zuhâb Komisyonu'nun ikinci oturumunda, 1847'deki anlaşmaya göre İran'a bırakılmış olan Dalehu Dağları ve Seravend gibi yerlerin bir kısmının Osmanlı sınırları içerisine dâhil edil-

---

803 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 228

804 İ. Safai, a. g. e., s. 19 vd.; Mirza Cafer Han, a. g. e., s. 55

805 İ. Safai, a. g. e., s. 20 - 21. Rusya'nın komisyonlardaki temsilcisi Çerikof'a göre olayların müsebbibi Derviş Paşa idi. Çerikof, 1851'de Dulgoruky'e gönderdiği raporda; Muhammere'nin tasfiyesinin banisinin Derviş Paşa olduğunu, Beni Ka'b şeyhlerinin Osmanlılar tarafından tahrik edildiklerini ve İran'ın müdahale etmek zorunda kaldığını yazarak İran'dan yana tavır almıştı. Bkz. M.Rıza Nasırî, agtez., s. 35

806 İ. Safai, a. g. e., s. 22

mesini istemiş, bu isteğe Hüseyin Han karşı çıkmıştı.[807] İki taraf arasındaki ihtilafa aracı temsilciler tekrar müdahale ederek 1852'de Zuhab bölgesinin ikiye ayrılmasına karar vermişlerdi. Alınan karara göre doğu bölgesi İran'ın, batı bölgesi de Osmanlı Devleti'nin olacaktı. İran stratejik menfaatler gereği böyle bir taksime razı olurken, Osmanlı temsilcisi bu teklife pek sıcak bakmamıştı. Aracı temsilcilerin niyeti ise bu bölgelerin İran'ın elinde kalmasıydı.[808]

Derviş Paşa, Irak-ı Arab'da askeri kuvvetlerden faydalanmayı ve ana yolların Osmanlı denetiminde kalmasını istiyordu. Babıâlî'den gönderilen emirlere uygun hareket etmeye ve askeri noktaların Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul ettirmeye çalıştıysa da muvaffak olamadı. Zuhâb Komisyonu, her iki devletin stratejik noktalarda ısrar etmesi yüzünden tekrar dağıldı. Osmanlı Devleti, komisyonun dağılmasından sonra Muhammere, Kotur ve diğer bölgelerde halkı kışkırtmaya başlayınca İran tepki gösterdi.[809] Bu sırada Muhammed Şah döneminde 1843'te İngiltere'nin ve Rusya'nın katılımıyla başlanmış olan harita çalışmaları tamamlanmış ve her iki devletin başkentine gönderilerek tatbik edilmesi istenmişti.[810]

İran-Osmanlı hudud ihtilafları Muhammere ve Zuhâb komisyonlarıyla bir çözüme kavuşturulmayınca, İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'un İstanbul'da başka bir komisyonun toplanması teklifi Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. İran, İstanbul'daki komisyonda kendi menfaatlerinin bir oldu-bittiye getireleceği ve Babıalî'nin bundan faydalanacağı endişesiyle yanaşmamıştır. Bunun yerine Hoy, Tebriz veya Tahran'da komisyonun toplanmasını teklif etmiştir. Buna gerekçe olarak da 1847'deki anlaşmanın Erzurum'da yapıldığını, bu defa komisyonun İran'da toplanmasını göstermiştir. Fakat Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması, meselenin tehir edilmesine sebep olmuştur.[811]

---

807 İran temsilcisine göre hudud çizgisi, küçük Akdağ'ın güneyinden başlayarak Kuratı Irmağı'nın Şirvan Irmağı ile birleştiği yere kadar uzanacaktı. Bkz. İ. Safai, a. g. e., s. 22 - 24

808 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 39 - 40. Derviş Paşa'nın işaret ettiği nokta, iki devlet arasında sulh olmasına rağmen İngiliz ve Rus temsilcilerinin gayreti ile çizilen sınırın gelecekteki ihtilafları beraberinde getirmesiydi. Osmanlı Devleti'nin bu taksim ile bölgede etkili olması da zor olacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Derviş Paşa, Hudud Layihası (Tahdid-i Hudud-u İraniye), İstanbul 1287

809 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 46

810 C. R. Markham, a. g. e., s. 128. Şattü'l-Arab kavşağı ve Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na kadar 1/73050 ölçekli dört adet hudud haritası çizilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 215 vd.

811 İ. Safai, a. g. e., s. 25

1.2- Kotur Meselesi ve İkinci Komisyon Çalışmaları

Muhammere ve Zuhâb komisyonları, adı geçen yerlerin dışında kalan yaylak ve kışlaklar ile münbit ovaların olduğu yerlerin hangi devlete ait olduğuna dair bir çözüm getirmeden dağılmışlardır. Bu yerlerin başında Kotur bölgesi gelmiştir. Mirza Hüseyin Han, İngiliz temsilcisine gönderdiği mektupta, Kotur'un anlaşmazlıktan ayrı tutulması gerektiğini, Osmanlı Devleti tarafından haksız bir işgale uğradığını ve dolayısıyla İran'a geri verilmesini söylemiştir. Komisyonda bulunan İngiliz ve Rus temsilcilerinin düşüncesi de aynı yönde tezahür edince meselenin İstanbul'da halledilmesini kararlaştırmışlardır.[812]

Kotur meselesi, İran'ın adı geçen haritaları kabul etmeyip buranın kendisine geri verilmesi şartına bağladığından çözülememiştir. Sadrazam Ağa Han Nuri, 1853'de Rus ve İngiliz temsilcileriyle yaptığı görüşmede, Kotur'un işgal edildiğini, dolayısıyla İran'a iade edilmesi gerektiğini söylemiştir. Böyle hareket edilmediği takdirde Osmanlıya ait Süleymaniye'nin ihtilaflı yerlerden sayılacağını iddia etmiştir. Osmanlı Devleti ise stratejik önemi haiz ve aşiretleri iskân ettirdiği bu yeri vermek istememiştir.[813]

Osmanlı Devleti, dikkatini Kırım Harbi sebebiyle Rusya'ya, İran ise Herat meselesi yüzünden İngiltere'ye çevirdiğinden iki devlet arasındaki hudut meselesi ikinci planda kalmıştır. Ancak 1855'de İran'ın Muhammere ve Zuhâb'a asker sevk etmesi, Osmanlı Devleti'nin ise Bağdat'ta 15.000 kişilik takviye yapması iki devlet arasındaki gerginliği arttırmıştır. 1856'de Süleymaniye'ye gelen Bağdat valisi Ömer Paşa'nın buradaki aŞiretlerle temasa geçmesi, bazı aşiretlerin İran tarafına geçmesine ve aşiretlere baskı yapıldığı şeklinde yorumlara sebep olmuştur. Kirmanşah valisinin Zuhâb'a giderek müdahale etmesini isteyen İran, Osmanlı Devleti'nin olası tepkisini ve Kotur örneğinin Kirmanşah'da yaşanmaması düşüncesiyle daha ılımlı davranmış ve Zuhâb'a hareketten vazgeçmiştir.[814] Bundan başka Margavar ve Binar gibi sınır köyleri yüzünden de meseleler çıkmış ve ihtilaflı yerlerin sayısı artmıştır.[815]

İran ve Osmanlı Devleti arasında artan hudud anlaşmazlıklarının halli için memurlar tayin edilerek yeni sınır haritalarının çizilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar, 1858'de bir mukavelename ile yazılı belgeye

812 İ. Safai, a. g. e., s. 30 - 32

813 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 50

814 İ. Safai, a. g. e., s. 33 vd. Hanikin aşiretinden 400 hane İran'a iltica etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Mirza Ali Han Emünüddevle, Harita-yı Siyasi -i Mirza Ali Han (neşr. Ferman Fermâiyan), Tehran 1341

815 İ. Safai, a. g. e., s. 45

dönüştürülmüştür.[816] Ancak sınır memurlarının tayin edilmesi iki devlet arasındaki anlaşmazlıkların çözümüne yetmemiştir. 1863'te tekrar alevlenen Kotur meselesi, sınırdaki yaylak ve kışlakların durumu ve sınır boyunca askeri binaların inşa edilmesi ihtilaflara sebep olmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Rus sınırına yakın olan Kars ve Kotur'da karakol yapması ve bunları daha sonra Van ve Doğubayezıd'a kaydırması İran'ın tepkisini çekmiştir.[817] 1865'te İran sefaretine verilen cevapta, askeri bina yapımı gizlenmeyerek her devletin kendi sınırları içerisinde güvenliği sağlamaya muktedir olduğu söylenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu cevabı ve Kotur Kalesi'ni tamir etmeye başlaması İran'ın tepkisine sebep olmuştur.[818] İngiltere, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ihtilafları dikkatle takip ederek Tahran'daki elçisi Alison vasıtasıyla durumdan haberdar olmuştur. Bu sırada hudut haritası tamamlanmış ve birer suretleri her iki devlete gönderilerek üzerinde inceleme yapmaları istenmiştir. İran, Kotur meselesi halledilmeden sınırların tayinine taraftar olmamıştır. Bu konuda en büyük desteği Rusya'dan görmüştür.[819]

Rusya, sınır meselesinde İran'ı himaye ederek General İgnatiev vasıtasıyla gönderdiği yazıda, komisyon çalışmaları sırasında İran sefirine yardım edileceğine dair söz vermiştir. İngiltere ise Osmanlı Devleti'yle birlikte sınır meselesinin bir çözüme kavuşturulmasından yana davranmıştır. Osmanlı Devleti'nden Mehmed Ali Paşa, 1869'da muvakkat bir anlaşma yapılması ve bu anlaşmanın maddelerine göre meselelerin halledilmesini istemiş, İran temsilcisi Mirza Muhsin Han bu teklife sıcak bakmış altı maddelik anlaşma imzalanmıştır.[820] Bu anlaşma, iki taraf arasındaki ihti-

---

816 Talimatname için bkz. M. R. Nasıri, a.g.t.,s. 59 - 60

817 Osmanlı Devleti, Fevzi Paşa'yı görevlendirerek İran sınırındaki emniyeti sağlamaya çalışmış ve daimi birliklerin sınırı beklemesi içinde karakollar yapılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti'nin güvenlik amaçlı bu girişimine İran tepki göstermiştir. Kendisinin de aynı türden mukabelede bulanacağını, sınırda askeri bina ve karakollar yapacağını bildirmiştir. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t.,s.61

818 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 62 vd.

819 Müşirüddevle'ye yazı gönderen Nasırüddin Şah, "biliyorsunuz ki bu mesele bizim için hazmı güç ve önemli bir meseledir. Menfaatlerimize uygun bir karar alınsın. Zuhâb'ın terkinin Kirmanşah aşîretlerine zarar vereceğini de biliyorsunuz" diyerek dikkatli olmasını istemiştir. Bkz. M. R. Nasıri, a.g. t., s. 66

820 Anlaşmanın altı maddesi şöyle sıralanmıştır; 1. İlki devletin sınır emniyetine azami dikkat etmesi. 2. Statükonun korunması ve mevcut durum korunduğu sürece sınır hatları çizilinceye kadar müdahalenin olmaması. 3. Münazaalı yerlerde askeri binaların yapılmaması. 4. Kazlıgöl'de harab olan yerlerin oranın sakinlerince tamir edilmesi. 5. ihtilaflar vukuunda dostulk üzere müzakere edilmesi. 6. Bu geçici anlaşmanın hudutların tayinine kadar meri olması. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t.,s. 67 - 68

lafları ortadan kaldırmak için yapılmışsa da aslında ortada halledilen bir mesele olmadığı gibi mevcut ihtilaflar devam etmiştir. İran, bu konuda Rusya'nın desteğini almak için hariciye nazırı Mirza Hüseyin Han vasıtasıyla Rus Dışişleri Bakanı Kadçikov'a başvurmuş, 1874'te Rusya'dan aldığı cevapta, sınır meselesinin bir komisyonda müzakere edilmesi tavsiyesiyle karşılaşmıştır.[821]

İran tarafının Mirza Muhsin Han ve Muhib Ali Han, Osmanlı tarafının ise Derviş Paşa ve Erzurum eski valisi Mustafa Paşa tarafından temsil edildiği İstanbul Komisyon çalışmaya başlamıştır. Derviş Paşa, Muhammere ve Zuhab nahiyelerinin hududunu tespit etmek ve İran tarafına kabul ettirmek istemiştir.[822] İran heyeti de Erzurum Anlaşması'nın maddeleri doğrultusunda müzakerelerin yapılmasından yana hareket etmiştir. Derviş Paşa, 1639'daki Kasrışirin Anlaşması'nın üçüncü maddesine göre düzenlenen hudutların geçerli olduğunu söylemiştir.[823] Ancak Erzurum Anlaşması'nın esas alınmasını isteyen Rus ve İngilizler yüzünden buna muvaffak olamamıştır. Derviş Paşa'nın dört madde üzerinde ısrar etmesi, İran temsilcisinin de aldığı talimat gereği bunları kabul etmemesi üzerine komisyon tatil edilmiştir.[824] 1875'te tekrar toplanan komisyonda ihtilaflar devam etmiş, arabulucular komisyona müdahale ederek çizilen haritalar üzerinde hudud çizgilerinin müzakere edilmesini istemişlerdir. İran'ın geri almak istediği Kotur, arabulucuların çizdiği haritaya göre İran tarafında gösterilince Osmanlı Devleti buna karşı çıkmış ve komisyon tekrar dağılmıştır.[825]

İran, Kotur'u almak için her türlü teşebbüste bulunmaya devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Anlaşması ve akabinde Berlin Kongresinde Osmanlı Devleti'ne ağır şartlar yükletilmesi, İran için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirilmiş, Kotur'un alınması için bu kongreye bir elçi göndermiştir.[826] Rusya ve İngiltere'nin yardımlarıyla Berlin Anlaşması'nın altmışıncı maddesi Kotur'a tahsis edil-

---

821 Sincabi ve Caf aşiretleri de sınır meselelerinin önemli bir kısmını oluşturmuştur.

822 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/2, Ankara 1988, s. 248

823 İ. H. Uzunçarşılı, a. g. e III/2, s. 248. 1639 tarihli Kasrışirin Anlaşması'nın üçüncü maddesi, İran ve Osmanlı tarafındaki kale ve köylerin hangi tarafa ait olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi X, İstanbul 1989, s. 480

824 İngiltere hariciyesi, Henry Elliot'un bu hususta Rus elçisi ile işbirliği yapmasını istemiş ve daha sonra Tahran'daki Thampson, Mirza Hüseyin Han'a yazdığı mektupta bundan bahsetmiştir. Bkz. M.Rıza Nasıri, a.g.t.,s. 72

825 N. Iorga, Osmanlı Tarihi V (terc. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, s. 229. Bkz. Muhammed Cafer Han Müşîrüddevle, Risale-i Tahkikat-ı Serhaddiye (neşr. Müşiri), Tehran 1348

826 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul 1995, s. 337 vd.

dikten sonra 1879'da burası İran'a verilmiştir. İran'ın almak istediği diğer yerlerin tespit edilmesi için de yeniden bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır. 1905'deki komisyondan bir netice çıkmayınca 1912'de yeni bir komisyon kurulmuştur. 1913'te İstanbul protokolünün imzalanmasıyla iki devlet arasındaki mesele sona ermiştir.[827]

Osmanlı Devleti tarafından Ahmed Vefik Paşa'nın 1851'de Tahran elçiliğine tayin edilmesi sırasında Osmanlı bayrağının elçilik binasına asılması ihtilaf konusu olmuştur.[828] Osmanlı elçisi, diğer devletlere tanınan bu imtiyazın Osmanlı Devleti'ne de verilmesi gerektiğini söylemiş ve İran'ın iznini beklemeden 1852'de bayrağı elçilik binasına asmıştır.[829] Sadrazam Mirza Ağa Han Nuri, durumu İngiliz ve Rus elçilerine bildirdikten sonra Osmanlı elçiliğine bir mektupla durumun düzeltilmesi ve izin alınması gerektiğini bildirmiştir. Aksi takdirde İstanbul'daki İran elçiliğine de bayrak asılacağını söylemiştir. Karşılıklı yazışmalar sonrasında İstanbul'daki İran elçiliğine de bayrak asılmış ve bu mesele kapanmıştır.[830]

1.3- Kırım ve Herat Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması, Rus askeri gücünün Asya'da artmasına ve boğazlara müdahale etmesine sebep olmuştu.[831] İstanbul Anlaşması olarak bilinen ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan ikinci bir anlaşmayla boğazların Rusya dışındaki bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulması, Osmanlı mirası üzerine hesap yapan bu devleti daha da cesaretlendirmiştir. Rusya'nın bu tavrı, aynı hesaplar peşinde olan İngiltere ve Fransa tarafından iyi karşılanmamıştı. Rusya, anlaşmanın boğazlarla ilgili maddesine dayanarak Osmanlı içişlerine müdahale etmekten çekinmiyordu.[832]

---

827 F. Ademiyyet, Emir-i Kebir ve İran, s. 593

828 M. T. Sipihr, a.g.e III- IV, s. 65. Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devleti'nin ilk Türkolog ve Türkçülerinden, lugat âlimi, tiyatro edebiyatının önde gelen kurucusudur. II. Mahmud döneminde İstanbul'da doğdu. Devlet kademelerindeki çeşitli görevlerden sonra 1852'de İran ile siyasi münasebetlerin istenilen seviyeye getirilmesi için Tahran elçiliğine tayin edildi. Bkz. Ömer Faruk Akgün, "Ahmed Vefik Paşa," TDV. İslâm Ansiklopedisi II, İstanbul 1989, s. 143 vd.

829 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 125

830 Bayrak Meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 90 vd.

831 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, İstanbul 1970, s. 61; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi V, Ankara 1988, s. 137

832 R. Uçarol, a. g. e., s. 183 - 186; Ali Ekber Bina, Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-i İran II, Tehran 1337, s. 224; A. N. Kurat, a. g. e., s. 62; N.Iorga, a. g. e., s. 377

İngiltere, Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı geçersiz kılmak için önce Rusya'yı kendi tarafına çekmeye çalıştı. 1840'taki Londra Anlaşması'nın şartlarını Rusya ile görüşen İngiltere, anlaşmaya boğazların bütün devletlere kapanması maddesini koydurttu.[833] Osmanlı Devleti, savaş halinde ise menfaatleri bakımından uygun gördüğü devletle anlaşarak harp gemilerini boğazlardan geçirebilecekti. Bu suretle Rusya'nın boğazlar üzerindeki nüfuzu kaldırılmış oldu.[834] Rusya, İngiltere'nin vaadlerine inanarak siyaset sahnesinde bir kez daha mağlup olduğunu anlamışsa da I. Nikola durumdan memnun kalmıştı. Çünkü Fransa'nın Yakındoğu'daki imtiyazlı durumuna son verilmiş ve İngiltere ile Rusya arasında bir yakınlaşma başlamıştı.[835]

İngiltere'nin siyasi hamleleri, Rusya'nın takip ettiği siyaseti değiştirmeye zorladı. I. Nikola (1825-1888), 1853'de Mentchikov'u İstanbul'a göndererek Sultan Abdulmecid (1839-1861)'in III. Napolyon ile yaptığı ve Kudüs'teki katoliklerle ilgili anlaşmayı iptal etmesini ve Ortodoksların tamamının korunması hakkının Rusya'ya verilmesini istedi.[836] Katoliklerin durumunu Küçük Kaynarca Anlaşması'nın yedinci bendindeki Şark Hıristiyanlarının Rus himayesinde bulunması şartına aykırı bulan çar, Hünkar İskelesi Anlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak istiyordu.[837] Rusya, bu amaçla 1854'de Eflak ve Boğdan'a saldırmış, Osmanlı Devleti de İngiltere ve Fransa ile yapmış olduğu anlaşmaya güvenerek Rusya'ya savaş ilan etmiştir.[838]

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'ya güvenerek Rusya'ya savaş ilan etmesi, bu devleti İran'a yaklaştırmıştı.[839] Tahran'daki Rus elçi Dolguruky, İran'ın Erzurum, Doğubayezıd ve Bağdat'ta Osmanlıya karşı savaş açmasını istemiş, İran'ın bunu yapması halinde Türkmençay Anlaşması

833 R. Uçarol, a. g. e., s. 187 - 188

834 A. N. Kurat, a. g. e., s. 65

835 A. N. Kurat, a. g. e., s. 65 vd.

836 R. Uçarol, a. g. e., s. 198. Rus Çar'ı I. Nikola, prens Mentchikov'u İstanbul'a göndermeden önce, İngiltere elçisi Hamilton Seymour ile görüşmesinde, Osmanlı Devletini hasta adama benzeterek mirasına konma emellerini izah etmiştir. Çar'a göre, "Osmanlı Devleti hasta bir adamdır. Her şeyin hatta Osmanlı imparatorluğunun çözülmesi dahi göz önünde bulundurulmak gerektir. Vak'aların anî bastırmaması ve şaşkınlık yaratmaması için İngiltere ve Rusya'nın vakti zamanında anlaşmaları icab etmektedir". Bkz. A. N. Kurat, a. g. e., s. 70. Ayrıca bkz. N. Iorga, a. g. e., s. 455; Wolter, Tarih-i Rusiyya (terc. Necef Kulî - M. Hüsamüddevle), Tehran 1338, s. 368

837 A. N. Kurat, a. g. e., s. 72; M. R. Nasıri, a.g.t., s. 100; N.Iorga, a. g. e., s. 452

838 A. N. Kurat, a. g. e., s. 74; E. Z. Karal, a.g.e V, s. 24

839 H. M. Sasani, a. g. e., s. 28 vd.

ile İran'dan istedikleri savaş tazminatından vazgeçeceklerini söylemişti. Dolguruky, Rusya'nın Osmanlıyı ortadan kaldırdıktan sonra İran'ın işgal edilmiş topraklarını geri vereceğini de taahhüd etmişti.[840] Bu sırada Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi Mehmed Reşid Paşa'nın Babıalî'ye gönderdiği raporda, Rusya'nın İran'ı tehdit ederek Osmanlı'ya karşı savaş açmasını istediği, İran'ın kabul etmemesi halinde ise Tebriz'in Rusya tarafından işgal edileceğinin söylendiğini bildirmişti. İran ile Rusya arasındaki gizli görüşmelerin devam etmesi halinde İran'ı terk edeceğini söyleyen Osmanlı elçisi Ahmed Vefik Paşa, şüphelerinde haklı çıkmış, İran-Rusya görüşmeleri askeri işbirliği anlaşması ile sonuçlanmıştı.[841]

Nasırüddin Şah, Osmanlı Devleti aleyhine Rusya ile yaptığı gizli anlaşma gereği Azerbaycan ve Kirmanşah cephelerine asker göndermeye hazırlanmıştır. Bu sırada Sadrazam Ağa Han Nuri, İngilizleri İran-Rus ititfakından haberdar etmiştir. İngiltere, her ne kadar bu anlaşmayı bozmaya çalışmışsa da muvaffak olamamış ve İran birlikleri Azerbaycan'a gönderilmiştir. Aziz Han'ın komutasında 40.000 kişilik İran askerinin Azerbaycan'a sevk edilmesi, Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmiş ve önlem almaya sevk etmiştir. [842] Nasırüddin Şah, Azerbaycan'a asker gönderilmesi ve Süleymaniye'de ordugahın kurulmasını, Osmanlıya karşı yapılmış bir hareket olarak göstermemeye çalışmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti'ni hoş tutacak sözleri havî yazışmalar yaptırmış ve teminat vermiştir. Ahmed Vefik Paşa, bu sözleri teminat kabul edip İran'ın tarafsızlığına kani olarak Babıali'ye mektup göndermiştir. Kırım Savaşı'nın bitimine kadar tarafsızlık korunmuşsa da iki devletin birbirlerine olan güveni azalmış ve İngiltere'nin İran'a kin beslemesine sebep olmuştur.[843]

Rusya'nın İran ile ittifaktan sonra Asya'da nüfuzunu arttırması İngiltere'yi telaşlandırmış ve Herat meselesini tekrar gündeme getirmiştir. Charles Murray, elçi olarak Tahran'a gelip İran'ı etkilemek ve ticari imtiyazlar elde etmek için çalışmaya başlamıştır. Ancak İngiltere'nin 1842'de İran ile imzaladığı anlaşmaya aykırı Herat'a karışması ve Sayyed Muhammed Han'ın Dost Muhammed Han eliyle katledilmesi, şahın adı geçen anlaşmayı lağv etmesine sebep olmuştur.[844] Bu gelişmeleri ve Mirza Haşim Han meselesini (şahın bacanağı) bahane eden İngiltere, Afganistan'a asker göndermeyi, Afganistan komutanlarını takviye etmeyi ve onları İran'dan tamamen uzaklaştırarak İran ile Hindistan arasında tampon bir bölge oluşturmaya

840 P. Sykes, a. g. e., s. 374

841 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 101. Ayrıca anlaşma metni için bkz. Aynı eser, s. 102 - 103

842 H. M. Sasani, a. g. e., s. 31

843 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 111 - 112

844 M. T. Sipihr, age III- IV, s. 62; A.H. Mohdevi, a. g. e., s. 153

çalışmıştır. İngiltere, böylece bölgede artan Rus nüfuzunu kırarak kendi nüfuzunu yerleştirmeyi düşünmüştür. Nasırüddin Şah, bir önlem olması bakımından Ferruh Han'ı Osmanlı Devleti ve Fransa'ya göndererek İngilizlere karşı himaye istemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti ile bir askeri anlaşma imzalamak istidadında olup İngilizlerin Muhammere'yi işgal etmeleri halinde Osmanlı Devleti'nin yardımını sağlamak istemiştir.[845]

Mirza Ferruh Han, 1856'de İstanbul'a gelerek kendisine verilen talimatlar doğrultusunda önce buradaki Fransa elçisiyle görüşmüştür. Görüşmede, İran'ın Osmanlı Devleti'yle yapmayı düşündüğü ittifaka yardımcı olmasını rica etmiştir. Ferruh Han, İstanbul'a varmadan Bayezıd kaimakamı İran topraklarını işgal etmeye başlayınca iki devlet arasındaki güven ortamı tekrar zayıflamıştır. Bu olumsuz ortamda müzakereler başlamış, Muhammere meselesi tekrar gündeme gelerek Osmanlı devleti ile İran arasında yapılacak işbirliği ile halledilmeye çalışılmıştır.[846] Nasırüddin Şah, Babıalî'nin görüşmelerde kendi görüşünü net olarak söylemesini ve Şattü'l-Arab'a olan İngiliz saldırısından dolayı yardımcı olmasını istemiştir.[847] Fakat Osmanlı Devleti'nin İran'dan emin olmaması ve verilen taahhütlere güvenmemesi askeri işbirliği girişimini sona erdirmiştir. Çünkü İran, sıkıştığı bir anda ve Herat meselesi dolayısıyla böyle bir girişime başvurmuştur. Ferruh Han, İstanbul'da istediği ittifakı gerçekleştiremeyince Paris'e gitmiştir. Burada İngiltere ile yapılan görüşmeler, Fransa'nın arabuluculuğuyla anlaşma ile sonuçlanmıştır. 1857 tarihli İran-İngiltere Anlaşması, İran'a iktisadi ve siyasi çok şey kaybettirmiştir.[848]

1.4 Irak-ı Arab'da Osmanlı-İran Çekişmesi

İran ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaf konusu olan yerlerden biri de Irak-ı Arap denilen Kerbela ve Necef gibi kutsal yerleri içine alan bölge oluşturuyordu. İran'ın içine düştüğü ekonomik ve siyasi sıkıntılardan kurtulmak ve daha iyi bir gelir elde etmek isteyen şiiler, Osmanlı egemenliğindeki kutsal yerlere yerleşiyorlardı.[849] Osmanlı kanunlarına göre zorunlu korunma imtiyazları olan ve İran pasaportu taşıyanların iskân edilmesi

---

845 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 153 vd.

846 Talimatlar için bkz. M. R. Nasıri, a.g.t.,s. 113 - 114

847 Nasırüddin Şah, Ferruh Han'a gönderdiği yazıda, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yardımı halinde İran'ın bundan sonra Osmanlı Devleti'nin tarafını tutmayacağını ve Osmanlı'ya düşman olanlarla muhalif olmayacağını söylemişti. Bkz. M. R. Nasıri, a. g. e., s. 116

848 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 195; P. Sykes, a. g. e., s. 349; A. A. Şemim, a. g. e., s. 177

849 İ. Safai, a. g. e., s. 42

daima ihtilaf konusu oluyordu. Çoğunluğunu tüccarların oluşturduğu bu insanlar, Osmanlı teb'ası olmayı da kabul etmiyorlardı. Ayrıca her iki halktan bazılarının uygunsuz davranışları ve çıkan olaylar, karşılıklı tedbir almayı gerektiriyordu.[850] Osmanlı Devleti'nin kutsal yerlerdeki karışıklıklar sebebiyle tedbir alması İran'ı anlaşmaya zorlamıştır.[851] İngiltere'nin temsilci gönderdiği görüşmeler anlaşma ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti, İran teb'asına düşmanlık yapmama ve Kerbela'da zarar görenlere tazminat ödemeyi taahhüd etmiştir.[852] Fakat bu anlaşma da bundan öncekiler gibi yürürlüğe girmemiştir. Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi, 1848'de bir emir yayınlayarak İranlıların emlaklarını altı ay içinde satıp Osmanlı topraklarını terk etmelerini istemiştir. Ancak İran buna itiraz etmiş ve bu türden uygulamalara geçmişte hiçbir şekilde rastlanmadığını Osmanlı Devleti'ne diplomatik bir dille hatırlatmıştır.[853]

Osmanlı Devleti'nin bu konuda tutumunu sürdürmesi, İran'ın tedbiren kendi vatandaşlarının kutsal yerlere gitmemeleri için karar almasına zorlamıştır. Ancak halkın buralara teveccühünden dolayı ziyaretgâhlara gitmelerine engel olamamış ve bu yüzden Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerin uygulanması da güçleşmiştir.[854]

İranlıların topluluklar halinde kutsal yerlere ziyaretleri, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede takip ettiği siyasete aykırı olmuştur. Çünkü buradaki asayişin İranlı ziyaretçiler yüzünden bozulma riski her zaman mevcut olmuştur. Babıalî, bölge için hazırladığı sekiz maddelik öneriyi Ahmed Vefik Paşa eliyle İran tarafına vererek uygulamanın mecburi olduğunu hatırlatmıştır. Öneri metninde, köprü olmayan yerlerde geçit resmi adı altında bir verginin alınmaması ve ziyaretçilerden para alınmaması istenmiştir. İranlıların açıkça kavga etmelerinin yasaklanması, kutsal şehirlerdeki mezar ziyaretlerinden ücret alınmaması, İranlıların ölümleri halinde mallarının sahiplerine verilmesi de önerilerde yer almıştır. Ayrıca yol güzergâhında yiyeceklerin pahalı satılmaması, evlerin tamir edilebilmesi, ziyaretçilerin yanlarında bulunan silahlarının kaybolması halinde başkalarının silahlarının verilmemesi ve ziyaretçilerin şahsi eşyalarından gümrük alınmaması gibi taahhüdler yer almıştır.[855] İran, Osmanlı Devleti'nin önerisini

850 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 47

851 Necip Paşa, Kerbela'da iskan ettirilen İranlıları itaat altına almak ve isyanlarını önlemek için tedbir almak zorunda kalmıştır. Bkz. M. R.Nasırî, a.g.t.,s. 119

852 P. Sykes, a. g. e., s. 365; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 50; F. Ademiyyet, a. g. e., s. 76

853 İ. Safai, a. g. e., s. 42 - 43

854 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 124 - 125

855 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 127 - 130

kabul etmemişse de Bağdat valisi Ömer Paşa, kararı uygulamaya koymuş ve İranlıların Irak'a giriş-çıkışlarındaki önlemleri arttırmıştır. Neticede bu mesele bir hâkimiyet ve itibar meselesine dönüştüğünden Osmanlı-İran gerginliği devam etmiştir.[856]

Bağdat valisi Ömer Paşa, Irak-ı Arab'da uygulamaya koyduğu tedbirleri, Nasırüddin Şah'ın burayı ziyareti sırasında misafirperverlik şekline dönüştürmüş ve bir olay çıkmaması için elinden geleni yapmıştır. İran, bölgedeki mevcut durumu kendi lehine çevirmek için İngiliz ve Rus elçilerin katılımıyla dörtlü bir komisyonun kurulmasına çalışarak meselenin bu komisyonda ele alınmasını istemiştir. 1871'de İran'ın İstanbul elçiliğine gönderilen yazıda, Osmanlı Devleti'nin Irak-ı Arab'daki İranlılara imtiyazlar vermesi istenmiştir. Babıâli, 1872'de bu yazıya verdiği cevapta, bundan sonra İran teb'asına Osmanlı vatandaşı gibi muamele edileceği, bunların Osmanlı kanunlarına tabi olacağı, meselenin dini özellik ar zetmesi dolayısıyla İslâm toplumu ve iki tarafın özellikleri kapsamında değerlendirileceği İran'a bildirilmiştir. 1873'te İran elçiliğine gönderilen başka bir yazıda, devlet-i aliyenin kendi teb'ası için yaptığı işlemin aynısını İran teb'ası için de tatbik edeceği ve bu hususta ortaya çıkacak zorlukların mesuliyetinin tamamıyla İran elçiliğine ait olacağı bildirmiştir.

İran, Osmanlı Devleti'nin tutumundan memnun kaldığı ve alınan kararları kabul ettiği halde, İstanbul'daki İngiltere elçisi Elliot'un engellemeleri yüzünden bir sonuca ulaşılamamıştır.[857] İran sefiri Muhsin Han, 1873'te kendi hariciyesine gönderdiği raporda, Eliot'un Babıâli'ye telkinlerde bulunarak Osmanlı Devleti'ni İran aleyhine kışkırttığını söylemiştir. Aynı tarihte Sultan Abdulaziz imzalı bir talimatname İran elçisine gönderilerek Irak-ı Arab'daki İranlılara nasıl davranılacağı bildirilmiştir.[858]

---

856 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 144

857 İngiltere'nin bu dönemde Osmanlı Devleti'nden yana görünmesinin sebebi, İran'ın Herat'ı almasından dolayı olmuştur. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 149

858 15 Ağustos 1873 tarihli talimatnamede; Osmanlı toprağındaki İranlı teb'anın Osmanlı kanunlarına tabi olması, İran memurlarının diğer devletlerin memurları gibi muamele görecekleri, Osmanlı ülkesine gelen İranlıların yabancılara tanınan haklardan istifade edecekleri belirtilmiştir. Osmanlı toprağında oturup da tabiyete girmemiş olanların askerlikten muaf tutulacakları, İranlı esnafın diğer esnaf gibi vergi vereceği ve ticaret mahkemeleri için tüccar ve mahalli hükümet ile işbirliği yapılacağı talimatnamede vurgulanmıştır. Osmanlı teb'asını ilgilendirmeyen davalara İran yetkililerinin bakacağı, devletin izni olmadan emlak alamayacakları, İranlı teb'anın kurallar çerçevesinde Osmanlı tabiyetine geçebileceği, İranlı teb'aya verilen imtiyazlardan İran'daki Türklerin de istifade edebileceği ve bu kararlardan tatbik edilmeyenlerin Osmanlı Devleti tarafından yürürlükten kaldırılacağı hususları da

Nasırüddin Şah, Avrupa gezisi dönüşünde İstanbul'a gelerek Irak'taki İran teb'ası meselesini Sultan Abdulaziz ile görüşerek 1874'te bir anlaşma imzalamıştı. Anlaşmaya göre bölgedeki yerleşik İranlılar Osmanlı kanunlarına tabi oluyordu. Fakat mülk ve istimlak konusu, ihtilafların esası olmasına rağmen ele alınmamıştı. Bu anlaşma iki devlet arasındaki teb'anın haklarından doğan meseleleri halletmediği için İran elçisi Muhsin Han ile Osmanlı Hariciye Nazırı Raşit Paşa, 1875'te İstanbul Anlaşması'nı imzalamışlardı.[859] Ancak İranlı teb'a meselesi bu anlaşma sonrasında devam etmiştir. Osmanlı Devleti tarafından 1879'da çıkarılan Emlak Nizamnamesi, yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak veya mülk sahibi olma hakkını verdiğinden, İranlı teb'anın kanun gereği aynı hakkı elde etmesi gündeme gelmişti. Bu konuyla ilgili bir protokol hazırlanmışsa da mevcut statüko devam etmiştir.[860]

a. Irak-ı Arab'daki İranlıların Askere Alınması Meselesi

Mahmud Nedim Paşa, Irak-ı Arab'da oturanların itaat altına alınması için Bağdat valisi Ömer Paşa'ya emir vererek göçebe aşiretlerin de askere alınmasını istemiştir. Bölgede uygulanan "Kur'a Kanunu" na uymayanların altı ay içinde İran'a dönebilecekleri, bu süreden sonra gitmeyenlerin ise tamamen Osmanlı kanunlarına bağlı bulunacakları bildirilmiştir. Mahmud Nedim Paşa, bölgedeki İranlıları Osmanlı teb'ası statüsüne almak istemiştir.[861] İran'ın bu dönemde içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi durumun pek iyi olmaması dolayısıyla Irak-ı Arab ve diğer bölgelerdeki halkın büyük çoğunluğu geçim sıkıntısı, idarecilerin zorbalığı, ortaya çıkan kıtlıklar ve dini hassasiyetler sebebiyle Bağdat, Necef gibi şehirlerde toplanmışlardır. Osmanlı Devleti, bölgede meydana gelen hareketlilikten do-

---

yer almıştır. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 149 - 151. Bkz. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara 1953

859 İran, anlaşmadan bir yıl sonra Kerbela'daki Hz. Hüseyin türbesini tamir etmek için Osmanlı Devleti'nden izin istemiştir. Bkz. Nasırüddin Şah, a. g. e., s. 215 vd.

860 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 151

861 Mahmud Kemal İnal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul 1949, s.315. Osmanlı Devleti, Kur'a Kanunu'na göre sadece Avrupalı veya başka milletten olanları askerlikten muaf tutmamış, Harameyn-i Şerifeyn dediğimiz Mekke ve Medine şehirlerinde oturanlara da aynı muafiyeti getirmiştir. Irak-ı Arab ile ilgili Kur'a Kanunu, annesi Türk olan İranlıları da kapsamına almıştır. Bu madde ile çok sayıda İranlı Osmanlı tabiyetine girmiştir. Bu zamana kadar Irak-ı Arab'da kimse askere alınmazken, ilk defa Bağdat valisi Mithat Paşa (1869-1872) zamanında ve Hüseyin Avni Paşa'nın kanunu olarak yürürlüğe giren bu sistemle askere alınmışlardır. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 152

ğan asayişsizliği ortadan kaldırmak için İranlıların nüfuzlarını azaltmaya çalışmıştır. Bu amaçla 1869'da bölgede asker toplama işleminde Kur'a Sistemi'ni getirmiştir.[862]

Osmanlı Devleti, çıkartmış olduğu askeri nizamnamenin 32. maddesine göre kanunun ilan tarihi olan 7 Ekim 1874'ten önce evlenenlerin çocuklarını askerlikten muaf tutmuştur. Uygulamaya engel olamayan İran, Osmanlı memurlarının bölgedeki uygulamalarını devletler hukukuna ve kişi hürriyetlerine aykırı bulmakla yetinmiştir. 1882'de Babıali'ye gelen İran elçisi, uygulamaya son verilmesini istemişse de itirazlar dikkate alınmayarak Bağdat'ta İran teb'asının askere alınması devam etmiş ve İranlıların Osmanlılar ile evlenmeleri yasaklanmıştır. Alınan kararlar Bağdat, Basra, Erzurum, Van, Musul ve Hakkari valilerine bildirilerek İranlı nüfusunun artmasına izin verilmemesi, bölgede mevcut oturanların tabi'yetlerinin tespit edilmesi ve ayrı milletten olanların birbiriyle evlenmemeleri istenmiştir. Bu ihtilaf halledilemediği için I. Dünya savaşında Ruslar Kasrışirin'e girdiklerinde Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Irak-ı Arab'daki İranlılardan asker toplayarak onları cepheye göndermiştir.[863]

1.5- Şeyh Ubeydullah ve Şehzade Abbas Mirza Mülkara Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri

Nasırüddin Şah, Tahran'da tahta oturduktan bir hafta sonra kardeşi Abbas Mirza'nın mallarına el koyup Kum'a tayin etmişti.[864] Fakat Sadrazam Mirza Taki Han'ın araya girerek Kum yerine Tahran'da görevlendirilmesini sağlaması, Abbas Mirza muhaliflerince yanlış yorumlanarak şaha suikast düzenleneceği şayiasının yayılmasına sebep olmuştu. Garip bir tesadüf olarak bu sırada Bahaîler tarafından şaha suikast düzenlenmesi, Abbas Mirza'nın

---

862 M. K. İnal, a. g. e., s. 316 vd.; M. R. Nasıri, a.g.t., s. 153

863 Osmanlı Devleti'nin yaptığı istatiki araştırmada çıkan sonuca göre, Bağdat'da oturan İranlı sayısı 15.000 ile 20.000 arasında değişmiştir. Buradaki İranlı nüfusun çok olması, güvenlik meselesini gündeme getirmiş ve iskan siyasetine başvurulmuştur. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 158

864 Abbas Mirza Mülk-ârâ, Şerh-i Zendegani-yi Abbas Mirza (neşr. Abdulhüseyin Nevai), Tehran, 1353, s. 44. Muhammed Şah'ın ikinci oğlu Abbas Mirza Mülk-ârâ (Nasırüddin Şah'ın kardeşi), 1839'da doğmuştur. Annesi, Nakşibendi tarikatından Yahya Han Çehriği'nin kardeşi idi. Muhammed Şahın bu anne ve oğulla fazla ilgilenmesi, Mehd-ı Ulya ve Nasüriddin Mirza'nın kin beslemelerine sebep olmuştu. Nasırüddin Şah, Muhammed Şah'ın ölümüyle kardeşine karşı olan düşmanlığını açığa vurdu. Bkz. Kerim Süleymanî, Elkab-ı Rical-ı Devre-i Kacariye, Tehran 1379, s. 170; Mehdi Bamdad, Tarih-i Ricâl-ı İran der Kurn-ı XII-XIV (1-6), Tehran 1347, s. 222; Ferhad Mu'temed, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi -i İran ve Osmanî II, Tehran 1326, s. 8

suikast ile ilgisi olduğu şaiyasının çıkmasına sebep olmuştu. İngiliz ve Rus elçilerinin araya girmesiyle Abbas Mirza Mülkara'nın suikast ile ilgisi olmadığı anlaşılmıştı.[865] Nasırüddin Şah tarafından öldürüleceğini anlayan Abbas Mirza, İngiliz elçi Sheil'e sığınmış, elçinin şah ile görüşmesinden sonra şehzadenin Irak-ı Arab'da ikamet etmesi sağlanmıştı.[866] Fakat Bağdat valisi Namık Paşa, Abbas Mirza'nın Irak-ı Arab'a gönderilmesi sırasında Osmanlı Devleti'nden izin istenmediği için şehzâdenin burada kalmasının padişahın iznine bağlı olduğunu İran'a bildirmişti. Sheil'in yardımlarıyla Osmanlı Devleti'nden gerekli izin alınarak mesele halledilmişti.[867]

Abbas Mirza, Bağdat'da kaldığı süre içerisinde iyi muamele görmüş, 1851'de gizlice Bağdat'dan çıkarak İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da misafir edilip resmi ağırlamaya tabî tutulması şahı rahatsız etmiş ve memnuniyetsizliğini İstanbul elçisi aracılığıyla Babıalî'ye bildirmiştir.[868] Nasırüddin Şah'ın şehzâdenin varlığına tahammül etmeyeceği iyi bilindiği halde Osmanlı Devleti'nin İran şehzâdesine resmi ağırlamada bulunması, İran ile olan meselelerde ondan istifade etmek düşüncesinden ileri gelmiştir. İran şehzâdesi her ne kadar kendisini bu meselelerden ayrı tutmak istemişse de bunu başaramamıştır. Zira İran'ın İstanbul elçisi, şehzade ile yapılan görüşmeleri raporlar halinde Tahran'a bildirmiştir. İran, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirerek bunun Erzurum Anlaşması'nın beşinci maddesine aykırı olduğunu Babıalî'ye resmen iletmiş ve şehzadenin iadesini istemiştir. Osmanlı Devleti ise Abbas Mirza'nın İran'a iade talebini reddederek oturacağı yeri seçmekte serbest olduğunu bildirmiştir.[869]

Osmanlı Devleti her ne kadar İran'a bu şekilde cevap vermişse de şehzadenin istediği yerde oturmasına müsaade etmemiş, ikameti konusunda insiyatifi elde tutmuştur. Abbas Mirza, İstanbul'da ikamet etmek istemişse de 1871'de Bağdat'a gönderilmiştir.[870] Bu hareketten telaşa kapılan İran elçisi, şehzadenin İstanbul'a talimat almak için geldiği düşüncesiyle İngiltere ve

---

865 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 96; F. Ademiyyet, a. g. e., s. 674. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas İkbal Aştiyani, Abbas Mirza Mülk-ü Arâ (tash. Abdulhüsyin Nevai), Tehran 1325

866 F. Kazımzade, a. g. e., .s. 285

867 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 315

868 Feuvrier, a. g. e., s.185 - 186

869 Erzurum Anlaşması'nın beşinci maddesinde; "Osmanlı Devleti firarî şehzâdelerin Bursa'da oturmalarını taahhüd edip, onların mezkûr mahalden ayrılmalarına ve İran ile gizlice ilişki kurmalarına izin vermez" ibaresi vardı. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 167

870 Abbas Mirza Malk-âra, a. g. e., s. 59 vd.

Rus elçilerini devreye sokmak istemiştir. İngiltere elçisi bu meseleyi kendi menfaatlerine göre değerlendirmek istemiş, özellikle Herat meselesini İngiltere lehine çözümleyebilmek maksadıyla Abbas Mirza'yı İran'ın güneyine götürüp saltanat iddiasında bulunması için teşvik etmiştir. Osmanlı Devleti de kendi insiyatifi dışında gelişen bu olayda herhangi bir kötü niyet taşımadığını İran elçisine bildirmiş ve konunun halli için Tahran elçisi Nazım Efendiye yetki vermiştir.[871]

Sultan Abdulaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ isyanlarının başlaması Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Bundan istifade eden İran, hem şehzâde ve hem de iki devlet arasındaki ihtilaflı dört meseleyi bitirmek istemiştir.[872] 1877-78'deki Osmanlı-Rus Savaşı, İran'a beklediği fırsatı vermiştir. Babıâli, İran'ın Rusya ile ittifak yapmaması karşılığında Abbas Mirza'yı sınırdan uzak İstanbul, Halep veya Şam'a gönderebileceğini bildirmiştir. Bu arada iki komşu devlet arasında daha fazla problem olmak istemeyen Abbas Mirza, 1877'de kendi isteğiyle İran'a dönmüştür.[873]

Nakşibendî tarikatından Şeyh Tahir'in oğlu Şeyh Ubeydullah da iki devlet arasında önemli bir mesele olmuştur. Babasının şöhreti sayesinde takva kisvesi içinde davranan Ubeydullah, Kürt aŞiretleri arasında nüfuzunu arttırmış, kurmayı düşündüğü muhtar bir Kürdistan için sürekli kuvvet kazanmış ve İran sınırlarında yağma hareketlerinde bulunmuştur.[874] Şeyh Ubeydullah'a bağlı Rızaiyye'de vali Şucaüddevle'nin vergi toplarken halka zulmetmesi, bölge halkını huzursuz etmiş ve bir kısmının Osmanlı toprak-

871 Nejat Göyünç, "XIX Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri," Atatürk Konferansları V, Ankara 1975, s. 276; G. N. Curzon, a. g. e., s. 701 - 702

872 İki devlet arasındaki dört mesele şunlardan ibaretti; 1. Hoy civarındaki Osmanlı ordusunun geri çekilmesi. 2. Abbas Mirza Mülk-ara'nın Bağdat'tan çıkarılması, 3. Ziyaretçi ve tüccarların Irak-ı Arab'da can güvenliklerinin sağlanması, 4. Sınır anlaşmazlıklarının sona erdirilmesi. Bkz. İbrahim Safai, Bergha-yı Tarihi, Tehran 1352, s. 108

873 M. Bamdad, a. g. e., s. 223

874 Sülalenin kurucusu Şeyh Bahaeddin Muhammed Nakşibendi, aslen Buharalı olup zahid, fakir ve sade bir kişiydi. Bu zattan sonra Şeyh Tahir, İran sınırındaki bölgelerde oturanları bu tarikatın bayrağı altında toplamış, Muhammed Şah'ın yardımlarına mazhar olmuş ve tekkesinin giderleri için kendisine birkaç nahiye verilmişti. Kaçar Hanedanı'nın bu tutumu Şeyh Tahir'in kürtler arasındaki nüfuzunun artmasına sebep oldu. Bkz. Tahsin Yazıcı,"Nakşıbendi," İslam Ansiklopedisi IX, İstanbul 1964, s. 52 vd. Ayrıca bkz. P. Averyanof, XIX Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri (terc. Adel ve Mustafa), Ankara 1926, s. 124; C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London 1957

larına sığınmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine şeyhin İran sınırlarına olan saldırı ve yağmaları artmıştır.[875] İran, 1874'te Osmanlı elçiliğine gönderdiği yazıda, meselenin bir komisyon vasıtasıyla halledilmesini istemiştir. Bir yandan da şeyh ile gizli temasa geçerek onun Osmanlı toprağında kalmasını teşvik etmiştir. İki devlet tarafından kurulan ortak komisyonda, şeyh temsilcisi Şücaüddevle'nin etrafa yaptığı talanlar üzerinde durulmuştur. Yapılan incelemede şeyhin üç yüz adamının İran toprağına girdiği tespit edilmiş ve İran sınırlarına yapılan saldırı yasaklanmıştır.[876]

İran, Rusya'nın 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden sonra batı sınırlarına asker göndermiştir. Bu tedbir muhtemelen sınırlarda oturan Kürtlerin İran topraklarına girmemesi için alınmıştır. Nitekim savaş sırasında Şeyh Ubeydullah'ın 50.000 atlı ile savaşa dâhil olması yakınmalara sebep olmuş, gerek savaş sırasında ve gerekse savaşın bitiminde kürt gruplar birçok yağma hareketlerine girişmişlerdir.[877]

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesi üzerine bölgede doğan otorite boşluğunu değerlendirmek isteyen Ubeydullah, Osmanlı topraklarının Rusların eline geçeceği şayiasını çıkartarak Kürt aşiretlerini devlete karşı tahrik etmiştir. Bir yandan da Kürtleri askerlik ile vergiden muaf tutacağını söyleyerek taraftarlarını çoğaltmaya çalışmıştır. Rusya, şeyhin bu teşebbüsünden istifade ederek Osmanlı Devleti'nin Kürdistan istiklalini kabul etmesini istemiştir. Şeyh'in hareketlerini tehlikeli gören Babıalî, üzerine ordu gönderip vergi vermeye mecbur etmiştir. Şeyh, eski durumunu koruyabilmek için İmadiye'den eski oturma bölgesi olan Nevçe'ye dönmüştür.[878]

Şeyh Ubeydullah, Rus ve İngilizlerin yardımıyla İran topraklarına yönelip bir kongre toplamaya ve bağımsız Kürdistan'ın tüzüğünü hazırlamaya koyulmuş, toplantının sonunda oluşturulan 12.000 kişilik kuvvet, İngilizlerin yardımıyla Şeyh Abdulkadir'in komutasında harekete geçerek İran topraklarına akınlar yapmışlardır. Birçok yağma ve katliamdan sonra heyecana gelen Şeyh Abdulkadir'in maiyetindeki kuvvetler, Nasırüddin Şah ta-

875 A. A. Şemim, a. g. e., s. 207

876 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 182

877 A. N. Kurat, a. g. e., s. 82. Osmanlı Devleti, 1877-1878 Rus Savaşı'nda İran'ın tarafsızlığını istemiş, İran bu isteğe olumlu cevap vermiştir. A. Rızai, a. g. e. IV, s. 116. Ayrıca bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri," Belleten XXVI, 1962, s. 567 vd.

878 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 354. Şeyhi destekleyen ve bölgede menfaat elde etmek isteyen İngilizler, kürt unsurları kullanarak hem İran'ı hem de Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak istiyorlardı. İngilizlerin teşebbüsüne karşı Sadrazam Müstevfi-i Memalik'in gerekli tedbiri aldığı söylenemezdi. Bkz. A. Rızai, a. g. e. IV, s. 116

rafından üzerine gönderilen Hamza Mirza'nın o sırada ölmesiyle Şirü'deki bütün şiîleri öldürmüşlerdir. Şeyhin emrindeki diğer Kürt gruplar ise Erdebil ve civarını yağmalamışlardır.[879]

Şeyh Ubeydullah meselesinin zararlı hale gelmesinde Tebriz idaresinin tedbirsizliği görülmüş, 1880'de Hüseyin Han ve Hüseyin Ali Han komutasındaki ordu takviye edilerek şeyhin üzerine gönderilmiştir. İran ordusuna mukavemet edemeyen şeyhin askerleri tekrar Van taraflarına kaçarak dağılmışlardır. İki yıl sonra ele geçirilen şeyh, önce İstanbul'a ve buradan da Mekke'ye sürülmüş, 1883'te burada ölmüştür.[880]

1.6- Nasırüddin Şah'ın Bağdat ve İstanbul Ziyaretleri

İran, 1870 yılında görülen kıtlık ve veba hastalıklar yüzünden zor günler geçirmişti. Eyaletlerin çoğunda görülen veba salgını binlerce insanın ölümüne sebep olmuştu. Şah da vebaya yakalanmış ve kurtulduğu takdirde on iki imamın kabirlerini ziyaret edeceğini adak olarak söylemişti.[881] Nasırüddin Şah, hastalıktan kurtulmanın akabinde adağını yerine getirmek için Irak-ı Arab'daki kutsal yerler ve on iki imamın kabirlerini ziyaret etmek istemişti. Ancak ziyaretten önce Osmanlı Devleti'nden izin almak gerektiğini, şiî nüfuzunun yoğun olduğu bu bölgede Osmanlı Devleti'nin hassas davranacağını anlamıştı. Bunun için İran'ın İstanbul elçisi Hüseyin Han'ın iznin alınmasında bütün hünerini göstermesi istemişti. Bu özel ziyaretin hiçbir politik yönünün olmadığını padişaha anlatmasını emretmişti.[882] Nasırüddin Şah'ın Kerbela ve Necef gibi kutsal yerleri ziyareti kolay olmayıp ziyaret sırasındaki yiyecek ihtiyacı ve bu bölgedeki Bahaîler meselesi iki önemli engel olarak ortada duruyordu. Ayrıca burasının devletten memnun olmayanlarla sürgün edilenlerin vatanı olması can güvenliği bakımından da ziyaretin önemini arttırıyordu. Mirza Hüseyin Han, bütün bu olumsuzluklara rağmen 1870'de Babıalî nezdinde yürüttüğü girişimler sonucu gereken izni almıştı.[883]

---

879 İ. Safai, a. g. e., s. 16

880 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 116; M. R. Nasıri, a.g.t., s. 195 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Safai, Merzha-yı Nâ Aram, Tehran 1351, s. 16 vd.

881 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 198. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hasan Han, Miratü'l-Buldan I-IV, Tehran 1294-1296; M. Hasan Han, Sadrü't-Tevarih (Müşiri Neşri), Tehran 1349; Nasırüddin Şah, Sefername-i Kerbela ve Necef (Senai Neşri), Tehran 1335

882 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 96 vd.; İbrahim Timurî, Asr-ı Bihaberî ya Tarih-i İmtiyazat-ı der İran, Tehran 1332, s. 32 - 33

883 M. Hasan Han, Tarih-i Muntazam-ı Nasıri, Tehran 1364, s. 315; Abdullah Müstevfi, a. g. e. I, s. 109

Nasırüddin Şah'ın ziyaret sırasında devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar hesaba alınmadan çok masraflı ve debdebeli hazırlıklar yapılmış, harem halkının dışında saray mensupları, vezirler ve ulema da seyahate katılmışlardır. Bağdat valisi Mithat Paşa, Irak sınırlarına giren İran heyetini törenle karşılamış, Nasırüddin Şah da buna karşılık Osmanlı hayır kurumlarına 8.000 tümen, İmam-ı Azam türbesinin onarımı için 10.000 tümen bağışta bulunmuştur.[884] Ziyarete katılanların kalabalık oluşu, o sırada görülen kıtlıkların da etkisiyle sıkıntılara sebep olmuş, bu durum yiyecek ve yem fiyatlarını arttırmıştır.[885]

Nasırüddin Şah'ın ziyaret amaçlı bu gezisinin önemli sonuçları olmuştur. Osmanlı Devleti ile yapılan görüşmelerde bazı konular üzerinde ittifak sağlanmıştır. Birincisi, Şia mezhebinden olan insanların cenazelerinin buraya götürülmesi çeşitli hastalıklara sebep olduğundan, ölenlerin cenazelerinin öldükleri yerlere gömülmesi ve üç yıl geçtikten sonra isteyenlerin kemiklerinin mukaddes yerlere geri getirilmesi karara bağlanmıştır. İkincisi, iki devletin paralarının kıymetindeki ihtilaflardan Irak-ı Arab'daki esnafın zarar görmemesi için 1 gramın 3 kuruş 10 para üzerinden işlem görmesi kararlaştırılmıştır. Üçüncüsü ise hudutlarda oturan aşiretlerle ilgili olup İran'ın Hemavend aşiretinden olanları sığınmacı olarak kabul etmemesi ve hududu geçenleri Osmanlı memurlarına teslim etmeyi kabul etmesi olmuştur.[886]

İran'ın İstanbul elçisi Mirza Hüseyin Han, Osmanlı Devleti'nin başlatmış olduğu ıslahatların İran'da da tatbik edilmesi için sürekli Tahran'a yazılar göndermiş ve şahı bu hususta teşvik etmiştir.[887] 1871'de sadrazam olduktan sonra Avrupa'daki yeniliklerin yerinde görülmesi maksadıyla şahı sürekli seyahate çıkmaya teşvik etmiştir. Şahın seyahat dönüşünde İstanbul'a uğraması için Osmanlı Devleti'nden davet beklemiş, o dönemde iki dev-

884 Şahın Bağdat'a girişinde düzenlenen merasimler için bkz. Nasırüddin Şah, a. g. e., s. 107 vd.

885 Nasırüddin Şah'ın Bağdat'ı ziyareti çok şaşalı bir biçimde devletin mali sıkıntı içerisinde bulunulduğu sırada yapılmıştır. Gezi sırasında yük hayvanlarının sayısı 15.000 den fazla olmuştur. Şah'ın ordusundaki hayvanların sorumluluğunu alan Ahmed Nazım Efendi, bir telgrafla Osmanlı hariciyesinden 75.000 kuruş istemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi bu ziyaret için 30.000 Osmanlı lirası harcamış, İstanbul'dan gönderilen çeşitli eşyaların masrafları ile hademelere verilen maaşın toplamı da 131.168 kuruş tutmuştur. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t., s. 207

886 M. R. Nasıri, a.g.t., s. 208

887 A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 125; M. Muayyen, a.g.lug., s. 163. Bkz. F. Ademiyyet, Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sipahsalar, Tehran 1351, s. 138; İ. Timurî, a. g. e., s. 9

let arasında ihtilaflar olmasına rağmen şahın İstanbul'a uğramasından padişahın memnuniyet duyacağı İran tarafına bildirmiştir.[888]

Nasırüddin Şah, ulemanın seyahate tepkisini azaltmak için seyahatin Mekke ve Medine'den başlayacağı söylemiş, bir yandan da yolculuğun masrafı için gerekli olan 200.000 İngiliz lirasını %5 faizle Julius Reuter'den borç almıştır.[889] Şah, bu ilk Avrupa gezisine çıkma amacını, sağlık sorunları ve ordunun ihtiyaçlarını teminden ibaret olduğunu söyledikten sonra 1873'te ilk Avrupa gezisini gerçekleştirmiştir.[890] Avrupa gezisini Rusya'dan başlatan şah, Petersburg, Paris, Londra ve Viyana'yı gezdikten sonra 1873'de İstanbul'a gelmiştir.[891] İstanbul'a gelen şah, burada törenle karşılanarak kendisine nişanlar verilmiştir. Bu seyahatin bazı önemli siyasi neticeleri olmuştur. 1873 tarihli Halil Paşa tebliğinin İranlı teb'a ile ilgili kısmında, Osmanlı topraklarında oturan İranlıların Osmanlı kanunlarına tabi olacakları ibaresi, İran tarafından itirazla karşılanmıştı. Nasırüddin Şah bu konuyu İstanbul'da Sultan Abdulaziz ile görüşmüştür. 1874'te iki taraf on üç madde üzerinde anlaştıktan sonra İran şahı teşekkür için Osmanlı padişahına telgraf çekmiştir.[892]

Nasırüddin Şah, Osmanlı-Rus savaşının yapıldığı ve İran'ın çok müşkül bir durumda olduğu 1878'de tekrar Avrupa seferine çıkmıştır. 1889'daki Avrupa gezisinde İstanbul'a geleceği söylenmişse de daha sonra bundan vazgeçerek Kafkasya üzerinden İran'a dönmüştür. Şah'ın İstanbul'a uğramamasını, o sırada İran rejimine muhalif olan ve İslâm birliği için çalışarak fikirleri tesirli olan Cemaleddin Esedabadi'nin İstanbul'da bulunmasına bağlayanlar olmuştur.[893] İran, muhaliflerden Cemaleddin Esedabadi, Cemal Şirazi, Hasan Han Kirmani ve Şeyh Ahmed Ruhi'yi İstanbul hükümetinden istemişse de bu talep kabul olunmamıştı.[894]

---

888 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 125

889 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 355; İ. Timuri, a. g. e., s. 10

890 A.Mustevfi, a. g. e. I, s. 170

891 A. A. Şemim, a. g. e., s. 190. Daha geniş bilgi için bkz. M. Hasan Han, Muntazam-ı Nasıri III, s. 427; Nejat Göyünç, Muzaferüddin Şah ve II. Abdulhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri (Armağan), İstanbul 1971, s. 137

892 İbrahim Timuri, Tahrim-i Tönbeki Evvelin Mukavemet-i Menfi der İran, Tehran 1328, s. 23

893 A. A. Şemim, a. g. e., s. 185. Cemaleddin Esedabâdi'nin faaliyetleri için bkz. Elie Kedourie, Afghan and Abduh an Esray on Religious, and Political Activism in Modern İslam, London 1966; Hamid Algar, Religion and State in İran (1785-1906), California 1969, Han Melik Sasani, Siyaset Girân-ı Devre-i Kacar, Tehran 1345; İbrahim Safai, Rehberan-ı Meşrutiyet-i İran, Tehran 1351

894 İ. Safai, a. g. e., s. 46 vd. Cemaleddin Esedabadi, İstanbul'da bulunduğu sırada hastalığa yakalanarak veya zehirlenerek 1897'de vefat etmiştir. Bkz. M. R. Nasıri, a.g.t.,

2- İran-İngiltere İlişkileri

2.1- İngiltere'nin İran ile Siyasi İlişkileri Düzeltmeye Çalışması

Rus Çar'ı I. Alexander'in 1825'teki ölmünden sonra yerine geçen I. Nikola (1825-1855) döneminde, İngiliz elçi Wellinghton'un aceleyle Petersburg'a gitmesi sadece çarını tebrik için değil, siyasi amaçlı olduğu daha sonra başlayan İran-Rus ve Osmanlı-Rus savaşlarından (1828-1829) anlaşılmıştır. Rusya'nın iki savaştan galip çıkması, İngiliz siyasi rolünün değişmesine ve sulh yapılması için girişimlere başlamasına sebep olmuştur.[895]

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın 1831'de isyan ederek Anadolu'ya doğru ilerlemesi, II. Mahmud'un İngiltere'den yardım istemesine sebep olmuştur. 1832'de bu devlet ile yapılan görüşmede İngiltere'ye ait donanmanın Akdeniz'e gönderilmesi istenmiştir. Fakat Palmerston Babıalî'nin bu müracaatına aldırmayınca bu defa Rusya'nın yardımına başvurulmuş, böyle bir fırsatı kaçırmak istemeyen Rusya, İstanbul'a kadar gelerek boğazlara yerleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın şartlarını kabul ederek 1833'te Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın imzalaması, İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etmiştir.[896] Rusya'nın boğazlara yerleşmesi ve Balkanlardaki Ortodokslar üzerindeki faaliyetleri, Avusturya tarafından da hoş karşılanmamaya başlanmıştır.[897] Avusturya, İngiltere ile 1838'de anlaşma imzalayarak Rus ilerleyişini durdurmaya çalışmıştır.[898] İngiltere'nin Mısır İsyanı'nda Fransa ve Avusturya ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması, Fransa'nın Akdeniz'den geçen deniz ticareti yollarına sahip olacağı endişesi sebebiyle olmuştur.[899]

İngiltere'nin bu dönemde Fransa'yı uluslararası siyasette kenarda bırakması, bu devleti tekrar İran'a yaklaştırmıştır. Fransa, hem İngiltere'nin oluşturduğu bloku bozmak, hem de Hindistan yolları üzerinde bu devleti vurmak için tekrar İran ile temasa geçmiştir. Bu sırada İran, Afganistan, Hive, Buhara, Osmanlı Devleti ve Mısır'ın İngiltere'ye muhalif olmaları Fransa'nın işini kolaylaştırmıştır. Avrupa'da Avusturya'dan başka güveneceği müttefiki kalmayan İngiltere, Asya'daki Rus yayılmasını önlemek için de İran'a vaadlerde bulunmuştur.[900]

---

s. 228

895 S. T. Nasır, a. g. e., s. 341 vd.; F. Kazımzade, a. g. e., s. 241

896 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 60 - 62; M. Mahmud, a. g. e. II, s. 657

897 P. Sykes, a. g. e., s. 509 - 511; M. A. Mansur, a. g. e., s. 818 vd.

898 E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 156 vd.

899 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 670

900 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 464 vd.

Basra Körfezi ve Harg Adası işgalini, Muhammed Şah'ın Herat muhasarasına bağlayan İngiltere, Afganistan'ı işgal ettikten sonra Rusya-Avusturya eliyle Osmanlı Devleti'ni tehdit etmişti.[901] Boğazlar meselesinde Rusya'yı kendi tarafına çekip fazla yayılmasına fırsat vermemişti.[902] 1839'da Ledwich Minforth ve Ausutin Henry Loyard'ı İran'a göndererek nüfuzunu tekrar tesis etmeye çalışmış, bu görevliler sadece İran'da kalmamış, memnuniyetsizlerin bulunduğu Bağdat'a giderek nifak tohumları ekmişlerdi.[903]

Muhammed Şah, Herat muhasarısını İngiltere'nin İran'a karşı güç kullanması sonucu kaldırmış, bundan sonra İran'ın bu ülkeye karşı siyaseti olumsuz etkilenmişti. Fakat sadrazamın İngilizlere karşı tavrı aynı yönde olmamış, şahın ölümünden sonra mevkini koruma endişesiyle İngilizlerin isteklerini yerine getirmeye başlamıştı. İngiliz isteklerinin başında ise İran'ın Afganistan'a saldırmaması geliyordu. Herat'ta bulunan Yar Muhammed Han'ın İngilizlere karşı şahı tekrar yardıma çağırması, Sadrazam Hacı Mirza Ağasi tarafından dikkate alınmamıştı.[904]

Afgan halkının İngilizlere karşı gittikçe artan tepkisi karşısında Hindistan hükümeti devreye sokulmuş, bu şekilde Afganistan'ın elde tutulması düşünülmüştü. Ancak daha sonra bunun çözüm olamayacağı anlaşıldığından İran'a tekrar yaklaşma siyaseti izlenmişti. Rusya'nın İran ile imzaladığı 1829 tarihli ticaret anlaşmasına benzer bir anlaşmanın İngiltere ile yapılması yönündeki girişimler sonuçsuz kalınca, İran ile siyasi ilişkilerin zeminini hazırlayacak kişilerin elde edilmesi yoluna gidilmişti. Bunların başında, Feth Ali Şah döneminin dışişleri görevlisi Ebul Hasan Han Şirazi geliyordu. Ayrıca Sadrazam Hacı Mirza Ağasi ve Mirza Şefi Mazenderani de İngilizlere fazla uzak sayılmayan insanlar olarak duruyorlardı.[905]

İngiltere'nin İran'a gönderdiği John Mc Neil, 1841'de İran-İngiltere Ticaret Anlaşması'nı imzalamaya muvaffak olmuştu.[906] Bu anlaşmayla birlikte İngiltere'nin şah üzerinde etkili olmaya başlaması ve İngiltere'den himaye gören Mirza Ağa Han Nuri'nin sadrazamlığa getirilmesi Rusya'yı telaşlandırmıştı.[907] Tahran'da bulunan Rusya elçisi Doulgoruky, Ağa Han Nuri'nin İran'da İngiltere nüfuzunu arttıracağı endişesiyle dönemin sadra-

---

901 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 253 vd.
902 F. Kazımzade, a. g. e., s. 283 - 285
903 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 284
904 A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 45 vd.; P. Avery, a. g. e., s. 119 vd.
905 M. Mahmud, a. g. e. II, s.510-513
906 A. A. Şemim, a. g. e., s. 230
907 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 87

zamı Emir-i Kebir'e destek çıkımış, ancak İngiltere'nin teşvikiyle 1852'de öldürlmüştü.[908]

Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hıristiyanları himaye bahanesiyle boğazlara uzanmaya çalışırken, güneydeki İngiltere yüzünden tedirgindi ve İran ile ittifak yapmak istiyordu. Ancak Tahran'daki Rus elçinin ittifak önerisi, Nasırüddin Şah'ın Türkmençay Anlaşması'nı lağv etmek gayesiyle İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti ile ittifak girişimi yüzünden başarılı olmamıştı.[909] Ancak Nasırüddin Şah'ın İngiltere'den beklentileri her zamanki gibi boşa çıkmış, bu sırada başlayan Herat buhranı İngiltere ile ilişkilerin tekrar gerginleşmesine yol açmıştır.[910]

2.2- Herat Buhranı ve İran-İngiltere İlişkilerinin Kesilmesi

Herat hâkimi Yar Muhammed Han'ın 1851'de ölmesinden sonra yerine oğlu Sayyed Muhammed Han geçmişti. Nasırüddin Şah, kendisine hilat göndererek İran'a bağlılığından memnun kaldığını söylemişti. Bundan rahatsız olan İngiltere, Tahran elçisi Michael vasıtasıyla Sadrazam Ağa Han Nuri'ye baskı yapmaya başlayarak İran'ın Herat'da gözü olmadığına dair bir anlaşmanın imzalanmasını istedi.[911] Michael'in baskısı ve sadrazamın teşvikiyle 1853'te İngiltere ile bir saldırmazlık senedi imzalanmıştır. İran, bu senede göre Kandehar, Kabil ve Afganistan'ın diğer noktalarından Herat'a bir saldırı vukûunda Herat'ı savunmayı ve daha sonra geri dönmeyi kabul etmiştir. İngiltere ise İran'ın taahhüdüne karşılık sadece herhangi bir saldırıda Herat'a müdahale etmemeyi kabul etmiştir.[912]

Nasırüddin Şah, senedi istemeyerek imzaladığı, İngiltere ise Dost Muhammed Han'a yardım edip onu bütün Afganistan'a idareci tayin etmek istediği için anlaşma geçerli olmamıştır. Nasırüddin Şah, daha fazla vakit kaybetmek istemeyerek Herat'ı almak için hazırlıklara başlamıştır.[913] İngiltere, istemediği Sayyed Muhammed Han-İran ittifakını bozmak için Herat'da karışıklık çıkarmış ve Sayyed Muhammed'in öldürülmesini sağlamıştır.[914] Sayyed Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra Dost Muhammed Han'ın

---

908 A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 87
909 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 269
910 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 43
911 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 115
912 M. Mahmud, a. g. e. III, s. 823 vd.
913 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 272; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 112; P. Sykes, a. g. e., s. 502 - 504
914 R. Furon, a. g. e., s. 120

Herat'a girmesi, İran kuvvetlerinin geri çekilmesine sebep olmuştur.[915] Nasırüddin Şah, bunun üzerine Horasan valisi Murad Mirza'yı takviye kuvvetlerle Herat'a göndermiştir. İngiltere ile ilişkiler iyice bozulunca, Hindistan hükümeti ile Dost Muhammed Han arasında 1855'de Peşaver Anlaşması imzalanarak İran'ın Herat seferi önlenmek istenmiştir.[916] İki devletin arası iyice açıldıktan sonra Tahran'daki İngiltere sefareti tahliye edilmiştir.[917]

Muhammed Yusuf Han, Dost Muhammed Han'ın 1856'da Herat'a saldırması üzerine Nasıredddin Şah'dan yardım istemiş, Sultan Murad Mirza komutasındaki İran ordusu Herat'a girmiş ve yerli halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. İngilizler bunu kabullenmeyerek Kalküta'da bir toplantı yapmış, İran'ın 1853 tarihli anlaşmayı ihlal ettiğini ileri sürüp savaş ilan etmişlerdir. Sekiz savaş gemisinden oluşan İngiliz donanması, 1856'da Basra Körfezi'ne girerek Harg Adası'nı işgal etmiştir. İngiliz piyadeleri de karadan Buşir üzerinden Şiraz'a doğru ilerlemişlerdir. General James Outram komutasındaki İngiliz ordusu, 1857'de İran ordusunu yendikten sonra Huzistan'a saldırmıştır. Muhammere'den karaya çıkan İngiliz birlikleri buraradan Ahvaz'a yönelmiştir. Basra Körfezi'nde ise Umman sultanı İngilizlerin tahrikiyle Bender Abbas'a saldırınca İran büyük bir darbe almıştır.[918]

Rusya ve Fransa, İngiltere'nin güneyden başlayarak İran topraklarını işgal etmesini kendi çıkarlarına aykırı bulup arabuluculuk teklifinde bulunmuşlardır. Nasırüddin Şah, İngiltere ile savaşı göze alamayıp Fransa'nın arabuluculuğunu kabul ederek görüşmelerin başlamasını istemiştir. İstanbul'a gönderilen İran elçisi Ferah Han, buradaki İngiliz elçi Stratford Radcliff ile müzakerelere başlamıştır. İngiliz elçi görüşmelerde çok ağır şartlar ileri sürerek İran'ın Herat'tı boşaltmasını, İngiltere'nin doğrudan buraya müdahalesini ve Sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasını istemiştir.[919] Nasırüddin Şah, İngiltere'nin şartlarını kabul etmeyerek Ferah Han'a gönderdiği yazıda, İstanbul'da bulunan Amerikan maslahatgüzarı ile görüşmesini istemiştir. Amerika, Monroe doktrinine göre tarafsız kalacağını

---

915 BOA., Hariciye Nezareti. Dosya No: 4, Gömlek No: 9

916 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 130. İngiltere ile olan başka bir gerginlik de Charles Murray'ın himayesiyle Şiraz'daki İngiliz konsolosluğuna Mirza Haşim Han Nuri adlı İranlının atanması ile ilgiliydi. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 273

917 E. K. Tahiri, a. g. e II, s. 384

918 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 275; M. Mahmud, a. g. e. II, s. 676 vd.; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 84; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 233; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 351

919 A. A. Şemim, a. g. e., s. 238-239; A. Mustevfi, a. g. e., s. 85. İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki limanlara savaş gemileriyle saldırması, Hindistan'daki müslümünlarca tepkiyle karşılanmış ve Bombay'daki gazeteler bu konuda İngiltere aleyhine neşriyat yapmışlardır. Bkz. M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 308 vd.

söyleyince, Ferah Han bu defa Fransa'ya gönderilerek arabulucu olması istenmiştir.[920] Fransa, III. Napolyon (1852-1870)'un tahta geçmesinden sonra İran ile olan ilişkilerine önem vermiş ve Prosper Bourre'yi Tahran elçisi olarak görevlendirmişti. Fransa, şah ile samimi ilişkiler içerisine girmiş olduğundan arabuluculuk teklifini kabul etmiştir. 1857'de Fransa'nın arabuluculuğunda İran elçisi ile İngiliz elçi Cowly arasında sulh müzakereleri tekrar başlamıştır. Ferah Han, müzakerelere başladığı sırada sadrazam Ağa Han Nuri, kendisine mektup göndererek İngiliz isteklerine karşı çıkmamasını, sadece Nasırüddin Şah'ın saltanatı ve kendisinin sadrazamlığıyla ilgili talepleri reddetmesini söylemiştir.[921]

İran ile İngiltere arasında 1857'de imzalanan Paris Anlaşması'yla İran'ın, Afganistan topraklarını terk edeceği, Herat ve Afganistan'da şah adına okunan hutbe ve darbedilen sikkenin kaldırılacağı kabul edilmiştir. Anlaşma ile İran, Afganistan içişlerine karışmayacağını, Afganistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyacağını, iki devlet arasındaki meselelerin İngiltere tarafından halledileceğini ve Afganistan'ın hiç bir bölgesini İran toprağından saymayacağını taahhüt edilmiştir.[922] İngiltere ise İran topraklarındaki askerlerin çekilmesini kabul etmiştir.[923]

Paris Anlaşması, İngilizlerin Huzistan, Hürremşehr ve Ahvaz'a girmelerinden önce imzalanmıştır. Anlaşmadan sonra İngiliz General Outram buraları boşalttığı gibi Buşir ve Harg Adası'ndaki İngiliz birlikleri de geri çekilmiştir. Umman sultanı İmam Musakkat ile İngilizler arasında yapılan anlaşma ile Çahbahar ve Benderabbas yıllık 16.000 tümen kira ile Umman'a verilmiştir. Kaşem ve Hürmüz adaları ise İran'a bırakılmıştır.[924] Anlaşma ile İran'ın Herat üzerindeki hâkimiyeti tamamıyla ortadan kalkmış, Sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasına karar verilmiştir. Ayrıca İran'ın önemli şehirlerinde İngiltere'ye konsolosluk açma hakkının verilmesi, iktisadi yönden İran'ı olumsuz yönde etkileyerek İngiliz tüccarların rahat hareket etmelerini sağlamıştır.[925] İran'da İngiliz menfaatlerine çalışan tüccarların çoğalması, iktisadi darbenin şiddetini iyice arttırmıştır.

---

920 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 315

921 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 172 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 238; A. Mustevfi, a. g. e. I, s. 85

922 A. A. Şemim, a. g. e., s. 239 vd.; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 212; E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 357

923 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 277; M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 328; M. Mahmud, a. g. e. II, s. 694 vd.

924 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 277; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 164 vd.; P. Sykes, a. g. e., s. 507 - 508

925 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 694

Siyasi ve iktisadi yönden sıkıntılı günler geçiren İran, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki ada ve limanları kullanmasına engel olamamış, İngiltere nüfuzunun körfezde iyice yerleşmesine ses çıkaramamıştır.[926]

İngiltere, Paris Anlaşması'nın imzalanmasından sonra İran'daki sefaretini tekrar açarak Murray'ı elçilikle görevlendirmiştir. Anlaşmanın mimarı Ferah Han ise Paris'te İran elçiliğini tesis ettikten sonra İngiltere'ye gitmiş ve Kraliçe Victoria ile görüşmüştür. 1859'a kadar Avrupa'da kalan Ferah Han, dönüşünde sadrazamlık makamı ile taltif edilmiştir. İngiltere'nin İran'daki nüfuzu bu dönemden sonra iyice artmış ve bunun bir nişanesi olarak 1892'de tütün inhisarı İngilizlere verilmiştir. Ayrıca İran'ın güneyindeki telgraf hattı imtiyazını alan Goldsmith, sadece bu iş ile ilgilenmemiş, Belucistan sınırıyla ilgili şaha önerilerde bulunarak İngiltere ve İran temsilcilerinden oluşan komisyonun sınır hattını tayin etmesini sağlamıştır.[927] Fakat çizilen haritalar İngiliz mühendislerin kendi başlarına yaptıkları cetvel haritaları olmuştur. 1896'da çizimi tamamlanan haritalar İran'a kabul ettirilmeye çalışıldığı sırada Nasırüddin Şah ölmüştür.[928]

Herat, Paris Anlaşması'ndan sonra birkaç yıl mahalli idarecilerin yönetiminde kaldıktan sonra 1863'te Dost Muhammed Han idareyi tekrar ele geçirmiştir. Dost Muhammed Han'ın aynı yıl ölümünden sonra başlayan iç karışıklık 1868'e kadar devam etmiş, kardeşlerine galip gelen Emir Şir Ali Han (1868-1879); bütün Afganistan'a hâkim olduktan sonra Kandehar hâkimi Kühendal Han'ın elindeki Herat'ı da almıştır. Şir Ali Han, İngilizlerin Afganistan üzerindeki nüfuzunu kırmak için Rusya'dan yardım iste-

---

926 M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 213 vd. İngiltere'nin Basra Körfezi'ni işgali sadece bu dönem ile ilgili olmamıştır. Safeviler zamanında, Portekizlilerin Benderabbas ve Hürmüz Adası'ndan atılmasıyla İngiliz deniz filosu buraya yerleşmiş ve ticarethaneler tesis edilmiştir. Nadir Şah Afşar, Rus ve Osmanlı etkisini İran'da azalttıktan sonra Hazar Denizi'nde gemi yaptırarak deniz gücü oluşturmaya çalışmış, daha sonra bu gemileri güneydeki Buşir'e kaydırarak burayı merkez haline getirmiştir. Kerim Han Zend, Basra Köfezi'ndeki ada ve limanlar ile Bahreyn'de hâkimiyetini kurmuş ve İngiltere bu hâkimiyeti tanımak zorunda kalmıştır. Kerim Han Zend'den sonra ortaya çıkan iç karışıklıkta, İngiltere'nin Doğu Hind Kumpanyası buraları elde etmek için uğraşmaya başlamıştır. Basra Körfezi'nde İngiltere'nin en büyük rakibi, buralarda ticarethaneler açmış olan Hollandalılar olmuştur. Hürmüz Adası ve limanlarda İngiltere-Hollanda rekabetine Fransa da katılmıştır. Fransızlar, Benderabbas'daki İngiliz ticarethanelerini yıkmışlardır. İngiltere, Benderabbas'dan Basra'ya gittikten sonra Kerim Han Zend'den Buşir'de ticarethane kurma izni almıştır. Hollanda 1753'de Bendering'de ticarethane açınca 1766'da Basra'dan çıkarılmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 248 - 249

927 F. Kazımzade, a. g. e., s. 408

928 S. T. Nasır, a. g. e., s. 269; P. Avery, a. g. e., s. 144; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 213

miştir. 1878'de Kabil'e giden İngiliz heyetine izin vermedikten sonra Rus heyetini kabul etmiştir. 1879'da meydana İngiliz-Afgan Savaşı'nda Afganlılar yenilerek Hayber ve Kandehar'ın idaresi İngilizlerin eline geçmiştir. İngilizler, bu galibiyetten sonra bütün Afganistan'ı işgal etmişlerdir.[929]

2.3- Paris Anlaşması'ndan Sonra İran-İngiltere İlişkileri ve Hindistan

İngiltere, 1870'de Frederic Goldsmith'i Afganistan ve Belucistan sınırları ile ilgili araştırma yapmak için İran'a göndermiştir.[930] Fakat bu dönemde Afganistan'da meydana gelen saltanat kavgaları onun bu görevi yapmasını engellemiştir. Dost Muhammed Han'ın yerine geçen oğlu Şir Ali Han, kardeşi Efdal Han'ı hapsetmiş, 1865'te Efdal Han'ın oğlu Abdurrahman Han ise Şir Ali Han'ın yeğenini Kabil'den çıkarmış ve imaretine sahip olmuştu. Şir Ali Han, 1867'de Efdal Han'ın ölümüyle Abdurrahman Han ve Azim Han ile yaptığı savaşları kazanarak Kabil'in bağımsız hükümdarı olmuştu. Azim Han İran'a, Abdurrahman Han ise Rusya'ya sığınmıştı.[931]

Şir Ali Han, 1869'da Hindistan valisi Lord Mayo ile görüşerek İngiltere'nin kendisini himaye etmesini, para ve silah yardımında bulunmasını ve bu suretle Herat, Kunduz ve Bedehşan'ın dâhil olduğu Afgan hükümdarlığını sürdürmek istemiştir.[932] 1870'te Hindistan valisinden yüklü miktarda cephane alan Şir Ali Han, Kabil'e girdikten sonra Herat'ın idaresini Muhammed Yakub Han'a vermiştir. Yakub Han'ın teşvikiyle Sistan'da isyan çıkınca, Goldsmith araya girerek olayın büyümesini önlemiş ve İran'a gelerek İranlı görevlilerle birlikte Belucistan sınırına gitmiştir.[933]

General Goldsmith, Belucistan ve çevresinin coğrafi durumunu inceledikten sonra haritalarını çizmiş, Buşir limanından hareketle Şiraz ve Tahran'a gelerek şahın huzuruna çıkmıştır. Şah ile görüşmesi sırasında İran sınırının Mekran'dan Belucistan'ın Gevader yönünde olduğunu söylemiştir. Şah'ın bu sınırı kabul edip etmediği tam olarak bilinmemekle beraber durum Londra'ya rapor edilmiştir.[934] Tahran'da fazla kalmayan Golddsmith, Sistan sınırının tayini için tekrar buraya gönderilmiş, Hindistan valisi ile görüştükten sonra Kalküta yoluyla Benderabbas'a ve oradanda Sistan'a

---

929 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 278; A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 86

930 P. Sykes, Sefername, s. 262

931 G. N. Curzon, a. g. e., s. 274; C. R. Markham, a. g. e., s. 161

932 Şir Ali Han, Hindistan valisinden 150.000 tümen nakit para, 3500 tüfek kabzası ve bir yıl sonra da 150.000 tümen almıştır. Bkz. C. R. Markham, a. g. e., s. 162

933 İ. Safai, Merzha-yı Nâ Aram, s. 102 vd.; P. Sykes, Sefername, s. 262

934 G. N. Curzon, a. g. e., s. 304

gitmiştir. Burada bir ay çalıştıktan sonra Kandehar ve Meşhed yoluyla Tahran'a dönmüştür. 1872'de Sistan ile ilgili haritaları İran görevlilerine teslim etmişse de İran kabul etmemiştir. Devreye giren İngiltere Dışişleri Bakanı Granwillie, bu haritaları İran'a kabul ettirmiş ve Afgan hükümdarı da bu karara itiraz etmemiştir.[935]

İngiltere, 1857'den itibaren İran'a karşı takip ettiği siyasette yumuşamaya gitmiştir. Çünkü bu tarihte Hindistan mahalli idarecileri İngiliz Dalhousie'nin yaptığı değişikliklere karşı çıkarak isyan etmişlerdir. İsyanların durdurulması için 1857'de Dalhousie yerine Caninng tayin edilmişse de isyanların önü alınamamış, burada görev yapan İngiliz askerleri öldürülmeye başlanmıştır. İsyanlar Hindistan'ın diğer şehirlerine yayılarak büyümüş ve zindanda bulunan II. Bahadır, buradan çıkartılarak Hindistan imparatoru ilan edilmiştir.[936] Aynı şekilde Afganistan'da İngilizlere karşı din adamlarının öncülüğünde başlayan hareket yayılmaya başlamıştır.[937] Afgan din adamları ve milliyetçileri, hem Hindistan'da İngilizlere karşı başlayan isyanlar ve hem de Afganistan'da İngiltere hegomanyasına karşı Dost Muhammed Han'dan yardım istemişlerse de İngiltere'nin kendisini İran'a karşı savunduğunu ileri sürerek teklifi reddetmiştir.[938]

İngiltere'nin İran'da bulunan askerlerinin bir kısmını Hindistan'a göndermesi İran'daki askeri gücünü azaltmıştır. Ayrıca İran'ın Hindistan'daki isyancılara destek vereceğinden endişelendiği için İran siyasetini yumuşatarak dostluk havasına çekmek istemiş, İran'dan emin olduktan sonra sömürgelerden topladığı kuvvetlerle isyanı bastırmaya çalışmıştır. İngiltere, bu siyasetinde başarılı olmuş ve 1857'de Delhi'yi almıştır. Delhi'nin alınmasından sonra adeta insan avına çıkan İngilizler, iki binden fazla Hind askerini katletmiş ve tahta geçirilen Bahadır Han'ı esir almışlardır. İngilizlerin Doğu Hind şirketi, isyan bastırıldıktan sonra 1858'de Hindistan'daki bütün birikimlerini Londra'ya taşıyarak Hindistan'ı sömürge haline getirmiştir.[939]

---

935 G. N. Curzon, a. g. e., s. 312. Bu haritalarla İran'ın doğudaki sınırı, Belucistan'daki Mekran'dan deniz kenarına gitmiş ve Sistan'da üçgen şeklinde Helmend Nehri'ne kadar çizilmiştir. Afganlıların ziraat işleri hariç, nehirden istifade etmeleri yasaklanmıştır. Bkz. C. R. Markham, a. g. e., s. 164; P. Sykes, Sefername, s. 376 vd.

936 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 282

937 M. Mahmud, a. g. e. III, s. 823

938 Dost Muhammed Han'ın Afganistan'da etkili olduğu dönemde başlayan Hindistan isyanları, İngiltere'nin Afganistan'da çıkarılmasına kolaylık sağlayabileceği halde harekete geçilmemiştir. İngiltere tarafından ve İran tehdit gösterilerek Dost Muhammed Han ve diğer aşiret reisleri para ile elde edilmiş, İngiltere'ye sadık kalmaları sağlanmış ve böylece ülkedeki İngiliz hegemonyasının devamı sağlanmıştır. Bkz. G. N. Curzon, a. g. e., s. 323 vd.

939 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 283

İngiltere, Hindistan'daki büyük isyandan sonra kendi ülkesinden başlayacak ve Hindistan'a varacak bir telgraf şebekesi kurmak için çalışmalara başlamıştır. 8213 km uzunluğundaki telgraf hattının geçeceği Londra-Paris-Strazburg, Münih, Viyana, İstanbul, Sivas, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Buşir, Karaçi'yi bir şebeke ile Hindistan'a bağlamaya çalışmıştır. Telgraf hattı ile ilgili anlaşma 1862'de imzalanarak İngiliz maslahatgüzarı Estwick tarafından Nasırüddin Şah'a ulaştırılmıştır. Hankin-Tahran-İsfahan-Buşir hattının tesis edilerek işletilmesi İran tarafından kabul edilmiştir.[940] İngiltere; hatların geçtiği yerlerde rahat çalışmak, petrol aramak ve arkeolojik kazı yapmak için güvenlik birimleri oluşturmuştur. Ayrıca hattın geçtiği güzergâhta konsolosluklar açarak dokunulmazlık kalkanı ile korumaya almıştır. İngiltere'nin aldığı imtiyazları hazmedemeyen Rusya, Petersburg-Tahran-Culfa-Tebriz hattı için 1864'te İran ile bir anlaşma imzalamıştır.[941]

3- İran-Rusya İlişkileri

Rusya, Türkmençay Anlaşması'yla İran'dan siyasi ve iktisadi imtiyazlar elde etmekle kalmamış, aynı zamanda İran'ın İngiltere ile uğraşmasını fırsat bilerek Kafkaslardaki İran topraklarını işgal etmişti.[942] Horasan ve Harezm'e uzandıktan sonra Hindistan'a giden yolları kontrol etmek ve İngiltere'yi bu yollar üzerinde vurmak istemişti. Rusya; bu hedefine ulaşmak için bazen İran'ın yanında yer almış, bazen de İngiltere ile birlikte hareket edip işgalci bir siyaset izlemişti.[943] Muhammed Şah'ın Osmanlı Devleti ve Fransa yardımıyla Türkmençay Anlaşması'nı lağv edeceği söylentisi Rusya'yı korkutmuş ve aceleyle Ceyhun-Harezm bölgesine el atmıştır. Bu hareketle birlikte Türkistan topraklarının Rusya hâkimiyetine geçmesi süreci başlamıştır. Feth Ali Şah dönemine kadar Türkistan'da Merv, Buhara, Hive ve diğer hanlıklar İran'a itaat ederken, Rusya karşısında alınan yenilgilerden sonra İran hâkimiyeti burada zayıflatmış ve hanlıklar bağımsız davranmaya başlamışlardır.[944] 1848'de İran'ın kuzeydoğu sınırlarına el atan Rusya, 1863'e kadar Aral, Semerkand ve Taşkent taraflarını alarak Merv'e kadar ulaşmıştır.[945] Zira II. Herat muhasarasının sonrasında imzalanan Paris Anlaşması, İran'ın bölge üzerindeki nüfuzunu azatlığı gibi

---

940 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 710

941 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 287 - 288. Avrupa'dan başlayan ve Hindistan'a kadar giden telgraf hattı için bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 528 - 530

942 F. Kazımzade, a. g. e., s. 5 vd.

943 Meryem Mir Ahmedî, "Rusya der Sahne-i Siyasi -i İran," Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsani (Danişgah-ı Firdevsî) IV, Meşhed 1364, s. 45 vd.

944 A. Müstevfi, a. g. e. I, s. 93

945 A. A. Şemim, a. g. e., s. 254; A. Rızai, a. g. e., s. 114

İngiltere'nin Hind isyanlarıyla uğraşması Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır. İran, Türkistan'nın tamamıyla Rusya eline geçmemesi ve etkisinin devamı için farklı yöntemlere başvurmuştur. Horasan valisi Murad Mirza vasıtasıyla hanları 1857'de Meşhed'e davet ederek görüşme teklifinde bulunmuş, toplantı için Meşhed'e gelen beylerin hepsi eski bir şark kurnazlığıyla katledilmiş ve son olarak da Merv şehrine girilerek Muhammed Emin Han'ın başı kesildikten sonra Tahran'a gönderilmiştir.[946]

Sultan Murad Mirza'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Hamza Mirza ile veziri Kavamuddevle arasındaki ihtilaftan yararlanan Türkmenler, Merv'i alarak Hamza Mirza'nın 1860'da Türkistan'a kaçmasına sebep olmuşlardır. Rusya, 1873'te Türkmen ayaklanmasını bastırmak ve ticari ilişkileri düzeltmek bahanesiyle Merv'i işgal etmiştir. 1877'deki İran-Türkmen Savaşı'nda Türkmenler 40.000 İran askerini öldürmüştür. İran, bu yenilgiden sonra Ortaasya'ya doğru askeri denemelerini sona erdirmek zorunda kalmıştır. İran'ın Türkistan yönünde yaptığı akınlarda başarısızlığa uğraması Rusya'nın işine yaramıştır.[947] Türkistan'da Rusların karşısında mukavemet edecek bir güç kalmayınca Maveraünnehr ve Türkistan'daki Rus ilerlemesi devam etmiştir. General Kaufmann ve Abramov komutasındaki Rus orduları 1863'ten 1866'a kadar Semerkand, Taşkent ve Buhara şehirlerini almıştır. 1873'te ise Hive ve Buhara'ya kadar olan bütün topraklar Rus egemenliğine girmiştir.[948] Buhara hanı Rus taarruzuna karşı İran'dan yardım istemişse de o sırada Türkmen ayaklanmaları sebebiyle bu isteğe olumlu cevap verilememiş ve Buhara Rusların eline geçmiştir.[949]

Rus ilerleyişine karşı önlem alamayan İngiltere, Belucistan ve Kandehar'ı savaşsız almış, 1877'de ise Hindistan'ı resmen sömürge ilan ederek Afganistan'ın dışişlerini Hindistan hükümeti tarikiyle kendi uhdesine almıştır. İran'ı kendi siyaseti için kullanan İngiltere'nin bu tavrı yüzünden Rus yayılması iyice artmıştır. İran, Rusya ile Ahal Anlaşması'nı imzalayarak Safevilerden beri İran hâkimiyetinde olan Maveraünnehir ve Türkistan'daki nüfuzunu kaybetmiştir.[950]

İran'ın bu dönemde Rusya ile ihtilaflı meselelerinden bir diğeri de Aşurade Adası'nın Ruslar tarafından işgal edilmesiydi. İran, adadaki Türkmenleri çıkarmak için Rusya'dan yardım istemiş ancak buradaki Tükmenler çıkarıldıktan sonra yardım için gelen Rus savaş gemileri ayrılmayarak adayı

946 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 385; P. Sykes, a. g. e., s. 515; M. C. Hurmuci, a. g. e., s. 259

947 İ. Safai, a. g. e., s. 64

948 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 284 - 285

949 A. A. Şemim, a. g. e., s. 255; F. Kazımzade, a. g. e., s. 40

950 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 287

kendilerine bir askeri üs haline getirmişlerdir.[951] İran, Rusya'nın Aşurade Adası'nı zorla işgal ettiğini söylemişse de bir netice alamamıştır. Rusya, daha sonra İran'ın buradaki hâkimiyetini tanımadığını ve bu yüzden Aşurade Adası'ndan çıkmayacağını İran'a bildirmiştir.[952]

3.1- İran-Rus İlişkilerinin Siyasi ve Ticari İmtiyazlar Dönemi

Rus çarı I. Nikola, 1855'te ölünce yerine II. Aleksander (1855-1881) geçmiş, o da İran'a karşı iyi niyet göstergesi olarak özel bir mektubu Tahran'a göndermiştir. Nasırüddin Şah, buna mukabil Abbas Kuli Han'ı elçi sıfatıyla II. Aleksander'ı tebrik için Rusya'ya yollamıştır.[953] Abbas Kuli Han, Rusya'da yaptığı müzakerelerde iki ülke teba'sının yolculukları ve firarilerin durumunu havi bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşmaya göre, iki devlet teb'ası yazılı izin almadan yolculuk yapamayacak, resmi pasaport almadan gidenlerin yanlarındaki eşyalar konsolos, komutan veya kendi metbu devletine verilecekti. Ayrıca muhaceret edenlere üçüncü bir devletin dehaleti olmayacak ve her iki devletin memurlarının gidip gelmelerine izin verilecekti. İran, bunları kabul etmekle Rusya'ya ayrıcalıklar vermiştir.[954]

İran'ın bu dönemde Rusya'ya verdiği imtiyazlar bununla sınırlı kalmamıştır. 1869'da Hazar Denizi sahillerindeki balık avlama işinin Lianazov'a verilmesi ayrı bir imtiyazı oluşturmuştur. Nasırüddin Şah tarafından verilen bu imtiyaz, daha sonra iki ülkenin ortaklaşa kurmuş olduğu Şilât Şirketi'ne devredilmiştir.[955] Diğer önemli imtiyaz ise 1870'te Odessa-Tiflis-Tebriz yoluyla Tahran-Ofusky arasındaki telgraf hatı imtiyazı olmuştur. Ruslara bu imtiyaz verilirken beraberinde daha önemli olan İran'da "Bank-ı İstikrazî" yi kurma hakkı da verilmiştir. 1890'da Rus Raflovitch ve Poliakov nezaretine verilen banka, daha sonra İngiliz sermayedar Reuter tarafından kurulan "Bank-ı Şahinşahi" ile imtiyaz kapma yarışına girmiştir.[956] Bank-ı İstikrazi veya "Banque d'escompte de Perse" İran'daki Rus ekonomik nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır. Banka, İran'ı borçlandırmak için ticaret erbabına, devlete ve şehzâdelere sürekli borç para vermiştir. Bu şekilde borçlandırılan şah ve devlet görevlileri, taviz vermek zorunda bırakılmış ve Rus ticari nüfuzunun İran'da artması sağlanmıştır.[957]

---

951 F. Kazımzade, a. g. e., s. 12

952 A. A. Şemim, a. g. e., s. 259 - 260; G. N. Curzon, a. g. e., s. 266 - 267

953 İ. Safai, a. g. e., s. 70

954 P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 71

955 Şilât şirketinin imtiyaz süresi 1911'de bitmiş ve bu tarihten sonra İran idaresine geçmiştir. Bkz. Kazımzade, a. g. e., s. 207

956 A. A. Şemim, a. g. e., s. 263

957 G. R. Verheram, a. g. e., s. 210 - 211

Rusya, 1879'dan sonra Tahran ve Tebriz başta olmak üzere İran'ın önemli şehirlerine subaylar göndermek suretiyle İran ordusunu Kazak usulü eğitmeye başlamıştır. İran savaş bakanlığına bağlı olan Rus komutanlar İran'ın birer memuru sayılmışlardır.[958] Nasırüddin Şah'ın Avrupa seyahati sırasında Petersburg'da yapılan anlaşmayla, İran'da kurulan "Kazakhane-i Şahinşahî" eğitmenleri Rus subaylardan oluşturulmuş ve idaresi İran'daki Rus elçiliğine bağlanmıştır. Kazakhane okulunun komutanı buradaki işleri bir rapor halinde Rus Kafkas ordusu komutanına bildirmiştir. Kazak askeri okulu Rusya'nın İran'da elde ettiği en önemli imtiyaz olmuştur.[959] 1889'da Enzeli ve Tahran caddelerinin yapımı, Culfa-Tebriz demiryolu hattının tesisi ve Hazar Denizi'ne dökülen nehirlerdeki gemicilik hakları Ruslara verilen diğer imtiyazları oluşturmuştur.[960]

4- İran-Fransa İlişkileri

Muhammed Şah, İran'ın geçmişten gelen egemenlik hakkını kullanarak Herat'ı muhasara etmişti. Ancak muhasara sırasında İngiltere devreye girerek İran'ı güneyden tehdit etmeye başladıktan başka Avrupa'da İran'ın aleyhinde bir kampanya başlatmıştı. İran'ın haksız yere Herat'a saldırdığını Avrupa'da yayamaya çalışmıştı. Şah, İngiltere'nin bu haksız propagandasına karşı İran'ın haklılığını anlatması için Hüseyin Han Acudanbaşı'yı Avrupa'ya göndermişti. İran elçisi Acudanbaşı, 1838'de Londra'da Herat meselesini görüşmek istemişse kabul edilmemişti. O da Avusturya başbakanı Metternich ile görüştükten sonra Paris'e gitmişti. Paris'te resmi olarak kabul edilen Acudanbaşı, I. Napolyon'un elçiliğini yapmış olan Joinin ve Francois Guiqot ile görüştükten sonra Fransa kralı Louis Philippe tarafından kabul edilmiş ve şahın hediyelerini krala takdim etmişti.[961] İran elçisi; Fransız süvari ve tophane uzmanlarının İran askerlerini eğitmeleri için istekte bulunmuş. İsteği kabul eden Fransa, elçi olarak tayin edilen Conte de Sercey ile birlikte üç tophane ve iki süvari uzmanını İran'a göndermişti.[962] 1839'da Tahran'a gelen Fransız askeri heyetinde Ferrier ve General Mühendis Semineau da bulunmuştu. Semineau, İran'ın Herat muhasarasında

---

958 A. A. Şemim, a. g. e., s. 265; P.Sykes. a. g. e., s. 531

959 A. H. Mohdevi, a. g. e., s.301. İran-Rus ilişkileri ve kuzeydeki Rus saldırıları için bkz. E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 507 vd.

960 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 304

961 Francois Guiqot, Fransa'nın muhafazakâr diplomatı ve tarihçisi olup liberallere muhalif idi. Kral Louis Philippe saltanatının sükutunu hazırlayan 1848 ihtilalinin önemli şahsiyetlerindendi. İhtilal sonrasında kralın İngiltere'ye kaçmasına sebep olmuştu. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 270

962 K. İsfahaniyan - K. Ruşenî, a. g. e., s. 46

görev alırken, Ferrier İran ordusunun eğitimiyle görevlendirilmişti. Fakat Rusların şiddetli muhalefeti ve İran'daki İngiliz yanlısı idarecilerin çalışmaları sonucu Sadrazam Hacı Mirza Âğasi tarafından görevden alınmış ve ülkesine geri gönderilmişti.[963]

Fransa'nın İran elçisi Conte de Sercey, saray erkânı ve Muhammed Şah ile görüşmesinde İran ile Fransa arasında bir ticaret anlaşması imzalanmasına çalıştıysa da muvaffak olamamıştı.[964] Fransa, Herat meselesinde İran'ın kendisinden beklediği yardımları yapmaktan ziyade İranda yaşayan katoliklerin hamiliği için mücadeleye girişmişti. Neticede katoliklerin özgürce kiliselerde ibadet etmeleri ve şehir içinde rahatça alış-veriş yapmaları için şahı ikna etmiş, 1840'da buna dair bir fermanın yayınlamasını sağlamıştı.[965]

Fransa elçisi Conte de Sercey, üç ay İran'da kaldıktan sonra 1840'de ülkesine geri dönmüştü. Bu tarihten üç yıl sonra bu defa Comte de Sartiges İran elçisi olarak Tahran'a gönderilmişti. Sartiges, Nasırüddin Şah'ın ilk yılları ve Mirza Taki Han'ın sadrazamlığı dönemi boyunca İran'da kalmıştı.[966] Sartiges'in İran ile Fransa arasında bir ticaret anlaşması imzalanması gayretlerine Sadrazam Hacı Mirza Ağasi tarafından karşı çıkılmış ve Fransa'nın da aynı ticari imtiyazları İran'a vermesi istenmiştir. Ancak sadrazamın engellemelerine rağmen 1846'da İran-Fransa ticaret anlaşması imzalanmıştır.[967] Anlaşmaya göre iki ülke karşılıklı ticaret yapabilmeyi kabul etmiş, İran'ın İngiliz ve Ruslara verdiği imtiyazların aynısının Fransa'ya da verilmesi kabul edilmiştir. İran, Fransa'ya uygulanan gümrüğün indirimini kabul etmesiyle beraber Fransa'nın; Tahran, Tebriz ve Buşir'de konsolosluk açabilmesine de izin vermiştir. Fransa'ya bu ticari imtiyazları veren İran; karşılığında sadece Paris, Marsilya ve Borbun Adası'nda konsolosluk açma hakkını elde etmiştir.[968]

---

963 G. R. Verheram, a. g. e., s. 239

964 G. R. Verheram, a. g. e., s. 241

965 A. A. Şemim, a. g. e., s. 272 - 274. Gardanne'nin İran'dan ayrılmasından otuz yıl sonra, Conte de Sercey İran'a gönderilmişti. 1840'ta Muhammed Şah'ın huzuruna çıkan Fransız elçi, İran'ın İngiltere ve Rusya ile olan anlaşmazlığından faydalanarak katolik Hıristiyanların dini merasimlerde özgürce hareket etmelerini havi fermanın yayınlanmasını sağlamıştı. İngiltere, Fransa'nın bu hareketlerini baltalamak için gizli ajanları vasıtasıyla çalışmış, İran'daki Fransız keşişlerin ayrılmaması halinde İran ile olan anlaşmaları lağvetmek için hareket geçeceğini söylemiştir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 255 - 256

966 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 260

967 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 261; A. A. Şemim, a. g. e., s. 272

968 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 261

İran-Fransa Ticaret Anlaşması'nın Fransa tarafından imzalanması için bir nüshası Paris'e gönderildiği sırada 1848 ihtilali meydana gelmiş ve Louis Philippe hükümetinin yerine geçici hükümetin kurulması, anlaşmanın geçersiz sayılmasına sebep olmuştur. Anlaşmanın uygulanması ve Fransız uzmanların İran'a gönderilmesi için yeni hükümet ile görüşen Paris elçisi Muhammed Ali Han Şirazi, görüşmede İran'ın katolikleri koruyacağı taahhüdünde bulunmuştur.[969] İngiltere ve Rusya'dan gizlenen bu görüşmelerde, üçüncü bir devletin İran'a müdahalesi halinde İran'ın Fransa tarafından himaye edilmesi şartına Fransa yanaşmamıştır. Sadrazam Hacı Mirza Âğasi, bunun üzerine Fransız elçi Sartiges'in İran'da kalmasına bir mani olmadığını söyleyerek durumdan istifade etmiş ve Fransa'da bulunan Şirazi'nin 1848'de geri dönmesini sağlamıştır.[970] Fransa, Sartiges'in dönüşünü engellemek için Fransız başbakanı Eugene Cavaignac'ın şahı tahta oturmasından dolayı tebrik eden bir mektubunu İran'a göndermiştir.[971] Bu sırada Rusya elçisi Dolguruky ve İngiltere elçisi Ferrant'ın İran tarafından taltif edilmeleri, Sartiges'e ağır gelmiş ve daha önce kendisine İran tarafından verilen nişanı iade edeceğini ve ayrılacağını söylemiştir.[972]

Fransa, yürürlüğe girmeyen 1846 Ticaret Anlaşması'nın yerine yeni bir anlaşma yapmak istemiştir. Çünkü İran ile bütün bağlar koparark meydanı İngiltere ve Rusya'ya vermek istememiştir.[973] İngiltere, Fransa'nın İran ile anlaşma teşebbüsünü gözden kaçırmamış, Fransa ile ticaret anlaşması yapılması halinde Horasan'da isyan eden Salar'ı destekleyeceği ve Afganistan'ı İran'a karşı ayaklandıracağı dehdidinde bulunmuştur. Mısır'da Mehmed Ali Paşa'yı nasıl Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirip Mısır'ı Osmanlı'dan koparmışsa, aynı şekilde Horasanı İran'dan koparacağını söylemiştir. Fransız elçi Sartiges, bu gelişmeler karşısında 1849'da İran'ı kerhen terk etmiştir.[974]

---

969 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 261

970 İran elçisi, Paris dönüşünde İstanbul'a uğramış, burada Hacı Mirza Ağasi tarafından görevlendirilen ve Erzurum Anlaşması'nın bir nüshasını Tahran'dan Erzurum'a getiren İranlı elçi ile birlikte Babıalî'deki görüşmelere katılmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 274

971 Louis-Eugene Cavaignac (1802-1857), Fransız general ve Cezayir orduları komutanıydı. 1848 ihtilaliyle geçici hükümetin başkanı olduktan sonra yerini III. Napolyon'a bırakmıştır. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 262 - 263. Ayrıca bkz. Abbas İkbal Aştiyanî, Mirza Taki Han Emir-i Kebir, Tehran 1340

972 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 264; G. R. Verheram, a. g. e., s. 240

973 G. R. Verheram, a. g. e., s. 240 - 241

974 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 265

İran ile Fransa arasındaki ilişkiler altı yıl kesik kaldıktan sonra Charles Louis Napoleon Bonaparte (III. Napolyon)'ın 1855'te Prosper Bouree'yi İran'a elçi olarak tayin etmesi üzerine tekrar başlamıştır.[975] Bouree'nin İran'da yaptığı müzakereler sonucunda 1855 tarihli İran-Fransa Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. İran, anlaşmaya göre Fransız teb'anın kendi elçilikleri kanalıyla Fransa kanunlarına göre muamele görmesini, Fransızların İranlılarla olan davalarının Fransız konsolosun huzurunda yapılmasını kabul etmiştir. İran'daki Fransız teb'anın başka ülke teb'ası ile olan davalarına Fransız elçiliğin, Fransa'daki İranlıların yabancılarla olan davalarında İran teb'asına İran kanunlarının, yabancılara ise Fransız kanunların uygulanması kabul edilmiştir. İki ülkede işlenen suçlarla ilgili olarak da uluslararası hukukun cari olması kabul edilmiştir.[976] Anlaşmanın altıncı maddesi, iki ülkedeki elçilerin ölmelerinden sonra yapılacak işlemlere, yedinci maddesi ise konsoloslukların açılmasına ayrılmıştır. Fransa, Tahran'dan başka Tebriz ve Buşir'de; İran ise Paris, Marsilya ve Bourbon Adası'nda konsolosluk açmıştır. Bu anlaşmanın altı ay içinde iki ülke tarafından imzalanıp birer nüshalarının değiştirilmesi de karara bağlanmıştır.[977]

Nasırüddin Şah, anlaşmanın imzalanmasından sonra III. Napolyon ve Fransız elçiliğinde çalışan mütercim Nicola'ya hediyeler göndermiştir.[978] III. Napolyon, müttefiklik havasıyla hareket ederek Herat muhasarası sırasında iki devlet arasında arabulucu olmuş ve Paris Anlaşması'nın imzalanmasında rol almıştır. İmparatorun bu hareketi Nasırüddin Şah'ı memnun etmiş ve 1878'deki Avrupa ziyaretinde Paris'e giderek dostluğun gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dostluktan istifade eden Fransız Arkeolog Marcel Auquste Dieulafoy, İran'daki Fransa elçisinin tavassutuyla 1883'te Şuş bölgesinde kazı yapma imtiyazını almıştır. Dieulafoy, karısını ve Eskiçağ Tarihi uzmanlarından Babin ve Houssay'ı da yanına alarak İran'a gelmiş, yaptığı ilmi kazılarda Sasani dönemiyle ilgili ve özellikle Elamlılar dönemine ait nefis eserler ortaya çıkarmıştır. Anlaşma gereği bunların yarısını

---

975 A. A. Şemim, a. g. e., s. 278 - 279. III. Napolyon, 1848 ihtilaliyle kurulan geçici hükümet (Cavaignac hükümeti) tarafından Fransa Cumhuriyeti'nin başına getirildi. Bu hükümet, 1870'deki Prusya yenilgisine kadar devam etti. III. Napolyon'un Nasırüddin Şah'a gönderdiği mektuplar için bkz. M. Mahmud, a. g. e. II, s. 703 vd.; O. Sander, a.g.e I, s. 137

976 R. Furon, a. g. e., s. 121

977 K. İsfahaniyan - K.Ruşeni, a. g. e., s. 44 - 46; A. Baussani, a. g. e., s. 167

978 K. İsfahaniyan - K.Ruşeni, a. g. e., s. 409 vd. Nicola, İran'da kaldığı süre içerisinde ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve bir Farsça-Fransızca sözlük yazmıştır. Ayrıca Babiyye (Bahaiye) ve Şeyhiyye fırkaları üzerine çalışmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 279

İran'a teslim etmesi gerekirken, büyük çoğunluğunu Paris'e göndermiştir. İran'daki kazılarda çıkarılan ve Paris'e götürülen bu tarihi eserler ile Louvre müzesi oluşturulmuştur.[979]

5- İran-Almanya İlişkileri

Nasırüddin Şah, Rusya ve İngiltere'nin sürekli İran'a müdahaleleri karşısında acizlik içinde kalmış, bu durumdan bir çıkış yolu olarak Avrupa'da başka devletlerle temasa geçerek bu iki devletin nüfuzunu kırmayı düşünmüştür.[980] Avrupa'ya yaptığı ziyaretin ikincisinde Alman İmparatoru I. Wilhem ve Başbakan Bismark ile görüşüp bu devlet ile siyasi ilişkileri başlatmıştır. Görüşmede ikili ilişkilerin geliştirilmesi ele alınmıştır. Bunu müteakip 1883'te Nasırüddin Şah ile Bismark arasındaki gizli mektuplaşmalar yapılmıştır. 1885'te iki devlet arasında siyasi ilişkilerin kurulması ve karşılıklı elçiliklerin açılmasını kapsayan bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmadan sonra Mirza Rıza Han Berlin'de, Graf Von Braunschweig ise Tahran'da karşılıklı elçilikler tesis etmişlerdir.[981] Aynı tarihte Almanya'dan bir gemi satın alınmış, birkaç tanesinin siparişi ise Bremen tersanesine verilmiştir. Ayrıca Tahran'da bir Alman okulu ve Darülfünûn okulunda Alman dili bölümü açılmış, yapılan gizli görüşmeler ile Almanların İran'ın kuzey demiryolu hattını yapmaları kararlaştırılmıştır.[982]

İngiltere, İran donanmasının gelişmemesi için hiçbir zaman bu ülkeye gemi satmamıştı. Almanya ile imzalanan anlaşmadan sonra bu ülkeden satın alınan gemilerde çalışan Alman denizcilere şiddetle karşı çıkmıştır. İran elçisi Donald Thomson aracılığıyla verdiği notada, Almanların Basra Körfezi'ndeki gemilerde çalışmasına dair anlaşmanın iptal edilmesini istemiştir. İngiltere'yi müteakip Ruslar da Almanya'nın İran'ın kuzey demiryolu projesini yürütmesine karşı çıkmış ve elçisi Doulgoruky aracılığıyla anlaşmanın iptalini istemiştir. Nasırüddin Şah, bu tepkiler üzerine 1889'da bir ferman yayınlayarak beş sene müddetince Rusya'nın izni olmadan kuzey demiryolu yapımının yabancılara verilmemesini istemiştir.[983]

---

979 A. A. Şemim, a. g. e., s. 279 vd.

980 1873'te İran-Almanya Ticaret Anlaşması imzalanarak ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış, Almanya'nın Basra Körfezi ve güneydeki İngiliz nüfuzuna karşı mücadelesi artamaya başlamıştır.

981 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 302

982 İran-Almanya ilişkileri için bkz. Meryem Mir Ahmedî, "Nufûz-u İktisadî-Siyasi -i Alman Der İran," Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsani II, Danişgah-ı Firdevsi, Meşhed, Tabistan 1363

983 Demiryolu hattı projesi, sadece hattın döşenmesinden ibaret kalmıyordu. Hattın güzergahında istasyon binalarının yapımı da dahildi. Bu çalışmalar esnasında

Rusya'nın müdahalesini siyasi bir yenilgi olarak gören şah, bunu hazmedememiş ve dışişlerine gönderdiği yazıda; "Rusya ve İngiltere ile bağımsız olup olmadığımızı müzakere ediniz ve niçin bütün işlerimize müdahale ettiklerini sorun" demiştir.[984]

İngiltere, İran'ın Almanya ile siyasi ilişki kurmasından telaşa düşmüş ve 1888'de İran'ın güneyindeki denizlerde ile Karun Nehri'nde gemi işletmeciliği imtiyazını almıştır.[985] Karun Nehri gemi işletmeciliği hakkının verilmesiyle "Lynch Kardeşler (Lynch Brother)" isimli gemicilik şirketi kurulmuş ve burada deniz hattı tesis edilmiştir. Şirket sadece burasıyla yetinmemiş, Huzistan ticaretini de tekeline almıştır.[986]

6- Bahreyn Adalarının İran'ın Elinden Çıkması

İran, Kerim Han Zend'in ölmünden sonra iç karışıklığa sürüklenince Bahreyn civarındaki Araplar buradaki adaları almış, başlarına getirdikleri şeyhler vasıtasıyla adaları idare etmeye başlamışlardı. Ayrıca körfezde etkili olan Sultan Musakkat, İran'ın güney limanları ve Hürmüz taraflarını tasarrufuna almış ve Ağa Muhammed Han'ın tahta oturmasına kadar buradaki hâkimiyetini devam ettirmişti. Ağa Muhammed Han, tahta oturduktan sonra İran'a yakın olan idarecileri Bahreyn'e tayin ederek Musakkat'ı cezalandırmak istemişti. Siyasi mevkiini iyi görmeyen Musakkat, 1795'te Fars Eyaleti valisine bir elçi gönderip İran'dan Benderabbas, Hürmüz Adası ve Kaşem Adası'nı yetmiş beş yıllığına ve yılda 6.000 tümen kira ödemek şartıyla kiralamıştı.[987] Ağa Muhammed Han'ın bu fermanı ile gücünü arttıran Musakkat, etrafa saldırmaya başlamıştı. Ağa Muhammed Han, bunun üzerine 1797'de Bahreyn hâkimi Şeyh Nesar Han'a emir vererek Musakkat'a saldırmasını ve sultanı itaate almasını istemişti. Şah'ın öldürülmesi bu teşebbüsü yarım bırakmıştı.[988]

İngiltere, Sultan Musakkat'ın İran'a muhalefetini fırsat bilerek kullanmaya başlamış ve 1798'de kendisiyle bir anlaşma yapmıştı. Bir yandan da körfezdeki şeyh ve sultanları birbirine karşı tahrik ederek onları zayıf-

---

güzergahlardaki değerli madenler ve petrol da araştırılıyordu. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 302

984 G. R. Verheram, a. g. e., s. 242 vd.

985 P. Sykes, a. g. e., s. 533

986 P. Sykes, a. g. e., s. 534

987 M. T. Sipihr, a. g. e. III-IV, s. 233 vd.

988 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 292

latmaya ve bunlar üzerindeki nüfuzunu artırmaya çalışmıştı. İran'ın bu tarihlerde Rusya ile savaş halinde olması ve deniz gücünün yeterli olmamasından dolayı buralarda hâkimiyetini tam manasıyla kuramıyordu.

Basra Körfezi'ndeki İngiliz donanma komutanı Bruce, 1819'da Fars valisi Hüseyin Ali Mirza ile yaptığı anlaşmayla, İran'ın körfezin emniyetini sağlayamaması durumunda İngiltere'nin devreye girebileceğini İran'a kabul ettirmişti. Böylece Basra Körfezi'ndeki İran'ın hâkimiyet hakkı İngiltere'ye geçmişti. Anlaşmadan hemen İngiliz donanma komutanı William Grant Keir komutasında altı savaş gemisi ve 3.000 denizci asker Bombay'dan Basra Körfezi'ne gönderilmişti. İngiliz kuvvetleri savaş yapmadan körfez sahillerini ele geçirdikten başka buradaki yerel şeyhler ile anlaşmak için müzakerelere oturmuşlardı. Şeyhler ile yapılan görüşmeler sırasında rüşvetler dağıtılarak 1820'ye kadar anlaşmalar tamamlanmıştır. İngiltere'nin körfezde nüfuzunu tesis eden anlaşmalara göre, şeyhler İran'a karşı birbiriyle olan savaşları bitireceklerdi.[989]

İngiltere'nin 1851'de köle satışını önleme bahanesiyle İran gemilerini Basra Körfezi'nde incelemeye başlaması İngiliz nüfuzunun iyice artmasına ve Bahreyn'e yerleşmesine sebep olmuştur. Bahreyn şeyhi Muhammed bin Halife ile Felix Jones arasında 1861'de imzalanan anlaşmadan sonra Bahreyn resmen İngiliz himayesine girmiştir. İran, buna itiraz etmişse de İngiliz hariciyesinin verdiği cevapta, körfezdeki korsanlar sebebiyle bu anlaşmanın yapıldığı ve eğer İran'ın gücü varsa bu görevi yerine getirebeliceği vurgulanmıştır. İran, 1869'da Bahreyn'de mülkiyet hakkını tekrar iddia etmişse de bir netice alamamıştır.[990]

7- Reji Vak'ası ve Nasırüddin Şah'ın Katli (1895)

Nasırüddin Şah, Avrupa seferine çıkmadan önce Osmanlı Devleti ile ilişkileri düzeltmek için 1868'de Mirza Hüseyin Han'ı elçilik göreviyle İstanbul'a göndermiş, Babıâli ile on yıl çalışan elçi, şahın Avrupa dönüşünde önce adliye ve savaş bakanı, daha sonra da "Sipahsalar" lakabıyla sadrazam olmuştur.[991] Mirza Hüseyin Han, İngilizlere yakın olduğundan İngiltere nüfuzunun İran'da iyice yerleşmesine sebep olmuştur. Mirza Hüseyin Han, 1872'de Yahudi asıllı İngiliz sermayedar Baron Julius Reuter ile

989 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 293
990 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 294 - 295
991 H.M. Sasani, a.g.e. I, s.61 vd. Bkz. Graham Storey, Reuter's Century, London 1950

yaptığı anlaşma ile yüklü miktarda rüşvet alarak İran'ı İngiliz semayedara peşkeş çekmiştir. Sadrazam, Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne gidecek demiryolu hattı tesisi, şehir tramvaylarının yapımı, gümrük idareleri, petrol, demir, kömür gibi madenlerin işletilmesi hakkının yetmiş yıllığına bu şahsa verilmesini sağlamıştır.[992] İran'ın bütün millî kaynaklarını Reuter'e peşkeş çeken Sadrazam Mirza Hüseyin Han, Nasırüddin Şah'ı ikna ederek anlaşmayı onaylamasını sağlamıştır. Anlaşma önce gizli tutularak Ruslar'ın anlaşmadan haberdar olmamalarına dikkat edilmiştir. Rusya, bu anlaşmayı öğrendikten sonra tepki göstermiştir. İngiltere, Rusya'nın tepkisini azaltmak için kendisini anlaşmanın dışında tutmuş, Reuter ile ilgisinin olmadığını Rusya'ya söylemiştir.[993]

Nasırüddin Şah, 1873'teki Avrupa seyehati sırasında Londra'ya uğrayarak Kraliçe ve Başbakan Gladstone ile görüşmüş, Reuter'e verilen imtiyazlardan dolayı Rusya'nın İran'a cephe aldığını söyleyerek himaye istemiştir. İngiltere'den istediği desteği alamayan şah, Reuter'in kendisini ziyaret teklifini reddederek imtiyazları lağv edeceği işaretini vermiştir.[994] Anlaşmaya karşı İran ve uluslararası camiada tepkilerin artması şahı zor durumda bırakmış, İran'a dönüşünde imtiyazların kaldırılması ve Sadrazam Sipahsalar'ın görevden alınması teklifiyle karşılaşmıştır. Devlet adamları ve halk tarafından dile getirilen ve Ruslarca desteklenen tepkiler sonucu imtiyazlar kaldırılmıştır. Sipahsalar 1873'te sadrazamlıktan alınıp yerine Mirza Yusuf Aştiyani getirilmiştir.[995] Aştiyani'nin 1885'teki ölümünden sonra Ali Asgar Han sadrazamlığa getirilmiştir. Ali Asgar Han, bakanlıklardan dâhiliye, gümrük, hazine ve darbhane idarelerini kendisine bağlayarak memleketin ilerlemesinden ziyade kendi makamını korumaya çalışmış ve şahın ölümüne kadar görevde kalmıştır. Sadrazam, hazinenin boş olmasına bakmadan şahı 1888'de üçüncü Avrupa seyahatine teşvik etmiştir.[996]

---

992 Nazımü'l-İslâm Kirmani, Tarih-i Bidari-i İraniyân, Tehran 1324, s. 11; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 123 - 24; P. Avery, a.g.e., s. 170. Nasırüddin Şah, 1872'den sonra da imtiyaz vermeye devam etmiş ve 1873-1878 tarihleri arasında demiryolu ile ilgili beş imtiyaz hakkı vermişti. Bkz. G. N. Curzon, a.g.e., s. 621 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 531 - 533; F. Kazımzade, a.g.e., s. 103-105,108 -111; E.H.U.İ.Dairesi, İran, s. 105

993 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 288 - 289; H. M. Sasani, a. g. e. II, s. 149 vd.

994 F. Kazımzade, a. g. e., s. 241; R. Furon, a. g. e., s. 122

995 1879'da Şeyh Ubeydullah'ın isyana kalkışmasını manidar bulanlar da olmuştur. Bkz. A. İ. Aştiyani, a.g.e., s. 724

996 Hacı Mirza Yahya Devletabâdi, Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I, Tehran 1336, s. 100

Nasırüddin Şah'ın Avrupa seyahati sırasında Londra'da elçi olarak bulunan Malkum Han, İngilizlere imtiyazlar verilmesi hususunda şahı teşvik etmiştir.[997] Malkum Han ve sadrazam Mirza Hüseyin Han, imtiyazların verilmesini isteyen İngilizlerden yüklü miktarda rüşvet almışlardır. Malkum Han, şahı ikna ederek İran'da piyango çekilişi ve kumarhane açılması izni almış, imtiyazları aldıktan sonra İngiliz sermayedarlara satmıştır.[998] Şah'ın bu dönemde gerek Malkum Han ve gerekse sadrazamın teşvikiyle İngilizlere verdiği en önemli imtiyaz, 1890'da İngiliz sermayedar Talbot'a İran'daki tütün inhisarının elli yıllığına verilmesi olmuştur. İran kaynaklarında "Reji İmtiyazı" veya "Tönbeki" adı verilmiştir.[999] İmtiyaz anlaşması on beş bölümden oluşturulmuş ve bütün maddeleri imtiyaz sahibinin yararına olmuştur. 1890'da elli yıllığına İran'ın bütün tütünlerinin üretim ve işlenmesini alan Talbut, karşılığında sadece yılda İran'a 15.000 İngiliz lirası ödeme yapmayı taahhüt etmiştir.[1000] İran tütünlerinin tamamının peşkeş çekilmesi anlamına gelen bu imtiyaza halk ve din adamları şiddetle karşı çıkmışlardır. Ulemadan bir kısmı bu imtiyaza tepki olmak üzere tütün kullanımının haram olduğunu, 1891'de yayınladıkları fetva ile halka duyurmuşlardır. Seyehatten dönen şah, Malkum Han'ın piyango adı altındaki hırsızlığından haberdar olunca onu görevden almışsa da İran'ın paraları geri alınamamıştır. Devletin pervasızca zarara uğratılması halkı galeyana getirmiştir.[1001]

Nasırüddin Şah'a karşı isyan eden halk, saraya yürüyerek İngiliz tüccar ve sermayedarlara verilmiş olan imtiyazların kaldırılmasını istemiştir. İmtiyazı alan Talbut, anlaşma maddeleri arasına sıkıştırdığı bir madde ile anlaşmanın iptali halinde havadan para kazanmayı garantilemiştir. Nitekim halkın tepkisi karşısında anlaşmanın iptal edileceğini hissedince devletten 500.000 lira tazminat istemiştir. Şah, tek çıkar yol olarak 1892'de güneydeki limanların gümrük gelirlerini teminat göstererek İngiliz bankası olan Bank-ı Şahinşahi'den borç alarak Talbut'a ödeme yapmıştır. Şah'ın basiretsizliğinden ve etrafındaki rüşvetçilerin kötü niyetlerinden kaynaklanan bu olayda en büyük sıkıntıyı halk çekmiş, oturduğu yerde şah ile böyle bir

997 A. İ. Aştiyani, a.g.e., s. 724; A. Baussani, a. g. e., s. 169

998 İbrahim Safai, Ayine-i Tarih, Tehran 1352, s. 13

999 İbrahim Timuri, Tahrim-i Tönbeki ya Evvelin Mukavemeti Menfi der İran, Tehran 1358, s. 9 vd. ; P. Sykes, a. g. e., s. 535; Hüseyin Abadiyan, "Cenbeş-i Tenbakû," Tarih-i Muasır-ı İran VI, Tehran 1374, s. 43. Reji ve Tönbeki inhisarı için bkz. Hama Natık, Şureş-i ber-İmtiyaznâme-i Reji, Tehran 1360

1000 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 724; G. N. Curzon, a. g. e., s. 621

1001 H. Abadiyan, a.g.m., s. 44 vd.; G.Browne, The Persian Revolution of 1905-1909, Cambrıdge 1910, s. 35; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 118 - 119

anlaşma imzalayan Talbut, para kazandığı gibi devleti bir kez daha İngiliz bankasına borçlandırmıştır. İmtiyazın kaldırılmasıyla milli kaynakların peşkeş çekilemeyeciği mevcut idareye kabul ettirilmiş, istibdat rejimine karşı bilinçlenme başlamıştır.[1002]

İngiliz sermayedarlar imtiyazın iptal edilmesini hazmedememiş, Londra'da çıkan "Kanun" gazetesi aracılığıyla Nasırüddin Şah ve Sadrazam Mirza Ali Asgar Han aleyhine yazılar yayınlatmışlardır. Kalküta baskısında çıkan nüshalar gizlice İran'a getirtilerek halkın rejime karşı kışkırtılması süreci başlatılmıştır[1003] Şah, her ne kadar bu neşriyatın ülkeye girişini yasaklamış ve yükselen sesleri kısmaya çalışmışsa da halkın tepkisini kıramamış ve 1895'te öldürülmüştür.[1004]

EKONOMİK BUNALIM VE MEŞRUTİYET HAREKETİ

A- MUZAFFERÜDDİN ŞAH DÖNEMİ (1895-1906)

Nasırüddin Şah'ın keyfi ve halkın isteklerini dikkate almayan idaresi, İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki yayılmacı siyasetleri, yabancı ülkelere verilen imtiyazlar ve gelişigüzel borçlanmalar, bu dönemde siyasi ve fikri değişimin temelini oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak istibdat rejiminin yerine saltanatın yetkilerini kısıtlayan meşruti parlamentolu sistemin adımları hızlanmıştır.[1005] İçteki ekonomik sıkıntıları ve yabancı ta-

---

1002 Y. Devletabâdî, a. g. e. I, s. 105 vd.; Ferheng Recai, "Meşrutahahi Buhranha-yı Hemegir-i 1285-1299," Tarih-i Muasır-ı İran IX, Tehran 1374, s. 49; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 725 vd. Halkın ve ruhanilerin verilen bu imtiyaza şiddetle karşı çıktıkları ve ulema sınıfının Nasırüddin Şah üzerinde baskı kurmaya başladıkları görülmektedir. İran milli kaynaklarının peşkeş çekilmesi anlamına gelen bu imtiyazın iptal edilmesi için Mirza Aştiyani ve diğer ruhani ulema ile şah arasında mektuplaşmalar ve telgraflaşmalar olmuştur. Şeyh Fazlullah, Mirza Şirazi, Muhammed Rıza Tabatabai ve Cemaleddin Esedabâdi gibi ulemâ tepkilerini göstermişlerdir. Ayrıca, milli gelirlerin şah ve çevresi tarafından israf edilmesi, saray görevlileri arasında rüşvet ve zulmün artması, sadrazamın ve şehzade Kamuran Mirza'nın keyfi davranışları da halkın nefretini mucib kılmıştır. Bkz. Nazımü'l-İslâm Kirmanî, a. g. e. I, s. 11 vd.

1003 Hüseyin Abadiyan, "Cenbeş-i Tenbakû," Tarih-i Muasır-ı İran VIII, Tehran 1374, s. 62 vd.

1004 Y. Devletabâdî, a. g. e. I, s. 137 vd.; H. M. Sasani, a. g. e. II, s. 215 vd. Mirza Rıza Kirmani, Hacı Şeyh Hadi Necemabâdi ve Seyyid Cemaleddin Hemedani adlı şahıslar, Nasırüddin Şah'ı bir mezar ziyareti sırasında öldürmüşlerdir. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 726; P. Avery, a. g. e., s. 227; E. K. Tahiri, a. g. e. II, s. 556 vd.

1005 Feridun Ademiyet, Fikr-i Demokrasi-i İçtimai der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1363, s. 3

sallutundan kurtulmanın çaresi olarak sunulan meşrutiyet hareketi halka benimsetilmeye başlanmıştır.[1006]

1- Muzafferüddin Şah'ın Tahta Geçişi

Sadrazam Ali Asgar Han, Nasırüddin Şah'ın 1895'te Abdulazim mezarlığını gezdiği sırada öldürülmesinden hemen sonra Tahran'daki Rus ve İngiliz sefaretleriyle temasa geçmiş, tahta kimin geçeceği hususunda iki devletten yardım istemiştir.[1007] Sadrazam, iki elçinin görüşleri doğrultusunda o sırada Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi Tebriz'deki Muzafereddin Mirza'ya durumu telgrafla bildirmiştir. Tahran'a gelecek kadar parası olmayan şehzade için İngilizlerden Bank-ı Şahinşahi aracılığıyla borç para alınarak Tebriz'e havale ettirilmiştir. İran'daki Rus kazakları komutanı Kasakofky'nin askeri yardımına da başvurularak sarayın emniyeti sağlanmıştır.[1008]

Nasırüddin Şah'ın hayatta kalan üç oğlundan en büyüğü olan Mesud Mirza, babası zamanında idarede bulunduğu yerlerde halka ağır vergiler yüklettiği için halkın nefretini kazanmıştı.[1009] İngiliz ve Rusların yardımını sağlayarak saltanata sahip olacağını düşünmüşse de Rusların İngilizleri ikna etmesiyle veliahdlığı her iki devlet tarafından tanınmamıştı.[1010] Ruslar, kendi menfaatleri doğrultusunda ikinci Şehzade Kamuran Mirza'yı ön plana çıkartarak dikkatleri onun üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Gerçekte ayyaş ve zalim olan şehzade, babası zamanında "Naibü's-saltana" ünvanı ile birlikte

---

1006 İbrahim Safai, Ayine-i Tarih, Tehran 1352, s. 9 - 10

1007 Yahya Devletabâdi, Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I, Tehran 1330, s. 147; Abbas Kadıyani, Ferheng-i Fişerde Tarih-i İran ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye, Tehran 1376, s. 706 - 707. Ayrıca bkz. Nazımü'l-İslâm Kirmanî, Tarih-i Bidari-i İraniyan, Tehran 1324, s. 101 vd.

1008 Abdullah Mustevfi, Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-yi Devre-i Kacariye II, Tehran 1371, s. 3 - 4; Ali Asgar Şemim, İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tehran 1379, s. 285

1009 Seyyid Taki Nasır, İran der Berhured-i bâ İstimargirân, Tehran 1363, s. 279. Mesud Mirza, babasının şahlığı döneminde Mazenderan, Esterabad, Fars ve İsfahan idaresinde bulunmuştu. Otuz dört yıl idarecilik yaptığı İsfahan'daki görevi sırasında "Zilel-i sultan" ünvanını almıştı. Mesud Mirza, başlangıçta İngilizler tarafından desteklenerek menfaatleri doğrultusunda kullanılacağı düşünülmüştü. Şehzadenin resmi veliahd tanınmasına Rusya karşı çıkmış ve İngilizleri ikna ederek bundan vazgeçirtmişti. Mesud Mirza'nın resmi veliahd olmayaşında annesinin hükümdar ailesinden olmayışı da etkili olmuştur. Ancak bu kuralın şehzadenin seçilmeyişinde bir etken olduğunu söylemek mümkün değildir. Bkz. Kerim Süleymanî, Elkab-ı Rical-ı Devre-i Kacariye, Tehran 1379, s. 106

1010 Abdulazim Rızai, Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV, Tehran 1363, s. 122

hükümet mansıplarından birkaçını almıştı.[1011] Bu mansıplardan en önemlisi, 1879'da Mirza Hüseyin Han'dan alınan savaş bakanlığı idi. Şehzadenin bakanlığın bütçesini gelişigüzel harcaması ve on yaşındaki çocukları askere alması üzerine görevi sınırlandırılmıştı. Nasırüddin Şah'ın oğlu ve resmi veliahdı Muzafferüddin Mirza ise diğer ikisine göre daha iyi olmasına karşın devlet idaresine vakıf değildi.[1012] Veliahdların Tebriz'de görevlendirilmeleri âdeti üzerine Muzaferüddin Mirza bu eyalet idaresine gönderilmiş, ancak buradaki idaresi devlet tecrübesinden ziyade zevk-i sefa ortamında geçmişti.[1013] Muzafferüddin Mirza, bütün olumsuz davranışlarına rağmen 1857'den babasının katline kadar veliahdlık makamında kalarak babasının üç Avrupa seyehatinde bulunmuştu.[1014]

Ali Asgar Han, sarayın şehzadeye karşı muhtemel muhalefetini düşünerek sessiz bir şekilde tahta oturmasını istemiştir.[1015] Muzafferüddin Şah, sadrazamın da yardımıyla 1895'te kırk dört yaşında tahta oturmuştur. Bu görevde en büyük yardımı Sadrazam Ali Asgar Han'dan görmüştür.[1016]Bazı İran tarihçileri bu sadrazamı Nasırüddin Şah'ın son dönemlerindeki işleri sebebiyle hainlikle suçlarken bazıları ise Rus yanlısı olarak göstermişlerdir.[1017]

Sadrazam Ali Asgar Han'ın Muzafferüddin Şah için gayret göstermesi ve onun tahta oturmasında rol oynaması, doğal olarak kendi sadrazamlığının devamını sağlamaya yönelik bir çaba olmuştur. Bu dönemde İngiltere ve Rusya'nın İran'ın içişlerine ve saraya müdahalesi o derece artmaya başlamıştı ki, sadrazamlık makamı bu iki devletin diplomatik çekişme alanı haline gelmiştir. Öyle ki mevcut Sadrazam Ali Asgar Han ile Mirza Ali Han sadrazamlık makamında gidip gelmişlerdir. İdarenin bu durumu hal-

---

1011 George Nathaniel Curzon, İran ve Kaziye-i İran (terc. Vahid mazenderani), Tehran 1349, s. 545 -553

1012 S. T. Nasır, a. g. e., s. 280; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 3

1013 P. Sykes, a. g. e., s. 537; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 122; Abbas İkbal Aştiyani, Tarih-i İran pes ez İslâm, Tehran 1378, s. 727

1014 Raymond Furon, L'İran Perse Et Afghanıstan, Paris 1951, s. 123; A. Rızai, a. g. e., s. 122

1015 Muzafferüddin Şah, babasının bir terörist hareket sonucu öldürülmesinden etkilenmiş, Tebriz'den Tahran'a gelirken bu endişeyi üzerinde taşımış, sadrazamın gayretleriyle ve teşrifat merasimine gerek duyulmadan Tahran'a getirtilerek tahta oturtulmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 285; Alesandro Baussani, The Persians, Florence 1962, s. 170. Daha geniş bilgi için bkz. Eminüddevle, Hatırat-ı Siyasi-i Mirza Ali Han Eminüddevle, Tehran 1341

1016 Mahmud Mahmud, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ve İngiliz IV, Tehran 1328, s. 1505; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 122

1017 K. Süleymani, a. g. e., s. 44. Ali Asgar Han için bkz. A. Kadıyani, a. g. e., s. 126

kın gözünden kaçmamış; saray, sadrazam ve hükümetin diğer üyelerinin itibarsızlığı fark edilmiştir.[1018]Sadrazam Ali Asgar Han'a halkın tepkili olması ve devlet görevlilerinden bazılarının kendisiyle uyuşmaması şahı endişelendirmiştir.[1019] Sadrazamın şahsından kaynaklanan birtakım gerekçelerle muhalefetin artacağını ve kendisinin zor durumda kalacağını düşünerek 1897'de görevden almış, yerine yenilik taraftarlarının güvendiği Mirza Ali Han'ı sadrazamlığa getirmiştir. Mirza Ali Han'ın sadrazamlığa getirilmesi İngiltere tarafından iyi karşılanmıştır.[1020] Ancak Rusya'nın İran elçisi Butzov ise sadrazamdan yana kendilerinin endişelerini şaha iletmekle kalmamış, Tebriz'deki Hıristiyanların can güvenliğini bahane ederek 5.000 kişilik Rus askerinin Azerbaycan'a gönderileceğini söylemiştir.[1021]

Sadrazam Mirza Ali Han, eski sadrazamlardan Mirza Taki Han ve Hüseyin Han'ı takip ederek gazetelere özgürlük vermeye, eğitim ve öğretimin ilerlemesi için medreseler kurmaya, içi boşaltılmış hazineyi düzeltmeye, hazineden para yiyenlerin yerine dışarıdan kişileri görevlendirmiştir. Belçika'dan üç mali müsteşar getirterek gümrük, darphane ve postahaneyi düzeltmeye çalışmıştır. Sadrazamın bu gayretleri Ali Asgar Han taraftarları ve çıkar peşinde olan saray erkânının baskısı karşısında yetersiz kalmıştır. Mirza Ali Han, bir yıl görevde kalabilmiş, 1898'de sadrazamlıktan alınarak yerine Ali Asgar Han tekrar sadrazamlığa getirilmiştir.[1022] Mirza Ali Han, adli ve kültürel ıslahatlar ile adaletli bir gelir dağılımı oluşturmaya çalışarak devletin gelirlerini kontrol etmeye başlamıştır. Rüşvetin önüne

---

1018 Yahya Devletabadî, a. g. e. I, s. 171 - 178; K. Süleymani, a. g. e., .42 - 44; Percy Sykes, Sefername (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1336, s. 189

1019 A. A. Şemim, a. g. e., s. 287. Sadrazam Ali Asgar Han'ın Rus yanlısı olduğu, Nasıruddin Şah'ın katlinden hemen sonra Rusların himayesindeki Kazak askerlerinden yardım alarak sarayın güvenliğini sağlamaya çalışmasından anlaşılmıştır. Devlet hazinesinin boşalmasının müsebbiblerinden biri olarak Rusya'dan borçlanma ve daha sonra bu devletin tahakkümüne taraftar olduğu iddia edilmiştir. Muzafferüddin Şah tarafından azledilmesi sırasında Rusların Tahran elçisi vasıtasıyla devreye girmesi bu kuşkuları arttırmıştır. Bkz. Y. Devletabâdi, a. g. e. I, s. 147 -159

1020 A. A. Şemim, a. g. e., s. 287. Sadrazam Mirza Ali Han, şahın maaşını muayyen ve belli bir düzene getirmeye çalıştığı sırada şahın o güne kadar maaş almadığı ortaya çıkmıştır. Askere mevacib dağıtılması konusunda saray çevreleri şahı farklı yönlendirmeye çalışmışlardır. Hatta sadrazamın Osmanlı Devleti ile birlik olma gereğini şaha anlatması bile hainlikle nitelendirilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Nazımülislâm Kirmani, a. g. e., s. 102; Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-ı İran, Tehran 1330, s. 25

1021 S. T. Nasır, a. g. e., s. 281; G. N. Curzon, a. g. e., s. 560

1022 Y. Devletabâdi, a. g. e. I, s. 178 vd.; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 728

geçmeye çalışarak bu yolda çıkar elde etmek isteyenlerin önünü kesmesi, görevden alınmasına sebep olmuştur.[1023]

Muzafferüddin Şah döneminin başından itibaren görülen bu gibi hadiseler, halkın idareye karşı olan memnuniyetsizliğini su yüzüne çıkartmıştır. Ulemadan bir kısmı da yapılan uygulamaları sorgulamaya başlamışlardır. Şahların sömürgeci batılı ülkelere verdikleri imtiyazların ülke kaderini olumsuz etkilediği ve bunların hangi amaçlarla verildiği sorgulanan konuların başında gelmiştir.[1024] Devletin imkânlarından beslenenler ise uygulamalardan memnun kalmış ve en ufak bir muhalefet karşısında İngiltere ile Rusya'nın müdahalelerine güvenmişlerdir. İdareye karşı sınırlı ve yavaş bir şekilde başlayan çıkışlar, zamanla büyüyerek istibdat yönetiminin sona ermesi yolunda büyüyen bir muhalefete dönüşmüştür. Muzafferüddin Şah, halkın tepkileri karşısında hata yapmaya başlamıştır. Şah'ın hatalarından biri de 1903'te Abdulmecid Mirza'yı sadrazam olarak ataması olmuştur.[1025] Zira şehzade, kifayetsiz, gurur sahibi, halkı anlayacak ve onları teskin edecek şahsiyetten yoksun olarak yetişmiştir. Şiddetten yana olması, mevcut muhalefeti arttırmıştır. Şah, yaptığı hatanın farkına vardıktan sonra şehzadeyi görevden alarak yerine Nasrullah Han'ı sadrazamlığa getirmiştir.[1026]

2- İmtiyazların Verilmesi

Nasıruddin Şah döneminde Ruslarla yapılan 1892 tarihli anlaşmayla Enzeli-Kazvin karayolunun yapımı Rus"Taşımacılık Sigortası" şirketine doksan dokuz yıllığına verilmişti. Şirketin daha sonra İran ve Rus sermayesinden oluşan yeni bir şirkete dönüşerek yol yapımını üstlenmesi kararlaştırılmıştı. Rus şirketi, anlaşmaya göre yolun genişliğini üç metre olarak iki yılda bitirmeyi taahhüt etmişti. Anlaşmanın diğer maddelerinde ilk bir aylık sürede çalışmaların başlaması ve altı ayın sonunda yolun düzeltilmiş hale getirilmesi sağlanacaktı. Aksi takdirde İran anlaşmayı tek taraflı olarak lağv edebilecekti.[1027] Şirketin anlaşma gereklerini yerine getirmemesi halinde imtiyaz tutarının yarısını yani %12'nin yarısını İran'a ödeyecekti. Ayrıca

---

1023 Y. Devletabâdî, a. g. e. I, s. 205-212; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 10 - 11

1024 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 8; İbrahim Timuri, Tahrim-i Tönbeki Evvelin Mukavemet-i Menfi der İran, Tehran 1328, s. 78 vd. Ayrıca bkz. M.Rıza Rahmeti, Nakş-ı Müçtehid-i Fars der Nühzet-i Tönbeki, Tehran 1371

1025 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 122

1026 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 68; K. Süleymani, a. g. e., s. 151; N. Kirmani, a. g. e., s. 102 - 103; Firuz Kazımzade, Russıa and Brıtaın In Persıa 1864-1914, Yale Universty 1968, s. 474

1027 S. T. Nasır, a. g. e., s. 375 vd.; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 293 - 295

anlaşmaya konan bir maddeyle, İran'ın istemesi halinde Tahran ile Hazar Denizi arasındaki yol yapımı da aynı şartlarda şirkete veribilecekti.[1028]

Rus Taşımacılık Şirketi, İran'dan aldığı bu imtiyazı genişleterek 1897'de Kazvin-Hemedan-Tahran karayolu yapımını da eklemiştir. İran'dan yetmiş beş yıllığına alınan bu imtiyaz, yol yapımı ile sınırlı kalmamış, İran için çok zararlı olan yeni maddeler eklenerek bölgedeki madenlerin çıkartılması ve bu yollardan taşınması imtiyazına dönüştürülmüştür.[1029] Zira Kazvin-Enzeli ve Tahran-Hemedan yolları, ticari ehemmiyetleri yanında stratejik olarak da Ruslar için büyük önem taşımıştır. Rusya, I. Dünya Savaşı'nın ortalarına kadar yani 1917 Rus ihtilaline kadar bu yolları kullanmıştır.[1030]

1898'de Rusya'ya verilen başka bir imtiyazla Azerbaycan-Karacadağ madenlerinin çıkarılması, yetmiş yıllığına Nikolai Kurmakov'un şirketine verilmiştir. Şirket, 1899'da işe başlayarak madenleri çıkarmaya başlamıştır. İmtiyazın verildiği bölge, Azerbaycan'ın kuzeyinden başlayan bir hat ile Irs Nehri'ne kadar uzanmış ve güneyden Merend ile sınırlandırılmıştır.[1031] Şirket, bölgedeki madenleri ve tuzları çıkarttıktan sonra madenin %16'sını İran'da eritip işlemeyi, madenlerin çıkarıldığı bölgelerin yollarını yapmayı kabul etmiştir. İran, şirketin ihtiyaçları için bölgedeki ormanları tahsis etmiştir. Şirket, 1899'dan sonraki on yıl içerisinde bölgedeki teknik çalışmaları bitirmiştir. Fakat 1909'dan sonra tekrar on yıllık süre daha verilmiş ve çalışmalar yine bitirilmeyince bu defa üç yıl ek süre verilmiştir. Şirket, bu süre içerisinde yetmiş beş ayrı noktada sekiz çeşit maden bulup işletmeye başlamıştır.[1032]

Nasırüddin Şah tarafından Liyanazov kardeşlere verilen Hazar Denizi'nin İran karasularındaki balık avlama imtiyazı, Muzafferüddin Şah döneminin sadrazamı Aynüddevle tarafından 1906'da yirmi yıllığına tekrar yenilenmiştir.

1028 Rus şirketine verilen bu imtiyazlar İran'da kurulmuş olan Rus İstikraz Bankası aracılığıyla yapılıyordu. Bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 377

1029 Pıo CarloTerenzıo, Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afghanıstan (terc. Abbas Azerin), Tehran 1363, s. 123; F. Kazımzade, a. g. e., s. 305

1030 Yollar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde, Gence-i Şayegân ya Evzâ-ı İktisadî-i İran, Berlin 1335

1031 Karacadağ madenleri çok eskiden beri bilinmekteydi. 1815'te Abbas Mirza tarafından getirtilen Capitaine Monteith adlı İngiliz uzman bölgede incelemelerde bulunmuştur. İnceleme sonunda Karacadağ'ın demir madeni bakımından çok zengin olduğu ortaya çıkmış ve 1836'da İngiliz Bethume Lindsay bu madenleri çıkarmaya çalışmışsa da başaramamıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 293. Bkz G. N. Curzon, Russia in Central Asia in 1889 and The Anglo Russian Question, London 1889; S. Lomnitsky, Persia and The Persians, Petersburg 1902

1032 A. A. Şemim, a. g. e., s. 294

Rus şirketi, bu imtiyaz gereği yıllık 160.000 tümeni İran'a ödemeyi taahhüd etmiştir. Buna karşın İran'ın kuzeyindeki ormanları kesme ve buralarda maden arama imtiyazlarını elde etmiştir. Böylece Rusya kuzeyden İran'ı ekonomik ablukaya almıştır.[1033]

Fransızlara İran'ın bütün topraklarında ilmi kazılar yapma imtiyazı, 1897'de Muzafferüddin Şah tarafından verilmiştir. Şuş bölgesinin haricindeki bütün tarihi kalıntıların araştırılması ve kazılar yapılması hakkını alan Fransa, kazılarda çıkan tarihi eserleri İran ile ikiye taksim etmeyi taahhüt etmiştir. Daha sonra Şuş bölgesini de imtiyazın içine katmıştır.[1034] Fransa, imtiyazı aldıktan sonra Mısır'da kazı yapan de Morgan'ı İran'a göndermiş; yıllarca bu fırsatı bekleyen arkeolog Morgan, 1899'da İran'a gelerek Şuş bölgesinde kazılara başlamıştır. Elam dilini ve İran'ın eski çağ tarihini çok iyi tetkik etmiş olan papaz Scheil de kazı ekibinde bulunmuştur. Morgan, 1899-1902 tarihleri arasında yaklaşık 1200 işçi çalıştırarak eski dönemlere ait 5.000 parça tarihi eseri çıkartmış ve bunların çoğunu beraberinde Paris'e götürmüştür. Luvre müzesi bu sayede zengin koleksiyonlara sahip olmuştur.[1035]

1901'de İngilizlere verilen imtiyazla Tahran-Belucistan arasına telgraf hattı çekilmesi kararlaştırılmış; bu hattın Kaşan, Yezd ve Kirman üzerinden Hindistan'a götürülmesi hedeflenmiştir.[1036] İmtiyazın şartnamesine göre telgraf hattı için lazım olan bakırın herhangi bir kar güdülmeksizin İran'dan karşılanması kabul edilmiştir. Anlamanın başka bir maddesiyle telgraf hattından İran yararlanmakla birlikte dış kullanım tekeli tamamıyla "Hind Avrupa Telgraf İşletmesi'ne" verilmiştir. Ayrıca haberleşme gelirlerinin tamamının bu işletme tarafından alınması kararlaştırılmıştır. İran'ın bu imtiyazlarına karşılık İngiltere, sadece hattın işletiminden elde edilecek gelirin %4'nü İran'a ödemeyi taahhüt etmiştir.[1037] Ancak bu miktarın da tamamı hemen ödenmeyip tüketim masrafları çıkartıldıktan sonra iki taksit halinde ve altı aylık sürelerde ödenmesi kabul edilmiştir. İran'a ödenecek %4'ün miktarının 25.000 Frank'dan az olmaması, hattın bir telinin

---

1033 A. A. Şemim, a.g.e., s. 294; P. Sykes, a. g. e., s. 538; S. T. Nasır, a. g. e., s. 376 vd.

1034 Paris Anlaşması, Fransa'nın arabuluculuğunda gerçekleştiğinden İran ile Fransa arasında dostluk artmış ve 1883'te Fransız arkeolog Marcel Auguste Dieulafoy'a İran'da kazı yapma izni verilmiştir. Dieulafoy, bu izin ile Şuş bölgesinde arkeolojik kazılar yapmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 279

1035 John De Morgan, Heyet-i İlmi-i Fransa der İran (terc. Kazım Vediî), Tebriz 1338, s. önsöz

1036 S. T. Nasır, a. g. e., s. 362 - 363; G. N. Curzon, a. g. e., s. 615 vd.

1037 Abdurrıza Huşeng Mohdevi, Revabıt-ı Harici-i İran, Tehran 1379, s. 311; P. Sykes, a. g. e., s. 370

İran'ın iç haberleşmesi için, diğer ikisinin ise uluslararası şebeke olarak İngiltere tarafından kullanılması kararlaştırılmıştır.[1038]

İngiltere, Nasırüddin Şah döneminde güney telgraf hattı tesis imtiyazını alarak Buşir-Casek arası hattını çekmişti. Ayrıca İran'ın güneydoğu bölgesinden başlayacak başka bir hatın Belucistan ve Hindistan'a kadar uzanmasını istemişti. Bu imtiyazı aldıktan sonra Hindistan ile irtibatı sağlamıştır. İmtiyazın süresi 1925 yıllık süre ile sınırlı tutulduğu halde İran'ın İngiltere'den borç alması sebebiyle süresi devamlı uzatılmıştır.[1039]

Nasırüddin Şah, 1872'de Alman asıllı İngiliz vatandaşı yahudi Baron Julius Reuter'e verdiği imtiyazla, kıymetli madenlerin haricindeki bütün İran madenlerinin ve petrollerinin bu tüccar tarafından çıkartılması ve işletilmesini kabul etmişti. Reuter'e verilen imtiyaz, bütün yabancıları ve özellikle şahın özel doktoru Fransız Touluzan'ı ve bütün ajansları hayrete düşürmüş, ülkenin bütün yeraltı kaynaklarının sermayesi ve teknik imkânları olmayan bir şahsa verilmesi makul görülmemişti.[1040] Şah'ın hiç düşünmeden ülke kaynaklarını Reuter'e vermesi, halkın ve ulemanın tepkisine sebep olmuştu. Halkın ve Rusya gibi yabancı ülkelerin baskılarına daha fazla dayanamayan Nasırüddin Şah, Reuter imtiyazını kaldırmak zorunda kalmıştı. Ancak şah, bu defa aynı kişiye İran'da "Bank-ı Şahinşahi" yi kurma imtiyazı vererek İngiltere'nin sömürüyü devam ettirmesine sebep olmuştu.[1041] Nasırüddin Şah, Reuter ile 1889'a kadar on altı yıl süren görüşmelerden sonra bankanın tesisiyle birlikte altın ve mücevher hariç bütün madenlerin çıkarma imtiyazını altmış yıllığına tekrar vermişti.[1042]

1038 A. A. Şemim, a. g. e., s. 296 - 297; S. T. Nasır, a. g. e., s. 362; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 290 vd.

1039 A. A. Şemim, a. g. e., s. 297

1040 Curzon, bu imtiyazları rüyada bile erişilmesi zor nimetler olarak görmüştür. Daha geniş bilgi için bkz. G. N. Curzon, a. g. e., s. 535 - 536. Mustafa Fatih, imtiyaz ile bir milletin özgürlüğünün ve hukukunun sermayesi olmayan birine peşkeş çekildiğini nakletmiştir. Bkz. Mustafa Fatih, Pencah Sal Neft-i İran, Tehran 1335, s. 50 vd. Fransız Doktor Touluzan, Nasırüddin Şah'a yazdığı mektupta, kendisini Reuter hakkında haberdar etmiş ve imtiyazın vehâmetini şaha anlatmıştır. Nasırüddin Şah, bunun üzerine imtiyazı lağvetmek istemişse de şahı bu anlaşmaya teşvik eden saray çevresi ve şehzadeler engel olmuşlardır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 298 - 299. Sykes ise Nasırüddin Şah tarafından sadrazamlığa getirilen Hüseyin Han'ın ülkenin kurtuluşunu imtiyaz vermede gördüğünü, şahın Avrupa siyaseti hakkında bilgisi olmadığını ve halkın istememesine rağmen böyle bir harekete kalkıştığını yazmıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 531 - 533

1041 İ. Timuri, a. g. e., s. 175; S. T. Nasır, a. g. e., s. 366 - 367

1042 Y. Devletabâdi, a. g. e. I, s. 105. Nasırüddin Şah, bu sırada üçüncü Avrupa ziyaretine çıkmak için borç para aramış, sadrazam ile İngiliz elçisi arasındaki görüşmeler

Bank-ı Şahinşahi aracılığıyla kurulan "İran Maden Şirketi (The Persian Mining Corporation)" ismli İran-İngiltere ortaklı şirket de imtiyaza dâhil edilmiş ve eski şirketin hisseleri 150.000 İngiliz lirasına bu yeni şirkete satılmıştır.[1043] Sermayesi 1.000.000 İngiliz lirası olan şirketin Rus, Fransız ve Belçikalı ortakları da olmuştur. İran madenleri ve petrolleri için Kaşem Adası'nda arama yapan şirket, buradaki sondajlarda petrole rastlayamamıştır.[1044] İmtiyazın verilmesinden beş yıl önce yani 1883'te İngiltere petrol şirketi Hotz, Basra Körfezi civarındaki Buşir'de petrol arama çalışmalarına başlamış, yapılan sondajda petrol çıkarmayı başaramamıştır.[1045]

İran petrolüne olan ilgi bu kadarla sınırlı kalmamıştır. İran gümrüklerinde çalışan Kitapçı Han isimli Ermeni'nin 1890'daki İngiltere seyehati sırasında William Knox d'Arcy ile görüşüp kendisine petrollerini anlatması, adı geçen sermayedarın İran petrolleriyle ilgilenmesine yol açmıştır.[1046] Kendisine anlatılanları dikkate alan d'Arcy, hemen bir temsilcisini İran'a göndererek görüşmelere başlamıştır. Sadrazam Ali Asgar Han, Rusya'dan yana davranmaya çalıştığı halde güneydeki petrollerin İngilizlere verilmesine mani olamamıştır. Rusya, İran'ın kuzey petrollerinin peşine düştüğünden güneydeki petrol kaynaklarını almaya çalışan İngiliz şirketlerinin faaliyetlerine fazla ses çıkarmamıştır.[1047]

1901'de Marriot isimli temsilcisini Kitapçı Han ile birlikte İran'a gönderen d'Arcy, müzakereleri hemen başlatmıştır. Görüşmelerde İngiltere'nin Tahran elçisi Arthur Hardinge de kendisine yardımcı olmuştur.[1048] İngiltere, Rusya'nın bu sırada güney petrollerine karışmamasını fırsat bilerek Harding aracılığıyla güney petrolleri imtiyazını almıştır. 1901'de d'Arcy ile

---

sonunda, 1889 tarihinde "İmtiyaz-ı Bank-ı Şahinşahî" imtiyazı Reuter'e verilmek suretiyle mesele halledilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 300; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 312

1043 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 312

1044 Hüseyin Mahbubî Erdekanî, Tarih-i Müessesat-ı Temedün-ü Cedid-i İran III, Tehran 1368, s. 213

1045 Albert Hotz, Hollandalı bir tüccar olup 1883'de petrol imtiyazını İran'dan almıştır. H. M. Erdekani, a. g. e., s. 213 vd.

1046 A. A. Şemim, a. g. e., s. 303; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 312

1047 1849'da İngiltere'de doğan d'Arcy, Avustralya'da bir süre çalıştıktan sonra Morgan Gold Milne ile birlikte altın işleriyle uğraşıp zenginleşmiştir. Maceracı bir kişiliğe sahip olan d'Arcy, petrol ile uğraşmayı düşünerek İngiltere'ye dönmüştür. Sir Drummondwolf ve Kitapçı Han ile görüşmelerinde İran petrolü gündeme gelmiş ve ilgilenmeye başlamıştır. Bkz. A. A.Şemim, a. g. e., s. 304; M. Fatih, a. g. e., s. 251; H. M. Erdekani, a.ğ.e., s. 217

1048 H. M. Erdekanî, a.ğ.e., s. 218

yapılan görüşmeler anlaşmayla sonuçlanmış, İran'ın güney petrolleri altmış yıllığına ve her yıl İran'a 20.000 İngiliz lirası ödenmek şartıyla d'Arcy'ye verilmiştir.[1049] Şirket, 1902'de Londra'da 600.000 lira sermaye ile kurulduktan sonra Kasrışirin'de petrol arama faaliyetlerine başlamış ancak bu ilk aramalarda petrole rastlanmamıştır. Petrol rezervinin yüksek olduğu bilindiğinden aramalara devam edilmiştir. [1050] Huzistan'da petrol çıkarmaya başlayan şirket, 1908'de Süleymaniye'de petrole rastlamıştır. İngiltere için İran petrollerinin önemi, kömür ile çalışan savaş gemilerinin petrol ile çalışan gemilere dönüştürülmesi projesi sebebiyle daha da artmıştır. Bu hususta d'Arcy ile müzakereler yapılarak güney petrol imtiyazının alınmasına önem verilmiş ve adı geçen şahsa yardım edilmiştir.[1051] İngiltere, petrolün gemilerde daha ucuza kullanılması için şirketin bir kısım hisselerini satın almıştır. İngiltere'nin menfaatlerini doğrultusunda hareket eden Muzafferüddin Şah'a nişan, Sadrazam Ali Asgar Han'a ise "Hamam Nişanı (order of the Bath)" verilmiştir. [1052]

Vicount Dawn başkanlığındaki İngiliz heyeti, İran gümrükleriyle ilgili yaptığı 1903 tarihli görüşmeler sonunda gümrük anlaşmasını imzalamaya muvaffak olmuş, Rus mallarına uygulanan gümrük indiriminin İngiliz mallarına da uygulanmasını sağlamıştır. Bu anlaşma, halk nezdinde tepkiyle karşılandığından sadrazam görevden alınıp yerine Abdulmecid Mirza getirilmiştir.[1053] Fakat İngiltere'nin güneydeki petrol aramaları devam etmiş, İran'ın değişik bölgelerinde açılan kuyularda doğal gaz ve petrol çıkarılmaya başlanmıştır. Çıkarılan petrol miktarını az gören d'Arcy, bütün dikkatini körfez bölgesine yöneltmiş ve 600.000 lira sermaye ile kurduğu "The First Exploitation Company" adlı şirket ile aramalara devam etmiştir. İran'a taahhüt ettiği 20.000 İngiliz lirasını ödemiştir.[1054] d'Arcy, bir süre sonra şirketi satmayı düşünmüş ve o zamana kadar harcadığı 300.000 liranın üzerinde bir talep beklemiştir. Alman, Amerikan ve Fransız şirketleriyle yaptığı pazarlıklarda istediği sonucu alamamıştır.[1055] Bu sırada İngiliz deniz kuvvetlerinde görevli mühendis Fisher'in savaş gemilerinin petrol

---

1049 Y. Devletabâdî, a. g. e. I, s. 313 vd. Daha fazla bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde, Gence-ı Şâyegân ya Evza'-ı İktisadi-i İran, Berlin 1335

1050 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 313; S. T. Nasır, a. g. e., s. 372

1051 H. M. Erdekani, a.ğ.e., s. 219

1052 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 313

1053 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 361; A. Rızai, a. g. e., s. 123; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 314

1054 M. Fatih, a. g. e., s. 256; H. M. Erdekani, a.ğ.e., s. 223

1055 A. A. Şemim, a. g. e., s. 310; M. A. Mansur, a. g. e., s. 838-841

ile çalışması projesi, d'Arcy'ye beklediği fırsatı vermişti. Fisher, 1903'te kendi hükümetinden d'Arcy imtiyazının alınmasını istemiş, İngiliz kamuoyu da kendisini desteklemiştir.[1056] İngiliz hükümeti, imtiyazın alınması için girişimleri başlatarak "Burma Petrol Şirketi (Burmah Oil Company)" aracılığıyla parayı tedarik etmeye çalışmıştır. 1905'te bu şirketin yardımıyla Glasgow'da d'Arcy'nin de hisse sahibi olduğu "İmtiyazat Sendikası (Concessions Syndicate)" kurularak İran petrolleri için arama çalışmaları başlatılmıştır. Ancak başlangıçta açılan kuyularda fazla verim alınamayınca şirket mali sıkıntıya girmiştir. Bu sırada Ahvaz konsolos yardımcısı Arnold Wilson, İran'da petrol arama faaliyetlerine katılmış, 1908'de Süleymaniye'de yapılan sondajlarda bir sonuç elde edilememiştir. İran'ı terk etme fikrinin gündeme geldiği sırada başka bölgelerde petrol bulunmasıyla, İran'da petrol rezervinin zengin olduğu anlaşılmıştır.[1057]

İran'da petrolün çıkmasıyla mali problemler halledilerek 1909'da Sendikay-ı İmtiyazat'ın yerine 2.000.000 lira sermayeli "İngiltere ve İran Petrol Şirketi (Anglo Persian Oil Company)" kurulmuştur. Petrol çıkarma çalışmaları 1908-1914 tarihleri arasında iyice hızlanmış ve kuyulardan çıkarılan petrol boru hatlarıyla taşınmaya başlanmıştır. Süleymaniye-Abadan boru hattı 1912'de tamamlanınca taşımadaki zorluklar tamamen ortadan kalkmış, 15 cm kalınlığındaki borularla yıllık 400.000 ton petrol Süleymaniye'den Abadan'a taşınmıştır. 1912'de İran'ın güneyinde çıkarılan 43.000 ton ham petrol, bir yıl sonra 81.000 tona ve 1914'te 274.000 tona ulaşmıştır. İran'ın petrol rezervi Avrupa'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya'yı da harekete geçirmiştir[1058]

Almanya, XIX. asırdan itibaren Basra Körfez'ine ulaşmak ve burada ticari faaliyetlerde bulunmak için harekete geçtiğinde bölgede rakipsiz durumda olan İngiltere'yi karşısında bulmuştur. 1896'da Lenge limanında inci ve sedef aramak için Alman "Wonckhaus" şirketi kurulduktan bir yıl sonra Buşir'de Alman konsolosluğu açılmıştı.[1059] 1898'de Alman impa-

---

1056 H. M. Erdekani, a.ğ.e., s. 224-225. İngiliz siyasetçi Churcil, yazdığı "The World Crists (Dünya Buhranı)" adlı kitapta, İran petrollerine dikkatleri çektikten sonra savaş gemilerinin kömürden petrole çevrilmesini istemiştir. Şirketin bütün hisselerinin satın alınarak işlenmiş petrolü ucuz fiyata satın almasını gündeme getirmiştir. Fisher başkanlığında kurulan komisyonda ise Royal Dutch Shell şirketinin başkanı Henry Deterding'in bilgilerinden istifade etmeye çalışmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 316; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 51-54

1057 A. A. Şemim, a. g. e., s. 311; S. T. Nasır, a. g. e., s. 372. Ayrıca bkz. Danişpur, Bank-ı Şahinşahi ve İmtiyaz, Tehran 1326

1058 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 51

1059 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 314 - 315; G. R. Verheram, a. g. e., s. 242

ratoru II. Wilhem İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti ile Berlin-İstanbul-Bağdat Demiryolu Hattı'nın tesisi anlaşmasını imzalamış ve bu konuda İngilizlere rakip olmuşlardır. Almanya'nın bu siyaseti bölgede nüfuz kurmuş olan İngiltere'yi tedirgin etmiştir.[1060]

Wonckhaus, 1901'de Alman hükümetinden yardım alarak Bahreyn, Basra ve Benderabbas şehirlerinde şubeler açmış ve Hamburg-Basra Körfezi arasında gemi taşımacılığı yapmaya başlamıştır. Bu siyasi-iktisadi temaslar Almanya'nın İran'daki nüfuzunu arttırmaya başlamıştır.[1061] Almanya'nın Osmanlı Devleti ile askeri anlaşma imzalamasından sonra İran ile de bir askeri anlaşma imzalamak istemesi buna matuf çabalar olmuştur. Almanya, bu konuda İran milliyetçilerinin desteğini arkasında görmüştür.[1062]

İngiltere, bu dönemde Güney Afrika'daki isyanlar ile meşgul olduğundan Almanya'nın Basra Körfezi'ndeki ticari ve siyasi faaliyetlerine engel olamamıştır. Ancak 1903'te isyanlar bastırıldıktan sonra Hindistan hükümetinde görevli olan Lord Curzon, İngiliz savaş gemileriyle Basra Körfezi'ne gelerek Almanya'ya gözdağı vermiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne, Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmasında; "Basra Körfezi'nde İngiltere için ciddi tehdit oluştuğunu biliyorum ve onu önlememiz gerekir" diyererek Almanya'ya karşı harekete geçilmesini istemiştir.[1063] Nitekim bir ticaret heyetini İran'ın güney eyaletlerine gönderen İngiltere, buralardaki İngiliz ticaretini takviye etmek için konsolosluk sayılarını arttırmıştır. Bir yandan da savaş gemilerini Basra Körfezi'ne göndermeye, Hindistan'dan asker ve cephane yığmak suretiyle gittikçe artan Alman nüfuzunu önle-

---

1060 S. T. Nasır, a.g.e., s. 341 vd. İngiltere, XIX. asrın başlarında İstanbul ve Çanakkale boğazlarının Rus hâkimiyetine girmemesi için Osmanlı Devleti'ni himaye etme esasına dayanan bir siyaset izliyordu. Kırım Savaşı ve Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nden yana tavır alarak menfaati gereği ayakta tutmaya çalışıyordu. Fakat bu siyaset 1894'den sonra değişmeye başladı. Osmanlı Devleti ile İran taksim edilen ülkeler arasında yer aldı. Bkz. G.R. Verheram, a.g.e., s. 243. İngiltere'nin bu siyaseti Almanya için bir fırsat olmuştur. Almanlar hiç vakit kaybetmeden Osmanlı Devleti'ne yaklaşmaya başlamışlardır. 1900'da bir Alman heyeti İstanbul-Bağdat Demiryolu Hattı'nı incelemek için gelmiş ve buradan Kuveyt'e giderek Kuveyt emiri ile görüşmek istemiştir. Kuveyt'in İngiliz nüfuzunda olması, Alman heyetin ilgi görmemesine sebep olmuştur. Bunu kabullenmeyen Almanya, Osmanlı Devleti'nin Kuveyt'e asker çıkarmasını istemiş ve burasının İngilizlerin nüfuzundan çıkmasını gerekli görmüştür. Ancak o sırada Kuveyt sahillerinde İngiliz savaş gemilerinin bulunması, düşünülen muhtemel bir harekâtı akim bırakmıştır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 544

1061 A. H. Mohdevi, a.g.e., s. 315 - 316. Alman Wonckhaus şirketi 1901'de Bahreyn'de de bir şube açarak faaliyet alanını genişletmiştir. Bkz. G.R. Verheram, a.g.e., s. 258

1062 G. R. Verheram, a. g. e., s. 243

1063 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 316

meye çalışmıştır.[1064]Aynı şekilde Rusya da İran'da gittikçe artan Alman nüfûzundan korkmaya başlamış ve İran'ın kuzeyindeki kuvvetlerini, İran kuvvetlerinin yetersizliğini öne sürerek takviye etmiştir.[1065]

3- Dış Borçlanma ve Muzafferiddün Şah'ın Avrupa Seyahatleri

Muzafferüddin Şah döneminin en önemli meselelesini, kendisinden önceki dönemlerde aşırı borçlanmadan ve israftan kaynaklanan ve gittikçe artan mali buhran oluşturmuştur. Ülkede başgösteren ekonomik sıkıntı, yabancılara siyasi ve ekonomik imtiyaz verilerek halledilmeye çalışılmıştır. Aşırı borçlanma, İngiltere ve Rusya'nın İran'daki nüfuzunun artmasını beraberinde getirmiştir. Sahip olduğu zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını değerlendiremeyen hükümet, imtiyaz ve borçlarla gelir elde etmek istemişse de başarılı olamamıştır. Milli kaynakların yabancı sermayedarlara verilmesiyle sağlanan gelirler yatırıma dönüştürülememiş, Avrupa seyehatleri gibi lüzumsuz yerlere harcanarak tüketilmiştir. İmtiyazları alan yabancıların İran'a ödemeleri gereken parayı vermemeleri hazineyi boşaltmıştır.[1066] Şah ve devlet adamlarından bazılarının milli menfaatleri bırakarak şahsi çıkar peşinde olmaları, kendilerini İngiltere ve Rusya'dan yana tavır almaya mecbur görmeleri ve onların çıkarlarına çalışmaları mali ve siyasi buhranı arttırmıştır.[1067] İran kaynaklarında "Mesele-i İstikraz-ı Haricî" olarak geçen dış borçlanma, meşrutiyet hareketinin de en önemli sebeplerinden olmuştur.[1068] Harding'in deyimiyle hükümet aleyhine milli ve dini hareketin başlamasının zeminini hazırlamıştır.[1069]

Nasırüddin Şah, Sadrazam Emir-i Kebir'in katlinden sonra yürürlüğe koyduğu uygulamayla hazineyi kendi uhdesine almış, Maliye Nezareti aracılığıyla işleri yürütmeye çalışmıştı. Şahın Avrupa seyahatleri için hazinede

---

1064 A. İ. Aştiyani, "İngilizha ve Cenub-u İran", Mecmua-yı Makallat, s. 41 vd.

1065 Mesut Aydın, Türkiye ve Irak Hududu Meselesi, Ankara 2001, s. 6; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 317

1066 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 47. İran'a imtiyaz amaçlı borç vermede İngiltere-Rusya rekabeti için bkz. S. T. Nasır, a. g. e., s. 417 vd.

1067 İ. Safai, a. g. e., s. 16; E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 358

1068 Mehdi Ensari, Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet, Tehran 1376, s. 52 - 53. Ayrıca bkz. Feridun Ademiyyet, Fikr-i Demokrasi-i İçtimai der Nüzhet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1363; Hasan Muasır, Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet-i İran, Tehran 1347; Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-ı İran, Tehran 1357; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet, Tehran 1328; Feridun Ademiyyet, Fikri Azadi ve Mukaddeme-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1340

1069 Mehdi Ensari, a. g. e., s. 53; P. Sykes, a. g. e., s. 538. Ayrıca bkz. Hasan Muasır, Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet der İran, Tehran 1352, s. 378

para olmaması, şahı İngilizlerden borç para alma yoluna sevk etmiş, alınan borç para devletin ihtiyaçları yerine Talbot'a verilen tütün imtiyazının iptal edilmesinden doğan 500.000 İngiliz lirası tazminatın ödenmesinde kullanılmıştı.[1070] Muzafferüddin Şah tahta oturduktan sonra sadrazamlığa getirilen Ali Asgar Han, şahı Avrupa ziyaretlerine teşvik etmeye başlamış ve seyahat için lazım olan parayı Rusya'dan temin etmeye çalışmıştır. 1900'da İran'da Rusya'ya bağlı olarak çalışan Bank-ı İstikrazi'den 22.500.000 menat altın parayı yetmiş beş yıllığına %5 faiz ile almıştır.[1071] Bu borçlanmaya karşılık Fars ve Basra Körfezi gümrükleri haricindeki İran gümrük gelirleri Bank-ı İstikrazi'ye teminat gösterilmiştir. İran'ın gümrüklerden gelen gelirleri düzenli olarak bankaya ödememesi halinde, Rusya'nın gümrükler üzerinde bağımsız bir idare kuracağı kabul edilmiştir.[1072]

Muzafereddin Şah, alınan borcu yatırım için harcamak yerine yakalandığı gut hastalığı tedavisine maden sularının iyi geleceği gerekçesiyle çıktığı Fransa, Rusya ve Almanya seyahatinde harcamıştır. Programında sadece İngiltere, Almanya ve İtalya olduğu halde Fransa'ya da gitmek istemiş, fakat Paris'te kendisine suikast düzenleneceği endişesiyle Fransa gezisinden daha sonra vazgeçmiştir. Şah, beş ay gibi uzun bir müddet Avrupa'da kaldıktan sonra İran'a dönmüştür.[1073] Sadrazam Ali Asgar Han, şahın İngiltere seyehati sırasında 1898'de İngiltere'den 1.250.000 lira tutarındaki parayı, güneydeki gümrük gelirlerini elli yıllığına teminat vererek borç almıştır. Rusya'nın bu borçlanmaya karşı çıkması sebebiyle daha sonra vazgeçilmiş ve Bank-ı İstikrazi'den borçlanma yoluna gidilmiştir.[1074] İngiltere sermayeli Bank-ı Şahinşahi, Rus sermayeli Bank-ı İstikrazi'den geri kalmamak için 1900'da İran'a borç para vermiştir. On beş yıl vade ve yıllık %5 faiz ile alınan 314281 lira 16 şilin 4 pens tutarındaki borçun 1927'den iti-

---

1070 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 47 - 48; A. A. Şemim, a. g. e., s. 319

1071 M. Mahmud, a. g. e. II, s. 1717; İ. Safai, a. g. e., s. 16 vd.

1072 A. A. Şemim, a. g. e., s. 320 - 321. Rusya'dan alınan 22.500.000 menat borç para, 2.200.000 İngiliz lirasına tekabül ediyordu. İngiltere tütün imtiyazının iptal edilmesiyle İran'dan alacağı tazminatı düşündüğü için bu borçlanmaya itiraz etmedi. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 310. Rusya'dan alınan borcun ilginç şartlarından biri de İran'ın borcun tamamını ve faizini ödemediği takdirde Rusya'dan izinsiz başka bir devletten borç alamayacağı şartıydı. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 320; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 728; İ. Safai, a. g. e., s. 19

1073 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 49; A. A. Şemim, a. g. e., s. 321. İngiltere, kraliçenin hastalığını bahane ederek şahı kabul etmedi. Şah ise İngiltere'ye giderek babasına verilen nişanı almak hevesindeydi. Kendisine gönderilen elması alan şah, kahrolmuş bir şekilde İran'a dönmüştür. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 310 - 311

1074 İ. Safai, a. g. e., s. 19

baren geri ödenmeye başlanması İngiltere tarafından kabul edilmiştir. Borcun karşılığında Hazar Denizi balıkçılığı, postahane ve telgrafhane gelirleri, Fars, Ahvaz, Basra Körfezi ve Muhammere gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. İran'ın borç olarak aldığı para Hindistan'daki İngiliz hükümeti tarafından itibarın temini ismiyle ve Bank-ı Şahinşahi aracılığıyla verilmiştir.[1075]

Sadrazam Ali Asgar Han, şahın hastalığını bahane ederek onu ikinci Avrupa seyahati için ikna etmiş, seyahat masrafları için tekrar borç aramaya başlamıştır. 1902'de Ruslarla yaptığı görüşmeler neticesinde 10.000.000 ruble tutarındaki parayı Bank-ı İstikrazi vasıtasıyla Rusya'dan almıştır. İran, daha önce aldığı borç ile birlikte toplam 182.196.000 tümen tutarındaki borcu 1912'de Rusya'ya geri ödemeyi taahhüt etmiştir.[1076] Rusya'dan alınan bu paranın karşılığında Culfa-Tebriz-Tahran şose yollarının yapım imtiyazı ve kuzey yollarının gelirleri verilmiştir.[1077] Muzafferüddin Şah, alınan bu borç para ile 1902'de Avrupa seyahatine çıkmış ve aynı yıl Londra'ya kadar gitmiştir. Seyahat ile Londra, Paris, Varşova ve Petersburg'u gezmiştir.[1078]

Ali Asgar Han, Rusya'dan ikinci kez aldığı borç parayı İran'ın Rusya lehine gümrük indirimine gitmesi karşılığında almıştı. Ayrıca Belçikalı Naus başkanlığında altı kişilik gümrük heyeti İran'da istihdam edilerek 1903'te işe başlamışlardı.[1079] Sadrazam, yanında Naus olduğu halde Rus temsilcilerle gümrük indirimi konusunu gizli bir şekilde görüşmeye başlamış ve Rusya ile olan gümrüğün %5'e indirilmesini kabul etmişti.[1080] İran'ın Rusya lehinde gümrük indirimine gitmesi, bu devletin İran gümrükleri üzerindeki etkisini iyice arttırmıştı. Rusya ile yapılan görüşmelerde, Asya'daki İngiliz sömürgelerinden gelen çay ve diğer malların gümrüklerinin İran tarafından %100'e çıkarılması şartı İngiltere'yi ciddi manada endişelendirmiş ve meydanı Ruslara bırakmamak için harekete geçmişti. Muzafferüddin Şah'a verilmesi düşünülen İngiliz "Çorap Bağı (Order of Garter)" nişanı, Downe başkanlığındaki heyetin 1903'te Tahran'a gelerek şaha takdim edilmesiyle hızlandırılmıştır. İngiliz heyeti, Rusya'ya tanınan gümrük indiriminin kendi çıkarlarına aykırı olduğunu bildirerek Rusya'ya tanınan imtiyazları iptal ettirmeye çalışmıştı. Neticede İran ile İngiltere arasında

---

1075 A. A. Şemim, a. g. e., s. 322; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 728

1076 182.196.000 ruble=3.000.000 tümen

1077 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 311; İ. Safai, a. g. e., s. 18-22

1078 A. Mustevfi, a. g. e. II, 52; A. A. Şemim, a. g. e., s. 323

1079 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 359; P. Sykes, a. g. e., s. 540

1080 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 311 - 312; İ. Safai, a. g. e., s. 23 - 24

gümrük anlaşması imzalanmıştır.[1081] Muzafferüddin Şah, anlaşma imzalandıktan sonra hastalığını ileri sürerek 1905'te şehzade Muhammed Ali Mirza'yı veliahd nasb edip üçüncü defa Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu seyahat için Rusya'dan üçüncü kez borç para alınmıştır.[1082]

B- REJİM DEĞİŞİKLİĞİ ve MEŞRUTİYETİN İLANI

İran'da mevcut istibdat yönetimi yerine meşruti idare isteklerinin yoğunlaştığı sırada Japonya dışındaki Asya ülkelerinin büyük bir kısmı, ya saltanat rejimleriyle ya da sömürgeci Batılı devletlerin uzantıları ile idare edilmekteydi.[1083] Geniş bir sömürge imparatorluğu kurmuş olan İngiltere, ekonomisini Hindistan, Arabistan Yarımadası, Avustralya, Çin sahilleri, Burma ve Malaga'dan sömürdüğü kaynaklarla ilerletmişti. Hollanda ve Fransa da aynı şekilde Asya'nın güneydoğusundaki koloni kaynaklarıyla besleniyorlardı. Rusya, Urallar'dan okyanus sahillerine, İran ve Çin sınırlarından Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan yerleri ele geçirmiş ve bu geniş coğrafyada yaşayan insanları sıkı bir rejimle idare etmekteydi.[1084]

XIX. asrın sonlarına gelindiğinde İran ve Osmanlı Devleti mutlak saltanatla yönetiliyor, rejimden hoşnut olmayanlar meşrutiyet yönetimi için çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti, bu dönemde Rusya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın askeri rekabetlerine sahne olurken, İran ise Rusya ve İngiltere'nin rekabetinin etkisi altındaydı.[1085] Her iki devlette rejimden memnun olmayanlar ve sözde aydın kesimler, kendilerin hisettirmeye ve saltanatın temellerini sarsmaya başlamışlardı.[1086] İran meşrutiyetinde ulema ön saflarda iken, Osmanlı meşrutiyetinde Batıdan etkilenen ve hatta orada yetişen aydınlar etkili oluyorlardı. Genç Osmanlılar veya Jön Türkler olarak anılan, içerisinde Mithat Paşa, Mahmut Nedim Paşa gibi devlet idaresinden anlamayan grup, meşrutiyet fikrinin yaygınlaşmasında etkili olmuşlardı.[1087] İran'da ise ulemâ önderliğinde harekete geçen meşrutiyet taraftarları, istibdat yönetiminin şahsında ülkeyi iktisadi, siyasi ve kültürel olarak nüfûzuna almaya çalışan İngiltere ve Rusya'dan kurtulmak istiyordu. Kaçar idaresinin

---

1081 A. A. Şemim, a. g. e., s. 324 - 326

1082 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 61

1083 A. A. Şemim, a. g. e., s. 441. Bu dönemde Japon imparatoru olan Mutsuhito (1867-1912), Avrupa medeniyetinden etkilenmiş, kendi ülkesindeki feodallere ve irticai unsurlara galebe çalmış ve "Meiji Restorasyonu" dönemini başlatmıştır. 1889'da parlamentoyu kurarak rejimi değiştirmiştir. Bkz. R. Uçarol, a. g. e., s. 281

1084 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 317 - 318; P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 142 vd.

1085 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VIII, Ankara 1988, s. 81 vd.

1086 M. Mahmud, a. g. e. V, s. 325 vd.

1087 E. Z. Karal, a. g. e. VIII, s. 211

ülkenin sömürülmesine sebep olduğu ve bağımsızlığı tehlikeye düşürdüğü savunularak milli bir tepkinin oluşması sağlanmıştı.[1088]

1- Meşrutiyet Hareketinin Sebepleri

1.1- İran Uleması ve Yazarlarının Etkisi

İran ulemasının neden meşrutiyet hareketinde halka rehberlik yaptığı ve niçin mevcut yönetime karşı tavır aldığı konusunda çok sayıda eser yazılmıştır. Yazılan eserlerde, inkılâbın sebepleri başlığı altında toplanan konular düzenli bir şekilde verilmemiş, araştırmacıların tahlil yaparak sebepler üzerinde çalışması istenmiştir.[1089] Kirmani, yazdığı "Tarih-i Bidari-yi İraniyan" adlı eserde meşrutiyetin sebeplerini belli bir başlık altında toplamamış, okuyucunun zaman ve günün şartlarını göz önünde tutarak değerlendirme yapmasını istemiştir. Kirmani, meşrutiyet hareketinin başlangıcını Nasırüddin Şah döneminde İngilizler'e verilen imtiyazlara bağlamıştır.[1090]

Kesrevi ise "Tarih-i Meşruta-yı İran" adlı eserde "İranlılar nasıl uyandılar" başlığı altında kaleme almış olduğu sebepler arasında, İran'daki İngiliz ve Rus rekabetinin halkın tepkisine sebep olduğunu, yönetim acziyetinin ortaya çıkmasından sonra halk nezdinde itibarının düştüğünü söylemiştir. Ayrıca Cemaleddin Esedabâdi ve Hacı Mirza Hüseyin Han'ın fikirleri üzerinde durmuştur.[1091] Kesrevi, okul ve gazetelerin umumi efkâr üzerindeki etkisini belirterek yeni açılan okullardaki tedrisatın Batıdan taklit edilerek verildiğini söylemiştir. Rusya ve İngiltere'den alınan borçların halkın yararına kullanılmayarak Avrupa seyahatleri için kullanılmasını meşrutiyetin sebepleri arasında ele almıştır.[1092]

Melikzâde, "Mülk-ü Mütekellimin" isimli eserinde Kirmani ve Kesrevi'nin mütalaalarını meşrutiyetin sebepleri başlığıyla vermiş, Nasırüddin Şah'ın istibdat yönetiminin yerine daha ılımlı olan Muzafferüddin Şah'ın geldiğini iddia etmiştir. Melikzâde, halkın bilinçlenmesinde gazetelerin et-

---

1088 Feridun Ademiyet, Şureş-i ber İmtiyaznâme-i Reji, Tehran 1360, s. 144. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve halkın bu harekete yönelmesi için Şeyh Fazlullah Nuri büyük gayret göstermiş, istibdat rejimi ve yabancı sömürünün sona ermesi için halkı bilinçlendirmiştir. Bkz. Mehd-i Ensarî, a. g. e., s. 40. Ayrıca bkz. İbrahim Timurî, Tahrim-i Tenbakû, Tehran 1328; Abdulhüseyin Han Sipihr, Miratü'l-Veka'i-i Muzafferi ve Yaddaştha-yı Melikü'l-Müverrihin, Tehran 1368

1089 P. Sykes, a. g. e., s. 546 vd.; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 135 - 136

1090 Nazımü'l-İslâm Kirmani, a. g. e., s. 11 vd.; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 127

1091 Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-yı İran, Tehran 1363, s. 2 vd.

1092 A. Kesrevi, a. g. e., s. 10 vd.; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 62

kisini, Rusya'nın rolünü ve Güney Afrika'da İngiliz sömürüsüne karşı verilen mücadeleyi "Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran" adlı eserinde dile getirmiştir.[1093]

İran ulemasından bir kısmının meşrutiyet hareketinden yana davranmalarında iki temel husus etkili olmuştur. Birincisi, ulemanın başlangıçtaki istekleri mevcut siyasi idarenin ve ekonominin ıslah edilmesinden ibaret olmuştur. Meşrutiyetin ilanı Batı tarzı idare olarak düşünülmemiştir. İkincisi ise meşrutiyet hareketi milli yani sömürgecilere karşı bir direniş olduğu kadar dini, yani mezhebi karakterli olmuştur. Bu yönüyle ulemayı da içine almıştır.[1094] Ulemâ, bu dönemde hükümet karşısında değişik bir mevkide olmuş ve imamların neslinden geldiklerini iddia etmişlerdir. Mevcut idareciler ise kendilerini yeryüzünde Allah'ın vekili olarak telakki edip halkı kendilerine dua etmekle vazifeli görmüşlerdir. Bundan dolayı iki kesim arasında bir kaynaşma olmamıştır. Ancak devlet, halkı etkileme güçleri dolayısıyla devamlı ulemaya ihtiyaç hissetmiştir.[1095] Şeyhülislâm, devlet tarafından tayin edildiği halde halk nezdindeki itibarı diğer devlet görevlilerinden üstün olmuştur. Uygulamalardaki aksaklıkları hatırlatmada halkın diline tercüman olan ulema, halk ile işbirliğine giderek zulme uğrayan halkın kendilerine sığınmasını sağlamışlardır. Devletin halk ile teması sadece asker ve vergi toplama sırasında olurken, ulema halk ile iç içe yaşamış ve halkın gözünde hükümetten önce gelmiştir.[1096] Ayrıca ulemadan bir kısmı halkın verdiği yardımlarla geçindiği için kendisini devlete karşı bağımsız saymış ve halkın teveccühüne itibar etmeyi bir vazife bilmiştir. Diğer bir kısmı ise Kerbela ve Necef gibi dini merkezlerde hutbe irâd ederek halkı istibdat rejimi aleyhinde bilinçlendirmiştir.[1097] Tüccar kesimiyle olan iyi ilişkilerine nüfuzlarını katarak çarşı-pazarda düzenin korunması için çalışmışlar ve mescitlerde esnafın önünde namaz kıldırarak saygı görmüşlerdir. Köylüler ile ilişkileri çok iyi olmazsa da köyleri dolaştıkları zaman iyi karşılanmışlardır.[1098]

1093 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 1 vd.; Ayrıca bkz. Mehdi Melikzâde, İstibdat-ı Sağir, Tehran 1322

1094 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 358 - 359

1095 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 360 - 361

1096 P. Avery, a. g. e., s. 209 vd.; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 362; John Malcom, The History of Persia II, London 1829, s. 316. Bkz. Danişver Alevi, Tarih-i Meşrutiyet-i İran ve Cenbeşha-yı Vatanperestan-ı İsfahan ve Bahtiyari, Tehran 1335; E. Granville Browne, The Persian Revolution of 1905-1909, Cambridge 1910

1097 F. Ademiyet, İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1355, s. 103-177; J. Malcom, a. g. e. II, s. 316

1098 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 363; F. Ademiyet, Fikr-i Azadi ve Mukaddime-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1354, s. 34 vd.

Ulemanın meşrutiyet hareketindeki işi yukarıda saydığımız idareci, şehirli, köylü ve esnaf gibi değişik tabakaların farklı düşüncelere sahip olmasından dolayı oldukça zor olmuştur. Halkı, adil olmayan idareye karşı bir araya getirmek pek de kolay olmamıştır. İşlerini kolaylaştıran unsur, mevcut idarenin adaletsizliği olmuş, bu yüzden bütün dikkatler oraya çevrildikten sonra ferdi görüşler önemsenmemiştir. 1844'teki Bahaî hareketi ifrata kaçtığı ve İslâm ile alakası olmadığı halde idareye karşı halkı ayaklandırabilmiştir.[1099] Muzafferüddin Şah döneminde artan muhalefet bastırılmaya çalışılmışsa da ıslah edilmesi gereken kurumlar aynı kaldığı ve borçlanmaların hesabı verilemediği için başarılı olunamamıştır.[1100] Ayrıca Avrupa'da görülen teknik gelişmeler ve ıslahatların uygulanmadan şeklen benimsenmesi, milli görünen harekete dini karakter kazandırmış ve ulema bundan istifade etmiştir.[1101]

Ulema, meşrutiyet hareketinde yabancılara karşı artan tepkiyi kullanarak ekaliyetlerden Ermeni, Yahudi ve diğer milletlere mensup gayr-ı müslim tüccarların işyerlerinde Müslüman kadın çalıştırılmaması ile ilgili bir genelge yayınlatmayı başarmıştır. Hükümet tarafından 1904'te yayınlanan genelge, Tahran'daki yabancı elçilere duyurularak gereğinin yapılması istenmiştir. Eyaletlerdeki idarecilere baskı yapılarak İngilizler tarafından işletilen ipek fabrikalarının kapatılması istenmiştir. Şiraz'da Ağa Mirza İbrahim isimli din adamı ise yabancı okullara karşı harekette rehberlik etmiştir.[1102]

İran'ın içine düştüğü iktisadi darboğaz ve sınırsız verilen imtiyazlar sebebiyle ticaretin zayıflaması ve yerli sanayinin çökmesi ulemânın işini kolaylaştırmıştır. Müslüman nüfusun yabancılar eliyle sömürüldüğü gündeme getirilerek İslâm'ın tehdit altına girdiği propagandası yapılmıştır.[1103] Hazinenin boşalması, dışarıdan alınan borç paraların gereksiz harcamalarla tüketilmesi, borçlara karşılık milli kaynakların teminat gösterilmesi ulemayla hükümet arasında büyük bir anlaşmazlık konusu olmuştur.[1104] Ayrıca Nasırüddin Şah saltanatı sonlarına doğru bazı grupların gizli toplantılar yaparak mevcut yönetimin değişmesini ele almaları, ulemânın orta tabakası

1099 Hamid Algar, Nakş-ı Ruhaniyet-i Pişrev der Cenbeş-i Meşrutiyet (terc. Ebul Kasım Sırrî), Tehran 1359, s. 293

1100 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 365 -366

1101 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 367

1102 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 379

1103 Charles İsevî, Tarih-i İktisadî-i İran (terc. Yakub Ajend), Tehran 1362, s. 59 - 60

1104 F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasi-i İçtimai, Tehran 1363, s. 1 vd.; E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 377

tarafından yönlendirilen bu insanların gizli teşkilatlar kurmasına zemin hazırlamıştır.[1105] Esas dinî ulema ise idarecilere yazdıkları telgraflar ve mescitlerdeki hutbe konuşmalarıyla seslerini duyurmaya çalışmışlardır.[1106]

1.2- Tütün İmtiyazının Etkisi

XIX. asrın sonlarında İran'ın siyasi ve içtimai hareketliliğinin en önemli sebebi sayılan 1890 tarihli tütün imtiyazı, mali bakımdan büyük bir zarar, içtimai bakımdan harap edici bir etki ve siyasi bakımdan bağımsızlığın zedelenmesi gibi ağır sonuçlar doğurmuştu. İran'daki tütün ticaretinin İngiliz şirketinin eline geçmesiyle bu sahada çalışan 200.000 kişi işsiz kalmıştı.[1107] Halk ve ulemadan sonra Rusya'nın bu imtiyaza karşı çıkması, anlaşmanın iptal edilmesine sebep olmuştu. Anlaşmanın tek taraflı iptali, İngiltere'nin itibarını sarsmışsa da esas sarsıntı İran halkı arasında meydana gelmiştir. Halk, idare ile karşı karşıya geldikten sonra devlete olan güvenini kaybetmiştir.[1108] Mirza Şirazi gibi ulemadan bazılarının 1892'de tütün imtiyazı aleyhine ve İngiltere sömürüsüne karşı verdikleri fetvalar, halkın hükümete karşı olan infialini artırmıştır.[1109] Devletabadi, "Hayat-ı Yahya" adlı eserinde, ulemanın halk ve siyasi otorite üzerindeki etkisini irdeleyerek açıklamaya çalışmıştır.[1110] Halkın, ulema etkisiyle sömürüye karşı çıkışını ve İngilizlerin ciddi bir mukavemet ile karşılaşmalarını yazan Mahmud ise tütün imtiyazının mevcut idareyi sarsmaya başladığını söylemiştir.[1111] Tütün imtiyazı ve sonunda meydana gelen "Reji Vak'ası" hükümete karşı sistemli bir mukavemete dönüştüğü tarihçilerce kaydedilmiştir.[1112]

1105 W. M.Floor, "The Lutis- A Social Phenomenon In Qajar Persıa," Die Welt Des Islâms XIII/1-2, Leiden 1971, s. 105. Ulemânın orta tabakası olarak zikredilen din adamlarının meşrutiyet hareketinde önemli rolleri olmuştur. Bkz. P. Avery, a. g. e., s. 216 vd.

1106 N. Kirmanî, a. g. e., s. 162. Ayrıca bkz. Edward Brown, Tarih-i İnkılâb-ı İran (terc. Ahmed Pejuh), Tehran 1338; M. Hüseyin Edib Herevi, Tarih-i Peydayeş-i Meşrutiyet-i İran, Horasan 1361

1107 İbrahim Timuri, Tahrim-i Tönbeki Evvelin Mukavemet-i Menfi der İran, Tehran 1328, s. 3 - 4; M. Ensarî, a. g. e., s. 43

1108 Şeyh Hasan Kerbelayi, Karardad-ı Reji 1890, Tehran 1361, s. 119; E. Brown, a. g. e., s. 55

1109 Muhammed Nihandiyan, Peykar-ı Pirûz-u Tönbeki, Tehran 1357, s. 104

1110 Y. Devletabâdî, a. g. e. I, s. 137

1111 Mahmud Mahmud, Tarih-i Revabıt-ı Siyasi -i İran ve İngiliz der Kurn-ı XIX Miladî VIII, Tehran 1331, s. 54

1112 Hamid Algar, Nakş-ı Ruhaniyet-i Pişrev der Cenbeş-i Meşrutiyet, Tehran 1356, s. 286. Ayrıca bkz. Seyyid Hasan Takizâde, Hitabe (Tarih-i Evail-i İnkılâb-ı Meşrutiyet), Tehran 1338, s. 40

Reji Vak'ası veya Tönbeki İsyanı denilen halk hareketinin hazırlık safhasında Şeyh Fazlullah Nuri, Mirza Şirazi, Muhammed Rıza Tabatabai ve Mirza Hasan Aştiyani gibi din alimleri, İngiliz sömürüsüne karşı ve hükümetin adaletsiz idaresine son verilmesi gerektiğini anlatmaya başlamışlardır.[1113] Merkezi idareye karşı başlayan hareketlenme zamanla büyüyerek ülkenin her tarafına yayılmıştır.[1114]

1.3- Adalet İsteği

Kaçar hükümetinin gelir dağılımında ve idarede adil olmaması, ulemânın ve özellikle Şeyh Fazlullah Nuri'nin "Adalethane" tesisi için halka rehberlik etmesine sebep olmuştur.[1115] Siyasi-iktisadi sıkıntılar, umumi fakirlik, sarayın içinde bulunduğu karışıklık ve kanunsuzluklar, liyakatli olmayan insanların devlet kademelerinde görevlendirilmesi adaletli olmamış ve sıkıntıların kaynağında adaletsizliklerin olduğu savunulmuştur. Aynüddevle, baskılara daha fazla dayanamayıp hükümeti bırakmak zorunda kalmıştır.[1116] Adalethane kurularak yapılan işlerin hukuk çerçevesinde değerlendirilmesini isteyen Şeyh Fazlullah Nuri, istibdat rejiminin yerine kanunların cari olacağı bir şeriat hükümeti istediği için meşrutiyetçilerden ayrılmıştır. Fazlullah Nuri'ye göre İslâmi kanunlar bütün zeminlerde uygulanacak ve İslâmın evrenselliği dünyaya adaleti getirecek, Batıdan tedvin edilecek Kanun-ı Esasi gafletten başka bir şey getirmeyecekti. O'na göre halk, Batı emperyalizmi altında adaletsizliklerle muhatap olmuş ve ülkesi işgal edilmiştir. Tedvin edilecek dini kanunların her türlü zulmü ortadan kaldıracağını savunmuştur.[1117]

1.4- Fikri Sebepler

İran halkının siyasi ve ekonomik sıkıntı ile yabancı nüfuzûndan kurtuluş yolu olarak gördüğü meşrutiyet fikri, başlangıçtaki anlamıyla siyasal demokrasi şekline dönüşmediğinden halkın muhtelif tabakalarınca değişik şekillerde algılanmıştır. Milli bir hareket olarak ortaya çıkan meşrutiyetin

---

1113 N. Kirmani, a. g. e., s. 12; Hasan Azam Kuddusi, Hatırat-ı Men ya Ruşen Şuden-i Tarih-i Sad-ı Sale I, Tehran 1319, s. 41

1114 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 9. Kirmani, ulemanın şah'a ve diğer devlet görevlilerine imtiyazın kaldırılması için göndermiş oldukları telgraf ve mektuplar ile cevabî yazıları ayrıntılı bir şekilde vermiştir. N. Kirmani, a. g. e., s. 20-34. Ayrıca bkz. Şeyh Hasan Kerbelai, Tahrim-i Tenbakû, s. 24

1115 N. Kirmani, a. g. e. I, s. 560. Ayrıca bkz. Mehdi Ensari, a. g. e., s. 47-48

1116 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 65-78; N. Kirmani, a. g. e. I, s. 560; P. Sykes, a. g. e., s. 568; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 361; P. Sykes, a. g. e., s. 568

1117 M. Ensari, a. g. e., s. 48-49

ideolojik yapısı, siyasal demokrasi ve parlamentolu liberalizm olmuştur. Ancak hareketin bütün tabakaları kapsamadığı, sadece şehirlerde oturan orta tabaka arasında taban bulduğu, ulemânın katılımının bu hareketi desteklemek şeklinde olduğu yani birinci amil olmadıkları kaydedilmiştir. Hareketin çıkışı bu şekilde olunca siyasal demokrasi düşüncesi tam olarak taban bulmamıştır.[1118] Fakirler için iyi ve adaletli bir yaşam, yenilik taraftarları için Avrupa türü ve mutlak hâkimiyete dayanmayan bir idare, din adamları için yabancı nüfuzu yerine İslâm şeriatına göre şekillenmiş bir idareyi ifade etmiştir.[1119] Görüldüğü gibi meşrutiyet isteklerinin temelinde, yabancı nüfuzunun etkisindeki hükümet ve ekonomik buhran yer almıştır. Bunlarla birlikte dünyadaki demokratik gelişmeler ve Osmanlıdaki meşrutiyet hareketleri de müessir olmuştur. [1120]

İran halkının itirazı genellikle 1885-1895 yılları arasındaki uygulamalara yani yabancı nüfuzunun arttığı ve imtiyazların yoğun olarak verildiği uygulamalara olmuştur.[1121] Bu dönemdeki tepkiler üzerine şekillenen hareket, 1896-1906 yılları arasında kendisini iyice göstererek merkezi hükümeti zorlamış, rejimi tartışılır hale getirmiştir. Hükümetin yetersiz olduğu genel kanaat olarak benimsenmiştir.[1122] Gazete ve kitaplarda yazılan yazılar, meşrutiyet için söylenenleri havada bırakmamış ve halka duyrulmasına aracı olmuşlardır. Gazeteler aracılığıyla Batıdaki yenilikler ve halkın refahına tüccarların tespitleri eklenerek verilmeye başlanmıştır.[1123] Bağımsızlık hareketi ile ilgili haberler, Osmanlı Devleti'ndeki demokratikleşme çabaları, Malkum Han, Ağa Han Kirmani ve Talibof gibi yazarların yazdıkları makaleler özgürlük ve meşrutiyet hareketini tetiklemiştir.[1124]

Seyyid Cemaleddin Esedabâdi, meşrutiyet hareketi içerisinde Malkum Han ve Mirza Yusuf Han Tebrizi'den daha etkili olmuştur.[1125] 1889'da şahın Avrupa gezisi sırasında takdir edip İran'a davet ettiği Esedabâdi, devlet işlerinde kendisiyle meşveret edilen bir kişi haline gelmiştir. Ancak daha

---

1118 F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasi, s. 3 - 4

1119 F. Ademiyet, a. g. e., s. 95 vd.; H. Algar, a. g. e., s. 295

1120 M. Ensari, a. g. e., s. 51-52; F. Ademiyet, a. g. e., s. 5; P. Avery, a. g. e., s. 209 vd.

1121 Hüseyin Mekki, Tarih-i Bist Sale İran, Tehran 1362, s. 252

1122 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 161; Hasan Muasır, Tarih-i İstikrâr-ı Meşrutiyet-i İran, Tehran 1347, s. 452

1123 H. Algar, a. g. e., s. 295. Ayrıca bkz. Feuvrier, a. g. e., s. 158 vd.

1124 M. Rıza Rahmeti, Nakş-ı Müçtehid-i Fars der Nühzet-i Tenbakû, Tehran 1371, s. 216 vd. Bkz. Hamid İnayet, Tefekkür-ü Nevin-i Siyasi -i İslâm, (terc. E. Talib Saremî), Tehran 1362

1125 Mirza Yusuf Han Tebrizi,"Yek Kelime" isimli eserinde; Avrupa kanunlarını Kur'an ve Sünnete tatbik etmeye çalışmıştır. A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 389. Ayrıca bkz. E. G. Browne, The Press and Poejry of Modern Persia, Cambridge 1914, s. 160

sonra idare ile uyuşmamış ve İran'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Şahın isteğiyle tekrar İran'a geldiği halde iç ıslahatlarla ilgili düşünceleri yüzünden 1891'de İran'dan ayrılmıştır.[1126] Esedabâdi, aynı tarihte Londra'da çıkartmış olduğu "Ziyaü'l-Hafikîn" dergisi aracılığıyla İran halkını meşruti fikirler ve uygulamalar hususunda aydınlatmaya çalışmıştır. Daha sonra çıkarttığı "Urvetü'l-Vuska" dergisinde içteki istibdat yönetimine ve dışarıdan ülkeyi sömürmeye çalışanlara karşı halkın uyanık olmasını istemiştir.[1127]

1838'de İran'ın Hemedan şehrinin Esedabâd köyünde doğan Cemaleddin Esedabâdi, İran'daki eğitiminden sonra Hindistan'a giderek Hindistan'ın siyasi ve içtimai durumu ile bilgi sahibi olmuş, Hindistan'da iken İngilizceyi de öğrenmiştir. 1853'te Hindistan'dan Mekke'ye gitmiş ve oradan İran'a dönmüştür.[1128] Nasırüddin Şah'dan korktuğu için önceleri Afganistan'a Dost

---

1126 N. Kirmanî, a. g. e.,s. 186

1127 M. Mahmud, a.g.e V, s. 1 vd. Brown, İran meşrutiyetini incelerken, Nazımü'l-İslâm Kirmani'nin eserinden istifadeyle, Cemaleddin Esedabâdi'yi milli bir kahraman olarak görmüş ve onun İran meşrutiyeti içindeki katkısının büyük olduğunu savunmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 450; P. Sykes, a. g. e., s. 564 - 566. Ayrıca bkz. E. Brown, İnkılab-ı Meşruta-yı İran (terc. Ahmed Pejuh), Tehran 1338

1128 A. A. Şemim, a. g. e., s. 185. Seyyid Cemaleddin Esedabâdi, yaşadığı dönemin en renkli siması ve halkı etkileme gücü yüksek şahsiyetidir. Hakkında yazılanların çoğu iktibas ve mübalağadan ibarettir. Aynı dönemde yaşamış ve arkadaşlık yapmış olan şehzade Muhammed Hasan Han, El-Mu'asır Ve'l-Asâr adlı eserinde kendisinden bahsetmiştir. Bkz. Muhammed Hasan Han, Çehl Sal Tarih-i İran-el Mu'asır vel- Asâr (tash. İreç Afşar), Tehran 1363, s. 242 vd. Cemaleddin Esedabâdi, Seyyid Safder Esedabâdi Hemedani'nin oğludur. Hemedan'daki kızkardeşinin İranşehr dergisindeki söyleşisine bakılırsa, şia ailesinden geldiği söylenir. Hacı Ali Tebrizi, onun Seyyidabâd köyünde doğduğunu, Afganistan'da ilk tahsilini yaptığını ve genç yaşta buradan ayrılarak Hindistan'a gidip ilim tahsil ettiğini, Mekke'ye uğradıktan sonra Afganistan'a döndüğünü ve Emir Şir Ali ile ihtilafa düştükten sonra burayı terk ettiğini kaydetmiştir. Afgani vasfını da inkâr etmediği söylenmiştir. Bkz. Hacı Mirza Yahya Devletabâdi, Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I, Tehran 1336, s. 91. Babası tarafından Kazvin'den Tahran'a getirildikten sonra yurtdışı seyahatleri başlamıştır. 1858-1868 tarihleri arasında on yıl Afganistan'da kalmıştır. İstanbul'da Encümen-i Daniş üyeliği yapmış ve Darülfünun'da konferanslar vermiştir. İstanbul'daki faaliyetleri için bkz. Mümtazer Türköne, Cemaleddin Afgani, Ankara 1994, s. 20-37. İstanbul'da iken İngiliz görevli Velf'in Mısır Meselesi'nde kendisinden istifade etmeye çalıştığı kayedilmiştir. Seyyid Cemaleddin, Yemen İmamı'na halifeliği teklif etmiş ve Arabistan'da bütün Müslümanların halifesi olarak oturmasını telkin etmişse de başarılı olmamıştır. Rusya'da bulunduğu üç yıllık süre içerisinde Rus gazeteci Katakov vasıtasıyla devlet ricaliyle görüşüp Orta Asya Müslümanlarına İslâm'ı tebliğ etmeyi teklif etmişse de kabul edilmemiş ve 745-88/81080 numaralı vize ile Almanya'ya gitmiştir. H. M. Sasani, a. g. e., s. 191-192. Ayrıca bkz. Murtaza Müderrisî Çıhardehi, Seyyid Cemaleddin Afgani, Tehran 1337

Muhammed Han'ın yanına ve oradan da Hindistan'a tekrar gitmiş, halk ile ilişkileri kısıtlanınca Mısır'a ve buradan da İstanbul'a gelerek Fuad Paşa ile görüşmüştür. Ancak dönemin Şeyhülislamı ile zıt düşüncelere sahip olması, 1870'te tekrar Mısır'a gitmesine sebep olmuştur. Mısır'da üç yüz üyeli "Hizbul Vatanî" teşkilatını kurup Ezher'de İbn-i Sina felsefesi ile meşgul olmaya başlamıştır.[1129] Bir yandan da Müslümanların birlik halinde olması gerektiğina dair hutbeler irad etmiştir.[1130] Esedabâdi'nin konuşmaları halk nezdinde etkili olunca İngilizler rahatsız olmuş, Mısır'dan Hindistan'a gitmesini istemişlerdir. Bir müddet Hindistan'da kaldıktan sonra Avrupa'ya geçmiştir.[1131] Mısır'ın İngilizler tarafından işgal tarihi olan 1882'de İngiltere'ye giden Esedabadi, İngiliz dışişlerinin kendisinden faydalanma isteğini sözde kabul etmeyerek Paris'e gitmiştir. Paris'te "Urvetu'l-Vuska" gazetesini çıkarıp Muhammed Abduh ile çalışmaya başlamıştır.[1132] Fransa'da bulunduğu sırada Ernest Renan ile İslâm ve Batı medeniyeti üzerine uzun tartışmalara girmiş, İslâm ülkelerine gönderdiği gazeteler yoluyla halkın fikriyatını etkilemeye çalışmıştır.[1133] Nasırüddin Şah, 1885'te Esedabadi'yi İran'a davet etmiş, o da bunun üzerine Şiraz'a gelmiştir. Burada halkın üzerinde etkili olduğu görülünce tekrar ülkeden sürülmüştür. Önce Rusya'ya, oradan da Avusturya'ya gitmiştir.[1134]

Nasırüddin Şah, 1888'deki Avrupa seyahatinde Esedabadi'nin büyük bir itibara sahip olduğunu görünce İran'a davet etmiştir. 1889'da İran'a geldikten sonra aleyhindeki faaliyetler sebebiyle Londra'ya gitmiş ve burada "Ziyaü'l-Hafikin" gazetesini çıkarmaya başlamıştır.[1135] Londra'dan sonra

---

1129 Seyyid Cemaleddin'in Mısır'da kurmuş olduğu bu teşkilat, Fransa'nın doğu locasına bağlı mason teşkilatıydı (Grand Loge d'Orient). Bkz. H. Melik Sasani, a. g. e., s. 188

1130 A. Kadıyânî, a. g. e., s. 444 - 446

1131 H. M. Sasani, a. g. e., s. 188; A. A. Şemim, a. g. e., s. 186

1132 Bu gazete 18. sayısı çıkarttığı sirada İngilizlerce kapatılmıştır. Bkz. H. M. Sasani, a. g. e., s. 188

1133 Ernest Renan (1823-1892), Ortadoğu ve buradaki dinler üzerine geniş çalışmaları olan ve İsrail kavminin tarihini yazan Fransız düşünür idi. Seyyid Cemaleddin ile uzun tartışmaları olduğu kaydedilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 186 - 187; A. Baussani, a. g. e., s. 169

1134 P. Avery, a. g. e., s. 190 vd. Cemaleddin Afgani, Urvetu'l-Vuska'da yazdığı bir makalenin şahı etkilemesi üzerine Tahran'a davet edildi ve Daru'l-Şuray-ı Kübray-ı Devlet üyeliğine getirildi. Fakat çok geçmeden sadrazam Emin-i sultan kendisine kin beslemeye ve şaha telkinde bulunmaya başladı. Kanun lafzını şaha yanlış anlatan sadrazam, Cemaleddin Afgani'nin İran'dan tekrar sürülmesine sebep oldu. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 187

1135 G. N. Curzon, a. g. e., s. 607 vd. Gazetenin dili İngilizce ve Arapça idi. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 188

İstanbul'a gelerek padişah II. Abdulhamid ile görüşmüştür. II. Abdulhamid, Esedabadi'nin savunduğu İslâm birliği fikrinden faydalanıp Müslüman toplumlar üzerine musallat olan İngiliz nüfûzunun defedilmesini düşünmüştür. Ancak Esedabâdi'nin savunduğu fikirler ile yaptıkları arasındaki çelişki padişahı kuşkulandırmış, kendisine yapılan maddi yardımlar kesilmiştir. Esedabadi, 1896'da İstanbul'da öldüğünde arkasında çok sayıda soru işareti bırakmıştır.[1136] Esedabâdi'nin fikirleri halk üzerinde çok tesirli olduğundan taraftarları onun savunduğu özgürlük ve meşrutiyet fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Esedabadi, İslâm birliğini öne çıkarmışsa da bunda samimi olduğu tartışma konusu olmuştur. İran'da meşrutiyet hareketi öncesinde mason localarının tesisinde bizzat görev alması ve İngiltere ile olan ilişkilerindeki gizemlilik akıllarda soru işaretleri bırakmıştır. [1137]

Cemaleddin Esedabâdi 'nin fikirleri, saray imkânlarını kullanarak Avrupa'ya tahsil görmek için gönderilen kişileri de etkilemiştir. Ancak bu kesimin Avrupa'daki uygulamaların aynısının İran'da uygulanması istekleri, geçmişten gelen kültürel yapı, idari gelenekleri göz önünde bulunduran Esedabâdi tarafından eleştirilmiş ve reddedilmiştir.[1138] Esedabâdi'nin istediği yönetim şekli, bütünüyle Avrupa'nın kopyası değil, kanunlarla idare edilen bir yönetim ve bu yönetimin İslâm birliğini sağlamaya çalışması olmuştur. Ona göre, Avrupa'ya gönderilen İranlı gençlerin çalışmaları, yüzeysel olmuş ve ihtiyaçları karşılayacak kapasitede çözümler getirmemiştir.[1139]

1.5- Batı Medeniyetinin Etkisi

İran toplumunun Batı medeniyetiyle tanışması, ticaret ile uğraşan kişilerin ve siyasi temsilcilerin İran'a gelip gitmeleriyle hızlanmıştır. Şah İsmail

---

1136 A. A. Şemim, a. g. e., s. 188; H. M. Yahya Devletabadî, a. g. e. I, s. 91 vd. Seyyid Cemaleddin, vefat ettikten sonra eserleri yeğeni Safatullah Cemali tarafından toplanmış ve yayınlanması sağlanmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 188

1137 Y. Devletabadi, a. g. e. I, s. 91 vd.; İngiltere'ye gidişlerinde sürekli Malcom Han tarafından himaye edilmesi ve bunun evinde ikamet etmesi, mason olmasını ve samimi olup olmadığını gündeme getirmiştir. Bkz. H. M. Sasani, a. g. e., s. 1192 vd.; A. Kadıyani, a. g. e., s. 446. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulrefi Hakikat, Tarih-i Nüzhetha-yı Milli-i İran, Tehran 1354

1138 Mehdi Bamdad, Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran II, Tehran 1357, s. 431; A. Baussani, a. g. e., s. 170

1139 A. A. Şemim, a. g. e., s. 451. Sykes, eserinin meşrutiyetle ilgili kısmında, telgraf hattının çekildiği sırada İngiltere ve Amerikan görevlilerinin İranlı gençlere tesir ettiklerini, Darülfünûn'da görev yapan Batılı eğitimcilerin kendi medeniyetleriyle ilgili ve meşrutiyet fikirlerini havi bilgileri aktardıklarını ve bu fikirlerin zamanla halk arasında yayıldığını yazmıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 527 - 529

ve Şah Abbas dönemlerinden itibaren Avrupa'dan gelen etkiler, Feth Ali Şah döneminde İran'ın Rusya'ya yenilmesinden sonra hızlanmış ve meşrutiyet hareketine kadar gelmiştir. Rusya'ya karşı 1813'te alınan yenilgiden sonra askeri ve kültürel geri kalmışlığın buna bağlanması, Abbas Mirza'yı harekete geçirmiş ve bundan sonra İranlı gençleri Avrupa'ya göndererek askeri eğitim görmelerini istemiştir. Abbas Mirza, devletin devamının sağlanması yolunda en önemli adımı değişimde gördüğü için idaresi altındaki Kafkas ordusunun yenilenmesine çalışmış, Batılı devletlerin uzmanlarından istifade etmiştir.[1140] Yabancı subayların İran'a gelerek İran ordusunda görev almaları, kendi menfaatleri gereği olmuşsa da Avrupa'da cari olan tekniklerin bir kısmının İran'a gelmesine sebep olmuştur.[1141]

Avrupa'ya gönderilen İranlı gençler ülkelerine döndükten sonra halk arasında fikri değişiklikler olmuştur.[1142] Ayrıca yabancı ülke temsilcilerinin İran'a gelmesiyle meydana gelen değişiklikler ve gelişen ıslahat fikirleri, sadrazam Mirza Taki Han'ın teşebbüsüyle olgunlaşmış, kurulan Darülfünûn okulu aracılığıyla Batı medeniyet unsurlarının İran'a girmesi sağlanmıştır.[1143] Bu okulda görev alan Batılı eğitimciler, Batı dilinde ve özellikle Fransızca olarak verdikleri öğretimi, Avrupa'da basılan kitaplardan seçerek Fransız okullarını taklit etmişlerdir. Okullara alınan çocukların zengin saray erkânı ve eşrafın çocukları olması, gelecekteki yönetim kademelerinin Batı medeniyeti ile tanışmış kişilerden oluşmasına zemin hazırlamıştır.[1144] Böylece İran'da Batı medeniyetini tanıyan bir sınıfın ortaya çıkması sağlanmıştır. Bu arada Avrupa'ya görevli olarak gidenlerin mektupları, Acudanbaşı, Hüsrev Mirza ve Salih Şirazi'nin yazıları halkı meşrutiyet konusunda teşvik etmiştir. Ayrıca Batılıların yazdıkları sefernâme ve kitaplarda İran'ın Avrupa ile mukayese edilerek içinde bulunduğu kötü şartların ele alınması, halkın meşrutiyet hakkındaki isteklerini arttırmıştır.[1145]

1140 M. Mahmud, a. g. e. V, s. 20 vd.

1141 F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasi-yi İçtimai, s. 4. Daha geniş bilgi için bkz. Mirza Salih Şirazi, Sefernâme (tash. İsmail Rain), Tehran 1347

1142 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 66. Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin belirli bir coğrafya ile sınırlı kalmaması birçok ülkeyi etkilemiştir. İtalya'da görülen 1848 ihtilalleri, 1864-1871 tarihleri arasında Almanya, Danimarka, Fransa ve Avusturya'daki gelişmeler İran'ı etkilemiştir. Bu dönemde Hindistan'da oturan İranlı Mirza Nasrullah ve Celaleddin'in çakardıkları "Hable'l-Metin" gazetesi, Hindistan'daki bağımsızlık hareketlerini 1850'den itibaren vererek meşrutiyetçileri desteklemiştir. Bkz. M. Ensari, a. g. e., s. 66

1143 Y. Devletabâdi, a. g. e. I, s. 325-338; G. N. Curzon, a. g. e., s. 636 vd.

1144 M. Ensari, a. g. e., s. 63-64; P. Avery, a. g. e., s. 216

1145 N. Kirmanî, a. g. e., s. 121; İbrahim Timuri, Evvelin Mukavemet-i Menfi der İran, Tehran 1328, s. 203

İran meşrutiyet hareketinin toplumun ayan tabakası tarafından benimsenmesi genellikle Batıdaki şekliyle olmuştur. Bu kesimden olan Yusuf Han Tebrizi, Batı tarzı meşrutiyetin öncülüğünü yapmıştır.[1146] Batı merkezli meşrutiyetin savunucularından bir diğer grup ise Ermeni asıllı Malkum Han etrafında toplanmıştır. Fransa'da tahsil gördükten sonra İran'a dönen Malkum Han, devlet kademelerinde görev aldıktan sonra İran kültürünü Batılılaştırmak için 1890'da Londra'da neşr ettiği "Kanûn" adlı gazete ile propagandaya başlamıştır. Malkum Han, Batıda kopya edilerek alınacak meşrutiyetin İslâm kanunları ile uyuşmadığını iyi bildiğinden politik yollara başvurmuş, topluma meşrutiyeti getirmenin yolunu, bu farklı iki anlayışı ve hukuku bastırmakta bulmuştur.[1147] İran'ın Kafkasya'daki şehirlerinden Şeki doğumlu Mirza Ağa Han Kirmani ise Batı meşrutiyetinin tereddütsüz alınmasından yana olmuştur. Kirmani, skolarist düşünceye göre hareket etmiş ve İran'da ilk masıon locası olan "Feramaconnerie" veya "Feramûşhane"nin tesisine katkıda bulunmuştur.[1148] Zerdüşt olan Kirmani, İslâm'a karşı olduğu ve zerdüştlüğü savunan yazılar yazdığı halde meşrutiyet taraftarlarını etkilemiştir.[1149] Malkum Han ile aynı görüşte olan Abdurrahim Talibof ise diğerlerinden farklı olarak tüccar kisvesi altında çalışmıştır. Kanunları maddi ve manevi olarak ikiye ayırıp, maddi olanların uygulanmasını savunmuş ve meşrutiyetin temellerinin bunlara göre şekillenmesini istemiştir.[1150] Ayrıca Fransa'da eğitim gördükten sonra İran'a gelen Sadrazam Mirza Hüseyin Han da Batı tarzı meşrutiyeti savunmuştur.[1151]

Yukarıda bahsedilen şahıs ve devlet adamlarının sahip oldukları görüşler, Feridun Ademiyet, Ahmed Kesrevi ve Flor'a göre sekülarizm ve iktibas-ı laiklikten ibaret olmuştur. Demokrasiden ziyade dini dışlayan Avrupa'daki laikliğin şeklen alınarak uygulanmasını istemişlerdir. Malkum Han, yaptığı gizli çalışmada gerçek niyeti olan dinin siyasetten ayrı tutulmasını, halktan ve dini ulemadan saklayarak meşrutiyet hareketinin bu yönde neti-

---

1146 F. Ademiyet, a. g. e., s. 5 vd.; M. Ensari, a. g. e., s. 67

1147 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 395

1148 Y. Devletabâdi, a. g. e. I, s. 159 vd.; F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasi-i İçtimai, s. 9. Feramuşhane, Farsça'daki anlamıyla "bildiğini unutma, haneden çıktıktan sonra unutma" manasına gelmektedir. İbrahim Olgun-Cemşit Drahşan, Farsça Türkçe Sözlük, Erzurum 1990, s. 259

1149 P. Avery, a. g. e., s. 216. Framaconnerie teşkilatı hakkında bkz. Muhammed Rıza Laricani, Feramason-Esrar-ı Sazman-ı Mason der İran be Münasebât-ı Keşf-i Mahfigâh-ı Faramasonha, Tehran 1358; Mahmud Ketirai, Faramasoneri, Tehran 1347; İsmail Rain, Feramuşhane ve Faramasoneri der İran, Tehran 1347

1150 Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-yı İran I, Tehran 1344, s. 45

1151 P. Avery, a. g. e., s. 165-170; Feridun Ademiyet, Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanûn-ı Asr-ı Sipahsalar, Tehran 1351, s. 58

celenmesini istemiştir. Çünkü gizli tutulmaması halinde dini ulema tarafından bastırılacağını çok iyi hesaplamıştır.[1152] Bu dönem İran ulemasına göre Batı tarzı fikirler, Batının o dönemde İslâm toplumları üzerine yaptığı sömürünün devam etmesi için kullanılmıştır. Din kuralları veya mutlak saltanat ile idare olunan ülkelerin bu türden hareketlere girişmesi sağlanarak yerli kültürlerin etkisiz hale getirilmesine çalışılmıştır. İran ve Osmanlı Devleti, kendi içinde birliği sağlayamayan idareler haline getirildikten sonra sömürge düzeni devam ettirilmek istenmiştir. Böylece adı geçen toplumlarda sorunlu alanlar oluşturulduktan sonra kolayca müdahale edilmesi düşünülmüştür.[1153] İngiltere başta olmak üzere Batının bu teşebbüsleri İran uleması tarafından kabul edilmemiş, Batı kültürü esasları üzerine şekillenmiş düşünceler olarak görülmüştür.[1154]

1.6- Gizli Cemiyetlerin Kurulması

Batılı devletlerin İran'daki meşrutiyet hareketini desteklemeleri, mevcut idareden memnun olmayan bir kısım insanların gizli gruplar halinde çalışmalarına kolaylık sağlamıştır.[1155] Nasırüddin Şah'ın Avrupa seyahati öncesinde bazı kanunlar çıkarcağını söylediği halde pratikte uygulamaması, gizli çalışan bu insanların işine yaramış ve sayılarını arttırmıştır.[1156] İdarenin zaafından istifade eden gruplar hukukun yeniden tesisi söylemiyle ortaya çıkıp kendi taraftarlarını arttırmaya çalışmışlardır. İnsanları rahatlatacak yeni hukuk sistemi, resmi olarak tesis edilemediğinden veya mevcut mutlak saltanat tarafından elden kaçırıldığı için suçlamaların tesiri hızlı olmuştur.[1157]

Dini hukuk ile beşeri hukukun birbirinden ayrılması anlamına gelen ve Batıdaki uygulamaların birer taklidi şeklinde tezahür eden yeni hukuki sistem, İran'ın içinde bulunmuş olduğu zorlukların ve problemlerin ilacı olarak tanıtılmış, kurulan gizli mason teşkilatlarıyla halk arasında propagandası yapılmıştır. Bu grupların işini kolaylaştıran unsur, mevcut idarenin kendisi olup adaletsizliklerden bunalmış olan muhafazakâr insanları dahi

---

1152 W. M.Floor, a.g.m., s. 105 vd.; A. Kesrevi, a. g. e. I, s. 45; F. Ademiyet, a. g. e., s. 58. Ayrıca bkz. Seyyid Kazım Ruhani, Tahlil-i ber Nüzhetha-yı Siyasi, Dini-i İran, Tehran 1370

1153 P. Avery, a. g. e., s. 216 vd.

1154 M. Ensarî, a. g. e., s. 72 - 73

1155 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 396 vd.; Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran I, Tehran 1363, s. 65

1156 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 163 vd. Ayrıca bkz. G. N. Curzon, Persia I, London 1892, s. 423

1157 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 387

bu teşkilatlara yönlendirmiştir.[1158] Eyalet idarecilerinin zulmüne uğrayan köylü ve avam sınıfı, Batıdaki demokratik yönetimlerin kendisine tanıtılmasıyla saltanata karşı olan bu harekete kolayca katılmıştır. Avam tabakası arasındaki faaliyetlerde önemli rol oynayan Malkum Han, tahsil görmüş kesim ile saray arasında köprü vazifesi yapmıştır.[1159]Malkum Han, "Kitapçe-i Gaybî" adlı eserinde kanunların tedvini yönünde görüşler ileri sürmüştür. Malkum Han'a göre makamlar kanunlara tabi olmalı ve hepsi kanun nezdinde eşit sayılmalı, tedvin edilecek kanunlarla toplumun özgürlüğü sağlanmalıdır.[1160]

Meşrutiyet fikirleri halk arasında yayılmaya başladıktan sonra meşrutiyet taraftarı orta tabaka ulemanın yetiştirdiği öğrenciler, yaptıkları gizli toplantılarla halkı bilgilendirme görevini üstlenmişlerdir. Bunların başında, sözde aydın ve yazar takımının kuruluşunda görev aldıkları "Faramason" veya terim manası, evden çıktıktan sonra bildiğini unutma anlamına gelen "Feramûşhane" gizli teşkilatı gelmiştir.[1161] Faramasoneri cemiyeti, Nasırüddin Şah saltanatının ikinci yarısından sonra hızla çoğalarak Tahran'da 140'tan fazla siyasi locaya sahip olmuştur. Localara üye kazandırma faaliyeti sonucu 30.000'den fazla kişi kaydedilmiştir. İran'daki gizli teşkilatların ilki sayılan Faramason locası, daha sonraları "Ademiyet" ismini almıştır. Teşkilatın İran'da çok hızlı bir şekilde yayılması Rusları bile endişelendirmiş ve locaların kapatılması için İran hükümetine baskı yapılmıştır.[1162]

Faramasoneri teşkilatını İran'da ilk tesis eden kişinin Malkum Han olduğunu daha önce söylemiştik. Ancak babası Yakub Han'ın önceleri bu türden faaliyetlerde bulunduğu ve oğlunun da kendisinin yolunda gittiği kaydedilmiştir.[1163] Yakub Han, İstanbul'a sürülünce yerine oğlu geçmiş ve İran'daki faaliyetlerini diğer localarla birlikte devam ettirmiştir. Mal-

---

1158 M. Melikzâde, a. g. e., s. 65

1159 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 389. Ayrıca bkz. Muhammed Muhit Tabatabai, Mecmua-ı Asar-ı Malkum Han, Tehran 1948

1160 N. Kirmani, a. g. e., s. 186

1161 M. Melikzâde, age I, s. 118. Faramason (mason), çok eski bir teşkilat olup Kilise Binaları Birliği olarak Ortaçağ'da faaliyet göstermiş ve localar vasıtasıyla faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra siyasi kulüpler şeklinde yaygınlaşarak Fransa, İngiltere, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden doğuya doğru yayılmıştır. İran'da bu fırkaya giren ilk şahıs Asker Han isimli Kaçar şehzadesi olup Fransa elçiliği görevinde bulunmuştur. Ondan sonra İngiltere'deki ilk İran elçisi olan Mirza Ebul Hasan Han Şirazi bu locaya girmiştir. Locaların İran meşrutiyet hareketine etkisi büyük olmuştur. Bkz. M. Ensarî, a. g. e., s. 139

1162 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 386. Bkz. Hamid Algar, Der-Amedi ber Tarih-i Faramasoneri der İran (terc. Yakub Ajend), Tehran 1360

1163 F. Kazımzade, a. g. e., s. 112 vd.

kum Han, bir süre sonra teşkilatta isim değişikliğine giderek "Ademiyet Camiâsı" ismini kullanmıştır.[1164] Teşkilatın önemli isimlerinden Wilfred Scawen Blunt, Malkum Han ile yaptığı görüşmede, İran'daki mali ve siyasi ıslahatları din örtüsü altında yapılacağını söylemiş, dinin etkisini azaltmak için de "İnsaniyet" mezhebini geliştirdiklerini ve halkı buna celb etmeleri gerektiğini telkin etmiştir. Nasırüddin Şah'ın saltanatın ilk dönemlerinde bu teşkilat ile irtibatlı olduğu söylenmişse de mason olduğuna dair bir kayda rastlanılmamıştır.[1165]

Faramason cemiyetleri, zamanla hedeflerinde olmayan millilik vasfını da kazanarak yönetime karşı Batı usulü bir çalışmanın içerisine girmişlerdir. Meşrutiyet hareketinin devam ettiği sırada "Nasyonalistler" grubu olarak da tanınan bu gruplar, şahın katlinde rol oynamışlardır.[1166] Kendilerini ilim tabakasından gösterdikleri için halk tarafından saygı duyulan kişiler haline gelmişlerdir. Yapılmak istenen siyasi değişimden haberi olmayan halk, kendilerine rehber gözüyle bakmaya başlamıştır. Çünkü teşkilat, ismindeki gizliliği ve esrarı kendi metodunun bir parçası olarak kullanmış, idareye gelmeyi ve uygulayacağı yönetim tarzını fiili mücadele zamanına kadar açıklamamıştır.[1167]

Faramasoneri localarının İran faaliyetleri İngiltere tarafından desteklenmiş ve kendi menfaatlerine hizmet edildiği için memnun kalmıştır. İngiltere'nin İran elçisi Harding, bu localarla temasa geçerek yardımcı olmuştur. İran'daki İngiliz görevliler ile İranlı masonlar birlikte çalışarak kendi istekleri doğrultusunda bir meşrutiyetin ilanına zemin hazırlamışlardır.[1168] Bu teşkilat ile bağlantılı olan şehzade veya devlet görevlileri, İran'daki İngiliz elçiliğinden maaş alacak kadar ileri gitmişlerdir. Mason teşkilatını İran'a taşıyan Malkum Han, bizzat İngiltere tarafından himaye ve finanse edilmiş, bazen Müslüman ve bazen de Hıristiyan bir çehreye bürünerek en büyük vatansever olarak ortaya çıkmıştır.[1169] Mason localarının, kendilerine bir engel

---

1164 K. Süleymani, a. g. e., s. 205 - 206

1165 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 393 - 394

1166 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 393

1167 N. Kirmanî, a. g. e., s. 159

1168 Nasır Humayûn Tekmil, Tahavvülat-ı Siyasi İran der Devre-i Kacar I, Tehran 1341, s. 258

1169 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 393 - 395. İran'daki bağlantılar ve Malkumm Han'ın gizli görüşmeleri için bkz. İsmail Rain, Feramuşhane ve Faramasoneri der İran, Tehran 1347. Malkum Han'ın Avrupa'da bu teşkilatlarla bağlantısı ve Müslüman olan İran toplumunu Batılılaştırma çabaları için bkz. İbrahim Safai, Rehberan-ı Meşrutiyet-i İran, Tehran 1351, s. 24 vd. Sydney Pollard, Endişe-i Terakkî (terc. Esedpur Piranfer), Tehran 1354

olarak gördükleri dini, protestanlaştırma ve hatta Bahaî düşünceleri karıştırarak pasif hale getirmeye çalıştıkları, İslâm dininin asırlar öncesindeki problemleri çözdüğü, şimdiki dünyada ise meselelerin çeşitlendiği ve eklemeler yapılarak ıslah edilmesi gerektiğini yaymaya çalıştıkları görülmüştür. Bunu sağlamak için Bahaîlerle temasa geçen Malkum Han, İstanbul'a kadar gelerek zemin oluşturmak ve din kurallarına eklentiler yapmak hususunda destek bulmaya çalışmışsa da istediğini bulamamıştır.[1170]

Faramasonların tahrikleri sonucu Tahran'da ve diğer şehirlerde saltanata karşı isyanlar çıkmaya, meşrutiyet muhaliflerine ve Batı tipi uygulamalara karşı olan din adamları etkisizleştirilmeye başlanmıştır. Kirmani'nin deyimiyle, "1905-1906 yıllarında Malkum'un evinde ilk oturum yapılarak meşrutiyet konusu ele alınmış ve ilk meclis teşkil ettirilmiştir." [1171] Meşrutiyet hareketinde önemli görevler üstlenmiş olan Muhammed Tabatabai ve Abdullah Bahbahani'nin çabalarıyla, 1905'te "İnkılâp Komitesi" kurularak gizli meclisin çalışma programı hazırlanmış ve ulemadan üye kazandırılmaya çalışılmıştır.[1172] Kirmani'ye göre bu meclis, Tönbeki imtiyazına gösterilen tepkide olduğu gibi başlangıçta hem iç karışıklığı ve hem de dış ülkelerin nüfuzunu önleyecek bir tarzda yani milli ve İslâmi bir çizgide çalışan bir teşkilat olarak gösterilmiştir. Kirmani, Seyyid Muhammed Tabatabai ile yaptığı görüşmede, Müslüman toplumun yabancılar tarafından ezilip yok edilmemesi için önlem alınması gerektiğini söylemiş ve kendisinin halkı bilgilendirmesini rica etmiştir.[1173] Gizli meclisin çalışmaları "Hable'l-metin" gazetesinde deşifre edilince hükümetin ıslahatlar konusunda meclis üyelerine bilgi vermesi gündeme getirilmiş ve açıktan mücadele başlatılmıştır. Gizli meclisin ikinci toplantısında kanunların tanzim edilmesi, idarecilerin görevlerinin kontrol edilip kısıtlanması ve alınan kararların dini ulema ve tüccarlar tarafından kabul edilmesi görüşülmüştür.[1174]

Hükümetin insiyatifi dışında kurulmuş olan gizli meclisin üzerinde İngiltere nüfûzu ve Rus tehdidi olmuştur. Meclis, yapılacak reform ve ıslahatların hukuki durumu üzerinde çalışmalar yapmış ve bu doğrultuda bir tüzük hazırlamıştır. Tüzüğe göre halkı ıslahat ve kanunlar hakkında

---

1170 Hamid Algar, Din ve Devlet der İran ve Nakz-ı Ulemâ der Devre-i Kacar (terc. Ebul Kasım Şerrî), Tehran 1355, s. 262 - 264

1171 N. Kirmani, a. g. e., s. 184; İsmail Rain, Feramuşhane ve Faramasoneri der İran II, Tehran 1360, s. 177

1172 M. Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrufiyet-i İran II, Tehran 1363, s. 9 vd.

1173 N. Kirmani, a. g. e., s. 161

1174 A. Kesrevi, a. g. e., s. 44; A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 161; M. Melikzâde, a. g. e., s. 200

bilgilendirmek, yahudi ve Hıristiyanların meclise üye olabileceklerini sağlamak gerekli görülmüş, bir rehber veya imam tespit edilmesi uygun görülmemiştir.[1175] Halkın katılımını sağlamak için de ulemaya saygı duyulması prensibi kabul edilerek halkın dini duyguları gözönüne alınmıştır. Meclis üstü bir rehber veya imam tayin edilmemesi, meclis üyelerinin değişik inanç ve mezheplere bağlı olması sebebiyle bu kesimlerin gösterecekleri tepki gözönüne alınmıştır.[1176]

Hükümet tarafından tanınmamış olan meclisin yönetici kadrosu 1905'te bir karar alarak gümrük ile ilgili sorunları ve İran'da bulunan Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük heyetinin çalışmalarına olan itirazları, Avrupa gezisinde bulunan Muzafferüddin Şah'ın yerine veliahd Muhammed Ali Mirza'ya iletmişlerdir. Gündeme getirilen meseleleri görüşmek için veliahd ile bir toplantı yapılmıştır.[1177] Muhammed Ali Mirza, gizli meclisin ilk başarılı teşebbüsü sayılan bu görüşmede, şahın dönüşünde konuyu kendisiyle görüşeceğini ve Belçikalı müsteşarları görevden alacağını vaad etmiştir. Şehzadenin tavrından cesaret alan meclis üyeleri, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumla ilgili ayrı bir raporu da sadrazam Abdulmecid Mirza'ya iletmişlerdir. Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'da bulunmasından istifadeyle şehirlerde gizli meclis temsilcilikleri kurularak seçimlerin yapılması ve parlamentolu rejimin kurulması çalışmaları hızlandırılmıştır.[1178]

Meşrutiyetçilerin gizli çalışmaları sonucu Kirman'da isyan çıkmış, buradaki kıvılcım başka şehirlere sıçradıktan sonra Tahran'a kadar ulaşmıştır. İsyanlarda işlenen konular arasında Adalethane'nin tesisi, gümrüklerin düzeltilmesi ve Tahran valisi Mirza Ahmed Han (Alaüddevle)'nın azli

---

1175 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 9. Bu hususta ki kaygının sebebi şia imamının tespit edilmesiydi. Bkz. A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 400

1176 N. Kirmani, a. g. e., s. 209; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 200 - 201

1177 N. Kirmani, a. g. e., s. 224. Bu hususta bkz. Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran III, Tehran 1328

1178 P. Sykes, a. g. e., s. 568. Abdulmecid Mirza'ya verilen arzda; Kanun-ı Esasi'nin tedvini ve Adalethane'nin tesisi, emlak ile ilgili yenilikler, halktan alınan vergiler, idarecilerin seçimle gelmeleri ve kontrolleri, iç ticaretin ıslahı, gümrüğün suistimallere sebep olan unsurlardan temizlenmesi, okulların ve fabrikaların açılması ve madenlerin değerlendirilmesiyle ilgili kanunlar çıkarılması, dışişleri bakanlığının vazifeleri, maaşların ıslah edilmesi ve bakanlıkların yenilenmesi yer alıyordu. Layihanın nüshaları iç ve dış basında yer almasına rağmen şahın haberi olmamıştır. Bkz. A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 401 - 402. Muzafferüddin şahı ülkenin en kritik döneminde siyasi olaylardan haberdar etmeyen Aynüddevle, çocukluğundan itibaren beraber büyüdüğü şaha hiç de iyilik yapmamıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 568; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 361

yer almıştır.[1179] Tahran'da halkı tahrik ederek greve gitmesini sağlayan Faramasonlar, sadrazam Abdulmecid Mirza'nın ihracını ve meşrutiyetin ilanını istemişlerdir.[1180]

2- Meşrutiyetin İlanı ve Muzafferüddin Şah'ın Ölümü (1906)

Meşrutiyetçilerin tahrikleri sonucu Kirman'da isyana kalkışan şehir halkı, vali Ali Naki Mirza tarafından kuvvet kullanılarak durdurulmaya çalışılmışsa da meydana gelen hengâmede halktan bir kaç kişi öldürülmüştür.[1181] Şahın yerine vekâleten saltanat tahtına bakan Muhammed Ali Mirza, Kirman valisini Tahran'a getirterek yerine tayin edilen Lütf Ali Han'a isyanın bastırmasını emretmiştir.[1182] Kirman İsyanı'nın haberi Tahran'a ulaşınca, meşrutiyet hareketinin ileri gelenlerinden Seyyid Abdullah Bahbahani ve Seyyid Muhammed Tabatabai, Kirman'a vali olarak gönderilen Lütf Ali Han'nın görevden alınmasını istemişlerdir. Bu istek reddedildiği gibi gizli meclis üyelerinden bir kısmı zindana atılmıştır.[1183]

Faramasoneri localarının halkı isyana teşvik etmeleri, meşrutiyet taraftarlarını heyecanlandırmış, mescitlerde verilen vaazlarda sadrazam Abdulmecid Mirza'nın azli isteği sürekli gündemde tutulmuştur.[1184] Şahın hem çocukluk arkadaşı ve hem de damadı olan sadrazam, meşrutiyetçiler üzerine asker gönderip dağıtmış ve mezarlığın olduğu Abdulazim'e kaçmalarını sağlamıştır. Buraya sığınan meşrutiyetçiler, Muhammed Tabatabai'nin kardeşi Ahmet Tabatabai'yi kendi aralarında elçi seçerek şah ile görüşmesini istemişlerdir. Kesrevi'nin görüşüne göre bu zat, şah yerine sadrazam ile gizli görüşüp uzlaştığı için bir netice alınamamıştır.[1185] Çünkü sadrazam, meşrutiyetçilerin şah ile görüşmeleri halinde kendi aleyhinde bir karar çıkmasından korkmuş ve görüşmeleri sürekli engellemeye çalışmıştır. Meşrutiyetçilerin daha sonra arabulucu olarak seçtikleri Osmanlı elçisi aracılığıyla saraya gönderdikleri yazıda, gümrük müsteşarı Naus ile Tahran valisinin azli ve Adalethane'nin tesisini istemişlerdir.[1186] Fakat şahın Sad-

---

1179 N. Kirmani, a. g. e., s. 237 vd.; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 124; A. Kadıyani, a. g. e., s. 546; Kerim Süleymani, Elkaâb-ı Rical-ı Devre-i Kacar, Tehran 1379, s. 110

1180 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 361; P. Sykes, a. g. e., s. 570. Ayrıca bkz. Mahmud Ketirai, Faramasoneri der İran, Tehran 1347

1181 K. Süleymani, a. g. e., s. 69

1182 A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 395 - 396; K. Süleymani, a. g. e., s. 105

1183 M. Melikzâde, a. g. e. II, s. 210; A. A. Şemim, a. g. e., s. 465

1184 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 161

1185 A. Rızai, a. g. e., s. 125; A. K. S. Lambton, a. g. e., s. 403

1186 Belçikalı müsteşar Naus'un, meşrutiyet hareketinde Faramasoneri teşkilatlarına karşı şahın tarafını tutmuş olmasından olacak ki, meşrutiyetçiler ısrarla görevden

razam Abdulmecid Mirza'nın hileleri sonucu bütün bu gelişmeden kasıtlı olarak haberdar edilmemesi, iki taraf arasındaki ilişkinin kesik olmasına ve durumun ciddiyetinin şah tarafından algılanmamasına sebep olmuştur.[1187]

Sadarazam Aynüddevle'nin ulemayı tutuklatıp Kum'a sürmesi, meşrutiyet taraftarlarını galeyana getirmiş ve Tahran'da genel greve gitmelerine sebep olmuştur. Tahran valisi Mirza Ahmed Han, dükkânını açmayan esnafın mallarına el koyacağını söylemişse de başarılı olamamıştır.[1188] Meşrutiyetçiler, öğle yemeği için caddeden geçen şahı durdurup isteklerini iletmişlerdir. Bu olay ile durumun farkına varan şah, Adalethane tesisi için emir vermiştir.[1189] Sadrazam Abdulmecid Mirza'nın yenilgisi anlamına gelen bu teşebbüs, meşrutiyete giden süreci hızlandırdıktan başka Kum'a sürülen ulemanın geri dönmesini için baskıyı arttırmıştır. Ulemadan bir kısmının Tahran'a dönmesinden sonra sadrazam katı tavrını değiştirmemiş ve gazeteleri kapatarak meşrutiyetçileri sindirme yoluna gitmiştir.[1190] Sadrazam, meşrutiyetçilerden Seyyid Cemaleddin İsfahani'yi Kum'a sürgüne gönderirken, bir yandan da yaptığı telkinlerde meşrutiyetin İran için çok erken olduğunu söylemiştir. Sadrazamın bu teşebüslerde kısmen başarılı olduğu, şaha yaptığı meşrutiyet karşıtı telkinlerle Adalethane tesisini bir süre ertelemeyi başarmasından anlaşılmaktadır.[1191]

İran tarihçilerinin "Taraftar-ı Milliyûn" dediği meşrutiyetçiler, şaha giderek sadrazam Abdulmecid Mirza'nın azlini, öldürülen meşrutiyetçilerin katillerinin cezalandırılmasını, ulemanın Kum şehrinden dönmesine izin verilmesini ve "Meclis-i Şura-yı Millî" nin kurulmasını istemişlerdir.[1192] Neticede saraya yapılan yoğun baskılar sonuç vermiş ve sadrazam görevden alınarak yerine Mirza Nasrullah Han getirilmiştir.[1193] Gelişmeleri saraydaki

---

alınmasını ve hatta başına sarık giyen ve omuzuna aba atan bu görevliyi kendi gelecekleri için propaganda malzemesi yapıp, bir İranlı gibi giyinmeyi islâma hakaret telakki ettirmeye çalışmışlardır. Bu şekilde izlenen politika İngiltere'den destek bulmuştur. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 731

1187 A. A. Şemim, a. g. e., s. 467

1188 P. Sykes, a. g. e., s. 571. Aynüddevle'nin emrini dinlemeyen esnaf, İngiliz elçiliğine sığınmış ve zamanla sayıları 12000 kişiyi bulmuştur. Topluluk, elçiliğin bahçesinde çadır kurarak beklemiş ve valinin görevden alınarak meşrutiyetin ilanını istemiştir. A. Rızai, a. g. e. IV, s. 125

1189 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 732

1190 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 162

1191 A. A. Şemim, a. g. e., s. 470

1192 Seyyid Ali Muhammed Devletabadi, Hatırat-ı Seyyid Ali Muhammed Devletabadi, Tehran 1362, s. 31

1193 M. Ensari, a. g. e., s. 147; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 733; A. A. Şemim, a. g. e., s. 474; Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 65; K. Süleymani, a. g. e., s. 151

hasta yatağında izleyen Muzafferüddin Şah, fazla bir varlık gösteremediği gibi günden güne ağırlaşan hastalığı yüzünden canının derdine düşmüştür. Meşrutiyetçilerin isteklerine Tahran'daki İngiliz elçinin teşviki de eklenince meşrutiyetin ilanı kaçınılmaz hale gelmiştir. 1906'da meşrutiyetin ilanı bir ferman ile bütün halka duyurulmuştur.[1194]

Meşrutiyetin ilanına dair çıkarılan fermanın tarihi ile Muzafferüddin Şah'ın doğum günü aynı zamana denk geldiğinden şaşalı kutlamalar yapılmıştır. Köylü ve avam tabakasını dışarıda tutarak sadece şehirlerdeki belli tabakaları içerisine alan meşrutiyet hareketi, şehirlerde oturan belli tabakaları içerisine almıştır. Fakirliğin ve özgürlüklerin ilacı olarak sunulmuş olmasına rağmen bu kesimden hiçbirisini içerisine almamıştır.[1195] Bunun farkına vararak muhtemel tepkilerden korkan meşrutiyetçiler, meşrutiyetin ilanını tamamlayan fermanda bu eksikliği gidermeye çalışmışlardır. İkinci fermanda, muayyen tabakalarla birlikte köylü ve çiftçileri de içerisine alan bir ibare kullanılmıştır. Birinci fermanda geçen "Meclis-i Şura'-yı Millî (Darü'l-Şura'-yı Millî)" yerine "Meclis-i Şura'-yı İslâmî" ibaresi kullanılarak din adamlarının tepkisi de önlenmeye çalışılmıştır.[1196] Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulacak meclis için seçimlerin yapılmasını içeren seçim tüzüğü hazırlanarak Muzafferüddin Şah'ın tasvibine sunulmuştur.[1197]

Meşrutiyetin ilanıyla kurulan Meclis-i Şuray-ı Milli'nin ilk üyeleri, Tahran'da yapılan seçimler sonucunda altmış kişilik mebuslardan oluşmuştur. Meşrutiyetin ilanında fiilen mücadele verip seçilemeyenler işlerinin başına geri dönmüş, Seyyid Abdullah Bahbahani, Seyyid Muhammed Tabatabai ve Şeyh Fazlullah Nuri gibi önemli isimler meclisin dışında tutulmuşlardır. Bu liderler başta meclise cephe almayarak oturumlara katılmış ve eyaletlerdeki meclislerin oluşturulmasında görev almışlardır.[1198]

1194 M. A. Mansur, a. g. e., s. 844 - 845; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 362; P. Avery, a. g. e., s. 243. Meşrutiyetin ilanını bildiren ferman için bkz. A. Kesrevi, a. g. e. I, s. 119 - 120; A. A. Şemim, a. g. e., s. 475 - 476

1195 F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasî, s. 3-34; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 163

1196 A. Kesrevi, a. g. e., s. 119-120; A. A. Şemim, a. g. e., s. 477

1197 P. Sykes, a. g. e., s. 574. İran, seçim tüzüğünde on bir veya on üç seçim bölgesine ayrılmış, meclisin oluşacağı altmış kişinin seçimler sonucunda meclise gelmesi kararlaştırılmıştır. Adayların otuz ile yetmiş yaşları arasında, bilgili ve hiçbir cinayete karışmamış olmaları istenmiştir. Bkz. A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 165; A. K. S. Lambton,a. g. e., s. 407 - 408

1198 A. A. Şemim, a. g. e., s. 479. Geçici meclisin altmış kişilik mebuslarından (Tahran mebusları olarak bilinirler) dört tanesi Kaçar şehzadesi, dört tanesi ulemadan, on tanesi tüccardan, on tanesi çiftçilerden ve otuz iki tanesi esnaftan oluşmuştur. Görüldüğü gibi ekseriyeti esnaf ve pazarcılardan oluşturulmuştur. Kesrevi'nin deyimiyle bunların meşrutiyeti ne derece istedikleri, meşrutiyetten ne kadar anladıkları,

Geçici meclisin ilk üyeleri gerçek meşrutiyetçilerden oluşturulmadığı için aralarında her türden insan bulunmuştur. İngiltere adına çalışan casuslar, devlet kademelerinde çalışmış rüşvetçiler, vatanseverler ve ulema gibi birbirine zıt insanlar meşrutiyet hareketinde bir arada bulunmuşlardır.[1199] Bundan dolayı aralarında çeşitli ihtilaflar meydana gelmiş ve geçici meclis gerçek vazifesinin dışında sembolik kalmıştır. Meclis komisyonda ele alınan Kanun-u Esasi taslağı görüşmeleri ayrılıkları derinleştirmiştir. Din adamlarının şer'i kanunların, Batı yanlılarının ise Avrupa'da cari olan kanunların tercüme edilerek alınması yönündeki istekleri ihtilafları derinleştirmiş ve farklı grupların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[1200] Üyeler arasında meydana gelen bütün bu olumsuzluklara rağmen, elli bir maddeden oluşan Kanun-ı Esasi taslağı 1906'da tamamlanarak hasta olan Muzafferüddin Şah ve veliahdı Muhammed Ali Mirza tarafından imzalandıktan sonra yürürlüğe girmiştir. [1201]

Kanun-ı Esasi, hiçbir şekilde tabiî ve fıtri hukuktan, özgürlüklerden, mali ve içtimai durumdan bahsetmediği gibi Batıdaki demokratik uygulamaların hiç birisi de yenilik olarak getirilmemiştir. Meşrutiyetçilerin yönetici kadrosu, esas amaç olan idarenin yıpratılması, yerli kültür unsurlarının değersiz hale getirilmesi ve Batı nüfuzunun tesisi için bu terimleri araç olarak kullanmışlardır. Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan meclisin üyeleri arasında fikir birliği olmaması, yönetici kadroların işine yaramış ve demokratik rejimi getirmek gibi bir zorunluluğu hissetmemelerini sağlamıştır. Onlar için demokrasinin gelmesi ve halkın istifade etmesi çok da önemli olmamıştır.[1202]

---

asıl taraftarların ve ulemanın niçin dışarıda bırakıldıkları zihinlerde soru işareti bırakmıştır. A. Kadıyâni, a. g. e., s. 700 - 706. Bkz. Ahmed Kirmani, Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet, İsfahan 1367

1199 A. Kesrevi, a. g. e., s. 286; H. Muasır, a. g. e., s. 180; A. Baussani, a. g. e., s. 171

1200 M. Ensari, a. g. e., s. 149; M. A. Mansur, a. g. e., s. 844. Kanunûn-ı Esasi'nin hazırlanması sırasında saflar belirginleşmeye başlamıştır. Ulema, kanunların şer'i hukuka göre hazırlanmasını isterken, meşrutiyetçiler Avrupa tarzını getirmeye çalışmışlardır. Saraylılar ise bütün gücü şahın şahsında kendilerinde toplamaya çalışmışlardır. Mücadeleden Batı taraftarı meşrutiyetçiler galip çıkmış ve kanunlar onların isteklerine göre hazırlanmıştır. Bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 363

1201 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 166 vd.; P. Sykes, a. g. e., s. 574. Kanun-ı Esasi, başlangıç kısmından 14. maddeye kadar yeni meclisin teşekkülü, 15. maddeden 31. maddeye kadar hukuk ve meclisin vazifeleri, 32. maddeden 38'e kadar meclis konularının açıklanmasıyla, 39. maddeden 42'ye kadar konuların isimleriyle, 43. maddeden 47'ye kadar senato meclisinin teşekkülü şartlarıyla ve geri kalanı da iki meclis arasındaki müşterek maddeler ve şartlarla ilgiliydi. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 481

1202 A. A. Şemim, a. g. e., s. 482; C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 134 - 135

Muzafferüddin Şah, 1906'da Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koyduktan kısa bir süre sonra hastalığının ağırlaşması sonucu vefat etmiştir.[1203] Saltanatta kaldığı on bir yıl boyunca İngiliz ve Ruslara verdiği imtiyazlarla milli kaynakların yabancıların eline geçmesine ve İran'daki yabancı nüfuzu sebebiyle istiklâlin kaybololmasına sebep olmuştur. Paraya ihtiyaç duyulduğu bir sırada Avrupa seyahatlerine çıkması ve bu seyahatlerin ülkeye hiçbir faydasının olmaması, yetersizliğini ortaya koymuş ve siyasi olarak da adeta kendi yetkilerini İngilizlere kaptırmıştır. Bu dönemdeki uygulamalardan memnun olmayan halkın mason locaları tarafından tahrik edilmesi, rejimin değiştirilmesi sürecini hızlandırmış ve meşrutiyet ilan edilmiştir.[1204]

C- MUHAMMED ALİ ŞAH DÖNEMİ (1906-1909)

1- Muhammed Ali Şah'ın Tahta Cülûsu ve Meclis Çalışmaları

Muzafferüddin Şah'ın yerine tahta oturan Muhammed Ali Şah, babasının ilan ettiği meşrutiyet fermanına ve uygulamaya koyduğu Kanun-ı Esasi'ye uyacağına dair bir mektubu Behbahani'ye göndermiştir.[1205] Veliahdlığı döneminde meşrutiyet ileri gelenleri ile yaptığı görüşmelerde onları destekleyeceğine ve çıkartılacak kanunlara uyacağına söz vermiştir.[1206] Ancak Muhammed Ali Şah'ın tahta oturmasından sonra kendilerine karşı değiştiğini gören meşrutiyetçiler, şahın bir fırsatını bulduğu anda meşrutiyeti ortadan kaldırmak için uğraşacağını çok iyi anlamışlardır.[1207]

Muhammed Ali Şah'ın, kendisine karşı olan hareketleri ortadan kaldırmaya çalışması, meşrutiyet karşıtlarınca uygun bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bundan cesaret alan meşrutiyet karşıtları istibdat rejiminin tesisini tekrar gündeme getirmeye başlamışlardır.[1208] Şah'ın taç giyme merasimine bütün yabancı elçiler çağrıldığı halde meclis üyelerinin çağrılmaması, üyelerin kendisine karşı su-i zan beslemesine ve kuşku duymalarına

---

1203 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 484 - 485; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 364

1204 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 169; Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 86 vd.; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 364

1205 1872'de Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'ın kızı Ümmü'l Hakan'dan Tebriz'de dünyaya gelen Muhammed Ali Mirza, 1895'te Azerbaycan'a tayin edilmiştir. Tebriz'deki idaresi sırasında adaletli olmaması ve zulme başvurması halkın nefretine sebep olmuştur. Bkz. A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 733; P. Sykes, a. g. e., s. 575; M. A. Mansur, a. g. e., s. 845

1206 A. Kadıyani, a. g. e., s. 691

1207 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 365

1208 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 169 - 170

sebep olmuştur.[1209] Merasime çağrılmadıkları halde törende hazır bulunan meclis üyeleri, ortamı yatıştırmaya çalışmışlardır. Ancak şahın Rusya'ya güvenerek eski rejimi geri getirme gayreti yüzünden iki taraf arasında büyük bir çekişme başlamıştır.[1210] Öyleki dönemin milli güçleriyle eski rejim taraftarlarının birbirlerine üstünlük sağlama çabaları, çatışmalara sebep olmuştur. İran'da yaşanan buhranlar "Büyük İnkılâp" denilen rejim değişikliğini kaçınılmaz hale gatirmiştir.[1211]

Şuray-ı Meclis-i Milli üyeleri, gazetelere verdikleri ilanlarla yabancıların İran devlet dairelerinden ellerini çekmelerini, devletin dışarıdan borç para almamasını ve rejimin bütün şehirlerde kurulmasını istemişlerdir.[1212] Belçikalı mali müsteşarların İran'dan çıkartılması, İran Milli Bankası'nın kurulması, yeni hukukun getirilmesi, şahın daimi bir maaşa bağlanması ve devlet işlerinde meşru olmayan iş vergilerinin kaldırılması gibi birtakım kararları meclisten çıkarttırmışlardır. Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük müsteşarlarının görevine son verilmişse de şahın sabit bir maaşa bağlanması kabul ettirilememiştir.[1213]

Birinci devre meclis üyelerinin İran Millî Bankası'nı kurma çabaları Bank-ı Şahinşahi ve Bank-ı İstikrazi'nin engellemeleriyle karşılaşmıştır. Bank-ı Milli'nin kurulması için Hindistan'daki İran Zerdüştleri kendi aralarında para toplayıp yardıma çalıştıkları sırada engellerle karşılaşmışlar ve bir kısmının Yezd'de katledilmeleri, Hindistan'daki bu kesimi soğutmuş ve İran'a yapılacak yardımdan vazgeçirtmiştir. Meclis üyelerinin borç para almamak için milli bir banka kurmak isteklerine, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik buhran ve kaynak sıkıntısı engel olmuştur.[1214] Başbakan Mirza Nasrullah Han'ın hükümeti tanıtan meclis konuşmasında İran Milli Bankası ve bakanlıkları gündeme getirmesi görüş ayrılıklarına sebep olmuştur.[1215] Mecliste seksen farklı siyasi teşekkülün olması, varolan farklılıkları iyice kutuplaştırmıştır. Ancak daha sonra bütün teşekküller iki ana

---

1209 Taç giyme merasimine meclis üyelerinin çağrılmaması meşrutiyetçiler tarafından iyi kullanılarak "eğer o milletin sultanı ise kendi milletinin içinde taç giymelidir" diye halk arasında söylenti yaymaya başlamışlardır. Bu hareketleriyle şahın halktan kopuk ve sadece kendisini düşünen bir hayat tarzı istediğini göstermek istemişlerdir. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 365; P. Sykes, a. g. e., s. 575

1210 Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 99

1211 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 170; A. A. Şemim, a. g. e., s. 486

1212 A. A. Şemim, a. g. e., s. 487

1213 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 99 vd.; P. Sykes, a. g. e., s. 575 - 576; P. Avery, a. g. e., s. 247

1214 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 377 vd.

1215 Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 79-85.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 488

fikir etrafında birleşmiştir. Ilımlı taraf şah ile dostça geçinmeyi savunurken diğer grup ise şahın ülke işlerine karışmamasını istemiştir. Meclisteki iki farklı grup daha sonra iki farklı parti olarak ortaya çıkmışlardır. Milli Meclis, bütün bu siyasi olumsuzluklara rağmen Kanun-ı Esasi'yi tamamlayan yüz yedi esas maddeyi ekleyerek şahın tasvibine sunmuş ve kabul edilmesini sağlamıştır.[1216]

Muhammed Ali Şah, kendisine karşı güçlenen meşrutiyet blokunu etkisiz hale getirmek için 1907'de başbakan Mirza Nasrullah Han'ı görevden alarak yerine Avrupa'da bulunmuş Ali Asgar Han (Atabeg)'ı başbakanlığa getirmiştir.[1217] Ali Asgar Han'ın başbakanlığa getirilmesi meşrutiyetçiler tarafından hoş karşılanmamış ve görevden alınması için baskı yapmaya başlamışlardır. Bu sırada meşrutiyetçilere karşı muhalefet bayrağını açan Şeyh Fazlullah Nuri, baştan itibaren istedikleri meşrutiyetin Batı karakterli olmayıp İslâmi esaslara dayalı olması gerektiğini söyleyerek şahlık yönetiminin lehinde konuşmaya başlamıştır.[1218]

Sadrazam Ali Asgar Han, 1907'de meclisteki ılımlıların desteğini alarak yeni bir istikraz teşebbüsüne giriştiği sırada öldürülmüştür.[1219] Atabeg'in öldürülmesinden sonra başbakanlığa getirilen Ebul Kasım Han Karagözlü, göreve geldikten sonra maliyeyi kendi uhdesine almıştır. Bütçeyi hazırlayarak gelir-gider kalemlerini tespit etmeye, toplanan gereksiz vergilere yeni bir düzenleme ve saraydaki harcamalara kısıtlama getirmiştir. Ancak bütün bu girişimlere uygulamada zorluk çıkarılmış ve başarılı olması engellenmiştir.[1220]

2- İran'ı Paylaşma Anlaşması (1907)

1870'de meydana gelen Fransa-Almanya Savaşı'nda Alsas-Loren bölgesini ele geçiren Almanya, Avrupa tarihinde yeni bir dönem olan "silahlı barış" dönemini başlatmıştır. Almanya'nın bu dönemde nüfuz sahasını genişletmek için Balkanlarda ve özellikle Osmanlı Devleti üzerinde etkili

---

1216 Tebriz temsilcisi Takizâde'nin de gerekli gördüğü Kanûn-i Esasi'ye ek maddeler eklenmiştir. Birinci madde ile yedinci madde arasındaki maddeler, "umumi hükümler" ya da "izahat" adı altında resmi mezhep, bayrak, başken, İran'ın sınırları, İran'da bulunan yabancıların can ve mal masuniyetini ile ilgili olmuştur. Ayrıntılar için bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 491-497; R.Furon, a. g. e., s. 126

1217 Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 118 vd.

1218 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 366; P. Sykes, a. g. e., s. 576

1219 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 247; Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 142. Ali Asgar Han, İngiltere'deki Oxford Üniversitesi'nden mezun olmuştu. P. Sykes, a. g. e., s. 576

1220 P. Sykes, a. g. e., s. 578-579; K. Süleymani, a. g. e., s. 186

olmaya başlaması, Almanya'dan intikam almaya çalışan ve güneydoğu Asya ile Afrika'da İngiltere ile rekabet eden Fransa'yı, Türkistan'da yayılmaya başlayan Rusya'yı ve geniş sömürgelere sahip İngiltere'yi telaşlandırmıştır.[1221] İngiltere, karada Rusya ve Almanya ile mücadale ederken, denizlerde ise Fransa ile çıkar çatışmasına girmiştir.[1222] Avrupa kıtasında bu dönemde görülen sulh havası gerçek olmayıp birbirine rakip ülkeler hızlı bir silahlanma dönemine girmişlerdir.[1223] 1890 yılına gelindiğinde, Avrupa'daki bloklaşmalar kesin çizgileriyle ortaya çıkmış ve "Üçlü İttifak" kurularak Fransa-Rusya Anlaşması imzalanmıştır. İngiltere, İran ve Osmanlı Devleti toprakları üzerinde rekabet halinde bulunduğu Rusya'ya 1898'de anlaşma önerisinde bulunmuşsa da Rusya önce buna yanaşmamıştır.[1224] İngiltere, Rusya'nın Türkistan üzerinden Hindistan ve Tibet'e doğru yayılmasını engellemek maksadını havi anlaşmayı 1902'de Japonya ile imzalamıştır. Bu anlaşma ile Japonya'ya her türlü silah ve mühimmat desteğinde bulunan İngiltere, Rus yayılmasının Uzakdoğu tarafına bir set çekmiştir.[1225]

Almanya'nın gittikçe güçlenmesi ve İngiltere'nin çıkarlarını tehdit etmesi, İngiltere-Fransa ittifakını kolaylaştırmış, 1904'te iki devlet arasında imzalanan ve iç misak anlamına gelen "Entente Cordiale" Anlaşması'na göre Fransa, İngiltere'nin Mısır'daki egemenliğini, İngiltere ise Fransa'nın Fas'a yerleşmesini onaylamıştır.[1226] Fransa, kendi toprağından bir kısmını Almanya'ya kaptırdığından İngiltere ile yakınlaşmaya başlamıştır. Rusya ise 1905'teki Japon yenilgisi sonucu Fransa'dan borç almak zorunda kalmış, bu ekonomik ilişki gün geçtikçe artarak siyasi ve askeri yakınlaşmaya doğru gitmiştir.[1227] Rusya-Fransa askeri ve ekonomik anlaşmasının karşısında Almanya-Avusturya anlaşması yapılarak bloklaşmalar iyice belirgin hale getirilmiştir. Bütün bu teşebbüslerde kilit rol oynayan İngiltere,

---

1221 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 318 - 319

1222 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul 1995, s. 300

1223 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 319; A. A. Şemim, a. g. e., s. 498

1224 Oral Sander, Siyasi Tarih I, Ankara 1992, s. 190

1225 R. Uçarol, a. g. e., s. 300; O. Sander, a.g.e I., s. 190

1226 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi I, İstanbul 1940, s. 172. İngiltere ile Fransa arasında 1904'te imzalanan anlaşmaya göre Fransa, Fas'ın siyasal statüsünü değiştirmeme sözünü vermiştir. İngiltere ise Fransa'yı Fas'ta ekonomik, mali ve askeri yenilikler yapmada serbest bırakmıştır. İngiltere Mısır'ın siyasal statüsünü değiştirmemeyi, Fransa ise İngiltere'nin 1882'de işgal ettiği Mısır'dan çıkmasını istemekten vazgeçmeyi kabul etmişlerdir. Anlaşmanın gizli hükümlerine göre Fas ve Mısır'da bağımsızlık statüsünün sürdürülmesi imkânsızlaşırsa, İngiltere ile Fransa birbirlerine engel olmayarak ilhak kapılarını açık tutmayı kararlaştırmışlardır. Bkz. O. Sander, a.g.e I., s. 192

1227 R. Uçarol, a. g. e., s. 301

kendi menfaatlerine yönelen bir tehlike karşısında uyguladığı politik yakınlaşma ve Avrupa güçler dengesine müdahale etme siyasetini sürekli takip etmiştir.[1228]

Fransa, İngiltere ile imzaladığı anlaşma gereği Afrika'dan elini çekip Tunus ve Cezayir'den de siyasi ikna yoluyla vazgeçince, iki devletin dikkatleri Hindistan ve Çin taraflarına yönelmiş ve sonuçta bu topraklar üç kısma ayrılıp taksim edilmiştir. Anlaşmaya göre İngiltere Burma'ya yerleşirken, Çin, Hindistan'ı ve Çin'in doğusuna Fransa sahiplenmiştir. İki devletin menfaatlerinin çarpışmaması için yarı bağımsız olan Siyam (Tayland) kurulmuştur.[1229] İngiltere, Fransa'yı memnun ettikten sonra bu devlet üzerinden Rusya ile temasa geçmiştir. Ancak Rusya'nın Ortaasya ve İran'a doğru yayılması bu devlet için tehlike oluşturmuştur. İngiltere, Afganistan'ı İran'dan kopardıktan sonra burada siyasi nüfuzunu kurmuş, Rusya ise Asya'ya yayıldıktan sonra İran'ın kuzeydoğu sınırlarına göz dikmeye başlamıştır. Böylece İran toprakları üzerine devam etmekte olan İngiltere-Rusya nüfuz çatışması, iki devletin müttefik olmasında problem olmuştur. Ayrıca İngiltere, Hindistan'ın kuzey sınırları ve Tibet yüzünden Rusya ile mücadeleye başlamıştı. Fransa, bu mücadelenin bütün hızıyla devam ettiği sırada Almanya'ya karşı beslediği intikam duygularıyla arabulucu rolü üstlenmeye başlamıştır. İngiltere'nin Rusya ile anlaşarak müttefiken Almanya'yı bir çember içerisine almak istemesi ve Rusya'nın dikkatini doğu ve Basra Körfezi'nden Balkanlara çekmek istemesi, Fransa'nın arabuluculuk işini kolaylaştırmıştır. [1230]

İngiltere, 1907'de Rusya'yı masada ikna ederek İran ve Tibet'in iki devlet tarafından paylaşılmasını havi anlaşmayı gerçekleştirmiştir.[1231] Anlaşmaya göre Tibet, Çin'in egemenliği altında bir hükümet olarak kalacak ve toprak bütünlüğü garanti altına alınacaktı. Afganistan, İngiltere'nin nüfuz bölgesinde olacak, fakat burayı işgal etmeyecekti. Rusya, buradaki temsilcilerini geri çekecek ve Afganistan ile ilişkilerini İngiltere'nin aracılığıyla sürdürecekti. [1232] İran'ın bağımsızlığı garanti edildikten sonra üç kısma

---

1228 A. A. Şemim, a. g. e., s. 500

1229 P. C. Terenzıo, a. g. e., s. 150. İngiltere ile Fransa arasında 1896'da imzalanan bir anlaşma ile Siyam üç bölgeye ayrılmıştı. Siyam'ın batısı İngiliz, doğusu ise Fransız etki alanına girmişti. Ortaya da tampon bölge oluşturulmuştu. Bkz. O. Sander, a.g.e I, s. 169

1230 R. Uçarol, a. g. e., s. 301

1231 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s. 135

1232 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 247 - 248. 1907 tarihli İngiltere-Rusya Anlaşması, bir mukaddime ve beş maddeden oluşmaktaydı. İran'ın istiklâlini, kuzeydeki bölgeler ve Afganistan-Belûcistan sınırını ele aldıklarını belirten mukaddimeden sonra,

ayrılacaktı. İran'ın kuzeyi Rus nüfuzunda, güneyi ise İngiliz nüfuzunda kalacaktı. Geriye kalan orta kısım ise tarafsız tampon bölge olacaktı. İngiltere, anlaşma ile İran'ın güney ve doğusunu kendisine ayırmakla Hindistan, Basra Körfezi ve Afganistan'ı emniyet altına almak istemiştir.[1233] İran tarihçilerinin "Cinayet Anlaşması" olarak adlandırdıkları bu anlaşmanın imzalanmasında Fransa'nın rolü olmuş, İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki ihtilafları bir kenara bırakarak İran'ı paylaşma üzerine yakınlaşmaya gitmeleri için arabulucu rolünü üstlenmiştir.[1234] Almanya'ya olan tepkisinden dolayı İngiltere'nin yanında yer alarak İran topraklarının tamamıyla işgal edilmesine aracılık etmiştir.[1235]

İran'ın iki devletce paylaşılması, batılı tarihçilerce de hoş karşılanmamış ve İran'a ihanet olarak algılanmıştır. Çünkü İran'a dost ve müttefik görünen İngiltere, ikiyüzlü davranmış ve İran'ı mücadele halinde olduğu Rusya'ya peşkeş çekmiştir.[1236] İran'daki menfaatlerini korumak isteyen İngiltere, İran'da kendisine ayırdığı bölgelerin petrol zenginliklerini, petrol şirketleri aracılığıyla sömürmeyi düşünürken, Rusya'nın meşrutiyetçiler gibi başka işlerle meşgul olmasını hedeflemiştir.[1237]

İran, gizli olarak imzalanan anlaşmanın duyulmasından sonra Rusya'daki elçisi vasıtasıyla itiraz ederek, İran'ın istiklalinin hak ve adalet ölçüleri hilafına gasp edilmek istendiğini ve Meclis-i Şuray-ı Milli'nin kesinlikle bu anlaşmayı reddettiğini bildirmiştir. Ancak Rusya'dan herhangi bir cevap alınamamıştır.[1238] Bir yandan da İran'da iki devlet aleyhine gösteriler yapılmaya ve basın aracılığıyla karşı çıkılmaya başlanmıştır. İran'ın ve uluslara-

---

kuzeyden geçtiği farz edilen ve Kasrışirin, İsfahan ve Yezd'i içine alan bölgenin Rus nüfuzuna, Benderabbas, Kirman gibi güney bölgeleri ve Afganistan sınırlarının İngiltere'nin nüfuzuna, geriye kalan çöl bölgelerinin ise İran'da kalmasına karar vermişlerdir. Üçüncü madde ile birbirlerinin nüfûz bölgesine müdahale etmemeyi, dördüncü madde ile gümrük ve telgraf gelirlerini paylaşmayı kararlaştırmaşlardır. Beşinci madde ile İran'ın borçlarına karşılık Rusya Bank-ı İstikrazi'yi, İngiltere ise Bank-ı Şahinşahi'yi rehin almayı taahhüt etmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 498 vd.; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 320; P. Sykes, a. g. e., s. 580

1233 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 367

1234 P. Avery, a. g. e., s. 256

1235 A.H. Mohdevi, a.g.e., s. 320; A.A. Şemim, a.g.e., s. 499; O. Sander, a. g. e., s. 194

1236 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 131

1237 P. Avery, s. 253 vd.; Ayrıca bkz. Mehdi Melikzâde, Zendegani-i Mülk-ü Mütekellimin, Tehran 1322

1238 Melikzâde'ye göre Meşrutiyet Komitesi başkanları bu anlaşmaya şiddetle karşı çıkmıştır. 1908'deki bir meclis oturumunda bazı üyeler, kendi ülkeleri aleyhinde rahatça yapılan bu paylaşmayı kabul etmek istememişler ve kendi kafalarını meclis duvarına vurarak gizlice ağlamışlardır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 506

rası diplomasi çevrelerinin tepkisi karşısında zor durumda kalan İngiltere, Tahran'daki elçisi vasıtasıyla bu anlaşmanın İran'ın toprak bütünlüğünü korumak ve Almanya'nın İran'ın içişlerine karışmasını önlemek için yapıldığını söylemiştir. Muhammed Ali Şah, bu bahanelere inanmayarak meclisi desteklemişse de İran'ın bu dönemdeki zayıflığından istifade eden iki devlet, kendi aralarında taksim ettikleri bölgelere girmeye başlamışlardır.[1239]

3- İran'ın Askeri İşgal Dönemi

3.1- Ali Asgar Han-Hemedani Hükümetleri ve Muhammed Ali Şah

Meşrutiyet döneminin iki önemli başbakanı olan Ali Asgar Han (Atabeg) ve Ebul Kasım Han, mali ve idari konulardaki aksaklıkları gidermek ve gereksiz harcamaları kısmak için önemli çalışmalar yapmışlardır.[1240] Şahlık yönetiminin bir savunucusu olarak Avrupa'dan getirtilen ve meşrutiyetçileri izale etmesi düşünülen Mirza Ali Asgar Han, Mirza Nasrullah Han'ın görevden alınmasıyla sadrazamlığa getirilmiştir. Yeni başbakan, özgürlük ve meşrutiyet taraftarlarını kolaylıkla bertaraf edeceğini düşünmüş, bu düşüncesinden dolayı gerek halk ve gerekse meclis üyeleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Meclis üyelerinin kendisine karşı olan tepkilerini azaltmak için savaş bakanı Hacı Muhammed Hüseyin Han'ı kendi tarafına çekerek kullanmak istemiş, fakat bunda muvaffak olamayınca doğrudan meşrutiyetçilere muhalif olmuştur.[1241]

Sadrazam Ali Asgar Han'ın meşrutiyete karşı muhalefeti ve idarede yaptığı işler şahı da tedirgin etmeye başlamıştır. Sadrazamın 1907'de Azerbaycanlı bir sarraf olan Abbas Ağa tarafından öldürülmesi soru işaretlerine sebep olmuştur.[1242] Kesrevi, Tebriz'deki meşrutiyetçilerden Haydar Amuoğlu ve Seyyid Hasan Takizâde'nin bu kararı verdiklerini ve Abbas Ağa'yı bu iş için seçtiklerini yazmıştır.[1243] İngilizlerin Atabeg'i Rus yanlısı olarak bildikleri ve bu yüzden ölümünü istedikleri tarihçiler tarafından kaydedilmiştir. Buna gerekçe olarak da sadrazamın, meclisin ılımlı üyeleri tarafından teşvik edilerek Rusya'dan borç para almaya zorlandığı, bu teşebbüsün kendisini İngiltere nezdinde Rus yanlısı gösterdiğini söylemişlerdir. Sadrazamın uygulamalarına meclisin Azerbaycanlı üyelerinin karşı çıkması İngiltere'nin

---

1239 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 321; G. R. Verheram, a. g. e., s. 68

1240 K. Süleymani, a. g. e., s. 26; A. Rızai, a. g. e., s. 130 - 131; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 366 - 367; A. Rızai, a. g. e., s. 131

1241 N.Kirmani, a.g.e., s. 303; K. Süleymani, a.g.e., s. 144; M.C. Meşkûr, a.g.e., s. 366

1242 G. R. Verheram, a. g. e., s. 68

1243 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 247; Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-yı İran, Tehran 1363, s. 447

işini kolaylaştırmıştır. Atabeg'in öldürülmesinden sonra Mirza Cevad Han sadrazamlığa getirilmiş, onun da görevden alınmasından sonra Oxford Üniversitesinde tahsil görmüş olan Ebul Kasım Han Karagözlü Hemedani sadrazamlığa getirilmiştir. Hemedani, bilgili olmasına karşın ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı fazla bir şey yapamamıştır.[1244]

Yeni sadrazam, devlet bütçesinden saraya giden harcamaları kısmaya, orduyu şahın uhdesinden alarak kendisine bağlamaya çalışmıştır. Çünkü Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetle ilgili iyi niyet beslemediğinin farkına varmış, kendisiyle birlikte diğer bakanları tutuklatarak meşrutiyetin temellerini sökmek istediğini öğrenmiştir. Karagözlü, İngiliz Charles Marling'in araya girmesiyle ölümden kurtulduktan sonra Avrupa'ya sürülmüştür.[1245] Yerine sadrazam olan Hüseyin Kuli Han, kendi kabinesini oluşturup meclise sunduktan sonra bütün gayretlerini meclis ile şah arasındaki muhalefeti gidermeye sarfetmiştir. Fakat bu sırada Şaha düzenlenen suikast girişimi sadrazamın mesaisini yarıda bırakmıştır. Olaydan meşrutiyetçileri sorumlu tutan şah, bunlara karşı hasmâne bir tutum izlemeye başlamıştır.[1246]

3.2- Büyük İnkılâp veya Rejimin İnkırazı (1907-1909)

İran tarihinde "İnkılâb-ı Buzûrg (Büyük İnkılâp)" adı verilen siyasi değişim ve meşrutiyet rejiminin ikame edildiği döneme geçmeden, bu döneme etki eden saikler üzerinde durmak gerekir. Bu saiklerin başında gittikçe yaygınlaşan basın gelmekteydi. Meşrutiyetçi fikirler ve istibdat rejimine karşı çıkışlar, gazete ve dergi aracılığıyla halka ulaştırılıyordu.[1247] Meşrutiyet'in ilanından önce İstanbul, Hindistan ve Mısır'da Farsça gazeteler çıkarılıyor, gazetelerde yayınlanan makalele ve yazılar özgürlüklerden, beşeri kanunlardan ve istibdat rejiminin yanlışlıklarından bahsedip halkı mevcut rejime karşı kışkırtıyordu.[1248] Meşrutiyet şayiasının yoğunlaştığı ve istibdat rejiminin ağır bir şekilde eleştirilmeye başlandığı Muzafferüddin Şah döneminde çıkan gazete ve dergilerde yayınlanan yazıların dili iyice sertleşmişti. Bunun sonucu olarak "Ruhu'l-Kuddüs" gazetesi müdürü şahın kuvvetleri tarafından öldürülmüştü.[1249]

1244 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 733; K. Süleymani, a. g. e., s. 186

1245 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 332; A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 734

1246 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 333; K. Süleymani, a. g. e., s. 203

1247 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 260 - 261

1248 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. E. Brown, Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran der Devre-i Meşrutiyet (terc. Muhammed Abbas ve Rıza Salihzâde), Tehran 1371; E. Brown, Tarih-i Edebiyat-ı İran (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1371

1249 Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 151 vd. Ruhu'l-Kuddüs'ün yazarı Horasani'nin şaha hitaben yazdığı yazıda, otokrasilerin yıkıldığını ve demokrasilere geçildiğini hatırla-

Meşrutiyet savunucularının fikirlerini savunan haftalık "Sur-ı İsrafil" dergisi, Mirza Cihangir Han Şirazi'nin yönetiminde Kasım Han Tebrizi ile Ali Ekber Han Kazvini'nin yardımlarıyla çıkıyordu. Dergideki makalelerde Muhammed Ali Şah ve ruhaniler eleştiriliyordu.[1250] Derginin müdürü Cihangir Han Şirazi bu yolda fikirlerini beyan ederken hayatını kaybetmişti. Bir diğer gazete ise Tahran meşrutiyetçilerinden Seyyid Muhammed Rıza Şirazi'nin çıkarmış olduğu "Musavvât" gazetesiydi.[1251] Tebriz'de Muhammed Şebsteri'nin 1907'de çıkardığı "Mücahid," Tebriz'de 1908'de çıkan ve radikal görüşleriyle bilinen "İttihad" gazetesi ve Mirza Beluri'nin 1908'de çıkardığı "Haşeratü'l-arz" gazetesi dönemin en etkili yayın organlarıydı. Ayrıca Tebriz'de Türkçe yayımlanan "Molla Amû" ve "Anadili" gazeteleri meşrutiyet taleplerini dile getiren başka gazetelerdi.[1252]

İran'da Büyük İnkılâp denilen rejim değişikliğinin bir diğer amili ise "Milli İnkılâb Komitesi" nin kurulmasıydı. Muhammed Ali Şah, saray çevresinin yardımıyla ulemâ sınıfını meşrutiyet esasları üzerinde soğutmaya çalışırken, benzer rejime sahip Rus hükümetince desteklenmişti. Rusya, ülkenin değişik yerlerinde teşkilatlanmış olan meşrutiyetçiler ile saraydaki grupların birbirleriyle olan irtibatını engellemek için gayret göstermiştir.[1253] Meşrutiyetçiler, şahın kendilerine karşı olan teşebbüslerini etkisiz kılmak ve değişik şehirlerde kurulmuş olan temsilciliklerin aktif çalışması için mücadeleyi tek merkezden sürdürecek bir komitenin kurulmasını sağlamışlardır. Kararların hızlı bir şekilde alınması ve icra edilmesi amacıyla "Milli İnkılâb Komitesi" kurulmuştur.[1254] Muhammed Ali Şah ile meşrutiyetçiler arasındaki güç mücadelesi, bu komitenin kurulmasından sonra artarak Tahran'da bombalama olaylarına, şahın şahsına suikast düzenlemeye ve meşrutiyetçilerden bazılarının şah kuvvetlerince öldürülmesine kadar gitmiştir.[1255] Hergün gece yarısından sonra postahane caddesinde toplanan komite ileri gelenleri, kendi aralarında aldıkları kararları başka mer-

---

tarak, Fransa kralı XVI. Lui'nin inkılâp sonrasında Giotin ile öldürülüşünü tehdit yollu örnek vermiştir. A. A. Şemim, a. g. e., s. 511 - 512

1250 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 264

1251 Seyyid Muhammed Rıza Şirazi'nin "Musavvât" gazetesi liberal görüşleri savunuyordu. Şirazi, meclisin topa tutulmasıyla Kafkasya'ya ve oradan da Tebriz'e gitmiş ve ikinci mecliste mebus olmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 513

1252 P. Avery, a. g. e., s. 247. Molla Amû, Brown'un deyimiyle "Ey Amû" yani "Ey Amca" manasında idi. A. A. Şemim, a. g. e., s. 515. Ayrıca bkz. M. Sadr Haşimî, Tarih-i Cerayed ve Mecellât, İsfahan 1328

1253 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 132

1254 A. A. Şemim, a. g. e., s. 515 - 516

1255 N. Kirmani, a. g. e., s. 193

kezlere ulaştırmış, Sur-ı İsrafil ve Musavvat gazetelerinde yazdıkları yazılarla halkı tahrik etmişlerdir.[1256]

Sadrazam Mirza Ali Asgar Han'ın öldürülmesinden sonra Mirza Cevad Han başbakan seçilmiş ve onun da ayrılmasıyla Karagözlü hükümeti tekrar kurulmuştur. Bu hükümet, meclise ve meşrutiyetçilere karşı ılımlı davranmışsa da ömrü fazla uzun olmamış ve altı ay sonra görevden çekilmiştir.[1257] İran'ın iç durumu bu minval üzere iken Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'a girip batı ve kuzeybatıdan ilerlemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin işgal ettiği yerlerden çekilmesi için II. Abdülhamid ile temasa geçilmiş, temaslar gizli mesajlara kadar ilerlemişse de bir gelişme olmamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki iç durumu İran'dan farksız olmuştur. Zira İngiltere başta olmak üzere Batılı devletlerce desteklenen ve içerisinde Ermeni, Rum ve Kürt gibi etnik unsurların bulunduğu İttihat ve Terakki Partisi, II. Abdûlhamid'e karşı harekete geçmiş ve meşruti idareye geçilmesi için çalışmalara başlamıştır. Osmanlı meşrutiyetçileri, aynı zamanda Azerbaycan'daki İran meşrutiyetçileriyle temasa geçip yardımlaşmışlardır.[1258]

İngiltere ve Rusya, Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarına girmesini Alman tahrikine bağladığından İstanbul'da ve Tahran'da yaptıkları temaslarla iki devletin arasını düzeltmeye çalışmışlardır. İki devlet, kendilerinin de katılacağı komisyonda Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarını terk etmesi için baskı kurmuşlardır.[1259] Komisyondaki Osmanlı delegesi, bu iki aracı devletin niyetlerinin iyi olmadığını bildiğinden komisyon toplantısına katılmayarak mevcut durumun 1911'e kadar aynı şekilde kalmasını sağlamıştır.[1260]

Muhammed Ali Şah, dış siyasetteki başarısızlığı içteki meşrutiyet hareketini bastırmakla izale etmek istemiştir. Meşrutiyetçilere karşı harekete geçmeyeceğine ve meclisi ortadan kaldırmayacağına dair Kur'an üzerine yemin etmişse de Rusların teşvikiyle çeşitli tertiplere girişmiştir.[1261] O sırada İran ordusunu eğitmekle görevli Sergei Markievitch başkanlığın-

---

1256 M. Melikzâde, Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran IV-V, Tehran 1358, s. 705

1257 A. Rızai, a. g. e., s. 131 - 132; Y. Devletabâdi, a. g. e., s. 157 vd.

1258 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 132 - 133. Bkz. Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-ı İran, Tehran 1357

1259 S. A. Muhammed Devletabadi, a. g. e., s. 45

1260 A. A. Şemim, a. g. e., s. 517 - 518

1261 Muhammed Ali Şah, daha sonra hileye başvurarak mecliste Kur'an üzerine yaptığı yemin sırasında temiz olmadığını ileri sürerek yaptığı yeminin geçerli olmadığını söylemiştir. A. A. Şemim, a. g. e., s. 519

daki Rus askeri heyeti ve Liakhof komutasındaki Kazak birlikleri, İran halkını rencide edecek ve hazineye müdahil olacak kadar ileri gitmişlerdir. Şah'ın emriyle meşrutiyetçi güçlere saldıran Rus askerleri, eski istibdat rejimini tekrar yerleştirmek ve şahın tahtını korumak için katliamlara girişmişlerdir. Milliyetçileri sindirmeye çalışan Rus ordusunun işledikleri cinayetler, Liakhof'un Kafkas ordusu komutanına 1908'de gönderdiği raporda yer almıştır.[1262] Liakhof, ordu komutanına gönderdiği raporda; Rus sefareti ve şahın meclis üyelerini para ile satın alma yoluna gittiğini yazmıştır. Meşrutiyetçilere müdahale gücü hazır oluncaya kadar meclise dost görüneceklerini, ancak meclisin kendi silahlı adamları vasıtasıyla mücadele ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca şehirlerdeki meclis ileri gelenleriyle görüşüp milli meclis üyelerini ikna etmeye çalıştıklarını, Rus Kazaklarına elbise giydirilerek mescit ve meclise gönderdiklerini, istibdat rejiminden hoşnut olmayanların İngiliz sefaretine gitmelerini önlemeye çalıştıklarını da eklemiştir. Kazakların bir süre sonra meclisi bombalamayı ve üyelerini tutuklamayı düşündüğünü, halkı ve yabancı ülkeleri teskin etmek için seçimlerin yapılacağına dair bir ferman çıkartılacağını söylemiştir.[1263] Ayrıca şahın kendilerine gerekli askeri yardımı vaadettiğini, bütün bu teşebbüslerin Kazak askerlerince yapılmasının uygun olacağını söylemiştir.[1264]

Şah'ın Rusya tarafından açıkça desteklendiğini ve meclise karşı çeşitli tertiplere giriştiğini öğrenen bazı meclis üyeleri, sıcak çatışmanın artık kaçınılmaz hale geldiğini düşünerek silahlanmaya başlamışlardır.[1265] Meşrutiyet hareketinin her safhasında önemli bir yere sahip olan Tebriz ve Reşt'teki meşrutiyetçiler, Tahran'a doğru harekete geçerek milli meclisi korumaya ve şahın teşebbüsünü etkisiz kılmayı kararlaştırmışlardır. Ancak şah, Rusya'nın tuzağına düşmüş ve kan dökülmesine razı olmuştur.[1266]

Meclis-i Şura-yı Milli'den 1907'de şaha gönderilen yazıda, savaş bakanı ile birlikte başbakan Cevad Han'nın görevden alınması istenmiştir. Şah ta-

---

1262 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 259; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 331. Bkz. İvanesky Pavlovich, İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran (terc. Muhammed Bakır Hoşyar, Tehran 1357

1263 N. P. Mamunatev, Bombaran-ı Meclis-i Şura-yı Milli (terc. Şerafeddin Kahramani), Tehran 1363, s.300 vd

1264 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 333. Liakhof, meclise baskın yapılarak bombalanması şeklini raporunda izah etmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 520 - 521. Rusya istibdat rejimine dayandığı için komşusu olan İran'daki meşrutiyet hareketini iyi karşılamamıştır. Meclis üyeleri, Rusya'ya borçlanmayı da reddedince meşrutiyete ve meclise kin beslemeye ve bitirmeye çalışmıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 586

1265 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 261

1266 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 333; S. A. Muhammed Devletabadi, a. g. e., s. 47 vd.

raftarlarının, şehzadelerin, saray adamlarının, ayan ve din adamlarından bir kısmının Tahran'da toplandıkları ve silahlandıklarını söyleyen Melikzâde, şah taraftarı ulemanın verdiği fetvalarla meşrutiyeti Mazdek, dini ve meşrutiyetçileri de Bahaî ilan ettiklerini ve dolayısıyla kanlarının Müslümanlara helal olduğunu ilan ettiklerini kaydetmiştir.[1267] Melikzâde, ulemanın halktan silahlı mücadeleye katılmasını, meşrutiyetçileri öldürmesini ve ölmemiş olanların gözlerinin çıkarılmasını istediklerini söylemiştir.[1268]

Muhammed Ali Şah, kendi saltanatının devamını sağlamak ve muhalifleri sindirmek için "Tophane" de toplanmış olan silahlı grupları ve Kazak askerlerini 1908'de Baharistan'daki meşrutiyetçiler üzerine göndermiştir.[1269] Şah'ın hareketini duyan Tebriz meşrutiyetçileri saraya çektikleri telgraflarda, Tahran'a kadar gelip kan dökeceklerini söylemişlerdir. Şah'ın meşrutiyetçilere karşı giriştiği bu ilk deneme başarısız olmuş ve meşrutiyetçilerin yararına sona ermiştir.[1270] Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçiler karşısında aldığı bu ilk yenilgiden sonra taktik değiştirerek sulhtan yana olduğunu göstermeye çalışmıştır. Kaçar boyu reislerinden Ali Rıza Han'ı görevlendirmiş, 1908'de meşrutiyetçilerle yapılan görüşmelerde, görevden alınması istenen savaş bakanı ve diğer görevlilerden altı kişinin görevden alındığı söylenmişse de daha sonra bunların Rus sefaretine sığınıp milliyetçiler aleyhine çalışmaya devam ettikleri anlaşılmıştır.[1271] Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçilere karşı hileli siyaseti devam etmiş ve kendi sarayını"Bağ-ı Şah" denilen yere naklederek halkın gözünden uzaklaşmaya ve saraya yürüme tehlikesini atlatmaya çalışmıştır.[1272] Bu sırada Tebriz halkı, şaha karşı kıyama kalkışmış ve merkeze doğru yürümeye başlamıştır.[1273]

Baharistan meydanında toplanan meşrutiyetçiler üzerine Kazak ordusunun gönderileceği ihtimalinin belirmesi, meşrutiyetçilerin de silahlı tedbir

---

1267 Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 167 vd.

1268 A. A. Şemim, a. g. e., s. 522. A. Rızai, a. g. e., s. 132. Daha geniş bilgi için bkz. M. Melikzâde, İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran, Tehran 1328

1269 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 271 vd.

1270 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 248; Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 167 vd. Meşrutiyet aleyhindeki bu olay sırasında Necef ulemasından Muhammed Molla Kazım Horasani, Molla Abdullah Mazenderani, Mirza Hüseyin ve Mirza Halil meşrutiyetin korunması üzerine fetvalar verip olayların büyümesini engellemişlerdir. Ancak daha sonra şahın Tahran'da gezdiği sırada kendisine bombalı saldırı düzenlenmiştir. Meclis, olayı esefle karşıladığını bildirerek bazı temsilcilerini şahın yanına göndermiştir. Bkz. A. Rızai, a. g. e., s. 132 - 133; Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 199 vd.

1271 K. Süleymani, a. g. e., s. 109

1272 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 253 vd.

1273 C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 145 - 147

almasına sebep olmuştur.[1274] 1908'de yapılan meclis oturumunda, şah ile meclis arasındaki ihtilafın çözülmesi ve kan dökülmemesi için üç konuda anlaşmaya varılması önerilmiştir. Birincisinde hükümet ve bakanların sadece şaha karşı sorumlu olacakları ve meclisin bunların nasb ve azline karışmaması istenmiştir. İkincisinde şahın kendisine bağlı 10.000 kişilik bir askeri birliği bulundurabilmesi talep edilmiştir. Üçüncüsünde ise askeri işlerde kontrol hakkının şaha ait olması ve savaş bakanını seçme hakkına sahip olması istenmiştir.[1275] Sarayın bu isteklerinin Rusya tarafından hazırlanmış olduğu intibaı verildiğinden meclis tarafından kabul edilmemiştir. Bundan sonra şahın meclis ile irtibatı tamamen kesilmiştir.[1276] 1908'deki bu gelişmeler üzerine kanlı olaylar dönemi başlamıştır.[1277] Şah, Liakhof ile görüştükten sonra Mirpençe Ali Ağa komutasındaki 120 Kazak askerini Sipahsalar Medresesi'ni işgal etmeye, meclisi kuşatmaya ve Baharistan'daki meşrutiyet taraftarlarını dağıtmaya göndermiştir. Medrese içindekigrup şahın kuvvetlerine mukavemet ederek içeri sokmamıştır.[1278]

Liakhof, medrese olayını haber alır almaz Kazak askerlerinden 250 süvari, 25 piyade ve 4 top hazırlatarak meclise göndermiştir. Savaş toplarının Şahabâd ve Baharistan caddesi ile meclise çevrilmesini emretmiştir.[1279] Askerlerin bu hareketi karşısında sessiz grup, meclis binasına doğru yöneldiği sırada yeni katılımlar olmuş ve sayıları iki bine ulaşmıştır.[1280] İki tarafın karşılıklı bekleyişi uzun sürmemiş, Kazak askerleri meclisi bombalamaya başlamıştır. Meclisi müdafaa eden grup yedi saat direnmişse de üyelerin bir kısmı öldürülmüştür. Bu kanlı olayda Bağ-ı Şah denilen saray, Baharistan üzerine galip gelmiştir.[1281] Meclis-i Şuray-ı Milli dağıtılarak ülkede şahın mutlak istibdat yönetimi tekrar başlatılmıştır. 1908'de meydana gelen bu kanlı olayda meclis üyelerinin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da İngiliz ve Fransız elçiliklerine sığınarak canlarını kurtarmışlardır.[1282]

1274 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 134

1275 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 274; A. A. Şemim, a. g. e., s. 527

1276 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 705 - 707

1277 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 369; S. A. M. Devletabadi, a. g. e., s. 55

1278 P. Sykes, a. g. e., s. 587

1279 F. Kazımzade, a. g. e., s. 206 - 207

1280 N. P. Mamonatev, Bombaran-ı Meclis-i Şura-yı Milli (terc. Şerafeddin Kahramanî), Tehran 1363, s. 365

1281 N. P. Mamunatev, a. g. e., s. 365 vd.

1282 A. İ. Aştiyani, a. g. e., s. 734; A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 263. Behbahani ve Tabatabai, iki taraf arasındaki olayların büyümemesi için uğraşmışlarsa da bir netice elde edememişlerdir. Meydana gelen kanlı olayda birçok insan öldürülmüştür. Bkz. S. A. Muhammed Devletabadi, a. g. e., s. 55 vd. Meşrutiyetçiler, olaylarda İngilizlerin kendilerini koruyacaklarını inanmışlardır. İngiltere'ye güvenmenin bedelini ağır

Muhammed Ali Şah, bundan sonra Mirza Ahmed Han'ı başbakan seçmekle ülkedeki Rus tahakkümünü iyice yerleştirmiştir.[1283] Meşrutiyet taraftarlarının ve meclis üyelerinin acımasızca katledilmesi, meşrutiyet hareketini kendi menfaatlerine uygun görmeyen Rus askerleri tarafından bizzat gerçekleştirilmiştir. Rusya'nın fiilen İran meşrutiyetçilerine müdahale etmesi, Avrupa devletleri tarafından protesto edilmeye başlanmıştır. Hükümet, bunu telafi etmek için Avrupa başkentlerinde diplomatik çabalar içerisine girmiştir.[1284]

3.3- Muhammed Ali Şah'ın İstibdat Yönetimi ve Meşrutiyetçilerin Zaferi

Muhammed Ali Şah, Liakhof'u Tahran askeri birlikler komutanı olarak tayin ettikten sonra başka olaylara karışanlar için umumi bir af ilan ettiğini ve evlerine dönebileceklerini söylemiştir. Şah'ın tuzağına düşen meşrutiyetçilerin bir kısmı tutuklanmış ve bir kısmı da katledilmiştir.[1285] Şah, kendine özgü istibdat yönetimini tekrar tesis ettikten sonra dünya devletlerine demokrasinin uygulandığı intibaını vermeye çalışmıştır.[1286] Başbakanlığa getirilen Mirza Ahmed Han hükümeti, kanlı olayların görüntüsünden kurtulmak için kanun muvahecesinde işleri yürüttüğünü, İran'da özgürlüklerin olduğunu yabancı devletlere göstermeye çalışmıştır. Ancak şehirlerde her an patlak verecek bir özgürlük hareketini de ensesinde hissetmiştir.[1287]

Meşrutiyet hareketinin ortaya çıkıp gelişmesinde bazı şehirler diğerlerine nispeten ön plana çıkmışlardır. Nasırüddin Şah'ı öldüren kişinin şehri olan İsfahan, Tahran ve Tebriz meşrutiyetçilerin merkezi olmuşlardır. Tebriz'in Rusya'ya yakın olması sebebiyle buradaki meşrutiyetçiler Rus nüfuzuna maruz kalmış ve büyük kayıplar vermişlerdir.[1288] Buradaki meşrutiyetçilerin etkisi diğer şehirlere göre daha fazla olmuştur. Tebriz'deki meşrutiyetçiler şah kuvvetleri tarafından kuşatılmışlarsa da isyana devam etmişler-

---

bir şekilde ödeyen meşrutiyetçiler, İngiltere'nin meşrutiyetçilere karşı yapılan Rus katliamına seyirci kaldığını görmüşlerdir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 538

1283 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 333; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 369

1284 A. A. Şemim, a. g. e., s. 539

1285 C. Mehdi Niya, a. g. e., s. 145

1286 Y. Devletabadi, a. g. e. II, s. 180 vd.

1287 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 708

1288 A. A. Şemim, a. g. e., s. 541

dir. Neticede Rusya, buradaki teba'sını bahane ederek şehri işgal etmiştir. 1909'da Znarsky komutasındaki 3000 Rus askeri Tebriz'e girmiştir.[1289]

Rusların Tebriz'e girmesiyle birlikte Rus nüfûzunun Muhammed Ali Şah üzerinde iyice artması, İngiltere'yi telaşlandırmış ve buradaki menfaatlerini tehlikede görmeye başlamıştır. Bu sırada Gilân'da şah yanlısı valinin öldürülmesi ve Reşt'in meşrutiyetçilerin eline geçmesi, şahın Tebriz'deki durumunu zora sokmuştur. Çünkü Gilân'daki isyanı bastırmakla görevlendirilen Muhammed Veli Han, meşrutiyetçilere katılmış ve Tahran'a doğru harekete geçmiştir.[1290] Şah'ın Tebriz'deki din adamlarına gönderdiği telgraflardan, istibdat kuvvetlerinin beklentileri hilafına meşrutiyetçilerin mücadelesi devam etmiştir. Tebriz'in Osmanlı topraklarına sınır olması sebebiyle İran meşrutiyetçileri İttihat ve Terakki'den etkilenmişlerdir. [1291]

İran meşrutiyetçilerinin İstanbul'da kurduğu "Encümen-i Saadet" teşkilatı, Osmanlı meşrutiyetçileri ile Azerbaycan meşrutiyetçileri arasındaki irtibatı sağlamıştır.[1292] İran'ın İstanbul elçisi, meşrutiyete karşı olduğu halde korkusundan bu encümenin isteklerini kabul etmiştir. Ermeniler de İran'da meşrutiyet idaresinin kurulması için 1892'de kurdukları "Deruşâk (Daşnaktesutûn-Taşnaksütyun)" gazetesi aracılığıyla destek olmuşlardır. Daşnakların hedefi, Anadolu'daki Ermenileri Osmanlı idaresine karşı ayaklandırmak ve dünya kamuoyuna Anadolu'da katliama uğradıkları yalanını yayarak kendilerini haklı göstermeye çalışmak olmuştur.[1293]

Rusya, şaha destek vermesi karşılığında İran'ın kuzey bölgelerini elde etmiş, Tebriz'e kadar gelerek şah yanlılarını takviye etmiştir.[1294] İran'ın meşrutiyet ile iç karışıklığa sürüklenmesinde etkili olan İngiltere, Rus işgallerini diplomasi yoluyla durdurmak istemiştir. Tebriz isyanlarının sürdüğü bu dönemde, İngiliz diplomasisini devreye sokarak Rusya'nın da şaha baskı yapmasını sağlamıştır. Rusya'nın 1000 askerini daha İran'a göndermesini istedikten sonra Hindistan'dan asker getirmiş ve Basra Körfezi'ne savaş gemileriyle yerleşmiştir.[1295] Rusya'yı diplomasi yoluyla yanına çeken

---

1289 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 727; A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 264. Rusya, Azerbaycan'ın işgalini 1907'de İngiltere ile imzaladığı anlaşmaya dayandırmıştır. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 334

1290 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 335; A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 274

1291 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 844 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 544; P. Sykes, a. g. e., s. 588

1292 Y. Devletabâdî, a. g. e. III, s. 92 vd.

1293 Deruşak gazetesi (Drochak), Daşnak Partisi'nden Dr. Avanes tarafından kurulmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 545

1294 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 334

1295 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 279

İngiltere, Tahran'daki Rus elçi Koziell ve kendi elçisi Rice aracılığıyla şahın meşrutiyetçilerin bazı şartlarını kabul etmesini istemiştir. Böyle yapıldığı sürece, şahın saltanatını koruyabileceğini telkin etmiştir. Muhammed Ali Şah, her ne kadar bu önerilere yanaşmak istememişse de durumun vehameti karşısında tavizler vereceğini kabul etmiştir. İngiliz ve Rus girişimlerini haber alan meşrutiyetçiler, karşı çıkarak kesinlikle yönetimin devamını kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir.[1296]

İngiltere'nin diplomatik baskıları ve şahın ordusunun 1909'de Tebriz'de Ruslara yenilmesi, şah'ı tekrar farklı siyasetlere yöneltmiştir. Şah, açılması istenen meclisin saray uleması, eşraf ve kendi taraftarlarından müteşekkil olmasını istemiştir. Ayrıca ulemadan meşrutiyetin haram olduğuna dair bir fetvanın yayınlanmasını da talep etmiştir. Şeyh Fazlullah Nuri ve diğer bazı ulema, meşrutiyet meclisinin İslâm kurallarına aykırı olmadığına dair kanaatlerini bildirince, bu defa Tahran tüccar ve esnafından müteşekkil bir meclisin oluşturulması gibi trajik sahneler ortaya çıkmıştır.

Tebriz'de iki taraf arasındaki çarpışmalar devam ettiği bir sırada meşrutiyet ileri gelenlerinden Mirza Mustafa Aştiyani'nin şah taraftarlarınca öldürülmesi ve Tebriz'deki Amerikan okulunda yetişen gençlerin cenazede meşrutiyet lehinde slogan atmaları ortalığı karıştırmıştır. Şah'ın Tebriz'i iktisadi ablukaya alması halkı açlıkla karşı karşıya getirmiştir. Ablukanın kaldırılması ve yiyecek gönderilmesi için Tebriz'deki İngiliz ve Rus konsolosları devreye girerek, şehre gelen yolların açılması ve yiyeceğin halka ulaştırılmasına izin verilmesini istemişlerdir.[1297] Tebriz'in bu mücadelesine İsfahan, Gilân ve Bahtiyari şehirleri de katılarak şaha karşı topyekûn bir mücadele başlatılmıştır. 1909'da Ali Kuli Han önderliğindeki bir grup silahlı meşrutiyetçi Tahran'a ulaştığında şahın destekleyicileri dağılmıştır.[1298]

Meşrutiyetçilerin Tebriz'deki başarılarının arkasında Bakır Han ve Setar Han isimli iki meşrutiyetçi bulunmuştur. Tebriz isyanının önderliğini yaparak "Serdar-ı Millî" ve "Salar-ı Millî" ünvanlarıyla anılan bu şahıslar, halkı Tahran'a doğru yönlendirmişlerdir. Muhammed Ali Şah, isyanı bastırmak için Abdulmecid Mirza komutasındaki orduyu Tebriz'e göndermişse de Bakır ve Setar Han kuvvetlerine yenilmiştir. Tebriz'deki mücadele çok kanlı olmuş, buradaki yabancılar ve özellikle Amerikan okulunda

---

1296 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 933 vd. Daha geniş bilgi için bkz. Nurullah Danişver Alevi, Tarih-i Meşruta ve Cenbeş-i Vatanperestan, Tehran 1335

1297 P. Sykes, a. g. e., s. 588

1298 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 280. Bkz. Ahmed Kesrevi, Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan, Tehran 1346

görevli öğretmen Bascrowille, bu mücadeleye meşrutiyetçiler safında katılarak ölmüştür.[1299] Tebriz'deki isyanın yaklaşık on ay sürmesi ve bu süre içerisinde Abdulmecid Mirza'nın zahire ambarlarını kontrol altında tutması, halkın açlıkla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Mücadeleyi bırakmayan halk, ağaç yaprakları ve yonca gibi bitkileri yemek zorunda kalmıştır. Neticede Ruslar, 1909'da Rus teb'asını korumak bahanesiyle müdahale edip iç savaşı sona erdirmişlerdir. Tebriz halkının göstermiş olduğu kararlılık ve verdiği mücadele diğer şehirlere sıçramış ve meşrutiyet rejiminin yerleşmesinde mihenk taşı olmuştur.[1300]

Muhammed Ali Şah, kendi kuvvetlerinden ve Kazak birliklerinden oluşan askerleri Bağ-ı Şah'da toplayarak Tahran'da bir set oluşturmuş, meşrutiyetçiler ile birlikte hareket eden Bahtiyari boyunun şehre girişini engellemeye çalışmıştır.[1301] Bu sırada Bahtiyari reislerinden Hacı Ali Kuli Han (Serdar Esad) komutasındaki meşrutiyet kuvvetleri Kum, Bahtiyari, İsfahan, Reşt ve Fars bölgelerindeki kuvvetlerle birleşmişlerdir.[1302] Kazvin ve Gilân şehirleri de meşrutiyet kuvvetlerinin eline geçtikten sonra Tahran'a doğru hareket edilmiştir. Rusya, 3000 askerini Enzeli limanından İran topraklarına çıkartarak tekrar meşrutiyetçileri tehdit etmiştir.[1303]

Tahran'da şah kuvvetleriyle meşrutiyetçiler arasındaki çarpışma üç gün devam etmiş ve neticede meşrutiyetçiler galip gelmiştir.[1304] Liakhof komutasındaki Rus askerleri ve Kazak birlikleri de 1909'da meşrutiyet güçlerine yenilince, şah, Rus elçiliğine sığınmıştır.[1305] Aynı gece "Meşrutiyet Başkanları Şurası" toplanıp şahı tahttan uzaklaştırdığını, yerine oğlu Ahmed Mirza'yı getirdiğini ve Kaçar boyu reislerinden Ali Rıza Han'ın naib tayin edildiğini ilan etmiştir. İran'ın içine düşmüş olduğu bu durumdan İngilizler memnun olurken, şah ile birlikte gerçekleştirecekleri işleri yapamayan Ruslar memnun kalmamışlardır. Meşrutiyetçiler ile Ruslar arasında bir protokol imzalanarak tahttan uzaklaştırılan Muhammed Ali Şah'a yılda 16.000 lira

---

1299 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 371

1300 Tebriz'deki mücadelenin kahramanları olan Bakır Han ve Setar Han hakkında geniş bilgi için bkz. A. Rızai, a. g. e. IV, s. 136 vd.; P. Sykes, a. g. e., s. 589

1301 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 280; P. Sykes, a. g. e., s. 590

1302 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 1077 vd. Hacı Ali Kuli Han, Avrupa başkentlerinde dolaştığı sıralarda Batı medeniyetini incelemiş, meşrutiyet hareketi başladığı zaman da Tahran'a dönmüştür. İlk önceleri şah ve istibdat yanlısı iken, meşrutiyet hareketinin iyice genişlemesiyle yönetimin kendi boyu Bahtiyarilerin eline geçmesi için meşrutiyetçilerden yana olmuştur. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 590

1303 M. Melikzâde, a. g. e. IV-V, s. 1130-1157; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 336

1304 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1195

1305 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 557; S. A. Muhammed Devletabadi, a. g. e., s. 70 vd.

ödeme yapılması karşılığında Rusya'da yaşaması kabul edilmiştir. Muhammed Ali Şah, Rusya'da yaşamak için Bakü'ye hareket etmiştir.[1306]

Meşrutiyetin ilan edilmesinden ve meclisin açılmasından sonra mevcut siyasi ihtilaflar çözülmeden devam etmiş ve meclis içinde değişik fırkaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Eski rejim döneminde görev alanların bir kısmı bu dönemde de görev almış, hareketin zahmetini çekenler ekonomik-sosyal sıkıntılarla baş başa kalmaya devam etmişlerdir. Meşrutiyet idaresinin batı yanlısı üst tabakası, esas zahmeti çeken ve ekonomik sıkıntı içerisinde olan kesimleri araç olarak gördüğünden nimetlerden faydalanmasını önlemişlerdir. Halkın büyük kesimini oluşturan köylüler ise yok sayılmışlardır.[1307]

KAÇAR HANEDANININ SÜKÛTU

A- AHMED ŞAH DÖNEMİ (1909-1925)

İran topraklarının İngiltere ve Rusya tarafından işgal edildiği bir dönemde tahta oturan Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçilerin parlamentolu rejim baskılarına daha fazla dayanamamış, Tahran'ın meşrutiyetçi güçlerin eline geçmesiyle Rus sefaretine sığınarak canını zor kurtarabilmiştir.[1308] İran'ın iç savaşa sürüklendiği bu dönemde Rusya, şahı himaye etmek ve meşrutiyet hareketini engellemek için 3000 kişilik bir orduyu Enzeli limanından İran topraklarına geçirmiştir. Ancak Ruslardan daha hızlı davranan meşrutiyetçiler, Tahran'ı ele geçirip hareketi yok etmeye çalışan Rus komutan Liakhof'un yenilmesini sağlamışlardır.[1309] Mehdi Melikzâde'nin biraz da dramatik olarak anlattığına göre Muhammed Ali Şah ve erkânı, eşya ve bavullarını önceden hazırlamış oldukları halde korku içinde Rus sefaretine

---

1306 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 336

1307 A. A. Şemim, a. g. e., s. 557 vd.; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 336

1308 Percy Sykes, Tarih-i İran (terc. Muhammed Taki Fahrdaî), Tehran 1330, s. 592; Abdullah Müstevfî, Şerh-i Zendeganî-yi Men ya Tarih-i İçtimai ve İdari-yi Devre-i Kacariye II, Tehran 1371, s. 283 - 286. Cafer Mehdi Niya, Heft Bâr İşgal-ı İran der 23 Kurn IV, Tehran 1377, s. 147 - 148

1309 Muhammed Cevad Meşkûr, Tarih-i İran-ı Zemin, Tehran 1365, s. 371 - 372; Abdulazim Rızai, Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV, Tehran 1363, s. 199; Gulam Rıza Verheram, Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimai der Asr-ı Kacar, Tehran 1367, s. 70; Alesandro Baussani, The Persians, Florence 1962, s. 170-171. Rusya, Kaçar Hanedanı'nı her türlü tehlikeden koruyacağını bildirerek başka bir hanedanın İran idaresini ele geçirmesine izin vermeyeceğini söylemiş ve devletin resmi gazetesinde ilan etmişti. Bu girişimine Türkmençay Anlaşması'nı mesned olarak göstermiştir. Bkz. Mehdi Melikzâde, Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran VI-VII, Tehran 1363, s. 1231

sığınmışlardır. Rusya elçisi, Mescid-i Sipahsalar'a giderek şah ve ailesinin Rusya ve İngiltere himayesinde olduklarını meşrutiyetçilere söyleyerek zarar vermemelerini istemiştir.[1310] Rus elçi, meşrutiyetin ileri gelenlerinden Serdar Esad ve Muhammed Veli Han'a, şahın artık mücadeleden vazgeçtiğini söylemiş, Liakhof komutasındaki Kazak ordusu ve Kazakhane'nin bundan sonraki durumunun ne olacağını sormuş, onlar da Kazakhane ordusuna hükümetin ihtiyaç duyacağını ve komutanlarının canlarına dokunulmadan değiştirileceğini ifade etmişlerdir. Liakhof ve Kazak ordusunun diğer komutanları silahlarını teslim ederek meşrutiyetçi kuvvetlerle olan mücadeleyi bırakmışlardır.[1311]

Meşrutiyet kuvvetlerinin Tahran'ı almasından sonra devlet işlerinin nasıl yürütüleceği hususunda istişareler yapan Muhammed Veli Han ve Ali Kuli Han, Muhammed Ali Şah'ın saltanata bir daha getirilmemesi, yeni idarenin oluşturulması için seçimlerin yapılması ve meclisin açılmasına kadar geçici bir hükümetin kurulmasını kararlaştırmışlardır.[1312] Meşrutiyetçi komutanlardan, şehzade, ayan, esnaf ve tüccârdan oluşturulan ve Baharistan mevkiînde toplanan beş yüz kişilik geçici meclis, Muhammed Ali Şah'ı resmen tahttan indirdiğini ilan etmiştir.[1313]

1- Ahmed Şah'ın Tahta Oturtulması

Geçici meclis, Muhammed Ali Şah'ın on iki yaşındaki büyük oğlu Ahmed Mirza'yı 1909'da tahta oturtmuştur.[1314] Meşrutiyetçiler, asker ve meşrutiyetçilerin ileri gelenlerinden müteşekkil yirmi iki kişilik bir "Şura-yı Müdüriyet" heyeti ile geçici bir hükümet kurup ülke işlerini ele almışlardır.[1315] Çocuk yaştaki Ahmed Şah'ın naibliğine ilk önce Ali Rıza Han ve daha

---

1310 M. Melikzâde, a. g. e. VI - VII, s. 1232 - 1233

1311 Ali Asgar Şemim, İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar, Tehran 1379, s. 561; Firuz Kazımzade, Russıa and Brıtaın In Persıa 1864-1914, Yale University 1968, s. 580

1312 F. Kazımzade, a. g. e., s. 582-584; A. Rızai, a. g. e., s. 132 - 133

1313 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1237; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 372

1314 Mirza Ali Han Deyûsalar, Yaddaştha-yı Tarihî Raci be Feth-i Tehran, Tehran 1379, s. 108. Melikzâde, Rus elçiliğine sığınmış olan Muhammed Ali Şah ve karısı Melike Cihan'ın nezdine gidildiği zaman, Ahmed Şah'ın ağladığı ve annesi ile babasından ayrılmak istemediğini kaydetmiştir. Şehzadenin Nizamü'l-mülk, Mevsûkuddevle ve Alaü'l-mülk tarafından Rus elçiliğinden alındığını yazmıştır. Bkz. M. Melikzâde, a. g. e. V I - VII, s. 1263

1315 Mansure İttihadiye, "Ahmed Şah Kacar," Diretü'l-Maarrif Buzûrg-u İslâmî VII, Tehran 1375, s. 67; C. M. Niya, a. g. e., s. 149 - 150; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 286; Abdurrıza Huşeng Mohdevi, Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran, Tehran 1379, s. 337; Raymond Furon, L'Iran Perse et Afghanıstan, Paris 1951, s. 127

sonra da Karagözlü tayin olunurken, Nakkaş Muhammed Han Gaffari ise şaha öğretmen olarak tayin edilmiştir.[1316] Ayrıca geçici meclis ve Şur'a-yı Müdüriyyet heyeti tarafından Muhammed Veli Han savaş bakanı, Ali Kuli Han İçişleri Bakanı, Karagözlü Dışişleri Bakanı, Abdulhüseyin Mirza Adliye Bakanı, Mirza Hasan Maliye Bakanı ve Serdar Mansur da posta ve telgraftan sorumlu bakan olarak tayin edilmişlerdir.[1317] Böylece devletin bütün işleri"Heyet-i Müdüriye-i İnkılâp" denilen Şura-yı Müdüriyetin eline geçmiştir.[1318]

Tahran'ın meşrutiyetçi güçler tarafından ele geçirilmesi sırasında Muhammed Ali Şah ve binlerce silahlı kişinin Rus sefaretine sığınmış olması, ellerindeki mevcut silahlar sebebiyle yeni rejim için tehlike arzettiği düşünülmüştür. Savaş Bakanı Muhammed Veli Han, Rus sefaretine bir mektup yazarak sefarete sığınmış olan silahlı kişilerin silahlarını teslim etmeleri ve evlerine dönmelerini istemiştir.[1319] Ayrıca sefarete sığınmış olan şahın İran'dan gitmesi meselesinin de önemli bir anlaşmazlık konusu olduğu ve görüşülmesi gerektiğini söylemiştir.[1320] Yeni rejim ile Rus sefareti arasındaki anlaşmazlığa İngiltere elçisi aracı olmuş ve sonuçta iki taraf arasında altı maddelik bir protokol imzalanmıştır. Protokol gereği şahın yanında bulunan bütün saltanat mücevherlerini devlete iade etmek şartıyla on beş gün içinde yurt dışına çıkabileceği kabul edilmiştir. Şah'ın sürgünde hayatını idame ettirmesi için yılda 100.000 tümen maaş verilmesi kabul edilmiştir. Ancak Rus ve İngiliz sefaretlerine sığınmış olanların durumu çözüme kavuşturulmamış olduğundan bu süre içerisinde bir kısmı sınırlara doğru kaçmıştır. Bu kaçış esnasında bir kısmı öldürülürken bir kısmı da zindanlara atılmıştır.[1321]

Tahran valisi Alaüddevle, meşrutiyetçilere karşı sert davranmış ve meşrutiyet ileri gelenlerinden Mirza Mustafa Aştiyani'yi öldürtmüştü. Meşrutiyetin resmen ilan edilmesinden sonra yargılanıp idama mahkûm edilmişse de mahkeme kararı yerine getirilmemiştir.[1322] Ancak Acudanbaşı ve Sey-

---

1316 Yahya Devletabadi, Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya II, Tehran 1331, s. 244-245; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 371; P. Sykes, a. g. e., s. 595; A. Bausani, a. g. e., s. 171; K. Süleymani, a. g. e., s. 128

1317 C. M. Niya, a. g. e. IV, s. 149 - 150; A. Kadıyani, a. g. e., s. 590

1318 A. A. Şemim, a. g. e., s. 561 - 562; Y. Devletabâdi, a. g. e. III, s. 131 vd.

1319 M. Melikzâde, a. g. e., s. 1247 vd.; S. A. Muhammed Devletabadi, a. g. e., s. 105 - 107

1320 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmruz (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran 1359, s. 377 vd.

1321 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 200

1322 G. R. Verheram, a. g. e., s. 72

yid Haşim idam edilmişlerdir.[1323] Eski sadrazam Aynüddevle ise Baharistan meydanına gelerek teslim olmuş ve af isteği kabul edilmiştir.[1324] Dönemin önemli ulemasından olup başlangıçta meşrutiyetçilerle birlikte hareket etmiş olan Şeyh Fazlullah Nuri, Batıdan ismen alınan meşrutiyeti ve yapılan uygulamaları tasvip etmediği için karşı çıkmıştır. Neticede af isteğinde bulunmayı gururuna yedirmemiş ve meşrutiyetçilerce idam edilmiştir.[1325]

Meşrutiyetçilerin bu dönemdeki en önemli sıkıntısı, devletin içine düşmüş olduğu mali bunalım olmuştur. Meşrutiyet hareketinin başlangıcında şaha karşı sürekli koz olarak kullanılan dış borçlanmaya gidilmemek istenmemiş, içe dönülerek saray görevlileri ile zengin insanlardan para alınmaya çalışılmıştır.[1326] Hatta Hacı Ali Kuli Han'ın babası Hüseyin Kuli Han İlhani'yi öldüren Mesud Mirza'dan kan bedeli adı altında yüklü miktarda para alınmış, devlete para vermek istemeyen zenginler ikna edilmeye ve zorlanmaya çalışılmıştır.[1327]

Meşrutiyet rejiminin diğer önemli bir sıkıntısını ise rejimi benimsemedikleri halde İngiltere ve Rusya tarafından devlet kademelerinde göreve getirilen kişiler oluşturmuştur. Mirza Ahmed Han, istibdat döneminin önemli bir valisi olduğu halde Fars Eyaleti'ne tekrar vali tayin edilmiştir. Takizade, bu hususlar ile ilgili olarak meclise hitaben yaptığı konuşmada, sadece kendi çıkarlarını düşünen bazı meclis üyelerinin devlete zarar verdiklerini ve halk ile hiçbir zaman iç içe olmadıklarını söylemiştir. Milletin hürriyetlerini gerektiği gibi kullanmasının önemli olduğunu, Şeyh Fazlullah Nuri gibi birçok ulemanın idamlarının çok kolay karar verilerek tatbik edildiğini söylemiş ve meşrutiyet hükümetinin eski idareden farklı olması gerektiğini savunmuştur.[1328]

1323 Bu şahısların idamları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1253 vd.

1324 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 200

1325 Mehdi Ensari, Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet, Tehran 1376, s. 370. Şeyh Fazlullah Nuri zindandan çıkartılıp idama götürüldüğü vakit kadılara hitaben yaptığı konuşmada, kıyamet günü kendisine cevap verip vermeyeceklerini sormuş ve arkasından kendisinin mürteci ve meşrutiyetçi olmadığını, kendisini saf dışı etmek isteyen meşrutiyetçilerin hilelerine kurban gittiğini eklemiştir. Bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 373. Şeyh Fazlullah Nuri'nin idamı ile ilgili bkz. M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1257 vd.

1326 Peter Avery, Tarih-i Muasır-ı İran (terc. Muhammed Refi Mihrabâdî), Tehran 1363, s. 259 vd.

1327 A. A. Şemim, a. g. e., s. 562

1328 Takizâde'nin meclise hitaben yaptığı konuşma için bkz. M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1274 - 1276

Rus komutan Liakhof komutasındaki Kazakhane ordusunun varlığı da başka bir iç meseleydi. Bu birlik ortadan kaldırılmayarak aktif görevi sona erdirilmiş ve Liakhof kendi ülkesine döndükten sonra yerine başka bir komutan tayin edilmişti. Kazvin ve Kum'dan askerler getirtilerek Kazak ordusunun yerine yeni ordu olarak yetiştirilmeye çalışılıyordu. Ancak Kazakların etkisiz hale gelmesi, ülkedeki Rus nüfuzunu tamamıyla ortadan kaldırmamıştı.[1329] Yabancı gazetelerde İran ve meşrutiyet yönetimi ile ilgili haberler çıkmaya başlamıştı. Bu haberlerde, İngiltere ve Rusya'nın İran'ın içişlerine karışması gündeme getiriliyordu. İki devletin müdahalesinin İran'ı karışıklığın içine sürüklediği Avrupa'da konuşulmaya başlanmıştı. İran, bu şekilde iç karışıklık ve yabancı nüfuzunun sebep olduğu iktisadi bunalım ile I. Dünya Savaşı'na doğru sürüklenmeye başlanmıştı.[1330]

Meşrutiyet idaresi, yağmalama olaylarını ortadan kaldırmaya çalışarak yabancı tüccarların tekrar ticaret yapmalarını istemiştir.[1331] Heyet-i Müdire İdaresi, ülkenin iktisadi durumunu göz önüne alarak bazı kararlar almıştır. Ülkenin hazinesi boşaldığından para tedariki için bir komisyon kurulması, vergilerin toplanmasındaki aksaklığın giderilmesi, hazinenin gelir ve giderlerinin kontrol edilmesi ve devlet bütçesinin hazırlanması gibi konularda acil eylem planı hazırlanmıştır.[1332] Ayrıca Muhammed Ali Mirza'nın ülke dışına çıkması için hazırlıkların yapılması, devlete ait mücevherlerin teslimiyle ilgili bir komisyon kurulması, resmi veliahdın seçilmesi, meşrutiyet mücadelesinde ölenlerin varislerine devlet tarafından ödeme yapılması, karışıklık içerisinde bulunan Azerbaycan'a ordu gönderilmesi kararları alınmıştır.[1333] Mirza Ali Muhammed Han, meşrutiyet kuvvetlerinin düzeni için görevlendirilmiştir. Ahmed Şah'ın kardeşi Muhammed Hasan Mirza ise resmi veliahd seçildikten sonra ülkede genel af ilan edilmiştir.[1334]

2- II. Meclisin Açılması ve Siyasi Karışıklıklar

Meşrutiyet hareketinin başarıyla sonuçlanmasından sonra devlet işleri Heyet-i Müdire idaresine verilerek daha sonra seçim yapılacağı ve hükümetin seçimlerden sonra kurulacağı kararlaştırılmıştı.[1335] Meşrutiyetin ilan edildiği 1909'da gerek Tahran ve gerekse diğer şehirlerdeki seçimler

---

1329 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 252
1330 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1275 - 1277
1331 M. İttihadiye, a.g.m., s. 67
1332 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 199
1333 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1280 - 1281
1334 C. M. Niya, a. g. e. IV, s. 149
1335 C. M. Niya, a. g. e. IV, s. 150

sakin bir ortamda gerçekleştirilmişti. Seçilen temsilciler Tahran'a gelerek milli meclisi oluşturmaya başlamışlardı.[1336] Ancak meclis resmen açılmadan önce Muhammed Ali Şah'ın Rus bankasından aldığı borç para meselesi gündeme gelmişti. Rusya'nın baskısıyla bu borçlar yeni hükümet tarafından kabul edilerek mesele halledilmişti. Şahın İran'ı terk etmesi ise yılda 100.000 tümen maaş bağlanma şartıyla kabul edilmişti.[1337] Bu arada yeni hükümet programı meclisin gündemine getirilmeye çalışılmıştı.[1338]

1910'da Ahmed Şah'ın da katılımıyla Tahran'da düzenlenen törenlerle "II. Devre Meclisi" adı verilen milli meclis açılmıştır. Şah, meclisin ilk oturumunda meclis üyelerine hitaben bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, diğer ülkelerle olan dostluktan, yabancı askerlerin İran'dan çıkarılması için yapılacak görüşmelerden ve idarede yapılacak ıslahatların bir program içerisinde yapılacağından bahsetmiştir.[1339] II. Meclis, Muhammed Veli Han'ı başbakan ve Ali Rıza Han'ı da saltanat naibi tayin etmekle geçici hükümetin görevini sona erdirmiştir.[1340]

Muhammed Ali Mirza, tekrar tahta oturmak için tebdil-i kıyafet ile Rusya'dan İran topraklarına girip yanındaki silahlı kişilerle Esterabad'a gitmiş ve buradaki Türkmenlerden kuvvet toplamaya çalışmıştır. Millî meclis hükümeti, bu hareketten korkuya kapılarak kusuru görülen Muhammed Veli Han'ı görevden alarak yerine Necef Kuli Han'ı başbakanlığa getirmiştir.[1341] Muhammed Ali Mirza'nın kardeşi Ebul Feth, Tahran'ı almak için milli kuvvetlerle çarpışmaya başlamıştır. 1911'de harekete geçen milli kuvvetler hem Muhammed Ali Şah'ın adamlarını hem de Kirmanşah'daki isyancıları yenilgiye uğratmışlardır. Muhammed Ali Mirza, bu olayda başarısız olarak Rusya'ya dönmüş ve sonra kendisine bağlanmış olan aylık maaşı kesilmiştir.[1342]

1336 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 373; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1287

1337 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1288; Mansure İttihadiye, Peydayeş ve Tahavvül-ü Ehzab-ı Siyasi-i Meşrutiyet, Tehran 1361, s. 316

1338 M. İttihadiye a.g.m., s. 67; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 200

1339 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1296

1340 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 373

1341 Mirza Ali Han, Sefername-i Safa-yı Saltana-yı Nâiyeni (tash. Muhammed Gülben), Tehran 1366, s. 111. 1910'da Tahran'daki İngiliz ve Rus elçiliklerine bir rapor gönderen hükümet, Muhammed Ali Mirza'nın Esterabâd civarındaki Türkmenlerden yardım toplamaya çalışarak tahta oturmak için hazırlandığını bildirmiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 598

1342 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 201. Mecliste kabul edilen bir kanunla Muhammed Ali Mirza'yı yakalayan veya öldürene 100.000 tümen, Salaruddevle'yi yakalayana ise 25.000 tümen verilmesi vaadedilmişti. Bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 374

Muhammed Ali Mirza'nın tekrar tahtı ele geçirme teşebbüsünün önüne geçilmesi, İran'da durumun normale dönmesini sağlamaya yetmemiştir. Hükümetin kurulmasının üzerinden henüz bir yıl geçmeden Azerbaycan'daki Rahim Han, Muhammed Ali Mirza taraftarlarıyla birlikte isyana kalkışmıştır. Emir Müfehem Han ise güneyde isyan ederek Hıristiyan nüfusun bulunduğu bölgede etkili olmuştur.[1343] Kaşgay reislerinden İsmail Kaşgayi bu isyana katılmak istemişse de milli kuvvetlere karşı savaşmamıştır. Hazar kıyıları civarındaki bölgelerde bulunan ve meşrutiyet idaresine muhalif olan kuvvetler, Rusya'nın teşvikleri sonucu Azerbaycan'da isyan hareketine kalkışmıştır. Şeyh Kurban Ali'nin Zencan'daki isyanı ise dini karakterli olup "din elden gidiyor" şeklindeki bir propaganda ile taraftar bulmuştur.[1344]

Rusya ve İngiltere, 1907'de imzaladıkları anlaşma gereği İran topraklarını paylaşma planlarını bu dönemde tatbik etmeye başlamışlardır. Rusya, Azerbaycan ve Gilân'ı işgal ederek İran'a müdahale etmiştir.[1345] Kuzeydoğudaki eyaletlerde nüfuzunu devam ettirebilmek için buralardaki meşrutiyet aleyhtarı hareketleri desteklemeye çalışmıştır.[1346] Başbakan Necef Kuli Han'nın İngilizlerin oyununa gelerek Muhammed Ali Mirza'yı tekrar tahta geçirme çabası, kendisinin başbakanlıktan indirilmesine sebep olmuştur. Teşebbüse alet olan devrik şahın yıllık maaşı kesilmişse de Rusya ve İngiltere'nin baskıları sonucu maaşı tekrar ödenmeye başlamıştır.[1347] İngiltere, eski şahın İran'ın kuzeyinde saltanat iddiasında bulunarak Rusları meşgul etmesini istemiştir. İran'da iki ayrı saltanat merkezi oluşturulmasını istemişse de Rusya buna karşı çıkmıştır.[1348] İngiltere, Rusya'nın kuzeyden İran'ı işgal etmesine ve buralardaki şehir halkının mallarını yağmalamasına ses çıkarmayarak güneydeki zengin petrol yatakları ve Basra Körfezi'ni elde tutmaya çalışmıştır.[1349]

Azerbaycan taraflarında başlayan Şahseven ayaklanması, devletin maddi sıkıntı içerisinde bulunduğu bir sırada gereksiz harcama yapmasına sebep

---

1343 Muhammed Türkmen, "Nezaret-e Heyet-i Müctehidin Ber Kuvve-i Kanungüzâri," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 51; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1344 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1306 - 1307

1345 M. İttihadiye a.g.m., s. 67; P. Avery, a. g. e., s. 253 vd.; S. A. Muhammed Devletabadi, a. g. e., s. 107

1346 A. A. Şemim, a. g. e., s. 63; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 310

1347 A. Kadıyani, Ferheng-i Fişerde Tarih-i İran ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye, Tehran 1376, s. 74

1348 A. A. Şemim, a.g.e., s. 564; A. Rızai, a.g.e. IV, s. 201; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1349 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1306; P. Sykes, a. g. e., s. 597; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 338

olmuştur. Cafer Kuli Han komutasında hazırlanan beş yüz elli kişilik ordu Erdebil tarafına gönderilmiştir. Karacadağ'da yapılan savaşta Şahsevenler yenilgiye uğratılmıştır.[1350]

3- Meşrutiyetçiler Arasındaki İhtilaflar ve Partilerin Kurulması

Tarihi süreç içerisinde meydana gelen ihtilal ve inkılâp hareketlerinde sıkça görülen bir husus, İran meşrutiyetinde de kendini hissetirmiştir. Hareketin başında görülen hemfikirlilik, inkılâbın bitiminden sonra fikri ayrılıklara dönüşmüş ve hatta bu ayrılıklar çarpışmalara ve kanlı olaylara sebep olmuştur. İnkılâbın sebepleri üzerine aynı düşünceyi paylaşan ve her türlü fedakârlığa birlikte katlanan insanlar, inkılâbın sonunda daha farklı düşünmeye, nimetlerinden öncelikli olarak faydalanma mücadelesine girmeye başlarlar ki, bu mücadeleler hizipleşmeye ve çatışmalara kadar gitmiştir.[1351] Ayrıca inkılâbın gerçekleşmesi için mücadele veren kadrolar, elde edilen başarıdan sonra bazen kenara çekilmiş ve olayları dışardan seyretmişlerdir.[1352]

İran meşrutiyet hareketinde yönetici konumunda olan ve hareketi yönlendiren kadrolar, farklı toplum tabakalarından gelmişlerdir. Dolayısıyla mensup oldukları tabakaların siyasi beklentilerinin sorumluluğunu taşımışlardır. Meşrutiyetin kendi beklentileri doğrultusunda gerçekleştirilmesi, kadroların kendileri gibi düşünenlerden oluşturulması ve benimsenen siyasi ve dini-kültürel değerlerin galip gelmesi, her grubun ana hedefi olmuştur.[1353] Fedakârlıkta bulunanların aksine sırtını yabancı ülkelere dayayanların idari kadrolar içerisinde önemli yerlere gelmesi bu ayrılıkları iyice su yüzüne çıkartmıştır. Başlangıçta meşrutiyetin içinde olmadığı halde daha sonra meşrutiyet elbisesi giyerek nifak tohumları atmaya çalışanların da ihtilafları körükledikleri görülmüştür.[1354]

Tahran'ın meşrutiyetçiler tarafından ele geçirilmesi ve yeni hükümetin kurulmasıyla başlayan ihtilaflar iyice kendisini hissettirmeye başlamıştır.

1350 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1307 - 1309

1351 Y. Devletabâdi, a. g. e. II, s. 292 vd.

1352 M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1353 İran uleması, esnaf ve köylü arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıklar için bkz. Ann Kathrine Swyn Lambton, İran Asr-ı Kacar (terc. Simin Fesihi), Meşhed 1375, s. 363 vd.

1354 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1320 - 1322; A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 318; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 333; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1323; Yahya Devletabâdi, Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya III, Tehran 1330, s. 131

Meclisteki iki farklı grup, "Hizb-i İnkılâbî" ile "Hizb-i İ'tidalî" ismiyle kendilerini göstermeye başlamış, aralarındaki fikri ayrılıktan başlayan hizipleşme, ölümle sonuçlanan hadiselere kadar gitmiştir.[1355] Meşrutiyet fikrine düşüncede sahip olanlar, meşrutiyetin hamisi olarak davranmış ve kadroların kendilerinden oluşmasını istemişlerdir. Meşrutiyet rejimini istibdadın ortadan kaldırılması olarak görüp harekete kalben katılmayanlar ise kendilerini rejimin hamisi olarak görmüş ve kadroların kendi yandaşlarının hakları olduğunu iddia etmişlerdir.[1356] Heyet-i Müdüriyet içerisindeki Sipahdar ve Serdar Esad ön saflara kadar yükselmişken, milli kuvvetlerin başındaki birçok komutan kendisini dışarıda tutmuş ve idarede mesuliyet almak istememiştir.[1357] Aynı mesuliyeti taşımak istemeyen ulemadan bir kısmı da yeni hükümeti eleştirmeye başlamış ve eski rejim gibi davranıldığını gerekçe göstererek karşı çıkmışlardır.[1358] Meşrutiyetçilerin başını çeken Serdar Esad ve Sipahdar'ın eski rejim adamlarına temayülü, kuşkuların artmasına ve bu insanlara mansıblar verilebileceği endişesine sebep olmuştur. Meşrutiyet hareketi içerisinde yer almış olan Muizüssaltana, Serdar Muhyi ve Mirza Ali Han görev beklerken yerlerine meşrutiyet muhalifleri tayin olunmuştur. Bu uygulamalar hizipleşmelerin ve muhalefetin giderek artmasına sebep olmuştur.[1359]

İnkılâp yanlılarına Takizâde, Hüseyin Kuli Han, Seyyid Muhammed Rıza ve Mirza Muhammed Ali Han önderliğindeki grup katıldıktan sonra sayıları artmıştır. Bu grup ile saltanattan yana olanlar arasında ülkenin imar edilmeyeceği konusunda tartışmalar bütün hızıyla devam ederek siyasi partileşmeye doğru gidilmiştir.[1360] Takizâde'nin başkanlığında ve Resulzâde ile Hüseyin Kuli Han gibi birçok inkılâp yanlısının katılımıyla "Hizb-i Demokrat"(Demokrat Parti)" kurulmuştur. Muhammed Sadık Tabatabai önderliğinde ise "İ'tidaliyûn-u İçtimaîyûn"(Ilımlılar Partisi)" kurulmuştur.[1361] Demokrat Parti kurucularının inkılâplardan yana oldukları ve demokrasiyi savundukları şüpheyle karşılanmıştır. Asıl fikirlerini gizleyerek Rusya'daki sosyalistlerden etkilenmişlerdir. O dönemde sosyalist kelimesi ürkütücü olduğu ve Müslüman halkın tepkisine sebep olacağı düşünülerek sadece

---

1355 A. Mustevfi , a. g. e. II, s. 218

1356 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1328

1357 M. İttihadiye a.g.mk., s. 67

1358 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1328 - 1330

1359 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 319; C. M. Niya, a. g. e., s. 150 vd.

1360 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 201 - 202. Ayrıca bkz. Muhammed Taki Bahar, Tarih-i Muhtasar-ı Ehzâb-ı Siyasi -i İran, Tehran 1357

1361 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 318; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 374; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1330; A. A. Şemim, a. g. e., s. 566

demokrat kelimesi kullanılmıştır.[1362] Sahip oldukları siyasi düşünce sosyalizm olduğu halde halka karşı olan uygulama ve nutuklarda demokratlığı ön plana çıkartmışlar ve partinin asıl düşüncesini açığa vurmamışlardır. Feodalizm ve zengin tabakaya karşı mücadele ve siyasetin ulemadan ayrı tutulması, partinin amacı olarak belirlenmiş ve amacın takibi için "Genç Demokratlar" teşkilatını kurmuşlardır.[1363]

Ilımlılar Partisi'nin misyonu ise daha kucaklayıcı olup halkın dini ve örfi değerlerine saygılı, geniş kesimleri ve farklı inançlara sahip olanları içerisine alacak şekilde belirlenmiştir. Toplumun her kesiminden, tüccar, esnaf, zengin, şehzade, ayan ve eşraftan oluşan muhafazakârlardan teşekkül ettirilmiş, meclise genellikle ulema ve zengin kesimden olanlar seçilip gönderilmiştir. Ilımlılar bu haliyle mecliste çoğunluğu oluşturmuştur. Demokrat Parti ise mecliste yirmi sekiz kişiden ibaret olup gençlere dayanarak siyaset yapmıştır.[1364] 1910'da kurulan bu iki partiden başka, Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyetten etkilenen kesimlerce "İttihat ve Terakki Partisi" de İran'da kurulmuştur. Ancak kurulduktan kısa bir süre sonra ülkenin geleceği üzerinde fazla bir rolü olmadığı için ortadan kalkmıştır.[1365] Demokrat Parti ve Ilımlı Parti'nin devlet idaresindeki fiili etkileri I. Dünya Harbi'nin başlarına kadar devam etmiştir.[1366]

Parlamentoda iki parti arasındaki çekişme zamanla meclisin dışına taşınarak iftira kampanyasına dönüşmüştür. Meşrutiyetin ilanında büyük emeği geçen ve hareketin fikri temellerini atan Seyyid Abdullah Behbehani, muhafazakâr olarak meşrutiyet kanunlarına dikkat etmediği iddiasıyla öldürülmüştür.[1367] Behbehani'nin öldürülmesinden demokratları sorumlu tutan ılımlılar, cinayeti işleyenlerin İran'dan çıkarılmasını istemişlerdir.[1368] Bu olayın sıcaklığı devam ederken Demokrat Parti üyesi iki kişinin öldü-

1362 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 318; A. Baussani, a. g. e., s. 171

1363 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 319 - 320; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1330 - 1331

1364 A. A. Şemim, a. g. e., s. 566. Bu dönemde Rusya'dan ihraç olunan sosyalist fikirleri İran'ın gençleri üzerinde etkili olmuştur. Bkz. Feridun Ademiyet, Fikr-i Demokrasi-i İçtimai der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1363, s. 197 vd.

1365 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1331

1366 A. Mustevfi, a. g. e. II, s. 318 - 320

1367 A. A. Şemim, a. g. e., s. 568. Behbehani, sadece ilmi faaliyetleriyle tanınmayıp halka olan yakınlığı ve yardımseverliği sayesinde çok etkili bir konumdaydı. Devletin her kademesindeki görevliler kendisine saygı duyar ve söylediklerini dikkate alırlardı. Behbehani ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1333-1338. Behbahani'yi ağzından vuran Receb Serabi, daha sonra Tebriz'de bulunan Rus askerleri tarafından ağzından vurulmuştur. Bkz. A. Kadıyani, a. g. e., s. 187

1368 A. A. Şemim, a. g. e., s. 569

rülmesi karışıklığı iyice arttırmıştır. Demokratların önemli ismi Takizâde, İran'ı terk edip İstanbul'a gelmiş, buradan Avrupa'ya giderek Pehlevi Hanedanı'nın hükümetin başına getirtilmesine kadar orada kalmıştır.[1369]

4- Mirza Hasan Hükümeti ve Mali Islahatlar

Meşrutiyetin ilânında etkili olan Muhammed Veli Han'ın başbakanlığa kadar yükselmesinden sonra icraatlarının eleştirilmesi sıkıntıya sebep olmuştur. Ekonomik bunalımın yaşandığı sırada Behbehani ve Ali Muhammed Han'ın öldürülmeleri, başbakana olan muhalefeti arttırmıştır. Bu muhalefet cephesi Ruslar tarafından sürekli desteklenmiştir.[1370] İktidarda yetersizliği görülen başbakan görevden alınarak yerine Mirza Hasan başbakanlığa getirilmiştir.[1371] Meşrutiyetçiler arasında bu makama gelecek çok sayıda insan olmasına rağmen Mirza Hasan'ın başbakanlığa getirilmesi ve kabinenin çoğunlukla demokrat temsilcilerden seçilmesi, ileride sorunlar çıkacağı sinyalini vermiştir. Ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklık ve ekonomik sıkıntı, yeni hükümeti düşündüren en önemli mesele olarak devam etmiştir.[1372] Başbakan Mirza Hasan, bir yandan silahlı ve başıboş dolaşan meşrutiyetçilerin tehlikesini bertaraf etmek, diğer yandan ise birbirine karşı sert muhalefet yapan iki partinin taraftarları arasında devam eden silahlı mücadeleyi sonlandırmaya çalışmıştır. Rusya, bu karışıklıklardan istifade ederek kendi teb'asının güvenliğini korumak bahanesiyle İran'ı işgale çalışmıştır. Bunun için İngiltere ile birlikte hükümete baskı yaparak meşrutiyetçilerin elindeki silahların toplatılmasını istemiştir.[1373]

1910'da mecliste yapılan görüşmelerde, artan dış baskılar ve silahlı başıboş meşrutiyetçilerin oluşturduğu tehdit görüşülmüş, silahlı grupların elebaşıları meclise çağrılarak yedi saat süren bir görüşme yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda halkın elinde bulunan silahların kırk sekiz saat içe-

---

1369 Necef Uleması Takizâde'nin dinsiz olduğu yolunda fetva vermiştir. Bkz. M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1338. Siyasi partiler için bkz. Ahmed Kesrevi, Tarih-i Meşruta-ı İran, Tehran 1330

1370 M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1371 P. Sykes, a. g. e., s.578 - 580; G. R. Verheram, a. g. e., 68 - 70. Nasırüddin Şah döneminde Maliye Nezareti'ne tayin edilen Mirza Hasan, sarayda büyük bir saygıya mazhar olup idarecilerin zulme varan davranışlarına karşı gelmiştir. Avrupa'ya gittikten sonra Paris'e gelen Atabeg ile birlikte İran'a dönmüş ve savaş bakanlığı yapmıştır. Sakin ve münzevi bir hayat yaşarken Muhammed Ali Şah'ın tepkisiyle karşılaşmış ve meclisin açılmasından sonra kurulan Muhammed Veli Han hükümetinde maliye bakanlığı yapmıştır. Bkz. M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1342 - 1343

1372 A. Mustevfi , a. g. e. II, s. 320 - 321; P. Sykes, a. g. e., s. 596

1373 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 334 - 336

risinde teslim edilmesi, silahını teslim etmeyenlerin cezalandırılması ve emniyet güçleri dışında hiç kimsenin silah taşımaması kararlaştırılmıştır.[1374] Bu kararın bir kanun şeklinde çıkması, siyasi terör hareketlerinden korkan halkı az da olsa rahatlatmıştır.[1375] Kanun, Demokrat Parti'nin toplanan silahlar üzerinde kontrolü sağlamaya çalışması yüzünden tam olarak uygulanamamıştır.[1376] Bakanlıkların çoğu bu partinin elinde olduğu için kanunun icrası gerçekleşmemiştir. Setar Han ve Bakır Han liderliğindeki silahlı meşrutiyetçilerin çıkartılan kanun gereği silahlarını teslim etmeleri için Park-ı Atabeg'de toplanmaları istenmiştir. Burada yapılan görüşmelerde de bir sonuç alınamamış, silahların teslimi meselesindeki tartışmalar çatışmaya dönüşmüştür. Çatışmanın büyümesi üzerine hükümet güçleri parkı muhasara altına almış ve elebaşılarını tutuklamaya başlamıştır. Silahlı meşrutiyetçilerin bir elebaşısı kaçarak Osmanlı sefaretine sığınmış, sefarette görevli Cemil Bey ve Cemal Bey'in ortamı yatıştırma çabaları sonuç vermemiştir. Neticede kanlı çatışmalar meydana gelmiş ve birçok insan öldürülmüştür.[1377]

Tahran'nın Park-ı Atabeg bölgesinde meydana gelen kanlı olaylar, Başbakan Mirza Hasan hükümetinin sonunu getirmiştir. İran tarihçilerinin "Park Savaşı" adını verdikleri iç savaşın bitiminden sonra yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Sipahdar, muhafazakâr kesimlerden oluşan yeni hükümeti kurmuştur. Ancak yeni hükümet de mali sıkıntı ve asayişin sağlanamaması gibi iki önemli meseleyle karşı karşıya kalmıştır. I. Dünya Harbi'ne kadar ülkedeki ekonomik sıkıntıyı gideremeyen hükümet, büyük devletlerden tekrar istikraz yoluna başvurmuştur.[1378] Sipahdar hükümeti, jandarma ve polis teşkilatının güçlendirilmesi için yapılan harcamalardan doğan darboğazı gidermek için harekete geçmiştir. Sipahdar, İngiltere ve Rusya'nın İran'ı kendilerine mecbur etme çabalarını sonuçsuz bırakmak ve mali ıslahatları yapmak için çalışmalara başlamışsa da hazinede para olmamasından dolayı başarılı olamamıştır.[1379] İran'ın içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan istifade etmek isteyen İngiltere ve Rusya, hükümetin

---

1374 A. A. Şemim, a. g. e., s. 596; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1344 - 1345

1375 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 201; P. Sykes, a. g. e., s. 597

1376 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1347

1377 M. İttihadiye a.g.m., s. 67; A. A. Şemim, a.g.e., s. 571. Silahlarını vermek istemeyen işsiz meşrutiyetçilerin en büyük kaygıları geçim sıkıntısıydı. Ayan ve esnaf ile zengin tabakadan hiç kimse bu duruma el atıp onları istihdam etmemişti. Yeprem Han liderliğinde ve çoğunluğu Ermenilerden oluşan grup ise reislerinin öldürülmesinden sonra millî kuvvetlere katılmışlardır. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1354

1378 A. A. Şemim, a. g. e., s. 572. Bkz. Edward Grey, Twenty-five Years 1892-1914 II, London 1925

1379 M. İttihadiye a.g.m., s. 67

kendilerine borçlanması dışında bir seçenek bırakmamak için başka devlet ve şirketlerden borçlanma yollarını kesmiştir.[1380]

Hükümet, başlattığı programı sonuçlandırabilmek ve adı geçen iki ülkenin nüfuzunu kırmak için tarafsız bir ülkeden uzman getirme kararı almıştır. 1911'de Amerika'dan Morgan Shuster'i mali düzenlemeler için İran'a getirtmiştir[1381] Shuster, yanında dört müsteşar olduğu halde İran'a gelmiş ve bütün ekonomik ve mali işlerin sorumlusu tayin edilmiştir. Rusya, İran'da elde ettiği menfaatleri kaybetmeyi göze alamadığı için Shuster'in İran'a gelişine şiddetle karşı çıkmıştır.[1382] İngiltere, Rusya gibi sert bir tepki göstermemişse de Shuster'in İran'a gelişini menfaatlerine uygun bulmamıştır. İngiltere'nin İran'daki görevlisi Sykes, aynı milliyetten ve kendilerine pek de yabancı olmayan bu uzmanın İran'ı harap ettiğini söylemiştir.[1383]

Shuster, Rus himayesindeki Kazak birliklerine güvenmediği için gümrük ve maliye işlerinde yardımcı olacak Jandarma Birliği'ni kurmuştur. Bu birlik İngiliz subayı Yüzbaşı Stokos'e bağlanmıştır. Stokos'un jandarmanın başına getirilmesi Rusya'nın tepkisine yol açmıştır.[1384] Rusya, İngiltere ile olan anlaşmayı ileri sürerek Stokes'in İran'dan çıkmasını ve Hindistan'a gitmesini talep etmiştir. Müttefik iki ülkenin karşı karşıya gelmesi İran'a yaramışsa da hükümet bu ortamı gerektiği gibi değerlendirememiş, 1911'de İsveçli Hyalmarson'u getirterek jandarmayı kendisine bağlamıştır.[1385]

Hükümet üyelerinden Maliye Bakanı İbrahim Hâkimi, Dışişleri Bakanı Mirza Hasan Han ve şahın naibi Karagözlü, Shuster'in maliyede israftan başka bir şey yapmadığını ileri sürerek karşı çıkmışlardır.[1386] Rusya da 1911'de İran'a bir ültimatom vererek Shuster'in İran'dan çıkarılmasını istemiştir. Ancak aynı tarihte Demokrat Parti'nin girişimiyle milli meclis ta-

---

1380 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1355; A. A. Şemim, a. g. e., s. 575

1381 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1354; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 374; F. Kazımzade, a. g. e., s. 634

1382 M. İttihadiye a.g.m., s. 67; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 374 - 375; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1355; A. A. Şemim, a. g. e., s. 575

1383 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 322 vd.; Abdullah Müstevfi'nin, Shuster'in Tahran'a geldikten sonra kendisiyle olan görüşmesi için bkz. A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 340; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1370 - 1371

1384 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1371 vd.; P. Avery, a. g. e., s. 269; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 375

1385 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 339. Bkz. Mahmud Afşar, La Politique Europeenne en Perse, Berlın 1921

1386 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 339

tile girmiş ve dolayısıyla Rusya'nın isteği oylamaya sunulmadığı için sonuçsuz kalmıştır.[1387] Ancak Rusya bundan vazgeçmemiş, Shuster'in İran'daki işine son verilmesi için ikinci bir ültimatomu hükümete vermiştir. Bir yandan da Muhammed Ali Mirza'nın kardeşi Mansur Mirza'yı koruma bahanesiyle Azerbaycan, Horasan ve kuzey eyaletlerinde askeri manevralar yapmaya başlamıştır. Tebriz, Gilan ve Erdebil'de fiilen savaşı başlatmış ve Meşhed'i ateş altında tutmuştur. Ayrıca meclisin mülküne el koyduğu Mansur Mirza'nın Rus tâbiyetine girdiğini, bu şahsın Bank-ı İstikrazi'ye borçlu olduğunu ve bu yüzden mallarının bankaya verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Rusların İran'ı işgal etme tehlikesi karşısında çaresiz kalan hükümet, Shuster ve yanındaki diğer Amerikalı müsteşarların işine son vermek zorunda kalmıştır.[1388]

Rusya'nın, İran'da mali ıslahat yapmak için gelen Amerikalı maliyeci Shuster ve diğer müsteşarlara tahammül edememesi, daha önce İran'da elde ettiği nüfûzun elden çıkabileceği düşüncesinden ileri gelmiştir. Shuster'in İngilizler ile birlikte çalışacağı ve dolayısıyla müttefiki olduğu İngiltere'nin İran'da daha fazla etkili olacağı endişesini taşımıştır.[1389] Rusya, bundan dolayı Ortadoğu'ya uzanmak isteyen Almanya ile ilişkilerini, İngiltere'ye karşı denge unsuru olarak kullanmıştır. Zaten bu dönemde Almanya'ya karşı İngiltere-Fransa ittifakına Rusya dâhil olmuşsa da Almanya ile kötü olmak istememiştir. Rus çarı II. Nikola, 1910'da Almanya'ya gezi düzenleyerek bu devlet ile anlaşma (Potsdam Anlaşması) imzalamıştır. Almanya, bu anlaşma ile Rusya'nın 1907'den itibaren işgal ettiği İran topraklarının Rusya'ya ait olduğunu resmen tanımıştır. Rusya ise Almanya'nın Berlin-Bağdat Demiryolu Hattı Projesi'ni uygun görmüş ve Basra'ya kadar uzatılmasını istemiştir. Rusya'nın amacı, Almanya'nın sırtından Asya'daki tecavüzlerine devam etmek olmuş, Bunun için de Muhammed Ali Mirza'nın tahta tekrar oturtulmasını gerekli görmüştür.[1390]

1387 A. A. Şemim, a. g. e., s. 576 - 577. Shuster, İran üzerindeki İngiliz-Rus mücadelesinde İngilizleri kendi tarafına celb etmeye çalışmıştır. Belçikalı müsteşarların elindeki gümrük işlerini alarak kendi uhdesine alan Shuster, bu teşebbüsüyle Rusya'nın nüfuzunu kırmaya ve İngiltere ile İran'da nimetleri paylaşmaya çalışmıştır. Bkz. M. Cevad Meşkur, a. g. e., s. 375

1388 P. Sykes, a. g. e., s. 600. Shuster, ülkesine döndündükten sonra İran'ın İngiltere ve Rusya karşısındaki durumunu anlatan "Strangling of Persia" adlı kitabı yazmıştır. Bkz. W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, Newyork 1912; William Morgan Shuster, İhtinak-ı der İran (terc. Ebul Hasan Musevi Şuşteri), Tehran 1351; A. A. Şemim, a. g. e., s. 577. Ayrıca bkz. P. Avery, a. g. e., s. 275 vd.

1389 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 340; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1390 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 338

1911'de Rusya tarafından devreye sokulan Muhammed Ali Mirza'nın tahta geçme girişimi, bir yıl önceden İran memurları ile şehzade arasındaki görüşmelerden ve Türkmen reisleriyle olan muhaberattan öğrenilmişti. Rusya'ya göre, Türkmenler ve kuzey İran halkı isyan ettirilerek tahta geçme girişimi başlatılacaktı. Rusya'nın teşebbüsünü İngiliz ve Rus elçiliklerine soran hükümet, gereken cevabı alamadığı gibi Rus sefaretine gönderilen görevlisi de tutuklanmıştı. Rusya'nın eski şahı tahta geçirme girişimi başarılı olamamışsa da milli kuvvetlerle yaptığı savaşı kazanmıştı.[1391]

İngiltere, Rusya'nın İran'daki hareketlerine kendi menfaatleri doğrultusunda muhalif olduğu halde ilk etapta Almanya'ya yanaşmasına ses çıkarmamıştır. Bu siyasetinde, İran devlet ricalinin kendisine taraftar olmasını, kurulan hükümetlerin güneydeki İngiliz menfaatlerine yakın olmasını ve güney petrollerinin kendi nüfuzunda kalmasını sağlamaya çalışmıştır.[1392] Şahın naibi Ali Rıza Han'ın ölmesiyle yerine tayin olunan Ebul Kasım Han Karagözlü vasıtasıyla bu siyasetini icra etmiştir. Shuster'in gönderilmesi için Rusya tarafından verilen ültimatom karşısında İran'a yardım etmemiştir. Ayrıca Alman-Rus ittifakı karşısında kendi menfaatlerini ileri sürmesi Rusya'yı cesaretlendirmiştir.[1393] Shuster'in gönderilmesinden sonra da iki devlet anlaşarak kendi izinleri olmadan İran maliyesine müsteşar alınmamasını, Shuster'den dolayı İran'a getirtilen Rus askerlerinin masrafları sebebiyle Rusya'ya savaş tazminatı ödenmesini kararlaştırmışlardır.[1394]

Shuster geri gönderildikten sonra Rusların baskısıyla hazine işleri Belçikalı müsteşar Mornard'a verilmiştir. Mornard, Shuster'in o zamana kadar yaptığı bütün ıslahatları kaldırmıştır.[1395] Rusya, bu dönemde İngiltere'nin kendisini İran'da serbest bırakmasından istifade ederek baskıyı iyice arttırmış, 1911'de Tebriz'deki ulemadan Saketü'l-İslâm ile meşrutiyetçilerden bir grubu tutuklayarak idam ettirmiştir. 1912'de Meşhed'de bulunan İmam-ı Rıza'nın mezarını topa tutarak tahrip etmeye çalışması nefretle karşılanmıştır.[1396] Rusya'nın kuzeyde yapmış olduğu hareketlere seyirci kalan İngiltere, güneyde işgal ettiği yerlere Hindistan'dan asker takviyesi yapmıştır. İran, bütün bunların neticesinde işgale uğramış ve iç buhrana sürüklenmiştir. Rusya, fatih bir devlet gibi hareket ederek İran'ın içişle-

---

1391 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII,s. 1385 vd.; P. Avery, a. g. e., s. 296 vd.
1392 M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1358; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 340
1393 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 339 - 340
1394 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 341
1395 Mornard'ın İran'daki görevi için bkz. A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 359 - 360
1396 P. Avery, a. g. e., s. 319 vd. Meşhed'in bombalanması için bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 601 vd.

rine müdahale etmeye başlamış ve Horasan'daki vergilere el koymuştur. 1913'te Culfa-Tebriz demiryolunun Bank-ı İstikrazi vasıtasıyla tesis edilmesine dair anlaşmayı İran'a zorla imzalatmıştır.[1397]

5- Dış Borçlanma ve II. Meclisin Sonu

Meşrutiyet hükümetinin ilk borçlanması sayılan 1.111.100 İngiliz lirası tutarındaki para, %7 faizle on beş yıllığına Rusya'dan alınmış, Fars eyaleti ve Basra Körfezi haricindeki bütün gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Bu borç, Tahran'daki Rus himayeli Bank-ı İstikrazi aracılığıyla ve birinci taksidi 120.800 lira olarak ödenmiştir. İkinci borç ise 1.250.000 İngiliz lirası ve %5 faiz ile elli yıllığına İngiltere himayeli Bank-ı Şahinşahi'den alınmıştır.[1398] Bu borca karşılık olarak da Basra Körfezi, Buşir limanları, Lenge, Muhammere, Benderabbas ve Ahvaz gümrük gelirleri, 1928'e kadar elde edilecek telgrafhane gelirleri teminat gösterilmiştir.[1399] İngiltere ve Rusya'dan alınan borç paralar, borcu veren devletlerin denetiminde harcanacağından İran'ın bağımsızlığı tartışmalı hale gelmiş ve meclisin çalışmaları engellenmeye başlanmıştır.[1400]

II. Meclis, İngiltere ve Rus baskıları sonucu artık çalışma imkânı ve ortamı bulamamaktan kapanınca, Demokrat Parti'nin bütün üyeleri ve Ilımlılar Partisi'nin bir kısım üyeleri Kum şehrine sürülmüşlerdir.[1401] Demokrat Parti lehinde yayın yapan gazeteler kapatılıp yöneticileri tutuklanmış, kuzey eyaletlerindeki gazeteler kapatılıp idarecileri ve yazarları Tahran dışından başka eyaletlere ve güneydeki şehirlerde ikamete mecbur edilmişlerdir.[1402] II. Meclisin kapanmasından sonra geçen üç yıl süre zafında devlet işleri, Ahmed Şah'ın tahta oturacak yaşa erişmesine kadar Ebul Kasım Han Karagözlü'nün elinde kalmıştır. Kendi başkanlığında hü-

---

1397 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 342; Rusya, İran'da meşrutiyetin ilanı ile oluşan meclisi ortadan kaldırmak ve Belçikalı müsteşarları hazinenin başında tutmak istemiştir. İngiltere ve Rusya'nın pervasızca hareketlerine karşı halkın tepkisi artmış, iki ülke mallarının alınıp satılmaması yönünde ulemanın fetvaları yayınlanmaya başlanmıştır. İranlı kadınlar ise elbiselerinin altında taşıdıkları tabancalarla meclisin çevresine giderek, vekillerin ve kocalarının Rusya veya İngiltere'ye karşı gelmemeleri halinde intihar edeceklerini söylemişlerdir. Rusların Reşt ve Enzeli'deki katliamlara kalkışmaları halkın isyanını arttırmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 375 - 376; M. Melikzâde, a. g. e. VI-VII, s. 1498

1398 M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1399 A. A. Şemim, a. g. e., s. 577-578; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1400 P. Avery, a. g. e., s. 321 - 323; A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 341; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1401 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 367 - 369; P. Avery, a. g. e., s. 273

1402 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 203 - 204

kümetin iş başında kalmasını istediğinden seçimlerin yapılmasını engellemiştir. Bu dönemde Rusya'nın İran'da artan nüfuzu ve Meşhed'deki meşrutiyetçilerin hareketleri, Demokrat Partisi aleyhinde isyanların çıkmasına sebep olmuştur.[1403]

İran tarihinde fetret devri diyebileceğimiz bu dönemde, idare görünüşte şahın ve gerçekte ise Ebul Kasım Han Karagözlü'nün elinde olmuştur. İdaredeki etkisini yeni bir hükümet kurmakla pekiştiren Karagözlü, mali dengesizlikleri borçlanmaya giderek çözümlemeye çalışmıştır. İngiltere'den 140.000 İngiliz Paundu %7 faiz ile Bank-ı Şahinşahi'den ve yarısı Hindistan hükümetince ödenmek şartıyla alınmış, güney gümrükleri teminat olarak gösterilmiştir. İkinci borçlanma ise 200.000 Paund ve %7 faiz ile üç yıllığına Bank-ı İstikrazi'den yapılmış, Fars ve Basra hariç bütün gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Yine 200.000 İngiliz Paumdu iki buçuk yıl müddetle Bank-ı Şahinşahi'den İngiltere'nin müsaadesiyle alınmış ve güneydeki gümrükler tekrar teminat gösterilmiştir. İngiltere'den alınan borçlara teminat olarak gösterilen gelirlerin kifayet etmemesi halinde ise başka gelirlerin teminat olarak verilebilceği kabul edilmiştir.[1404] 1913'te İngiltere'den 100.000 Paund borç alınmasıyla bu tarihe kadar alınan borcun toplamı 6.754.000 İngiliz Paunduna ulaşmıştır. Bunun 4.750.000 Paundu Rusya'dan ve 2.000.000 Paundu İngiltere'den alınmıştır. Bu dönemdeki toplam borcun tümen karşılığı ise 36.472.000 olmuştur.[1405]

İran'ın bu dönemde ekonomik yapıyı tamamıyla sarsacak şekilde çok yüklü miktarda borçlanması, bizzat İngiltere ve Rusya tarafından yapılmıştır. Böylece iki devlet, İran'daki nüfuzlarını arttırarak devletin bütün gelirlerini kendi uhdelerine almış ve ödenmesi mümkün olmayan borç ile kendilerine mahkûm ettirmişlerdir. Bunu yaparken de kendi nüfuzları altındaki kukla bir hükümeti başta tutmuşlardır.[1406] Karagözlü'nün kukla hükümeti, halkın ve Tebriz eyalet meclisinin baskısı sonucu üçüncü meclis için seçim yapılmasını şah adına ilan etmek zorunda kalmıştır. Seçimlerin yapıldığı 1914'te Ahmed Şah'ın kanuni bulûğ çağı dolduğundan resmen tahta oturmuş, şahın tahta oturmasıyla Karagözlü'nün naibliği sona ermiştir. Karagözlü, İran'da durmayarak Avrupa'ya gitmiştir.[1407]

Demokrat Partisi, seçimler sırasındaki söylemini ve izlediği siyaseti değiştirip İngiltere'ye yakın olduğunu gösterince bu devlet tarafından desteklenmiş, seçimlerde yenilgiye uğramaması için maddi yardımlar ya-

---

1403 A. A. Şemim, a. g. e., s. 578; Mirza Ali Han, a. g. e., s. 129
1404 A. A. Şemim, a. g. e., s. 579
1405 P. Avery, a. g. e., s. 319 vd.
1406 M. İttihadiye a.g.m., s. 67
1407 K. Süleymani, a. g. e., s. 186 - 187

pılmıştır. 1914'te yapılan seçimlerde kazanma şansı olmayan Demokrat Partisi, beklenmedik bir şekilde Horasan, İsfahan, Fars ve Kirman'da ekseriyetle seçimleri kazanmıştır. Seçim sonucunda vekillerinden yedi tanesini kabineye aldırtmıştır.[1408] Seçimlerin sonucunda Demokrat Parti otuz bir, Ilımlılar Partisi yirmi dokuz, İlmiye Heyeti on dört ve tarafsızlar da yirmi milletvekili çıkarmışlardır. Ilımlılar veya muhafazakârlar seçimden iyi bir sonuçla çıkmalarına rağmen iç bölünmeye maruz kalmış ve iki farklı gruba ayrıldıktan sonra bir grubu demokratlarla anlaşıp onlara katılmıştır. Seçimden sonra oluşan üçüncü meclis üyeleri, şaha baskı yaparak 1914'te meclisin açılmasını sağlamışlardır.[1409] Ahmed Şah, seçimlerle oluşan üçüncü meclis üyelerinin huzurunda göreve başladıktan sonra ülkenin idaresini kendi uhdesine almıştır. Meclisin açılışında yaptığı konuşmada, İran'ın I. Dünya Harbi'ne katılmayacağını ve tarafsız kalacağını ilan etmiştir.[1410] Üçüncü meclisin açılması basında bir rahatlama getirmiş, demokratların yayın organı "Nevbahar," Ilımlıların yayın organı "Şura," bağımsız yayın organı olan "Ra'd" ve haftalık çıkan "Asr-ı Cedit" gazeteleri yayın hayatlarına başlamışlardır. Ayrıca demokratlardan yana yayın yapan "Setare-i İran," "İttihad-ı İslâm" ve "Bamdad-ı Ruşen" gazeteleri de yayın hayatına başlamışlardır.[1411]

Osmanlı Devleti, İran'ın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zayıflıktan istifadeyle bazı bölgelere girmişse de işgallere karşı çıkan Rusya ve İngiltere'nin tavassutuyla Mehabâd'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır.[1412] Osmanlı Devleti'nin harekâtına karşı çıkan İngiltere ve Rusya, İran'daki menfaatleri gereği bir komisyon kurarak iki devlet arasındaki ihtilafların görüşülmesini istemişlerdir. 1913'te kurulan dörtlü komisyonun çalışmaları, Muhammere'den başlayarak 1914'de Ağrı Dağı'nın eteklerine kadar ulaşmış ve başarı ile neticelenmiştir.[1413]

B- BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE İRAN

1914'te Avrupa devletlerinin süratle savaşa doğru gittikleri sırada İran idaresi şahın naibi Karagözlü'nün elindeydi. Aynı tarihte kanuni rüştüne girmiş olan Ahmed Şah, resmen İran tahtına oturmuş ve kendi adıyla anılan dönemi başlatmıştı. Şah, tahta otruduğu zaman pek de iç açıcı şeylerle karşılaşmamış, Rus ve İngiliz işgaline uğramış bir İran ve çevresinde

1408 M. İttihadiye a.g.m., s. 68
1409 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 201 - 202
1410 M. İttihadiye a.g.m., s. 67
1411 A. A. Şemim, a. g. e., s. 582
1412 C. M. Niya, a. g. e. IV, s. 154 - 155; A. Rızai, a. g. e. IV, s. 203
1413 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 376; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

birbirine rakip olarak savaşa giren devletler bloğuyla karşılaşmıştı. Rusya ve İngiltere'nin İran topraklarını işgal etmiş olmaları, savaşın İran için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştu. İran, savaş başlamadan önce tarafsız kalacağını resmen ilan etmişti.[1414] Rusya ve İngiltere, buna rağmen İran topraklarını işgal altında tutuyorlardı. Basra Körfezi'ndeki menfaatlerini Almanya'ya kaptırmak istemeyen İngiltere, müttefiki Rusya'ya ses çıkarmayarak İran'ın savaş ortamına sürüklenmesini istiyordu. Ahmed Şah'ın meclisteki konuşmasında tarafsız kalacaklarını ilan etmesi ve başbakanın aynı yöndeki açıklaması, işgal altındaki ülkeyi savaş ortamından uzaklaştırmamıştı.[1415]

Başbakan Mirza Hasan Han tarafından kurulan hükümet, savaşta tarafsız kalacağını bütün dünyaya ilan etmiştir.[1416] Demokrat Partisi, tarafsızlığı hiçe sayarak Almanya ile birlikte savaşa girmekten yana tavır almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ve Almanya ile birlikte savaşa girilmesi halinde galip geleceklerini, İngiliz ve Rus sömürüsünden kurtulabileceklerini savunmuştur. Ilımlılar ise İran'ın askeri ve mali yönden çok zayıf olduğunu ve savaş yükünü kaldırmayacağını, bu yüzden savaşta tarafsız kalınması gerektiğini savunmuştur.[1417] Almanya'nın İran'ı savaşa çekmek için yaptığı propaganda etkisiyle Kerbela ve Necef uleması cihad fetvası vermişse de hükümet bu fetvalara rağmen tarafsız kalmayı tercih etmiştir.[1418]

1- İran'ı Savaşa Sokma Çabaları

Almanya, savaşı geniş bir alana yaymak ve cephelerdeki yükünü hafifletmek için İttihat ve Terakki'nin yardımıyla Osmanlı Devleti'ni savaşa sürüklemiştir.[1419] Savaşın geniş bir alana yayılması sadece Almanya aracılığıyla olmamış, İngiltere'nin 1902'de kendi yanına çektiği Japonya'nın savaşa girmesi, İngiltere'nin Asya'daki faaliyetleri ve savaşı kendi sömürgelerinden uzak cephelere kaydırmak istemesi de savaşın cereyan ettiği coğrafyaları genişletmiştir. İngiltere'nin organizesi ile yayılan savaş, Os-

---

1414 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 377

1415 P. Sykes, a. g. e., s. 611 - 612; P. Avery, a. g. e., s. 343 - 345

1416 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 343

1417 P. Avery, a. g. e., s. 343; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

1418 A. A. Şemim, a. g. e., s. 584; C. M. Niya, a. g. e., s. 155 - 156. İran'ın savaşta tarafsız kalmasında yukarıdaki sebeplerle birlikte, İran ordusunun büyük bir kısmının Rus subayların denetimindeki Kazak askerlerinden oluşması etkili olmuştur. Rusya'ya karşı yapılacak bir savaşta bunların kullanılması pek de akıllı bir hareket olarak görülmemiştir. Ayrıca güneydeki jandarma birlikleri İsveçli subayların etkisiyle Almanya'ya meyilli olmuşlarsa da bunlara fazla güvenilmemiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 613 - 614

1419 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 405 vd.

manlı ve İran halkının bağımsızlık savaşı vermelerine sebep olmuştur. İki ülkenin savaşa sokulmasıyla Asya ve Afrika'da yeni cepheler açılmıştır. Rusya ve İngiltere, Asya'da Osmanlı ve Alman birlikleriyle savaşmak zorunda kalmışlardır. [1420]

Alman casuslarının İran'ın güneyindeki halkı İngiltere ve Rusya aleyhine kışkırtması, jandarma birliklerinin Alman yardımıyla güneydeki petrol kaynaklarını savunmak için Basra'dan iç kısımlara doğru gelmeleri İran'ın tarafsızlığını sona erdirmiştir. Bunda Almanya'nın da rolü olmuştur.[1421] Almanya'nın Osmanlı ve İran'ı savaşın içine çekmek için casusluk faaliyetlerinde bulunması ve Basra Körfezi'nde İngiliz aleyhtarı siyaset izlemesi, İngiltere ve Rusya'yı harekete geçirmiştir. Rusya, Basra Körfezi'nde oluşabilecek Alman nüfuzuna karşı kuzey kuvvetlerini takviye ederek İran'ı işgale başlamıştır. İngiltere ise Hindistan'dan ve diğer sömürgelerden getirdiği askerlerle Fars, Huzistan ve Basra Körfezi'ndeki ordularını takviye ettiği gibi körfezde İran'a tabi Arapları da kışkırtmıştır.[1422]

Bu dönemde İsveçli subaylar tarafından kurulan Güney Jandarma Birliği'nin Almanya'dan yana tavır sergilemesi önemli problemlere sebep olmuştur. Çünkü jandarmanın maaş aldığı hazine Belçikalı uzmanların idaresinde ve İngiltere'nin nüfuzunda bulunuyordu.[1423] İngiltere, kendilerine karşı savaşan bu askeri birliğe maaş vermek istemiyordu. İngiltere'nin sömürge eksenli ve kurnaz diplomasisi karşısında direnmeye çalışan Muhammed Taki ve Mesud Han gibi İranlı subaylar, milliyetçilik duygusunu ön plana çıkartarak mücadeleyi daha sistemli hale getirmişlerdir.[1424] Ancak içte sürekli hükümet değişikliğine gidilmesi mücadeleyi olumsuz etkilemiştir. Bu yüzden ülkenin kaderi milletin fedakârlığına kalmıştır. Rusya ve İngiltere'nin istila siyaseti karşısında direnen İran halkı, vatanını işgalden kurtarmak için bütün ekonomik sıkıntılara rağmen mücadeleyi bırakmamıştır. İngiliz general Sykes, İran halkının İngilizlere karşı olan nefretinin Rusya'ya duyduğu nefretten daha büyük olduğunu söyleyerek bu gerçeği dile getirmekten kendini alamamış, halkın 1907'deki taksim anlaşmasını unutmadığını kaydetmiştir.[1425]

İran'ın, bu savaşta Alman siyasetine olumlu bakmasının gerekçelerinden birincisi, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesidir. Osmanlı ile aynı dine mensup İranlıların hissi olarak ve düşmanlarının düş-

---

1420 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 377
1421 M. İttihadiye a.g.m., s. 68; R. Furon, a. g. e., s. 128
1422 A. A. Şemim, a. g. e., s. 584
1423 Jandarma birliği için bkz. İ. Safai, Berkha-yı Tarih, s. 36
1424 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 204; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 377
1425 A. A. Şemim, a. g. e., s. 586; M. İttihadiye a.g.m., s. 68

manı ile aynı safta bulunmalarını sağlamıştır. İkincisinde millî kuvvetler, Almanya'dan gelecek silah ve mühimmat ile İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşın kazanılacağını savunmuşlardır.[1426] Üçüncüsü ise güney jandarma kuvvetlerini idare eden İsveçli subayların zamanla bu birliği Alman yanlısı bir birlik haline getirmiş olmaları ve yaklaşık 8.000 Kazak askerinin artık Rus menfaatlerini dikkate almamasıdır.[1427] Almanya'nın İran'da işbirliği faaliyetlerini günden güne arttırması da hedefe ulaşmasını çabuklaştırmıştır. 1915'te bölgeye gelen Alman Nidermayer ve Wassmuss, İran halkını silahlandırarak Osmanlı kuvvetleriyle işbirliği yapmalarını sağlamaya çalışmışlardır.[1428]

Almanya'nın İran'daki faaliyetleri sonucu meydana gelen iç ihtilaflardan ve meclisin içinde bulunduğu siyasi karışıklıktan istifade eden demokratlar ve Berlin'de bulunan Takizâde, Rusya ve İngiltere'ye karşı cephe açılmasını ısrarla istemişlerdir. Rusya, Almanya'dan yana savaşa girme isteklerinin yoğunlaştığı sırada 8000 kişilik orduyu Kazvin'e göndermiştir. Rus ordusu, İngilizlerin yardımıyla Tahran'a hareket etmiştir.[1429] Başbakan Mirza Hasan, Demokrat Partisi ileri gelenleriyle gizlice görüşerek yaklaşan tehlike karşısında nasıl bir strateji belirleyeceklerini tartışmıştır. Bu sırada meclisin bazı üyeleri milli kuvvetlere mensup bir kısım askeri birliklerle Kum kentine gitmişlerdir. Kum'da kurdukları "Millî Savunma Komitesi"

1426 P. Avery, a. g. e., s. 349 vd.

1427 A. A. Şemim, a. g. e., s. 586

1428 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 377; A. Rızai, a. g. e. IV, s,205-206; A. A. Şemim, a. g. e., s. 587. Wassmus, Almanya'nın İran'daki görevlileri arasında en tecrübelisiydi. Vaktiyle Buşir'de konsolosluk yapmıştı. Bu görevi sırasında bölgedeki kabile ve aşiretlere gerek bahşişler vererek ve gerekse ikna etmek suretiyle Almanya tarafına çekmeyi başarmıştı. Wassmus, Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra küçük bir Alman birliği ve İngilizlere karşı isyan etmiş olan Hindli gruplarla Şuşter'de faaliyet göstermiştir. İranlıları kendi tarafına çekmek için yüklü miktarda para harcamıştır. Buşir bölgesinde İngiliz yanlısı yerliler tarafından yakalanmışsa da firar etmiştir. Alman konsolosu yakalanıp Hindistan'a sürülmüşse de o kurtulmuş ve İngilizlere karşı birlikler oluşturmayı başarmıştır. Petrol ve telgraf hatlarını korumakla görevli İngiltere'nin Hind askerleri, Wassmus'un faaliyetleriyle zor durumlara düşmüşlerdir. Wassmus'un İran'daki faaliyeti sadece Buşir ile sınırlı kalmayıp Fars bölgesinde de İngilizlere karşı isyanlar tertipletmiştir. Şiraz'daki İranlı yönetici Muhbir-i saltana'nın vaktiyle Berlin'de tahsil görmüş olması ve Alman taraftarı olması onun işini kolaylaştırmıştır. Jandarma birliklerinin Almanya ile birlikte hareket etmesi, Lunderberg komutasındaki bu birliklerin çok sayıda mühimmat elde ederek Buşir ve Şiraz'da savaşmalarını sağlamıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 623 - 624; R. Furon, a. g. e., s. 129. Ayrıca bkz. İsmail Kayabalı - Cemender Arslanoğlu, İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi, Ankara 1990, s. 241

1429 M. İttihadiye a.g.m., s. 68

vasıtasıyla İngiltere ve Ruslara karşı cihad ilan etmişlerdir.[1430] Komite üyeleri, şahın da Tahran'ı terk etmesini ve başkentin İsfahan'a nakledilmesini gündeme getirmişlerdir.[1431]

Osmanlı Devleti, İran'ın işgali karşısında 1914'te bir açıklama yaparak Rusya'nın işgal etmiş olduğu İran topraklarını terk etmesini istemiş, terk edilmemesi halinde Azerbaycan'ın işgal edileceğini söylemiştir. Ancak Ruslar bu açıklamaya aldırmadan General Chernozubov komutasındaki birliklerle Osmanlı topraklarına girmişlerdir. Osmanlı birlikleri karşı taarruza geçerek Urumiye Gölü'ne doğru hareketle 1915'te Tebriz'i almışlardır. Ruslarla Tebriz'de yapılan savaş, bölgedeki Kürt ve Asurîlerin Ruslara yardım etmelerinden dolayı kaybedilmiştir. Osmanlı harekâtı, doğudaki ağır kış şartları yüzünden 70.000 askerin şehit olmasıyla neticelenmiştir.[1432]

Güneyde General Arthur Barrett komutasındaki İngiliz birlikleri, Bahreyn'de Osmanlı kuvvetlerini yenip Basra'yı ele geçirmişlerdir. Hindistandan getirilen birlikler ise Huzistan'a gönderilmiştir. Osmanlı kuvvetlerinden 12.000 kişilik askeri birliğin bölgedeki İngilizleri sürmek ve petrol borularını patlatmak için harekete geçmesi, İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Çünkü bu birliklerin Afganistan yoluyla Huzistan'a ulaşmaları halinde Afgan halkının Osmanlılara yardım edeceği, Hindli askerlerin savaşta Osmanlı saflarına geçebilecekleri düşünülmüş ve sömürgelerin başına bir gailenin açılmaması için temkinli davranmıştır. Nixon, Huzistan'daki petrolleri emniyete almak için 1915'te Osmanlı kuvvetlerinin üzerine gönderilirken, başka bir İngiliz birliği ise Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin Afganistan'a geçişini engellemek için Horasan ve Belucistan'a gönderilmiştir.

İngiliz kuvvetleri, Kuttu'l-Amere'de Osmanlı kuvvetlerine yenilince Asya'da büyük bir darbe almışlardır. Almanya, bundan istifadeyle bölgedeki halkı İngilizlere karşı mücadeleye çağırmıştır.[1433] Almanya, bölgedeki Müslüman halkı kullanarak bütün İslâm dünyasını İngiltere aleyhine çevirmek, Afganistan ve Hindistan'daki Müslümanları ayaklandırarak İngiltere'yi zor durumda bırakmak istemiştir. İran'da bunu iki merhalede gerçekleştirmek istemiştir. İlkönce aşiretleri aynı hedefte birbirine yakınlaştırıp tek düşman sayılan İngiltere ve Rusya aleyhinde kışkırtmak istemiştir. Daha sonra bu iki devleti İran'dan çıkartmak ve kendi menfaatlerine uygun hareket etmeyi hedeflemiştir.[1434] Bunun için 1915'de Alman Heinrich Von

---

1430 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 377
1431 A. A. Şemim, a. g. e., s. 588; P. Avery, a. g. e., s. 349 vd.
1432 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 344
1433 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 344-345
1434 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 346

Reuss ve Avusturyalı Lagohetti, yanlarında bol miktarda altın ve para olduğu halde İran'a gelmişlerdir. Aşiretler arasında dolaşarak paraları onlara dağıtmışlardır. Buşir'deki Alman konsolosu Wassmuss, buradaki Kaşgay Türklerini kendi tarafına çekmeyi başarmış ve bunlar aracılığıyla İngiliz birliklerine ağır darbeler vurmuştur. Wassmuss, Şiraz ve Fars eyaletlerinde başarılı savaşlar yapmıştır.[1435] İran jandarma birlikleri de İsfahan'ı ele geçirdikten sonra buradaki Rus konsolos Kaver ve İngiliz konsolos Graham'ı etkisiz hale getirdikten sonra Rus ve İngilizleri çıkarmışlardır. İngiltere ve Rusya, hemen harekete geçerek Başbakan Mirza Hasan'dan jandarma birliklerinin Fars Eyaleti'nden çıkarılmasını ve Enzeli'deki Almanların faaliyetlerinin engellenmesini general Baratov vasıtasıyla bildirmişlerdir.[1436]

Başbakan Mirza Hasan, Alman Von Reuss tarafından ikna edilerek Rusların Tahran'ı işgal etmeleri halinde merkezin İsfahan'a taşınmasını gündeme getirmiştir. Demokrat Parti'nin bu teklifi olumlu karşılaması sonucu başbakan ve Alman görevliler Reuss ve Logueheti Kum kentine gitmişlerdir. Tahran'daki İngiliz görevli Marling'in Ahmed Şah'a, Tahran'ı terk etmesi halinde tahtını kaybedeceğini söylemesi, şahın Tahran'dan gitme fikrini değiştirmiş ve yerinde kalmıştır.[1437] Şah, İngiliz tehdidi üzerine Abdulhüseyin Mirza'yı başbakan seçerek Tahran'da kalacağını ilan etmiştir. Rusya ve İngiltere himayesinde kurulan hükümet, 1915'te Marling ile görüşmelere başlamış ve 1916'da bir ittifak anlaşması imzalamıştır.[1438] Buna göre Rusya, İran'da 12.000 kişilik askeri güç bulundururken, İngiltere ise jandarma birliğinin yerine "Tüfenkdaran-ı Cenûb-ı İran (Güney Polisi)" adlı polis birliğini tesis etmiş, bu birlik 8.000 kişilik İranlı ve Hindli askerlerden oluşturulmuştur. Birliğin idaresi İngiliz subaylara verilmiştir. Rusya

---

1435 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 347. 1915'te İran topraklarına gelen Alman birlikleri Kirmanşah ve Hemedan arasındaki bölgelerde İngilizlerle savaşıp başarılı olmuşlardır. Kirmanşah'daki Alman konsolos, aşiret ve boyların reislerini toplayarak ortak düşman İngiltere'ye karşı savaşılmasını istemiştir. Bir Alman tüccarı olan Pugin, İran kıyafetleri içerisinde halkı kışkırtmış ve Alman imparatorunun hacca gittiğini söyleyerek Almanya'nın Müslüman dostu olduğunu ve birlikte savaşa girilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun sonucunda İsfahan'daki Rus konsolosu ve İngiliz Graham öldürülmüştür. Jandarma birlikleri de Alman subayların denetimine girerek İran'ın güney ve batı bölgesinde görülmeye başlamışlardır. Alman subayların bu faaliyetler sırasında para dağıtmaları, bölgedeki Bahtiyari boyundan bir kısmının iştahını kabartmışsa da bu yaklaşımlar samimi bulunmayarak reddedilmiştir. Alman tarihçi Zugmayer bu dönemi sarih bir şekilde anlatmıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 627 - 628

1436 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 346 - 347

1437 F. Kazımzade, a. g. e., s. 514 vd.

1438 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 204

ve İngiltere bu birlikler için ayda 200.000 tümeni İran'a vermeyi taahhüt etmişlerdir. Böylece Almanya'nın İran ve Afganistan'daki olası tehlikesine karşı İngiltere-Rusya ittifakı oluşturularak önlem alınmıştır.[1439]

2- Kirmanşah Geçici Hükümetinin Kurulması ve Çift Başlılık

İngiltere ve Rusya, savaşın devam ettiği bu dönemde Ahmed Şah'a Tahran'ı terk etmemesi yolunda baskı yapmışlardır. Ahmed Şah, uzun süren görüşmeler sonunda her türlü taarruzdan masun bir şekilde Tahran'da kalacağı garantisini almış, dışarıya gitmekte serbest kalmak şartıyla iki devletin aylık 30.000 tümen maaş vermelerini kabul etmiştir. Karşılığında ise iki devletin istediği hükümeti kurmayı taahhüd etmiştir. İngiltere ve Rusya, İran'ın istiklâline halel getiren bu siyasi tuzaklarla şahın tahtta kalmasını sağlayıp İran'a istedikleri gibi müdahale etmeyi düşünmüşlerdir.[1440] Çok geçmeden, 1907'deki anlaşmada tarafsız bölgeler olarak belirledikleri yerleri işgal etmek için yeni bir anlaşma daha yapmışlardır. 1915'de şaha imzalattırdıkları anlaşmaya göre, İran ikiye ayrılıp İngiltere ve Rusya arasında tekrar paylaşılmıştır. Rusya İran'nın kuzeyinde 11.000 kişilik ordu bulundururken, İngiltere güneyde polis birliği bulundurmuştur. İran'ın maliyesinin ise iki devletin idaresinde bulundurulması kabul edilmiştir.[1441]

1439 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 348. Almanya, İngiltere ve Rusya'nın Belucistan ve kuzey İran'daki askeri güçlerine darbe vurmak için Nidermayer'in Afganistan tarafına geçmesini ve buralardaki aşiretleri kendi tarafına çekmesini istemiştir. Nidermayer, savaş başlamadan önce, 1913'te süratle Afganistan taraflarına geçmiş ve Herat'ta sıcak karşılanmıştır. Ancak belli bir süre sonra buradaki aşiretler kendisine karşı tepki göstermeye ve hatta hapsetmeye kalkışmışlardır. Nidermayer başkanlığındaki otuz dört kişilik Alman heyeti, buradaki halkın arasında meydana gelen ihtilaflar sebebiyle ayrılarak Kabil'e doğru hareket etmiş, buradaki aşiret reisleriyle görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmede aşiret reislerinin Osmanlı yardımını da yanlarında görmek istemeleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan dolayı bunun pek mümkün olmadığı yönündeki kanaatın hasıl olması, Alman heyetini başka teşebbüslere, Kabil'deki mevcut idareye karşı darbe yapma düşüncesine sevk etmiştir. Kabil emirinin Almanlara verdiği cevapta, Osmanlı kuvvetlerini Kabil'de görmedikleri müddetçe teşebbüse geçmeyeceklerini ve Hindistan'dan gelecek aynî yardımın kesileceğini söylemiştir. Kabil'de istediğini elde edemeyen Nidermayer, kadın elbiseleri giyerek yakalanmaktan ve esir olmaktan kurtulmuş ve sınırı geçerek Kirman'a dönmüştür. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 346; P. Sykes, a. g. e., s. 630 - 632

1440 Y. Devletabâdî, a. g. e. III, s. 323

1441 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 377. 1907'deki anlaşmayla İran'ın bazı bölgelerini tarafsız bölge olarak bırakan İngiltere ve Rusya, 1915 anlaşmasıyla bu bölgeleri ortadan kaldırıp İran'ı iki kısma ayırmışlardır. Bu anlaşmanın Osmanlı ile ilgili kısmında

İngiliz ve Rus menfaatlerine uygun davranan Savaş Bakanı Muhammed Veli Han Tenkabeni ile Necef Kuli Han, şahın Tahran'dan İsfahan'a gitmemesinde etkili olmuşlardır. İngiltere ile yaptıkları anlaşmayla, Rus ordusunun Tahran'a yürümekten vazgeçip Kazvin'de kalması, Kum'a gitmiş olan meclis üyelerinin geri dönmesini sağlamışlardır. Ancak meclis üyelerinin büyük bir çoğunluğu orada kalmıştır.[1442] Rus kuvvetleri komite üyelerini dağıtmak için Kum şehrine saldırınca, buradaki jandarma birliği ve milliyetçilerden oluşan gruplar, Kaşan ve oradan da İsfahan'a gitmişlerdir. Demokratlarla birlikte hareket eden muhafazakârlardan Muhammed Sadık Tabatabai ve Hasan Müderris İsfahan'a geldikten sonra Kirmanşah'a gitmişlerdir. Burada vali Hüseyin Kuli Han'nın başkanlığında geçici milli hükümeti kurmuşlardır.[1443] Geçici hükümeti destekleyen Almanya, Reuss'un yardımlarıyla 4.000 civarındaki aşiret ve milliyetçilerden oluşan bir ordunun kurulmasını sağlamıştır. Hüseyin Kuli Han ile Goltz arasında bir anlaşma yapılarak, 1916'da Alman askeri heyetinin Kirmanşah'a gelmesi ve Osmanlı subayları ile birlikte İran askerlerini eğitmeleri sağlanmıştır.[1444]

Almanya, Kirmanşah Geçici Hükümeti'nin Rusya'ya karşı güçlenmesi için askeri ve mali yardımda bulunmuştur. Fakat demokratlar ile muhafazakârlar arasında ihtilaf meydana gelmesi, hükümetin çalışmalarını tehlikeye düşürmüştür. Osmanlı Devleti de Almanların bağımsız olarak İran milli güçleriyle temasını ve her şeye karışmasını istememiştir. Almanya'nın bunu kaale almaması İran ile Osmanlı Devleti arasında ihtilafın çıkmasına sebep olmuş ve orduların başarısını azaltmıştır.[1445]

Kirmanşah Geçici Hükümeti, dört ay devam etmeden Rusya'nın İngiltere lehine baskısıyla yerini 1916'da Muhammed Veli Han hükümetine bırakmışsa da ömrü uzun olmamıştır.[1446] Osmanlı kuvvetlerinin Kazvin'e kadar gelerek Tahran'a yaklaşmasını fırsat bilen İngiltere, himayesindeki Mirza Hasan Han'ı başbakanlığa getirterek merkezi bir hükümet kurmuş ve İran'a yıllık 10.000 İngiliz lirası yardım vermeyi taahhüt etmiştir. Bir yandan da İngiliz subay ve İranlı-Hindli askerlerden oluşturulan Güney Polisi, Kirman ve Belucistan'ı Alman unsurlarından temizleyerek İsfahan'a kadar

---

ise Çanakkale ve Marmara boğazları Rusya'ya bırakılmıştır. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 348

1442 A. A. Şemim, a. g. e., s. 589

1443 Y. Devletabâdi, a. g. e. III, s. 323; P. Avery, a. g. e., s. 363 vd.

1444 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 348; İ. Kayabalı - C.Arslanoğlu, a. g. e., s. 245

1445 A. A. Şemim, a. g. e., s. 590

1446 P. Avery, a. g. e., s. 363 vd.

gelmişlerdir.[1447] Güney Polisi komutanlığına getirilmiş olan Percy Sykes, bu galibiyetten sonra Fars Eyaleti'ndeki aşiretleri etkisiz hale getirmiş ve eyaletin yeni valisi ile ittifak yaparak Şiraz'a girmiştir. Hasan Han hükümeti, Güney Polis birliğini tanıyınca İngiltere tarafından "Hindistan Yıldızı" nişanı verilmiştir.[1448]

Osmanlı Devleti, 1916'da Ali İhsan Paşa komutasındaki 20.000 kişilik askeri birliği İran'a göndererek Hemedan'ı almış ve Kazvin'e doğru hareket etmiştir. Bu tarihte Avrupa'da yenilen Ruslar, bölgeye yardım yapamadıkları için İngilizler yalnız kalmıştır. Tek başına başarılı olamayacağını anlayan İngiltere, İran'a karşı siyaset değişikliğine giderek şahın Tahran'dan çıkmasını söylemeye başlamıştır. Ancak şah, teklifi kabul etmemiştir. İngilizler, şaha istediğini yaptıramayınca 1917'de Küttü'l-Amere'ye saldırıp buradaki Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmış ve Bağdat'ı almışlardır. Ruslar da Kirmanşah'taki Osmanlı askerlerinin Kasrışirin'e çekilmesine, Kirmanşah'taki geçici hükümet üyelerinin Osmanlı kuvvetleriyle birlikte buradan çıkmasına sebep olmuşlardır. Osmanlı askerleriyle beraber bölgeyi terk eden komite üyeleri, yanlarındaki silahlar ile birlikte Almanların verdikleri paraları Osmanlı askerlerine teslim etmişlerdir. 1917'deki bu yenilgiyi gururlarına yedirmeyen hükümet üyelerinin bir kısmı Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine giderken bir kısmı da İran'da kalmıştır.[1449]

3- Güney Petrolü Meselesi

İran'ın güneyindeki petrollerin Muzafferüddin Şah döneminde d'Arcy'ye verildiğini, çıkarılacak olan petrolün işletilmesi ve satılması için İran'ın ortak olduğu bir şirketin kurulduğunu ve şirketin başına bir İngiliz müdür

---

1447 C. M. Niya, a. g. e., s. 157

1448 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 349. Güney Polisi teşkilatı, İngiltere ile Rusya arasında imzalanan 1915 Anlaşması'na göre 11.000 kişilik olarak bir grubun Fars Eyaleti'nde ve diğer grubun da Benderabbas'ta bulundurulmasıyla kurulmuştur. 6.000 İranlı asker bu birlikte görev almıştır. Polis teşkilatı, İngiliz subayların idaresinde güneydeki Fars, Kirman, Yezd ve İsfahan'daki yolların emniyetini sağlamak ve Hindistan güzergâhını kontrol etmek için kurulmuştur. İngilizler bu teşkilatın kurulması için İran'dan izin almamış ve o dönemdeki hükümet bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda bırakılmıştır. General Sykes ve Hindistan'daki İngiliz subaylar, bu teşkilatın komutanlığını yapmışlardır. Partiler ve gazete yazarları bunu hâkimiyetin ihlali olarak telakki edip karşı çıkmışlarsa da 1920 yılına kadar devam etmiştir. Bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 378

1449 A. A. Şemim, a. g. e., s. 589 - 90. Ayrıca bkz. Rebi Bedi, Coğrafya-yı Mufassal-ı İran III, Tehran 1367, s. 314 vd.; Nasrullah Saifpor Fatımi, Oil Diplomacy, Newyork 1957

tayin edildiğini ifade etmiştik.[1450] İngiltere'nin İran petrolüne müdahale etmesinin Avrupa'da duyulması üzerine tepkiler artmış, İngiltere, İran'ın da itiraz etmesiyle bir açıklama zorunluluğu duymuştu. İngiltere, bu işlemin sadece petrol satışı ile ilgili olduğunu, hiçbir şekilde şirketin ve İran'ın işlerine karışmayacağını ifade etmişti. Bu açıklamanın gerçekle hiçbir ilgisi olmamış ve şirket işlerine müdahale devam etmişti. Bundan dolayı İran halkı ve gazetelerin tepkisi yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştı.[1451] İran gazeteleri, güney petrolü ve İngiltere'ye verilen imtiyazları yazmaya başlayınca, o zamana kadar bilgilendirilmeyen halk, durumun vahametinden haberdar olmuştu. 1915'deki bir meclis oturumunda bazı milletvekilleri, şirket temsilcilerinin İran ile olan ilişkilerini maden bakanına sorup bir açıklama yapmasını istemişlerdi. Maden Bakanı, imtiyaznameyi milletvekillerine okumuş ve tereddütlerin artması üzerine altı kişiden oluşan bir araştırma komisyonunun kurulmasını istemişti.[1452]

İngiltere'nin İran petrollerine müdahalesine itiraz eden Muhammed Heyebani ve İngiliz Ramsay Mac Donald hakkında bilgi veren Mustafa Fatih, yazdığı "Pencah Sal Neft-i İran" adlı eserinde, Hıyabani'nin Tebriz'deki konuşmasını ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Heyebani, konuşmasında d'Arcy'ye verilen imtiyazın aslında İngiltere'ye verildiğini, halkın perişanlığının düşünülmediğini, bu imtiyazın haince bir hareket olduğunu, d'Arcy aracılığıyla İngiliz emperyalizminin İran'da daha çok yayıldığını söylemiştir.[1453] 1914'te İngiliz parlamentosundaki Churcil'in konuşmasını nakleden Mac Donald ise bu anlaşmayı bir ticaret anlaşması olarak görmediğini söylemiştir. Churcil, şirketin mallarına ve araçlarına İran'ın tecavüzü halinde şirketin çıkarmış olduğu petrolün İngiliz komutana teslim edileceğini ve İran'ın içişlerine müdahale edileceğini söylemiştir. Şirket siyasetinin İngiliz sömürgecilik siyasetinin bir parçası olduğunu, devletin buradaki aşiretlere para verdiğini ve İran hükümetinin takviye edilerek İngiliz menfaatlerini korumayı sağladığını söylemiştir. Churcil, bu sözleriyle İran'ın içişlerine müdahaleyi teşvik etmiş, bu teşvikler sonucunda İngiliz donanması Basra Körfezi'ne girmiştir.[1454]

İngiltere Dışişleri Bakanı Grey, Rusya ile İran'ı taksim ettiklerini görmezden gelerek bağımsızlıktan bahsetmiştir. Grey, İran'ın içişlerine müdahale

---

1450 A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 157-159

1451 A. A. Şemim, a. g. e., s. 591

1452 P. Avery, a. g. e., s. 345-349

1453 A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 159 vd. Ayrıca bkz. Mustafa Fatih, Pencah Sal Neft-i İran, Tehran 1335

1454 A. A. Şemim, a. g. e., s. 593

etmediklerini, sadece şirketin araçlarını korumak için tedbir aldıklarını, bunun da bağımsızlığın hiçe sayıldığı anlamına gelmediğini söyleyerek İran'daki işgali gizlemeye çalışmıştır.[1455] Ancak İngiltere'nin İran'a vaad ettiğiyle yaptıkları arasında sürekli bir çelişki olmuştur. İran'ı savaşın içerisine çektikten ve işgalini genişlettikten sonra Rusya ile işbirliğine giderek meşrutiyet hükümetini zayıflatmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Rusya ile tekrar İran'ı taksim için anlaşma imzaladığı gibi Avustralya ve Hindistan'dan getirdiği askerlerle İran'ı tamamen işgal etmiştir. İşgal, sadece askeri olmakla kalmayıp bütün yeraltı kaynaklarını elde etmeye yönelik bir siyasete dönüşmüştür. Güneydeki petrollerin tamamının İngiltere denetimine girmesi, İran devletine ve halkına büyük maddi zararlar vermiştir.[1456]

İngiltere'nin amacı, savaş süresince hükümeti takviye etmek suretiyle güney petrolleri mıntıkasının emniyetini sağlamaktı. Bunun için buradaki aşiret reislerine rüşvet dağıtıp onları kendine bağlamak ve hükümetin güneye hâkim olmasını engellemek istiyordu.[1457] Fakat İngiltere'nin Güneybatı İran'da savaş masrafları için hububat ve besi hayvanlarını ödeme yapmadan milletin elinden alması büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Savaşın sonunda İran'a ödemesi gereken petrol gelirini ödemeyerek savaş masraflarına saymaya çalışmıştır. İran, şirketin anlaşmayı ihlal ettiğini ve İran'a ödenmesi gereken parayı ödemediğini söylemişse de şirketin tavrı değişmeden devam etmiş ve 1919 yılına kadar gelmiştir.[1458]

4- Ceza Komitesi'nin Kurulması

Ceza Komitesi, meşrutiyet rejiminin kurulması sırasında meşrutiyet saflarına katılmış olan Mirza İbrahim Han Münşizâde ve Esedullah Han Ebul Fethzâde gibi meşrutiyet önderleri tarafından 1916'da "Komite-i Mocâzât" ismiyle kurulmuştur. Komitenin amacı İran'daki yerli işbirlikçilerle yabancı casusları cezalandırmak olarak belirlenmiştir.[1459] Komiteye, Muhammed Nazar Han gibi başka isimler de katılararak sayıları artmaya başlamıştır. Ancak 1917'de Tahran tahıl ambarı müdürü İsmail Han'ın ve Asr-ı Cedit gazetesi müdürünün meçhul kişilerce katledilmesi, komitenin üzerindeki dikkatleri ve korkuları arttırmıştır. Faili meçhul cinayetlerin meydana gel-

---

1455 A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 170

1456 Müverihüddevle, İran der Ceng-i Buzurg, Tehran 1362, s. 3 vd.

1457 İngilizler, Bahtiyari ve Huzistan reislerine (Şeyh Haz'al gibi) rüşvet verilerek bölgede etkili olmaları önlenmeye çalışmışlardır. A. A. Şemim, a. g. e., s. 594

1458 A. A. Şemim, a. g. e., s. 594 - 595

1459 M. İttihadiye a.g.m., s. 68

mesinde sorumlu oldukları düşünülen komite üyeleri, jandarma teşkilatı tarafından tutuklanarak tahkikat başlatılmıştır.[1460]

Ceza Komitesi, casusların tespit edilmesini isterken aynı zamanda hainlerin ve ülkeyi peşkeş çekenlerin öldürüleceğini ilan etmiştir. Yapılan propaganda ile Muhammed Hüseyin, Seyfi Kazvini ve Mirza Ali Ekber Han Ardaki komiteye katılmışlardır. Bu sırada Irak taraflarındaki savaştan Tahran'a dönen on kişilik grup da komite ile işbirliği yapmıştır. Ancak bu grubun Mirza Muhsin Müçtehid terör faaliyetine katılması polisin dikkatini çekmiş, temaslar sonucu Bahadır-ı Saltana'nın komite içindeki bilgileri ve isimleri polise vermesi, komitenin deşifre olmasına sebep olmuştur. Necef Kuli Han hükümeti, komitenin kendi zindanlarında tuttuğu insanları tespit ederek dışarı çıkartmıştır.[1461] Bu hükümetten sonra başa gelen Mirza Hasan Han hükümetinin komite üyeleri hakkında tutuklama emri çıkarması, üyelerin bir kısmının Rusya'ya kaçmasını ve bir kısmının da ülke içerisinde cezalandırılmalarını sağlamıştır.[1462]

Komitenin kurucularından olan Münşizâde ve Ebul-Fethzâde, 1918'de Bağ-ı Şah zindanından çıkarılıp sürgün edildikten sonra Meşhed'de önlerini kesen polisler tarafından tekrar yakalanıp öldürülmüşlerdir. Diğer üyelerden Muhammed Hüseyin, Ali Ekber Han ve Muhammed Nazar Han ise Tahran'dan başka şehre sürgün edilme cezasıyla kurtulurken, Bahadır-ı Saltana feci bir şekilde öldürülmüştür.[1463]

5- Rus Bolşevik İhtilâlinin İran'a Tesiri ve İlk Temaslar

1917'de Rusya'da yapılan Bolşevik İhtilali, İran'ı siyasi, iktisadi ve içtimai yönden etkilemiştir. İngiliz ve Rus birliklerinin Kirmanşah'da birleştikleri sırada Rusya'da ihtilal olmuş, Çar II. Nikola'nın tahttan çekilmesiyle önce Menşevikler ve daha sonra Bolşevikler iş başına gelmişlerdir. Rusya, ihtilal ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiğini ilan etmiştir.[1464]

1460 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 493. Asr-ı Cedit yazarı ve müdürünün öldürülmesiyle ilgili bir bildiri yayınlayan komite, bu şahsın hıyanet içerisinde olduğunu, toplumu bu unsurlardan kurtarmak gerektiğini, yabancı casusların ve onlarla işbirliği yapanların milliyetçileri karşılarında bulacaklarını söylemiştir. Milyonlarca kadın ve erkeğin savaşta vatanlarını korumaya çalıştıkları halde bazılarının hıyanet ettikleri bildiride yer almıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 596

1461 F. Kazımzade, a. g. e., s. 625 - 626

1462 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 493

1463 A. Müstevfi, a. g. e. II, s. 494. M. İttihadiye a.g.m., s. 68. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Ahmed Sipihr, İran der Ceng-i Buzûrg, Tehran 1336; Cevad Tebrizî, Esrar-ı Tarih-i Komite-i Mocazâ'at, Tehran 1362

1464 F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasi-i İçtimai der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran, Tehran 1363, s. 253

Rus birliklerinin İran'dan çekilmesiyle iki devlet arasındaki savaş sona ermiş, Rus ordusundan boşalan yerlere İngiliz birlikleri yerleşerek savaşın bitimine kadar burada kalmışlardır.[1465]

Rusya'daki sosyalist ihtilal, İran meşrutiyetçileri ve özgürlük taraftarları arasında sevinçle karşılanmış, Şura-yı Milli Meclisi'nin eski üyeleri Rusya'daki yeni yönetime ve "Duma" meclisine telgraf çekerek kutlamışlardır. İran halkı da ihtilalin sosyalist ilkelerinden ve mahiyetinden habersiz olduğu için bu ihtilâli kendi istibdat rejimlerinden kurtuluş olarak görmeye başlamıştır. Ancak yeni Sovyet hükümetinin İngiltere ile olan ittifakı devam ettireceğini, Almanya ile olan savaşın bundan sonra da süreceğini ve İran'a karşı takip edilen siyasetin değişmediğini ilan etmesi, İran'daki havayı değiştirmiş ve sevincin yerini üzüntü almıştır.[1466]

Rus kuvvetleri ihtilal öncesi Batı ve Kuzey İran'ı işgal etmişlerdi. Geriye kalan yerlerde ise İngiliz işgali ve Ceza Komitesi'nin sebep olduğu terör hareketleri devam etmekteydi. Siyasi suikastler tertiplenerek cinayetler işlenmekte ve İngiliz taraftarları katledilmekteydi. Mirza Hasan Han hükümeti olayların önünü alamadığı için 1917'de istifa etmek zorunda kalmıştı. Yerine kurulan Milli Birlik Hükümeti ise İngiltere'nin idaresinde kurulmuş olan Güney Polis teşkilatını resmen tanımıştı.[1467]

Rusya'da İhtilali ile geçici hükümetin başkanlığına getirilen Aleksander Kerensky, Baratov kuvvetlerini takviye etmek için İran'a yeni birlikler göndermiştir. Bu birliklerin gelmesiyle İran'daki Rus askeri sayısı 70.000'e ulaşmıştır. Fakat çok geçmeden Bolşevikler idareye hâkim olunca Baratov komutasındaki Rus birlikleri İran'dan çekilmeye başlamıştır. Rus ordusunun geri çekilmesi 1918'e kadar devam etmiştir.[1468] İktidara gelen Bolşevikler, 1918 tarihli Brest-Litovsky Anlaşması'yla savaştan çekilerek İran'daki faaliyetlerini sona erdirmiş ve İran'ın bağımsızlığını tanıdıklarını resmen bildirmişlerdir. Bolşevikler, İngiltere ile imzaladıkları ve İran'ın taksimini içeren 1907 ve 1915 tarihli anlaşmaları tanımadıklarını, Çarlık döneminde İran ile imzalanmış olan bütün anlaşmaları kaldırdıklarını ilan etmişlerdir. Böylece İngiltere ile birlikte yıllardır İran'ı sömüren Çarlık idaresi, arkasından çok sayıda katliam ve gözyaşı bırakarak tarihe karışmıştır. Alman imparatoru II. Wilhelm, İran'ın Sovyetler ile imzaladığı anlaşmadan dolayı Ahmed Şah'ı tebrik etmiştir.[1469]

1465 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 351; M. İttihadiye a.g.m., s. 68
1466 P. Avery, a. g. e., s. 374 - 376
1467 P. Sykes, a. g. e., s. 667 - 668
1468 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 351 - 352
1469 P. Avery, a. g. e., s. 374 - 376

İngiltere, sosyalistlerin iş başına gelmesinden sonra kendisini bölgede rakipsiz görerek siyaset değişikliğine gitmiştir. Rusya'nın İran'da bulunan askerlere verdiği yüzbin tümen aylığı kendisi (moratorium) vererek Rus askerlerinin savaştan çekilmesini önlemeye çalışmıştır. İkinci teşebbüsünde ise Kazvin'deki merkez ordugâhını Bağdat-Kazvin-Reşt arasına naklederek buradan hem sosyalistleri kontrol etmek ve hem de İran'ın batısındaki Osmanlı ilerleyişini önlemek istemiştir.[1470] Bolşeviklerin propagandasına set oluşturmak için Dunsterville komutasındaki orduyu Bağdat-Hemedan-Reşt üzerinden gemilerle Bakü'ye göndermiştir. Fakat o sırada Gilan'ı elinde bulunduran ve isyan etmiş olan Küçük Han Cengeli'nin direnişiyle karşılaşmıştır. Bu direnişi kıran Dunsterville, Enzeli yoluyla Bakü'ye gidip buradaki Müslüman Kafkaslılardan oluşan milli bir ordu kurmaya çalışmıştır.[1471]

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin teşebbüsünü kendisi için tehlikeli gördüğünden 1918'de Nuri Paşa komutasındaki birlikleri Kafkaslara göndermiş ve Azerbaycan'da bir hükümeti iş başına getirmiştir. Ancak hükümeti ayakta tutmak için yeterli güce sahip olmadığı gibi imzaladığı Mondros mütarekesiyle geri çekilmiştir. Thampson komutasındaki İngiliz ordusu tekrar burayı alarak Bolşeviklerin aksine liberalleri iş başına getirmiştir. Bu dönemde Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleri İngilizlere yaramış ve Bolşeviklere set olabilecek bir alan oluşturma fırsatı doğmuştur.[1472] Rusya'nın boşaltmış olduğu Türkistan ve Asya'nın merkezine General Wilfred Maleson komutasındaki orduyu gönderen İngiltere, büyük bir mukavemetle karşılaşmadan bölgeyi işgal etmiştir. Norris komutasındaki deniz kuvvetleri de Hazar Denizi'ndeki Rus gemilerini ele geçirmiştir. Bu savaş ile Sovyetler etrafında stratejik önemi haiz olan ve kendi deyimiyle "Sağlık Kemeri" adı verilen yerler kontrol altına alınmıştır. İngiltere, bolşeviklerle mücadele halinde olan Koltchak, Denikine, Yudenitch ve Vrangel gibi muhaliflere her türlü para ve silah yardımı yaparak eski çarlık unsurların Bolşevikleri yıpratmasını istemiştir.[1473]

Rusya'da yeni hükümetin lideri Lenin, Çarlık döneminde İran'dan alınan bütün imtiyazları kaldırdıktan sonra işgal ettikleri İran topraklarını tahliye etmek için müzakereleri başlatmıştır. Fakat tahliye işlemi, Kafkas Cephesi komutanı General Baratov'un yeni hükümeti tanımaması yüzünden zorluklarla karşılaşmıştır. Çarlık döneminde İran'dan zorla alınmış bütün imtiyazları görüşmek üzere Nicolai Brawine görevlendirilerek

---

1470 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 353; P. Sykes, a. g. e., s. 679 - 680
1471 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 353
1472 P. Sykes, a. g. e., s. 682
1473 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 353 - 354

Tahran'a gönderilmiştir.[1474] Tahran'daki Çarlık elçisinin görevi bırakmak istememesi, eski elçi ile yenisi arasında uyuşmazlığa sebep olmuştur. İran, bolşevik generaller ile Çarlık dönemi generalleri arasındaki iç savaş devam ettiği için yönetimin değişeceği ihtimalini düşünerek, hangi elçiyi resmi elçi olarak kabul edeceğini kararlaştıramamıştır. Sovyet bolşevikleri adına Tahran'a elçi olarak tayin edilen Brawine, anlaşmazlığın çözümlenememesi üzerine Afganistan'a gitmiş ve burada İngilizler tarafından yakalanarak katledilmiştir.[1475]

İran'da 1918'de kurulan Necef Kuli Han hükümeti, Sovyetler ile imtiyaz meselesini görüşmek ve eski anlaşmaları kaldırmak için müzakerelere başlamadan önce diğer ülke elçiliklerine bilgi vererek haberdar olmalarını istemiştir. İngiltere, bunu kabul etmek istemediği gibi savaşın sonuna kadar İran'ın kendi sınırlarını Bolşevik casuslara karşı korumasını ve güney polisini resmen tanımasını istemiştir. İngiltere, İran'a verdiği taahütlere yenilerini ekleyerek savaşın sonunda İran'ın bağımsızlığını tanıyacağını, 1907 Tilsit Anlaşması'nı kaldıracağını ve mali yardım yapacağını vaadetmiştir.[1476] İran, İngiltere'ye verdiği cevapta, topraklarının haksız olarak işgal edildiğini ve Güney Polisi'nin resmen tanınmasının bağımsızlığa ters düştüğünü söylemiştir. Ancak Başbakan Necef Kuli Han'nın bu cesur cevabı kendi sonunu getirmiştir. Çok geçmeden Lord Curzon'un himayesindeki Mirza Hasan Han başbakanlığa getirilmiştir.[1477]

Sovyetler Birliği, İran ile ilişkileri koparmamak ve meydanı İngilizlere bırakmamak için Ivan Kolomitsev'i 1918'de İran'a göndermiştir. Kolomitsev'in İran elçiliğini resmen tanımayan Mirza Hasan Han hükümeti, gayr-ı resmi olarak sınır ve İran'daki Rus askeri uzmanlar meselesini görüşmüştür. Ancak Tahran'da bulunan Çarlık dönemi görevlileri, İngilizlerin de desteğiyle Kolomitsev'in evine saldırarak elçiyi Moskova'ya kaçmak zorunda bırakmışlardır.[1478] 1919'da Çarlık generalleriyle yaptıkları mücadeleyi kazanan Bolşevikler, İran ile ilişkileri düzeltmek için Ivan Kolomitsev'i tekrar Tahran'a göndermişlerdir. Kolomitsev, Lenin'in İran'dan alınan imtiyazları kaldırdığı, borçları bağışladığı ve demiryolu hatlarının tesis edileceğine dair güven mektubunu İran hükümetine sunmuştur. Mektuptaki taahhütler 1921'de imzalanan İran-Sovyet Anlaşma-

1474 A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 131; M. İttihadiye a.g.m., s. 68

1475 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 355; P. Avery, a. g. e., s. 376

1476 P. Avery, a. g. e., s. 363 vd.

1477 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 123. Curzon'un İran hükümeti ile olan ilişkisi için bkz. A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 141

1478 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 356 - 357

sıyla kayıt altına alınmıştır.[1479] Kolomitsev, İran'da bulunduğu sırada Başbakan Hasan Han, İngiltere'nin diplomatik hileleri sonucu Sovyetler ile olan görüşmeleri askıya almış ve İngiltere ile anlaşma arayışlarına girmiştir. Bu arada Kolomitsev tutuklanmış ve Sarı şehrinde kurşuna dizilmiştir. İngiltere'nin tezgâhları sonucu meydana gelen bu olay, Sovyet-İran ilişkilerini gergin bir ortama sürüklemiştir.[1480]

6- Güney'deki Hareketlilik (1918-1920)

Mirza Hasan Han hükümetinin de müdahaleleri sonucu istifa etmesinden sonra yerine gelen hükümetlerin hiçbiri uzun ömürlü olmamış ve siyasi karışıklık devam etmiştir. Siyasi karışıklıklara iktisadi ve içtimai sıkıntılar da eklenince gelen hükümetlerin başarılı olma şansları ortadan kalkmıştır.[1481] İran'ın bu dönemdeki iktisadi, siyasi ve içtimai durumu iç açıcı olmamış, memleketin İnglizler tarafından işgal edilmesi sonucu yiyecek sıkıntısı ve kıtlık meydana gelmiştir. İran'ın batı ve kuzeybatı bölgelerinde görülen hastalıklarda birçok insan ölmüştür. Ayrıca güney yollarının emniyeti için bölgedeki Kaşgayların İngiltere tarafından kışkırtılması, var olan sorunlara yenilerini eklemiştir.[1482] Güneydeki aşiret ve boyları Alman Wassmuss ve Nidermayer'in faaliyetlerine karşı kullanması ve Güney Polisi'ni yerli boylar ile Hindli askerlerden oluşturması diğer bir sıkıntıyı oluşturmuştur.[1483]

İngiltere, Rusya'dan boşalan İran'ın kuzeybatı bölgeleri ve Horasan'ı işgal ettikten sonra Gilan'daki Bolşeviklerle çarpışmak için Kazvin'e askeri

---

1479 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 123 - 125

1480 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 358; Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 125-133.Bkz. A. K. S. Lambton, "Persian Political Societies 1906-1911," St Anthony's Papers XVI-Middle Eastern Affairs III, s. 41 vd.

1481 A. Müstevfi, a. g. e., s. 123 vd.

1482 Kaşgaylar İran'daki Türk boyları arasında nüfus bakımından önemli bir yere sahipti. İran'ın güneyinde yerleşmiş olan bu Türk boyunun 1917'deki nüfusu yaklaşık olarak 130.000 civarında idi. Sürülerine otlak bulmak için yaz ve kış mevsiminde yer değiştirdiklerinden sabit mekânları olmayıp, yaylak ve kışlakları kullanarak kışın güneye ve Basra Körfezi'ne doğru 200 mil uzağa giderlerdi. Yazları ise İran'ın kuzeyine ve Tahran'ın yüksek yaylaklarında Bahtiyarilerle birlikte kalırlardı. Her aile birer savaşçı çıkarmakla mükellef tutulmuşsa da istenilen sayı hiçbir zaman tutturulamamıştır. Kaşgayların önemli grupları Şûri, Kaşıklı, Farsi Medan, Şeş Bölüğü, Safi Hani ve Glezen Oğri idi. Kaşgayların 1918'deki hareketleriyle ilgili yayınlanan bildiriden bahseden Sykes, Kaşgayların Güney Polis teşkilatını tanımadıklarını ve yabancı kaynaklı güçlere karşı İslâm'ın korunması için sair noktalarda harekete başladıklarını yazmıştır. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 670

1483 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 123 vd.

birlikler sevk etmiştir. Ayrıca misyoner askerlerin bir kısmını Kafkaslara göndermek suretiyle buradaki halkı Sovyetlere karşı harekete geçirmeye çalışmıştır.[1484] Ancak Sistan Ovası'ndaki cesur ve savaşçı yerli aşiretlerin Güney Polisi'ne karşı saldırıları ve İsmail Kaşgayi rehberliğindeki Kaşgay güçlerinin Şiraz'ı İngilizler'den almak için harekete geçmeleri İngiltere'yi zor durumda bırakmıştır.[1485] Kaşgayların Şiraz'daki İngilizlere saldırması ve Fars halkının Almanların kışkırtmasıyla isyana kalkışmaları, yabancılara karşı olan nefreti su yüzüne çıkartmıştır.[1486] İsmail Kaşgayi, Şiraz'ı almak için şah ile haberleşip yardım isterken bir yandan da Şiraz ve Fars bölgesinin değişik yerlerindeki ulema diliyle halkı yabancılara karşı çıkmaya teşvik etmiştir.[1487] 1918'de Şiraz'da İngiliz ve Güney Polisi kuvvetlerine saldıran Kaşgaylar, başarılı olmuşlarsa da içlerinde İngiliz tarafına geçenlerin olması sebebiyle çok kan dökülmüştür. Bu savaşta İngiliz kuvvetlerinin başında bulunan Sykes, yazdığı eserde olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.[1488]

İran'da ikinci kez hükümet kuran Necef Kuli Han, Sovyet rejiminin İran ile Çarlık rejiminin yaptığı eski anlaşmaları kaldırmasına dayanarak, daha önce iki ülke arasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları'yla Ruslara verilen bütün imtiyazları kaldırdığını bakanlar kurulu kararı olarak açıklamıştır.[1489] Necef Kuli Han'ın bu teşebbüsleri özgürlük isteyen unsurlara ve Demokrat Partisi'ne heyecan vermiştir. Kesrevi, hükümetin bakanlar kurulu kararıyla imtiyazları kaldırmasının önemli olduğunu, Türkmençay

---

1484 A. A. Şemim, a. g. e., s. 604 - 605. Bkz. Şapur Revasazî, Nühzet-i Mirza Küçük Han Çengeli, Tehran 1363

1485 Şiraz'da bulunan İngiliz güçleri Bengal mızrakçılardan, Burma ve Pencap tüfekçilerinden, Kuhistan ve Belucistan topçularından oluşuyordu. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 605

1486 P. Sykes, a. g. e., s. 671 vd.

1487 Ruhaniler diliyle yazılan ilanlarda; "Ey Şiraz halkı, ey gaflet içinde olanlar. Ey cahil halk, ey mezhepsiz halk ve binamus ve tembel, kadınlarınızın örtüleri altındasınız? Hainleri katl ediniz, düşmanları evlerinde çekiniz, bütün dış düşmanları öldürünüz" gibi ağır teşvik edici sözler kullanılmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 606

1488 A. A. Şemim, a. g. e., s. 607. Sykes, Şiraz'ın Kaşgaylar tarafından muhasarasını ve kendisiyle aşiret reisleri arasında geçen görüşmeleri verirken, hükümete ve güney polisine karşı başlayan muhalefetin başını Muhbir-i saltananın çektiğini ve bu şahsın bir süre sonra içişleri bakanı olduğunu yazmıştır. Yapılan mücadele sonunda Güney Polisi üyelerinin firar ettiğini de kaydetmiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 696 vd.

1489 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Kesrevî, Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan II, Tehran 1333

Anlaşması'yla Ruslara verilen haklardan diğer Avrupa devletleri de yararlandığından, bunun bütün anlaşmaların iptal edilmesi için bir fırsat doğduğunu kaydetmiştir. Ancak hükümet, yabancılarla imzalanan imtiyaz ve anlaşmaları iptal ettikten sonra görevden alınmıştır.[1490]

7- IV. Meclis ve Partiler

Rus ihtilalinin siyasi yönden İran'ı etkilemesi fazla gecikmemiştir. Sürgünden Tahran'a dönen Demokrat Partili on sekiz temsilci, Mirza Hasan Han'ın birinci hükümetine yaklaşarak parti kurma çalışmalarına başlamışlardır. Demokrat Partisi'ni ihya etme komitesi olarak ortaya çıkan bu grup, hükümetle istişarelere başlamış, seçimlerin bir an önce yapılmasını ve meclisin açılmasını istemiştir. Muhammed Kemre ve arakadaşları, Demokrat Parti'nin yeniden kurulması için "Setare-i İran, İran, Nevbahar ve Zeban-ı Azâd" gazete ve dergilerinde seçimlerin yapılması için propagandaya başlamışlardır. Bu faaliyetler ve baskılar neticesinde seçimlerin 1918'de yapılmasına karar verilmiştir. Seçim kararının alınmasında Sovyetlerin etkisi olmuştur.[1491]

Sovyet lideri Lenin'in Brawine'yi dostane mesajlarla İran'a gönderdiğini, bu elçinin demokratlar tarafından sıcak karşılandığını ve iki elçi meselesi yüzünden Brawine'nin İran'dan ayrıldıktan sonra öldürüldüğünü yukarıda ifade etmiştik. Bu olaydan sonra Demokrat Parti'nin Rus ihtilaline övgüler yağdırmasıyla iki ülkenin dostlukları konuşulmaya başlanmıştır.[1492] Ancak İran ile Sovyetler arasında başlayan yakınlaşma, İngiltere yüzünden fazla ileri gidememiştir. İran'da rakipsiz kalan İngiltere, Mirza Hasan Han gibi kendisine taraftar olan hükümeti başa getirmiş, seçimler sırasında bazı demokratlarla görüşmelerde bulunarak kendi menfaatlerine hizmet edecek milletvekillerinin meclise girmesini sağlamıştır.[1493] İngiltere'nin gerek başbakan ve gerekse Ceza Komitesi üyeleriyle teması ve bunlara yardımı 1919'daki İran-İngiltere Anlaşması'na kadar devam etmiştir.[1494] Bahar, "İran der Ceng-i Buzûrg" adlı eserinde, İngiltere aracılığıyla yeniden başbakan-

---

1490 A. A. Şemim, a. g. e., s. 608. Ayrıca bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 715 - 716

1491 Muhammed Taki Bahar, demokratlar arasındaki bölünmeyi merkezde bulunanlar ile İstanbul ve Berlin'de bulunanlar arasındaki bencilliğe dayandırmaktadır. Muhammed Taki Bahar, Tarih-i Muhtasar-ı Ehzâb-ı Siyasi -i İran, Tehran 1357, s. 28. Bu partilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Mansure İttihadiye, Ehzab-ı Siyasi der Meclis-i Sevvûm, Tehran 1371

1492 F. Ademiyet, a. g. e., s. 11 - 13

1493 M. İttihadiye a.g.m., s. 69

1494 A. A. Şemim, a. g. e., s. 609 - 610

lığa getirilen Mirza Hasan'ın menfi hareketlerine karşı Ahmed Şah'ın ses çıkaramadığını ve yetersiz kaldığını belirtmiştir.[1495]

Meşrutiyetten sonra değişen İran idaresinin kanun koyucu ve demokrasinin icra yeri olarak toplanan birinci meclis, Rus Kazak askerlerinin topları ve Liakhof'un askerleri tarafından Muhammed Ali Şah'a baskı yapılarak kapatılırken, ondan sonra oluşturulan ikinci meclis Rus ültimatomu ile kapanmıştı.[1496] Üçüncü meclis, Birinci Dünya Harbi'nin başlarında İran'ın Rus ve İngilizlerce işgal edilmesi üzerine üyelerin Tahran'ı terk etmeleriyle kapanmıştı. 1917'deki seçimlerle oluşan dördüncü meclis ve kurulan hükümet ise İran'ın İngiltere tahakkümüne girmesi ve şahın yetersiz kalması üzerine kapanmıştır.[1497]

8- Kuzey Petrolü

Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un arakadaşı olan Rus asıllı Gürcü Ahaky Mededievitch Khostaria, İran'a ve İran petrolleri için 1916'da Tahran'a gelmiş ve Muhammed Veli Han ile anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma ile kuzey petrollerinin çıkarılması imtiyazını almıştı. Mazenderan petrollerini çıkarma ve ihraç etme hakkını da alan Khoshtaria, Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra gerekli malzemeleri getireceğini ve 50.000 menat'ı imtiyaza karşılık Muhammed Veli Han'a takdim edeceğini vaadetmişti.[1498]

Khoshtaria ile doksan dokuz yıllığına anlaşma imzalayan Muhammed Veli Han, o dönemde başbakanlık görevini yürütürken Mirza Hasan da içişleri bakanlığını yapıyordu. Sipahsalar, meclisin tatile girmesini fırsat bilerek anlaşmayı dışişleri kayıtlarına geçirdiği gibi Rusya'nın baskısıyla aynı yıl doğal gaz, petrol, katran ve parafin gibi yeraltı kaynaklarının bulunduğu Gilân, Mazenderan ve Esterabad bölgeleri üzerine yetmiş yıllığına aynı şahıs ile anlaşma yapmıştı.[1499] Anlaşmaya göre İran, sadece kuzey petrolü kuyularını açmaya nezaret edebilecek, Khostaria ise İran istediği

---

1495 A. A. Şemim, a. g. e., s. 610. Bahar, Ahmed Şah'ın gayet nazik ve şefkatli olmasına rağmen kural ve kaideler ile sarayın teşrifatını fazla bilmediğini, demokrat ruhlu olduğunu, iman etmiş bir Müslüman olduğunu, ancak namaz kılmadığını, tenis ve avcılığı sevdiğini, klasik müziğe çok ilgi duyduğunu yazmıştır. İran'dan evlenmeyip Avusturya prensesi ile evlenmesi onun İran halkı nezdindeki etkisini azaltmıştır. Bkz. M. T. Bahar, a. g. e., s. 28 - 29. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Cevad Şeyhülislami, Simay-ı Ahmed Şah Kacar, Tehran 1368

1496 M. İttihadiye a.g.m., s. 70

1497 A. A. Şemim, a. g. e., s. 612

1498 A. A. Şemim, a. g. e., s. 612. Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Fatih, Pencah Sal Neft-i İran, Tehran 1335

1499 A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 183; A. A. Şemim, a. g. e., s. 613

zaman elde edilen petrolün bilançosunu çıkararak verecekti. Ayrıca petrolden elde ettiği kârın %16'sını İran'a ödeyecek ve şirketin bünyesinde İranlıları istihdam edecekti.[1500] Anlaşmanın maddeleri arasında her açılan kuyu ile ilgili bilgilerin Fevaid Bakanlığı'na verilmesi ve çıkarılan petrol karşılığında bakanlığa bir defaya mahsus 100.000 menat nakit ve 100.000 menat itibari paranın ödenmesi yer almıştı. Petrol için lazım olan araba, araç-gereçler gümrükten muaf tutulacak, sürenin bitiminden sonra geride kalan bütün gayrımenkuller İran'a kalacaktı. Beş yıl içinde çalışmalar başlamazsa anlaşma bozulacaktı.[1501]

Khostaria, İran'dan aldığı kuzey petrol imtiyazını kullanmadan çarlık rejimi Bolşevik ihtilaliyle sona ermişti. Yeni rejimin eski anlaşmalar ile imtiyazları iptal etmesi, imtiyazı kullanamayan Khostaria'nın bu imtiyazı satma meselesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Hollanda petrol şirketi "Royal Deutch" ile görüşen Khoshtaria, imtiyazın kanuni temellere dayanmaması yüzünden satışı yapamamıştı. Fransa petrol şirketleriyle görüşmesi de aynı gerekçelerle ve İran'ın içinde bulunduğu durum sebebiyle sonuçsuz kalmıştı. Khoshtaria, daha sonra Londra'ya giderek İngiliz petrol şirketleriyle müzakerelere başlamıştı.[1502]

Khoshtaria imtiyazı İran tarafından resmi olarak tanınmamış ve meclisin onayından geçmemişti. Neticede Londra'daki görüşmelerden sonra bu imtiyaz, yönetimi İngilizlerin elinde olan ve İran-İngiltere ortaklığıyla kurulan petrol şirketine satılmıştır. Mirza Hasan Han hükümetinin başa gelmesiyle İran'da daha rahat hareket eden İngiliz petrol tüccarları, Khostaria'ya verilen petrol imtiyazını 100.000 lira nakit ve kalanı sonradan ödenmek şartıyla satın almışlardır. 1920'de petrol işlerini yürütmek için İran ortaklı "The North Persian Oil Company (İran Kuzey Petrolleri)" petrol şirketi 3.000.000 lira sermaye ile kurulmuştur. Charlie Greenway, şirketin başkanlığına getirilirken, Khoshtaria ve Robert Watson Burma'daki şirketin idaresine getirilmişlerdir. Djakelly ise kuzey petrol şirketinin müdürlüğüne tayin edilmiştir.[1503]

İran petrolleri için Amerika-İngiltere ortaklığında şirketlerin de kurulması, İran'da petrol çıkarma ile ilgili işlere Amerika'nın müdahil olmasını beraberinde getirmiştir. Amerika, bundan sonra İran'daki petrol kaynaklarının kullanımı konusunda İngiltere ile rekabete girişerek kuzey petrol-

---

1500 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 204 vd.

1501 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 210; A. A. Şemim, a. g. e., s. 614

1502 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 420 vd.

1503 A. A. Şemim, a. g. e., s. 614 - 615. Ayrıca bkz. Arnold Wilson, South West Persia-A Political Officers Diary 1907-1914, London 1941

leri üzerine mücadeleye başlamıştır. İran'ın Washington'daki görevlileri aracılığıyla Khoshtaria imtiyazlarını isteyen Amerika, Tahran'daki elçisi vasıtasıyla İran hariciyesine gönderdiği yazıda, kuzeydeki petrolleri çıkarmak istediğini, ham petrolün başka bir şirkete verilmesine muhalif olduğunu ve kendi şirketlerinin İran ile görüşmelere hazır olduğunu bildirmiştir.[1504] İran, Tahran'daki Amerika elçisi ile yaptığı görüşmelerde Khostaria imtiyazının kanunen geçerli olmadığını, şirketlerle yapılacak müzakerelerin tatilde olan meclisin açılmasına bağlı olduğunu söyleyerek zaman kazanmak istemiştir.[1505] İngiltere petrol şirketi temsilcisinin Horasan ve Azerbaycan petrolleri ve Khoshtaria imtiyazının teyidi için Tahran'a gelmesi, Amerikan sefaretinin itirazına sebep olmuştur. İran hükümeti, İngiltere'nin mali yardımına muhtaç olduğundan dolayı bu ülke şirketleriyle görüşmeye devam etmiş, Amerika'nın 2.000.000 dolar borç parayı İran'a vermesi halinde yardımcı olacağını Amerika maslahatgüzarına bildirmiştir. Amerika, bu teklife itiraz etmediği gibi İran'ı Horasan ve Azerbaycan petrollerini İngiliz şirketlerine vermekten alıkoymuştur. Hükümetin bu tavrı İngiltere'nin İran'ı tehdit etmesine sebep olmuştur.[1506]

C- I. DÜNYA HARBİ'NDEN SONRA İRAN'DA İNGİLİZ HÂKİMİYETİ

1- 1919 İran-İngiltere Anlaşması ve İstiklâlin Zayıflaması

I. Dünya Harbi öncesinde tarafsızlığını ilan etmesine rağmen toprakları İngiltere ve Rusya tarafından işgal edildikten sonra 1915'te toprakları iki devlet tarafından taksim edilen İran, kendi halkından birçoğunu bu savaşta kaybetmiş ve ekonomik sıkıntıların içerisine sürüklenmiştir.[1507] Savaşın bitiminden sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda durumunu galip devletlere izah etmek, siyasi, hukuki ve iktisadi bağımsızlığını kurtarmak için sulh konferansına bir heyet göndermiştir. Mali istiklali ortadan kaldıran imtiyazların lağvedilmesi, kapitülasyonların kaldırılması, 1907'de İngiltere ile Rusya arasında imzalanan ve topraklarının paylaşımını esas alan anlaşmanın geçersiz sayılması ve sınırların tespit edilmesi konularının görüşülmesini istemiştir.[1508] İngiltere, İran'ın isteklerine karşı çıkmış ve heyeti

1504 P. Avery, a. g. e., s. 492 vd.
1505 A. A. Şemim, a. g. e., s. 616
1506 A. A. Şemim, a. g. e., s. 616 vd.
1507 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 89; P. Avery, a. g. e., s. 206
1508 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 378-379; M. İttihadiye a.g.m., s. 68; A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 358

konferansa dahil etmek istememiştir. İran heyetinin konferansa dahil olması için dönemin Amerika Dışişleri bakanı George Lousing çok uğraştıysa da muvaffak olamamıştır. İngilizler tarafından tecrit edilen heyet, İran'ın isteklerini yazılı olarak konferansa bildirmek zorunda kalmıştır.[1509]

İngiltere, İran'da tesis ettiği siyasi ve iktisadi nüfuza başka devletlerin müdahil olmasını istememiş, İran ile tek başına bir anlaşma imzalamak istemiştir. Çünkü İran'ın sıraladığı isteklerin gündeme gelmesi halinde menfaatlerinin zarar göreceğini hesaplamıştır. Konferansa tesir ederek İran'ı dışarıda bıraktıktan sonra kendisine mecbur etmeye çalışmıştır. Nitekim İngiltere'nin karşı çıkması sebebiyle İran heyetinin sıraladığı konular gündeme alınmadığı gibi Başbakan Mirza Hasan Han, İngiltere'nin baskılarına karşı bir şey yapamamıştır. İran heyetini konferansta eli boş gönderen İngiltere, İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıracak hareketlere girişmiştir.[1510]

İngiltere, Almanların Karadeniz yoluyla İran'ın kuzeyine gelebileceğini ve Hindistan yolunun tehlikeye gireceğini düşünerek Belucistan'dan Horasan taraflarına askeri kuvvetler sevk etmiştir.[1511] Batıda Hemedan, Kazvin ve Reşt'e kadar ilerleyen İngiltere, Dunsterville komutasındaki askerleri Enzeli yoluyla Bakü'ye göndermek suretiyle İran istilası tamamlanmıştır. Siyasi olarak da İran ile bir anlaşma yaparak kendi nüfuzunda tutmak istemiştir.[1512] İran siyasetinin baş aktörleri olan Mirza Hasan Han ve Ahmed Kavam'ın İngiliz diplomasisine yenik düşmeleri, bu ülkenin işini ko-

---

1509 P. Avery, a. g. e., s. 376,402. Konferansa yazılı olarak bildirilen istekler arasında, 1907 İngiltere-Rus Anlaşmasının hemen kaldırılması, elçilik ve konsolosluk muhafızlarının İran'dan çekilmesi, İran'dan alınmış olan Merv, Hive, Türkistan ve onyedi Kafkas şehrinin geri verilmesi, İran'ı işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya'nın savaş tazminatı ödemeleri yer almıştır. İran heyeti biraz daha ileri giderek Musul ve Diyarbakır'ın içerisinde bulunduğu sınırlarda yani Sasani dönemi sınırları içerisinde kendi hâkimiyetinin tanınmasını istemiştir. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 358 - 59. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulhüseyin Mesud Ensarî, Zendegâni-i Men ve Nigâhi-i be Tarih-i Muasır-ı İran, Tehran 1356

1510 William J. Olson, "Çıgunegi-yi Tekvin-i Karardad-ı 1919 İngiliz ve İran," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 69; P. Avery, a. g. e., s. 378

1511 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 379. İngiltere, I. Dünya Harbi'nin galibi olarak kendisini bir dünya imparatoru olarak görmüş, bütün İran, Kafkasya ve Türkistan bölgesini işgal etmeye başlamıştır. Rusya'nın ihtilal ile uğraşması ve İngiltere'ye karşı yeterli güce sahip olamaması, İngiliz görevli Curzon'u bütün Asya'yı istila hevesine sevk etmiştir. Birinci merhalede, sosyalistlere karşı Kafkas unsurları desteklemek suretiyle Kızılordu ile karşı karşıya getirmeye çalışmıştır. Daha sonra bir sed oluşturarak Azerbaycan'daki hükümeti kullanmak istemiştir. İkinci merhalede ise İran'ı elde tutmak istemiştir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 359-360

1512 M. İttihadiye a.g.ma., s. 68

laylaştırmıştır. İran heyetinden sadrazam Hasan Vusuk (Vusukuddevle), Firuz Mirza ve Ekber Mirza İngilizlerle müzakereye memur edilmişlerse de aldıkları rüşvetlerle ülkelerinin menfaatlerini Curzon'a teslim etmişlerdir. Hükümet, İngiltere ile yapılacak görüşmelerde, savaş tazminatı ve sınırlar meselesinin hallolacağını ve ve bu devletin 200.000 lira borç para vereceğini düşünmüştür.[1513]

İngiltere, Curzon vasıtasıyla imzalayacağı anlaşmanın kapsamı içerisine İran maliyesinin İngilizler'in denetimine verilmesini, ordunun İngiliz subaylarca idare edilmesini istemiştir. Buna karşılık 2.000.000 lira borç parayı İran'a taahhüt etmiştir.[1514] 1919'da İran elçiliğine Charles Marling'in yerine Percy Cox tayin edilmiş ve müzakereler bu yeni elçi vasıtasıyla dokuz gün devam ettikten sonra 1919'da İran-İngiltere anlaşması imzalanmıştır.[1515]

İran-İngiltere Anlaşması, altı madde ve bir mukaddimeden oluşmuş, daha sonra İngiltere'nin isteğiyle ek gizli maddeler de eklenmiştir. İngiltere, anlaşmanın giriş kısmında İran'ın bağımsızlığını tanıdığını kabul etmiştir. Anlaşmanın kendisi İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırdığı için bu maddenin hiçbir hükmü olmamıştır. Yine giriş kısmında İngiliz maliyecilerin İran devlet idaresinde görev almalarını, demiryolu şebekesini döşeyeceğini İran'a kabul ettirmiştir. Karşılığında sadece borç para vereceğini taahhüt etmiştir. Anlaşmanın esas maddelerinde ise İran'ın maliye ve ordusunda görev alacak müsteşarların İran bütçesinden maaş alacaklarını, Kazak birliklerinin kaldırılarak yerine kendi subayları denetiminde yeni birliklerin kuralacağını İran'a kabul ettirmiştir. Gümrük tarifesini İngiltere lehine düzenlenmesi ve sınırların tespit edilmesi kabul ettirilen başka maddeler olmuştur. İran'ın istediği savaş tazminatının, savaş sırasında kendi askerlerinin İran'ın tarafsızlığını koruduğu için İran'ın tazminat vermesi gerektiğini söylemiştir.[1516]

1513 A. A. Şemim, a. g. e., s. 617; A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 256

1514 Percy Cox, Bağdat'ta görevli iken Tahran elçiliğine tayin edilmiştir. Bu diplomat yıllarca Basra Körfezi'nde görev yaptığı, Ortadoğu ve doğu dillerini iyi bildiği için yıldızı parlamıştır. İran'daki görevi sırasında bazı vaadlerde bulunduğu gerekçesiyle İngiltere'de yargılanmıştır. P. Avery, a. g. e., s. 377

1515 A. A. Şemim, a. g. e., s. 618. Paris Sulh Konferansı'nda, İngiltere başbakanı George Liyod'un ısrarla İran delegasyonuna karşı çıkması, daha sonra İran ile kendi menfaatlerine uygun bir anlaşmayı düşünmesinden dolayı olmuştur. Bkz. P. Avery, a. g. e., s. 377,402. Sulh konferansına gönderilen İran heyetinin görüşmeleri için bkz. Abdulhüseyin Mesud Ensari, Zendegâni-i Men ve Nigahî-yi Tarih-i Muasır-ı İran I, s. 258 vd.; Hüseyin Mekki, Zendegâni-i Siyasi -i Sultan Ahmed Şah, Tehran 1362, s. 90 vd.

1516 C. M. Niya, a. g. e., s. 158 vd. 1919 tarihli İngiltere-İran Anlaşması'nın tam metni için bkz. P. Avery, a. g. e., s. 536 - 538

Anlaşmada İran'ı rencide eden ve dikkati çeken en önemli husus, Hindistan ve Bengal gibi sömürgelerden getirdiği askerlerle İran'ı işgal eden İngiltere'nin savaş masrafı istemesidir. İngiltere, savaşın başında tarafsız kalacağını ilan eden İran'ı savaşa sürüklemiş, savaş süresince İngiliz askerlere gıda temin etmek için halkın elindeki yiyecek ve giyecek maddelerine el koymuş ve binlerce insanın açlıktan ölmesine sebep olmuştur. Başbakan Hasan Vusuk, bütün bunları gözardı ederek ülkesini İngiltere'ye peşkeş çekmiştir. O dönemde İran'da görevli olan Sykes da İngiltere'nin İran'ı sulh konferansına dâhil etmemesini yanlış bulmaktan kendisini alamamış ve dünya nazarında İran'ın İngiltere için yağlı lokma sayılmasına sebep olduğunu yazmıştır.[1517]

Hükümet, anlaşmanın imzalanmasından sonra kendisini haklı çıkarmak için İran ve Rad gazetelerinde yazılar yayınlatmış ve siyasi manevralara yönelmişse de anlaşmaya karşı olan muhalefeti önleyememiştir. Şah'ın anlaşmadan hemen sonra ve üstelik Dışişleri Bakanı Curzon'un itirazına rağmen İngiltere'ye gitmesi ve bir hafta Londra'da kalması, İran'daki muhalefetle birlikte birçok ülkenin tepkisini çekmiştir. İran'daki tepkilerin artmasından endişe duyan Sykes, kendi hükümetine mektup yazarak, anlaşma maddelerinin yumuşutulmasını ve sınır meselesinin görüşülmesini istemiştir.[1518] Ancak İran halkı ve din adamlarının anlaşmaya karşı olan muhalefeti gittikçe artmaya başlamış, Tahran'da bulunan birçok muhalif din adamı halk ile birlikte Abdulhüseyin Mescidi'nde toplanıp hükümetin anlaşmayı iptal etmesini istemişlerdir.[1519] Başbakan Mirza Hasan Vusuk, muhalefeti bastırmak için bu bölgede sıkıyönetim uygulamasına geçmiş, din adamlarını Kaşan'a ve Setare-i İran gazetesi müdürü Hüseyin Han Saba'yı Kazvin'e sürmüştür. Halkın büyük tepkisine rağmen anlaşmayı uygulamayı düşünen hükümet, meclisin bu anlaşmayı onaylamaması sebebiyle resmen uygulamaya koyamamıştır.[1520] Anlaşmanın imzalandığı tarihte Avrupa seyehatine çıkan Ahmed Şah, anlaşmanın kabul edilmesi yönündeki İngiliz

---

1517 W. J. Olson, a.g.m., s. 70 vd. Sykes, İran'ın sulh konferansına alınmamasını siyasi hata olarak görmüş ve daha sonra İran ile yapılan ikili anlaşmayı kendi devleti lehine savunmuştur. Anlaşmayı İngiltere'nin zayıf devlete yaptığı cömertlik olarak algılayan Sykes, bu yardım sayesinde Asya'da sulhun sağlandığını iddia etmiştir. Sykes, 2.000.000 lira tutarındaki borç paranın %7 faizle İran'a verilmesini cömertlik olarak söylemiştir. Bkz. P. Sykes, a. g. e., s. 723 vd.

1518 P. Avery, a. g. e., s. 383-385; Mecid Semi, "Ahmed Şah Kacar," Dairetü'l-Maarif VII, Tehran 1375, s. 69. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Muhammed Cevad Şeyhülislâmi, Simay-ı Ahmed Şah Kacar, Tehran 1368

1519 P. Avery, a. g. e., s. 380

1520 A. A. Şemim, a. g. e., s. 621; M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 679

baskısına karşı çıkmış, onayın meclis iradesine bağlı olduğunu söylemiştir. Şah, bu davranışıyla hükümetin yaptıklarını onaylamamıştır.[1521]

Mirza Hasan Vusuk hükümeti, anlaşmanın tasvibini beklemeden İngiltere'nin isteklerini geri çevirmemeye, İran'daki mali ve askeri kurumlarda istihdam edilecek İngiliz müsteşarları görevlendirmeye başlamıştır. 1920'de İran'a gelen görevlilerden Sydney Armitage Smith, İran maliyesi ve gümrüklerini idare etmek, Dixon ise askeri sahada çalışmak için işe başlamışlardır.[1522] İran'da görevli İngiliz subayları Jandarma Birliği'nin başına geçtikten sonra Kazak kuvvetlerini de kendilerine bağlamak istemişlerdir. Ancak Kazak askerlerin Rus Bank-ı İstikrazi'den maaş aldıkları ve şahın şahsına ait oldukları için teslim edilemeyecekleri söylenmiştir.[1523]

Anlaşmanın yabancı basında yer almasından sonra durumdan haberdar olan halk ve ulema, devletin resmen İngiliz himayesine girmesi sebebiyle bu anlaşmanın geçersiz olduğunu ilan etmişlerdir.[1524] Anlaşmaya Fransa ve Amerika da karşı çıkmış, Amerika tarafından Curzon'a gönderilen mesajda, anlaşmayı kabul etmeyecekleri, konferansta hiçbir ülke karşı çıkmadığı halde İngiltere'nin İran heyetine karşı çıktığı ve bunun da İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmaya yönelik bir hareket olduğu söylenmiştir. Aynı şekilde Fransa da anlaşmaya karşı çıkmış ve İran'daki milliyetçi unsurları desteklemiştir.[1525]

İran-İngiltere anlaşmasından sonra başbakan Mirza Hasan Han, Dışişleri Bakanı Abdulhüseyin Mirza'yı Ahmed Şah'ın yanına vererek Avrupa seyehatine çıkarmıştır. Seyehat sırasında şahın İngilizlerle yapılan anlaşmayı anlatması ve Avrupa ülkelerini ikna etmesi istenmiştir. Ahmed Şah, İstanbul'da babası mazul Muhammed Ali Mirza ile görüşmek için beklerken, Abdulhüseyin Mirza daha fazla beklemeden Londra'ya gitmiştir.[1526] Arkasından yola çıkan Ahmed Şah, İstanbul'dan Fransa'ya giderek cumhurbaşkanı Raymond Poincare ile görüşmesinde, İran'ın bu anlaşmayı zoraki imzaladığını, kendilerinin mazlum olduğunu ve halkın anlaşmayı benimsemediğini söylemiştir. Şah'ın sözlerinden rahatsız olan Abdulhüseyin Mirza, Fransa'daki İran elçisini görevden almaya teşebbüs etmişse de Fran-

---

1521 P. Avery, a. g. e., s. 382

1522 İran'daki askeri işlerde görevlendirilen Dixon, kendi şirketinden, İngiliz subaylarından ve İranlılardan oluşan bir komisyon kurarak İranlı askerlerin teğmen rütbesinden daha üst rütbelere terfi olmaması için bir teklif sunmuştur. Bu teklife itiraz eden Fazlullah Han, 1919'da İran'dan sürgün edilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 622

1523 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 360

1524 A. Rızai, a. g. e. IV, s. 207 - 209

1525 M. İttihadiye a.g.m., s. 69

1526 P. Avery, a. g. e., s. 376 vd.

sız makamları buna karşı çıkmış ve elçiyi resmi elçi olarak tanıdıklarını söylemişlerdir. Ahmed Şah, Fransa'dan İngiltere'ye gitmiş, ancak Londra'da yapılan görüşmelerle ilgili hiçbir resmi açıklama yapılmamıştır. Anlaşmanın önce yürülüğe girmesi için tertiplenen Avrupa ziyaretlerinden bir sonuç alınmadan 1920'de Tahran'a geri dönülmüştür.[1527]

İngiltere'nin bu tarihte İran'daki petroller için kurduğu şirket ile hükümet arasında petrol borularına verilen zararın İngiliz şirketi tarafından ödenmesi ile ilgili ihtilaflar çıktığı, İngiliz şirketinin ödemesi gereken 500.000 lirayı ödememek için hakemler vasıtasıyla hasar tespitine gittiği görülmektedir. Abdulhüseyin Mirza, Londra'ya giderek İran maliyesine tayin edilen Armitage Smith'in şirketi ile İran arasındaki petrol gelirinden İran'a düşen hissenin verilmemesi meselesini ve petrol gelirlerini görüşmeye çalışmıştır. Hesapların incelenmesiyle görevlendirilen Mc Clean'ın İran'a verdiği raporda, şirketin İran'a 535.000 lira ödeme yapması gerektiği tespit edilmiştir.[1528] Ancak istediği sonucu alamayan hükümet, 1920'de istifa ederek yerini Mirza Hasan Han Pirniya hükümetine bırakmıştır.[1529]

2- İran Üzerine İngiltere-Sovyetler Birliği Mücadelesi

İngiltere, ihtilal ile iktidara gelen sosyalistlerin İran'da etkili olmamaları için Kızılordu'ya karşı eski Rus generalleri destekleme siyasetinde başarılı olamamış, generalleri safdışı eden Kızılordu, Kafkas cumhuriyetlerini işgal etmiştir.[1530] 1920'de Bakü'ye giren Sovyet ordusu, Kirov yönetiminde Azerbaycan'da askeri harekâta girişip İngiltere'nin göz diktiği petrolleri ele geçirmiştir. Buradan Ermenistan ve Gürcistan'a girerek mevcut hükümetleri devirip kendilerine bağlı sosyalist kökenli idareler tesis etmiştir.[1531]

1527 P. Avery, a. g. e., s. 384. İngiltere, İran halkının ve batılı devletlerin 1919 İran-İngiltere Anlaşması'na olan muhalefetlerini önlemek için 1920'de başka bir anlaşma yaparak İran'a ödenmesi gereken petrol hissesinden 1.000.000 lirayı ödemeyi taahhüt etmiştir. Başbakan Hasan Han, her ne kadar muhalifleri sürgün etmişse ve şahı Avrupa ziyareti ile oyalamaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Amerika Birleşik Devleti anlaşmayı Wilson ilkelerine aykırı bularak karşı muhalefeti desteklemiştir. Bkz. M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 379-380

1528 P. Sykes, a. g. e., s. 728. İran, Armitage Smith ile yapılan anlaşmayı kabul etmemişse de 1933 yılına (Rıza Han Pehlevi dönemi) kadar gelmiştir. A. A. Şemim, a. g. e., s. 623 - 624. Daha geniş bilgi için bkz. M. Fatih, Pencah Sal Neft-i İran, Tehran 1335

1529 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 133; A. A. Şemim, a. g. e., s. 638

1530 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 364; P. Sykes, a. g. e., s. 730

1531 P. Avery, a. g. e., s. 420; P.Sykes. a. g. e., s. 731. Azerbaycan'da başında Muhammed Emin Resulzâde'nin bulunduğu sosyalist hükümet, İran ile siyasi münasebetlere başlamıştır. Başbakan, Ziyaeddin'i görüşmelerde bulunmak üzere Bakü'ye

Kafkaslardaki harekâtı tamamlayan Sovyet birlikleri İran'ı tehdit amacıyla Enzeli'ye asker çıkararak buradaki limanların birkaç tanesini ele geçirmişlerdir. İngiliz birlikleri Gilan'dan Reşt'e çekilince Kızılordu birlikleri kolaylıkla buraya girmiştir. Kızılordu'nun ilerleyişi karşısında korkan Ahmed Şah, 1920'de Tahran'ı terk etmeyi bile düşünmüştür. Çünkü Raskolnikov komutasındaki birlikler ihtilal karşıtı güçleri takip etmek bahanesiyle İran topraklarına girmişlerdir. Dışişleri Komiseri Tchitcherine, işgalin geçici olduğunu İran hükümetine bildirmişse de İran bunu gerçekçi bulmamış ve yeni üye olduğu Milletler Cemiyeti'ne şikâyette bulunmuştur. Milletler Cemiyeti'nin baskısıyla İran ile müzakereye oturacaklarını bildiren Sovyetler, Gilan'da isyan eden Mirza Küçük Han Cengeli'ye yardım ederek sözlerinde durmamışlardır.[1532] Küçük Han Cengelî, merkezi hükümetin zayıflığından istifadeyle Gilân ve Mazenderan'ı içerisine alan bölgede bağımsız bir hükümet kurmuştur. 1919 tarihli İran-İngiltere Anlaşması'ndan dolayı İran hükümetini gayr-ı resmi ilan etmiş ve kendisinin bütün İran'a hâkim olduğunu iddia etmiştir.[1533]

Kafkas cumhuriyetleri ve Bakü petrollerinin sosyalist iktidarın eline geçmesi ve Gilan'da Küçük Han Cengeli'nin sosyalistlere bağlı hükümet kurması İngiltere'yi korkutmuştur. İngiltere, bu dönemde kendi içerisinde de sıkıntılar yaşamıştır. Liberaller ile İşçi Partisi'nin hükümete muhalefet etmesi hükümeti zor durumda bırakmıştır. Ancak Sovyet kızılordusunun İran, Afganistan ve Hindistan'a yönelme tehlikesi karşısında İngiliz emperyalizmi kendisine çeki düzen vermek zorunda kalmış ve iç sıkıntıları bir kenara bırakmıştır.[1534]

İran'ın bu dönemdeki durumu çok karışık olmuş, Gilan'da Sovyet güdümlü sosyalist bir hükümetin kurulması ve Tebriz'de Muhammed Heyebani'nin isyanı önemli bir gaile olarak ortada durmuştur. İngiltere, isyancıdan yana

---

göndermiştir. Sovyetler, Ziyaeddin Bakü'deki hükümetle bazı siyasi ve ticari anlaşmalar yapacağı sırada Bakü hükümetini değiştirmiştir. Böylece Dunsterville'nin hükümeti ayakta tutma çabası yetmemiştir. Sosyalist hükümetin Trotsky aracılığıyla İran'a yaptığı anlaşma teklifleri, Beyaz Rusların bolşevikleri yenecekleri ümidiyle İran tarafından kaale alınmamıştır. 1919'da sosyalist rejime karşı mücadele veren Koltchak ve Denikine yenilince İran şahı korkuya kapılmıştır. Lenin, İngilizler'in İran'dan çıkarılmasını, aksi takdirde İran'ı işgal edeceklerini bildirmiştir. Lenin'in bu düşüncesi kısa bir süre sonra fiiliyata geçirilmiş ve Denikine'yi izleme bahanesiyle Enzeli'den İran topraklarına giren kızılordu Gilan'ı işgal etmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 628 - 630

1532 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 364 - 365

1533 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 141; A. A. Şemim, a. g. e., s. 631

1534 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 365 - 366

olmayıp başka bir hükümetin Tebriz'de kurulduktan sonra İran'a hâkim olmasını istememiştir.[1535] Çünkü Tahran'daki merkezi hükümete istedikleri gibi nüfûz edebilmiştir. Bu yüzden Heyebani'nin hareketine sadece kendi taraftarları, serbest bırakılan siyasi tutuklular, milliyetçi kesimler ve medrese öğrencileri destek vermişlerdir.[1536] Bunlardan Hacı İsmail Emir Hizi, Heyebani'nin isyanında kendisine yardım ederek Azerbaycan isminin "Azadistan" olarak değiştirilmesini, Bakü ve Şirvan halkının kendilerine bağlanmasını teklif etmiştir. İsyan sırasındaki resmi yazışmalarda Azadistan tabiri kullanılarak devlet olma unsurlarının tanınmasına gayret gösterilmiştir. Ancak tek başına başarılı olmayı göze alamadıkları için Almanlarla irtibata geçerek Tebriz'deki Alman konsolosluğundan yardım istemişlerdir. Sovyet yönetimiyle işbirliğine gitme isteği ise Ahmed Kesrevi ve demokratlar tarafından tepkiyle karşılanmış, bu tepkiden istifade eden İngilizler gazetelerde Heyebani aleyhtarı yayınları desteklemişlerdir.[1537]

İngiltere, Heyebani ve Cengeli isyanlarında İran'daki menfaatlerini tehlikede gördüğünden İngiliz ve İranlı görevlilerden oluşturduğu bir heyeti, İran ile ilgili meseleleri görüşmek üzere Moskova'ya göndermiştir. İngiltere, menfaatleri gereği İran'ın bağımsız bir şekilde Sovyetler ile görüşmesini istememiştir. Sovyetler ile yapılan görüşmelerden sonra anlaşmaya varılarak bolşeviklerin İran'da İngiltere aleyhine propaganda yapmaması ve İran'ın bağımsızlığının tanınması kabul edilmiştir. İngiltere, ise Rusya'daki ihtilal karşıtı unsurlara yardım etmemeyi ve kuvvetlerini Asya'da çekmeyi kabul etmiştir. Her iki devlet İran'daki kuvvetlerini geri çekmeyi kabul etmişlerdir. Görüldüğü gibi İran ile ilgili görüşmeler yerine İngiltere'nin Sovyetleri istediği çizgiye çekme üzerine görüşmeler yapılmıştır.[1538]

3- Hükümet Darbesi (Üçüncü Hût İhtilali)

Mirza Hasan Han hükümetinin 1920'de istifasından sonra yerine gelen yeni hükümet, halkın tepkisi üzerine 1919'de imzalanan İran-İngiltere Anlaşması'nı yürürlüğe koymamıştır. Gilan'daki bolşevikleri sürmek ve Kazak birliklerini ortadan kaldırmak için de harekete geçmiştir.[1539]Hükümet, Azerbaycan valisi Hacı Mehdi Kuli Han Hidayet'i Tebriz'e getirterek de-

---

1535 P. Avery, a. g. e., s. 417 vd.

1536 A. A. Şemim, a. g. e., s. 632. Heyebani'nin eski dostu olan Kesrevi, bu olay hakkında bilgi vermiştir. Bkz. Ahmed Kesrevî, Tarih-i Meşruta-yı İran, Tehran 1330

1537 A. A. Şemim, a. g. e., 633. Bkz. Ahmed Kesrevî, Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan II, Tehran 1333

1538 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 366

1539 A. Müstevfi, a. g. e. III, s. 212; P. Avery, a. g. e., s. 432

vam etmekte olan Heyebani İsyanı'nın bastırılması ve Rus birliklerinin ülkeden çıkarılması noktasında tecrübesinden istifade etmek istemiştir.[1540] İran'daki Sovyet askerlerini ve Gilan'daki sosyalist hareketi bastırmak için İran ve İngiliz birlikleri Kazvin-Reşt arasındaki sahada bolşeviklerle savaşıp yenmeye başlamışlardır. Ancak Sovyet ordusunun Asya'daki yayılmasını Hindistan'ı tehdit olarak gören İngiltere, Horasan'daki askerlerini tahliye edince İran ile birlikte Bolşeviklere karşı verdiği savaş kalmıştır. İngiltere, Horasan birliklerini Hindistan'a götürürken geride kalan ağır mühimmat ve silahları İran'a satmıştır.[1541]

İran'ın güneyinde İngiltere himayesinde kurulan Güney Polisi'ne ve İngiliz nüfuzuna karşı isyan eden Şeyh Hasan Çakutahi'nin, İngilizlerin tuzağına düşerek kendi adamlarıyla birlikte katledilmesi, hükümeti yabancı nüfuzuna karşı harekete geçirmiştir. Ülkedeki yabancı unsurlara karşı başlatılan mücadelenin bir parçası olarak Mazenderan'da Bolşeviklerle savaş devam etmiş ve Hazar Denizi kenarındaki Enzeli'ye kadar yayılmıştır. Hükümetin bu teşebbüslerine basının muhalefet etmesi başarıyı olumsuz etkilemiş ve İngiltere'nin işine yaramıştır.[1542]

Mirza Hasan Han Pirniya hükümetinin, İngiltere'yi dışlayan bir siyaset takip ederek Sovyetlerle irtibat kurmak istemesi ve İran'ın İstanbul maslahatgüzarının Moskova'ya gönderilmesi, İngiliz hile diplomasisini tekrar devreye sokmuştur. İran hükümetinin teşebbüslerini başarısız kılmak için önceki anlaşmalar gereği İran'a ödemesi gereken borç parayı ödemeyip koz olarak kullanmaya başlamıştır. İngiltere makamlarıyla İran hükümeti arasında yapılan görüşmelerde, Bank-ı Şahinşahi'nin üç ay içerisinde ödemeyi kredi şeklinde yapması, Gilan'daki kuvvetlerin Bolşevikler karşısında takviye edilmesi kararlaştırılmıştır. İngiltere, bu şartların kabulünü 1919 Anlaşması'nın İran meclisi tarafından onaylanmasına bağlamıştır.[1543]

İngiltere'nin İran'ı karışıklık içerisinde bırakma siyasetinden doğan sıkıntılar yüzünden Pirniya hükümeti fazla uzun ömürlü olmamış ve istifa etmek zorunda kalmıştır. Yeni hükümeti kurmak için birkaç kişiye yapılan teklifler, ülkenin içinde bulunduğu ağır şartlar sebebiyle kabul görmemiştir. Ahmed Şah, bunun üzerine askeri ricalden Fethullah Ekber'i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.[1544] Taki Bahar, Fethullah Ekber hükümetini

---

1540 K. Süleymani, a. g. E., s. 139

1541 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 160 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 638-639

1542 Muhammed Rıza Aştiyanizade, "Sevabık-ı Rıza Han ve Küdta-yı Sevvûm-u Hût," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 103

1543 M. İttihadiye a.g.mk., s. 69 - 70

1544 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 155; K. Süleymani, a. g. e., s. 80

hülle ıstılahı içerisinde değerlendirmekte ve darbenin hazırlık devresi içerisinde kurulduğunu söylemiştir. İngiltere, Tahran maslahatgüzarı Normann aracılığıyla başbakanlığa getirttiği Fethullah Ekber'i, İngiliz kuvvetlerinin İran'dan çekilmesinden sonra geride kendilerine bağlı bir diktatör olarak kalmasını istemiştir. Ancak bu proje tutmamış ve alternatif çareler üzerinde durulmuştur.[1545] Neticede asker bir diktatörün İngiltere'ye bağlı kalması şartıyla başa getirilmesi kararlaştırılmıştır. Taki Bahar'ın kaydına göre, İranlılardan bir grup ile Ra'd gazetesi müdürü Ziyaeddin Tabatabai, İngiltere menşeli diktatörlük fikrini desteklemişlerdir.[1546] İngiltere, çok geçmeden aldığı kararı uygulamaya koymuştur. İran tarihinde "Üçüncü Hut" ismiyle geçen darbeyi yaparak Fethullah Han hükümetini görevden uzaklaştırmıştır. Askeri darbe, Hemedan'daki Kazak birliğinin komutanı Rıza Han Mirpençe (Muhammed Rıza Pehlevi'nin babası),[1547] Seyyid Hasan Müderris, milliyetçi kadrolar tarafından olumlu karşılanmıştır.[1548] İngiliz güçlerinin İran'dan çıkmasından sonra burada kalmış olan Normann tarafından bu fikir hayata geçirilmiştir.[1549] Darbeye yardımcı olan Rıza Han Mirpençe ve Seyyid Ziyaeddin, 1921'de harekete geçerek çarpışmasız bir şekilde Tahran'a girdikten sonra askeri hükümeti kurmuşlardır.[1550]

Askeri darbeyle hükümeti kuran Rıza Han Mirpençe (Sipih) ve Seyyid Ziyaeddin'in beklenmedik bir şekilde Moskova'daki elçileri vasıtasıyla Sovyetlerle yirmi altı maddelik bir anlaşma üzerinde müzakereleri başlatmaları İngiltere'yi endişelendirmiştir.[1551] Hükümetin uygulamaları, kendisini başa getiren İngiltere'nin beklentileri dışında gelişince şah da endişelenerek tahtını koruma derdine düşmüştür. İngiltere, İran'daki vatandaşlarının Bank-ı Şahinşahi şubelerinde bulunan paralarını çektikten sonra ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Bu teşebbüslerden endişelenen şah, İngiltere ile 1919'da imzalanan anlaşmayı meclisten geçirtmek için harekete geçmiştir.[1552] Şah, anlaşmanın meclis tarafından onaylanması için dördüncü meclisin hemen toplanmasını istemişse de Azerbaycan seçimlerinde on bir adayın vazgeçmiş olması durumu güçleştirmiştir. Meclis üyelerinden otuz dokuz kişi de anlaşmaya karşı olduklarını Ra'd gazetesi aracılığıyla ilan et-

---

1545 M. İttihadiye a.g.m., s. 69.

1546 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 219

1547 Rıza Şah Pehlevi, babası öldüğünde henüz kırk günlük olarak annesi tarafından Tahran'a getirilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 642

1548 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 220 vd.

1549 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 202 vd.

1550 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 208 vd.

1551 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 224

1552 M. R. Aştiyani, a.g.m., s. 104 vd.

mişlerdir. İran, yayılma tehlikesi gösteren komünizme karşı İngiltere ile dost kalmayı düşünürken, 1919'de imzalanan anlaşmayı da nazikçe geçersiz kılmak istemiştir. Nitekim anlaşmanın kaldırıldığına dair bir mektup, İngiltere dışişlerine gönderilmek üzere Tahran'daki İngiliz elçiliğine verilmiştir. İran'ın gönderdiği mektubun üzerinden iki gün geçtikten sonra verilen cevapta, anlaşmanın İngiltere tarafından da kaldırıldığı söylenmiştir. İngiltere'nin bu kararı almasında, kuzeyde büyük bir tehlike olarak duran Sovyetlerin öfkesini fazla çekmemek etkili olmuştur.[1553] Çünkü Sovyet Birliği, İran'daki İngiliz emperyalizmini zayıflatmak ve bölgedeki Müslüman halka iyi görünerek desteğini almak istemiştir. Bu amaçla 1920'de "Kongre-i Milliye-i Sitemdide-i Şark (Doğu Mazlumları Milli Kongresi)" kongresini toplamıştır. Toplantıya Rusya'daki Müslümanlar ile birlikte Anadolu, İran, Afganistan, Hindistan ve Çin temsilcilerinden oluşan 2000 kişinin katılımı sağlanmıştır.[1554]

İran'da ihtilal hükümetinin başbakanı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ve Rıza Han Mirpençe, bir hafta boyunca hiçbir bakanlığa atama yapmadan bütün işleri ellerinde tutmuşlardır. İhtilali haklı göstermek için halktan ve devlet görevlilerinden bir kısmı tutuklanmış, gazeteler kapatıldıktan sonra devlet daireleri tatil edilmiştir. Kendilerine muhalif insanların bir araya gelerek toplanmalarını yasaklamışlardır.[1555]

Fethullah Ekber döneminde Sovyet hükümetiyle başlatılmış olan görüşmeler İngiltere'nin tepkisine rağmen anlaşmayla neticelenmiştir. 1921'de İran'ın içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi olumsuzluklara rağmen böyle bir anlaşmanın yapılması bazı çevrelerce başarı telakki edilmiştir.[1556] İran-Sovyetler Anlaşması'nı Londra'ya bildiren Daily Herald gazetesinin Moskova muhabiri, Rus diplomat Kara Han ile görüştüğünü ve Sovyetlerin İran'ın bağımsızlığına önem verdiğini bildirmiştir.[1557]

1553 P. Avery, a. g. e.,s. 510. Seyyid Ziyaeddin Tabatabai, ihtilalci ve cesaretli bir kişiliğe sahip olup sosyalizm ve faşizm fikirlerinden uzak görünmüştür. Toplumsal işlere ve topluluğu yönlendirmede etkili olduğundan darbe yapmak için Tahran'a gelişinde yanındakileri iyice şartlandırmış ve intikamcı bir havaya sokmuştur. 1921 tarihli Times gazetesi, "Bolşeviklere Karşı İran'da İhtilal Hükümeti" başlıklı haberde, Seyyid Ziyaeddin'in başbakan olacağı ve Tahran'daki İngiliz maslahatgüzarı Harward ile arasının iyi olduğunu duyurarak ihtilâlin İngiltere ile olan bağlantısını ima etmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 644

1554 P. Avery, a. g. e., s. 432 vd.

1555 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 225; P. Avery, a. g. e., s. 422 vd.

1556 1921 tarihli İran-Sovyetler Anlaşması'nın bütün maddeleri için bkz. P. Avery, a. g. e., s. 470 vd.

1557 Muhabir, İngiltere ile Rusya arasındaki 1907 Anlaşması'nı hatırlatarak Rusya'nın hareketini eleştirmiştir. Y. Devletabâdi, a.g.e IV, s. 242 vd. Bkz. Mehdi Melikzâde,

İran-Sovyetler Birliği Anlaşması, İran'a fazla bir şey kazandırmamışsa da Osmanlı, Afganistan ve güneydeki sınırlar meselesiyle uğraşan devlete uzatılan bir dostluk eli gibi görünmüştür. Anlaşma, eski çarlık rejiminin İran'daki faaliyetlerine göre iyi bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Zira Sovyet hükümeti, Çarlık rejimi döneminde işgal edilen İran topraklarının zorla işgal edildiğini kabul etmiştir. Sovyet rejimi yeni oluşumları göz önüne alarak İran'a yakın olmayı kendi açısından uygun bulmuştur. Çünkü bu anlaşmanın imzalandığı günlerde İran topraklarında İngiliz askeri garnizonları faal olarak durmuştur. Sovyet hükümeti, İran ile yakınlaşmayı kendi menfaatlerine uygun bulmuş ve ileride İran'ı denetime alacak gücün tehlike arz edeceğini düşünmüştür.[1558]

1921'de imzalanan anlaşma ile Sovyet hükümetinin taahhüt ettiği eski imtiyazların iptali, İran'a yapılan Rus saldırılarının durdurulması, İran'ın ödemesi gereken 11.000.000 İngiliz lirası tutarındaki borcun silinmesi, İran demiryolu ve şose yollarının Ruslar tarafından yapılması ve gümrük idarelerinin İran'a bırakılması gibi şartlar iktisadi yönden bir rahatlama getirmiştir. İran'daki Rus destekli Bank-ı İstikrazi'ye müdahele edilmemesi ve telgraf hatları imtiyazlarının geçersiz sayılması önemli bir gelişme olmuştur. Aşurâde ve Esterabad'daki adaların İran'a verilmesi Hazar Denizi'ne olan çıkışı sağlamıştır.[1559] İran ise Sovyetlerin vazgeçtiği imtiyazları üçüncü bir ülkeye vermemek, Beyaz Rusların İran'da üs kurmalarına izin vermemek ve üçüncü bir devletin İran toprağını kullanarak tehdit oluşturmasına izin vermemek şartlarını kabul etmiştir. İran, anlaşma şartlarına uymadığı takdirde Rus ordusunun İran'a girmesi de kabul edilmiştir. İran, anlaşmadan Çarlık dönemi elçiyi İran'dan ihraç etmiş ve Theodore Rothstein'i Sovyet elçisi olarak kabul etmiştir.[1560]

Seyyid Ziyaeddin, eski hükümetin İngiltere ile yapmış olduğu anlaşmaların kaldırıldığını ilan edince halkın sevinç gösterileriyle karşılanmış, İngiliz askerinin İran'ı tahliye etmesi süreci başlatılmıştır. Güneyde İngiltere himayesinde kurulan polis teşkilatı da kaldırılmıştır. Rus askerlerinin En-

---

Keşmekeş-i Meşruta ve İstibdat, Tehran 1330

1558 A. A. Şemim, a. g. e., s. 650 - 651. Bu dönemde İngiltere, İskandinav Yarımadası'ndan Finlandiya, Estonya, Litvanya, Çekoslovakya, Romanya, Bulgaristan'dan başlayıp Anadolu sınırlarından geçip İran ve Hindistan'ı içerisene alan bir "Sağlık Kemeri" oluşturmak istemiştir. Böylece Sovyet sosyalizminin yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Hindistan, Irak ve Arap emirliklerini de Milletler Cemiyeti vasıtasıyla mandasına almış, İran bir açık kapı olarak kalmıştır. İran-Cox Anlaşması bu duvarı oluşturmak için yapılmışsa da anlaşma maddeleri yürürlüğe girmemiştir. Bkz. A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 368

1559 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 370 - 371

1560 E. A. Grantosky - P. Petrofesky, a. g. e., s. 430 vd.

zeli ve Gilan'dan çekilmesiyle buradaki sosyalist hükümet sona ermiş ve İran tarihinin karanlık bir sayfası geride kalmıştır.[1561]

Ahmed Şah, Ziyaeddin'in kendisini tahttan indirerek yerine Muhammed Hasan Mirza'yı getireceği haberi üzerine korkuya kapılarak Rıza Han'a yaklaşmıştır. Şah, böylece Ziyaeddin'in kendisine karşı muhtemel bir teşebbüsünü önlemeye çalışmıştır. Ancak şahın bu hareketi Ziyaeddin ile arasını açmıştır.[1562] Rıza Han'ı makam düşkünü olarak düşünen Ziyaeddin, onun yetkilerini kısarak halk nezdinde itibarsızlaştırmaya çalışmış, 1921'de başında bulunduğu hükümet düşünce istediğini yapamamıştır. Ziyaeddin hükümeti yerine Ahmed Kavam hükümeti kurulmuştur.[1563]

Seyyid Ziyaeddin'in İngiltere aleyhine çalıştığını bir meclis oturumunda gündeme getiren Dışişleri Bakanı Curzon, kendisinin çok eskiden beri İran'ın dostu olduğunu söylemiş ve İran'ın ilerlemesine katkıda bulunduğunu iddia etmiştir. Buna tepki gösteren İran halkı ve gazete yazarları, Setâre-i İran ve İran gazetelerinde yazdıkları makale ve haberler aracılığıyla, İngiltere'nin İran'da sürekli aldatmacaya dayalı bir siyaset izlediğini söyleyerek Curzon'a tepki göstermişlerdir.[1564]

4- Ahmed Kavâm Hükümeti ve İç Huzursuzluklar

Seyyid Ziyaeddin tarafından atıldığı zindanda başbakan olarak tayin edildiğini öğrenen Ahmed Kavam, Ziyaeddin hükümetinin sükûtundan on gün sonra zindandan çıkarak kabinesini kurmuştur. Kabinede, kendisini zindana atan Seyyid Ziyaeddin ve darbe hükümetinde yer almış olan Rıza Şah Mirpençe'ye de görev vermiştir. Rıza Şah Mirpençe'yi savaş bakanlığına getirmiştir.[1565] Başbakan Ahmed Kavam tarafından hazırlanan hükümet programında, üçüncü tabakadan olan halkın refahının sağlan-

---

1561 A. H. Mohdevi, a. g. e., s. 370 - 371

1562 M. İttihadiye a.g.m., s. 69; A. A. Şemim, a. g. e., s. 651 - 652

1563 M. C. Meşkûr, a. g. e., s. 381; P. Avery, a. g. e., s. 486 vd.

1564 Setâre-i İran gazetesinde yayınlanan bir makalede, İngiltere'nin 1907, 1911 ve 1919 anlaşmalarını yapmak, güney polisini teşkil etmek ve Armitage Simith'i İran'a göndermekle İran'ı Hindli askerler vasıtasıyla resmen işgal ettiği yazılmıştır. İran'daki ıslahatları engellemekle gelişmesini engellediği ve kendi sömürge siyasetini burada yaydığı söylenmiştir. 1921 tarihli ve yirmi numaralı Londra Times gazetesinde ise İngiltere'nin izlediği siyasetler yüzünden İran halkı nezdinde kötü bir hatıra bıraktığı vurgulanmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 655 - 656. Ayrıca bkz. Fethullah Nuri İsfendiyari, Restahiz-i İran, Tehran 1335

1565 P. Avery, a. g. e., s. 489.; A. Mustevfi , a. g. e. III, s. 321. Hükümetin diğer üyeleri için bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 653 - 654

masına ve çiftçilerin durumunun düzeltilmesine önem verilmiştir. Programda, 1921'de Sovyetler ile imzalanan anlaşmada, İran'ın mülkiyetine geçen Bank-ı İstikrazi'nin çalışmalarının sona erdirilmesi, madenlerin işletilmesi, alınan borçların iktisadi sahada kullanılması, hazineden yapılan karşılıksız harcamaların önlenmesi, askeri birliklerin ıslahı, kültürel faaliyetlerin arttırılması, adliyenin ıslahı, kapitülasyonların kaldırılması ve ülkedeki sağlık merkezlerinin arttırılması gibi konular yer almıştır. Programını dördüncü meclise sunan hükümet, yapılan oylamada güvenoyu almıştır.[1566] Küçük Han Cengeli ve Horasan'da Muhammed Taki Han'ın merkezi hükümete karşı olan muhalefetlerinin devam etmesi önemli bir mesele olarak ortada kalmıştır.[1567]

Dördüncü meclisin çoğunluğu, başlarında Muhammed Sadık Tabatabai ile Süleyman Mirza'nın bulunduğu "Islâh-ı Talebân" (ıslahat taraftarı) denilen sosyalist partinin elindeydi. Parti üyeleri açıkça Sovyetlerden destek görüyorlardı. Mecliste ikinci grubu oluşturan sağ cenah ise muhafazakârlara dayanıyordu. Meclis içindeki "Heyet" adlı sosyalist parti ise Ahmed Kavam'ı destekliyordu. Başbakanın muhalifi olan diğer gruplar daha sönük kalıyorlardı. [1568]

Meşrutiyet hareketinin milliyetçilerinden Mirza Küçük Han Cengeli, I. Dünya Harbi sırasında Gilan'da bir hükümetin kurulmasına çalışmıştı. Dr. Haşmet Takani, Hacı Ahmed Kesmai ve Sultan Davud Han gibi jandarma subaylarının yardımı, Alman ve Osmanlı makamlarının teşvikiyle harekete geçmişti. Cengeli, merkezi hükümete karşı isyanın sınırlarını genişleterek ülkedeki bütün yabancı güçlere karşı çıkmaya başlamıştır.[1569] İran'ın kuzeyindeki İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Dunsterville'nin deyimiyle idealist, şerefli ve gerçek bir vatansever olarak anılmaya başlanmış; 1919 ve 1920'de merkezi hükümete karşı olan isyanları siyasi sarsıntılara sebep olmuştur. Kazak birliklerine cesurca karşı koyması başarısızlıkla sonuçlanmış ve ormanlık bölgeye kaçmak zorunda kalmıştır.[1570]

1566 Ahmed Kavam hükümetinden yana olan gazeteler, Ziyaeddin'in ihtilal hükümetini eleştirmeye başladığı bu dönemde, Savaş Bakanı Rıza Han Sipih (Rıza Şah'ın babası), ihtilalin kendisi tarafından yapıldığını söylemiştir.Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 654

1567 P. Avery, a. g. e., s. 489

1568 P. Avery, a. g. e., s. 486-489; M. İttihadiye a.g.ma., s. 70

1569 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 276 - 278. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Ahmed Sipihr, İran der Ceng-i Buzûrg, Tehran 1336

1570 Mirza Küçük Han'ın Cengeli lakabını alması, daha iyi bir savunma için sığındığı ormanın kelimesinin Farsça'da Cengel manasına gelmesinden ibaretti. İ. Olgun - C. Drahşan, a. g. söz., s. 110

Seyyid Ziyaeddin hükümetinin Sovyetler ile anlaşmasında Mirza Küçük Han ile ilgili maddeler de konulmuş ve ortadan kaldırılması zemini hazırlanmıştır. İran'a elçi olarak tayin edilen Theodor, Sovyetlerin bu konuda İran'a yardım edeceğini söylemiştir. Ahmed Kavam hükümeti ise isyanı bastırmak için Mazenderan'daki milli kuvvetlerle harekete geçmiş ve isyancıların elebaşısı İhsanullah Han'ı Bakü'ye kaçmak zorunda bırakmıştır.[1571] İsyancılardan Halu Kurban ve Haydar Amuoğlu'nun yanındaki kuvvetler Cengeli'den ayrılıp kurtulurken, bazıları hükümet güçleri tarafından öldürülmüştür. Gilan'da geriye kalan isyancıların ortadan kaldırılması amacıyla Rıza Han görevlendirilmiş ve meydana gelen çarpışmalar 1921'e kadar devam etmiştir.[1572]Cengeli'nin yenilgiden sonra Sovyetlere sığınabileceği ihtimali üzerine bu ülke ile temasa geçilmiş ve sonunda Cengeli'nin merkezi hükümete teslim edileceği üzerinde mutabakat sağlanmıştır. Ancak Sovyetler bu taahhüdü yerine getirmemiş, kendi topraklarına kabul ettiği bu isyancıyı ileride İran'a karşı bir koz olarak kullanmayı düşünmüştür. Cengeli, Sovyetlerin düşüncesine hizmet etmemiş, samimi olduğu bir Alman dostu ile birlikte 1921'de gittiği Taleş ve Halhal civarında soğuktan donarak ölmüştür.[1573]

Cengeli İsyanı bastırıldığı halde Muhammed Taki Han Pesiyan İsyanı devam etmiştir. Vaktiyle Seyyid Ziyaeddin tarafından Horasan'daki jandarma birliğinin başına getirilen Muhammed Taki Han, Ahmed Kavam tarafından görevden alınarak Tahran'a getirilmiştir. Bilgili ve milliyetçi bir subay olan Muhammed Taki Pesiyan, görev değişikliğini kendi gururuna yedirmeyip hükümete isyan etmiştir. Bu isyan, bünyesinde barındırdığı düzenli ve teknik silahlarla mücehhez adamlar sebebiyle Cengeli İsyanı'ndan farklı olmuştur. Birinci isyanın adamları çapulcu türünden olmuş ve mevcut asayişsizlikten istifade etmişlerdir. Pesiyan'ın hedefi mevcut hükümeti sistemli bir şekilde zorlamak olmuştur. Horasan'da görev yaptığı süre içerisinde halkın bir kısmının teveccühünü kazandığından kendi yerine tayin edilen Mirza Sadra'dan daha itibarlı olmuştur. Altı kişilik komisyonun kararına göre eski göreve iadesi istenmişse de Ahmed Şah tarafından kabul edilmemiştir.[1574]

Muhammed Taki Pesiyan, Horasan jandarma bütçesinde eksilme olmamasını, ordu içerisindeki terfilerin ihtilal hükümeti dönemindeki gibi devam etmesini ve kendisinin iki yıl müddetle Avrupa'ya gönderilmesini merkezi hükümetten istemiştir. Ahmed Şah tarafından kendisine veri-

1571 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 242 vd.
1572 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 251
1573 P. Avery, a. g. e., s. 410 vd.
1574 A. A. Şemim, a. g. e., s. 658 -659

len cevapta, görevinde kalabileceği bildirilmişse de yerinde durmamış ve Meşhed'e gitmiştir. Ahmed Kavam, hükümete karşı olan bu tehlikeli hareketi çarpışmasız halletmek istediğinden Samsamussaltana'yı bu olay ile görevlendirmiş ve bunun aracılığıyla görüşmelere başlanmıştır.[1575]

Pesiyan'ın bir asi olduğu bölgedeki mahalli beyler, feodaller ve eşrafa anlatılarak yardım etmemeleri ve karşı durmaları istenmiştir. Silahsız teslim olması yönünde kendisine çağrılar yapılarak Avrupa'ya gidebileceği söylenmişse de bunları hesaba almayan asi komutan, isyanı devam ettirmiştir. İsyanda yabancıların etkisi açık olarak görülmekle beraber isyanın başlamasından sonra İngiltere'nin Meşhed konsolosu ile ilişkileri bozulmuştur.[1576] İsyanı bastırmak için harekete geçen hükümet, Pesiyan'ın Kuçan Kürtleri ile çarpışmasını ve öldürülmesini sağlamıştır.[1577]

5- Kuzey Petrolleri ve Amerikan Petrol Şirketleri

Ahmed Kavam hükümeti, İran için önemli hatalardan birisini yaparak İran'ın kuzeyindeki petrolü gizli görüşmeler yoluyla Amerika'nın "Standart Oil" şirketine vermiştir.[1578] Kuzey petrol havzaları yani Horasan, Mazenderan, Gilan ve Esterabad bölgelerinin petrollerini çıkarmak için Amerikalı petrol şirketleri hükümetle gizli müzakerelere başlamışlardır. Şirket ile İran arasındaki görüşmeleri Washington'daki İran elçisi ve İran'daki Amerika elçisi bizzat yürütmüşlerdir. İran, görüşmelerin akıbeti ile ilgili olarak Amerika dışişlerine durumu sormuş, eğer kendilerine olumlu bir irade gösterilmeyecekse Standart Oil dışındaki petrol şirketlerinden "Standard New-Jersey" ile imtiyaz müzakerelerine başlayabileceğini bildirmiştir. Amerika hariciyesi bu girişimi olumlu karşılayacağını söyleyince, adı geçen şirket ve onun alt kuruluşu olan "Standart Oil Co." ile 1921'de Washington'da görüşmeler başlamış, görüşmeler sonunda bir anlaşma imzalanarak adı geçen şirkete bölge petrolünü çıkarma ve satma imtiyazı verilmiştir. İmzalanan imtiyaz anlaşması, dördüncü meclis tarafından da tasvip edilince yürürlüğe girmiştir.[1579]

Standart Oil şirketine verilen imtiyaz beş maddeden oluşmuştur. Birinci maddeyle Azerbaycan, Horasan, Gilan, Esterabad ve Mazenderan'da Standard Oil'in petrol çıkarabileceği şartı getirilmiştir. İkinci maddeyle imti-

---

1575 Samsamussaltana ile Muhammed Taki arasındaki yazışmalar için bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 660 -661

1576 Y. Devletabâdî, a. g. e. IV, s. 334

1577 A. A. Şemim, a. g. e., s. 660 - 662

1578 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 397

1579 A. Mustevfi , a. g. e. III, s. 398

yazın elli yıllık bir süreyi kapsadığı belirtilmiş, üçüncü maddeyle İran'ın petrol ürünlerinin %10'nuna sahip olacağı kararlaştırılmıştır. Dördüncü maddede imtiyaz ile ilgili değişiklik ve gerekli olacak şartların Meclis-i Şura-yı Milli tarafından belirleneceği kararlaştırılmıştır. Son maddede ise Standard Oil şirketinin imtiyazı başkasına devretmesi sınırlandırılmış ve aynı şekilde meclis onayına bağlanmıştır.[1580]

İran hükümetinin Amerikan petrol şirketleriyle yapmış olduğu bu anlaşma, iç ve dış basında yankı yapmış, Rusya ve İngiltere'yi telaşlandırmıştır. Sovyetler Birliği, daha önceki hükümetler döneminde Khostcharia'ya verilen kuzey petrolleri imtiyazının iptal edilemeyeceğini ve dolayısıyla başkalarına verilemeyeceğini iddia etmiştir. İngiltere ise Khostcharia imtiyazının daha önce iki devlet arasında akdedilen protokol gereği İran-İngiltere ortaklı petrol şirketi "Anglo Persian Oil Company" ye verildiğini ve bu anlaşmaya uygun davranmayan İran hükümetinin kuzey petrol havzasını başka şirketlere veremeyeceğini iddia etmiştir.[1581]

İran, İngiltere'ye verdiği cevapta, Khostcharia imtiyazının meclis tarafından tasvip edilmediğini ve resmiyet kazanmadığını, İngiltere'nin de resmi olmayan bir imtiyazı satın alamayacağını söyleyerek iddiaların geçersiz olduğunu bildirmiştir. İngiltere ve Rusya'nın imtiyaza itiraz ettiğinin duyulmasından sonra meclis ve gazeteler yoluyla tepki gösterilmeye başlanmış; meclisteki en kalabalık üyeye sahip olan Demokrat Partisi, bunu kullanarak halkın yabancı müdahalesine olan tepkisini desteklemiştir. İngiltere, bir netice elde edemeyince siyaset değişikliğine gitmiş ve kuzey petrolü için Standart Oil'in yetkilileriyle Amerika'da görüşmelere oturmuştur. 1921'deki görüşmelerde İngiliz diplomasisinin kurnazlığı yine kendisini göstermiş, Amerikan petrol şirketi yetkileriyle yapılan görüşmeler sonunda, İran'ın vermiş olduğu imtiyaz bölgelerinde İngiltere'nin de maden arayabileceği kabul edilmiştir.[1582]

İngiltere'nin yaşlı ve kurnaz diplomasisi, Amerika'nın siyasetçilerini tuzağa düşürdükten sonra Amerikan şirketine ortak olmayı başarmıştır. İran hükümeti her ne kadar anlaşmaya karşı çıkmış ve İngiltere petrol şirketinin kuzey petrollerine dehalet etmemesini istemişse de Amerika'nın takip ettiği "kapıları açma" iktisadi siyasetine kurban gitmiştir.[1583] Ancak bu anlaşma İran Meclisi tarafından kabul edilmemiştir. Amerika'nın Mor-

---

1580 A. Mustevfi , a. g. e. III, s. 398. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fatih, Pencah Sal Neft-i İran, Tehran 1335

1581 Muhsin Azizî, Coğrafya-yı İktisadi, Tehran 1330, s. 106; P. Avery, a. g. e., s. 489 vd.

1582 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 399

1583 A. A. Şemim, a. g. e., s. 664 - 666

gan Bankası aracılığıyla imtiyazlara karşılık vereceği borçtan vazgeçilerek imtiyazın birinci maddesi değiştirilmiştir. Şöyle ki: Kuzey petrolüyle ilgili verilen imtiyazın ancak meclisin tasvibiyle geçerli olabileceği söylenmiştir. Standard Oil'in aldığı imtiyazın başka bir şirket veya şahsa verilemeyeceği ve meclisin kararının esas alınacağı Amerikan şirketine bildirilmiştir. İran meclisinin bu tavrı, Amerikan petrol şirketleri arasında rekabete sebep olmuştur.[1584]

1922'de İran'a temsilci gönderen "Sinclair Oil Company," kuzey petrolleri için hükümetle görüşmelere başlamıştır. Standart Oil'in temsilcileri aldıkları imtiyazı kaybetmemek için Sinclair Oil Company ile rekabete girişmişlerdir. Rekabetin derecesi artarak Rus sefareti ve gazetelerin kullanılması yoluna gidilmiştir. Sinclair Sinclair Oil Company, kuzey petrollerini elde etmek için Sovyetlerle görüşmelerinde, Harding'i devreye sokarak Amerika'nın Sovyet rejimini tanımasını ve Rusya'nın da İran'ın kuzey petrolleri için Sinclair'e yardım etmesini sağlamaya çalışmıştır. Fakat o sırada Harding vefat etmiş, şirketin sahibi Sinclair de meşru olmayan muamelelerden dolayı hapsedilmiştir. Rusya, bu petrol tüccarı ile yaptığı anlaşmayı fesh etmiştir.[1585]

Kuzey petrolleri için yoğun bir mücadelenin sürdüğü bu dönemde, Dördüncü Meclis içinde ve dışında Serdar Sipih muhalifleri iç huzursuzluklara sebep olmaya başlamışlardır. Bu sırada devletin içinde bulunduğu iktisadi sıkıntıları aşmak için dışarıdan borç para aranmıştır. Mecliste kabul edilen kanun ile kuzey petrol imtiyazının verilmesi karşılığında Amerika'dan 10.000.000 dolar borç alınması ve petrol havzasının Gilan, Mazenderan ve Gürgan ile sınırlı tutulması kabul edilmiştir. 1923'te tekrar Sinclair temsilcisi ile yapılan görüşmede Horasan, Azerbaycan, Mazenderan ve Gürgan petrolleri imtiyazı bu şirkete verilmiştir.[1586] Ancak 1923'te Amerika'nın Tahran konsolosu Robert Whitney Imberi'nin öldürülmesi İran'ı zor durumda bırakmıştır.[1587] Amerika'ya 40.000 doları konsolosun mirası, 110.000 doları ise cenaze masrafı olarak toplam 150.000 dolar ödeme yapılmıştır. Gazetelerde çıkan haberlerde, Amerikalı konsolosun İngiltere veya Ame-

---

1584 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 399

1585 P. Avery, a. g. e., s. 494 - 495

1586 Başbakan Sipih, Amerikan Sinclair petrol şirketine verilen imtiyazlar ile ilgili olarak; "Ben bu zamanı İran tarihinin en iyi zamanı olarak biliyorum. Biz, İngiltere ve Rusya'nın iktisadî sultasından kurtulmak istiyoruz ve bu imtiyaz ile İran-Amerikan ilişkileri daha sağlam olacaktır" demiştir. A. A. Şemim, a. g. e., s. 668. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fatih, Pencah Sal Nefti-i İran, Tehran 1335

1587 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 252 vd.

rikan sermayedarları tarafından öldürüldüğünün iddia edilmesi durumu iyice karmaşık hale getirmiştir.[1588]

6- Kaçar Hanedanının Sonu

Ahmed Kavam hükümetinin, şahın Avrupa ziyaretlerine muhalefet etmesi sebebiyle düşmesinden sonra yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Mirza Hasan Han Pirniya, şahı seyahate çıkartma kararı almıştır. Şah'ın seyahate çıkacağı sırada Rıza Han'ın karşı çıkması ve sert muhalefeti yüzünden bu hükümet istifa etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra başlayan hükümet bunalımları ve şahın Avrupa sevdası hanedanın sonunu hazırlamıştır.[1589]

Ahmed Kavam hükümeti, bütün olumsuzluklara rağmen dönemin en çalışkan hükümeti olarak tanınmıştır. Kuzey petrollerini Amerikalı şirketlere vermemek için meclisten kanun çıkartmış, Afganistan ve Çin ile anlaşmalar yapmış ve iç karışıklığı önlemeye çalışmıştır. Ahmed Kavam'ın bu gayretlerine sosyalist gruplar ve Rıza Han (Sipih) sürekli muhalefet ederek engellemek istemiştir. Meclisteki muhaliflerin maliye bakanı ile sürtüşmeye girmesinden sonra istifasını vermek zorunda kalmıştır. Bu sırada ikinci Avrupa seyahatine çıkmaya hazırlanan şah, istifayı kabul ederek Hasan Pirniya'yı tekrar hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.[1590]

Ahmed Şah'ın görünüşte tedavi amaçlı, gerçekte ise İran'ın içinde bulunduğu kargaşa ve yabancı baskısından kurtulmak için 1921'de gerçekleştirmek istediği Avrupa seyahatine, meclis üyeleri karşı çıkmışlarsa da seyahat gerçekleşmiştir. Savaş Bakanı Rıza Han Sipih, şahın Avrupa'ya gitmesinden sonra devlet işlerine müdahale ederek kontrolü eline geçirmiştir. Rıza Han'ın uygulamalarına karşı çıkan muhalifler Sovyet elçisinden yardım istemişlerse de bekledikleri yardımı alamamışlardır. Bu sırada Tahran'daki bir mahallede meydana gelen Yahudi ve Müslüman anlaşmazlığı ve sonunda meydana gelen gerginlik, Rıza Han için bahane olmuş, beklenen askeri baskıyı arttırarak halkı kendi uygulamalarına tabi olmaya mecbur tutmuştur.[1591]

Savaş Bakanı Rıza Han'ın tertipleri sonucu 1922'de hükümet aleyhinde gösteriler artmış, Ahmed Şah'ın Avrupa'ya giderken niçin beraberinde sal-

---

1588 A. A. Şemim, a. g. e., s. 669.

1589 A. Mustevfi, a. g. e. III, s. 566; M. T. Bahar, a. g. e. I, s. 201 - 202

1590 P. Avery, a. g. e., s. 508 - 509

1591 Kaveh Bayat, "Pervende-i Nizami-yi Rıza Han Serdar Sipih," Tarih-i Muasır-ı İran III, Tehran 1370, s. 319 vd.; A. A. Şemim, a. g. e., s. 670 - 671

tanat mücevherlerini götürdüğü gündeme getirilerek hükümet istifaya çağrılmıştır. Neticede hükümet istifa etmek zorunda bırakılmış ve hükümetin istifası bir telgrafla Avrupa'da bulunan şaha bildirilmiştir. Hükümetin istifasından sonra içteki durumu kendi lehinde gören Rıza Han, bakanlıklara yeni atamaların yapılacağını bildirmiştir. Meclis üyelerinden, ıslahatçılardan ve sosyalistlerden oluşan bir grup, Pirniya'nın tekrar başbakanlığa geri dönmesini istemişlerdir. Bu hususta Ahmed Şah'a telgraf göndermişlerse de Rıza Han'ın yeni bakanları tayin etmeye başladığı gerekçesiyle göreve getirilmesi mümkün olmamıştır. Rıza Han, adım adım Kaçar Hanedanı'nın sonunu hazırlamaya koyulmuştur.[1592]

Dördüncü Meclisi, ülkenin içinde bulunduğu siyasi karışıklığı gidermek için Ahmed Kavam'ı tekrar hükümeti kurmakla görevlendirmiş ve durumu bir telgrafla Paris'teki şaha bildirmiştir. İstanbul'da bulunan veliaht Muhammed Hasan Mirza, bu karmaşa içerisinde İstanbul'dan Tahran'a dönmüştür. 1922'de şahın İran'a döndüğü sırada maliye ile meclis arasındaki anlaşmazlığın giderilememesi ve meclisin başbakana güvenmemesi hükümetin istifasına sebep olmuştur. 17 Mart 1923 tarihli Londra Morning Post gazetesinde yayınlanan habere göre, sosyalistlerin desteğinde yeni bir hükümet kurulmuştur.[1593] Yeni hükümet, beşinci meclisin toplanması için 1923'te seçimleri yaptırmıştır. Seçimlerde Tahran dışındaki şehirlerde "Bağımsız Demokrat Partisi" seçimi önde bitirmiştir. Demokratların başkanı Hüdayar Han, Serdar Sipih'in yakın arkadaşı olduğu için Ahmed Şah'tan gerekli desteği almıştır. Ancak meclisteki havanın değişmesi ve muhalefetin artması üzerine hükümet istifa ederek yerine tekrar Hasan Pirniya görevlendirilmiştir.[1594]

Hasan Pirniya hükümeti, beşinci meclis henüz toplanmadığı için önceki meclisten çıkartılan kanun gereği Amerika'dan 5.000.000 dolar borç

1592 M. T. Bahar, a. g. e., s. 212 vd. 18 Nisan 1922 tarihli Londra Times'da yayınlanan makalelerde, İran gazetelerinin İngiltere, Rusya ve Kaçar Hanedanı'na ağır eleştirilerde bulunmaya başladıkları, Rusya maslahatgüzarının iki eski başbakan Seyyid Ziyaeddin ve Mirza Hasan'ı İngiliz hizmetçileri ve uşağı olarak töhmetlendirdiği yazılmıştır. A. A. Şemim, a. g. e., s. 672

1593 17 Mart 1923 tarihli Londra Morning Post gazetesinde yayınlanan haberde, bakanlar arasında Rıza Han'ın yalnız olduğu ve bütün bakanlıkları kontrolüne aldığı, hükümetin çaresiz kaldığı ve dolayısıyla hükümetin uzun sürmeyeceği ve İran'ın vatansever birine ihtiyaç duyduğu vurgulanmıştır. Aynı gazetenin 23 Mart tarihli nüshasında ise Sipih'in İran'ı nereye çekmek istediği sorularak içinde bulunulan fiili durumdan bahsedilmiş ve savaş bakanının tavırları eleştirilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 674

1594 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 375 vd.

alınma yoluna gitmiştir. Beşinci meclisin toplanmasından sonra üyelerin çoğunun Rıza Han'dan yana davranması, hükümetin istifasına sebep olmuştur. Pirniya'nın yerine gelen Rıza Han, meşrutiyet devrinin altmış altıncı hükümetini kurmuştur. Rıza Han, hükümetin başına geldikten sonra Ahmed Şah'ı üçüncü kez Avrupa seyehatine göndermiştir. Bundan sonra ipleri eline alarak muhalifler üzerine ordu göndermiş, Hürremşehr, Huzistan ve Luristan'daki muhaliflerin çoğunu öldürtmüştür. Tahran, Huzistan, Brucerd, Hürremabâd ve Dizfol arasındaki yol emniyeti silahlı çatışmalar yüzünden bozulmuş olduğundan buraya gönderilen kuvvetlerle emniyeti tekrar sağlamıştır. Rıza Han Sipih'in bu teşebbüslerini destekleyen milletvekilleri olduğu gibi beşinci meclisin ömrü boyunca muhalif olanlar da olmuştur.[1595]

Rıza Han, görünüşte şahı destekler gibi görünmüşse de Kaçar idaresini sona erdirmeye çalışmıştır. Kaçar Hanedanı'na olan muhalefetini yerli ve yabancı basın yoluyla dile getirecek kadar ileri gitmiş, hanedan yerine kendisinin etkili olması şartıyla sözde bir cumhuriyet rejiminin getirilmesini hedeflemiştir. Şah'ı Avrupa'ya göndermesindeki asıl maksadı da bundan ibaret olmuştur. 1923'te Morning Post'ta yayınlanan bir haberde, Sovyetlerin Berlin elçisi Radek'in, Dışişleri Bakanı Thitcherin'e gönderdiği telgrafta, İran'da cumhuriyetin kurulacağı ve şahın tahttan uzaklaştırılacağı şayiasının çıktığını bildirmiştir. Rıza Han, bu türden haberlerin yaygınlaştığı sırada ikinci hükümetini kurmuş ve şehirlerde yükselen cumhuriyet taraftarı gösterileri izlemeye başlamıştır. İngiltere'nin Lordlar Kamarası'nda konuşan Curzon, İran'ın içinde bulunduğu siyasi durumu vekillere anlatarak kendi lehlerine bir sonuç beklediğini söylemiştir.[1596]

Rıza Han, devletin bütün dizginlerini ele geçirmek için meclisten tam yetki istemiştir. Bu yetki ile Huzistan ve Gürgan gibi yerlerde çıkan isyanları ve şahın devlet işlerine müdahalesini önlemek istediğini söylemiştir. Beşinci meclis, yoğun muhalefete rağmen istenen yetkiyi vermiş, böylece saltanatın uhdesindeki yetkiler tamamıyla ortadan kaldırılmıştır. Şah Avrupa seyehatinde olduğundan yerine vekâlet eden veliaht, hiçbir tasarrufu kalmayınca Avrupa'ya gitmeye karar vermiş, Avrupa seyehati devam eden

---

1595 29 Kasım 1922 tarihli Near East (Yakın Şark) gazetesinde yayınlanmış olan bir yazıda; Rıza Han Sipih kabiliyetli ve cesur gösterilerek İngiltere'ye yakın olması arzu edilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 676

1596 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 306 vd. V. Meclisin yemin merasimine karşı çıkan sosyalistler ve cumhuriyetçiler, bu hareketle meclisin diğer üyelerini ve ruhanileri karşılarına almışlardır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 678

şahın İran'a dönmesi tartışılmaya başlanmıştır. Rıza Han Sipih, İngiltere tarafından kendisine telkin edilen taktikle gücü eline geçirmiştir.[1597]

Rıza Han'ın teşvikleriyle gittikçe artan gösteriler ve gazetelerdeki yazılar, 1925'te meclisin şahı tahttan indiren kanunu çıkarmasında etkili olmuştur. Beşinci mecliste çıkartılan kararla, yurt dışındaki şahın bütün yetkileri elinden alınarak "Meclis-i Müessesana" devredilmiştir. Meclis, Rıza Han'ı geçici hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Böylece Kaçar Hanedanı'nın İran'daki rolü sona ermiş ve yönetim Pehlevilere geçmiştir.[1598]

1597 Y. Devletabâdi, a. g. e. IV, s. 375. Londra Times'ın 19 Şubat 1925 tarihli bir haberinde, Rıza Han Sipih'in meclise dayanarak bütün yetkileri ele almasından sonra şahı İran'a dönmesi için davet ettiği söylenmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 679. Yine Londra'da yayınlanan Daily Telegraphe gazetesinin 13 Ocak 1925 tarihli nüshasında ise şahın İran'a dönmekten münsarif olduğu, ulema ve saltanat taraftarlarının ayağa kalktığı, bolşeviklerin önceleri cumhuriyetçilerden yana iken şimdi şah taraftarlarını himaye ettikleri haberleri yayınlanmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 680

1598 P. Avery, a. g. e., s. 509. Tahran'da önemli siyasi faaliyetlerin olduğu bu dönemde Avrupa'da bulunan Ahmed Şah, seyahatlerine devam ederek umursamaz davranmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a. g. e., s. 682. Daha geniş bilgi için bkz. Hüseyin Mekki, İnkıraz-ı Kacar ve Teşkil-i Silsile-i Pehlevi, Tehran 1325

BİBLİYOĞRAFYA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Askeri Tasnifi No: 4699/1, 4699/2, 5038, 10945, 10958, 13234, 13800, 13966, 14821, 15028

Cevdet Hariciye Tasnifi No: 93, 145, 431, 590, 828/1, 828/2, 1017, 1157, 1341, 1531, 1568, 2121, 2632, 2654, 2781, 2858, 2970, 3099/1, 3099/2, 3389, 3411, 3784, 3947, 4046, 4296, 4469, 4573, 5574, 6060/1, 6060/2, 6060/3, 6060/4, 6307, 6626, 7360, 7647, 8111, 8412, 8736, 8958, 9328/1, 9328/2

Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed No: 6771, 8602

Ali Emiri Tasnifi I. Mahmud No: 8705, 14469

Hattı- Humayun No: 0001, 1/15-A, 1/8-B, 1/8-B, 1/18, 1/18-E, 1/18-F, 1/18-G, 1/18-K, 1/18-O, 6/193-B, 6/196, 6/199, 9/1, 9/2, 766/29-36

Name-i Humayun No: 00003/2-3, 00003/3, 00003/8, 00003/25-26, 00003/27-28, 00003/29-30, 00003/30-31, 00003/32, 00003/33, 00003/34-35, 00003/36-37, 00003/38, 00003/39, 00003/40, 00003/433, 00003/48, 00003/54-55, 00003/57-58-59-60, 00007/19, 00007/198, 00009/16-17, 00009/66, 00009/69, 00009/78, 00009/79, 00009/80, 00009/82

Mühime Defteri No: 135: s. 107; 136: s. 1, 3, 19, 31, 32, 125, 138, 181, 370; 138; s. 30, 31, 150; 139: s. 321, 322, 327, 355, 356, 407, 408, 421; 140: s. 209, 410, 417, 418, 419; 142: s. 96; 147: s. 421, 422; 148: s. 226, 227; 150: s. 132, 201; 209: s. 59; 220: s. 67; 240: s. 14-15, s. 23, s. 63, s.67, s. 68, s. 70, s. 74

Hatt-ı Hümayûn, No: 30, 169, 202, 36138, 3799, 6686, 6688, 6696, 6724, 6748, 6748

Tetkik Eserler

ABADİ, Ali Rıza, **Afganistan**, Tehran 1372, s. 3; G. Redard, **Afghanistan**, Zurich 1974

ABADİYAN, Hüseyin, *"Cenbeş-i Tönbeki"*, **Tarih-i Muasır-ı İran VI**, Tehran 1374, s.43-69

ABBAS MİRZA MÜLK-ÂRÂ, **Şerh-i Abbas Mirza**, (neşr. Abdul Hüseyin Nevai), Tehran, 1353

ABDULLAYEV, Fethullah, **Guşeha-yı Tarih-i İran**, (terc. Gulam Hüseyin Metin), Tehran (tarihsiz)

ABDUZZAİD, Şeyh Hüseyin, **Silsile-i Neseb-i Safiye**, Berlin 1924

ADELKHAH, Fariba, **Being Modern ın Iran**, Paris 1998

ADEMİYET, Feridun, **Emir-i Kebir ve İran**, Tehran 1362

ADEMİYET, Feridun, **Endişe-i Terakkî ve Hükümet-i Kanûn-ı Asr-ı Sipahsalar**, Tehran 1351

ADEMİYET, Feridun, **Fikr-i Demokrasi-yi İçtimâi Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran**, Tehran 1363

ADEMİYET, Feridun, **İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran I**, Tehran 1355

ADEMİYET, Feridun, **Şureş-i Ber İmtiyaznâme-i Reji**, Tehran 1360

ADEMİYYET, Feridun, **Fikri Azadî ve Mukaddeme-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran**, Tehran 1340

ADİL, Ahmed Hüseyin, **Ab ve Hava-yı İran**, Tehran 1339

AFŞAR, Abdurreşid Mahmudlu, **Tarih-i Afşar** (tash. Mahmud Ramiyan-Perviz Şehriyar Afşar), Tebriz 1342

AFŞAR, İrec, **Rahnema-yı Tahkikat-ı İranî**, Tehran 1349

AFŞAR, Mahmud, **Tarih ve Zeban Der Afganistan**, Tehran 1369

AĞASİ, Mehdî, **Tarih-i Hoy**, Tebriz 1350

AHLAKİ, Muhammed İshak, *"Luye Cerge ve Afganistan,"* **Dovvumin Seminar-ı Afganistan**, Tehran 1370

AHMED BİN EBU YAKUB, **el-Buldan**, (terc. M.İbrahim Ayetî), Tehran 1347

AHMED MİRZA KACAR, *"Ahbar-ı Muhammedî"*, **Tehran Millî Kütüphanesi Yazmaları 578**

AHMED, Celal, **Cezire-i Harg**, Tehran 1339

AKA, İsmail, *"Kacarlar 1779-1925)"*, **Türkler VI**, Ankara 2002, s.853-857

AKA, İsmail, **Timurlular**, Ankara 1995

AKTEPE, Münir, *"Dürri Ahmed Efendi'nin İran Sefareti,"* **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi I**, İstanbul 1967-1968, s. 57

AKTEPE, Münir, *"Nevşehirli İbrahim Paşa,"* **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul, s. 235

AKTEPE, Münir, *"Vakanüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Han Nezdindeki Elçiliği ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereler,"* **Tarih Mecmuaları XII**, İstanbul 1954

AKTEPE, Münir, **Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahdar Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnamesi**, İstanbul 1970

AKTEPE, Münir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1720-1724)**, İstanbul 1970

AKTEPE, Münir, **Patrona İsyanı (1730)**, İstanbul 1958

ALAİ, Serheng, *"Mevkiyet-i Stratejik-i Afganistan,"* **Mecmua-yı Makalat, Dovvumin Seminar-ı Afganistan**, Tehran 1370

ALEVİ ŞİRAZÎ, Mirza Muhammed Hadi, **Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazî Be Rusya**, Tehran 1363

ALEVÎ, N. Danişver, **Tarih-i Meşrutiyet-i İran ve Cenbeşha-yı Vatanperestan-ı İsfahan ve Bahtiyarî**, Tehran 1335

ALFONSTON, Stuart Monet, **Afganan (Guzareş-i Saltanat-ı Kabil)**¸ (terc. Muhammed Asaf Fikret), Meşhed 1376

ALGAR, Hamid, **Din ve Devlet Der İran ve Nakz-ı Ulemâ Der Devre-i Kacar** (terc. Ebul Kasım Şerrî), Tehran 1355

ALGAR, Hamid, **Nakş-ı Ruhaniyet-i Pişrev Der Cenbeş-i Meşrutiyet**, (terc. Ebul Kasım Sırrî), Tehran 1359

ALİ HAN, **Sefername-i Safa-yı Saltana-yı Naiyenî**, (tash. Muhammed Gülben), Tehran 1366

ALİ KULİ MİRZA, **İksirü't-tevarih**, (tash. Cemşid Keyanfer), Tehran 1370

ÂLİMİ, *"Luye Cerge ya Luye Hıyanet,"* **Mecmua-yı Makalat Dovvumin Seminar-ı Afganistan**, Tehran 1370

AMUZEGAR, J., **İran's Economy Under the İslamic Republic**, London 1993

ANDREACH, **Muhammed Padişah**, Tehran 1335

APİSALAİMİAN, Josef, **Vakıat-ı Mir Veys ve Şah Hüseyin**, Revan Köşkü Ktp. nr. 1487, vrk. 12/a

ARUNOVA, Marianna Rubenovna, **Devlet-i Nadir Şah Afşar** (terc. Hamid Mümini), Tehran 1359

ARUTİN, Tamburi, **Tahmasb Kuli Han'ın Tevarihi** (tash. E. Uras), Ankara 1942

ASAF, Muhammed Haşim, **Rüstemü't-tevarih**, (tash. Muhammed Müşirî), Tehran 1348

ASIM, Küçük Çelebizade İsmail, **Tarih**, İstanbul 1282

AŞTİYANİ, Abbas İkbal - Akılı, Bakır, **Tarih-i İran Pes Ez İslâm**, Tehran 1378

AŞTİYANÎ, Abbas İkbal, **Abbas Mirza Mülk-ü Arâ**, (tash. Abdulüsyin Nevaî), Tehran 1325

AŞTİYANÎ, Abbas İkbal, **Tarih-i İran Pes Ez İslâm**, Tehran 1378

AŞTİYANİZADE, Muhammed Rıza, *"Sevabık-ı Rıza Han ve Küdta-yı Sevvûm-u Hût"*, **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tehran 1370, s.103-130

AŞURÎ, Daryûş, **İranşinasi Çist ve Çend Makale-i Diğer**, Tehran 1351

ATAEV, Serdar, *"Türkmenistan, Yakın ve Orta Doğu Ülkelerinde Avşarlar,"* **Milli Folklor Dergisi V/38**, Ankara 1998

ATEŞ, Abdurrahman, *"Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devletinin İran Politikası,"* **Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII/ 2**, Aralık 2006

ATEŞ, Abdurrahman, **Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı- İran Mücadeleleri** (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2001

AUBİN, Eugene, **Mecelle-i Âlem-i İslâm IV/2**, Mart 1908

AVERY, Peter, **Tarih-i Muasır-ı İran**, (terc. M.Refi Mihrabadî), Tehran 1363

AVERYANOF, Peter, **XIX Asırda Rusya, Türkiye-İran Muharebeleri**, (terc. Adel ve Mustafa), Ankara 1926

AYDIN, Mesut, **Türkiye Ve Irak Hudûdu Mes'elesi**, Ankara 2001

AYNİ, Bedreddin, **Esseyfü'l-Mihend** (tash. Fehim Muhammed Şeltut), Kahire 1966

AZİZÎ, Muhsin, **Coğrafya-yı İktisadî**, Tehran 1330

BABİN, **Sefername-i Cenub-u İran** (terc. Muhammed Hasan-tash. Haşim Muhaddesi), Tehran 1363

BABÜR, Zahireddin Muhammed, **Tezek-i Babüri**, Bombay 1308

BABÜR, Zahireddin Muhammed, **Babürname**, Kiyotu 1995

BADDELEY, John. F., **Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil** (yay. S. Özden), İstanbul tarihsiz

BAHADIR HAN, Ebulgazi, **Şecere-i Terakkime Türklerin Soy Kütüğü** (yay. Muharrem Ergin), İstanbul 1974

BAHAR, Muhammed Taki, **Tarih-i Muhtasar-ı Ehzab-ı Siyasi-yi İran**, Tehran 1357

BAİLEY, *"Arya,"* **Encylopedıa Iranica II,** Newyork 1987

BAKHASH, S., **Abtracta Iranica, Iran: Monarchy and Reform Under The Qajars, Supple IV**, Leiden 1984

BALA, Mirza, *"Gürcistan"* , **İslâm Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1964, s. 843-845

BALA, Mirza, *"Kaçar"*, **İslâm Ansiklopedisi VI, MEB Yay.**, İstanbul 1993, s. 33-38

BAMDAD, Mehdi, **Tarih-i Ricâl-ı İran Der Kurn-ı XII-XIV**, Tehran 1347

BAREKZAİ, Sultan Muhammed Han, **Tarih-i Sultani**, Bombay 1881

BARTHOLD, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990

BAŞİR, Süleyman, **Arabs and Others in Early Islam,**

BAUSSANİ, Alesandro, **The Persians**, Florence 1962

BAVER, Mahmud, **Kehgiluye ve İlat-ı An¸**Tehran 1324

BAXTER, Edward, **England and Russia in Asia**, London 1885

BAYAT, Azizullah, **Şinasi-yi Menabi ve Mehaz-ı Tarih-i İran III**, Tehran 1394

BAYSUN, M. Cavid, *"Bağdat"*, **İslâm Ansiklopedisi III**, İstanbul 1970, s. 209-210

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi II**, Ankara 1987

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi I**, İstanbul 1940

BAZİN, Frere, **Nameha-yı Tabib-i Nadir Şah** (terc. Ali Asgar Hariri), Gilan 1345

BEDİÎ, Rebi, **Coğrafya-yı Mufassal-ı İran I-III**, Tehran 1367

BELLEW, H. W., **Afghanistan and A Political Mission in 1857**, London 1920

BELLEW, Henry W., **Afghanistan and The Afghans**, London 1879

BEYHAKİ, Ebul Fazl, **Tarih-i Beyhaki I** (tash. Said Nefisi), Tehran 1319

BİDLİSİ, Şerafeddin, **Şerefname** (tash. Muhammed Abbasi), Tehran 1343

BİNA, Ali Ekber, **Tarih-i Siyasi ve Diplomasî-yi İran I**, Tehran 1337

BİNEVA, Abdurrauf, **Tarih-i Hutekiha**, Kabil 1335

BOSWORTH, C. E., **İran and İslâm**, Edınburg 1971

BOSWORTH, C., **The New Islamic Dynasties**, 1996

BOSWORTH, Edmond Cliford, **Tarih-i Gazneviyan** (terc. Hasan Anuşe), Tehran 1364

BOYLE, Andrew, *"İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Ortaya Çıkması ve Gelişmesi"* (terc. Berrin Yurdadoğ), **Belleten XXXIX/156**, s. 645-658

BÖLÜKBAŞI, Ali, *"Afşar,"* **Dairetü'l- Marrif-i Buzurg-u İslâmi IX**, Tehran 1379

BRACKWAY, Thomas P., **Britain an The Persıan Buble:The Journal of Modern History**, Marsilya 1941

BROWNE, Edward G., **A literary History of Persia, Modern Times 1500-1924**, Cambridge 1953

BROWNE, Edward G., **Tarih-i Edebiyat-ı İran**, (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1371

BROWNE, Edward G., **Tarih-i İnkılab-ı İran**, (terc. Ahmed Pejuh), Tehran 1338

BROWNE, Edward G., **The Persian Revolution of 1905-1909**, Cambridge 1910

BROWNE, Edward Granwille, **Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran Der Devre-i Meşrutiyet** (terc. Ali Terbiyet-Rıza Salihzade), Tehran 1341

BROWNE, EDWARD, **Tarih-i Edebiyat-ı İran** (terc. Reşid Yasemi), Tehran 1364

BRUGHES, Henrich, **Sefer-i Be Derbar-ı İran 1859-1861 I**, (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tehran 1367

BULLİET, Richard W., **The Patrıcıan of Nishapur**, Cambridge 1972

BULLİET, W. Richard, **The Patricans of Nishapur**, Cambridge 1972

BUSSE, H., **History of Persia Under Qajar Rule**, Newyork 1972

CAFER POR, Ali, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1977

CAFERİ, Ali Ekber, "*Peştu,*" **Suhen Şumare 11**, 1345

CAFERÎ, Hüseyin Mir, **Tarih-i Tahavvüllat-ı Siyasi İçtimaî İktisadî ve Fergengî-i İran Der Devre-i Timuriyan ve Türkmenân**, İsfahan 1375

CAFERÎ, Hüseyin Mir, **Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan**, İsfahan 1373

CAHEB, C., **Cambridge History of Iran, Tribes, Cities and Social Organızatıon IV**

CAMERON, George, **İran Der Sipide-i Dem-i Tarih** (terc. Hasan Anuşe), Tehran 1379

CARE, Fransuva, *"Sayed-i Mahî Der Deryyı Hazar"* (terc. Ebul Hasan Mukaddem), **Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV**, Meşhed 1367, s. 306-330

CAROE, Olaf, **The Pathans**, London 1964

CEMALZÂDE, Seyyid Muhammed Ali, **Gence-i Şayegân ya Evzâ-ı İktisadî-yi İran**, Berlin 1335

CERCEAU, John A., **Sükût-u Şah Sultan Hüseyin** (terc. Veliyullah Şadan), Tehran 1364

CEVAD, S. Nejad, *"Cemiyet-i Aşair-i İran ez 1128 ta 1220"*, **Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV**, Meşhed 1367, s. 5-66

CEVDET, Ahmed, **Tarih-i Cevdet II**, İstanbul 1309

CHARDİN, John A., *"Afsars,"* **Encyclopedia Iranica X**, Calıfornıa 1998

CHARDİN, John, **Şerh-i Tacgüzari-i Şah Süleyman Safevi** (terc. Ali Rıza-tash. Ali Kuli Serder Esad), Tehran 1331

CHRİSTENSEN, A., **I'Iran Sous Les Sasanides**, Copenhagen 1944

CİHANGİR MİRZA, **Tarih-i Nev,** (neşr. Abbas İkbal), Tehran 1327

CLAUSTRE, Andre de, **Histoire de Thamas Kouli Khan** (terc. M. Bakır Emir Hani), Tebriz 1346

CLAUSTRE, Andre de, **Tarih-i Nadir Şah** (terc. Muhammed Bakır Emir Hani), Tebriz 1346

CLAVİJO, **Sefername-i Clavijo,** (terc. Mesud Receb Niya), Tehran 1366

CONOLLY, Arthur, **Journey to The Indıa Overland From England Trough Russıa, Persıa and Afghanıstan II**, London 1834

COOK, M., **The Persıan Empıre**, London 1983

COTTEREL, Arthur, **From Aristotle Zoroaster: An a to Companıon to The Worl,** Newyork 1998

CUNNİNGHAM, **A History of The Sikhs**, London 1849

CURZON, George Nathaniel, **İran ve Kaziye-i İran**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tehran 1349

CURZON, George Nathaniel, **Russia in Central Asia in 1889 and The Anglo Russian Question**, London 1889

ÇIHARDEHÎ, Murtaza Müderrisî, **Seyyid Cemaleddin Afgani**, Tehran 1337

DAMES, M. Longworth, *"Gılzay,"* **İslâm Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1970

DAMES, M. Longworth, *"Gılzey-Galzay,"* **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi IV**, İstanbul 2000

DANDAMAYO-GRANTOSKY, **Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmruz** (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran 1385

DANİŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, İstanbul 1972

DANİŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, İstanbul 1972

DANİŞPUR, **Bank-ı Şahinşahî ve İmtiyaz**, Tehran 1326

DAULİER, Andre -Deslandes, **Zibaiha-yı İran**, Paris 1673

DAVUD, İbrahim Por, **Edebiyat-ı Mezdisna II**, Bombay 1318

DAVUD, Seyyid Ali, **Dû Sefername ez Cenub-u İran**, Tehran 1368

DE MORGAN, John, **Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran** (terc. Kazım Vediî), Tebriz 1338

DEFTERî, Ahmed Metin, **Rahnema-yı Kitab IX**, Tehran 1366

DERVİZE, Ahund, **Mahzenü'l-İslâm**, Peşaver 1346

DEVLETABADİ, Hacı Mirza Yahya, **Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I-IV**, Tehran 1330

DEVLETABADİ, Seyyid Ali Muhammed, **Hatırat-ı Seyyid Ali Muhammed Devletabadi**, Tehran 1362

DIAKONOV, M., **Eşkaniyan**, (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1344

DİAKONOV, Igor Mihailoviç, **Tarih-i İran-ı Bastan** (terc. Ruhi Erbab), Tehran 1380

DİAKONOV, Igor Mihailoviç, **Tarih-i Mad** (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1376

DINBILÎ, Abdurrezzak Bey Meftûn, **Me'asır-ı Sultaniye**, (tash. Gulam Hüseyin Sadri Afşar), Tehran 1351

DİALOFOY, Madam Jane, *"İran"* (terc. Ali Muhammed Ferveşî), **İntişarat-ı Danişgah-ı Tehran 1874/3188**, s. 127-228

Diretü'l-Maarif-i Buzûrg-u İslâmî I, Tehran 1989, s. 476 - 481

DOKAVAESTER, A., **Tarih-i Nadir Şah** (terc. Muhammed Bakır Emirhani), Tehran (tarihsiz)

DOLLUT, Rene, **L'Afghanıstan**, Paris 1937

DROWİLLE, Gaspar, **Sefername-i Drowille**, (terc. Cevad Muhyi), Tehran 1348

DUBED, S., **Sefername-i Luristan ve Huzistan** (terc. Muhammed Hüseyin Arya), Tehran 1371

DUPREE, Louis, **Afghanistan**, New Jersey 1973

DURANT, Will, **Maşrik-i Zemin Gehvare-i Temeddün** (terc. A. Aran-Paşai-H. Aryapur), Tehran 1367

DÜRRANİ, Sultan Muhammed, **Tarih-i Sultani**, Bombay 1298

EDMONDS, C.J., **Kurds, Turks and Arabs**, London 1957

EKBER, Ali, **Lugatname-i Dehuda VII**, Tehran 1338

EKREM, Reşat, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1934

EL CEZERİ, Ali b. Muhammed, **El Kamil Fit-tarih XI**, Beyrut 1965

ELİOT, H. M., **The History of India VIII**, Lahore 1976

ELPHİNSTON, **Afganan (Güzareş-i Saltanat-ı Kabil)** (terc. Muhammed Asaf Fikret), Meşhed 1376

ELPHİNSTONE, M. E., **An Account of the Kindom of Caubul II**, London 1972

EMİNÜDDEVLE, Mirza Ali Han, **Hatırat-ı Siyasi-yi Mirza Ali Han Eminüddevle**, (neşr. Ferman Fermaiyan), Tehran 1341

ENSARÎ, Abdulhüseyin Mesud, **Zendegânî-i Men ve Nigâhî-yi Be Tarih-i Muasır-ı İran**, Tehran 1356

ENSARÎ, Mehdi, **Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet**, Tehran 1376

ERDEKANÎ, Hüseyin Mahbubî, **Tarih-i Müessesat-ı Temedün-ü Cedid-i İran III**, Tehran 1368

EREL, Şerafettin, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul 1961

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara 1953

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, **İran**, İstanbul 1927

ESADİ, Murtaza, **Cihan-ı İslâm**, Tehran 1366

ESATEHRİ, İbrahim, **Mesalik ve Memalik** (terc. İrec Afşar), Tehran 1347

ESEDABADİ, Cemaleddin, **Tetimmetü'l-Beyan fi Tarih-i Afgan** (terc. Muhammed Emin Hugiyani), Kabil 1308

ESEDABADİ, Ebul Hasan Cemali, *"Çend Sened ez Taife-i Afşar-ı Esedabad,"* **Berresiha-yı Tarihi**, Tehran 1354

ESTERABADİ, Mehdi Han, **Cihanguşa-yı Nadiri** (tash. Mani Kaşani), Tehran 1385

ESTERABADİ, Mehdi Han, **Düre-i Nadire** (tash. Cafer Şehidi), Tehran 1366

ESTERABADİ, Mirza Muhammed Kevkebi, **Tarih-i Nadiri**, Tebriz 1266

ESTERABADİ, Muhammed Mehdi, **Tarih-i Cihanguşa-yı Nadiri** (tash. Abdullah Envar), Tehran 1341

FADLULLAH, Reşüdiddin, **Camiü't-tevarih I**, (tash. Behmen Kerimi), Tehran 1338

FATIMÎ, Nasrullah Saifpor, **Oil Diplomacy**, Newyork 1957

FATİH, Mustafa, **Pencah Sal Neft-i İran**, Tehran 1335

FAZLULLAH, Reşideddin, **Camiü't-tevarih**, Tehran 1359

FAZLULLAH, Reşidüddin, **Camiü't-tevarih IV/2** (tash. Ahmed Ateş), Ankara 1957

FAZLULLAH, Reşidüddin, **Tarih-i Mübarek-i Gazanî**, Lozan 1940

FELSEFİ, Nasrullah, **Heşt Makale**, Tehran 1330

FERACÎ, Abdulrıza, **Coğrafya-yı Kamil-i İran II**, Tehran 1366

FERAH HAN EMİNÜDDEVLE, **Hatırat-ı Siyasi**, Tehran 1926

FERAH, Mehdi, **Tarih-i Siyasi-i Afganistan**, Tehran 1314

FERHAT MİRZA KACAR, **Zenbil**, Tehran 1345

FERHENG, Muhammed Sadık, **Afganistan Der Penc Kurn-u Ahir I-II**, Tehran 1385

FERHENG, Recaî, *"Meşrutahahi ve Buhranha-yı Hemegir-i 1285-1299"*, **Tarih-i Muasır-ı İran IX**, Tehran 1374, s. 49-74

Ferheng-i Coğrafya-yı İran II (Abadiha), Tehran 1331

FERRİER, **History of The Afghans**, London 1853

FESAİ, Hasan, **Farsname-i Nasıri II** (tash. Mansur Rasgar Fesayi), Tehran 1367

FESAÎ, Mirza Hasan, **Farsnâme-i Nasırî**, Tehran 1894

FEUVRİER, **Se Sal Derbâr-ı İran,** (terc. Abbas İkbal Aştiyani), Tehran 1368

FİELD, Henry, **Merdumşinasi-i İran** (terc. Abdullah Feryar), Tehran 1343

FİKRET, Muhammed Asaf, "*Afgan,*" **Dairetül Maarif-i Buzurg-u İslâmi IX**, Tehran 1379

FİSHER, H.A.L., **A History of Europe II**, Londra 1960

FİSHER, W. B., "*Afghanistan: Physical and Social Geography,*" **The Middle East and North Afrıca 1984-1985**, London 1984

FLOOR, William, **Eşref Han Der Tahtgâh-ı İsfahan** (terc. Ebul Kasım Sırri), Tehran 1368

FLOR, W.M., "The Lutıs-A Socıal Phenomenon In Qajar Persıa", **Dıe Welt Des Islams XIII/1-2**, Leıden 1971, s. 104-117

FOFELZAİ, Azizeddin, **Timur Şah Dürrani**, Kabil 1346

FOUCHER, A., **La Vieille route de L'ınde de Bactres a Taxila**, Paris 1947

FOURİBEZ, Francise, **Kiş-i Mat**, (terc. Hüseyin Ebu Turabiyan), Tehran 1366

FRANKLİN, William, **Sefername-i İran** (terc. Muhsin Cavidan), Tehran 1358

FRASER W. K. -Tytler, **Afghanistan**, London 1953

FRASER, James Baillie, **History of Nadir Shah**, London 1742

FRASER, James Baillie, **Narrative of A Journey In to Khorasan**, London 1825

FRASER, James. Baillie, **Tarih-i Nadir Şah Afşar** (terc. Ebul Kasım Han Nasırülmülk), Tehran 1363

FRYE, N., **The Hıstory of Iran**, Munich 1984

FRYE, R. N., **Bahrain Under the Sasanians**, Dilmun. New Studies in the Archaeology and Early History of Bahrain, Berlin 1983

FURON, Raymon, **İran** (terc. K. Söylemezoğlu), İstanbul 1943

FURON, Raymond, **L'Iran Perse et Afghanıstan**, Paris 1951

GABAR, Gulam Muhammed, **Afganistan Der Mesir-i Tarih**, Kabil 1346

GARDANNE, **Hatırat-ı General Gardanne Der İran**, (terc. A. İkbal Aştiyani), Tehran 1362

GARTHWAİTE, R., Gene, **The Persians**, Blackwell 2006

GERDİZİ, **Zeynü'l-Ahbar** (tash. Abdulhay Habibi), Tehran 1347

GİBBON, **History II**, London 1838

GİLANENTZ, Petros di Sarkis, **Kronoloji (Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak** (terc. Hrand Andreasyan), İstanbul 1974

GONDHESENG, **Ahmed Shah Durrani**, London 1959

GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkas Siyaseti**, İstanbul 1979

GÖNLÜBOL, Mehmet, **Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma**, Ankara 1975

GÖYÜNÇ, Nejat, "*XIX. Yüzyılda Tehran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri*", **Atatürk Konferansları V**, Ankara 1975, s. 276-278

GÖYÜNÇ, Nejat, **Muzaferüddin Şah ve II. Abdulhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri** (Armağan), İstanbul 1971

GRANTOSKY, E.A-PETROFOSKY, P., **Tarih-i İran**, (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tehran 1359

GREGORİAN, Vartan, **The Emergence of Modern Afghanistan**, California 1969

GRİBAİDOV, Alexander, **Nameha-yı Alexander Gribaidov Der İran Merbut be Saltanat-ı Feth Ali Şah Kacar**, (terc. Rıza Ferzane), İsfahan 1356

GROSSİ, Ivan, **Sefir-i Ziba** (terc. Ali Asgar Saidi), Tehran 1370

GROTESBACH, Irvin, **Coğrafya-yı Şehri Der Afganistan** (terc. Muhsin Muhsiniyan), Meşhed 1368

GÜLİSTANE, Ebul Hasan b. Muhammed Emin, **Mücmilü't-Tevarih** (tash. Muhammed Taki Müderris Razevi), Tehran 1344

GÜLRİZİ, Muhammed Ali, **Minuder I**, Kazvin 1368

HABİBİ, Abdulhay, **Tarih-i Afganistan Ba'del-İslâm**, Tehran 1363

HAFIZ EBRU, Abdullah bin Lütfullah, **Coğrafya** (tash. M. Herevi), Tehran 1349

HAİRÎ, Abdulhadi, **Nuhûstin Reviyâ Reviyâha-yı Endişegiran-ı İran**, Tehran 1367

HÂKİMIAN, Hassan, "*In The Qajar Perıod*", **Encyclopedıa Iranıca VIII**, Calıfornıa 1998, s. 138-143

HAKİKAT, Abdulrefi, **Tarih-i Nüzhetha-yı Milli-yi İran**, Tehran 1354

HAMBLY, G.R., "*Aqa Mohammad Khan and The Establıshment of The Qajar Dynasty*", **Asıan Affaırs 50/2**, London 1963, s. 161-174

HAMMER, B. J. V., **Büyük Osmanlı Tarihi VII**, İstanbul 1994

HANDEMİR, Gıyaseddin, **Habib-i Siyer IV** (tash. Muhammed Debir Siyaki), Tehran 1333

HANWAY, Jones, **Hücum-u Afgan ve Zeval-ı Devlet-i Safevi** (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1367

HANWAY, Jones, **Zendegani-i Nadir Şah** (terc. İsmail Devletşahi), Tehran 1346

HASTİNGS, **Fifty Years of My Life II**, London 1876

HAŞİMÎ, Muhammed Sadr, **Tarih-i Cerayed ve Mecellât**, İsfahan 1328

HAYAT HAN, Muhammed, **Hayat-ı Afgani**, Lahor 1981

HAZİN, Muhammed Ali, **Tarih-i Hazin**, İsfahan 1332

HEATHCOTE, T. A., **The Afgan Wars 1839-1919**, London 1980

HEREVÎ, M.Hüseyin Edib, **Tarih-i Peydayeş-i Meşrutiyet-i İran**, Horasan 1361

HEREVİ, Nimetullah, **Tarih-i Han-ı Cihani ve Mahzen-i Afgani** (tash. S. Muhammed İmameddin), Tehran 1382

HEREVİ, Seyfi, **Tarihname-i Herat** (tash. Muhammed Zübeyr Sadıki), Kalküta 1362

HERZFELD, E. E., **Archaeological History of Persia**, London 1935

HINZ, Walter, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd** (terc. T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992

HİCAZİ, Muhammed, **Hülasa-i Tarih-i İran ta İnkıraz-ı Kacariye**, Tehran 1335

HİCAZİ, Muhammed, **Mihen-i Mâ**, Tehran 1338

HİDAYET, Hadi, **Tarih-i Zendiye**, Tehran 1334

HİDAYET, Mahmud, **Der Rikab-ı Nadir Şah**, Tehran 1322

HİDAYET, Rıza Kuli Han, **Ravzatü'üs-Safai-i Nasıri VIII**, Tehran 1274

HİDAYET, Rıza Kuli, **Sefaretname-i Harezm**, (tash. Ali Hasurî), Tehran 1356

HİDAYET, Rıza Kuli, **Tarih-i Ravzatü's-Safai-i Nasıri IX**, Kum 1339

HİLLYER, V. M., **Coğrafi-yi Cihan**, (terc. Ahmed Mukarrabî), Tehran 1951

HİNZ, Walter, **Teşkil-i Devlet-i Milli Der İran** (terc. Keykavus Cihandari), Tehran 1362

HOURCADE, Bernard, *"İran"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 392-394

HOUTUM. A - SCHINDLER, **Iastern Persıan Irak**, London 1897

HUBNAZAR, Hasan, **Canşinan-ı Kerim Han Zend**, Şiraz 1354

HUMAYÛN, Nasır Tekmil, *"Payegiri-yi Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha"*, **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tehran 1372, s. 11-24

HUMAYÛN, Nasır Tekmil, **Revend-i Tarihî-i Pejuheşha-yı İranî Der Kongreha-yı Beynelmileli-i Haverşinasî**, Tehran 1369

HURMÛCÎ, Muhammed Cafer, **Hakayikü'l Ahbâr-ı Nasırî**, Tehran 1363

HURNE, Paul, **Tarih-i İran Der Devre-i İslâmi** (terc. Rızazade Şefak), Tehran 1339

HURNE, Paul, **Tarih-i Muhtasar-ı İran** (terc. Rızazade Şefak), Tehran 1349

HÜNERFER, Lütfullah, **Gencine-i Asar-ı Tarih-i İsfahan**, İsfahan 1344

HÜSEYİNZADE, Hüday Seyyid, *"Afşariye,"* **Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmi IX**, Tehran 1379

HÜSEYNİ, Mahmud, **Tarih-i Ahmed Şahi I** (tash. Murad Seyyid Muradov), Moskova 1974

HÜSREVİ, Muhammed Rıza, **Kelat-ı Nadiri**, Tehran 1370

IORGA, N., **Osmanlı Tarihi V**, (terc. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948

IRVİNE, William, **Later Mughols**, Lahor (tarihsiz)

İBNİ BATUTA, **Rahlet**, Beyrut 1384

İBN-İ BATUTA, **Sefername-i İbn-i Batuta**, (terc. Muhammed Ali Müehhed), Tehran 1361

İBN-İ HAVKAL, **Sefername-yi İbn Havkal**, (terc. Cafer Şiar), Tehran 1366

İBNÜ'L ASEM EL-KUFÎ, **el-Fütûh**, (terc. Muhammed b. Ahmed Müstevfi Herevî, neşr. Gulam Rıza Tabatabaî), Tehran 1374

İNAL, Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul 1949

İNALCIK, Halil, *"Mehmed Hüsrev"*, **İslâm Ansiklopedisi V**, İstanbul 1964, s. 610-613

İNAYET, Hamid, **Tefekkür-ü Nevin-i Siyasi-yi İslâm**, (terc.E.Talib Saremî), Tehran 1362

İSEVÎ, Charles, **Tarih-i İktisadî-yi İran**, (terc. Yakub Ajend), Tehran 1362

İSFAHANİ, Feth Bendari, **Zübde-i Nusret, Muhtasar-ı Tarih-i Al-i Selçuk İmadüddin Katib**, Kahire 1974

İSFAHANİ, Muhammed Sadık Musevi Nami, **Tarih-i Git-i Guşa** (tash. Said Nefisi), Tehran 1366

İSFAHANİYAN Kerim - RUŞENÎ Kudretullah, *"Ferah Han Eminüddevle"*, **Mecmua-yı İsnad-ı Medarik**, Danişgah-ı Tehran 1100, s. 46-49

İTTİHADİYE, Mansure, *"Ağa Muhammed Han"*, **Dairetül Maarif-i Buzurg-u İslâmî I**, Tehran 1989, s. 476-481

İTTİHADİYE, Mansure, *"Ahmed Şah Kacar"*, **Dairetül Maarif-i Buzurg-u İslâmî VII**, Tehran 1375, s. 67-71

İTTİHADİYE, Mansure, **Ehzab-ı Siyasi Der Meclis-i Sevvûm**, Tehran 1371

İTTİHADİYE, Mansure, **General Semino Der Hıdmet-i İran Asr-ı Kacar ve Ceng-i Herat**, (tash. Mir Muhammed Sadık), Tehran 1375

JARDEN, **Seyahatname-i Jarden**, (terc. Muhammed Abbasî), Tehran 1336

JAUBERT, P. I., **Misafiret-i Der Ermenistan ve İran** (terc. Ali Kuli Mukaddem), Tehran 1347

JONES, Harford, **Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend**, (terc. Hüseyin Hedicum), Tehran 1363

JOUBERT, Amade, **Misafiret-i Der Ermenistan ve İran**, (terc. Ali Kuli Mukaddem), Tehran 1347

KADI, Nimetullah, **İl-i Kacar Der Pehneâ-yı Tarih-i İran**, Tehran 1347

KADIYANÎ, Abbas, **Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran**, Tehran 1376

KAEMPFER, Engelbert, **Der Derbar-ı Şahinşah-ı İran**, (terc. Keykavus Cihandarî), Tehran 1360

KAİMAKAMÎ, Changir, **Tahavüllat-ı Siyasi-i Nizam-ı İran**, Tehran 1326

KALANTARÎ, Yahya, **Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı İran Münasebetleri 1797-1834** (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976

KALKAŞANDİ, Ahmed, **Subhul Asa V**, Kahire 1963

KANDEHARİ, Ebul Hasan, **Gûzareş-i Sefaret-i Kabil**, Tehran 1368

KANDEHARİ, Muhammed, **Gülşen-i İmaret**, Kabil 1335

KAPICIBAŞI Nişli Mehmet Ağa, *"Moskova Sefaretnamesi"* (yay. Faik Reşit Unat), **Tarih Vesikaları Dergisi II**, Sayı. 10, 11, 12'den Ayrı Basım, İstanbul 1943

KARA NEJAD, Hasan, **Coğrafya-yı Giyahî**, İsfahan 1351

KARAL, Enver Ziya, "*II. Mahmud*", **İslâm Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1969, s.165-170

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V**, Ankara 1988

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VIII**, Ankara 1988

KASOFESKY, V. Y., **Leşker ve Nizam-ı Leşker-i Şahan-ı Dürrani** (terc. Muhammed Sadık Tarzi), Kabil 1347

KAŞGAR, Mahmud, **Divan-ı Lügat-ı Türk I**, (yay. B. Atalay), İstanbul 1998

KATOUZİAN, H., **The Political Economy of Modern İran: 1926-1979**, London 1981

KAYABALI, İsmail - ARSLANOĞLU, Cemender, **İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi**, Ankara 1990

KAYE, John William, **The History of War in Afghanistan I**, London 1911 bakılacak

KAZIM, Muhammed, **Name-i Ara-yı Nadiri, Defter-i Evvel**, Moskova 1960

KAZIMZADE, Firuz, **Russıa and Brıtaın ın Persıa 1864-1914**, London 1968

KAZVİNİ, Ebul Hasan b. İbrahim, **Fevaid-i Safeviye** (tash. Meryem Mir Ahmedi), Tehran 1367

KAZVİNİ, Yahya, **Lebü't-tevarih**, Tehran 1363

KERBELAYÎ, Şeyh Hasan, **Karardad-ı Rejî 1890**, Tehran 1361

KESREVİ, Ahmed, **Karvend** (tash. Yahya Zekai), Tehran 1356

KESREVİ, Ahmed, **Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan**, Tehran 1346

KESREVİ, Ahmed, **Tarih-i Meşruta-yı İran**, Tehran 1330

KESREVİ, Ahmed, **Tarih-i Ponsad Sale-i Huzistan**, Tehran 1362

KETİRAÎ, Mahmud, **Faramasoneri**, Tehran 1347

KEY, John William, **The History of War in Afghanistan I**, London 1851

KEYHAN, Mesud, **Coğrafya-yı Mufassal-ı İran II**, Tehran 1311

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *"İran Hükümdarı Afşarlı Nadir Şah'ın Kars Kuşatması ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Saf'ın Risalesi,"* **Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II**, Ankara 1983

KİRMANİ, Ahmed Ali Veziri, **Tarih-i Kirman II** (tash. Muhammed İbrahim Bastani Parizi), Tehran 1364

KİRMANÎ, Ahmed, **Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet**, İsfahan 1367

KİRMANÎ, Nazımülislâm, **Tarih-i Bidari-yi İran**, Tehran 1324

KİŞMİŞEV, Josef, **Ordukeşi-i Nadir Şah Be Hindistan** (terc. Muhammed Sadık Atabeki), Tehran 1309,

KOTZBUE, Maurice, **Misafiret-i Be İran Be Maiyet-i Sefir-i Kebir-i Rusya Der Sal-ı 1817**, (terc. Mahmut İnâyet), Tehran 1360

KOZANLU, Cemil, **Tarih-i Ceng-i İran ve Hind Der Muharebe-i Nadir Şah Afşar Der Sal-ı 1151**, Tehran 1307

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Edebiyat Araştırmaları II**, İstanbul 1989

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *"Halaç veya Kalaç,"* **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi V/1**, İstanbul 1991,

KÖYMEN, Mehmet Altay, *"Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve hayatı"*, **Tarih Araştırmaları IV/6-7**, Ankara 1966, s. 3-9

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 1993

KRAMERS, J.H., "*İran*", **İslâm Ansiklopedisi V/2**, MEB Yayınevi, İstanbul 1993, s. 1013-1030

KRUSİNİSKY, **Sefername-i Krusinisky**, (terc. Abdurrezzak Meftun Dınbılî-tash. Meryem Mir Ahmedî), Tehran 1363

KRUSİNİSKY, J., **Tarih-i Seyyah Der Beyan-ı Zuhur-u Avganiyan ve İnhidam-ı Bina-yı Devlet-i Şahan-ı Safeviyan** (terc. İbrahim Müteferrika), İstanbul 1142

KRUSİNİSKY, T., **Travel Krusinsky**, London 1840

KRUSİNİSKY, J., **Tarih-i Afgan** (terc. İbrahim Mütefferika), İstanbul 1277

KUDDUSİ, Hasan Azam, **Hatırat-ı Men ya Ruşen Şuden-i Tarih-i Sad-ı Sale I**, Tehran 1319

KUDDUSİ, Muhammed Hüseyin, **Nadirname**, Meşhed 1339

KUMİ, Kadı Ahmed, **Hülasatü'l-tevarih II** (tash. İhsan Eşraki), Tehran 1359

KURANÎ, Mehinduht Hafız, **Kitabşinasi-i Tarih-i İran**, Tehran 1375

KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Dveletleri**, Ankara 1992

KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara 1993

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990

KURAT, Yuluğ Tekin, *"1877-1878 Osmanlı - Rus Harbinin Sebepleri"*, **Belleten XXVI**, 1962, s. 567-592

KURRANî, Mehinduht Hafız, **Kitabşinasî-yi Tarih-i İran**, Tehran 1375

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *"Şah II Tahmasb,"* **Makaleler**, İstanbul 1994

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)**, İstanbul 1962

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)**, İstanbul 1962

LAHİCİ, Muhammed Ali Hazin, **Leşkerkeşi-i İraniyan Be Hind**, Tehran 1181

LAHORİ, Alaaddin Müfti, **İbretname I**, Lahor 1961

LAL, Mohen, **The Life of Abdurrahman**, London 1900

LAMBTON, Ann K.S., *"Persian Political Societies 1906-1911"*, **St Anthony's Papers XVI-Middle Eastern Affairs III**, s. 41-89

LAMBTON, Ann K.S., **Islamic Society in Persia**, Oxford 1954

LAMBTON, Ann K.S., **İran Asr-ı Kacar**, (terc. Simin Fasihî), Meşhed 1375

LAMBTON, Ann K.S., **Landlord and Peasant ın Persıa**, Newyork 1969

LAMBTON, Ann Kathrine Swyn, **The Persian Land Reform (1962-1966)**, Oxford 1969

LANGER, William L., **The Diplomacy of Imperialism II**, Newyork 1935

LARİCANÎ, Muhammed Rıza, **Feramason-Esrar-ı Sazman-ı Mason Der İran Be Münasebât-ı Keşf-i Mahfigâh-ı Feramasonha**, Tehran 1358

LAYARD, Henry, **Seyr-i Der Kalemru-yu Bahtiyari ve Aşair-i Bumi-i Huzistan** (terc. Mihrab Emiri), Tehran 1371

LEWİS, Bernard, **The Jews of Islam**, Princeton 1984

LOCKHART, Laurance, *"The Persian Army in the Safavi Period,"* **Der İslâm**, Berlin 1959

LOCKHART, Laurance, **İnkıraz-ı Silsile-i Safevi ve Eyyam-ı İstila-yı Afgane Der İran** (terc. Mustafa Kuli İmad), Tehran 1364

LOCKHART, Laurance, **Nadir Şah** (terc. Müşfik Hemedani), Tehran 1331

LOCKHART, Laurence, **Persıan Citties**, London 1960

LOMNİTSKY, S., **Persia and The Persians**, Petersburg 1902

LÜTFÜ EFENDİ, **Tarih-i Lütfi II**, İstanbul 1290

MACMUNN, G., **Afghanistan from Darius to Amanullah I**, London 1966

MAHMUD, Mahmud, **Tarih-i Revabıt-ı Siyasi-i İran ve İngiliz I**, Tehran 1342

MAHMUDLU, Abdurreşid Afşar, **Tarih-i Afşar** (tash. Mahmud Ramiyan- Perviz Şehriyar Afşar), Tebriz 1342

MAKRİZİ, Ahmed, **Essülûk I/4**, (tash. Said Abdulfettah Aşur), Kahire 1972

MALCOLM, John, **Tarih-i İran**, (terc. İsmail Hayret), Tehran 1362

MAMUNATEF, N.P., **Bombaran-ı Meclis-i Şura-yı Millî**, (terc. Şerafeddin Kahramanî-neşr. Humayun Şehidî), Dimah 1363

MARAŞİ, Muhammed Halil, **Mücmaü't-tevarih** (tash. Abbas İkbal), Tehran 1362

MARKHAM, Clements Robert, **Tarih-i İran Der Devre-i Kacar**, (terc. Mirza Rahim Ferzane), Losangeles 1364

MASEFİELD, John, **Sefername-i Marko Polo,** (terc. Habibullah Sahihî), Tehran 1350

MAZLUMZADE, Muhammed Mehdi, *"Taife-i Afşar-ı Kazrun,"* **Namvare-i Dr. Mahmud Afşar** (tash. İrec Afşar-Kerim İsfahaniyan), Tehran 1367

Mecmua-yı İsnad ve Medarik-i Çapneşude Derbare-i Seyyid Cemaleddin (tash. Asgar Mehdi- İrec Afşar), Tehran 1342, .s 47-50

Mecmua-yı Nameha-yı Siyasi 27245/28b-29 a, Tehran 1354, s. 479

MEHDEVÎ, Abdurrıza Huşeng, **Tarih-i Revabıt-ı Haricî-yi İran,** Tehran 1379

MEHDİ HAN, **Coğrafya-yı Kirman** (tash. Muhammed İbrahim Bastani Parizi), Tehran 1364

MEHDİ, Mirza, **Tarih-i Nadiri I**, Esad Efendi Ktp. nr. 2182

MEKKÎ, Hüseyin, **İnkıraz-ı Kacar ve Teşkil-i Silsile-i Pehlevî**, Tehran 1325

MEKKÎ, Hüseyin, **Mirza Taki Han Emir-i Kebir**, Tehran 1369

MEKKÎ, Hüseyin, **Zendegânî-yi Mirza Taki Han Emir-i Kebir**, Tehran 1369

MEKKÎ, Hüseyin, **Zendegânî-yi Siyasi-yi Sultan Ahmed Şah**, Tehran 1362

MELİKZÂDE, Mehdi, **İstibdad-ı Sağir**, Tehran 1322

MELİKZÂDE, Mehdi, **Keşmekeş-i Meşruta ve İstibdat**, Tehran 1330

MELİKZÂDE, Mehdi, **Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet**, Tehran 1328

MELİSON, J., **History of Afghanıstan**, London 1879

MELYKANOV, **Be Sevahil-i Cenub-ı Derya-yı Hazar,** (terc. Mesud Gülzarî), Tehran 1364

MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993

MERVİ, Muhammed Kazım, **Âlem-i Ara-yı Nadiri I** (tash. Muhammed Emin Reyahi), Tehran 1364

MEŞKÛR, Muhammed Cevad, **Tarih-i İran-ı Zemin**, Tehran 1366

Metni-i Tamam-i Kavanin-i Esasi-i Afganistan, Kum 1374

MİNORSKY, Vladimir, *"A Civil and Military Review in Fars in 881/1476,"* **Bulletin of The School of Oriental an African Studies X**, London 1975

MİNORSKY, Vladimir, *"Lehçe-i Türkî-i Halaç,"* **Tahkikat-ı Şarki I/2**, s. 426-435

MİNORSKY, Vladimir, **Tarihçe-i Nadir Şah** (terc. Raşid Yasemi), Tehran 1313

MİNORSKY, Wladimir *"Şehrizor"*, **İslâm Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1970, s. 398

MİNORSKY, Wladimir, *"Nadir Şah"*, **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1964, s. 28-30

MİNORSKY, Wladimir, *"Yadname-i İranî"*, **İntışarat-ı Danişgah-ı Tehran 1241/57**, Tehran 1348

MİR AHMEDÎ, Meryem, *"Amerika Der Sahne-yi Siyasi-i İran (1900-1950)"*, **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî III-IV**, Danişgah-ı Firdevsî Meşhed, Payiz ve Zımistan 1363

MİR AHMEDÎ, *Meryem, "Nufûz-u İktisadî-Siyasi-i Alman Der İran"*, **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî II**, Danişgah-ı Firdevsî Meşhed, Tabistan 1363

MİR AHMEDÎ, Meryem, *"Rusya Der Sahne-yi Siyasi-i İran"*, **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî III**, Danişgah-ı Firdevsî Meşhed 1364, s. 45-682

MİR CAFER, Hüseyin, **Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan**, İsfahan 1373

MİRNİYA, Ali, **İlha ve Taifeha-yı Aşair-i Horasan**, Tehran 1369

MİRZA HÜSEYİN HAN, **Coğrafya-yı İsfahan**, Tehran 1342

MİRZA İBRAHİM, **Sefernâme-i Esterabad ve Mazenderan ve Gilan**, Tehran 1355

MORBY, John, **The Oxford Dynasties of the World**, 2002

MORGAN, John de, **Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran I**, (terc. Kazım Vediî), Tebriz 1338

MORGAN, John de, **Medieval Persia (1040-1797), A History of the Near East**, Longman 1994

MUASIR, Hasan, **Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet-i İran**, Tehran 1347

MUAYYEN, Muhammed, *"Feth Ali Şah"*, **Lugatnâme-yi Dehuda XXXVII**, Tehran 1341, s. 52-54

MUAYYEN, Muhammed, *"Nasırüddin Şah"*, **Lugatnâme-yi Dehuda 48**, Tehran 1341, s. 161-166

MUHAMMED HASAN HAN, **Çehl Sal Tarih-i İran I**, Tehran 1363

MUHAMMED HASAN HAN, **Miratü'l-Buldan I-IV**, Tehran 1294-1296

MUHAMMED HASAN HAN, **Ruzname-i Hatırat** (tash. İrec Afşar), Tehran 1345

MUHAMMED HASAN HAN, **Sadrü't-Tevarih**, (tash. Muhammed Müşirî), Tehran 1349

MUHAMMED HASAN HAN, **Tarih-i Muntazam-ı Nasırî** (tash. Muhammed İsmail Rıdvanî), Tehran 1364

MUHAMMED Murad b. ABDURRAHMAN, **Asarü'l-Bilâd ve Ahbarü'l-İbâd**, (tash. Seyyid Muhammed Şah Murad), Tehran 1371

MUHAMMED, Ali (Sedidü's-saltana), **Benderabbas ve Halic-i Fars**, (tash. Ahmed İktidari), Tehran 1342

MUHAMMED, Feyz, **Siracü't-Tevarih I**, Kabil 1331

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, *"İran"*, **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 405-409

MUHSİN, Muhammed, **Zübdedü't-tevarih** (tash. Behruz Guderzi), Tehran 1375

MUHTARÎ, Habibullah, **Tarih-i Bidari-yi İran**, Tehran 1326

MUKADDESî, Ebu Abdullah b. Ahmed, **Ahsenü't-tekasim fi Marifetü'l-ekâlim**, (terc. Ali Naki Münzevî), Tehran 1361

MUKTEDİR, Gulam Muhsin, **Neberdha-yı Buzurg-ı Nadir Şah**, Tehran 1337

MUSBAHZADE, Muhammed Bakır, *"Luye Cerge Der Afganistan,"* **Dovvumin Seminar-ı Afganistan**, Tehran 1370

MUSEVİ, Kazım, *"İran-ı Müddehil,"* **Daire-i Buzurg-u İslâmi-i Maarrif X**, Tehran 1367

MUSTAFA NAİMA EFENDİ, **Naima Tarihi III** (çev. Zuhuri Danışman), İstanbul 1968

MUTEMED, Ferhad, **Revabıt-ı İran ve Osmanî**, Tehran 1326

MÜEHHED, Muhammed Ali, **Sefername-yi İbn-i Batuta II**, Tehran 1361

MÜNŞİ, Hüseyni, *"Abdali,"* **Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmi II**, Tehran 1370

MÜNŞİ, İskender Bey, **Âlem-i Ara-yı Abbasi**, Tehran 1350

MÜSTEVFÎ, Abdullah, **Şerh-i Zendegâni-yi Men ya Tarih-i İçtimaî ve İdarî-yi Devre-i Kacariye**, Tehran 1371

MÜSTEVFÎ, Ahmed, **Coğrafya-yı Umumî I**, Tehran 1332

MÜSTEVFİ, Ebul Hasan, **Gülşen-i Murad**, (tash. Gulam Rıza Tabatabai Mecid), Tehran 1369

MÜSTEVFî, Muhammed Taki, **İklim-i Pars Asar-ı Tarihî ve Amakin-i Bastan-ı Fars**, Tehran 1375

MÜŞİRÜDDEVLE, Mirza Cafer Han, **Risale-i Tahkikat-ı Serhadiye**, (neşr. Müşirî), Tehran 1348

MÜVERİHÜ'DDEVLE, **İran Der Ceng-i Buzûrg**, Tehran 1362

NAMCU, Abbas, **İran Ferheng-i Simayi**, Tehran 1378

NAMİ, Muhammed Sadık, **Tarih-i Git-i Guşa**, (neşr. Said Nefisi), Tehran 1317

NASIR, Seyyid Taki, **İran Der Berhured-i Ba İsti'margiran**, Tehran 1363

NASIREDDİN ŞAH, **Sefern me-i Kerbela ve Necef**, (Senaî Neşri), Tehran 1335

NASIREDDİN ŞAH, **Sefernâme-i Nasırüddin Şah**, İsfahan 1360

NASIRÎ, Muhammed Rıza, **İsnad-ı Mekatibat-ı Tarih-i İran I**, Tehran 1366

NASIRÎ, Muhammed Rıza, **Nasırüddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1977

NASKALI, Esko, *"İran"*, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 392-395

NATIK, Hama, **Ruzname-yi Kanun**, Tehran 1355

NATIK, Hama, **Şureş-i Ber-İmtiyaznâme-i Reji**, Tehran 1360

NAZİF MUSTAFA EFENDİ, **İran Sefaretnamesi**, İstanbul Millet Kütüphanesi, nr. 824

NECEMÎ, Nasır, **İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-yi Abbas Mirza (Cenghâ-yı İran ve Rus)**, Tehran 1336

NEFİSİ, Ali Ekber, **Ferheng-i Nefisi I**, Tehran 1318

NEFİSÎ, Said, **Tarih-i İçtimaî ve Siyasi-yi İran Der Devre-i Muasır I**, Tehran 1376

NEHRU, Jawaharlal, **Nigahî-i Be Tarih-i Cihan**, (terc. Mahmud Tafazzolî), Tehran 1366

NEİLL, John Mc, **The Progress and Present Position of Rusia in The East**, London 1854

NEJAD, Cevad S., *"Cemiyet-i Aşair-i İran ez 1128 ta 1220"*, **Mecmua-ı Makallat-ı Coğrafi IV**, Meşhed 1367

NEJAD, Hasan Kara, **Coğrafya-yı Giyahî**, İsfahan 1351

NEVAYî, Abdulhüseyin, *"Mehd-ı Ulya Cihan Hanım"*, **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tehran 1372, s. 25-42

NEWEL, R. S., **The Politics of Afghanistan**, London 1972

NEYER, Muhammed Enver, **Abdali, Saduzai, Dürrani**, Kabil 1343

NİDERMAYER, Escarfen, **Zir-i Aftab-ı Suzan-ı İran**, (terc. Keykavus Cihandarî), Tehran 1363

NİEBUHR, Karshten, **Reisebeschreibung nach Arabien und andere umliegenden Landern**, Kopenhagen 1778

NİEBUHR, Karshten, **Sefername-e Karshten 1765** (terc. Perviz Recebi), Tehran 1354

NİHANDİYAN, Muhammed, **Peykar-ı Pirûz-u Tönbeki**, Tehran 1357

NİKİTİNE, Basil, *"Les Afsars d'Urumiyeh,"* **JA CCXIV**, Paris 1929

NİKİTİNE, Basil, **İrani ki Men Şinahtem** (terc. Ferevşi), Tehran 1329

NİYÂ, Cafer Mehdi, **Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV**, Tehran 1377

NİZAMÎ, **Çahar Makale**, Tehran (tarihsiz)

NUR, Rıza, **Türk Tarihi**, İstanbul 1979

OBERLİNG, *"Afshar,"* **İranica I**, Calıfornıa 1998

OLMSTEAD, A. T., **History of The Persıan Empire**, Chıcago 1959

OLSON, R. W., **The Siege Mosul and Otoman-Persian Relations 1718-1743**, Bloomington 1972

OLSON, William J., *"The Genesis of The Anglo-Persian Agreement of 1919"*, **Tarih-i Muasır-ı İran**, Tehran 1370, s. 71-100

ORUÇ BEG B. SULTAN ALİ BEY, **Dun Juan-ı İran** (terc. Mesud Receb Niya), Tehran 1338

OSVALD, Jiri, *"Naseroddin Shah"*, **Dıctıonary Of Orıental Lıteratures III**, London, s. 134

OTTER, John, **Sefername-i John Otter** (terc. Ali İkbali), Tehran 1366

ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988

ÖZAYDIN, Abdulkerim, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, Ankara 1990

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *"İran"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 395-400

PAKREVAN, Emine, **Ağa Muhammed Han Kaçar**, (terc. Cihangir Efkarî), Tehran 1348

PALMER, **Yeni Dünya Tarihi**, (terc. Ebul Kasım Tahiri), Tehran 1375

PARİZİ, M. İbrahim Bastani, *"Afşarha Der Tarih-i ve Siyaset-i Kirman,"* **Namvare-i Dr. Mahmud Afşar** (tash. İrec Afşar- Kerim İsfahaniyan), Tehran 1366

PENAHÎ, M. Ahmed, **Ağa Muhammed Han Kacar**, Tehran 1366

PERRY, J. Robert, *"Ağa Mohammad Khan Qajar"*, **Encyclopedıa Iranica I/6**, London 1984, s. 603-605

PERRY, John R., **Kerim Han Zend** (terc. Ali Muhammed Saki), Tehran 1365

PETERS, J. D. Vigne, *"First Steps of Animal Domestication,"* **Proceeding of the 9th Conference of the International Concil of Archaeozoology**, Durham 2002

PETROFOSKY P.- GRANTOSKY A., - **Tarih-i İran** (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tehran 1359

PETROSFESKY, İlia Pavloviç, **Malikiyet-i Arazi Der İran Asr-ı Moğol I**, Tehran 1356

PIEMONTESE, Angelo M., *"Persian Army 1874-1875,It's Structure and Organizatıon From General Enrico Andreini Point of View"*, **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tehran 1370, s.11-50

PİGOULEVSKAYA, N. V. - YAKOUBOVSKY. A., **Tarih-i İran ez Devran-ı Bastan ta Payan-ı Sudde-i Hijdehum** (terc. Kerim Kişaverz), Tehran 1346

PÎRNİYÂ, Hasan, **Tarih-i Bastan**, Tehran 1370

POLLARD, Sydney, **Endişe-i Terakkî,** (terc. Esedpor Piranfer), Tehran 1354

POTTİNGER, G., **The Afghan Connection**, Northern Ireland 1983

POUR, Ali Cafer, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1977

PRİCE-POWEL J. C., **A HİSTORY OF INDIA**, LONDON 1955

PRİESTLEY, Henry, **Mohammad Hayat Khan, Afghanistan and It's Inhabitants**, Lahore 1981

PROCOPIUS, **Cengha-yı İran ve Rum,** (terc. Muhammed Saidi), Tehran 1344

PURKERİM, Huşeng, *"Türkmenha-yı İran,"* **Hüner ve Merdum**, Tehran 1346

RAFFERTY, K., *"Afghanıstan: Economy,"* **The Middle East and North Africa**, 1984-1985, London 1984

RAHERBORN, Clawes Michael, **Nizam-ı Eyalet Der Devre-i Safeviye**, (terc. Keykavûs Cihandarî), Tehran 1349

RAİN, İsmail, **Feramuşhane ve Faramasoneri Der İran**, Tehran 1347

RAİN, İsmail, **Hukuk Begiran-ı İngiliz Der İran**, Tehran 1355

RAMAZANÎ, K.Ruhullah, **The Foreign Policy of İran 1500-1941**, Virginia 1966

RASİM, Ahmed, **Osmanlı Tarihi III**, İstanbul 1327

RAŞİT, Mehmed, **Tarih V**, İstanbul 1282

RAVENDİ, Muhammed, **Rahatü's-südûr**, (tash. Muhammed İkbal), Tehran 1333

RAWLİNSON, H. C., **England and Russia in the East**, London 1857

RECEBİ, Perviz, **Kerim Han Zend ve Zaman-ı O**, Tehran 1352

REŞİDÜDDİN, **Camiu't-tevarih**, (neşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960

REŞTİYA, Kasım, **Afganistan Der Kurn-u Nozdehum III**, Kabil 1346

REVASAZÎ, Şapur, **Nühzet-i Mirza Küçük Han Çengelî**, Tehran 1363

RIZA KULİ MİRZA, **Sefername-i Rıza Kuli Mirza Nıve-i Feth Ali Şah**, Tehran 1963

RIZA, İnayetullah, **İranşinasî Der Rusya ve İttihad-ı Şurevî**, Tahren 1369

RIZAÎ, Abdulazim, **Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran IV**, Tehran 1363

RIZAZÂDE MÜLK, Rahim, **Tarih-i Revabıt-ı İran ve Memalik-i Müte'ahide-yi Amerika**, Tehran 1350

RİCE, C. Colliver, **Zenan-ı İran**, (terc. Esedullah Azad), Tehran 1366

RİYAZÎ, Muhammed Yusuf, **Aynü'l-Vekayi** (tash. Muhammed Asaf Fikret), Tehran 1369

ROBİNO, H., **Sefername-i Mazenderan ve Esterabad**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tehran 1343

RODGERS, C. J., *"The Coins of Ahmad Shah Abdali,"* **Journal of the Asiatic Society of Bengal XLIV**, 1883

ROUX, Jean Paul, **Türklerin Tarihi** (terc. A. Kazancıgil-L. Arslan Özcan), İstanbul 2007

RUHANİ, Seyyid Kazım, **Tahlil-i Ber Nüzhetha-yı Siyasi, Dinî-yi İran**, Tehran 1370

RUMLU, Hasan, **Ahsenü't-tevarih** (tash. Abdulhüseyin Nevai), Tehran 1357

SADIK, İsa, **Tarih-i Ferheng Der İran**, Tehran 1366

SADIK, Muhammed Ali b. Muhammed, **Miratü's-Safa**, British Museum no: 2539-2540, Bölüm: 8, s. 166

SAFAÎ, İbrahim, **Ayine-i Tarih**, Tehran 1352

SAFAÎ, İbrahim, **Bergha-yı Tarihî**, Tehran 1352

SAFAÎ, İbrahim, **Merzha-yı Nâ Arâm**, Tehran 1351

SAFAÎ, İbrahim, **Rehberan-ı Meşrutiyet-i İran**, Tehran 1351

SAİDİ, Abbas, *"Afganistan,"* **Dairetü'l-Maarrif-i İslâmi IX**, Tehran 1379

SAİDİYANÎ, Abdulhüseyin, **Ser Zemin ve Merdum-u İran**, Tehran 1369

SALAR, Ali Deyu, **Yaddaştha-yı Tarihî Raci Be Feth-i Tehran**, Tehran (tarihsiz)

SANASARİAN, Eliz, **Religious Minorities in İran**, Cambridge 2000

SANDER Oral, **Siyasi Tarih I**, Ankara 1992

SANSON, Martin, **Seferame-i Sanson** (terc. Taki Tafazzoli), Tehran 1346

SARAY, Mehmet, *"Rusya'nın Asya'da Yayılması,"* **Tarih Enstitüsü Dergisi X-XI**, İstanbul 1980, s. 280

SAREVİ, Muhammed Fethullah, **Tarih-i Muhammedi** (tash. Gulam Rıza Tabatabai Mecid), Tehran 1371

SARFARAZ, Ali Akbar - Firuzmandi, Bahman, **Mad, Hakhamanishi, Ashkani, Sasani**, London 1996

SARKAR, J., *"An Original Account of Ahmad Shah Durrani's Campaigns in India an the Battle of Panıpat,"* **Islamic Culture VII**, 1933

SASANÎ, Ahmed Han Melik, **Dest-i Penhan-ı İngiliz Der İran**, Tehran 1352

SASANÎ, Han Melik, **Siyasetgirân-ı Devre-yi Kacar**, Tehran 1338

SAUVAGET, Jean, **Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmî**, (terc. Aferin Ensarî), Tehran 1366

SAWORY, Roger, **İran Asr-ı Safevi** (terc. Ahmed Saba), Tehran 1363

SCHURATES, Pavel, **Coğrafya-yı Tarihî-yi Fars**, (terc. Keykavus Cihandarî), Tehran 1372

SEMERKANDİ, Abdurrezzak, **Mutala-ı Saadeyn ve Mücami-i Bahreyn** (tash. Abdulhüseyin Nevai), Tehran 1353

SEMİÎ, Mecid, *"Ahmed Şah Kacar"*, **Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmî VII**, Tehran 1375, s. 69

SERAC, Menhac, **Tabakat-ı Nasıri** (tash. Abdulhay Habibi), Kabil 1342

SHAW, Stanford J. -Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** (terc. M. Harmancı), İstanbul 1983

SHİEL, M., **Glimpses of Life and Manners in Persia**, Newyork 1973

SHUSTER, W. Morgan, **The Starling of Persia**, Newyork 1912

SIDDIK, İsa, **Tarih-i Ferheng-i İran**, Tehran 1338

SIRRI EFENDİ, **Makale-i Vakı'a-yı Muhasara-yı Kars fi 1157**, Esad Efendi Ktp. nr. 2

SİPİHR, Abdulhüseyin Han, **Miratü'l-Veka'yi-yi Muzafferi ve Yaddaştha-yı Melikü'l-Müverrihin**, Tehran 1368

SİPİHR, Ahmed Ali, **İran Der Ceng-i Buzûrg**, Tehran 1336

SİPİHR, Muhammed Taki, **Nasihü't-tevarih I-IV**, Tehran 1353

SİSTANİ, Ferahi, **Divan** (tash. Muhammed Debirsiyaki), Tehran 1363

SOFİ, Cihangir, **Coğrafya-yı Tabiî**, Tehran 1338

SOLTYKOF, Alexis, **Misafiret-i Be İran**, (terc. Muhsin Saba), Tehran 1336

SPATE, O. H. K., "*India and Pakistan,*" **The Changing Map of Asia**, London 1974

SPENCER, Herbert, **Usul-u Alem-ü İçtima I**, London 1876

SPENGLER, Oswald, **İnhitat-ı Mağrib I**, Münih 1920

SPULLER, Barthold, **İran Moğolları**, (terc. Cemal Köprülü), Ankara 1987

SPULLER, Barthold, **Tarih-i İran**, (terc. Cevad Felaturî), Tehran 1349

STAHEL, Albert A., *"Sevabık Ehemmiyet-i Stratejik ve Cenbeha-yı Gunagun-u Mesele-i Afganistan,"* **Mecmua-ı Makalat Dovvumin Seminar-ı Afganistan**, Tehran 1370

Stiehl- Altheim R., *"The Sasanians in Egypt. Some Evidence of Historical Interest,"* **Bulletin de la Societe d'Archéologie Copte, XXXI**, 1992

STOREY, Graham, **Reuter's Century**, London 1950

STRANGE, Guy Le, **Don Juan-ı İran** (terc. Mesud Recebniya), Tehran 1338

STRANGE, Guy Le, **Don Juan-ı İran**, (terc. Mesud Receb Niya), Tehran 1338

STRANGE, Guy Le, **Ser Zeminha-yı Hilafet-i Şarkî**, (terc. Mahmud İrfanî), Tehran 1364

STRANGE, Guy Le, **The Lands of the Eastern Caliphate**, London 1966

STUART, Charles, **Journal of A Residence In Northern Persia**, London 1854

SULTAN AHMED MİRZA, **Tarih-i İzzedî**, (tash. Abdulhüseyin Nevaî), Tehran 1376

SULTANZADE, Hüseyin, **Tarih-i Medaris-i İran**, Tehran 1364

SÜLEYMAN EFENDİ, **Lûgat-ı Çağatay**, İstanbul 1298

SÜMER, FARUK, *"Afşarlar,"* **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi/41**, İstanbul 1986

SÜMER, Faruk, *"Ağa Muhammed Han"*, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s. 455-456

SÜMER, FARUK, *"Avşarlara Dair,"* **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953

SÜMER, Faruk, *"Avşarlılar"*, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s. 164-166

SÜMER, Faruk, *"Kaçarlar"*, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2002, s. 51-53

SÜMER, Faruk, **Oğuzlar**, İstanbul 1992

SÜMER, Faruk, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992

SYKES, Percy, **A History of Afghanistan I**, London 1940

SYKES, Percy, **A History of Persia**, London 1930

SYKES, Percy, **Sefername**, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tehran 1330

SYKES, Percy, **Tarih-i İran**, (terc. Muhammed Taki Fahrdaî Gilanî), Tehran 1330

SYKES, Percy, **Ten Thousand Miles in Persia**, Newyork 1902

SYKES, Percy, **The Life of Abdurrahman II**, London 1900

ŞANİZÂDE, **Şanizâde Tarihi I-IV**, İstanbul 1291

ŞEFAK, Rızazade, **Nadir Şah**, Tehran 1339

ŞEMDANİZADE SÜLEYMAN EFENDİ, **Müritü't-tevarih** (yay. Münir Aktepe), İstanbul 1976

ŞEMİM, Ali Asgar, **İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tehran 1379

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kamusu'l-âlâm V**, İstanbul 1314

ŞEYHÜLİSLAMÎ, Muhammed Cevad, **Simay-ı Ahmed Şah Kacar**, Tehran 1368

ŞİRAZÎ, Abdulkerim Ali Rıza, **Tarih-i Zendiye**, Tehran 1365

ŞİRAZİ, Hüseyin, **Tarih-i Dürraniyan**, Tehran 1379

ŞİRAZÎ, Mirza Muhammed Hadi Alevî, **Sefernâme-i Mirza Ebul Hasan Han Şirazî Be Rusya**, (tash. Muhammed Gülben), Tehran 1363

ŞİRAZî, Mirza Salih, **Sefernâme**, (tash. İsmail Rain), Tehran 1347

ŞİRVANİ, Zeynelabidin, **Bestan-ı Seyehat**, Tehran 1315

ŞUSTER, S., **İran-ı Safevi ez Didgah-ı Sefernameha-yı Avrupaiyan** (terc. Gulam Rıza Verheram), Tehran 1364

TABATABAÎ, Muhammed Muhit, **Mecmu'a-yı Asar-ı Malkum Han**, Tehran 1948

TAHİRİ, Ebul Kasım, **Tarih-i Revabıt-ı Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz II**, Tehran 1356

TAKİZÂDE, Seyyid Hasan, **Hitabe (Tarih-i Evail-i İnkılâb-ı Meşrutiyet)**, Tehran 1338

TAVERNİER, Jean Babtiste, **Sefername-i Tavernier 1632-1668** (terc. Ebu Turab Nuri), İsfahan 1362

TEBRİZÎ, Cevad, **Esrar-ı Tarihî-i Komite-i Mocazâ'at**, Tehran 1362

TEBRİZÎ, Muhammed Hüseyin b. Halet, **Burhan-ı Kat'i** (tash. Muhammed Muin), Tehran 1361

TECELLİ BAHŞ, Server, **Nadir Şah**, Tehran 1346

TERBİYET, Muhammed Ali, **Danişmendân-ı Azerbaycan**, Tehran 1314

TERENZIO, Pio-Carlo, **Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan**, (terc. Abbas Azerin), Tehran 1363

TİMURÎ, İbrahim, **Asr-ı Bihaberî ya Tarih-i İmtiyazat-ı Der İran**, Tehran 1332

TİMURÎ, İbrahim, **Tahrim-i Tönbeki Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran**, Tehran 1328

TOGAN, Zeki Velidi, **Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981

TOGAN, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981

TURNER, Sharon, **History of Anglosakson I**, London 1823

TÜRKMEN, İskender Bey, **Tarih-î Alem-i Ara-yı Abbasî I**, Tehran 1350

TÜRKÖNE, Mümtazer, **Cemaleddin Afgani**, Ankara 1994

UNAT, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ankara 1992

UNAT, Faik Reşit, **Tarih Vesikaları II**, İstanbul 1943

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi II**, Ankara 1988

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi III/1**, Ankara 1988

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi III/2**, Ankara 1988

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, Ankara 1988

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi IV/II**, Ankara 1988

ÜLMAN, Haluk, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara 1972

ÜSTÜN, İsmail Safa, *"İran"*, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 400-404

GREGORİAN, V., **The Emergence of Modern Afghanistan**, California 1969

VADALA, R., **Halic-i Fars Der Asr-ı İsti mar** (terc. Şefi Cevadi), Tehran 1356

VASAF, **Tarih** (tash. Abdulmuhammed Ayeti), Tehran 1346

VEDİÎ, Kazım, **Coğrafya-yı İnsanî**, Dimah 1339

VEKİLİ, Azizeddin Fofelzai, **Timur Şah Dürrani I**, Kabil 1346

VELODARSKY, Mikhael, *"İran ve Kudretha-yı Buzûrg 1856-1869"* (terc. Şahin Ahmedî), **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tehran 1372, s.43-64

VEND, Hasan Mürsel, **Sefername-yi Ebul Hasan Han Şirazî**, Tehran 1364

VERHERAM, Gulam Rıza, *"Kumpani-i Hollandi-yi Hind-i Şarki der İran,"* **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat-ı Danişgah-ı Firdevsi-i Meşhed**, Şumare 1 ve 2 (Meşhed 1365), s. 79-102

VERHERAM, Gulam Rıza, **Nizam-ı Siyasi ve Sazmanha-yı İçtimaî Der Asr-ı Kacar**, Tehran 1367

VERHERAM, Gulam Rıza, **Tarih-i Siyasi ve İçtimai-i İran Der Asr-ı Zend**, Tehran 1385

VON LOON, Hendrik Willen, **Dastan-ı Beşer**, (terc. Seyyid Muhammed Ali Cemalzade), Tehran 1951

WALLES, S. Shuster, **İran-ı Safevi ez Didgah-ı Sefernameha-yı Avrupaiyan** (terc. Gulam Rıza Verheram), Tehran 1364

WATSON, R.G., **Tarih-i Kacariye**, (terc.Vahid Mazenderanî), Tehran 1348

WEBSTER, C.K., **Foreign Policy of Castlereagh**, London 1931

WİLSON, Arnold T., **The Persian Gulf**, Oxford 1928

WİLSON, Arnold, **South West Persia-A Political Officers Diary 1907-1914**, London 1941

WOLTER, C., **Tarih-i Rusiyya**, (terc. Necef Kuli - M. Hüsamüddevle), Tehran 1338

Yağma Dergisi, Sayı:11, Behmen 1308

YAĞMAî, Habib, **Yadname-i Takizâde**, Tehran 1349

YAZDİ, Mahmud Afşar, **Afganname**, Tehran 1361

YAZICI, Tahsin, *"Feth Ali Şah"* maddesi, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi XII**, İstanbul 1995, s. 451 - 453

YAZICI, Tahsin, *"İran"* maddesi, **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1970, s. 275 -279

YAZICI, Tahsin, *"Nakşıbendî"*, **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1964, s. 52 - 54

YILDIZ, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi X**, İstanbul 1989

ZERİNKOB, Abdulhüseyin, **Tarih-i İran Ba'de ez İslâm**, Tehran 1373

DİZİN

A

Abadan 22, 371, 373, 374, 423, 557
Abbas I. 47, 48, 49, 50, 52, 54, 70, 72, 73, 117, 119, 120, 202, 223, 568
Abbas II. 48, 53, 55, 71, 73, 81, 95, 569
Abbas Mazenderâni 247, 558
Abbas Mirza 19, 57, 216, 250, 254, 255, 261, 262, 265, 266, 268, 274, 275, 276, 277, 281, 282, 283, 284, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 300, 303, 304, 305, 307, 308, 311, 312, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 327, 332, 353, 358, 369, 372, 386, 387, 388, 418, 438, 526, 528, 547, 558
Abbasiler 39, 558
Abdaliler 68, 69, 70, 73, 78, 79, 112, 129, 131, 136, 558
Abdulhamid II. 366, 392, 437, 536, 569
Abdulhüseyin Mirza 468, 488, 507, 508, 558
Abdullah Han 73, 74, 78, 84, 119, 120, 211, 558
Abdullah Paşa 97, 133, 142, 143, 144, 172, 298, 306, 311, 558, 572
Abdulmecid Mirza 417, 422, 444, 445, 446, 464, 465, 558
Abdulvehhab Efendi 305, 307, 308, 312, 558
Abdurrahman Han 258, 399, 558
Abdurrahman Paşa 97, 109, 135, 300, 301, 306, 308, 309, 558
Abdurrezzak Semerkandi 65, 558
Abdülmelik 38, 558
Abraham Catolucus 145, 558
Acırlu 46, 558
Acudanbaşı 340, 342, 343, 404, 438, 468, 558
Açekzai 70, 558
Ademiyet Camiâsı 442, 558
Adil Şah 186, 187, 229, 230, 329, 558
Afganlılar 23, 59, 60, 64, 66, 83, 86, 88, 89, 90, 97, 98, 100, 108, 109, 110, 111, 112, 129, 132, 222, 224, 226, 241, 264, 270, 339, 399, 558
Afşarlar 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 181, 213, 219, 297, 553, 558
Agacari 22, 558
Ağa Han Mahallati 9, 345, 361, 558
Ağa Muhammed Han 187, 194, 204, 208, 209, 210, 211, 212, 217, 224, 229, 233,

235, 236, 237, 238, 239, 207, 230, 240, 234, 241, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 268, 280, 298, 299, 300, 409, 539, 548, 549, 553, 559
Ağçalu 221, 558
Ahıska 303, 304, 305, 558
Ahmar 65, 559
Ahmed Kavam 504, 515, 516, 517, 518, 521, 522, 559
Ahmed Kesrevi 115, 416, 425, 429, 439, 455, 458, 464, 476, 510, 559
Ahmed Paşa 95, 97, 98, 103, 104, 105, 128, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 170, 171, 172, 173, 298, 308, 559
Ahmed Şah 68, 84, 112, 185, 186, 188, 230, 232, 252, 467, 470, 471, 481, 482, 483, 488, 484, 489, 495, 501, 505, 506, 507, 508, 509, 511, 515, 517, 521, 522, 523, 524, 539, 544, 552, 554, 559
Ahmed Şah (Dürrani) Abdali 559
Ahmed Vefik Paşa 379, 381, 383, 559
Ahvaz 22, 363, 396, 397, 423, 427, 481, 559
Ak Hoca 89, 559
Akhunlar 33, 63, 72, 559
Akkoyunlu Devleti 46, 559
Aksu Kalesi 171, 559
Alaaddin Muhammed 44, 64, 559
Alaaddin Tekiş 44, 559
Alavi Hanedanlığı 40, 559
Alaviler 559
al-Cibal 559
Aleksander I. 266, 270, 280, 286, 289, 302, 568
Aleksander II. 365, 403, 569
Alemkûh 19, 559
Alexis Soltykof 19, 328, 559
Alfonston 60, 557
Ali Asgar Han 411, 413, 414, 415, 416, 421, 422, 426, 427, 451, 455, 458, 557, 575
Ali Han Afşar 239, 557
Ali Kulî Mirza 243, 324, 557
Ali Merdan Han 88, 97, 130, 133, 149, 152, 154, 185, 189, 190, 191, 192, 193, 199, 230, 231, 557
Ali Mirza 190, 230, 248, 250, 284, 301, 303, 307, 308, 309, 311, 321, 328, 329, 330, 410, 428, 444, 445, 448, 449, 470, 471, 472, 479, 480, 507, 557
Ali Murad Han 149, 200, 203, 206, 207, 206, 207, 208, 237, 242, 272, 557
Ali Naki Han 207, 557
Ali Paşa 95, 143, 144, 146, 289, 301, 306, 347, 377, 393, 406, 557, 574
Alizai 70, 557
Almanya 81, 82, 365, 408, 409, 423, 424, 426, 435, 438, 451, 452, 453, 454, 453, 455, 479, 480, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 495, 557
Alparslan 43, 557

Alşalu 116, 557
Altınordu Devleti 45, 557
Alund Sultan 119, 557
Amerika 354, 396, 478, 502, 503, 504, 507, 508, 518, 519, 520, 522, 545, 550, 557
Amuderya 58, 62, 63, 557
Anadili Gazetesi 557
Anahita 29, 557
Ankara Savaşı 45, 557
Arab Eyaleti 91, 557
Arapgirli 46, 557
Ardeşir I. 28, 29, 30, 568
Ardeşir II. 26, 31, 569
Ardeşir III. 26, 569
Argun Han 216, 557
Aristov 291, 557
Armitage Smith 507, 508, 557
Arslan Bey 42, 557
Artabanus IV. 29, 570
Arthur Barrett 487, 557
Aryaniler 25, 557
Aslandüz Savaşı 284, 557
Asr-ı Cedit 483, 493, 494, 557
Asuriler 557
Aşağı Baş Kaçarları 194, 224, 557
Atsız 44, 558
Auckland 335, 339, 558
Ausutin Henry Loyard 394, 558
Avesta 31, 60, 252, 558
Avusturya 75, 82, 95, 96, 139, 170, 243, 260, 268, 288, 291, 297, 316, 317, 342, 343, 355, 365, 367, 368, 393, 394, 404, 428, 436, 438, 452, 501, 558
Aymaklar 558
Azad Han Afgan 188, 191, 192, 193, 231, 232, 297, 558
Azimabad 157, 558

B

Baba Ali Beg 78, 125, 126, 559
Babailer 559
Baban Mutasarrıflığı 559
Babek 14, 345, 357, 559
Babıâli 265, 299, 300, 302, 303, 304, 308, 310, 312, 313, 314, 315, 373, 384, 388, 410, 559
Babil 17, 25, 26, 27, 559
Babür 64, 65, 66, 69, 70, 71, 76, 124, 286, 559
Bağ-ı Şah 460, 461, 465, 494, 559
Baharistan 460, 461, 467, 469, 559
Bahreyn 29, 47, 58, 65, 149, 169, 178, 197, 198, 199, 203, 345, 398, 409, 410, 424, 487, 552, 559
Bahtiyariler 148, 228, 559
Bakhter 61, 63, 559
Bakır Han 464, 465, 477, 559
Bakü 94, 98, 224, 237, 246, 279, 282, 283, 285, 466, 496, 504, 508, 509, 510, 517, 559
Balıklı 289, 560
Bamdad-ı Ruşen 483, 560
Bank-ı İstikrazi 403, 426, 427, 450, 454, 479, 481, 482, 507, 514, 516, 560
Bank-ı Şahinşahi 403, 412, 414, 420, 421, 423, 426, 427, 450, 454, 481, 482, 511, 512, 560
Baratov 488, 495, 496, 560
Barekzai 70, 76, 83, 321, 560
Bascrowille 465, 560

Basra Körfezi 17, 18, 20, 21, 22, 23, 47, 58, 81, 141, 169, 177, 178, 197, 198, 201, 202, 251, 256, 257, 263, 264, 266, 267, 270, 271, 272, 278, 280, 296, 298, 334, 341, 342, 363, 367, 375, 394, 396, 398, 408, 410, 411, 421, 424, 426, 427, 453, 454, 463, 472, 481, 484, 485, 492, 498, 505, 560
Baybars 39, 44, 560
Bayındır 45, 220, 560
Bayrak Meselesi 379, 560
Bazrangidler 29, 560
Bedirlu 122, 560
Begtaş 124, 560
Behabad 196, 560
Behram I 560
Behram II. 30, 569
Behram III. 30, 570
Behram IV. 31, 570
Bekşelu 117, 220, 560
Belh 27, 29, 61, 63, 151, 159, 162, 163, 165, 168, 171, 245, 254, 287, 342, 560
Belucistan 18, 59, 61, 67, 133, 150, 151, 257, 287, 321, 342, 345, 362, 370, 398, 399, 400, 402, 419, 420, 487, 489, 490, 499, 504, 560
Beluçlar 58, 560
Bem 83, 89, 150, 206, 211, 212, 239, 560
Benderabbas 21, 23, 100, 178, 197, 198, 200, 202, 397, 398, 399, 409, 424, 454, 481, 491, 546, 560
Berlin Anlaşması 371, 378, 560
Binar 376, 560
Bismarck 365, 560
Bitlis 311, 560
Boçakçiler 213, 560
Boğdan 265, 380, 560
Bombay 60, 66, 67, 76, 108, 130, 259, 263, 266, 270, 271, 354, 396, 410, 528, 529, 532, 533, 560
Bozcalu 46, 560
Brahat-Samhita 61, 560
Brawine 496, 497, 500, 560
Bruyn 58, 560
Buhara 32, 41, 151, 162, 163, 164, 171, 174, 183, 228, 245, 254, 275, 277, 287, 338, 339, 344, 361, 393, 401, 402, 560
Bulgaristan 388, 514, 561
Burma 423, 428, 453, 499, 502, 561
Buşir 21, 24, 177, 178, 179, 183, 193, 197, 198, 199, 201, 203, 204, 209, 210, 258, 264, 269, 334, 340, 349, 363, 396, 397, 398, 399, 401, 405, 407, 420, 421, 423, 481, 486, 488, 561
Büveyhoğulları 561
Büyük Petro 93, 106, 278, 279, 561

C-Ç

Cafer Han Ustaclu 78, 561
Cafer Han Zend 208, 209, 241, 561
Cam 79, 561
Capitain Zattie 359, 561
Careri 56, 561
Carnota 359, 561
Casek Adası 59, 561

Castlereagh 260, 316, 317, 319, 556, 561
Celalabad 155, 156, 157, 561
Celaleddin Efendi 308, 561
Celali Aşireti 561
Celayirliler 44, 561
Cemaleddin Esedâbadi 295, 561
Cengiz Han 44, 64, 164, 214, 215, 216, 561
Ceyhun Nehri 156, 159, 163, 165, 279, 561
Ceza Komitesi 493, 494, 495, 500, 561
Chandragupta 62, 561
Charlie Greenway 502, 561
Christie 274, 275, 323, 561
Churcil 423, 492, 561
Cihangir Mirza 216, 281, 291, 292, 295, 302, 311, 322, 324, 327, 328, 329, 330, 338, 339, 350, 561
Cihansuz (Hüseyin Han) 561
Cihanşahlu 122, 561
Cihari Kalesi 311, 561
Comte de Sartiges 349, 405, 561
Comte de Sercey 343, 561
Cowly 397, 561
Crater 66, 71, 562
Culfa 87, 88, 100, 191, 401, 404, 427, 481, 561
Cumalu 122, 562
Curzon 24, 229, 254, 278, 325, 328, 331, 348, 351, 368, 370, 388, 399, 400, 403, 411, 412, 415, 416, 418, 419, 420, 424, 436, 438, 440, 497, 504, 505, 506, 507, 515, 523, 562, 573
Çab Aşireti 562
Çağrı Bey 42, 43, 562
Çahbahar 24, 397, 562
Çaldıran Muharebesi 51, 562
Çemişgezeklu 46, 562
Çemkenari 116, 562
Çepni 46, 562
Çıldır 92, 299, 303, 562
Çin 21, 28, 31, 44, 54, 62, 63, 66, 428, 453, 513, 521, 562
Çorap Bağı (Order of Garter) 427, 562
Çulbeyanlu 220, 562

D

d'Arcy 332, 335, 344, 421, 422, 423, 491, 492, 562
Dağıstan 58, 59, 80, 93, 94, 95, 96, 97, 130, 138, 141, 142, 143, 144, 165, 148, 165, 166, 167, 169, 170, 172, 176, 177, 179, 180, 182, 246, 280, 305, 533, 562
Daily Herald 513, 562
Dainese 347, 562
Damad İbrahim Paşa 95, 96, 562
Damgan 24, 106, 109, 131, 205, 233, 234, 562
Danimarka 82, 438, 562
Darius I. 26, 61, 568
Darius II. 26, 569
Darülfûnun 359, 368, 562
Daver 80, 562
Davud Halife 261, 562
Dehli 43, 45, 71, 73, 74, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 164, 182, 186, 228, 253, 258, 562
Demokrat Partisi 482, 483, 484, 486, 499, 500, 519, 522, 562
Derbend 93, 94, 98, 143, 170, 195, 224, 245, 246, 283, 285, 562

Deregez 120, 124, 125, 189, 190, 562
Deruşâk (Daşnaktesutûn) 562
Derviş Han Hezare 112, 562
Derviş Paşa 307, 309, 372, 373, 374, 375, 378, 562, 574
Deşt-i Kevir 18, 562
Deşt-i Lût 18, 19, 563
Dicle 30, 34, 58, 138, 139, 563
Dimavend 18, 19, 563
Diocletianos 30, 563
Diyarbakır 34, 45, 46, 139, 143, 144, 172, 203, 401, 504, 563
Dizfol 115, 116, 119, 171, 523, 563
Doğu Bayezıd 311, 563
Doğu Hind Kumpanyası 71, 177, 197, 243, 263, 398, 563
Dokin 153, 155, 563
Dost Muhammed Han 321, 333, 335, 336, 337, 338, 341, 342, 344, 361, 362, 381, 395, 396, 398, 399, 400, 436, 563
Doulgoruky 394, 408, 563
Dr Cromk 563
Dr Pollak 563
Dr Riach 563
Dr Velf 563
Dudman 25, 563
Dulkadirli 222, 563
Duma Meclisi 563
Dumantovitch 368, 563
Durand (Mortimer) 563
Dürraniler 232, 563
Dürri Efendi 95, 96, 563

E

Ebu Müslim Horasani 38, 63, 563
Ebul Abbas 38, 563
Ebul Feth Han 7, 190, 191, 205, 206, 563
Ebul Feyz Han 563
Ebul Kasım Ferahâni 324, 325, 330, 563
Ebul Kasım Han Karagözlü 451, 456, 480, 481, 482, 563
Ebyurd 78, 118, 120, 124, 125, 126, 127, 189, 563
Eçmiyazin 145, 261, 282, 563
Edesa 61, 563
Efdal Han 69, 399, 563
Eflak 265, 380, 563
Eftalitler 33, 564
El Biruni 41, 564
Elam Devleti 25, 564
Elamlılar 24, 25, 407, 564
Elburz Dağları 19, 20, 21, 123, 564
Elikuzai 70, 84, 152, 252, 564
el-Mundir 34, 564
Elphinstone 84, 564
Elton 32, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 228, 564, 571
Emanullah Han 86, 89, 92, 98, 100, 102, 564
Emevi Hanedanı 38, 564
Eminüddevle 319, 323, 343, 415, 533, 539, 564
Emir Şir Ali Han 398, 564
Emirlu 120, 564
Encümen-i Saadet 463, 564
Entente Cordiale 452, 564
Erciş 310, 311, 564
Erdebil 46, 50, 51, 142, 196, 240, 330, 346, 390, 473, 479, 564
Ereşlu 116, 117, 119, 120, 564
Erivan 92, 97, 98, 103, 130, 136, 143, 144, 145, 220, 221,

240, 261, 281, 282, 283, 284, 290, 291, 292, 295, 353, 564
Ermenistan 17, 18, 26, 27, 30, 31, 32, 34, 48, 75, 122, 224, 230, 278, 296, 496, 508, 539, 564
Ernest Renan 436, 564
Erran 216, 564
Erşek II. 27, 569
Erzurum 34, 92, 96, 97, 139, 144, 289, 299, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 346, 347, 350, 353, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 378, 380, 386, 439, 564, 387, 311, 144, 289, 299, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 9, 313, 314, 315, 346, 347, 350, 353, 370, 371, 372, 313, 373, 374, 375, 378, 380, 386, 387, 406, 439, 564, 9, 373, 406
Esat Efendi 313, 564
Esedullah Han 79, 80, 84, 493, 564
Esterabad 94, 123, 127, 128, 129, 168, 169, 172, 175, 188, 192, 194, 207, 216, 219, 220, 221, 223, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 277, 340, 414, 471, 501, 514, 518, 545, 550, 564
Eşkaniler 564
Eşref Han 92, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 103, 111, 109, 110, 111, 112, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 150, 225, 527, 535, 564
Eyyubi Hasan Paşa 96, 564

F

Farab 115, 564
Faramasoneri 439, 441, 442, 443, 445, 541, 550, 564
Fars 17, 18, 19, 20, 24, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 53, 55, 100, 116, 117, 118, 119, 120, 168, 169, 172, 178, 179, 192, 193, 194, 199, 202, 203, 209, 211, 231, 232, 235, 236, 238, 239, 249, 250, 264, 297, 325, 328, 330, 351, 357, 409, 410, 414, 417, 426, 427, 434, 465, 469, 481, 482, 483, 485, 486, 488, 491, 499, 544, 546, 547, 551, 555, 565
Fatımi 39, 491, 565
Fatih Sultan Mehmed 46, 565
Fazl Ali Han 345, 565
Ferah 62, 67, 77, 79, 80, 83, 112, 150, 254, 323, 343, 363, 396, 397, 398, 539, 565
Ferah Han Kaşani 363, 565
Feramûşhane 439, 441, 565
Ferhad II. 27, 569
Ferhad III. 27, 570
Ferruh Han 382, 565
Fesa 121, 565
Feth Ali Han Türkmen 79, 84, 565
Feth Ali Şah 234, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 266, 267,

268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 282, 258, 283, 266, 265, 318, 281, 257, 253, 276, 556, 259, 280, 565, 9, 281, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 299, 300, 301, 302, 305, 306, 308, 311, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 329, 332, 345, 352, 394, 401, 438, 536, 540, 545, 550, 556, 565
Fethullah Ekber 511, 512, 513, 565
Fırat Nehri 27, 30, 565
Filistin 26, 28, 43, 44, 50, 217, 565
Finkenstein Anlaşması 262, 263, 264, 266, 268, 283, 565
Firdevsi 37, 177, 197, 202, 408, 555, 565
Firuz 22, 33, 233, 259, 286, 321, 338, 361, 417, 467, 505, 540, 565, 568
Firuz I. 33, 568
Firuzabad 29, 565
Flip Lui 343, 565

G

Galip Paşa 314, 315, 565
Gardanne 263, 264, 265, 266, 267, 268, 272, 283, 302, 306, 405, 536, 565
Gaugamela 27, 565
Gazne Devleti 41, 565
Gazneli Mahmud 41, 42, 64, 286, 565
Geçsaran 22, 565
Gence 92, 96, 97, 98, 104, 105, 130, 136, 143, 144, 216, 221, 223, 240, 246, 281, 282, 283, 284, 285, 290, 418, 422, 531, 565
Gence Kalesi 143, 565
Genç Demokratlar 475, 565
Genç Osmanlılar 428, 565
Gendhara 61, 565
George III. 273, 275, 317, 570
George Lousing 504, 565
Ghirshman 61, 565
Gılcailer 565
Gılzailer 71, 72, 73, 74, 106, 129, 131, 565
Gilan 24, 53, 93, 94, 98, 103, 124, 166, 179, 185, 192, 193, 221, 222, 225, 231, 237, 246, 324, 479, 496, 498, 509, 510, 511, 515, 516, 517, 518, 520, 529, 545, 566
Goldsmith 398, 399, 566
Gordiyanus 30, 566
Gore Ouseley 8, 275, 276, 284, 285, 316, 317, 318, 327, 566
Goudowitch 246, 268, 280, 283, 566
Gökçay 289, 290, 566
Gökçe 80, 164, 172, 566
Gregorian 66, 70, 566
Gribaidov 294, 295, 314, 315, 536, 566
Gur (Gurlar) 566
Gur Kalesi 156, 321, 333, 334, 335, 363, 566
Gurlular 43, 64, 155, 566
Gücerat 153, 566
Gülistan Antlaşması 566

Gülunabâd Savaşı 566
Gündüzlü Afşarları 116, 566
Gündüzlüler 116, 566
Gürgan 20, 29, 41, 93, 166, 186, 226, 520, 523, 566
Gürgin Beg Usalu 117, 566
Gürgin Han 58, 73, 74, 75, 76, 77, 280, 281, 566

H

Hable'l-metin 443, 566
Habuşan 107, 127, 129, 166, 181, 566
Hacı Halil Han Kazvini 259, 270, 271, 566
Hacı İbrahim Gilanter 210, 238, 239, 255, 566
Hacı Mirza Ağasi 9, 327, 328, 332, 348, 349, 350, 352, 353, 394, 405, 406, 566
Hacı Tarhan 94, 167, 175, 179, 279, 566
Halaç 65, 66, 71, 72, 541, 544, 566
Halhal 240, 517, 566
Halid Paşa 307, 566
Hamdaniler 39, 566
Hamse Türkleri 213, 566
Hamza Mirza 191, 348, 349, 356, 369, 390, 402, 566
Han Devran 154, 157, 158, 566
Han Kecu 69, 567
Hanway 52, 54, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 125, 126, 131, 132, 140, 151, 159, 161, 164, 168, 171, 173, 175, 176, 181, 182, 188, 567
Harezm 29, 33, 42, 44, 45, 164, 168, 172, 228, 275, 277, 287, 338, 361, 401, 538, 567
Harford Jones 8, 179, 209, 210, 238, 261, 272, 273, 274, 294, 303, 304, 319, 320, 567
Harg Adası 22, 197, 198, 200, 202, 266, 267, 271, 272, 273, 334, 341, 363, 394, 396, 397, 567
Harhat 116, 567
Harran Savaşı 27, 567
Harun Reşid 38, 567
Harzemşahlar 44, 567
Hasan Han Şirazi 268, 274, 285, 286, 288, 303, 317, 318, 394, 441, 567
Hasan Paşa 96, 97, 103, 298, 564, 567
Haşeratü'l-arz 457, 567
Haşmetüddevle 356, 567
Hayat Sultan Saduzai 73, 567
Hayber Geçidi 156, 161, 253, 567
Haydaranlı 309, 310, 313, 567
Hazar Denizi 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 93, 98, 142, 174, 175, 176, 177, 179, 231, 246, 265, 279, 283, 285, 292, 296, 339, 398, 403, 404, 411, 418, 427, 496, 511, 514, 567
Hazinedarlu 220, 567
Hehamenşiler 18, 61, 177, 567
Hemedan 20, 37, 47, 92, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 109, 115, 123, 128, 130, 134, 135, 136, 140, 142, 171, 175, 206, 208, 236, 367,

418, 435, 488, 491, 496, 504, 512, 567
Henry Ellies 276, 277, 335, 567
Henry Elliot 378, 567
Henry Willock 288, 290, 311, 318, 319, 567
Heraklius 36, 240, 246, 280, 299, 567
Herat Abdalileri 112, 567
Herbert Spencer 49, 567
Herireved 19, 20, 59, 567
Heşyareşa 26, 567
Heyet-i Müdire İdaresi 470, 567
Hezar Beyza 238, 567
Hezarecat 150, 567
Hezareler 68, 112, 567
Hezaresb Kalesi 164, 567
Hınıslu 46, 567
Hidayet Han 237, 568
Hilmend 19, 68, 568
Hindikuş Dağları 18, 20, 59, 61, 66, 68, 568
Hirmend 68, 568
Hive 106, 125, 162, 163, 164, 174, 183, 228, 279, 287, 321, 344, 360, 361, 371, 393, 401, 402, 504, 568
Hizbul Vatani 568
Hoca Pir Budak 118, 568
Holstein 174, 228, 568
Horasaniler 568
Hoy 97, 98, 168, 182, 254, 300, 307, 346, 375, 388, 526, 568
Hulagu 568
Hunlar 34, 568
Hutekiler 568
Huzistan 20, 22, 23, 24, 29, 58, 115, 116, 117, 123, 202, 203, 204, 370, 396, 397, 409, 422, 485, 487, 493, 523, 533, 541, 543, 568
Hüdayar Han 159, 162, 522, 568
Hünkar İskelesi 380, 568
Hürmüz II. 30, 31, 569
Hürmüz III. 33, 570
Hürremabâd 523, 568
Hüseyin Kuli Han 80, 132, 133, 135, 233, 234, 237, 248, 250, 254, 282, 456, 469, 474, 490, 568
Hüseyin Kuli Han Zengine 132, 135, 568
Hüsrev II. 28, 35, 36, 569
Hüsrev Paşa 310, 311, 568
Hyalmarson 478, 568
Hz. Ali 38, 40, 47, 50, 128, 568
Hz. Davud 60, 67, 568
Hz. Hüseyin 300, 385, 568
Hz. Osman 38, 568
Hz. Ömer 37, 38, 568

I-İ

II. Devre Meclisi 471, 569
Irak 17, 18, 20, 22, 28, 39, 43, 44, 45, 47, 48, 120, 130, 135, 136, 190, 195, 196, 208, 236, 239, 269, 294, 296, 298, 306, 357, 365, 375, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 425, 494, 514, 528, 538, 570
Irak-ı Acem 20, 296, 570
Irak-ı Arap 47, 382, 570
Isık Göl 72, 570
İ
İbn-i Batuta 66, 333, 334, 538, 546, 570
İbrahim Han 136, 145, 148, 156, 162, 165, 229, 230, 240, 267, 268, 270, 271, 493, 570
İbrahim Mirza 187, 190, 570

İbrahim Paşa 95, 96, 97, 103, 141, 303, 304, 347, 527, 562, 570
İl Arslan 44, 570
İlahyar Han 108, 112, 129, 130, 136, 330, 570
İlbars Han 164, 570
İlhanlılar 39, 44, 217, 570
İmam Kuli Han 55, 116, 570
İmam Musakkat 178, 397, 570
İnallu 119, 570
İnanlu 220, 570
İshakzai 70, 570
İsmail II. 51, 297, 569
İsmail III. 190, 570
İsmail Kaşgayi 206, 472, 499, 570
İstanbul Anlaşması 98, 297, 379, 385, 570
İsticab 115, 570
İttihat ve Terakki 458, 463, 475, 484, 571
İzzedinlu 220, 571

J

Japonya 428, 452, 484, 571
Jarden 49, 53, 56, 337, 359, 539, 571
Jaubert 122, 261, 262, 268, 271, 571
John Elton 172, 174, 179, 228, 571
John Mc Neill 320, 326, 327, 336, 571
Justin Sheil 354, 355, 571

K

Kacar Noyan 215, 571
Kadçikov 378, 571
Kadı Burhaneddin 45, 571
Kalenderoğlu 48, 571
Kambises 26, 571
Kamûran Mirza 255, 321, 322, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 571
Kara Papahlar 213, 571
Karabağ 105, 155, 220, 221, 223, 237, 240, 246, 250, 281, 282, 283, 284, 285, 291, 299, 571
Karacadağ 166, 418, 473, 571
Karadağ 98, 388, 571
Karadağlılar 213, 571
Karahanlılar 41, 571
Karakoyunlu Devleti 45, 571
Karasanlu 122, 571
Karatepe 138, 141, 162, 165, 571
Karavanas 215, 571
Kars Savaşı 172, 173, 180, 571
Kartaca 26, 571
Kasımlu 117, 118, 121, 122, 123, 571
Kaşan 24, 92, 100, 208, 225, 226, 352, 353, 419, 490, 506, 571
Kaşem 21, 24, 197, 199, 202, 270, 397, 409, 421, 571
Kaşgaylar 498, 499, 571
Katerina II. 103, 106, 142, 245, 246, 279, 280, 569
Kaymani 68, 571
Kays Adası 141, 571
Kazan 175, 572
Kazvin 23, 47, 53, 88, 89, 91, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 106, 122, 123, 127, 131, 132, 138, 133, 149, 192, 225, 226, 253, 255, 273, 291, 330, 371, 417, 418, 435, 465, 470, 486,

490, 491, 496, 498, 504, 506, 511, 536, 572
Kebe 285, 572
Kehgiluye 115, 119, 134, 149, 529, 572
Kelat 124, 150, 151, 181, 538, 572
Kenderlu 120, 572
Kengaver 116, 123, 572
Kengerlular 572
Kerbela 38, 47, 171, 300, 301, 346, 352, 365, 382, 383, 385, 390, 430, 484, 547, 572
Kerim Han Zend 7, 8, 13, 79, 129, 181, 185, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 190, 200, 192, 201, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 215, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 247, 248, 297, 298, 398, 409, 538, 549, 550, 572
Kerkük 138, 139, 140, 171, 572
Kerlu 220, 572
Keşmir 186, 572
Keyahlu 572
Keyhüsrev Han 78, 572
Khostaria 501, 502, 503, 572
Kınık 42, 572
Kıpçak 114, 220, 572
Kırım 138, 141, 142, 144, 145, 376, 379, 381, 424, 572
Kırklu 118, 119, 120, 124, 151, 156, 572
Kızılbaşlar 113, 219, 572
Kızıluzun Nehri 122, 572
Kiros II. 25, 569
Kirov 508, 572
Kitapçe-i Gaybi 572
Kniphausen 197, 200, 572
Koca Han 171, 572
Kolomitsev 497, 498, 572
Kongre-i Millîye-i Sitemdide-i Şark 572
Kotur 346, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 572
Koyunlu 220, 221, 572
Köprülü Abdullah Paşa 97, 133, 142, 143, 144, 172, 572
Kraliçe Victoria 365, 398, 572
Krusinisky 55, 57, 58, 76, 77, 80, 81, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 225, 278, 541, 573
Ktesifon 37, 572
Kubad I. 568
Kuçan 120, 124, 181, 232, 320, 518, 573
Kuhgelu 117, 573
Kumuk 59, 80, 143, 163, 573
Kuşan Devleti 63, 573
Kutbettin Aybek 43, 573
Kutir Nakhunte II. 25, 569
Küçük Kaynarca 199, 380, 573
Kühendal Han 336, 337, 341, 398, 573
Kühnelu 220, 573

L

Lagohetti 488, 573
Lahor 43, 60, 71, 79, 152, 157, 159, 183, 188, 253, 258, 336, 537, 538, 542, 573
Latif Han 141, 149, 177, 178, 179, 573
Ledwich Minforth 394, 573
Lehistan 81, 82, 244, 262, 291, 317, 573
Lenger 79, 573
Lengereved 175, 573

Lengergâh 373, 573
Leopold II. 365, 569
Lezgiler 96, 165, 166, 167, 182, 573
Liakhof 459, 461, 462, 465, 466, 467, 470, 501, 573
Lidya 26, 573
Lindsay 274, 323, 330, 418, 573
Longworth 72, 532, 573
Lord Cathcart 318, 573
Lord Curzon 424, 497, 573
Lord Mayo 399, 573
Luristan 24, 58, 86, 88, 89, 97, 105, 116, 123, 130, 136, 189, 192, 351, 523, 533, 573
Lurlular 573
Lütf Ali Han Zend 208, 209, 210, 212, 238, 242, 272, 273, 323, 539, 573

M

Mac-Mahon 366, 573
Maddaov 289, 573
Mahâbât 48, 573
Mahmud Afgan 80, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 110, 111, 150, 224, 225, 226, 573, 227, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 5, 99, 100, 101, 102, 106, 110, 111, 99, 224, 225, 226, 227, 254, 278, 573, 5, 150, 278, 254
Mahmud II. 274, 288, 302, 303, 304, 305, 308, 313, 314, 315, 342, 379, 393, 540, 569
Mahmud Nedim Paşa 385, 573
Mahmud Paşa 200, 307, 309, 346, 574
Mahmud Sistani 89, 106, 107, 126, 127, 128, 226, 227, 574
Maksud Han 95, 574
Malatya 45, 310, 574
Malazgirt Savaşı 43, 115, 574
Malcom Han 437, 574
Maratalar 153, 154, 574
Maraton Savaşı 26, 574
Margavar 376, 574
Marling 456, 488, 505, 574
Marquis Wellesley 253, 574
Masum Han 245, 574, 575
Mathieu 264, 574
Maveraünnehr 41, 47, 216, 245, 402, 574
Mazarovitch 288, 289, 320, 574
Mazenderan 20, 40, 53, 93, 94, 103, 106, 110, 123, 127, 128, 129, 152, 166, 168, 175, 178, 183, 188, 194, 207, 220, 221, 228, 230, 231, 236, 237, 238, 239, 277, 340, 357, 414, 501, 509, 511, 517, 518, 520, 545, 550, 574
Mc Donald 293, 318, 319, 574
Mc Neill 293, 320, 326, 327, 332, 334, 335, 336, 342, 571, 574
Meclis-i Şuray-ı Milli 447, 454, 461, 574
Medler 25, 574
Mehdi Ali Han 190, 253, 258, 259, 269, 574
Mehd-i Ulyâ 355, 574
Mehmed Ali Paşa 289, 347, 377, 393, 406, 574
Mehmed Derviş Paşa 307, 574
Mehmed IV. 95, 570
Mehmed Reşid Paşa 381, 574

Mekran 19, 150, 399, 400, 574
Memiş Paşa 141, 574
Menhac Serac 65, 574
Mentchikov 289, 290, 380, 574
Meraga 104, 105, 135, 574
Merivan 170, 301, 574
Merv 18, 29, 37, 42, 120, 145, 221, 223, 243, 360, 361, 369, 401, 402, 504, 574
Mervan I. 38, 568
Mescid-i Sipahsalar 467, 574
Mescid-i Süleyman 22, 574
Mesud I. 42, 569
Metrazzo 368, 575
Metternich 260, 268, 291, 316, 317, 343, 404, 575
Meymend 79, 575
Meyser Sultan 243, 253, 258, 259, 261, 575
Mihmandost 109, 131, 132, 575
Mihrdad I. 27, 569
Mihrdad II. 27, 569
Minorsky 52, 72, 107, 108, 109, 110, 111, 117, 118, 125, 131, 135, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 164, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 179, 180, 297, 298, 359, 575
Mir Alem Han 187, 188, 575
Mir Masum Han 245, 575
Mir Mühenna 197, 198, 200, 201, 202, 575
Mir Nasır 197, 198, 575
Mir Veys 73, 74, 75, 76, 77, 78, 83, 96, 102, 150, 152, 527, 575
Mirza Ahmed Han 444, 446, 462, 469, 575
Mirza Ali Asgar Han 413, 455, 458, 575
Mirza Hasan Han 478, 484, 490, 494, 495, 497, 498, 500, 502, 504, 507, 508, 510, 511, 521, 575
Mirza Hüseyin Ali Bahaullah 357, 575
Mirza Küçük Han Cengeli 509, 516, 575
Mirza Muhammed Şefi 255, 275, 575
Mirza Nasrullah Han 353, 446, 450, 451, 455, 575
Mirza Salih Şirazi 359, 438, 575
Mirza Şefi 268, 273, 303, 305, 394, 575
Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) 352, 357, 449, 575
Mirza Taki Han Sipihr 214, 575
Mitanniler 25, 575
Mitra (Işık Melekleri) 575
Moğollar 44, 48, 72, 252, 575
Molayer 135, 189, 190, 575
Molla Amû 457, 575
Morgan Schuster 575
Mornard 480, 575
Morning Post 522, 523, 575
Morrier 274, 575
Muaviye II. 38, 569
Mugan Ovası 145, 146, 170, 575
Muhammed Abdal 66, 575
Muhammed Ali Şah 449, 451, 455, 456, 457, 458, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 471, 476, 501, 575
Muhammed Bakır Meclisi 57, 73, 576
Muhammed Davud Hükümeti 576

Muhammed Harezmşah 64, 156, 576
Muhammed Hasan Han 168, 172, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 216, 221, 228, 229, 230, 231, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 241, 245, 248, 297, 301, 309, 326, 327, 347, 348, 352, 390, 435, 576
Muhammed Hüdabende 47, 51, 576
Muhammed Hüseyin Han 169, 175, 192, 194, 195, 227, 228, 229, 348, 455, 576
Muhammed Kuli Han 97, 181, 348, 576
Muhammed Musaddak 22, 576
Muhammed Rıza Han Kazvini 262, 576
Muhammed Rıza Tabatabai 413, 433, 576
Muhammed Sadık Tabatabaî 576
Muhammed Şah 133, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 228, 242, 244, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 359, 361, 375, 386, 388, 394, 401, 404, 405, 546, 576
Muhammed Taki Pesiyan 517, 576
Muhammed Veli Han 134, 463, 467, 468, 471, 476, 490, 501, 576
Muhammed Yusuf Han 363, 396, 576
Muhammed Zaman Han 78, 112, 232, 576
Muhammedzai 70, 321, 576
Muhammere 346, 347, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 382, 396, 427, 481, 483, 576
Muhib Ali Han 309, 310, 351, 378, 576
Muizeddin Muhammed 64, 576
Multan 43, 63, 66, 67, 73, 78, 112, 576
Murad IV. 48, 173, 297, 570
Murgab Nehri 59, 183, 576
Murtaza Kuli Han 96, 234, 237, 238, 576
Musa Kazım 47, 50, 576
Musavvât 457, 576
Mustafa II. 95, 569
Mustafa Han Dulu 240, 576
Mustafa III. 297, 570
Mustafa Sami Bey 372, 576
Musul 27, 29, 92, 140, 141, 144, 171, 172, 203, 307, 386, 504, 576
Muzafferüddin Şah 414, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 444, 445, 447, 448, 449, 456, 491, 576
Mübarekâbad 221, 576

N

Nadir Şah 52, 65, 66, 74, 78, 81, 84, 103, 106, 108, 109, 110, 116, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155,

156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 147, 168, 107, 128, 150, 169, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 222, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 239, 241, 244, 245, 247, 257, 279, 286, 297, 298, 359, 398, 528, 529, 531, 533, 535, 537, 538, 541, 543, 545, 546, 549, 554, 577
Nahcivan 45, 92, 98, 130, 136, 143, 292, 576
Namık Paşa 387, 576
Napolyon III. 363, 380, 397, 406, 407, 570
Nasırüddin Şah 349, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 377, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 365, 391, 390, 391, 392, 395, 396, 397, 398, 401, 403, 404, 405, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 425, 429, 431, 435, 436, 440, 441, 442, 462, 476, 545, 547, 577
Nasrullah Han 353, 417, 446, 450, 451, 455, 575, 577
Naus 427, 444, 445, 450, 577
Nazar Ali Han 196, 197, 199, 200, 577
Necef 47, 152, 171, 365, 380, 382, 385, 390, 430, 460, 471, 472, 476, 484, 490, 494, 497, 499, 547, 556, 577
Necef Kuli Han 471, 472, 490, 494, 497, 499, 577
Neherdealı Samuel 30, 577
Nemrut 17, 577
Nermaşir 83, 85, 577
Nerseh 30, 577
Nevbahar 483, 500, 577
Nidermayer 486, 489, 498, 577
Nihavend 24, 37, 105, 134, 135, 577
Nikola I. 289, 291, 315, 336, 380, 393, 403, 569
Nikola II. 479, 494, 569
Nisbis 34, 577
Nişabur 30, 33, 40, 42, 120, 127, 131, 152, 227, 228, 232, 253, 356, 577
Nişli Mehmed Ağa 94, 577
Nizamülmülk 153, 154, 157, 158, 160, 577
Norris 496, 577
Nurzai 70, 252, 577

O-Ö

Oil Company 22, 423, 502, 519, 520, 577, 580
Olablanej 271, 577
Ongun 114, 577
Oreng Zîb 71, 577
Oswald Spengler 49, 577
Outram 363, 396, 397, 577
Ömer Paşa 199, 200, 202, 203, 298, 376, 384, 385, 577
Özbekler 47, 68, 71, 126, 214, 360, 577

P

Palmestron 332, 343, 354, 577
Pamir 59, 577
Panipat Savaşı 70, 577
Papalu 120, 577
Park Savaşı 477, 578
Partlar 62, 578
Pasarofça Anlaşması 95, 96, 297, 578
Pasinler Savaşı 42, 578
Paskiewitch 290, 291, 294, 315, 578
Pavel I. 246, 270, 281, 569
Pencab 186, 188, 258, 338, 342, 578
Percy Cox 505, 578
Persler 578
Peşaver 43, 61, 66, 67, 69, 70, 71, 156, 157, 158, 188, 228, 253, 272, 336, 338, 396, 532, 578
Peştun 59, 60, 66, 67, 68, 69, 578
Pir Muradlu 122, 578
Platon Zoubov 279, 578
Poche 368, 578
Popelzai 70, 73, 578
Pottinger 212, 274, 340, 578
Prag Kongresi 260, 316, 578
Prosper Bourre 397, 578

R

Rad Gazetesi 578
Ragıp Mehmed Efendi 136, 578
Ramsay Mac Donald 492, 578
Ranjit Singh 335, 336, 341, 578
Raskolnikov 509, 578
Raşit Paşa 385, 578
Rauf Paşa 311, 312, 313, 578
Raverty 72, 578
Rawlinson 54, 55, 56, 118, 330, 578
Revan 76, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 104, 135, 136, 141, 143, 144, 145, 299, 303, 304, 305, 306, 310, 311, 527, 578
Rey 37, 41, 122, 123, 226, 367, 578
Rıza Kuli Mirza 110, 151, 156, 159, 162, 165, 166, 167, 174, 180, 186, 191, 227, 228, 324, 329, 550, 578
Rıza Şah Mirpençe 515, 578
Richard Estil 66, 578
Robert Adair 303, 578
Robert Whitney Imberi 520, 578
Romieu 261, 262, 265, 579
Ruhu'l-Kuddüs 456, 579
Rumlu 50, 115, 118, 121, 222, 579
Rüstem Farrokhzad 37, 579
Rüstem Paşa 135, 579

S-Ş

Saadet Han 154, 157, 158, 228, 579
Sadık Han Şakaki 249, 250, 253, 579
Saduzai 69, 73, 108, 112, 232, 252, 321, 548, 567, 579
Safevi Devleti 46, 47, 48, 49, 50, 52, 73, 80, 84, 91, 101, 113, 115, 124, 222, 224, 240, 553, 579
Safi Kuli Han 84, 129, 579
Safi Mirza 54, 87, 101, 168, 171, 579
Safiyüddin Erdebili 46, 50, 223, 579
Sağlık Kemeri 496, 514, 579

Salamis Deniz Savaşı 26, 579
Salar İsyanı 579
Sallinicum Savaşı 34, 579
Sam Afgan 65, 579
Sam Mirza 168, 169, 171, 579
Samanoğulları 37, 41, 579
Sapanlu 220, 579
Sarban 116, 121, 579
Sayinkala (Şahinkale) 118, 579
Sayyed Muhammed Han 362, 381, 395, 579
Sayyed Murad Han 208, 579
Schidler 123, 579
Sebelan Dağı 579
Sebük Tegin 64, 65, 579
Sebzevar 108, 112, 120, 131, 188, 232, 244, 356, 579
Seferiler 40, 579
Selçuklu Devleti 18, 39, 42, 43, 44, 114, 579
Selim Paşa (Muş Mutasarrıfı) 579
Selim Sabit Paşa 303, 579
Semerkand 41, 275, 277, 361, 401, 402, 579
Serahs 120, 320, 321, 360, 361, 369, 580
Sertak Noyan 215, 580
Setâre-i İran 515, 580
Seyf b Sultan II. 569
Seyhun Nehri 580
Seyyid Ali Muhammed 345, 346, 356, 357, 446, 532, 580
Seyyid Muhammed Tabatabai 443, 445, 447, 580
Seyyid Ziyaeddin 512, 513, 514, 515, 517, 522, 580
Shaft 282, 580
Shuster 202, 478, 479, 480, 556, 580
Sibeki Aşireti 580
Sidal Han 106, 112, 131, 132, 580
Simonivch 334, 580
Sinclair Oil Company 520, 580
Sistan 19, 27, 29, 30, 40, 47, 61, 62, 63, 64, 83, 89, 92, 111, 126, 129, 133, 150, 181, 186, 188, 228, 230, 238, 287, 321, 332, 342, 370, 399, 400, 499, 580
Siyam 453, 580
Sofiye Fırkası 580
Standard New-Jersey 518, 580
Standart Oil Co 518, 580
Strabon 17, 580
Sultan Murad Mirza 356, 369, 396, 402, 580
Sur-ı İsrafil Dergisi 580
Suvurov 280, 580
Süleyman Paşa 199, 200, 203, 301, 306, 307, 580
Sviatey Krest (Kutsal Haç) 580
Şah Alem 580
Şah Cihan 71, 580
Şah I. İsmail 46, 47, 49, 52, 119, 580
Şah Safi 53, 54, 55, 580
Şah Sultan Hüseyin 48, 49, 54, 57, 58, 71, 74, 77, 81, 84, 87, 90, 91, 93, 98, 102, 103, 109, 125, 169, 187, 221, 224, 225, 226, 278, 531, 580
Şah Süleyman 54, 55, 56, 73, 74, 223, 531, 580
Şah Şûca 254, 580
Şahruh Mirza 69, 169, 181, 186, 187, 229, 235, 244, 580
Şahsevenler 213, 473, 580
Şambayati 240, 581
Şamlu 50, 78, 133, 134, 154, 220, 222, 581

Şapur I. 29, 30, 61, 63, 569
Şapur II. 31, 569
Şapur III. 31, 570
Şattü'l-arab 581
Şehrizor 92, 97, 171, 298, 305, 306, 545, 581
Şeki 172, 240, 439, 581
Şerje Han 155, 581
Şerşem 22, 581
Şeyh Ali Han 192, 193, 194, 196, 231, 233, 581
Şeyh Cüneyd 50, 139, 537, 581
Şeyh Fazlullah Nuri 425, 429, 433, 447, 451, 464, 469, 533, 581
Şeyh Haydar 50, 581
Şeyh Ubeydullah 10, 386, 388, 389, 390, 411, 581
Şir Ali Han 398, 399, 564, 581
Şuragel 313, 581
Şuşi 240, 246, 247, 282, 581

T

Taberistan 41, 216, 581
Tahiri Hanedanlığı 40, 581
Tahmasb I. 47, 51, 73, 116, 119, 569
Tahmasb II. 93, 94, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 146, 148, 167, 225, 226, 227, 279, 569
Tahran Anlaşması 276, 277, 581
Taleş 237, 238, 246, 285, 287, 517, 581
Talut 60, 581
Tarem Dağı 122, 581
Tatar 214, 215, 217, 226, 581
Tcherkosky 279, 581
Tekelu 46, 50, 120, 191, 581
Thampson 164, 378, 496, 581
Theodore Rothstein 514, 581
Theodosiopolis 34, 581
Theodosius II. 32, 569
Thitcherin 523, 581
Tilsit 266, 267, 268, 272, 284, 285, 302, 306, 497, 581
Timur Şah 73, 211, 243, 254, 258, 338, 535, 555, 581
Timurlular 45, 69, 216, 526, 581
Toharistan 63, 65, 68, 581
Tolunoğulları 39, 581
Topal Osman Paşa 6, 139, 140, 141, 582
Tophane 274, 460, 582
Tormusof 304, 305, 582
Trezel 264, 266, 582
Tuğrul Bey 39, 42, 43, 582
Tur Ali Bey 45, 582
Turgutlu 46, 582
Tüfenkdaran-ı Cenûb 488, 582
Türkmençay Antlaşması 582
Türkmenler 163, 175, 213, 228, 234, 239, 356, 360, 369, 402, 480, 582
Tzitzianov 280, 281, 282, 582

U-Ü

Umman 45, 46, 58, 178, 198, 199, 200, 202, 203, 253, 396, 397, 582
Urartu 25, 582
Urumiye 19, 98, 116, 117, 118, 120, 121, 186, 307, 487, 582
Urvetu'l-Vuska 436, 582
Usalu Boyu 582
Ustaclu 50, 78, 561, 582
Uzun Hasan 46, 139, 219, 223, 537, 582
Üçok 45, 582
Ünzili (Enzeli) 582

V

V. Behram 32, 582
Vahtenak 74, 97, 278, 582
Valerianos 30, 61, 582
Valerien Zubov 246, 582
Varaha Mihira 61, 582
Varsaklar 50, 582
Vâsık 39, 582
Vehbi Efendi 298, 582
Vehhabiler 301, 582
Vekayi-i İttifakiye 355, 359, 582
Viheminov 289, 582
Volga 94, 174, 583
Von Reuss 487, 488, 583

W

Wassmuss 486, 488, 498, 583
Wellesley 253, 258, 259, 574, 583
Wellinghton 393, 583
Wihelm I. 365, 569
Wilfred Maleson 496, 583
William Magnaghten 362, 583
Wonckhaus Şirketi 583

Y

Yakup bin Leys 40, 583
Yar Muhammed Han 334, 338, 344, 356, 394, 395, 583
Yermolov 286, 287, 288, 289, 290, 305, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 583
Yevreniev 98, 583
Yezd 53, 58, 85, 123, 133, 197, 206, 208, 211, 254, 273, 320, 345, 357, 419, 450, 454, 491, 583
Yezdigirt I. 31, 32, 569
Yezdigirt III. 28, 32, 33, 36, 37, 570
Yukarı Başlar 195, 221, 224, 233, 583
Yusuf Ziya Paşa 299, 303, 306, 583

Z

Zağros Dağı 583
Zaman Şah 243, 245, 252, 253, 254, 257, 258, 259, 270, 583
Zeki Han Zend 195, 205, 234, 250, 583
Zekran 110, 583
Zencan 23, 121, 122, 123, 207, 357, 472, 583
Zendliler 189, 192, 230, 239, 583
Zerdüşt 85, 439, 583
Zerkûh 19, 583
Ziyariler 41, 583
Ziyaü'l-Hafikin 436, 583
Znarsky 463, 583
Zuhâb Komisyonu 374, 375, 583
Zülfikar Han 106, 112, 129, 130, 206, 583